

**REGIONALNI RAZVOJ I INTEGRACIJA
BALKANA U STRUKTURE EU –
BALKANSKA RASKRŠĆA I ALTERNATIVE**

**REGIONAL DEVELOPMENT AND
INTEGRATION OF THE BALKANS
INTO THE EU STRUCTURES –
BALKAN CROSSROADS AND ALTERNATIVES**

Priredili / Editors
Ljubiša Mitrović
Dragoljub B. Đorđević
Dragan Todorović
Sandra Kostić
Snežana Spasić

FILOZOFSKI FAKULTET – UNIVERZITET U NIŠU
INSTITUT ZA SOCIOLOGIJU

FACULTY OF PHILOSOPHY – UNIVERSITY OF NIŠ
INSTITUTE FOR SOCIOLOGY

SVEN

NIŠ, 2004.

**REGIONALNI RAZVOJ I
INTEGRACIJA BALKANA U
STRUKTURE EU – BALKANSKA
RASKRŠĆA I ALTERNATIVE**

Za izdavača / For the Editors

Dr Dragana Stjepanović-Zaharijevski
Slobodan Stojković

Uredivački odbor / Editors Board

Dr Ljubiša Mitrović
Dr Milorad Božić
Dr Dragoljub B. Đorđević
Dr Đokica Jovanović
Dragan Todorović

Recenzent / Review

Dr Mihailo Pešić

Kompjuterska oprema i prelom / Computer Support & Design

Vladimir Hedrih

Štampa / Print

SVEN – Niš

Tiraž / Circulation

200

ISBN 86-7746-014-4

SADRŽAJ / CONTENTS

PREDGOVOR.....	I
PREFACE	I
I	
REGIONALIZACIJA I EVROINTEGRACIJA BALKANA, STRATEGIJE DRUŠTVENOG RAZVOJA I BILANS TRANZICIJE POSTSOCIJALISTIČKIH DRUŠTAVA BALKANA / REGIONALIZATION AND EUROINTEGRATION OF THE BALKANS, STRATEGIES OF SOCIAL DEVELOPMENT AND BALANCE OF THE POSTSOCIALIST BALKAN SOCIETIES TRANSITION	3
Ljubiša Mitrović STRATEGIJA ZAVISNE MODERNIZACIJE I PROIZVODNJA DRUŠTVA POLU-PERIFERNOG KAPITALIZMA NA BALKANU	5
DEPENDENT MODERNIZATION STRATEGY AND THE PRODUCTION OF THE SEMI-PERIPHERAL CAPITALIST SOCIETY AT THE BALKANS	5
Vera Vratuša SPOLJA VOĐENA DEZINTEGRACIJA I REINTEGRACIJA BALKANA	27
EXTERNALLY LED DISINTEGRATION AND REINTEGRATION OF THE BALKANS	27
Zoran Vidojević TRANZICIJA I GLOBALIZACIJA.....	39
TRANSITION AND GLOBALISATION.....	39
Vladimir Rukavishnikov EMERGENT EUROPEAN REALITIES AND INHERITED GEOPOLITICS	73
NASTAJUĆI EVROPSKI REALITETI I NASLEĐENE GEOPOLITIKE	73
Зинаида Т. Голенкова ДОМИНАНТНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У ПРОМЕНАМА ДРУШТВЕНЕ СТРУКТУРЕ РУСКОГ ДРУШТВА ТОКОМ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ТРАНСФОРМАЦИЈЕ.....	85
DOMINANT TENDENCIES IN THE CHANGES OF RUSSIAN SOCIETY SOCIAL STRUCTURE DURING GLOBALISATION AND TRANSFORMATION	85
Anatolij Samarin SRBIJA I RUSIJA: POSTKOMUNIZAM IZMEĐU GLOBALIZACIJE I NACIONALNIH INTERESA	93
SERBIA AND RUSSIA: POSTCOMMUNISM BETWEEN GLOBALIZATION AND NATIONAL INTERESTS.....	93
V. Shalin GLOBALIZATION AS A NEW WAY OF SOCIALIZATION (Principle of Tolerance).....	101
GLOBALIZACIJA KAO NOVI NAČIN SOCIJALIZACIJE (PRINCIPI TOLERANCIJE)	101
V. N. Kuznecov ГЕОКУЛТУРА И БЕЗОПАСНОСТЪ В УСЛОВИЈАХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.....	107
ГЕОКУЛТУРА I BEZBEDNOST U USLOVIMA GLOBALIZACIJE.....	107
Petar-Emil Mitev PERCEPTION OF EUROPE DURING BULGARIAN TRANSITION	123
PERCEPCIJA EVROPE TOKOM BUGARSKJE TRANZICIJE.....	123
Мая Русева БЪЛГАРИЯ МЕЖДУ БАЛКАНСКИЯ МАНТАЛИТЕТ И ЕВРОПЕЙСКИТЕ ЦЕННОСТИ (КУЛТУРОЛОГИЧЕН ПРОЧИТ НА СОЦИАЛНИЯ ПРЕХОД).....	129
BULGARIA BETWEEN BALKAN MENTALITY AND EUROPEAN VALUES (CULTURAL READING OF THE SOCIAL TRANSITION)	129

Вихрен Бузов ИКОНОМИЧЕСКИ ЛИБЕРАЛИЗЪМ ИЛИ КОМУНИТАРИЗЪМ: ПЕРСПЕКТИВИТЕ НА БАЛКАНСКИТЕ ОБЩЕСТВА.....	145
ECONOMIC LIBERALISM AND COMMUNITARISM: THE PROSPECTS OF BALKAN SOCIETIES.....	145
Петко Христов ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ ПРЕД СРАВНИТЕЛНИТЕ ПРОУЧВАНИЯ НА ГРАНИЧНИТЕ РЕГИОНИ НА БАЛКАНИТЕ.....	153
Бојко Василев БЪЛГАРИЯ – СЪРБИЯ: ШАНСОВЕ И ПРОБЛЕМИ ПРЕД МЕЖДУСЪСЕДСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ.....	163
BULGARIA – SERBIA: CHANCES AND PROBLEMS IN THEIR NEIGHBORLY RELATIONS.....	163
Branko Pavlica BUGARI U JUGOSLAVIJI.....	177
BULGARIANS IN YUGOSLAVIA.....	177
Danilo Ž. Marković MENADŽMENT I PRIVREDNA ELITA U ZEMLJAMA TRANZICIJE.....	201
MANAGEMENT AND ECONOMIC ELITE IN THE TRANSITION COUNTRIES.....	201
Časlav Petrović IZAZOVI I PROTIVREČNOSTI PRIVATIZACIJE PRIVREDA SOCIJALISTIČKIH ZEMALJA.....	213
THE CHALLENGES AND CONTRADICTIONS OF THE PRIVATIZATION IN SOCIALIST COUNTRIES' ECONOMIES.....	213
Srđan Golubović Nataša Golubović PRIVATIZACIJA I EKONOMSKE PERFORMANSE – ISKUSTVO NEKIH BALKANSKIH ZEMALJA.....	223
PRIVATIZATION AND ECONOMIC PERFORMANCES – EXPERIENCE OF SOME BALKAN COUNTRIES.....	223
Mirko Kulić Ivica Stojanović MAKROEKONOMSKI ASPEKTI STANJA PRIVREDE REPUBLIKE SRBIJE.....	235
MACROECONOMIC ASPECTS OF THE SERBIAN ECONOMY.....	235
Predrag Cvetković O PROCEDURALNOJ ZAŠTITI STRANIH INVESTICIJA.....	249
THE PROCEDURAL PROTECTION OF FOREIGN INVESTMENTS.....	249
Gordana Vuksanović SOCIOLOŠKI ASPEKTI NEZAPOSLENOSTI I MOGUĆNOSTI MEĐUNARODNE MOBILNOSTI RADNE SNAGE.....	265
SOCIOLOGICAL ASPECTS OF UNEMPLOYMENT AND THE POSSIBILITIES FOR INTERNATIONAL MOBILITY OF LABOUR FORCE.....	265
Božo Milošević TRANSFORMACIJA SISTEMA ZAPOSŁJAVANJA U PROCESIMA GLOBALIZACIJE: OD SIGURNOSTI POSLA DO USAMLJENOG POJEDINCA.....	281
TRANSFORMATION OF THE SYSTEM OF EMPLOYMENT IN THE PROCESSES OF GLOBALISATION: FROM JOB SECURITY TO A LONELY INDIVIDUAL.....	281
Milorad Božić NEZAPOSLENOST RADNE SNAGE – UZROK I POSLEDICA PROCESA TRANZICIJE NA BALKANU.....	303
LABOUR FORCE UNEMPLOYMENT – THE CAUSE AND EFFECT OF THE TRANSITION PROCESS IN THE BALKANS.....	303

Srđan Šljukić	
ZEMLJORADNIČKE ZADRUGE U JUGOISTOČNOJ EVROPI: SELJACI ILI FARMERI?	315
AGRICULTURAL COOPERATIVES IN SOUTHEASTERN EUROPE: PEASANTS OR FARMERS?	315
Dragana Zaharijevski	
Gorana Đorić	
STRATEGIJA ZA SMANJENJE RODNE NERAVNOPRAVNOSTI U NEKOLIKO KORAKA	327
TOWARDS REDUCING GENDER INEQUALITY IN ECONOMIC WELLBEING	327
Vjekoslav Butigan	
POLITIČKE REFORME U BALKANSKIM DRŽAVAMA KAO USLOV ZA PRIJEM U EVROPSKU UNIJU	351
LES RÉFORMES POLITIQUES DANS LES PAYS BALKANIQUES COMME UNE CONDITION DE L'ADHÉSION À L'UNION EUROPÉENNE.....	351
Miloš Knežević	
NADNACIONALNA ISKUŠENJA EVROPE NACIJA: NACIONALNA VEĆINA I STRATEGIJE MANJINIZMA.....	371
Slobodan Miladinović	
POLITIKA KAO FAKTOR SOCIJALNE (DEZ)INTEGRACIJE SRBIJE U EVROPSKE TOKOVE.....	389
POLITICS AS A FACTOR OF SOCIAL (DIS)INTEGRATION OF SERBIA IN EUROPEAN FLOWS.....	389
Branislav Stevanović	
ETNIČKI KARAKTER, NACIONALNE POLITIČKE KULTURE I SPREMNOST ZA DEMOKRATIJU	405
ETHNIC CHARACTER, NATIONAL POLITICAL CULTURES AND READINESS FOR DEMOCRACY.....	405
Jovan Živković	
Goran Bašić	
KULTURNA AUTONOMIJA KAO KONCEPTUALNI PRILAZ REGIONALIZMU.....	431
THE CULTURE AUTONOMY AS A CONCEPTUAL APPROACH TO REGIONALISM.....	431

II
KULTURNI I ETNIČKI ODNOSI I IDENTITETI U USLOVIMA
REGIONALIZACIJE I EVROINTEGRACIJE BALKANA /
CULTURAL AND ETHNIC RELATIONS AND IDENTITIES UNDER THE
CONDITIONS OF REGIONALIZATION AND BALKAN EUROINTEGRATION 447

Nikola Božilović	
TRADICIJA I TRADICIONALIZAM U KONTEKSTU MODERNIZACIJE I EVROINTEGRACIJE BALKANA	449
TRADITION AND TRADITIONALISM WITHIN THE CONTEXT OF MODERNIZATION AND EURO-INTEGRATION OF THE BALKANS	449
Ценка Иванова	
ЗА БЪЛГАРСКО-СРЪБСКИЯ ИНТЕРКУЛТУРЕН ДИАЛОГ И ЕЗИКОВИТЕ КОНТАКТИ.....	461
BULGARIAN AND SERBIAN CULTURAL AND LANGUAGE DIALOGUES – FROM THE CONTEMPORARY BALKAN AND EUROPEAN PERSPECTIVES.....	461
Natalija Jovanović	
OBRAŽOVANJE IZMEĐU TRADICIJE I MODERNOG DOBA.....	475
EDUCATION BETWEEN TRADITION AND MODERN AGE.....	475

Ljubinko Pušić	
SLOM DRUŠTVA - PUKOTINE DRUŠTVENIH NAUKA.....	485
A COLLAPSE OF THE SOCIETY - CRACKS IN SOCIAL SCIENCES	485
Vesna Milošević	
EKOLOŠKA KULTURA I PROCESI GLOBALIZACIJE	497
ECOLOGICAL CULTURE AND PROCESSES OF GLOBALIZATION	497
Danijela Zdravković	
PROBLEMI I MOGUĆNOSTI DEMISTIFIKACIJE ETNIČKIH STEREOTIPA NA BALKANU.....	505
THE PROBLEMS AND POSSIBILITIES OF DEMYSTIFICATION OF ETHNICAL STEREOTYPES IN THE BALKANS.....	505
Aleksandra Kostić	
Danijela Gavrilović	
Jasmina Nedeljković	
ULOGA NAUKE U DEMISTIFIKOVANJU ETNIČKIH STEREOTIPA BALKANSKIH DRUŠTAVA.....	517
THE ROLE OF SCIENCE IN EXPOSING ETHNIC STEREOTYPES OF BALKAN SOCIETIES.....	517
Zagorka Golubović	
ULOGA DRUŠTVENIH NAUKA U RAZOTKRIVANJU ETNIČKIH STEREOTIPA U SRBIJI.....	533
THE ROLE OF SOCIAL SCIENCES IN DEMYSTIFYING ETHNIC STEREOTYPES IN SERBIA	533
Sinisa Tatalović	
POLITIKE INTEGRACIJE NACIONALNIH MANJINA (Na primjeru Hrvatske)	545
NATIONAL MINORITIES INTEGRATION POLICIES (Croatian Example)	545
Miran Komac	
“NOVE” (ETNIČKE) MANJINE (ALBANSKI, BOŠNJACI, HRVATI, SRBI...) U SLOVENIJI (Raskorak između formalnog državljanstva i integracije)	561
“NEW” (ETHNIC) MINORITIES (ALBANIANS, BOSNIANS, SERBS, CROATS...) IN SLOVENIA (The Gap Between Legal and Societal Citizenship)	561
Dragoljub Đorđević	
THE BALKAN NON-ROMA ABOUT THE BALKAN ROMA (SERBIA, MACEDONIA, BULGARIA).....	587
NEROMI BALKANA O BALKANSKIM ROMAMA (SRBIJA, MAKEDONIJA, BUGARSKA).....	587
Marijana Filipović	
ETNIČKI MANJINSKI MEDIJI U MULTIKULTURNOM DRUŠTVU	603
ETHNIC MINORITY MEDIA IN A MULTICULTURAL SOCIETY.....	603
Đokica Jovanović	
Vladimir Cvetković	
RACIONALNI I IRACIONALNI IZBORI (KORELACIJA IZMEĐU MEDIJSKE I SOCIO-KULTURNE STRUKTURE PUBLIKE NA PODRUČJU JUŽNE SRBIJE).....	615
RATIONAL AND IRRATIONAL CHOICES (CORRELATION BETWEEN MEDIA AND AUDIENCE'S SOCIO-CULTURAL STRUCTURES IN SOUTHERN SERBIA)	615

Zbornik pripremljen je u okviru rada na projektu
**KULTURNI I ETNIČKI ODNOSI NA BALKANU
– MOGUĆNOSTI REGIONALNE
I EVROPSKE INTEGRACIJE (1310),**

koji podržava Ministarstvo nauke i zaštite životne
sredine Republike Srbije, a izvodi se na
Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu

**Rukovodilac Projekta 1310
Prof. dr Ljubiša Mitrović**

PREDGOVOR

Zbornik radova “Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alternative”, koji je pred Vama, vezan je za istraživačku delatnost tima istraživača okupljenih oko projekta “Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije” (1310). Projekat realizuje Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, a podržan je od strane Ministarstva nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

Na skupu će se učiniti teorijska problematizacija ključnih dimenzija predmeta projekta istraživanja – mesta i uloge kulture, posebno kulturnih i etničkih odnosa, u kontekstu strategija razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana, kao i afirmisanje teze o odgovornosti savremenih balkanskih elita (u privredi, politici i kulturi) u izgrađivanju projekata i prakse intenzivnije regionalne saradnje i integracije, kao preduslova bržeg privrednog i civilizacijskog napretka, mira i stabilnosti u ovom regionu.

Prilozi za ovaj skup grupisani su u dva tematska bloka: I *Regionalizacija i evrointegracija Balkana, strategije društvenog razvoja i bilans tranzicije postsocijalističkih društava Balkana* i II *Kulturni i etnički odnosi i identiteti u uslovima regionalizacije i evrointegracije Balkana*. Svoje radove poslali su nastavnici i saradnici iz univerzitetskih centara u Nišu, Beogradu, Novom Sadu i Kosovskoj Mitrovici, kao i istraživači sa Instituta za međunarodnu politiku i privredu i Instituta za filozofiju i društvenu teoriju. Posebnu čast i zadovoljstvo nam čine radovi kolega iz susednih balkanskih zemalja: Bugarske, Hrvatske, Slovenije i Rusije. Prispela saopštenja samo su uvod i dobra osnova za plodotvornu diskusiju, kojoj se nadamo za vreme trajanja skupa.

Posebnu zahvalnost dugujemo Ministarstvu za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije na finansijskoj podršci u pripremi i realizaciji našeg naučnog skupa, kao i štampanju ovog zbornika radova.

U ime istraživačkog tima, zahvaljujemo na svakoj akademskoj kritici koja može da unapredi naučno saznanje i istraživačku odgovornost u realizaciji našeg projekta.

Priredivači

PREFACE

The anthology entitled “Regional Development and Integration of the Balkans into the EU Structures – Balkan Crossroads and Alternatives” is a result of the research activities done by a team of scientists gathered together around the projecton “Cultural and Ethnic Relations at the Balkans – Possibilities of Regional and European Integration” (1310). The projectis realized by the Institute for Sociology of the Faculty of Philosophy, University of Niš, with the support of the Ministry of Science and Environment Protection of the Republic of Serbia.

The Conference aims at theoretical problematization of the key dimensions of the project research topic, that is, the role and place of culture, especially of cultural and ethnic relations within the context of development strategy, regionalization and Eurointegration of the Balkans as well as at affirming the thesis about the responsibility of the contemporary Balkan elites (in economy, politics and culture) in building projects and practice of more intensive regional cooperation and integration as the condition for faster economic and civilization progress, peace and stability in the region.

The papers for the Conference are divided into two thematic units, namely, I *Regionalization and Eurointegration of the Balkans, Strategies of Social Development and Balance of the Postsocialist Balkan Societies Transition* and II *Cultural and Ethnic Relations and Identities under the Conditions of Regionalization and Balkan Eurointegration*. The papers' authors are professors and assistants from the university centers of Niš, Belgrade, Novi Sad and Kosovska Mitrovica, as well as scientists from the Institute for International Politics and Economy and the Institute for Philosophy and Social Theory. We are especially honored and pleased to have the papers submitted by our colleagues from the Bulgaria, Croatia, Slovenia and Russia. These contributions represent an introduction and a good basis for fruitful discussion that we hope to achieve during the Conference.

We are especially thankful to the Ministry of Science and Environment Protection of the Republic of Serbia for financial support to the preparation and realization of our scientific Conference as well as to the publication of these Proceedings.

On behalf of the research team, I am expressing my gratitude for every academic criticism that can improve scientific findings and research responsibility in the projectrealization.

Editors

I

**REGIONALIZACIJA I
EVROINTEGRACIJA BALKANA,
STRATEGIJE DRUŠTVENOG RAZVOJA
I BILANS TRANZICIJE
POSTSOCIJALISTIČKIH DRUŠTAVA
BALKANA**

**REGIONALIZATION AND
EUROINTEGRATION OF THE
BALKANS, STRATEGIES OF SOCIAL
DEVELOPMENT AND BALANCE OF
THE POSTSOCIALIST BALKAN
SOCIETIES TRANSITION**

UDK 330.342.14+316.42+316.343](497)

Ljubiša Mitrović

Filozofski fakultet

Niš

STRATEGIJA ZAVISNE MODERNIZACIJE I PROIZVODNJA DRUŠTVA POLU-PERIFERNOG KAPITALIZMA NA BALKANU*

Rezime

U ovom radu razmatra se odnos između strategija razvoja i aktera na Balkanu, posebno implikacije strategije zavisne modernizacije na njegovu savremeni društveni razvoj. U centru analize je istraživanje odnosa između ekonomske zavisnosti i nastajuće klasno-slojne strukture i politike neokolonijalnog lumpenrazvoja.

Autor najpre daje preglednu analizu socijalnih funkcija aktuelnih strategija razvoja i kapaciteta aktera društvenih promena na Balkanu. Zatim se koncentriše na istraživanje strategije neoliberalne zavisne modernizacije, kao ključne programske odrednice tzv. reformisanih snaga u tranziciji većine balkanskih zemalja.

U ovom kontekstu, analizira se odnos nacionalnih i globalnih strategija razvoja, kao i položaj i uloga Balkana u procesima globalizacije i evrointegracije.

Poenta autorovih istraživanja je: u većini balkanskih društava – bez obzira na deklarativnu opredeljenost političkih elita za zasnivanje otvorenog demokratskog društva i evropske integracije, zbog izbora strategije zavisne modernizacije – u toku je proces formiranja društava perifernog kapitalizma latino-američkog tipa. U njima se konstituiše, kako bi to definisao Andre Gunder Frank, lumpenburžoazija kao dominantna klasa, koja postaje mlađi poslovni partner stranog kapitala i nameće novi pravac neokolonijalnog lumpenrazvoja, što povećava zaostalost, pokornost i zavisnost ovih zemalja od svetskog centra.

Na kraju rada, autor izlaže svoj pleoaje za socijaldemokratsku alternativu društvenog razvoja i evrointegracije savremenog Balkana.

Ključne reči: strategije razvoja, akteri, zavisna modernizacija, periferni kapitalizam, Balkan

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

DEPENDENT MODERNIZATION STRATEGY AND THE PRODUCTION OF THE SEMI-PERIPHERAL CAPITALIST SOCIETY AT THE BALKANS

Summary

The paper discusses the relationship between the development strategies and the actors at the Balkans, especially the implications of the dependent modernization strategy upon its contemporary social development. The analysis is focused upon exploring the relationship between the economic dependence and the emerging class-strata structure and the policy of neocolonial lumpen-development.

The author first presents a systematic analysis of the social functions of the current development strategies and the capacities of the actors of the social changes at the Balkans. Then he proceeds to exploring the neoliberal dependent modernization strategy as the key program determinant of the so-called reformed forces in the transition of the majority of the Balkan countries.

In this context, the relationship between the national and the global development strategies is analyzed as well as the position and the role of the Balkans in the processes of globalization and Euro-integration.

The main thesis of the author's research is that in the majority of the Balkan countries – regardless of the declarative propensity of the political elites for the establishment of an open democratic society as well as for European integrations - due to the choice of the dependent modernization strategy - the process that is taking place is that of forming the societies of peripheral capitalism of the Latin American type. Within these societies, as Andre Gunder Frank would define it, the lumpen-bourgeoisie is constituted as the dominant class that becomes a junior business partner of foreign capital and that imposes a new pattern of the neocolonial lumpen-development which enhances regression, submission and these countries' dependence on the world center.

At the end of the paper, the author presents his appeal for social-democratic alternative of social development and Euro-integration of the modern Balkans.

Key Words: Development Strategies, Actors, Dependent Modernization, Peripheral Capitalism, Balkans

Uvod: O prirodi i funkciji sociologije

Sociologija kao nauka proučava opšte i posebne zakonitosti načina proizvodnje društvenog života. Izučavajući strukturu i dinamiku društva, ona se, između ostalog, pita za karakter društvenih odnosa, funkciju društvenih pojava i procesa u društvu kao konkretno-istorijskom totalitetu. Cilj je njenih istraživanja da otkrije određene društvene pravilnosti, da ih definiše; da ta saznanja učini dostupnim naučnoj i široj javnosti, a na akterima društvene akcije je da li će i koliko da se služe rezultatima ovih istraživanja – u funkciji rešavanja određenih problema, reformskim ili radikalnim putevima i sredstvima.

Sociologija ima kritičko-saznajnu i socijalno-praktičnu ulogu u društvu. Ona pomaže razvijanju samosvesti društva i njegovih aktera o njihovoj ulozi u savremenosti. Ona može doprineti demistifikaciji stvarnog karaktera društvenih pojava i procesa, tj. društvenih odnosa. Iako je rascepljena u sebi na različite teorijske

orijentacije, u takozvanim kriznim i prelaznim periodima naglašena je njena kritička uloga, dok je u periodima evolutivnog, mirnog društvenog razvoja, više eksponirana njena integrativna uloga. U tom smislu, možemo se složiti sa tvrdnjom A. Turena o postojanju dveju tendencija u savremenoj sociologiji: zasnivanju sociologije kao konfliktne ili funkcionalne nauke, tj. kritičke ili institucionalističke, između kojih postoji intelektualna borba. Takođe, spremni smo da u duhu njegove akcionalističke teorije (sociologije akcije) prihvatimo pledoaje da je “sadašnja zadaća sociologije da društva dovede do spoznaje o njihovoj akciji”, i time omogućiti racionalno osveščavanje društvenih aktera za zasnivanje demokratske i emancipatorske prakse u savremenosti.¹

I Savremena sociološka nauka o tranziciji – globalni kritički osvrt na dosadašnja istraživanja

Tranzicija kao proces (globalni, regionalni i nacionalni) je izazov i za sociološku nauku u svetu i kod nas. O značaju ovog procesa govori i pokušaj zasnivanja i etabliranja *tranzitologije* ili sociologije tranzicije kao posebnih disciplina.

Dubinom radikalnih promena bića i svesti ogromnog dela savremenog sveta, njegove društvene strukture i dinamike promene svojinskih odnosa, načina proizvodnje, pad društvenih klasa i uspon drugih, rušenje starog režima i restauracija kapitalizma ili promene ideologija i pogleda na svet), *tranzicija* je postala ne samo nov pojam, svakodnevni najeksploatisaniji termin i slogan političara, publicista, naučnika i običnih smrtnika. Kao da se ovim terminom želelo objasniti svo dobro i zlo ovog sveta.

Na nivou laičke svesti takva je improvizacija dopustiva. Na nivou politike i žurnalizma tolerisana. No, na nivou naučnog pristupa, ako se pledira istraživanju ovog procesa, nedopustive su takve improvizacije i mistifikacije. Nauka treba da služi razvijanju kritičkog saznanja o stvarnosti. Ona se služi racionalnim pojmovima i metodama. Da li pak tako stoje stvari, kada je u pitanju istraživanje fenomena tranzicije – u ovih petnaest godina?

Postoji podeljenost istraživača oko poimanja suštine ovog pojma i procesa: od njegove afirmativne apologetske interpretacije, preko dogmatsko-nihilističke, do kritičke.

Raspon kontroverzne interpretacije tranzicije kao socijalnog procesa ide – od shvatanja da je ona izraz i oblik liberalne revolucije (Fukujama, Hantington), da je ona vid istorijske restauracije (P. Burdie, B. Horvat), pa do toga da se radi o procesu radikalne transformacije sa neizvesnim posledicama (I. Volerstin, M. Pečujlić).

¹ A. Turen, *Za sociologiju*, u knjizi “Postindustrijsko društvo”, Globus, Zagreb, 1980. str. 247.

Tabela 1

Rast svetske privrede u zadnjoj deceniji XX veka % povećanja (smanjenja) BNP

	1990-1995	1996	1997	1998	1999
Svet	2,1	3,5	3,4	1,8	2,7
Industrijski razvijene zemlje					
- SAD	2,5	3,6	4,2	4,3	2,7
- Japan	1,4	5,0	1,6	-2,5	0,3
- EU	1,6	1,6	2,5	2,7	2,3
Zemlje u tranziciji	-6,9	-0,1	2,2	-0,6	2,4
Zemlje u razvoju	4,9	5,7	5,5	1,3	3,4
Afrika	1,3	5,2	3,0	3,0	3,4
Latin. Amerika	3,6	3,6	1,9	1,9	0,1
Azija	6,1	6,8	0,9	0,9	5,1
- Kina	12,0	9,6	7,8	7,8	7,1

Izvor: UNCTAD, *Trade and Development Report 2000.*, str. 8

Tranzicija nije samo lokalni, nacionalni ili pak regionalni fenomen. Ona je i globalni, svetski proces. U tom smislu sve je više istraživača koji govore o “globalnoj tranziciji” (I. Volerstin) i “velikoj tranziciji” (Gi Sorman) koja se odnosi na megatrendove i transformacije u svetskom sistemu. Na kraju XX veka i početkom XXI veka svet je zahvaćen promenama različitog intenziteta i smera. Najrazvijenija društva – od klasičnog industrijalizma ka postindustrijskoj civilizaciji, najnerazvijenija – od tradicionalnih oblika društvenog života ka industrijskom načinu i socijalistička – od monopartijskih autoritarnih sistema ka demokratskim pluralističkim sistemima. Iako među njima postoje određene razlike, specifičnosti u njihovom društvenom razvoju, ona imaju zajednički imenitelj: pripadaju zemljama koje su u znaku megatrenda tranzicije.

Tabela 2

Human development index

Deset prvorangiranih zemalja			Evropske zemlje u tranziciji*		
HDI rang	Zemlja	Vrednost HDI (2000)	HDI rang	Zemlja	Vrednost HDI (2000)
1	Norveška	0.942	29	Slovenija	0.879
2	Švedska	0.941	33	Češka Republika	0.849
3	Kanada	0.940	35	Madjarska	0.835
4	Belgija	0.939	36	Slovačka	0.835

5	Australija	0.939	37	Poljska	0.833
6	SAD	0.939	42	Estonija	0.826
7	Irska	0.936	48	Hrvatska	0.809
8	Holandija	0.935	56	Belorusija	0.788
9	Japan	0.933	60	Rusija	0.781
10	Finska	0.930	62	Bugarska	0.779
			63	Rumunija	0.775
			65	Makedonija	0.772
			80	Ukrajina	0.748
			92	Albanija	0.733

*Podaci o BiH i SCG nisu dostupni

Izvor: Human Development Indicators, 2003.

Nakon vladajućih interpretacija i euforičnih ideologija u liku “kraja istorije” F. Fukujame, “sukoba civilizacija” S. Hantingtona i “globalizma” (tj. novog svetskog poretka) Z. Bžežinskog, u delu *Imanuela Volerstina* susrećemo se sa kritičkim, alternativnim interpretacijama našeg vremena i njegovih megatrendova. Ovaj utemeljivač škole svetsko-sistemske analize razbija neoliberalni mit o tranziciji kao apriorno pozitivnom i progresivnom procesu, i izlaže kritičku sociološku interpretaciju tranzicije. Naime, Volerstin u svojim studijama piše o ovom procesu kao o globalnoj teškoj tranziciji. Kada jedan sistem uđe u period krize i tranzicije, ističe ovaj autor, neizvestan je smer, karakter i ishod tog procesa.¹ To će zavisi od niza faktora, aktera, njihovih razvojnih strategija i moralnog uloga pojedinaca i društvenih pokreta u ovovremenim i budućim društvenim borbama.³ On podvlači da se prelaz iz jednog u drugi sistem neće odigrati pukim ekonomskim automatizmom, već uz aktivnu “upotrebu razuma i organizirajuće energije, koja je istovremeno reflektivna i moralna, u klasnoj borbi većine protiv manjine, borbi onih koji su eksploatisani protiv eksploatatora, onih koji su lišeni viška vrednosti koji stvaraju, protiv onih koji grabe taj višak i od njega žive.”⁴

Među našim sociolozima istraživačima postoje različite interpretacije smera, karaktera i ishoda postsocijalističkih transformacija u zemljama u tranziciji. *Silvano Bolčić* je dao jednu preglednu klasifikaciju interpretativnih modela mogućih ishoda postsocijalističkih društava: a) *restaurirano kapitalističko društvo*; b) *društvo “tržišne*

² I. Volerstin, *Križa kao prelazno razdoblje*, “Dinamika globalne krize”, Štampa, Beograd, 1985, str. 56.

³ U vezi s tim I. Vorestin u svojoj studiji “*Utopistika ili Istorijski izbori dvadeset prvog veka*”, piše: “Živimo u doba tranzicije iz našeg postojećeg svetskog sistema, kapitalističke svetske ekonomije, u neki drugi svetski sistem ili sisteme. Ne znamo da li će to biti promena nabolje ili nagore. Nećemo znati sve dok ne stignemo, a to se neće dogoditi za još 50 godina. Znamo da će period tranzicije biti veoma težak za sve koji ga preživljavaju. Biće težak za moćne. Biće težak za obične ljude. To će biti period konflikata i intenzivnih nemira, i nečega što će svi videti kao propast moralnog sistema. Zvuči paradoksalno, ali to će takođe biti period u kojem će faktor “slobodne volje” dostići svoj maksimum, što znači da će individualne i kolektivne akcije imati veći uticaj na buduće struktuiranje sveta nego što bi takve akcije imale u “normalna” vremena, to jest tokom tekućeg života istorijskog sistema. (Republika, Beograd, 2000. str. 33).

⁴ I. Volerstin, *Marks i nerazvijenost*, “Treći program”, Beograd., br. 82-83/1989, str. 147.

ekonomije”; c) *društvo u “tranziciji”*; g) društvo izmenjenog političkog i ekonomskog sistema (*društvo političke demokratije i tržišne privrede*), ali suštinski neizmenjene socijalne strukture.⁵

Pred sociološkom zajednicom u svetu i kod nas je da, snagom empirijskih istraživanja i teorijske analize, dublje prouči nastale tranzicione procese u savremenom svetu krajem XX veka, kao i oceni njihov domet i karakter, kako sa stanovišta naučno-tehnološkog razvoja i civilizacijskog progressa tako i u ključu ideje i prakse ljudske emancipacije.

II Analitičke mogućnosti teorije modernizacije za razumevanje socijalne dinamike savremenog društva

Modernizacija kao ideja i ideologija ima dublje filozofske korene. Ona je najpre proistekla iz ideja prosvetljenja i mesijanstva u hrišćanstvu. Potom je u razvijenom obliku formirana u okviru filozofije prosvetiteljstva, kao radikalna kritika religije i novi pokret i projekat Moderne, (sa njenim centralnim vrednostima i odrednicama: istina, progres, sloboda) u borbi za konstituisanje modernog građanskog društva. Tu ideju dalje nalazimo nadograđenu u delima Kanta, Hegela i Marksa, u njihovim stavovima o ulozi filozofije uma i revolucionarne teorije, pa sve do njene deformisane varijante u radovima drugih autora o ulozi avangarde i elita (kao prosvetlene revolucionarne manjine) u društveno-istorijskim promenama. U savremenoj sociologiji ona je razvijena u okviru neoevolucionizma, kulturalizma i strukturalno-funkcionalističke teorije, sa ambicijom da potisne teoriju razvoja, a posebno marksističku teoriju društvenih promena.⁶

Modernizacija je ključni pojam u savremenoj anglosaksonskoj teorijskoj sociologiji za objašnjavanje društvenih promena. Ovim se pojmom želi objasniti prelaz iz tradicionalnih u moderno društvo, odnosno iz autokratskih u demokratske poretke. Pritom se polazi od teze da u društvu ne deluje pravilnost radikalnog zaokreta, tj. raskida, kao i od iluzije institucionalističke sociologije – da su moguće samo reformske promene tzv. kontrolisane promene unutar i posredstvom institucija (“dugi marš kroz institucije” R. Dučke). Za takvu promenu neophodna je nova svest, tj. normativna orijentacije aktera, edukovana, indoktrinirana elita koja će reformskim projektima i zahvatima, odnosno društvenom akcijom aktera u polje istoriciteta ostvariti određene poželjne promene.

Pod pojmom *modernizacije*⁷ podrazumeva se “smišljena delatnost ili spontani proces racionalizacije u obliku postupne autohtone kulturne transformacije i s njom povezanih društvenih promena ili postupak internacionalnog prenošenja modernih

⁵ S. Bolčić, *Post-socijalistička transformacija i društvene nejednakosti u Srbiji u komparativnoj perspektivi*, Zbornik “Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život”, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2002., str. 50-51.

⁶ M. Popović, M. Ranković, *Teorije i problemi društvenog razvoja*, BIGZ, Beograd, 1981.

⁷ Obradović, M.: *Teorija modernizacije i modeli razvoja*, zbornik *Srbija u modernizacijskim procesima*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1994, str. 410.

artefekata na neko ne-moderno kulturno tlo”. U tom smislu modernizacija je dinamički aspekt ili sadržaj moderne i modernosti. Ona obuhvata različite procese promena (u demografskoj, tehnološkoj, ekonomskoj, političkoj, obrazovnoj oblasti, i kulturi) koji reformskim aranžmanima u socijalnoj akciji aktera omogućuju evolutivne promene iz jednog stanja u drugo, iz tradicionalnog društva u moderno društvo. U sociološkoj teoriji pravi se distinkcija između različitih vrsta koncepata modernizacije. U tom smislu upotrebljavaju se različiti koncepti modernizacije, kojima se objašnjava ambivalentnost, diskontinuitet i složenost procesa modernizacije: *parcijalna modernizacija* (Ruchemeyer, 1975), *simbolička (simulakrum) modernizacija* (J. K. Galbrajt), *zavisna i reakcionarna modernizacija* (Vajda, 1988) *slom modernizacije* (Eisenstadt, 1979) *kontramodernizacija* (Touraine, 1988) *imitativna i deformisana modernizacija* (F. Adam, 1990), *autoritarna modernizacija* (Antonić, 2003).⁸

Koncept modernizacije se, delom u naučnoj praksi, a najčešće u publicistici, često redukuje na *vesternizaciju* kao oblik imitativne modernizacije odnosno amerikanizacije načina života. Treba istaći da je taj proces kompleksniji. Pod pojmom *zavisna modernizacija* podrazumevamo podređenost (u kulturološkom, ekonomskom i političkom smislu) poluperifernih i perifernih zemalja od strane svetskog centra. Ovaj pojam je komplementaran sa teorijom zavisnosti (Franc Andre Gunder) koja je šira i kojom se izražava struktura odnosa između metropole i satelita. *Deformisana ili konzervativna modernizacija* označava onaj sistem “reformi radi reformi” koje faktički vode samoreprodukciji i održavanju status quo-a u globalnom društvu. *Simbolička (simulakrum) modernizacija* predstavlja strategiju kojom treba da se obezbedi privid, a ne suština razvoja, tj. da se stanovništvo obmane da se nešto radi na razvoju. *Socijalistička modernizacija* najčešće je vezana za proces industrijalizacije i demokratizaciju sistema obrazovanja i sistema socijalnih šansi (radnog i socijalnog zakonodavstva) dok *kontramodernizacija* izražava regresivne oblike socijalnih reformi koje vode konzervativnoj restauraciji i svojevrsnoj inverzivnoj tranziciji. U našoj analizi posebno ćemo koristiti koncept *zavisne modernizacije* za objašnjenje odnosa između globalnih, nacionalnih i regionalnih strategija razvoja i aktuelnih procesa u postsocijalističkim društvima u tranziciji. Naravno, ovaj koncept ćemo interpretirati u kontekstu teorije zavisnosti, koja je deo neomarksističkih teorija razvoja i kojim se objašnjavaju specifični odnosi na relaciji svetski centar-poluperiferija-periferija.⁹

Teorija modernizacije je nastala između 50-ih i 60-ih godina XX veka i predstavlja jednu od ključnih paradigmi u savremenoj sociologiji na Zapadu za objašnjenje procesa prelaska iz tradicionalnog u industrijsko i moderno društvo. Nasuprot njoj, teorija zavisnosti nastala je u društvenim naukama sa ciljem da objasni uslove i pretpostavke, posledice neokolonijane eksploatacije u savremenom svetu. Iako je izvorno ova teorija vezana za napor teoretičara da analiziraju specifičnu

⁸ Mitrović, Lj.: *Savremeno društvo – strategija razvoja i akteri*, Institut za političke studije, Beograd, 1996, str. 18.

⁹ Opširnije o kritici teorije modernizacije videti kod A. Turena u njegovoj studiji *Pisma studentici* u knjizi “Postindustrijsko društvo”, (Globus, Zagreb, 1980, str. 152-166), i “Beyond Neoliberalism”, (Polity Book, London, 2000).

situaciju u Latinskoj Americi u uslovima neokolonijalnog kapitalizma, ta teorija ima i širi značaj. Pokušaj da se ona ideološki difamira kao doktrina levičarski orijentisanih neomarksističkih intelektualaca, takođe ne pogađa pravu suštinu ove teorije.¹⁰ Ova teorija najpre je nastala u radovima A. G. Franka, I. Volerstina, P. G. Kazanove i F. H. Kardosa i ima univerzalni teorijsko-metodološki značaj. U tom smislu, u pravu je P. Berger kada tvrdi da “pojam *ovisnosti* nije proizašao iz marksističke dogme, nego iz konkretnih pokušaja da se shvate specifične situacije”.¹¹ Svojim analitičkim teorijsko-metodološkim pristupom, teorija zavisnosti omogućuje naučnu analizu odnosa između centra i periferije, metropola i satelitskih zemalja u savremenosti.

III Savremeni Balkan- strategije razvoja i akteri

Savremena balkanska društva nalaze se u “zoni tranzicije i izbora” (S. Hantington), razapeta između procesa modernizacije i retradicionalizacije (Lj. Mitrović).¹² U ovim društvima se pod uticajem igre interesa unutrašnjih aktera, a pre svega naglašenog prisustva spoljnih faktora ostvaruju različite strategije društvenih promena. Kritička analiza istraživača treba da otkrije kako teorijska jezgra u aktuelnim koncepcijama nacionalnog i regionalnog razvoja, tako i razmotri pravac delovanja aktera i posledice njihove akcije na strukturu društva i razvoj.

Tabela 3

Osnovni podaci o veličini, stanovništvu i ekonomskoj razvijenosti balkanskih zemalja

	Zemlja	Površina u 000 km ²	Broj stanovnika u milionima	GDP per capita u USA \$
1	Albanija	28.750	3,4	1.122
2	Bosna i Hercegovina	51.202	3,7	1.140
3	Bugarska	110.212	8,2	5.218
4	Hrvatska	56.538	4,5	4.430
5	Grčka	131.900	10,7	8.125
6	Makedonija	25.713	2,8	1.801
7	Rumunija	238.391	22,7	3.692
8	Slovenija	20.256	2,0	10.958
9	Turska	774.815	63,0	6.326
10	S i CG	102.173	10,6	1.669
	Ukupno	1.540.650	130,8	-

Izvor podataka: *Investment Guide for Southeast Europe*, Bulgaria Economic Forum, Sofia, 2000.

¹⁰ Berger, P. L. (1995), *Kapitalistička revolucija*, Zagreb, Naprijed, str. 142-167.

¹¹ Isto, str. 151.

¹² Videti o tome opširnije u autorovima studijama: *Balkan – granica i most među narodima*, (Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 2000.) i *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena*, (Centar za jugoistočno-evropske studije – Beograd i Centar za balkanske studije, Niš, 2003).

U ovom kontekstu neophodno je istražiti pozitivne i negativne efekte društvenih promena u balkanskim zemljama u tranziciji, kritički analizirati teoriju i praksu neoliberalne zavisne modernizacije, njen uticaj na periferizaciju i satelitski razvoj Balkana, kao i odnos nacionalnih strategija sa globalnim strategijama društvenog razvoja u Evropi i svetu.

Ako iza dnevno-političke retorike, na osnovu indikatora rasta i razvoja, učinimo kritički osvrt na stvarni karakter društvenih promena onda ćemo se suočiti sa negativnim bilansom tranzicije balkanskih društava u poslednjih petnaest godina. Vidne su razlike u rastu i razvoju društava Centralne Evrope u odnosu na zemlje Istočne i Jugoistočne Evrope, tj. Balkana. U svojoj komparativnoj studiji “Centralna i Istočna Evropa – 1944-1993”, Ivan Berend, između ostalog, ukazuje na “zagonetnu sudbinu” Balkana kao regiona koji predstavlja “nedovršeni deo Evrope”, kao i i na neuspeh postkomunističke transformacije balkanskih zemalja i njihovo istorijsko kretanje u drugoj polovini XX veka “iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju”.³ Analiza razvoja zemalja Jugoistočne Evrope pokazuje da, izuzev Slovenije koja je rastom i razvojem obezbedila istinski iskorak ka Evropi, ostale balkanske zemlje u znaku su krize rasta i tranzicione recesije. O njima, bez obzira na reformske projekte i institucionalne promene, sociolozi govore kao o društvima *blokirane tranzicije* (M. Lazić). Ova ocena se posebno odnosi, kada se radi o društvima na bivšem JU prostoru, na Srbiju i Crnu Goru. Bez obzira na pozitivan odnos aktuelnih političkih elita prema integracionim procesima u Evropi i svetu, ovakva presporost, ambivalencija u procesu tranzicije, koja je praćena brojnim protivrečnostima, govori ne samo o otporu starih snaga društvenim promenama i nesnalaženju novih elita, već razotkriva dublju socio-kulturološku matricu koja oblikuje svest i akciju društvenih aktera i blokira njihovu bržu otvorenost prema izazovima modernizacije i razvoja.

Tabela 4

Tip tranzicije, strategije i društva

<i>Tip tranzicije</i>	<i>Model strategije</i>	<i>Tip društva</i>
1. Inverzivna, regresivna, predmoderna	Retradicionalizacija (etnofeudal. tribal society)	Tradicionalno, predgrađ., protomoderno
2. Reverzibilna neoliberalna	Zavisna modernizacija (neoliberalizam)	Kapitalističko, periferno, zavisno
3. Reverzibilna neokonzervativna	Deformisana realsocijalist. autoritarna, modernizacija (neoetatizam)	Poluperiferno politokratsko
4. Progresivna socijaldemokratska (tranzicija sa socijalnom odgovornošću)	Socijaldemokratska modernizacija (socijalno partnerstvo, socijalna država “welfare state”)	Moderno, razvijeno, pluralističko, socijaldemokratsko društvo

Izvor: Lj. Mitrović, *Savremeno društvo, Strategije razvoja i akteri*, Institut za političke studije, Beograd, 1996, str. 167.

³ Videti opširnije u studiji I. Berenda, “Centralna i Istočna Evropa”, CID, Podgorica, 2001.

Ako se učini napor da se, iza fenomenologije društveno-političkih zbivanja na savremenom Balkanu dođe do nekih pravilnosti o društvenim promenama, izvesno je da ćemo se suočiti sa pitanjem koje strategije i akteri proizvode ovakvo aktuelno stanje. Dosadašnja sociološka istraživanja ovih društvenih promena omogućuju nam da sačinimo grubu klasifikaciju različitih programa i strategija razvoja na Balkanu. Uvid u savremenu realnost upućuje nas na lutanja i brojna traganja društvenih aktera u izboru strategija razvoja od 1989. godine do danas. Lepeza tih strategija razvoja može se dati u jednom preglednom luku od inverzivne strategije retraditionalizacije, preko neoliberalne strategije zavisne modernizacije, preko reverzibilne neokonzervativne strategije autoritarne modernizacije do progresivne socijal-demokratske strategije razvoja (o tome opširnije videti u autorovoj studiji *Savremeno društvo – strategije razvoja i akteri*, 1996.).

Tabela 5

Recesija i rast u zemljama Centralne i Istočne Evrope 1990-1998.

Zemlja	Trajanje pada proizvod (u god.)	Godina u kojoj je proizvod. bila na najnižem nivou	Da li su ponovo registrovane negativne stope rasta nakon oživlj. proizvodnje	1998. GDP index 1989=100	Rang	Kumulativni pad proizvod. do najniž. nivoa 1) 1989 =100	Kumulativni rast proizvod. od najnižeg nivoa	Prosečna stopa rasta proizvod. od najnižeg nivoa
Poljska	2	1991	ne	117,1	1	17,8	34,9	5,2
Slovenija	3	1992	ne	104,0	2	18,0	21,9	4,0
Slovačka	4	1993	ne	99,6	3	25,0	24,7	5,9
Češka R.	4	1992	da	95,0	4	15,4	10,5	2,0
Mađarska	4	1993	ne	95,2	5	18,1	13,4	3,1
Uzbekist.	5	1995	ne	89,6	6	16,6	6,2	2,4
Albanija	4	1992	da	86,4	7	39,6	26,0	6,3
Hrvatska	5	1993	da	77,8	8	40,5	18,2	5,5
Belorus.	6	1995	ne	77,1	9	37,3	14,4	7,2
Rumunija	6	1992	da	76,1	10	25,0	1,1	0,4
Estonija	5	1994	ne	75,7	11	39,2	15,0	5,7
BJRM	6	1995	ne	71,6	12	32,0	3,6	1,7
Bugarska	6	1997	da	65,9	13	36,3	2,2	3,5
Litvanija	5	1994	ne	65,4	14	46,7	12,1	5,3
Kazahst.	8	1998	da	61,4	15	38,7	0,0	0,0
Kirgistan	5	1995	ne	60,4	16	49,6	10,0	6,3
Letonija	4	1995	da	59,2	17	49,0	8,3	5,2
Rusija	8	1998	da	55,3	18	44,7	0,0	0,0
Turkmen.	7	1997	ne	43,8	19	58,0	1,8	4,2
Azerbej.	6	1995	ne	43,6	20	63,0	6,7	5,7
Tadžikis.	7	1996	ne	42,0	21	60,8	2,8	3,5
Jermenija	4	1993	ne	40,8	22	69,0	9,8	5,7
Ukrajina	10	1998	bez oporavka	36,6	23	63,4	0,0	0,0
Gruzija	5	1994	ne	32,8	24	74,6	7,4	6,7
Moldavija	9	1998	da	32,1	25	67,9	0,0	0,0

Misli se na najniži nivo proizvodnje u periodu 1989-1998.

Izvor: *Transition Report*, 1999, EBRD i procene autora.¹³

¹³ Prema: Kitanović, D. i N. Golubović, *Osnovi političke ekonomije*, Ekonomski fakultet, Niš, 2003, str 458.

Na savremenom Balkanu, posebno bivšem YU prostoru u poslednjih petnaest godina iskušavane su brojne opcije, projekti i strategije društvenih promena: od regresivne refeudalizacije odnosa, preko neokonzervativne autoritarne modernizacije do neoliberalne zavisne modernizacije. Osim Slovenije koja je sledila jedan mešoviti, hermafroditiski liberalno-socijaldemokratski model, ono što je dominiralo u praksi novonastalih patuljastih država posle raspada SFRJ, po pravilu je vezano za i praksu šok terapije i strategiju neoliberalne zavisne modernizacije. U SRJ, odnosno Srbiji i Crnoj Gori, desetak godina (sve do 2000. godine) preovladavao je neokonzervativni model autoritarne modernizacije, jedna vrsta nomenklaturnog političkog kapitalizma (M. Veber), sa kontinuitetom strategijskih elita u tranziciji (M. Pečujlić), što je blokiralo brže reformske promene. Danas je u njima preovlađujući model liberalno-demokratski, tj. neoliberalni koncept razvoja. Pod uticajem ovih strategija radikalno se menja zatečena društvena struktura u balkanskim društvima na svim nivoima (oblastima društva) od ekonomije, do politike i kulture.

IV Strategija zavisne modernizacije i proizvodnja društva poluperifernog kapitalizma na Balkanu

U savremenim društvenim naukama postoje kontroverze oko shvatanja prirode društava u tranziciji kao i teorijskih modela za interpretaciju procesa postsocijalističke transformacije. Neki naši sociolozi sačinili su *tipologiju* interpretativnih modela postsocijalističke transformacije na:

- *periferijalizacija privrede i društva* (unutar Volerstinove podele svetskog sistema na centar-poluperiferiju i periferiju);
- *olsolijanski koncept grupa za pritisak*;
- *ideja o političko-privrednim ciklusima* i
- *stanovište o političkom kapitalizmu*¹⁴

Među našim sociolozima *Miroslav Pečujlić*, smatra da Volerstinov model periferijalizacije privrede i društva, koji ide iz svetsko-sistemske teorije, ima analitičku prednost (i koristi ga u svojim studijama), dok kolega *Slobodan Antonić* daje prednost stanovištu političkog nomenklaturnog kapitalizma, koje je izvorno formulisao Maks Veber. Naše mišljenje je da oba ova modela imaju naučnu upotrebnu moć.¹⁵

Dominantna koncepcija društvenog razvoja u zemljama savremenog Balkana jeste neoliberalna sa strategijom šok terapije i zavisne modernizacije. To uvodi ova društva u periferijalizaciju, a njihove elite u veliku zavisnost tj. satelitski položaj naspram spoljnih aktera. Sociološka analiza treba da sagleda kompleksne međusobne veze i uticaj međunarodnog biznisa (multinacionalnih korporacija), stranih vlada i međunarodnih institucija lokalne, klasne, interesne grupe i aktere.¹⁶ Sadašnja

¹⁴ S. Vujović, *Urbane promene u Srbiji*, Zbornik "Srbija krajem milenijuma...", Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2002., str. 171.

¹⁵ Model "političkog kapitalizma" ima eksplikativnu moć u interpretaciji promena u društvu Srbije do 2000, a model periferijalizacije i zavisne modernizacije za promene posle oktobra 2000.

¹⁶ P. Berger, *Kapitalistička revolucija*, Naprijed, Zagreb, 1995, str. 151.

nerazvijenost nije samo rezultat nesnalaženja aktuelnih privrednih i političkih elita na Blakanu u odnosu na izazove procesa globalizacije i tranzicije. Analiza bi otkrila činjenicu da se u većini balkanskih zemalja aktuelna politika (razvojna, ekonomska, odbrambena), presudno formira pod uticajem centara moći izvan matice, bilo da se radi o odlukama MMF-a, Svetske banke, NATO-a ili američke administracije i EU. Bez obzira na moguću relativizaciju pitanja odnosa zavisnosti i međuzavisnosti, kao posledice globalizacije u savremenosti, treba istaći da bi sociološka analiza otkrila i potvrdila klasičnu tezu teorije zavisnosti, da kao što je kapitalizam do juče činio zemlje Trećeg sveta zavisnim i preko različitih oblika neokolonijalizma perpetuirao njihovo siromaštvo i nerazvijenost, tako i neoliberalna strategija razvoja danas čini zemlje tranzicije visoko zavisnim od spoljnih faktora. Ilustraciju takve tendencije nalazimo u rapidnom rastu spoljne zaduženosti zemalja u tranziciji i u sporosti u razvoju i izlasku iz krize i nerazvijenosti. O tome govore brojni indikatori o tehnološkoj i ekonomskoj zavisnosti i širenju fenomena dužničkog ropstva na nove regione u savremenom svetu. Sociolozi ilustruju svoju tezu: zemlje u tranziciji u Istočnoj Evropi i Jugoistočnoj Evropi proširuju zonu svetskog perifernog kapitalizma (M. Pečujlić, Z. Vidojević, Lj. Mitrović).¹⁷

Tabela 6

Dug zemalja Istočne Evrope

Zemlja	Spoljni dug		Učešće duga u društvenom Proizvodu zemlje (%)	
	1992. g.	1997. g.	1992. g.	1997. g.
Albanija	633	706	94	28
Bugarska	11.854	9.858	116	101
Češka	7.571	21.456	27	42
Hrvatska	-	6.842	-	35
Jugoslavija	16.483	15.107	-	-
Mađarska	22.018	24.373	61	55
Belorusija	189	1.162	1	5
Makedonija	-	1.543	-	71
Poljska	48.495	39.890	53	29
Rumunija	3.240	10.442	13	33
Rusija	78.356	125.645	19	26
Slovačka	2.746	9.989	23	52
Ukrajina	551	10.901	1	22

Izvor: Politika, 1. decembar 1999, str. 8.

Kako pokazuje kritička sociološka analiza tranzicije, savremena postsocijalistička društva Balkana, svojom praksom društvenih promena, govore o tome da strategija zavisne modernizacije u uslovima neoliberalnog razvoja, vodi

¹⁷ Opširnije o tome videti u studijama, *Izazovi tranzicije* M. Pečujlića, *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam* Z. Vidojevića i *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena* Lj. Mitrovića.

ekspanziji neokolonijalnih odnosa, stvaranju zavisnih društava na ovom prostoru. Na osnovu petnaestogodišnjeg iskustva tranzicije, većina balkanskih zemalja pokazuje brojne karakteristike kapitalizma periferije i zavisnih društava.

Bez obzira na euforično izjašnjavanje političkih elita za evropsku integraciju i razvoj, balkanska društva po svojoj strukturi i karakteru društvenih odnosa sve više sličice na latinoamerička. Uprkos najavljenim najširim demokratskim promenama devedesetih godina prošlog veka (a u Srbiji i Crnoj Gori posle petooktobarskih promena 2000.), ona još uvek slede trend “*razvoja nerazvijenosti*”.¹⁸ Reč je o društvima sa razorenom privredom, opljačkanim nacionalnim bogatstvom, sa satelitskim elitama, nesamostalnom politikom – od ekonomije do bezbednosti, sa brojnim paradržavnim i parapoličkim institucijama, sa nerazgraničenim sferama između države i civilnog društva, sa pseudoautonomnim nevladinim sektorom kao produženom rukom inofaktora ili sekcija tekuće vlade i političkih partija, sa ostacima autoritarnih oblika i mehanizama vladanja i širenjem zavisne kolonijalne kulture, sa ogromnim brojem nezaposlenih, sa deklasiranim i osiromašenim radničkim porodicama, sa razorenom srednjom klasom, sa razočaranim novim generacijama, sa jačanjem autoritarnog karaktera svesti u najširim slojevima populacije, sa promocijom desničarskih ideja, sa uzmicanjem autentične levice i deficitom demokratskih snaga, sa enormnim zaduživanjem u inostranstvu preko nekontrolisanog sistema donacija i kredita (sadašnji nivo zaduženosti Srbije i Crne Gore je 15 milijardi dolara spoljnog duga i oko 15 milijardi unutrašnjeg duga, zbog čega ekonomisti upozoravaju na opasnost zapadanja zemlje u “dužničko ropstvo”), sa permanentnom recesijom, sa rastom kriminala, konflikata i terorizma na ovom prostoru, itd.

Tabela 7

Spoljni dugovi zemalja Balkana (godišnji prosek 2000-2002.)

Zemlja*	Ukupan spoljašnji dug u odnosu na izvoz robe i usluga	Ukupan spoljašnji dug kao % bruto nacionalnog dohotka	Servisiranje ukupnog duga kao % izvoza robe i usluga
Albanija	84	30	4
BiH	107	47	7
Bugarska	132	77	17
Hrvatska	145	78	28
Makedonija	101	45	15
Rumunija	103	36	22
SCG	280	108	3
Turska	227	75	48

*Podaci se odnose na zemlje u razvoju pa nije uključena Grčka.

Izvor: World Bank: Global Development Finance 2004 – Harnessing Cyclical Gains for Development.

¹⁸ Frank, A. G. (2002), *Lumpenburžoazija i lumpenrazvoj u Latinskoj Americi*, Podgorica, CID.

Zajednički imenitelj iskustva petnaestogodišnje tranzicije ovog regiona je da on putuje ka evropskoj periferiji, ka zavisnom, visokokonfliktnom i rizičnom društvu perifernog kapitalizma, sa neizvesnim posledicama po budućnost sopstvenog naroda i građana.

Savremeni Balkan, kako po društvenoj strukturi tako i po karakteru društvenih promena, u mnogome podseća na Latinsku Ameriku od pre dvadeset godina. Implzijom socijalizma ovaj prostor se našao u jednom anomičnom stanju. Dominantna tendencija u privrednoj strukturi je deindustrijalizacija ovih zemalja. Deformisani koncept privatizacije (tzv. burazerski i sitnosopstvenički koncept iz vremena ranog kapitalizam i prvobitne akumulacije) iskorišćen je za dezintegraciju proizvodnih snaga velikih sistema, za razbijanje velikih poslovnih sistema koji su bili kompatibilni evropskim procesima podele rada i integracije. Na tom fonu formira se i nova klasno-slojna struktura društva, sa ogromnim brojem osiromašenih i deklasiranih radnika, sa razorenom srednjom klasom, sa velikim brojem nezaposlenih i marginalizovanih društvenih grupa i malobrojnom neoburžoazijom.

Tabela 8

Stope zvanično registrovane nezaposlenosti u balkanskim zemljama

Zemlja*	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Albanija	7.3	9.5	9.1	26.5	22.3	18.4	12.9	12.3	14.9	17.7
Bugarska	-	1.7	11.1	15.3	16.4	12.8	11.1	12.5	13.7	12.2
Hrvatska	7.2	8.2	14.9	15.3	14.8	14.5	14.5	16.4	17.5	17.2
Grčka**	7.5	7.0	7.7	8.7	9.7	9.6	10	10.3	10.3	10.8
Makedonija	22.6	23.6	24.5	26.3	27.7	30.0	35.6	38.8	40.6	46.6
Rumunija	-	-	3.0	8.2	10.4	10.9	9.5	6.6	8.9	10.4
S i CG										18.6
Turska	8.8	7.5	8.1	8.3	8.8	8.4	7.5	6.5	6.7	6.8

1999	2000	2001	2002
18.4	16.8	16.4	15.8
16.0	17.9	17.3	16.3
19.1	21.1	22.0	22.3
11.7	11.1	10.2	9.6
51.5	53.7	30.5**	31.9
11.8	10.5	8.8	8.1
21.1	21.2	22.3	24.0
7.7	6.6	8.8	10.9

*Podaci o BiH nisu dostupni

**Podaci na osnovu Ankete o radnoj snazi jer nema podataka o zvanično registrovanoj nezaposlenosti

Izvor: Svetska organizacija rada: LABORSTA, www.laborsta.ilo.org

Bez obzira na izmenjene sistemske okolnosti u postsocijalističkim društvima savremenog Balkana *radni slojevi* društva sporo se oslobađaju vrednosti egalitarizma i kolektivismu. To su društva koja se sporo “protestantizuju” (M. Veber), odnosno u kojima se još uvek nedovoljno afirmišu nova etika rada, poziva, vrednosti, racionalizma, individualizma i preduzetničke inicijative. U ovim društvima, koja su razapeta između modernizacije i retradicionalizacije,¹⁹ još uvek je na delu “*egalitarni sindrom*” o kome je svojevremeno pisao u svojim istraživanjima industrijski sociolog Josip Županov. On još uvek živi u kolektivnoj svesti najširih radno aktivnih slojeva društava (posebno u svesti najstarije i srednje generacije radnika) i blokira brže oslobađanje i razigravanje individualne preduzetničke inicijative u funkciji tržišne kompeticije, društvenog razvoja i napretka.

Tabela 9

Nezaposlenost među mladima 15-24 godine i opšta nezaposlenost u zemljama u tranziciji 1998. godine (u procentima)

ZEMLJA	Stopa nezaposlenosti mladih (%)	Opšta stopa nezaposlenosti (%)
Češka	6,9	4,2
Slovačka	20,4	11,1
Poljska	23,3	10,6
Mađarska	13,5	7,8
Slovenija	17,4	7,1
Hrvatska	31,4	9,9
BJR Makedonija	70,9	34,4
FR Jugoslavija	61,1	18,5
Bugarska	32,2	14,0
Rumanija	18,3	6,3
Estonija	15,7	9,9
Latvija	25,5	13,8
Litvanija	22,2	13,3
Rusija	26,8	13,3
Gruzija	27,5	14,3
Azerbejdžan	46,4	23,3
Kirgistan	37,3	27,2
Tadžekistan	33,2	19,6
Nemačka	10,7	9,9
Francuska	29,0	12,6
Italija	33,6	12,4
Španija	39,2	20,9
UK	13,6	7,1
CEE/CIS (18)	29,5	14,4
EU (15)	21,2	10,8

Izvor: MONEE Project, Eurostat 1998, *Young People in Changing Societies, Regional Monitoring Report, No. 7*, UNICEF, 2000.

¹⁹ Videti opširnije u autorovoj knjizi “Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena”, str. 65-69.

Socijalni izvori konstituisanja *nove vlasničke klase* su različiti (od regularnih do kriminalnih). *Neoburžoazija* u svojoj strukturi sadrži tri frakcije: nomenklaturnu buržoaziju, lumpenburžoaziju i preduzetnike. Osim preduzetnika, koji su izraz novih proizvodnih snaga i predstavljaju novu grupu koja je otvorena prema izazovima modernizacije i razvoja, ove dve druge frakcije su parazitske i potrošačke po svojoj orijentaciji. U ovim društvima formira se i specifična kulturna i politička elita koja ima obrise *kompradorske buržoazije* i eksponent je zavisne kulture i satelitske politike. Nova elita, preferirajući svoj partikularni interes kao ključni, često se brzo otuđuje od svog sopstvenog naroda i ima ambivalentno ponašanje: s jedne strane je podanička prema krupnom kapitalu i centrima moći u svetu, a sa druge strane je beskrupulozna u eksploataciji svojih sunarodnika u zemlji. Ovakva klasno-slojna struktura antagonizira društvene odnose i cepa društvo na manjinu vlasnika i ogromnu većinu razvlašćenih, obespravljenih i eksploatisanih. Neoliberalna strategija reformi dovela je do brojnih restrikcija u oblasti radnog i socijalnog zakonodavstva. Sve je to novu radnu snagu činilo nezaštićenom i visoko eksploatisanom, podložnom brojnim oblicima institucionalnog i vaninstitucionalnog nasilja. Svi ovi procesi aktuelna balkanska društva čine visoko-konfliktnim i rizičnim društvima, sa neizvesnom razvojnom perspektivom.

Tabela 10

Dubina recesione krize u postsocijalističkim zemljama* (1989-1999)

Poljska	122	Slovenija	108
Mađarska	99	Hrvatska	77
Češka	95	Makedonija	57
Rumunija	73	Srbija	50
Bugarska	65		
Rusija	51		

Izvor za druge zemlje: W. G. Kolodko, 2001, 9, za Srbiju SGJ 1999 (odnosi se na 1997. godinu). Prema sudiji S. Bolčića *Postsocijalistička transformacija i društvene nejednakosti u Srbiji u komparativnoj perspektivi* (zbornik "Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2002, str. 36.

Ekonomске i sociološke analize pokazuju da je, umesto razvoja, u većini balkanskih zemalja prisutan fenomen "*tranzicione recesije*". Na početku lako data obećanja, da će promenom bivših režima "poteći med i mleko", nisu se ostvarila. Kriza i stagnacija ovih društava proizvela je masovno osiromašenje stanovništva. U periodu prvobitne akumulacije kapitala, u uslovima prelaska engleskog društva na industrijski način proizvodnje, T. Mor je pisao da su "ovce pojele ljude", a F. Engels o bednom položaju radničke klase u Engleskoj. Današnja epoha teške tranzicije na Balkanu traži svoje istraživače i spisatelje. Svoga Balzaka i svog Rajta Milsa, koji bi spisateljskim umećem i snagom sociološke imaginacije razotkrili – šta se skriva iza mita o tranziciji na ovom prostoru. Nažalost, još uvek nema serioznih socioloških istraživanja o sudbini bivše klase radnika, koja je desetkovana i dezintegrisana.

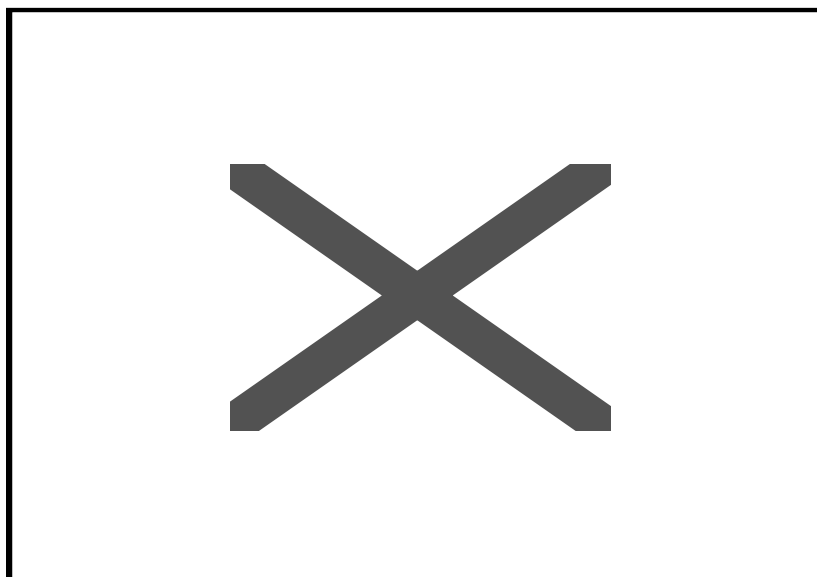
“reformskih mera”, u ime neoliberalnog projekta modernizacije i razvoja u funkciji bogate manjine, ona je prognana iz industrijskih i drugih pogona na buvljake i u katakombe, odnosno podrumske, “sive” ekonomije. Još uvek nema ni diplomskog rada na temu sudbine radničke klase u uslovima privatizacije, a kamo li ozbiljnije magistarske ili doktorske teze o novom tržištu radne snage i novim formama njene eksploatacije.

Kao da se, u ovom prelomnom i nespokojnom dobu, izgubio kritički glas inteligencije i intelektualaca. U njihovim redovima vlada velika zbunjenost i prisutan je fenomen rasedanja svesti i savesti. To kao da potvrđuje tezu Ž. Benda, koji govori o fenomenu “izdaje intelektualaca”, o njihovom ketmanstvu. Paralelno sa stvaranjem domaće kompradorske lumpenburžoazije, stvara se i poseban sloj kompradorske inteligencije i intelektualnog proleterijata.

Socijalna atomizacija društva, pod uticajem razvoja robno-novčanih kapital odnosa, poništava ostatke formirane klasne svesti i omogućava njenu dezintegraciju i destrukciju. Neoliberalna ideologija postavila je “profit iznad ljudi” (N. Čomski). Između čoveka i čoveka nije ostalo ništa, sem golog pragmatičnog interesa. Sve se to odražava na razbijanje klasne homogenizacije, na slabljenje socijalne solidarnosti, na uzmak radništva iz aktuelnih društvenih borbi i njihovu političku apatiju. Ako se ovom doda i činjenica presporog formiranja autentičnih sindikata i sumrak ideja moderne levice, onda je sasvim jasno zašto u uslovima istorijske restauracije i “velike kriminalne antirevolucije” (S. Govoruhin) nastaje uspon desnice i može doći do radikalizacije nezadovoljstva masa.

Grafikon 1

Socijalna piramida moći (S. Branković)

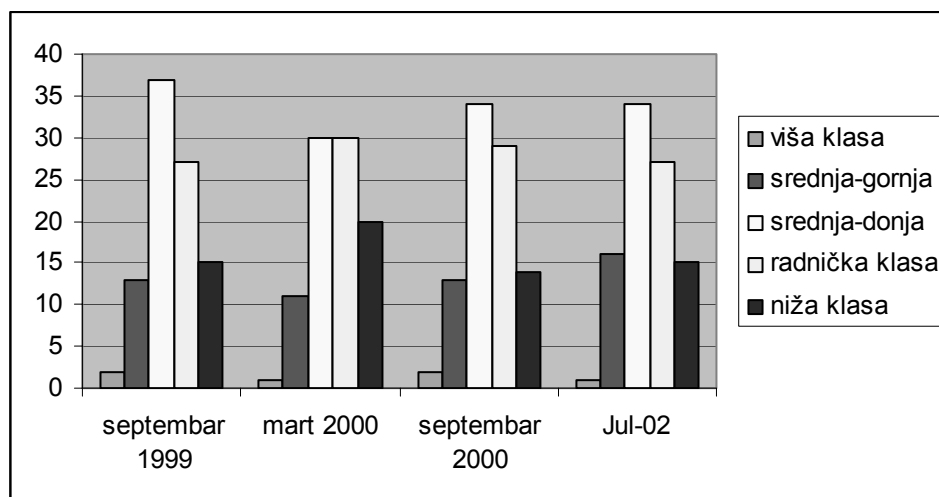

Izvor: Dr S. Branković, “Distribucija moći u postmiloševićevoj Srbiji”, <http://www.nspm.org.yu/Komentari/srbobran%20brankovic%20za%20sajt.htm>

Problemima stratifikacije društava u tranziciji, a posebno promenama u klasno-slojnoj strukturi balkanskih društava, još uvek se bavi mali broj istraživača. U tom pogledu slična je situacija u većini balkanskih zemalja. Malobrojna sociološka istraživanja promene klasno-slojne strukture u uslovima postsocijalističkih društava i “razorenog društva”, govore o sporom procesu transformacije klasne svesti i specifičnostima autopercepcije i klasne identifikacije. U vezi s tim, ovde podsećamo na istraživanja S. Brankovića i M. Vasović, koji su se bavili problemom klasne identifikacije i percepcijom socijalne piramide u uslovima tranzicije u srpskom društvu.

Grafikon 2

Klasna samo-identifikacija u periodu 1999-2002.

Izvor: *Sociološki pregled 1-2/2003*, Sociološko društvo Srbije u saradnji sa Institutom društvenih nauka (Beograd) i Institutom za kriminološka i sociološka istraživanja (Beograd), str.19. Prema radu Mirjane Vasović “Tranzicija, demokratizacija i “subjektivno blagostanje”, *Sociološki pregled* (januar-jun 2003), br. 1-2, Beograd, str. 19.

Kako pokazuju rezultati ovih istraživanja, promene iz oktobra 2000. nisu u srpskom društvu bitno promenile sistem raspodele društvene moći. One su samo omogućile iskorak iz autokratskog sistema i neokonzervativne autoritarne modernizacije ka zavisnoj modernizaciji, liberalizaciji i demokratizaciji, ali nisu bitno promenile na bolje socijalne šanse većine stanovništva, niti svest populacije da se društvo kreće ka boljem životu. O tome posebno govori istraživanje M. Vasović na temu osiromašenja stanovništva u Srbiji i klasne samoidentifikacije. Sve to može imati i ima negativne posledice po društveni razvoj. Između ostalog, iz socijalne krize i

beznađa mogu jačati procesi radikalizacije u Srbiji i slabiti njeni demokratski potencijal. A to onda uvodi društvo u začarani krug protivrečnosti i konflikata, koji utiru put političkoj nestabilnosti i drugim rizicima po mogući demokratski, privredni i socijalni razvoj, ne samo Srbije, već i šireg regiona.

V Uloga Balkana u savremenim procesima globalizacije i evrointegracije

Savremena balkanska društva u procesu tranzicije moraju se suočiti sa *izazovima globalizacije i evrointegracije*. Na ove izazove njihove elite, privredne, političke i kulturne, treba da odgovore pozitivno. Izvesno je, da u eri globalizacije sveta, nije moguć autarkičan razvoj. Strategija zatvorenosti, ksenofobije, vodi u privredno i političko samoubistvo. Ključ se mora potražiti u projektima modernizacije i razvoja koji će biti kompatibilni sa globalnim svetskim megatrendovima, uz respekt nacionalnih i regionalnih osobenosti Balkana, uz očuvanja pluralnog kulturnog identiteta i multikulturalizma.

Evropska unija, kao oblik megaintegracije i globalizacije u savremenosti, predstavlja uzoran model i izazov za zemlje u tranziciji. Balkanske elite, privredne, političke i kulturne, u svojim projektima preferiraju koncept evrointegracije. U tom pravcu, kako pokazuju istraživanja javnog mnjenja, vidljive su promene u raspoloženju javnog mnjenja najširih slojeva društva u balkanskim zemljama. Ulazak u procese evropske integracije vezan je za brojne pretpostavke i uslove, kao što su standardizacija, harmonizacija i asocijacija, rast njihovih demokratskih kapaciteta za ulazak u EU.

Procena je istraživača da će integracija balkanskih zemalja u EU pozitivno uticati na pacifikaciju ovog prostora, na okretanje njegovih aktera radu, rastu, razvoju. U tom kontekstu može se očekivati ne samo brži ekonomski razvoj Balkana, već i njegova brža politička konsolidacija i stabilnost, kao i pozitivne promene u oblasti kulturnih i međuetničkih odnosa. Do sada je ova sfera (međureligijskih i međuetničkih odnosa, tj. "*balkanski etnički koktel*" Z. Bžežinski) od strane elita i centara moći, iznutra i spolja, često instrumentalizovana u političke svrhe što je proizvodilo određene sukobe na ovom regionu, i od njega činilo "bure baruta". Rast, razvoj i integracija ovog prostora izvesno je da će u perspektivi društvenog razvitka Balkana u kontekstu evrointegracije, doneti nov kvalitet života i otvoriće ovaj prostor i za nove alternativne projekte kako ekonomsko-socijalnog razvoja, tako i za procese socijalne i opšteljudske emancipacije (tj. za osvajanje i realizaciju novih standarda), etničke tolerancije, priznavanje različitosti kulture drugih, kako među građanima, tako i među narodima.

Istraživanje mogućnosti savremenog društvenog razvoja balkanskih društava u kontekstu evropskih integracija, otkriće srednjeročne i dugoročne megatrendove tj. razvojne tendencije. Kada se radi o srednjeročnim tokovima rasta i društvenih promena na ovom prostoru, spori izlaz balkanskih društava iz aktuelnog stanja krize i blokirane tranzicije utićaće i na moguće protivrečne i nepovoljne prognoze. Posmatrano kroz projekciju dugoročnog razvoja, očekivati je da će posle procesa adaptacije i

modernizacije, doći do bitnih promena i napretka u ekonomskom i socijalnom razvoju balkanskih društava.

Tabela 11

Zemlje jugoistočne Evrope – učešće u inicijativama za regionalnu saradnju

Zemlja	C E I	C E F T A	C M E S	K J I E	R P	S E C I	Pakt stabilnosti	Ukupno učešće u inicijativama
Bugarska	+	+	+	+	+	+	+	7
Rumunija	+	+	+	+	+	+	+	7
BiH	+	-	-	p	+	+	+	4+p
SRJ	-	-	-	+	+	-	-	2
Makedonija	+	-	-	+	+	+	+	5
Hrvatska	+	-	-	p	+	p	+	3+p+p
Albanija	+	-	+	+	+	+	+	6
Grčka	-	-	+	+	+	+	+	5
Turska	-	-	+	+	+	+	+	5
Slovenija	+	+	-	-	+	+	+	5

CEI – Centralnoevropska inicijativa

+ učesnik

CEFTA – Centralnoevropska zona slobodne trgovine

- ne učestvuje

CMES – Crnomorska ekonomska saradnja

p posmatrač

KJIE – Konferencija o stabilnosti, bezbednosti i dobrosusedstvu u JIE

RP – RAjmonski proces o dobrosusedstvu i stabilnosti

SECI – Inicijativa za saradnju u JIE

Izvor: *Jugoistočna Evropa, Pogled iz Srbije*, Stubovi kulture, Beograd, 1999, str. 83.

Ovde želimo istaći da *socijalna cena* priključenja društava EU neće bit mala, ali je ona neizbežna. U suprotnom, pogubne su posledice autarhičnih, populističkih strategija u eri globalizacije (pod epskim sloganom “ne može nam niko ništa, jači smo od sudbine”). Prilagođavanje standardima u ekonomskoj i razvojnoj politici u okviru megaintegracije kakvu predstavlja EU, suočiće balkanske zemlje sa izazovima globalizacije i neophodnošću promene sadašnjih strategija razvoja privrednih i društvenih struktura i institucija radi uljučivanja u evropsko tržište i evropske institucije. Sve će to dovesti i do novih oblika reforme, racionalizacije, modernizacije i integracije brojnih delatnosti, ali i pojave odumiranja raznih delatnosti i struktura, nezaposlenosti, kao i novih oblika zapošljavanja.

Na kraju, uz pozitivan odnos prema evrointegracijskim procesima i izazovima formiranja modernog evropskog društva, da se ne bi desilo sa Balkanom kao svojevremeno sa Latinskom Amerikom, neophodno je podsetiti i upozoriti na potrebu kritičkog odnosa vladajućih elita u zemljama u tranziciji prema razvojnim modelima

koji se danas nude od strane zemalja svetskog centra. Ulazak balkanskih zemalja u EU ne bi trebalo da znači i nekritičko prihvatanje modela zavisnog razvoja, koji je dugo primenjivan prema zemljama tzv. "trećeg sveta" i koji je imao za posledicu proizvodnju "razvoja nerazvijenosti" i "politiku lumpenrazvoja" (A. G. Frank). U vezi s tim, podsećamo na stavove i studije A. G. Franka, koji piše o tome kako je zavisnost odredila klasnu strukturu, a ova dovela do zavisnosti, i koji, između ostalog, poentira: "Evropska' lumpenburžoazija stvorila je 'nacionalne' lumpendržave koje nikada nisu stekle istinsku samostalnost već su jednostavno bile, i ostale, snažan instrument lumpenburžoaske politike lumpenrazvoja".⁴

U kontekstu savremenog razvoja balkanskih društava velika je *odgovornost nauke i univerziteta* kako u kritičkom preispitivanju aktuelnih strategija razvoja, tako i projektovanju novih. U tom smislu uloga istraživača je da problematizuju teorijske osnove pojedinih koncepcija razvoja i strategija, sadržanih u aktuelnim reformskim projektima razvoja i da kroz empirijska istraživanja pomognu sopstvenom društvu u formulisanju alternativnih strategija društvenog razvoja. Velika je odgovornost nauke i univerziteta u izgrađivanju teorijskih koncepata, principa i optimalnih projekata tj. fundamentalnih programskih odrednica strategija nacionalnog i regionalnog razvoja balkanskih društava. Njihove analitičke i futurološke projekcije, uz dejstvo drugih kapitalnih resursa, mogu imati relevantan uticaj na društvene aktere u zasnivanju novih oblika racionalne prakse, demokratskog razvoja, tj. modernizaciju, reformu i evrointegraciju balkanskih društava.

⁴ A. G. Frank (2002), *Lumpenburžoazija i lumpenrazvoj u Latinskoj Americi*, CID, Podgorica, str. 73.

UDK 393.922(4-11):330.342(497)
325.4(497)

Vera Vratuša
Filozofski fakultet
Beograd

SPOLJA VOĐENA DEZINTEGRACIJA I REINTEGRACIJA BALKANA

Rezime

U radu se na primeru "pomoći za obnovu", "Pakta stabilnosti za Jugoistočnu Evropu", "Jugoistočno Evropske inicijative za saradnju" i "Partnerstva za mir" analizira jedan od ključnih mehanizama za institucionalizaciju već odmaklog procesa restauracije (neo)kolonijalno zavisnih polu-perifernih i perifernih kapitalističkih privreda na Balkanu.

Ključne reči: (neo)kolonijalizam, polu-periferne i periferne kapitalističke privrede, Balkan

EXTERNALLY LED DISINTEGRATION AND REINTEGRATION OF THE BALKANS

Summary

In the paper is analysed one of the key mechanisms for the institutionalisation of already advanced process of the restoration of the (neo)colonially dependent semi-peripheral and peripheral capitalist economies in the Balkans on the example of "reconstruction aid", "Stability Pact for South Eastern Europe", "South East European Cooperation Initiative" and "Partnership for Peace".

Key Words: (Neo)Colonialism, Semi-peripheral and Peripheral Capitalist Economies, Balkan

Uvod

Ključni društveni sadržaj aktualnih procesa na Balkanu i šire predstavlja dovršavanje procesa preobražavanja dominantnih svojinskih odnosa u korist transnacionalno-finansijsko-tehnokratske frakcije kapitala a na štetu oslabljene nacionalno-državno- birokratske frakcije kapitala. Ovaj proces je pokrenut unutrašnjim sistemskim protivrečnostima svetske akumulacije kapitala još krajem šezdesetih godina kada su se iscrpeli antidepresivni efekti uništavanja "viška" radne snage i kapitala tokom Drugog svetskog rata, s jedne strane, i mogućnosti ekstenzivnog razvoja proizvodnih snaga u uslovima kolektivno vlasničkih oblika klasne reprodukcije života, s druge (Vratuša /-Ž/, 1993a; 1993b)

Ovaj proces transformacije se odvija pod dominacijom finansijske oligarhije jedine preostale super-sile nakon simboličkog rušenja zida u Berlinu 1989 godine, koja

nastoji da nasilnim sredstvima pokrije trilionski deficit svojeg godišnjeg tekućeg bilansa. Mada finansijska oligarhija evropskih NATO saveznika SAD nastoji da preko zajedničke valute "cura" potisne dolar kao svetsku valutu koja se nalazi pred kolapsom zbog štampanja bez pokrića u zlatu ili realnom proizvodu još od sredine sedamdesetih godina, aktivno je učestvovala u proizvodnji aktualne eksplozivne neravnoteže između 8 kvadriliona ukupnog duga u svetu po osnovu pristižućih obaveza za naplatu raznih derivacija novca 2003, s jedne strane, i ukupnog realnog društvenog proizvoda sveta iste godine od samo oko 40 triliona US\$, s druge (EIR Staff, 2004). Dva su osnovna izvora ove disproporcije. Prvi je zanemarivanje fizičke proizvodnje i razmene roba i usluga u korist spekulacije na svetskim berzama tzv. institucionalnih investitora. Drugi je simultano prisiljavanje bivših i sadašnjih kolonija i neokolonija da devalviraju svoje nacionalne valute i zelenaško povećavanje kamata na njihov dug početkom osamdesetih godina od strane ekonomske organizacije svetske finansijske oligarhije, Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske Banke, oboje pod odlučujućim uticajem Federalnih Rezervi SAD. Vojna organizacija svetske finansijske oligarhije, NATO, takođe pod dominacijom SAD, vodi sve razornije ratove za otimanje i prisvajanje realnih sirovinskih, energetskih, ljudskih i geo-strateških resursa sveta.

U ovakvom rasporedu snaga u svetu postaje jasno zašto nasilne i kriminalne akcije falsifikatora svetskog novca dobijaju eufemističke nazive čije je značenje dijametralno suprotno označenom sadržaju. Cilj je ovog rada da fokusira raskorak između reči i dela finansijske oligarhija SAD i njenih s vremena na vreme oponirajućih evropskih saveznika. Ovaj raskorak je došao do izraza kako tokom podstrekivanja nasilne dezintegracije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije uz saradnju lokalnih kompradorizovanih saveznika svih etničkih pripadnosti (Vratuša(-Ž), 1997), tako i u potonjoj fazi diktiranja i kontrolisanja kolonijalnih i neokolonijalnih oblika reintegracije "Zapadnog Balkana" i susednih zavisnih državnica u okviru "Jugoistočne Evrope" (Vratuša(-Ž), 1999). U ovom radu će biti reči o četiri programa eufemističkih naziva koje samoproklamovana "internacionalna zajednica" (Johnstone, Diana, 2002) nudi narodima Balkana koje je prethodno fragmentisala i prema drevnom imperijalnom lukavstvu zavadila da bi lakše vladala.

1. "Pomoć"

Već prvi pogled na rezultate pretraživanja interneta za ključne reči "pomoć" i "Jugoistočna Evropa" razvejava pretpostavku da se radi o nesebičnoj finansijskoj i drugoj podršci svestranoj obnovi infrastrukture i razvoju privrede regiona. Bezpovratna službena humanitarna pomoć u ratom razorenim područjima većim delom završava u džepovima samoj sebi služeće i korumpirane birokratije UN, NATO i brojnih nevladinih organizacija koje saraduju sa firmama sa sedištem u zemljama donatora (*The Guardian*, 2003). Rukovodstva MMF i SB i dalje uslovljavaju odobravanje novih kredita sprovođenjem za nacionalne privrede pogubnog neoliberalnog programa reformi "strukturnog prilagođavanja" (Sachs, J., 1991; Galbraith, James, 2003; Wolf, M., 2003) i "otvaranja" domaćeg tržišta za neometano delovanje transnacionalnih kompanija sa sedištem u zemljama centra svetske

kapitalističke privrede. Dok nameću deregulaciju zemljama jugoistočne Evrope, vlade zemalja članica NATO povećavaju vlastiti uticaj na domaća privredna kretanja, meren subvencijama i direktnim transferima (World Bank, Table 17, 306-7).

Komercijalne finansijske institucije zemalja članica NATO pod firmom pomoći zemljama Jugoistočne Evrope umesto dugih rokova otplate dodeljenih kredita bez ograničavajućih uslova, zapravo nude zajmove već i onako veoma zaduženim zemljama ovog regiona. One često zahtevaju više kamatne stope na pozajmljena sredstva od prosečnih tržišnih ili kolateralnu garantiju u vrednosti od 150% traženog kredita (ATA, 2003), pod izgovorom da je visok politički rizik ulaganja u regionu. Kredite često svode na olakšice za kupovinu robe koju proizvode kompanije zemalja kreditora. Stranih direktnih investicija je četiri puta manje u regionu jugoistočne Evrope nego što je to bio slučaj u odabranim zemljama Centralne Evrope poput Mađarske, Češke i Poljske. EU je bilo potrebno da ove zemlje posluže kao primer “uspešnosti” neo-liberalnih reformi na novoj istočnoj granici EU, mada su uskoro nakon tih finansijskih injekcija zemlje miljenice sa po pravilu katoličkim stanovništvom, počele su da pokazuju znake stagnacije (World Bank, 2002: Table 11, p. 294-5)

Veoma upečatljiv primer za ilustrovanje stvarnog karaktera “pomoći” finansijske oligarhije je slučaj Rumunije. Vlada ove zemlje je za vreme predsednika Čaušeskua uspela da rigoroznim i zato vrlo nepopularnim merama štednje praktično eliminiše spoljašnji dug zemlje do 1988 godine. Desetak godina posle CNN-ovog prenosa krvave smene na vlasti, dug Rumunije se popeo na 9.5 milijardi US\$, dospevši do 23% BNP u 1998 godini (WB 2002, Table 21). Teško je oteti se utisku da je jedan od uzroka ubistva Čaušeskua bilo upravo uklanjanje rukovodstva koje je uspelo da oslobodi zemlju od dužničkog ropstva sve više spekulativnom i parazitskom transnacionalnom finansijskom kapitalu. U Saveznoj Republici Jugoslaviji TV kamere su 2000. takođe prenosile smenu na vlasti propraćenu paljevinom izborne dokumentacije u zgradi Savezne skupštine. Srušena je vlada koja je zahtevala od vlada članica NATO odštetu za razaranja izazvana kriminalnim bombardovanjem. Nova vlada je proglasila stečaj najkrupnijih domaćih banaka. Time je otvorile prostor inostranim bankama da preuzmu znatan deo depozita domaće privrede i domaće štednje, lišavajući zemlju ključne poluge samostalne razvojne politike koju predstavljaju dugoročni krediti za investicije u strateške domaće infrastrukturne i proizvodne projekte.

2. Inicijativa za saradnju Jugoistočne Evrope(SECI)

SAD su inicirale ovaj prvi program namenjen saradnji vlada u regionu jugoistočne Evrope u saglasnosti sa EU u okviru Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju. Koordinator SECI je postao bivši austrijski pod-kancelar dr Erhard Busek. Inicijatori su upotrebili reči izrazito druželjubivog značenja (SECI, 2003). SECI je uspostavljen godinu dana nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma 1995 kojim je završen rat u Bosni i Hercegovini. Akcenat u radu je stavljen na “harmonizaciju” pravne regulative u oblasti liberalizacije trgovine i prelaska granica, kao i na saradnju u ohrabivanju investicija u privatni sektor, u električnu prenosnu mrežu i

teleinformacioni sistem između nacionalnih dispečerskih centara, ekološki oporavak reka, jezera i susjednih mora, transport Dunavom i infrastrukturu putnog transporta roba u regionu, regionalnu mapu, tržište osiguranja i berze hartija od vrednosti.

FR Jugoslavija je bila isključena iz rada na izgradnji institucija za regionalnu saradnju sve do smene na vlasti 2000 nakon bombardovanja 1999. Tekst Roberta D. Kaplana objavljen u *New York Times*-u mesec dana pre bombardovanja Jugoslavije 1999 svedoči da su autori eufemističkog preimenovanja planiranja i upravljanja sukobima niskog intenziteta i okupacije delova Balkana u inicijativu za saradnju, potpuno svesni razlike između reči i dela i da čak smatraju da su suvišni moralizatorski humanitarni izgovori za NATO intervenciju na Balkanu. Kaplan otkriva stvarne društvene interese iza agresije na FR Jugoslaviju sledećim rečima: “Sa Srednjim istokom sve više ranjivim, nama će trebati baze i prava preletanja na Balkanu da zaštitimo kaspisku naftu (Kaplan, R., 1999). Pravi motiv za pojavu inicijative SAD za saradnju u jugoistočnoj Evropi je bila kontrola budućih puteva za kaspisku naftu, a sredstvo, u već viđenoj suprotnosti sa sadržajem ključne reči iz naslova, bilo je i ostalo podsticanje sukoba u regionu, naročito između muslimana i pravoslavaca. Profesor Chossudovsky je rasvetlio interes finansijskog establišmenta Wall Street-a i gigantskih vojno-industrijskih i naftnih transnacionalnih korporacija za tinjanje rata niskog intenziteta u balkanskom “ekonomskom zadnjem dvorištu” EU. Cilj Wall Streeta je da zadrži dolar kao svetski novac a time i kontrolu Federalnih rezervi SAD nad stvaranjem novca u regionu duž planiranog koridora 8 za budući transport kaspijske nafte (Chossudovsky, Michel, 2001). Centralna obavestajna agencija SAD (CIA, 2004) je objavila sliku prema kojoj ovaj naftovod treba da poveže jugoistok sa jugozapadom prolazeći od luke Burgas u Bugarskoj, kroz BJR Makedoniju do luke Vlores u Albaniji. Sa mape je očigledno da se ovakvom rutom želi isključiti Rusija iz posredovanja transporta kaspijske nafte (Colon, Michel, 1998, ch.7 and 9).

Na osnovu činjenice da je *US Steel* preuzeo kontrolu nad železarnom *Sartid* u Smederevu, kao po svemu sudeći i nad pomoćnim pogonima Kučeva, Stare železare, modernih *Belih limova* i ogromnim zemljišnim kompleksom koji uključuje Slobodnu carinsku zonu u obližnjoj luci na Dunavu, finansijski kapital SAD je uspeo da izvuče najveće koristi iz rušenja mostova na Dunavu. Krupni industrijski sistemi, ugušeni nemogućnošću da uvoze sirovine i izvoze gotove proizvode, pripremljeni su za preuzimanje po ceni neuporedivo manjoj od njihove realne vrednosti. Uspeh finansijskog kapitala SAD da preuzme kontrolu nad Dunavom kod Smedereva treba jednim delom pripisati činjenici da su njegovi ideološki predstavnici bili uticajni od konkurenata iz EU prilikom formiranja nove vlade. Na ključna mesta su postavljeni bivši službenici MMF i SB, ili korisnici “finansijske i tehničke pomoći” Agencije SAD za međunarodni razvoj (USAID), “Centra za međunarodno privatno preduzeće” (CIPE) i sličnih organizacija (Chossudovsky, Michel, Israel, Jared, 2000). Takvi ministri su lojalniji svojim donatorima nego lokalnim institucijama predstavničke demokratije. U slučaju kompleksa u Smederevu, cena od samo 23 miliona US\$ određena je bez javnog tendera kroz nagodbu u iznuđenom stečajnom postupku. Ovako niska cena stečajne mase je određena uz oslanjanje na procenu vrednosti strane

konsultantske firme, čiji je lokalni izvršni direktor i akcionar postao ministar za privredu i privatizaciju upravo 2001 godine. Čak je smestio svoje ministarstvo u istu zgradu u kojoj je ostala privatna procenjivačka firma koja je zastupala *US Steel*. Ovaj ministar je doprineo da *US Steel* svede na minimum svoje troškove, a da srpski, nemački, austrijski, britanski i ruski poverioci, kao i domaći akcionari u čijem vlasništvu je bilo 47.24% *Sartida*, ostanu u prvi mah praktično bez nadoknade. Šteta koja je pričinjena srpskoj privredi se najbolje vidi iz činjenice da je samo godišnji izvoz železare vredio oko 150 miliona dolara (Markovic, Miloš, 2003).

3. Pakt za stabilnost Jugoistočne Evrope”

Evropska Unija je inicijator ovog dugoročnog programa umirujućeg naslova koji upućuje na političku i ekonomsku intra- i inter-regionalnu saradnju vlada članica u cilju “postizanja trajnog mira, demokratije, poštovanja ljudskih prava i jačanja celine jugoistočno evropskih privreda”. Sprovođenje tržišno orijentisanih reformi naročito u pravcu privatizacije, predstavljeno je kao korak na putu integracije u EU nakon poremećaja koje su u regionu izazvali “sukob na Kosovu i prateće sankcije Saveznoj republici Jugoslaviji” (Demekas, D., Herderschee, J., McHugh, J., Mitra, S., 2002).

Maja 1999 kada je diskutovano o prvom nacrtu ovog milozvučnog programa, vlade zemalja inicijatora su upravo učestvovala u sprovođenju genocidnog oblika destabilizacije FR Jugoslavije, bombardujući njeno stanovništvo projektilima “obogaćenim” osiromašenim uranijumom (Vratuša(-Ž), 2001a; Nikolic, O., 2003). Činjenicu da je agresija NATO suprotna ne samo Povelji UN i statutu samog NATO-a, nego i ustavima nekoliko zemalja članica, potvrdio je i berlinski sud u Tiergarten-u maja 2000. Presuđujući da je bombardovanje FR Jugoslavije bilo nelegalno, sud je oslobodio 19 vojnika koje je u julu 1999 nemački državni tužilac optužio zbog poziva na dezertiranje i neposlušnosti naređenjima (Atkinson, Rodney, 2000). Bombardovanju je prethodilo naoružavanje secesionista i terorista uz posredovanje privatnih kompanija za iznajmljivanje vojnih plaćenika poput Military Professional Resources Incorporation (Aldrich, R., 2002; Arbutki, T., 1997; MPRI ; Walker, T., Laverty, A., 2000).

Najlicemerniji oblik destabilizacije je uspostavljanje Tribunala za ratne zločine počinjene na teritoriji Jugoslavije posle 1991 godine sa sedištem u Hagu, suprotno odredbama Povelje Ujedinjenih Nacija. Ovaj ilegalni Tribunal finansiraju društvene snage zainteresovane da krivicu za zločine tokom nasilnog razaranja Jugoslavije svala samo na jednu stranu u građanskom ratu (Kent, Raymond) predstavljajući ga kao stranu agresiju. Finansijeri Tribunala preko njega takođe nastoje da opravdaju stvarni zločin protiv mira koji su počinili svojom vojnom intervencijom na Balkanu, pokrećući talas potencijalnih novih ratova (Bodansky, Y. 1995; Sušić, S., 1999; Maxfak, 2003).

Čak su i privrede Nemačke i Austrije, čije su vlade aktivno podržavale ili učestvovala u NATO agresiji, trpele gubitke kada je došlo do zaustavljanja plovidbe Dunavom, tim glavnim rečnim transportnim putem koji koriste i brojne centralno, istočno i jugoistočno evropske zemlje (UNECE, 1999). NATO bombardovanje

predvođeno SAD generalom, uništilo je naime pored preko 2000 ljudskih života i čitavih sektora privredne delatnosti i komunalne infrastrukture u FR Jugoslaviji, pričinjavajući direktnu materijalnu štetu prema najnižim procenama od oko 30 milijardi US\$, takođe i mostove preko Dunava kod Novog Sada. Onemogućavanje plovidbe Dunavom izazvalo je pojavu “različitih pristupa” Balkanu između administracije SAD podržane administracijom Velike Britanije, s jedne strane, i administracije preostalih zapadnoevropskih zemalja članica NATO predvođenih Nemačkom, s druge (Koch, Burkhard, 1993, 86-96). Ovaj sukob se tiče kontrole centralne, istočne i jugoistočne Evrope, i preko njih takođe i centralne Azije, u cilju izgradnje i kontrole komunikacionih, trgovinskih, naftnih i zemno-gasnih “koridora”. Koridor 10 su planirale zapadno evropske zemlje da bi povezale jugoistok sa severozapadom, od luke Konstanca u Rumuniji, preko Beograda u Srbiji do Hamburga u Nemačkoj, predviđajući i južni krak prema Grčkoj.

Osnovni cilj Pakta za stabilnost njegovi inicijatori su rezimirali 10 Juna 1999: “stvaranje vibrantnih tržišnih ekonomija” na Balkanu, “otvorenih znatno proširenoj spoljnoj trgovini i investicijama privatnog sektora”. Konačni tekst Pakta za stabilnost za Jugoistočnu Evropu je sugerisao da bi Jugoslavija koja bi “poštovala principe i ciljeve” Pakta bila “dobrodošla” da postane član. Prema ovom dokumentu, u cilju privlačenja FR Jugoslavije bliže ovom cilju, Crna Gora je odabrana da bude “rani korisnik” (Elich, Gregory, 2002).

Ideološki predstavnici finansijske oligerhaije EU su se ovakvim programom rada Pakta jasno opredelili suprotno proklamovanoj politici “harmonizacije” državne zajednice Srbije i Crne Gore. Ovaj za život nesposobni monstrum stvoren na insistiranje EU, sama EU je opet krenula da “kreativno destabilizuje” i dezintegriše kroz podmićivanje i uspostavljanje direktnih finansijskih aranžmana sa lokalnim separatističkim i terorističkim političkim, privrednim i vojnim rukovodstvima, nevladinim organizacijama i masovnim medijima, kao što je to učinila pred izbore 2000 godine u Srbiji (Marshal, Tim, 2002). Kapitali najvećih nemačkih novinskih kompanija (Atkinson, Rodney, 2003) i rivalskih kompanija iz SAD, uprkos različitim preferencijama u pogledu podrške pojedinim tzv. demokratskim partijama na domaćoj političkoj sceni, ipak su se našli na zajedničkom poslu orkestriranja kampanje kompromitovanja i demonizacije tzv. nedemokratskih snaga koje su pokušale da pruže otpor nagloj i spoljašnjoj privatizaciji nacionalnog bogatstva propraćenju masovnim otpuštanjima.

U autoritarno i antidemokratski organizovanom kolonijalnom protektoratu (Samary, Catherine) Bosne i Hercegovine (Malić, Nebojša, 2003), najviše dolazi do izražaja ideološka uloga raznih biroa Pakta za stabilnost u prikriivanju uticaja “međunarodne zajednice” na nastajanje problema čijem razrešavanju ti biroji treba da doprinesu. Tako su zvaničnici Pakta uskoro konstatovali porast korupcije u celokupnom regionu, zabašurujući vlastiti doprinos ovoj pojavi. Zadovoljili su se inicijativom za uspostavljanje regionalnog biroa za borbu protiv korupcije i podsticanje “transparentnosti” (BRR, 2003).

Carl Bildt, “visoki predstavnik međunarodne zajednice” zadužen za sprovođenje civilnog dela Mirovnog sporazuma iz Dejtona u B&H od 1995 do 1997, ocenio je da “međunarodna zajednica” umesto jasne i obuhvatne strategiju za jugoistočnu Evropu južno od Slovenije i severno od Grčke, uspostavlja protektorate poput velikih sila u XIX i početkom XX veka, odlažući time proces trajne zamene ciklusa sukoba i dezintegracije, ciklusom saradnje i integracije. Kao tipičan predstavnik imperijalnih apetita “međunarodne zajednice”, on predlaže pre svega objedinjavanje SFORA i KFORA u balkanske NATO snage za odvracanje svih strana u regionu od stupanja u novi rat. Bildt se takođe zalaže za prenošenje suvereniteta zemalja jugoistočne Evrope na institucije EU u zamenu za postepeno pridruživanje EU, počevši od ukidanja carina za njihovu robu, kao i pružanje finansijsku pomoći nakon sprovođenja zahtevanih reformi otvaranja tržišta naročito u Srbiji (Bildt, Carl, 2002). Zvaničnici programa EU za stabilizaciju i asocijaciju su daleko manje zahtevni kada razmatraju obaveze Hrvatske i njene šanse da već 2007 bude primljena u EU, mada je hrvatska vlada samo verbalno napredovala u rešavanju problema stotine hiljada izbeglica Srba, dok se napadi na Srbe i njihovu imovinu dešavaju i dalje. Zvaničnici EU time ponavljaju svoju sukrivicu za nasilno rasturanje Jugoslavije, time što su pod pritiskom predstavnika Nemačke u Matrihtu priznala nezavisnost Hrvatske pre nego što je ispunila uslove koje su sami postavili.

Marginalizovano stanovništvo zemalja jugoistočne Evrope lišeno je pristupa obaveštenjima, isključeno iz moći odlučivanja i prava učešća u rešavanju problema koji ga se tiču. Tretirano je kao heteronomni i pasivni objekat spolja i odozgo formulisane politike “stabilizujućih reformi” u strateškom interesu dominantnih članica NATO i EU, nezavisno od njegovih stvarnih interesa i potreba (Chandler, David, 2003).

4. “Partnerstvo za mir”

Ovaj program predstavlja zajedničku inicijativu zemalja članica NATO, ali je poput samog NATO-a pod dominantnim uticajem interesa finansijskog i korporativnog kapitala sa sedištem u SAD. Vlade balkanskih zemalja se učlanjuju u Partnerstvo za mir kao prvu stepenicu ka “evro-atlantskim integracijama”. Po već uočenom pravilu, u suprotnosti sa značenjem reči iz naslova inicijative, ovo asimetrično i jednosmerno “partnerstvo” ne omogućava balkanskim narodima ravnopravno učešće u jačanju mira i bezbednosti u regionu i borbi protiv organizovanog kriminala. Balkanskim narodima se zapravo nudi samo uloga snabdevača NATO-a placevima za vojne baze i odlaganje nuklearnog otpada, te kupca skupe i domaćim potrebama neprilagođene vojne opreme vojno industrijskog kompleksa SAD, što je propraćeno prinudnim zatvaranjem vlastitih kapaciteta namenske proizvodnje (Vidojević, M., Ninković, D., 2004). Najviše štetna i ponižavajuća je vazalska uloga jeftine najamne vojske za ratne ekspedicije NATOa. Ovakve vojne intervencije zapravo predstavljaju profitabilan posao za vlasnike većinskih paketa akcija kompanija poput Lockheed Martin, Carlyle ili Halliburton. Ovi “trgovci smrću” imaju ugovore sa vladom SAD koja im omogućava da uposle svoje

produktivne kapacitete prvo za nasilno "otvaranje" novih tržišta, a zatim za "obnovu" razrušenog (Djurđević, Bob, 1999).

"Blagodati" ovakvog "partnerstva" za pripadnike balkanskih naroda već su osetili na sebi teško oboleli ili ubijeni vojnici koji su služili u zemljama gde je NATO prethodno bombardovao radioaktivnim projektilima. Bugarske dnevne novine *24 časa*, *Sega* i *Monitor* su tako petog januara 2001 godine javile da je vodnik Danail Danailov iz nemačke kvote KFORa na Kosovu i Metohiji oboleo od progresivne deformacije mišića i insuficijencije bubrega. Njegov kolega Emil Ivanov i još trinaest saboraca imali su slične simptome bolova u grudima i stomaku, opšte slabosti, brzog zamaranja, kašljanja, opadanja kose, upaljene kože, a neki su dobili i tumore. Vojne vlasti i dalje nastoje da minimiziraju opasnosti od ozračenosti osiromašenim uranijumom nakon inhaliranja čestica iz vazduha. Bez obrazloženja je ostao porast incidencije raka, koji je postao drugi najznačajniji uzrok smrti u 2000 godini u Bugarskoj naročito duž granice sa Srbijom (Antova, Anelia, 2001). Ni regruti iz novih članica NATO i EU poput Slovenije više ne mogu da biraju da li hoće da obavljaju vojnu službu na nekom ratištu izvan zemlje, pošto su na osnovu novih zakona obavezni da idu tamo gde su raspoređeni.

U jednom intervjuu francuskom časopisu *Figaro*, bivša ambasadorica Rumunije u SAD je naglasila da zemlje centralne, istočne i jugoistočne Evrope manifestuju "specijalna osećanja" prema SAD zato što ne zaboravljaju da su im "Amerikanci pomogli" da pobede komunizam. Gđa Mircea je takođe objavila svoju podršku planiranom transferu vojnih baza SAD iz Nemačke u balkanske zemlje (*Figaro*, 2003). Ovu rumunsku diplomatkinju očigledno ne brinu implikacije takvog aranžmana za perpetuiranje asimetričnih odnosa ekonomske, političke i vojne zavisnosti u okviru kojih se jedino promenila hegemonijska sila.

Nasuprot proklamovanoj podršci izgradnji demokratskih multietničkih društava, dominantni društveni akteri u "Partnerstvu za mir" u stvarnosti ili ne sankcionišu ili čak podržavaju stvaranje etnički čistih jedinica buduće balkanske federacije u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Kosovu i Metohiji, zapadnoj Makedoniji, južnoj Srbiji, Sandžaku... (Partos, Gabriel, 2003; TANJUG, 2004; Oberg, Jan, 2004). Bugarska i Albanija takođe imaju u svojim granicama manjine koje bi ovi spoljašnji akteri mogli da upotrebe za destabilizaciju centralnih vlasti u za sada malo verovatnom slučaju da se ne pokore spoljašnjoj kontroli svojih zemalja kojima treba da prođu naftovodi za kaspijsku naftu. Od nedavno, međutim, zapadne vlasti su se zabrinule kada su se teroristi koje su u raznim delovima sveta podržavale kao "borce za slobodu", okrenuli protiv svojih prvobitnih mecena (Savić, D., 2003).

Zaključak

Predstavljeni podaci o stvarnom društvenom sadržaju pomoći za obnovu, Inicijative za saradnju, Pakta za stabilnost i Partnerstva za mir u jugoistočnoj Evropi, potvrđuju hipotezu da ovi programi finansijske oligarhije SAD i EU predstavljaju mehanizam institucionalizacije restauracije (neo)kolonijalno zavisnih poluperiferijskih i periferijskih kapitalističkih privreda. Poput zemalja sa niskim i nižim srednjim

dohotkom u tzv Trećem svetu bivših kolonija, deo bivših zemalja realnog socijalizma na Balkanu je kroz proces prinudne de-industrijalizacije sveden na nezaštićena tržišta za višak robe, na smetlište za toksičan i radioaktivan otpad SAD i EU, kao i na izvor najamničke vojske za osvajačke ratove koje vodi transnacionalni kapital. Učvršćuje se nejednaka međunarodna podela rada ("komparativne prednosti" u izrazima neo-klasičnih ekonomista) u kojoj informatički intenzivne privredne grane i kontrola svetske trgovine, finansija i komunikacija ostaju monopol bivših i sadašnjih (neo)kolonijalnih sila centra svetska kapitalističke privrede. Ovaj monopol im omogućuje održavaju cene sirovina i prerađevina nižeg stepena obrade na niskom nivou (Vratuša(-Ž), 2001b).

Balkan je dezintegrisan, podeljen i delimično okupiran, a njegova re-integracija ili dalja fragmentacija je upravljana izvana. U oštrom kontrastu sa realnim tendencijama restauracije neo-kolonijalnih odnosa strukturalne zavisnosti, dezartikulacije i klasičnih kolonijalnih protektorata, u akademskim krugovima SAD i Velike Britanije, kao i visokoškolskih ustanova na Balkanu pod njihovim uticajem, široko se promovise koncept post-kolonijalizma (Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin, 1998; Young, Robert, 2001).

U daljem istraživanju treba proveriti tezu da šanse za ostvarivanje reformi koje bi ublažile i usporile uočene tendencije restauracije (neo)kolonijalnog statusa balkanskih društava, zavisi od eventualnog osnaživanja i neposredne regionalne saradnje manje korumpiranih lokalnih nacionalnih buržoazija, sposobnih i voljnih da stvore nacionalne i regionalne osnove za proizvodnu akumulaciju kapitala uz veći stepen samostalnosti u odnosu na spekulativni finansijski kapital SAD i EU.

Radikalna alternativa aktualnim negativnim (neo)kolonijalnim tendencijama na prostoru balkanskih zemalja bi pretpostavljala trenutno još manje verovatnu pojavu samo-organizovanog ujedinjavanja radnika, seljaka i intelektualaca u post-kapitalističko samoupravno udruženje proizvođača i potrošača od lokalnih do svetskih razmera, koji bi iznašli demokratske oblike organizacije korišćenja uslova i sredstva reprodukcije u opštem društvenom vlasništvu (Vratuša (-Ž)Vera, 2002).

Kako reformistička tako i radikalna alternativa postavljaju na dnevni red zahtev za preraspodelom ekstremno centralizovane ekonomske, političke i kulturne moći. Aktualne "humanitarne" i "preventivne" ratove vode bivše i nove kolonijalne sile da bi sprečile ovu preraspodelu, nastojeći da ovekoveče kontrolu manje od 500 vlasnika većinskih paketa akcija sve više parazitskog i spekulativnog transnacionalnog finansijskog i korporativnog kapitala nad više od 50% prihoda čovečanstva.

Uprkos izuzetno razornom oružju koje im stoji na raspolaganju, konzervativne i reakcionarne snage imperijalizma ne mogu večno da očuvaju ovako ekstremnu nejednakost i uguše težnju ljudi za slobodom, solidarnošću i pravdom putem primene sirove sile. Svaki pokušaj da se u nuklearno doba svet izdeli kao što su to radile kolonijalne sile u kasnom 19 veku, čine nuklearni rat ne samo lako mogućim, nego i verovatnim.

Reference:

- Aldrich, Richard, 2002: “America used Islamists to arm the Bosnian Muslims, The Srebrenica report reveals the Pentagon's role in a dirty war”, *The Guardian* (London), April 22
- Arbucki, Tammy, 1997: “Building a Bosnian Army”, *Jane International Defence Review*, August
- Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin, 1998: *Key Concepts in Post-Colonial Studies*, London and New York: Routledge
- ATA, 2003: “FEFAD BANK offers loan of some 400 million leks”, http://www.telpress.it/ata/1999/aug_99/hdarch25.htm
- Atkinson, Rodney, 2000: “The Illegality of NATO's War against Yugoslavia - Confirmation by a German Court”, *Paper No 27* in a series of political papers from UK Conservatism
- 2003: “German press Buys Political Power in the East”, www.freenations.freeuk.com/news-2003-07-23.html
- Bildt, Carl, “Beyond Protectorates Possibilities for Peace in Southeastern Europe”, http://www.usip.org/events/pre2002/bildt_cib.html
- Bodansky, Yossef, 1995: *Offensive in the Balkans: The Potential for a Wider War as a Result of Foreign Intervention in Bosnia-Herzegovina*, ISSA, Virginia, US
- BRR (Balkan Reconstruction Review), 2003: “Stability Pact Special Co-ordinator Erhard Busek officially inaugurated the new regional office of the Stability Pact Anti-Corruption Initiative (SPAI)” <http://www.tol.cz/look/BRR/>
- CIA, 2004: “Southeastern Europe Country Analysis Brief”, <http://www.eia.doc.gov/emeu/cabs/seeurope.html#oiltransit>
- Chandler, David, 2003: ‘Governance: the Unequal Partnership’, Meurs, Wim van (ed.) *South Eastern Europe: Weak States and Strong International Support, Prospects and Risks Beyond EU Enlargement*, Vol. 2, Leske and Budrich/ Bertelsmann Foundation, Opladen
- Chossudovsky, Michel, Israel, Jared, 2000: “The International Monetary Fund And The Yugoslav Elections”, <http://emperors-clothes.com/analysis/1.htm>
- Chossudovsky, Michel 2001: “America at War in Macedonia”, <http://emperors-clothes.com/articles/choss/pipe2.htm>
- Colon, Michel, 1998: *Poker menteur*, EPO, Bruxelles
- Demekas, D., Herderschee, J., McHugh, J., Mitra, S., 2002: “Southeastern Europe After the Kosovo Crisis”, *A quarterly magazine of the IMF*, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2002/03/demekas.htm>.
- Djurdjevic, Bob, 1999: “Perpetual commerce through perpetual war”, June 5, <http://www.truthinmedia.org/>
- EIR Staff, 2004: “The End of the Dollar System Is On the Agenda”, *Executive Intelligence Review*, Vol.31, No.7, 4-5

- Elich, Gregory, 2002: "Secret War: US and EU Intervention in Yugoslavia", <http://www3.sympatico.ca/sr.gowans/elich1.html>
- *Figaro*, 2003: "Interview avec Mme Mircea Geoana", <http://www.ambafrance-ro.org/figaro.htm>
- Galbraith, James, 2003: "Don't Turn the World Over to the Bankers", <http://MondeDiplo.com/2003/05/06galbraith>
- *The Guardian*, 2003: "Ashdown 'running Bosnia like a Raj' says thinktank", http://www.ptd.net/webnews/wed/cu/Qbosnia-ashdown.R4CB_Dl5.html
- Johnstone, Diana, 2002: *Fools' crusade - Yugoslavia, NATO and Western Delusions*, Monthly Review Press, New York
- Kaplan, Robert, 1999: "Why the Balkans Demand Amoralism", *The Washington Post*, February 28
- Kent, Raymond: "Contextualizing Hate: The Hague Tribunal, the Clinton Administration and the Serbs": http://www.beograd.com/nato/texts/english/c/contextualizing_hate.html
- Koch, Burkhard, 1993: "American and German Approaches to East and Central Europe: A Comparison" *World Affairs*, No.2
- Malić, Nebojša, 2003: "The Black Hole of Nation-Building – Bosnia's ongoing tragedy", <http://www.antiwar.com/malic/m-col.html>
- Marković, Miloš, 2003: "Država srbija - na rasprodaji !", http://www.artel.co.yu/sr/izbor/jugoslavija/2003-09-17_1.html
- Marshal, Tim, 2002: *Igra senki (The Game of Shadows)*. RB92, Beograd
- Maxfak, 2003: "Western-Backed 'Freedom Fighters' Threaten Southern Balkans", August, <http://www.makfax.com.mk/news/>
- MPRI, Military Professional Resources, Inc, "Personnel Needs", <http://www.mpri.com>
- Nikolic, O., 2003: "Bombardovanje uzima danak" (The Bombing is taking its toll), *Nedeljni Telegraf (Weekly Telegraph)*, June 11, 12.
- Oberg, Jan, 2004: "Peacemaking in Kosovo Coming to an End - for Predictable Reasons", *Transnational Foundation for Peace and Future Research (TFF)*, Lund, Sweden, PressInfo # 197, April 29, http://www.transnational.org/pressinf/2004/pi197_KosovoEnd.html
- Partos, Gabriel, 2003: "New Concerns over Albanian Guerillas", <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3084482.stm>
- Sachs, J., 1991: "Crossing the valley of tears in Eastern Reform", *Challenge*, No.34 (September/December)
- Samary, Catherine, 2003: "States in protective custody", *Le Monde diplomatique*, May
- Savic, D., 2003: "Osama Bin Laden Finds Support in the Balkans", *Vecernje novosti*, August 29

- SECI, 2003: "Southeast European Cooperative Initiative", <http://www.secinet.org/>
- Sušić, Slavko, 1999: "Spoljni uticaji na balkanske zemlje preko 'brige o ljudskim pravima' (External Influences on Balkan Countries by Means of "Care for Human Rights")", *Vojno delo (Army Work)*, No. 2, 9-18
- Sweeney, John, Holsoe, Jen, 2000: "Kosovo Disaster Response Service Stands Accused of Murder and Torture," *The Observer*, London, 12 March
- TANJUG, 2004: "Ethnic cleansing in Kosovo challenge to regional peace", <http://www.tanjug.co.yu/>
- UNECE. 1999: "Postwar Development and Reconstruction in South East Europe", *Economic Survey Of Europe*, No. 2
- Vidojević, M., Ninković, D., 2004, 03.03: "Zašto je važno ne pristati na ucene i očuvati sopstvenu vojnu proizvodnju", <http://www.srpskenovineogledalo.co.yu>
- Vratuša(-Ž), Vera, 1993a: "Rat i razvoj" (War and Development), *Sociologija (Sociology)*, No. 4, 517-531
- 1993b: "Teorijski sporovi o genezi, strukturi i perspektivama 'realnog socijalizma' (Theoretical Debates on Genesis, Structure and Development Tendencies of 'Real Socialism')", *Zbornik Filozofskog fakulteta - Spomenica Vojina Mili}a*, Beograd, Vol. XVI
- 1997: "The Intrinsic Connection Between Endogenous and Exogenous Factors of Social (dis)Integration - a Sketch of Yugoslav Case, *Dialogue* (Paris), Part I, No. 22, 7-25, Part II, No.23, 3-37
- 1999: "'Transition' Strategies of External Social Actors in the Balkans, *Novi svetski poredak i Balkan (New world Order and the Balkans)*, FF-IS, Niš, 123-138
- 2001a "Global Accumulation of Capital and Complex Disasters-The Case of Southern-Eastern Europe", <http://www.apu.ac.uk/geography/d&scrn/helsinki-papers/session3/vratusa.doc>
- 2001b "The Future of the Balkan Region Within the World System", <http://web.archive.org/web/20010910043513/http://filebox.vt.edu/users/wdunaway/Vratusa.htm>
- 2002: "Globalization of Democratic participation and Self -Governance Versus Globalization of Oligopolistic Markets and Totalitarianism", <http://203.94.129.73/docs/p655.rtf>.
- Walker, Tom, Laverty, Aiden , 2000: "CIA Aided Kosovo Guerrilla Army", *Sunday Times*, 12 March
- Wolf , M., 2003: "America may not like the new world it is about to create", *Financial Times*, March 13
- World Bank, 2002: *World Development Report 2000/2001*, <http://www.worldbanka.org/wdi/>
- Young, Robert, 2001: *Postcolonialism: An Historical Introduction*, Blackwell Publishers, Oxford

UDK 316.32+330.342]::316.343.23(4-12)

Zoran Vidojević

Institut društvenih nauka

Beograd

TRANZICIJA I GLOBALIZACIJA*

Rezime

Bilans promena post-real-socijalističkih društava, koje se označavaju pojmom tranzicije – svakako nije isti za svako od njih. Ali, samo manjina tih društava ima povoljne, ili bar relativno zadovoljavajuće rezultate tih promena. U njihovoj izrazitoj većini pokazalo se da je tranzicija u pogledu privrednog razvoja, socijalnog položaja i životnih šansi dominantnog dela stanovništva – neuspeo, a u ne malom broju slučajeva i katastrofalan projekat. Pomak na području političkih sloboda jeste istorijski značajan. Ali on ne može biti nadoknada za masovnu nezaposlenost, bedu i socijalnu besperspektivnost. I ne samo to – on je u takvim uslovima krhko dostignuće, podložno involuciji.

Dugotrajna i teška socijalna i politička nestabilnost ugrađena je u premise društva takvog tipa. Stoga je neophodno napuštanje tih premisa, zaokret ka tranziciji tranzicije i usmeravanje ka “mešovitom društvu”, mada je takav zaokret u sadašnjim okolnostima malo izgledan, jer za to nedostaju odgovarajući socijalni, politički i kulturni subjekti, kao i međunarodni uslovi.

Ključne reči: globalizacija, tranzicija, privatizacija, beda, diktatura, demokratija

TRANSITION AND GLOBALIZATION

Summary

The balance of the post-real-socialist societies changes that make up what is otherwise regarded as transition surely is not the same for each one of the given societies. Yet, only a few of them have achieved favorable or at least relatively satisfactory results of the mentioned changes. In the prominent majority of them transition has turned out to be – regarding economic development, social position and career prospects of the dominant part of the population – a failure or even, in not so negligible number of cases, a catastrophic project. A shift in the domain of political liberties is of historical importance. But it cannot compensate for mass unemployment, poverty and social lack of perspective. Or, even worse, it is, under such conditions, a very fragile achievement liable to involution.

* Deo iz knjige “Kuda vodi globalizacija”, koja će biti objavljena tokom 2004. godine. Rad na ovoj knjizi se realizuje u okviru istraživačkog projekta “Tranzicija društva i privrede Srbije u procesu globalizacije i regionalizacije – pravci promena i aplikativni modeli” (ev.br.1800). Projekat finansira Ministarstvo za nauku, tehnologiju i razvoj Republike Srbije.

A long lasting and serious social and political instability has been built in the premises of the society of this type. That is why it is necessary to abandon these premises, to turn toward transition of the transition and to direct the society toward a "mixed" one although such a turning under present circumstances is very unlikely for the lack of adequate social, political and cultural subjects as well as international conditions.

Key Words: Globalization, Transition, Privatization, Misery, Dictatorship, Democracy

Globalizacija je širi pojam (kao i ekonomski, politički i ideološki okvir) u koji treba situirati promene koje se zbivaju u postrealsocijalističkim društvima, nazvane "tranzicijom". Sagledavana iz horizonta "svetskog sistema," tranzicija je jedan od oblika ostvarivanja globalizacije, ali je uslovljena i spletom konkretnih okolnosti i *posebnim logikama* raspada svakog pojedinačnog realsocijalističkog društva. U nekim svojim bitnim dimenzijama ona se uopšte ne može razumeti ako se ne pojmi opšta logika savremene globalizacije.

Ključna veza globalizacije i tranzicije postrealsocijalističkih zemalja sastoji se u tome što je ova druga po svojoj društvenoj sadržini prvenstveno *sredstvo* globalizacije kapitala, njegovog svetskog pohoda na Istok, kao i prodora (neo)liberalne demokratije i zapadnog sistema vrednosti na taj prostor. Po toj svojoj dimenziji (ali jednoj od najvažnijih), tranzicija je *istočnoevropska varijanta globalizacije*.

Tranzicija u njenom ekonomskom i najširem smislu ne može se razumeti ne samo mimo *logike truljenja* realsocijalizma nego ni izvan logike svetske reprodukcije kapitala i odavno sagledane krize njegove akumulacije. Transnacionalne korporacije i banke zapadnih zemalja našle su nove izvore dobiti, čime tu krizu ublažuju, ali je ne otklanjaju. Svakako, ona nije bezizlazna, a savremeni kapitalizam daleko je od kraha.

Sama globalizacija ne zbiva se kao prosto širenje zapadnog modela na "ostatak" sveta nego kao jedan duboko konfliktan proces, s puno neizvesnosti. Nakon ekonomskog i političkog sloma realsocijalizma, pohod na Istok prelazi u novu fazu, fazu vojnog slamanja, osvajanja tržišnog prostora, resursa i kulturnog polja bivšeg globalnog protivnika.

Uporedo s nekadašnjom teorijom konvergencije javila se teorija modernizacije, čija je suština u potrebi podražavanja zapadnog modela društva da bi se izašlo iz zaostalosti. Danas, na podlozi sloma realsocijalizma, javlja se teorija globalizacije u kojoj se povezivanje sveta shvata pre svega kao dominacija Zapada i postulira jednolinearnost istorijskog procesa u smislu neminovnosti planetarnog pozapadnjačenja. Sve takve teorije vremenom se "nasuču" na stvarne istorijske tokove, koji nikada nisu mogući bez odstupanja od svoje osnovne linije, nepredvidljivosti uticaja slučajnosti, sukoba i krupnih razlika u pogledu ljudskog shvatanja optimalnog društvenog uređenja i praktičnih nastojanja da se ono ostvari. Povezivanje savremenog sveta neodvojivo je od ovih drugih sastavnica istorijskog kretanja.

Glavna greška nekritičkih pristupa globalizaciji i tranziciji jeste u tome što se pretpostavka da se svet kreće k manje-više jedinstvenom tipu društva – uzima kao

potvrđena istorijska zakonitost. To je nastavak evolucionističko-progresističkih teorija. Nema dokaza za verodostojnost takve pretpostavke. Samo na nekim dimenzijama (pre svega na tehnološkoj) svet postaje objedinjen na istom principu. Iz univerzalnosti dejstva tehnologije ne proizlazi nužnost istih političkih uređenja i kulturnih obrazaca života. Zato je realnija pretpostavka da će se savremeni svet kretati u pravcu više civilizacija, koje će se međusobno delimično prožimati, približavati, posebno na tehnološkoj osnovi, ali i udaljavati i razlikovati – a ne u pravcu jedne jedine, koja u svim bitnim sferama ljudskog bivstvovanja nosi pečat zapadne civilizacije, s njom svojestvenom “masovnom proizvodnjom nezasićenosti” (Z. Bauman). Slično će se dešavati sa sudbinom tranzicije, s tim što se mora voditi računa o tome šta je “suma”, a šta “ostatak” u već izvršenim promenama u bivšim socijalističkim društvima.

Globalizacija kao analitičkoistraživački pojam koji treba da otkrije istinu procesa što se njime pokrivaju, kako je pokazano u prethodnoj analizi, ne može se svesti na neophodnost svekolikog povezivanja sveta na osnovi tekovina “informatičkog društva”, što, kako se pretpostavlja, vodi opštem prosperitetu. To je njen “idealni lik” uz koji ide i “idealni lik” tranzicije, kao navodno ireverzibilnog prelaska iz totalitarnog, odnosno autoritarnog sistema u liberalnu demokratiju, i iz “komandne” u tržišnu ekonomiju, pri čemu se u većini radova o tim temama (bar onih do kojih je dospelo autor ove monografije) ni taj vid demokratije, niti stvarnost “slobodnog” tržišta u svetskim razmerama, a pogotovo stvarnost tog “prelaska” ne problematizuju na način koji nameću učinci tih procesa. U sociološkoj, kao i u svakoj drugoj naučnoj analizi, bitno je *šta se pokriva i prikriva* “idealnim,” u suštini ideološkim pojmovima,⁵ odnosno, šta se u konkretnom slučaju *izostavlja*, namerno ili nenamerno, iz stvarnosti globalizacije i tranzicije. A izostavlja se, kada je reč o globalizaciji, pre svega činjenica da je ona u ekonomskom smislu prvenstveno planetarizacija moći kapitala koja se sprovodi i silom, a u političkom smislu – ponajpre dominacija Zapada, tačnije, težnja za njome, nad svim nezapadnim državama. Kad je reč o tranziciji, izostavljaju se činjenice njene “patologizacije”

(Mandelbaum), masovne bede u ogromnoj većini postrealsocijalističkih društava, veliki pad u nivou privrednog razvoja najvećeg njihovog dela, njihovo pretvaranje u pojas novih kolonija.⁶ Odstupanja od tog osnovnog trenda u razvoju nekoliko postrealsocijalističkih zemalja ne osporavaju njegovo postojanje.

Kako je već navedeno, U. Bek upotrebljava kategoriju “društvo rizika”, ali i “svetsko društvo rizika”, koja obuhvata procese karakteristične za “drugu Modernu.” Pri tom se ističe da “suprotno vlastitom samorazumevanju, Moderna u toku svog razvitka ne postaje sve jednoznačnija i preciznija, nego *nejednoznačnija i nesigurnija*, i upravo taj proces dovodi u pitanje dosadašnje ‘linearne’ modele racionalizacije,” pri

⁵ O globalizaciji kao naučnom i ideološkom pojmu, vidi bliže: M.Marković, Smisao globalizacije, zbornik: “Evropa na raskršću”, str. 70-73.

⁶ Društvenu suštinu, svetskoistorijske okolnosti u kojima se zbiva, kao i učinke tranzicije opširno sam analizirao u svojoj knjizi “Tranzicija, restauracija i neototalitarizam”, Institut društvenih nauka, Beograd, 1997.

čemu "...što više pokušavamo da kolonizujemo budućnost to je sigurnije da ona nas čeka s iznenađenjima"⁷

Slično bi se moglo reći i za globalizaciju: na prvi pogled stvara se "prozirno," jednoznačno i sigurnije svetsko društvo. Ali, u dubini svetskih kretanja globalizacija proizvodi nove teške suprotnosti i konflikte, koji pokazuju tendenciju širenja i jačanja. Pri tom je "globalni konflikt rizika tek na početku".⁸

Koristeći podsticaje sadržane u Bekovoj kategoriji "društvo rizika," mogli bismo okarakterisati sadašnje stanje pretežne većine bivših socijalističkih društava kao stanje *opšte i velike rizičnosti*: rizika održanja novonastalog poretka, a pre svega egzistencijalnog rizika (u drukčijim oblicima on je bio veoma izražen i u pređašnjem sistemu) i opstanka velikih delova stanovništva. Rizik raspada pojedinih društava i njihovih država, takođe postoji. Naravno, ovde nije reč o rizicima "druge Moderne," nego ponajpre o rizicima sukoba "povampirene" predmoderne i nedovršene prve Moderne, koja drobi, potčinjava i na drukčijim prinudnim osnovama ujedinjuje prostor bivšeg realsocijalizma.

Globalizacija (u svojoj vesternocentričnoj, imperijalnoj dimenziji), tranzicija i "totalitarizam kapitala",⁹ oblici su jednog te istog procesa. Nova zaostalost ponovo do maksimuma zaoštava pitanje modernizacije najvećeg dela postrealsocijalističkih društava.¹⁰

Prošlo je vreme *eforičnih* ocena tranzicije i neodmerenog *istorijskog optimizma* u vezi s njenim izgledima, neodvojivog od ideologije globalizacije.

Čuvena 1989. godina ne može se više ocenjivati polazeći od Darendorfovog teorijskog usklika da je ona "čudesna", usklika koji je on sam kasnije osporio kad je rekao da je tranzicija "prolazak kroz dolinu suza".

Niko nije bolje od Šepflina izrazio taj trend ugaslih nada. On priznaje da nije bio u pravu kada je pisao da će "s kolapsom komunizma" Evropa doživeti "trenutke procvata evropske ideje, evropske kulture". Umesto toga, nastavlja ovaj autor, "dobili smo evrosumrak, evropesimizam, evrodepresiju".¹¹

Promene su se pokazale neuporedivo težim od pretpostavljenih, otpor istorijskog materijala mnogo većim, koncept promena, najvećma pogrešnim, a mnoštvo obećanja – neostvarenim i neostvarivim. Finalistička istorijska metafizika s novom figurom "rajskog vrta" ponovo je doživela debakl.

⁷ Prema: Promene u praksi i teoriji, razgovor Gordane Mitić s Urlihom Bekom, Republika, br. 228 - 229, 1 - 31 januar 2000., str. 26.

⁸ Isto, str. 28.

⁹ Vidi bliže: Lj. Tadić, Ratna agresija kao biznis ili civilizovano varvarstvo, zbornik "Evropa na raskršću", Istorijski institut SANU, Beograd, 1999, str. 80.

¹⁰ P. Mahonin se zalaže za istorijsko-gradualistiki pristup razvoju postsocijalističkih društava umesto tranzitološkog, kao i za refleksivnu modernizaciju koja omogućuje pozitivne izmene u načinu i nivou, zapravo svojstvima života stanovništva kao celine, što podrazumeva jedinstvo mnogobrojnih kriterijuma modernizacije (P. Mahonin, Socialnaja transformacija i modernizacija v Srednej Evropi, Sociokulturnie transformacii vtoroj polovini XX veka v stranah Centralnoj i Vostočnoj Evropi, Rossijskaja akademija nauk – Institut slavjanovedenija, Moskva, 2002, str. 24, 25).

¹¹ Prema: S. Gredelj, Vrednosno utemeljenje blokiranе transformacije srpskog društva, u: Račji hod, Srbija u transformacionim procesima, Filip Višnjić, Beograd, 2000, str. 173.

Odavno se javila sintagma “patologizacija moderne”. Ali ima puno razloga da se, kako je napomenuto, govori i o patologizaciji tranzicije, a prema nekim autorima (Osipov) čak i kao “socijalnoj katastrofi”. Da li “patologizacija” pripada suštini tranzicije, proizlazi iz same njene prirode, ili je, pak, ona “incident” i “abercija” u odnosu na tu suštinu? Ako je ovo drugo, kako do toga dolazi? Kako globalizacija sudjeluje u pravljenju patoloških sadržaja tranzicije?

Svetsko-istorijske okolnosti tranzicije

Svet danas doživljava mnoštvo tranzicija. Ova iz realsocijalizma u kapitalizam samo je jedna od njih, i to ne najvažnija. Na globalnom planu, kako smatra J. Valerstin, svetski sistem kapitalizma ulazi u *poluvekovni proces tranzicije u bitno drukčiji sistem*, za koji ne znamo kakav će biti. Taj epohalni proces koji će određivati putanju čovečanstva možda za sledećih 50 godina, biće krajnje bolan i za moćne i za nemoćne, čak “pakao na zemlji”. Po njegovom mišljenju, sadašnji svetski sistem kapitalizma, pokazuje takve unutrašnje protivrečnosti i ograničenja da se već vide tendencije njegovih suštinskih promena koje nikako ne garantuju ulazak u bolji sistem.¹² Ako je ta prognoza-dijagnoza tačna (Valerstin upotrebljava pojam “utopistika” da bi označio svoj metod analize, mada je, čini se, bolje upotrebiti pojam realističke futuristike), ostaje zadatak: da se nekako dovede *u vezu* taj globalni proces tranzicije i onaj segmentarni na prostoru bivših socijalističkih zemalja, i na kraju, oba ta procesa s onim koji se uobličava na tlu sadašnje Srbije i Crne Gore. Protivrečnost je na prvi pogled očigledna: jezgro svetskog sistema kapitalizma ulazi u nešto što *nije taj sistem*, a tranzicija post-realsocijalističkih zemalja vodi ulasku u *svetski kapitalizam*.

Stvar je u *neistovremenosti istorijskih epoha*, u življenju u različitim vremenima. Ipak se nameće pitanje: ako je Valerstinova slika magistralnih svetskih tendencija istinita, zar onda nije *promašen posao* težiti k sistemu čije će jezgro biti radikalno drukčije za 50 godina, što u istorijskim razmerama uopšte nije veliko razdoblje.

U sadašnjim postrealsocijalističkim društvima mogu se sresti nekoliko tipova kapitalizma. Najređi je preduzetnički kapitalizam. Najčešći je *nomenklaturno-mafiozni*, kao i drugi oblici istorijski *neproduktivnog i kontraproduktivnog* (u smislu razvojnih sposobnosti) kapitalizma.¹³ Duboka kriza “tranzicije” proizlazi ne samo iz sve šire socijalne bede nego i iz nemogućnosti dominantnog tipa kapitalizma i njemu svojstvenih, upravljački nesposobnih elita da razviju proizvodne snage i dovedu društvo do višeg nivoa ekonomskog i celokupnog razvoja. Iz takvog tipa kapitalizma javlja se sveopšta kriminalizacija društva, korupcija dobija endemske razmere, a mafija, i podzemlje uopšte, ulaze gotovo u sve pore države i društva u ogromnoj većini postrealsocijalističkih zemalja, pa je krajnje teško povući granicu između legalnog i ilegalnog.

¹² Vidi: I. Valerstin, Utopistika, ili istorijski izbori dvadeset prvog veka, Republika, Beograd, 2000, str. 34, 74.

¹³ Vidi bliže: Ju. N. Davidov, Rossijskaja situacija v svete veberovskovo različenija dvuh tipov kapitalizma, u: Rossija: transformirujuščijejsja obščestvo, Institut sociologuu RAN, Moskva, Kanon – Press, 2001, str. 69-70.

Razvojno neproduktivni, parazitarni i duboko kriminalizovani kapitalizam u većem delu istočnoevropskih zemalja u tranziciji proizvodi “kazino-ekonomiju”, koju prati i kazino-politika. Sve je na kocki, sve je rulet, igra se u stilu: sve ili ništa. Ulozi su sudbine država, ljudi i naroda, prirodni resursi, preduzeća, kultura, položaji. Tranzicija svojinskih odnosa uglavnom se realizuje kao posvemašnja kocka i, naravno, otimačina. To je logika prve, dugotrajne faze tranzicije i sistema *kazino-kapitalizma*. Tako se stvara istorijski najprimitivniji oblik kapitalizma čije su posledice pustošenje privrede, opšti civilizacijski nazadak i masovno osiromašenje.

Treba pomenuti da M. Voters smatra da je globalizacija u suštini tranzicija društva k trećem milenijumu¹⁴. Za tranziciju postreal-socijalističkih društava ne bi se moglo, bar ne u najvećem broju slučajeva, reći da je to prelaz k trećem milenijumu. Naprotiv, pre bi se moglo reći da je u ogromnoj većini tih društava (u koju spadaju i balkanska postreal-socijalistička društva, osim slovenačkog) to uglavnom *prelaz u devetnaestovekovni kapitalizam*, s nekim elementima modernog i “postmodernog” razvoja, koji ni u kom slučaju ne utiču na osnovni pravac tog razvoja. Tranzicija kao ponavljanje prošlosti (naravno, ne u doslovnom smislu), kao uspostavljanje istorijski nižerazrednog tipa kapitalizma, a u pogledu statusa država u kojima se ona zbiva i uslova života najširih delova stanovništva kao *rekolonijalizacija* – jedna je od pretpostavki globalizacije čijim se posredstvom ostvaruje *skok u budućnost* uskog kruga najrazvijenijih društava.

Kada Marks u “Kapitalu” daje sliku pauperizacije u devetnaestom veku, ona velikim delom izgleda kao da je preuzeta iz našeg “tranzicionog” vremena. U vezi s ondašnjom prvobitnom akumulacijom kapitala on piše: “Unutrašnja povezanost između gladi koja muči najmarljivije radničke slojeve i...grube ili rafinirane rasipničke potrošnje bogataša koja počiva na kapitalističkoj akumulaciji, može se otkriti jedino ako se poznaju ekonomski zakoni”.¹⁵ Upravo ti zakoni ovovremene prvobitne akumulacije kapitala najviše utiču na oblikovanje celokupnog društvenog sistema zemalja u tranziciji.

No, Marks smatra (i zbog svoje progresističke i teleološke teorije istorije) da je to nužna razvojna faza kapitala. Da li je nužna i u postreal-socijalističkim društvima, u čemu se uopšte sastoje istorijske nužnosti, usled čega i kako nastaje *lažna nužnost* istorijskih kretanja, kakav je odnos između “objektivnog” i “subjektivnog” činioca, nasilja i evolucije u dijalektici istorije – pitanja su za posebnu raspravu.

Još jedan značajan mislilac, ali s liberalnih pozicija, kao da slika naše doba, “doba tranzicije”. Reč je o Džonu Stjuartu Milu. On piše: “... Još će dugo prevladavati načelo individualne svojine; a čak i kada bi u bilo kojoj zemlji narodni pokret stavio socijaliste na čelo revolucionarne vlade, privatna svojina, kao ustanova, preživela bi sve pokušaje da se ona ukloni, pa bi ili socijalisti morali da je prihvate, ili bi bila obnovljena njihovim uklanjanjem – iz prostog razloga što ljudi neće hteti da se liše jedinog

¹⁴ Prema: Lj. Pušić, Globalizacija: nova svetska paradigma, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, Novi Sad, 2000, str. 178.

¹⁵ K. Marx, F. Engels, Dela, tom 21, K. Marx, Kapital, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1970, str. 582.

sredstva koje im sada obezbeđuje izdržavanje i sigurnost, sve dok njihova zamena ne počne valjano da radi. Čak i ako bude onih koji su među sobom podelili posede koji su drugima pripadali, i oni će želeti da zadrže što su prigrabili, pa će svojini u novim rukama vratiti sveti karakter...”.¹⁶

Između tih dveju teorijskih i “svetonazornih” paradigmi, uvida u stvarnost i projekcija budućnosti – kreće se tranzicija postrealsocijalističkih društava.

Međutim, upravo radi institucionalizacije bar manje surovog kapitalizma, ako nema realnih izgleda da se on u neposrednoj budućnosti otkloni, vredi navesti i nastavak Milovih razmatranja privatnosvojinskog pitanja. Jer on naglašava sledeće: “Ipak, uprkos tome što izgleda da će individualna svojina, iz navedenih razloga, još dugo, mada privremeno, postojati, ne bi trebalo iz toga zaključiti da će sve vreme biti nepromenljiva, odnosno da sva prava koja se sada pripisuju svojini njoj nužno pripadaju, pa će trajati sve dok ona traje. Naprotiv, dužnost je onih koji imaju najviše koristi od svojinskih zakona, a i u interesu im je da neprestano razmotre sve one predloge za izmenu ovih zakona čiji je cilj da ih učine manje omraženim kod većine. Na to ih obavezuje pravda, ali i razboritost, budući da će ih tako pravda štititi od neizbežnih i čestih zahteva za prevremeno uspostavljanje socijalističkog uređenja”.¹⁷

Mil apeluje ne samo na dobro “srce” nego i na interes vlasnika kapitala, mada, realno gledano, takvi apeli malo šta menjaju. Ali je najvažnije da jedan od osnivača liberalizma kao teorije – nije apologeta privatne svojine kao takve. Takav njegov stav veoma je poučan i aktuelan upravo danas kada je reč o teorijskom odmeravanju uloge privatne svojine u procesu ekonomske tranzicije, i celokupnim sociostrukturnim promenama.

Kritička valorizacija iskustva globalizacije i njenog dejstva kao spoljno-unutrašnje komponente tranzicije dovodi do dva bitna zaključka:

Društvo koje se ne uključuje u procese tehnološkog rasta i svekolikog povezivanja sveta osuđeno je na zaostajanje i civilizacijsko propadanje;

Društvo koje nije u stanju da pronađe vlastite modalitete uključenja u globalizaciju gubi svoj identitet i nije sposobno da ostvari svoje vitalne interese.

Bilans tranzicije: kuda se ide i dokle se stiglo

Šta nastaje posredstvom tranzicije, da li samo *drukčije ili bolje društvo*?

Jednostavnog odgovora nema. Na ravni političkih sloboda i prava, pre svega oslobađanja od sistemske i sistematske represije i terora (mada je on počeo slabiti već posle XX kongresa KPSSSR), nastaje ne samo “drukčije” nego *i bolje* društvo. Ali to “bolje” u političko-egzistencijalnom smislu *nije osigurano materijalno-socijalnom podlogom*. Zato i postoje veoma jake tendencije, a ne samo mogućnosti spoja *stare i nove autoritarnosti*. Na ravni materijalnih uslova života izrazite društvene većine u pretežnom delu zemalja tranzicije – nastaje *gore* društvo. Umesto što bržeg oporavka i privrednog

¹⁶ Prema: J. Komšić, Teorije o političkim sistemima, Institut društvenih nauka, Beograd, 2000, str. 493.

¹⁷ Isto, str. 504-505.

poleta, u poslednjoj dekadi u većem delu zemalja tranzicije recesija prerasta u “veliku međunarodnu depresiju” (G. W. Kolodko).

Taj *dualizam rezultata* tranzicije nije dugoročno održiv. Politička sloboda siromašnih, praćena “slobodom” praznih stomaka, “slobodom” od zaposlenosti i izgleda da će im uskoro biti bolje – nema značajniji rang za one koji se nalaze u takvom materijalno-socijalnom položaju.

Gidens ističe da je “tokom poslednjih dvadeset godina, uprkos visokim nivoima nezaposlenosti koji su postojali u nekim zemljama i regionima, apsolutni nivo zaposlenosti “drastično” porastao. Između 1980. i 1994. godine zabeležen je rast od nekih 680 miliona, što daleko prevazilazi rast populacije.¹⁸

Ali stvari stoje *sasvim drukčije*, zapravo, suprotno kada je reč o nezaposlenosti u bivšim socijalističkim zemljama. Osim Slovenije i Češke, sve te zemlje doživljavaju drastičan pad zaposlenosti. Puna zaposlenost jeste bila veštačka u svim tim zemljama, te se morala smanjivati. Ali to nije jedini, čak ni najvažniji uzrok takvog opadanja zaposlenih. Glavni uzrok tome je u *tipu tranzicije* koji je na delu. To je onaj tip tranzicije koji je najveći deo tih zemalja doveo do *nove kolonijalizacije spolja i “piratizacije” državne svojine iznutra*. Ta se dva procesa *spajaju* i imaju za rezultat patologizaciju tranzicije, težak privredni i opšti civilizacijski nazadak, ili, pak, novu, *duboku krizu* većine bivših socijalističkih zemalja.

Ako je takvo stanje u ekonomiji, što znači u materijalnom položaju najširih delova društva većine zemalja tranzicije, ako to stanje nije privremeno i slučajno, nego dugoročno i sistemski uslovljeno – *kakve su onda šanse za globalizaciju demokratije i ljudskih prava i sloboda?* Odgovor se nameće sam po sebi: one su veoma uske (mada je pitanje kvaliteta i opsega demokratije i ljudskih prava, ali na drugoj ravni poređenja, aktuelno i u zapadnim zemljama). Te se šanse ne mogu meriti samo promenama političkog sistema, uspostavljanjem višepartizma, više-manje demokratskih izbora, usmerenjem k parlamentarnoj demokratiji, zamecima “građanskog društva”. Samo je po sebi jasno da *bez bleba i posla sva druga ljudska prava i slobode odlaze u pozadinu*, ma koliko sama po sebi bila značajna.

Čak i najveće dostignuće političke tranzicije bivših real-socijalističkih zemalja – oslobođenje od straha za kritiku vlasti i bitno smanjenje obima represije – dolaze u krizu usled rasta siromaštva i bede.

Oligarhijska demokratizacija, odnosno, demokratija prvenstveno u korist *gornje desetine* stanovništva, i privatizacija kao ponovljena prvobitna akumulacija u kojoj ovce nisu “pojele” seljake nego su novonastale, većinom kriminalizovane “gazde” “pojele” čitave državne fabrike – *sušinski su povezane*. Ono što se zbiva u politici ima svoj pandan u ekonomiji (i u drugim oblastima društva), ali i obrnuto, jer sistem ima unutrašnju težnju da se zaokruži na istim temeljima. Izvori nove, dugotrajne i oštre tranzicione krize nisu u “deformaciji” nekih “sistemskih principa” nego u njihovoj *doslednoj primeni u postojećim okolnostima i s postojećim akterima*. Manipulativna svest da se tu radi o “izneverivanju” ispravnog, iz čega sledi prazni apel za uspostavljanjem “vladavine prava” – potpuno apstrahuje od društvene stvarnosti, od *rasporeda efektivne*

¹⁸ A. Gidens, Globalizacija shvaćena ozbiljno, str. 20.

moći i nimalo slučajnih sistemskih rešenja, u čemu i postojeći tip globalizacije ima veoma značajan udeo.

“Kreativna” ili katastrofična destrukcija privrede

Ideološka formula za izvršene ekonomske i šire društvene promene bila je: “Najpre svima mora biti gore, da bi posle svima bilo mnogo bolje.” Od samog početka ona je bila obmanjujuća: nekima, ekonomski i politički vladajućoj manjini, ili bar njenom pretežnom delu, bilo je još bolje nego u pethodnom sistemu, dok je izrazitoj većini bilo još gore nego u tom sistemu, kad je reč o materijalnim uslovima života u glavnini društava tranzicije. Unutar te formule raspoznavala su se tri njena stuba: “*šok-terapija*,” *regulisana deregulacija* i *organizovana stihija*.

Pod uticajem brojnih zapadnih (kvazi)savetnika koji su polazili najpre od političkog cilja – uništiti ekonomske osnove eventualne obnove bivšeg sistema (“komunizma”), tranzicija u privredi glavnine postrealsocijalističkih zemalja ostvarivala se, kako je već navedeno, prvenstveno kao brza i gotovo sveobuhvatna privatizacija. Ona je imala mnoga obeležja grabeži društvenog bogatstva koju su vršili oni čija je pozicija u sistemu to omogućavala. Nepoznavanje prilika u kojima se nalazi konkretno društvo, arogancija u ime “znanja” i “iskustva”, manje su značajni elementi u preporukama i primenama modela tranzicije u odnosu na taj politički cilj. Zajedno s njegovim postignućem stvara se i *zainteresovana socijalna grupa* za takvu privatizaciju. To je nova krupnovlasnička klasa, u stvari, nomenklaturnomafiozna buržoazija, velikim delom sastavljena od funkcionera, pre svega privrednih, bivšeg režima, pa se, ne bez istorijske ironije, može zaključiti da su raniji vodeći komunisti u znatnom broju postali vodeći kapitalisti, koji sada s istom gorljivošću ispovedaju novu “veru” kao što su do pre nepune dve decenije činili s onom starom. Ta klasa, koja je još u formiranju, sadrži i delove čiji pripadnici imaju neka svojstva dokoličarske, pa i rasipničke klase (posebno kad je reč o “novim Rusima”), koja se rukovodi načelima: “živi danas,” i “kako došlo, tako i otišlo.” Poklopili su se strateški ciljevi Zapada i interesi te staronove vlasničke klase koja teži pre svega da se što brže obogati i da zadrži ili stekne vlast. Radi toga je celokupna svojinska i normativno-institucionalna struktura morala biti razorena metodom “šok-terapije”, bez obzira na ekonomske i šire socijalne posledice. Ceo taj postupak nazvan je “kreativnom destrukcijom”.

Onde gde je ta strategija primenjena i bez korekcija ostala, dovela je do katastrofalnih rezultata u privredama postrealsocijalističkih zemalja, posebno na prostoru bivšeg Sovjetskog Saveza. I obrnuto, onde gde nije primenjena, ili su se javili snažni otpori njenom sprovođenju, rezultati tranzicije, uz druge neophodne uslove, bili su znatno bolji, ili bar zadovoljavajući. Nova *službena dogma*, dogma privatizacije praćena je obećanjem “narodnog kapitalizma” putem “vaučerizacije”. Ta idilična predstava tranzicije veoma se brzo raspršila. Obezvredeni “vaučeri” našli su se, pretežno, u rukama oligarhije, većinom kriminalizovane.

Nema ni jednog argumenta protiv koegzistencije svih oblika vlasništva ako omogućuju uspešno poslovanje i ako među njima postoji stvarna konkurencija. Primera radi, kolektivno vlasništvo u Kini pokazuje veoma pozitivne ekonomske

efekte. Institucionalno regulisana privatizacija dobro je došla, ekonomski i socijalno je opravdana, kao što su opravdani i svi drugi oblici vlasništva. Ali ne može biti opravdana ni ekonomski racionalna (sa stanovišta interesa društva kao celine) totalna i pljačkaška privatizacija, što važi i za ranije sistemski favorizovanu, a sada od vladajuće oligarhije privatizovanu, državnu i “društvenu” svojinu. Sem toga, privatizaciona dogma zanemaruje već potvrđenu činjenicu da su u modernoj privredi najvažniji resursi znanje, stručni kadrovi i stimulatívna organizacija rada, a ne vlasništvo samo po sebi. Ta dogma ima svoju ideološkopolićku funkciju kakvu je ranije imala ona državnosvojinska.

Veza globalizacije i tranzicije, posebno privatizacije kao “ugaonog kamena” tranzicije, ogleda se i u onome što se može nazvati “daljinskim postupkom” (Dž. Bejker)¹⁹ krajnje teškim i bolnim ekonomskim i celokupnim promenama postreal socijalistićkih društava. Taj pristup je daljinski u dvostrukom smislu. Najpre, on je takav jer glavnim pravcima i naćinom ostvarenja tih promena upravljaju institucije svetskog kapitala, pre svega Svetska banka i Međunarodni monetarni fond, a faktićki i vlade najmoćnijih zapadnih zemalja. Njima je stalo do onih učinaka tih promena koji najviše odgovaraju njihovim interesima. Koliko te promene pogađaju ogromnu većinu domaćeg stanovništva i kako utiću na celokupnost društvenog stanja – to za njih nema znaćaja, osim kao mogući činilac opasnosti po njihove investicije, globalne i regionalne interese. To je primarni nivo “daljinskog pristupa”. Drugi, izvedeni nivo tog pristupa ogleda se u *udaljenosti* domaćih vladajućih polićkih i privrednih elita od egzistencijalne situacije onih koje te promene najviše pogađaju. Zapravo, reć je o odsustvu bilo kakve ozbiljnije partnerske komunikacije koja bi dovela do “bazićnog konsenzusa” između onih koji ih trpe i onih koji ih “kroje”. Iz drugog ugla sagledavana, ta udaljenost pokazuje jaz u uslovima života, težnjama i moći između upravljaća i “obićnog sveta” zaposlenih i nezaposlenih, “glumljenje” socijalnog dijaloga koje prvi upražnjavaju. Još više se ogleda u tome da je upravljaćima u zemljama tranzicije mnogo više stalo do ocena uspešnosti ili neuspešnosti sistemskih promena koje daju glavni “recenzenti” tih promena – institucije svetskog kapitala, nego do toga kako ih ocenjuje, i pre svega kako ih doživljava, glavnina domaćeg stanovništva.

Nema nikakve sumnje u vezi s tim da su bile neophodne suštinske promene bivšeg, real socijalistićkog sistema, koji je osamdesetih godina tek proteklog veka, pokazivao jasne znake svoje sveobuhvatne i duboke krize. Temelj tog sistema, spoj državne svojine i jednopartićskog monopola vlasti, taćnije, gotovo neogranićene vlasti u rukama vrha polićke elite koji je vladao u ime Istorije, Klase, Partije i Naroda, postao je istrošen, ekonomski, i uopšte društveno, disfunkcionalan. Bilo je neophodno ućiniti zaokret u strategiji društvenog razvoja da bi se iz te krize izlazilo i krenulo u pravcu sistema koji sadrži stimulanse ekonomskotehnološskog napretka, boljeg životnog poloćaja većine društva, razvoja polićke demokratije i oćuvanja osnovnih civilizacićjskih tekovina ranijeg sistema.

¹⁹ Dž. Bejker, Dobre i loše strane globalizacije, Nezavisnost, 24. januar 2002, str. IX.

Da li se u tome uspeo? Šta se dogodilo nakon “demontaže” glavnih institucionalnih pretpostavki tog sistema?

Ocena rezultata onoga što se naziva tranzicijom bivših socijalističkih zemalja, odnosno njihovih naslednica, zavisi od toga ko ih daje, na kojoj osnovi i u ime čega.

Socio-strukturalne promene u svetlosti ekonomskih kretanja i dominantnog tipa vlasništva

U teorijskim pristupima izučavanju strukture postrealsocijalističkih društava formirali su se pojmovi “latinoamerikanizacije”, “brazilijanizacije”, a poslednjih godina i “rusifikacije” te strukture. No, s dovoljno razloga može se govoriti i o “njenoj jugoslavizaciji”, “bugarizaciji”, “rumunizaciji”, itd. Svim tim “slikama” socijalne strukture zajedničko je što su građene na rascepu koji postoji između “sveta” bogatstva i “sveta” ogromne i preovlađujuće bede, između krupnih privatnih vlasnika uslova rada i “mora” najamne i nezaposlene radne snage, između moćnih i nemoćnih. Globalizacija kapitala, kojoj je imanentno širenje egzistencijalne podele na “Sever” i “Jug”, ali i unutrašnji procesi koncentracije bogatstva u rukama stare i nove političke i privredne elite – proizvode takav lik socijalne strukture.²⁰

Nema sasvim pouzdanih podataka o udelu različitih činilaca u formiranju socijalne stratifikacije. Ali istraživanja u Rusiji pokazuju stavove ispitanika o tome koji su glavni među njima. Veoma je važno što je prema mišljenju ispitanika *vlast na prvom mestu* kao činilac socijalnog raslojavanja (91,3% njih tako se izjasnilo), zatim prihod (91,2%) svojina (64,8%), nezakonite radnje (52,7%), obrazovanje (35,6%), sposobnosti (34,8%), profesija (30,1%), poreklo (25,0%) i nacionalnost (14,5%). Dakle, neuporedivo veći značaj, kada je reč o socijalnoj stratifikaciji, ispitanici pridaju vlasti, prihodima, svojini i nezakonitim radnjama nego onim koji bi za jedno “otvoreno”, liberalno društvo trebalo da budu primarni: sposobnost, obrazovanje, profesija. Da je vlast bila glavni kanal socijalne promocije u bivšem sistemu odavno je poznato. Ali to što je ona, prema mišljenju ispitanika, i sada na prvom mestu činilaca socijalnog raslojavanja, na svojevrsan način svedoči o tome da postoji kontinuitet između prethodnog i sadašnjeg sistema, ali i o tome da je vlast veoma unosan “biznis”. Zato se zbiva surova borba za unosne položaje u vlasti i nastaje mnoštvo partija. To nije samo slučaj u Rusiji nego praktično u svim postrealsocijalističkim društvima. Ogromna većina političara žele da što pre postanu krupni privatni vlasnici, ili bar da se dobro materijalno obezbede. Usled tih svojih interesa oni se zalažu za kapitalizam, i to najčešće onaj “bez granica” i “kočnica”. To isto odgovara i svetskom kapitalu kada prodire u ta društva. Tu je veza između socijalne strukture, globalizacije i tranzicije. I tu su koreni podele ogromne većine postrealsocijalističkih društava na “polje suza” i “polje čuda”²¹ (u ovom drugom slučaju reč je o predstavi “života iz bajke”, luksuza i “glamura”).

²⁰ Videti: Z. Galenkova, *Socialno-strukturnie preobrazovanie v rossijskom obščestve, u: Sociostrukturalnie transformacii vtoroj polovini XX veka v stranah Centralnoj i Vostočnoj Evropi, Rossijskaja akademija nauk, Institut slavjanovedenija, Moskva, 2002, str. 93*

²¹ Isto, str. 99.

Kada se opisuje uspeh tranzicije u srednjeevropskim zemljama bivšeg realsocijalizma, kao što su Mađarska i Poljska, najčešće se izostavlja druga strana tog uspeha koja ga uveliko relativizuje. Primera radi, u Mađarskoj samo u prvim godinama systemske i opšte društvene transformacije, u periodu 1989-1992. bilo je likvidirano oko trećine (1,2 miliona) svih radnih mesta u industriji, a nezaposlenost je pogodila pre svega radnike. U 1988. godini prihodi 10% najviše obezbeđenih stanovnika te zemlje samo su 4,5 puta premašivali primanja najmanje obezbeđenih drugih deset odsto. U 1998. godini razlika u prihodima tih kategorija stanovništva bila je osmostruka.

U Poljskoj je 1996. samo četvrtina malih i srednjih seoskih domaćinstava mogla sebi da obezbedi život od svojih prihoda. Iste godine, u Mađarskoj se pogoršao položaj dve trećine društva, a poboljšao jednoj trećini. Privatni sektor privrede u toj zemlji nalazi se u rukama 5% stanovništva.²²

Na budimpeštanskom forumu sociologa, istoričara i politikologa izneti su podaci prema kojima se u većini postrealsocijalističkih zemalja Evrope u prvim godinama ekonomskih reformi *bitno povećao* broj apsolutno siromašnih u odnosu na prethodni period. Samo u zemljama Centralne i Istočne Evrope bilo ih je 25 miliona više, dok ih je u zemljama zajednice nezavisnih država bilo 135 miliona. Dakle, bilo je ukupno 160 miliona apsolutno siromašnih više nego pre tih reformi.²³

Najlakše je sve to objašnjavati “nužnom cenom” društvenih promena. Ali, iza te ‘cene’ stoje sudbine desetina miliona ljudi, metod pljačkaškog sticanja bogatstva, ponovo duboko pocepano društvo, sada prvenstveno po imovinskoj osnovi, i onaj lik kapitalizma koji odgovara prirodnoj (interesnoj) vezi domaće i svetske buržoazije, odnosno glavnim institucijama međunarodnog kapitala.

U Bugarskoj 40% porodica živi na liniji siromaštva, dvadeset odsto stanovništva nema dovoljno sredstava da se prehrani. Razlika u rasponima prihoda gornje i donje desetine stanovništva je sedmostruka. Ma koje partije bile na vlasti stanje se nije poboljšalo, ni jedna nije uspeła izvući tu zemlju iz socijalno-ekonomske krize, zaključuje se u istraživanjima pojedinih naučnih poslenika te zemlje.²⁴ Taj zaključak ima znatno širi domašaj i u svakom slučaju važi za balkanska postrealsocijalistička društva (s izuzetkom slovenačkog), kao i za ona nastala na području bivšeg Sovjetskog Saveza.

Pitanje da li dobitak građanskih prava i sloboda može nadoknaditi gubitak socijalnih garancija – besplatne zdravstvene zaštite i obrazovanja, prava na rad, male, ali redavno isplaćivane zarade, pristupačnih cena mesa i mleka itd. – daleko od toga da je trenutnačno.²⁵ Posredstvom tog pitanja “običan svet” meri kvalitet društvenih

²² Prema: B. J. Želicki, Modernizacija i socialno-političeskie peremeni v vengerskom obščestve vtoroj polovini XX veka, u: Socioskulturnie transformacii vtoroj polovini XX veka v stranah Centralnoj i Vostočnoj Evropi, str. 138-139.

²³ Isto, str. 140.

²⁴ Ju. F. Zudinov, Forsirovanie preobrazovanija socialnovo oblika Bolgarii, u: Socialnokulturnie transformacii vtoroj polovini XX veka v stranah Centralnoj i Vostočnoj Evropi, str. 146.

²⁵ Vidi šire isto, str. 143.

promena, mada se ne bi smelo zaboraviti koliko su dugo trajale čuveni redovi za kupovinu robe široke potrošnje i kakvog je kvaliteta ona bila.

Novonastajući sistem ima selektivan i uslovan legitimet, zavisno od toga šta i koliko koja od najznačajnijih društvenih grupa dobija ili gubi njegovim uspostavljanjem. Većina klasa i slojeva su gubitnici, posebno oni koje sačinjavaju nosioci tradicionalnog industrijskog rada, zatim, gro zaposlenih u državnom (i javnom) sektoru obrazovanja, zdravstva, kulture, nauke, “sitnog” službeništva, koje nema specijalistička znanja, dominantnog dela vojske, seljaštva, penzionera, pogotovo skupina subproletarijata, i srodnih socijalnih kategorija. Ti delovi društva čine njegovu većinu i *ne daju podršku* izvršenim promenama, ali se, bar za sada, ne usmeravaju na njegovo obaranje, iako žive u siromaštvu i bedi.

Sistem koji se u osnovi uobličio ima najčvršći oslonac u onim klasama i slojevima koji su se obogatili, kao i u onima koji, na temelju svoje profesije i “snalaženja” imaju izgleda da naprave znatan pomak u svom životnom položaju. On ima, što je i razumljivo, i najsnažniju podršku u krupnokapitalističkoj klasi, u koju ulazi, i to kao njen glavni deo, nomenklaturna buržoazija. Ima je i u srednjim privatnovlasničkim slojevima, zapravo onom njihovom delu koji je u ekspanziji. Ali mu podršku daju, posebno u poslednjim godinama, i nosioci nekih novih zanimanja i specijalističkih znanja vezanih pre svega za informatičku revoluciju, “marketing” i “menadžment”. Njihova visokospecijalizovana znanja tražena su na tržištu rada i dobro plaćena. Nosioci tih modernih znanja većinom su relativno mladi ljudi zaposleni u najmoćnim domaćim kompanijama, koje su, inače, povezane sa stranim kapitalom, ili filijalama stranih firmi. Oni su ne samo svojim materijalnim interesima nego i stručnošću vezani za procese globalizacije. Ostaje pitanje kome više koristi njihovo znanje, stranim zemljama i kompanijama, ili razvoju vlastite zemlje.

U zemljama relativno uspešne tranzicije, a njih je tek nekoliko, raspoznaje se *nova osa* društvene podele rada, koja utiče na oblikovanje društvene strukture, podele na tradicionalno i (post)moderno područje rada, pri čemu ovo drugo tendencijski dobija u značaju i najviše dolazi do izražaja u onim gradovima gde je koncentrisan stručni kadar budućnosti. U tim zemljama zapažaju se znaci “druge Moderne” (U. Bek), one “refleksivne”, i njoj odgovarajućih promena u društvenoj strukturi, uporedo s procesom produbljivanja socijalnih nejednakosti, pojavom novog siromaštva i egzistencijalne nesigurnosti.

Retkih iskoraka u pravcu formiranja novih zanimanja modernizacijskih slojeva, koji su “kopčica” s progresivnim sadržajima globalizacije, ima i u zemljama “sive zone” postrealsocijalističke transformacije. Ali su oni od marginalnog uticaja na celinu društvenih kretanja u tim zemljama. U njima, a pogotovo u zemljama katastrofične tranzicije, promene društvene strukture idu *unatrag*, k dezindustrializaciji, koja vodi modelu duboko zavisnog društva, kolonijalnoj privredi koja se zasniva na izvozu i ruinanju prirodnih bogatstava, ili, pak, na “svaštarskoj” privredi preživljavanja, s naturalnom razmenom proizvoda. Takva kretanja u privredi praćena su svekolikom kriminalizacijom društva, a u političkom smislu – obnovom autoritarnosti, samodržavlja, čak i nekih elemenata feudalizma i teokratije. Klasna struktura pada na

sve niži civilizacijski nivo, radništvo se dezintegriše i nestaje u procesu nasilne dezindustrializacije i masovne nezaposlenosti, “novi” srednji slojevi većinom se proletarizuju i “tope”, seljaštvo pada u još veću socijalnu nesigurnost i siromaštvo nego ranije, čime se poništavaju i ona dostignuća modernizacije do kojih se dospelo u vreme real-socijalizma.

I u najrazvijenijim “postindustrijskim društvima” i u društvima postrealsocijalističke tranzicije deluje “efekat lifta” (U. Bek).²⁶ Ali deluje u sasvim suprotnom smeru, kada se uporede te dve grupe društava. U prvima od njih on celokupno društvo “penje” na “sprat više”. U drugima – većina društva pada dva-tri “sprata” niže, a samo nomenklaturno-mafiozna buržoazija uzdiže se na ultrabrzim (kriminogenim) “liftom” na najviše “spratove”, gde se od bogatstva vrti u glavi. Stvaraju se bitno različiti modeli društva i suštinski različite životne situacije i životne šanse. U prvima se klasna matrica društvenih nejednakosti (pri stabilnom trendu privrednog prosperiteta), povlači u pozadinu. U drugima (s retkim izuzecima), obnavljaju se i jačaju najsirovije i najnehumanije klasne podele, ili se klasnost ukida na najgori način time što usled masovne nezaposlenosti umesto moderne radničke klase nastaje skupina *najamnih robova* i još veća skupina nezaposlenog subproletarijata.

Sličan se trend uočava i na drugim životnim područjima. Tako se u redovima mlade generacije visokorazvijenih, ali istovremeno u vrednosnom smislu visokokriznih društava, u kojima se ruše tradicionalne klasne šeme društvene strukture, ali se povećavaju društvene nejednakosti i neizvesnosti životnih šansi – javlja “glad za jednim ‘ispunjenim životom’”, s učestalim pitanjem “Da li sam zaista srećan?”²⁷ – dok u sirotinjskim društvima svetske periferije, ili poluperiferije, u koja, u većoj ili manjoj meri, spadaju bezmalo sva postrealsocijalistička društva, i dalje imaju primat pitanje zarada od koje se može živeti, te stoga i pitanje *punog stomaka*. Globalizacija reprodukuje i učvršćuje tu polarizaciju skala vrednosti i životnih prioriteta, sukob i prinudnu koegzistenciju bitno različitih istorijskih epoha.

Isppravna je primedba pojedinih istraživača da se restrukturacija postrealsocijalističkih društava, poljskog, na primer²⁸ (iako ta primedba ima širi domašaj), ne može svesti na povratak kapitalizmu. Totalni prekid s ranijim sistemom nije bio moguć, pa su njegovi “ostaci” još snažni, posebno u obrascima vladavine i u masovnoj društvenoj svesti. Javlja se specifičan tip mešovitog društva, ali dalekog od one mešovitosti koja odlikuje društva u kojima postoji “socijalna država”. No, pri svemu tome mora se imati na pameti *šta daje pečat* bazičnim ekonomsko-socijalnim promenama u postrealsocijalističkim zemljama. Daje ga proces ponovljene prvobitne akumulacije kapitala, uspostavljanje onog tipa kapitalizma koji mora biti surov, koji poništava tekovine autoritarne socijalne države iz prethodnog sistema. To je glavni činilac uspostavljanja celokupne strukture i razvoja tih društava.

²⁶ Vidi: U. Bek, *Rizično društvo*, str. 132.

²⁷ U. Bek, *Rizično društvo*, str. 167.

²⁸ Vidi: L. S. Likošina, *Socijalna struktura polskovo občestva v kontekste procesa transformacij, u: Socijalnokulturnie transformacij vtoroj polovini XX veka v stranah Centralnoj i Vostočnoj Evropi*, str. 156.

Prema podacima Svetske banke, početkom novog milenijuma pokazuje se da postoji jaz u rezultatima ekonomske tranzicije između dve grupe zemalja: onih koje sačinjavaju zemlje Centralne, Jugoistočne Evrope i Baltika, i onih koje su u sastavu Zajednice nezavisnih država. U prvoj grupi zemalja domaći bruto proizvod dostigao je nivo iz 1990. da bi u 2000. porastao za još 6 procenata. U drugoj grupi iznosio je samo 63%, od onog iz 1990. Dok je u Poljskoj u periodu 1990-1999. povećan za 40%, u Rusiji je u istom razdoblju pao za 40%.²⁹

Koliko su različiti izgledi razvoja zemalja koje pripadaju “polarnim” grupama na ogromnom prostoru bivšeg real-socijalizma, može se videti iz podataka da je nacionalni dohodak per capita u Moldaviji bio u 2000. godini 2100 US dolara (što je možda, preoptimistička procena), dok je u Sloveniji iznosio 16.050 dolara.³⁰

Na osnovi navedenih podataka ipak se ne može dobiti pouzdanije i razudnije saznanje o tome šta su donele ekonomske promene u bivšim socijalističkim zemljama (pored ostalog i zato što su u prvu grupu zemalja ubrojane i one koje pripadaju Jugoistočnoj Evropi, sem treće Jugoslavije, iako su one znatno ispod dostignutog nivoa centralno-evropskih i baltičkih zemalja u tranziciji). Bez podataka o njihovoj zaduženosti, nezaposlenosti,³¹ kretanju inflacije, udelu stranog i domaćeg kapitala u vlasništvu nad preduzećima i resursima u tim zemljama i u raspodeli profita, zdravstvenoj zaštiti stanovništva³², kao i drugih sličnih pokazatelja – podaci o kretanju bruto proizvoda, čak i kada je to kretanje pozitivno, sami po sebi malo govore.

Slika postaje nešto jasnija ako se upotpuni podacima o siromaštvu koji se navode u istom izveštaju Svetske banke. Naime, 1998. godine jedan od pet stanovnika čitavog tog regiona preživljavao je s manje od 2,15 američkih dolara dnevno i bio na rubu krajnjeg siromaštva. Deset godina ranije jedan od dvadeset pet stanovnika živeo je u apsolutnoj bedi. Dok u centralnoevropskim zemljama tranzicije nije bilo apsolutnog siromaštva, dotle je u Tadžikistanu bez ikakve zarade bilo 68% stanovnika, u Kirgijskoj Republici 50%, u Jermeniji 40%. Prema zaključcima Svetske banke, zemlje kao što su Jermenija, Tadžikistan, Kirgijska Republika, Rusija, Gruzija i Moldavija, imaju najveće nejednakosti na svetu.³³

U tim je zemljama Džini koeficijent, kao mera nejednakosti, bio dva puta veći nego pre tranzicije. U zemljama koje pripadaju Zajednici nezavisnih država 40 do 70%

²⁹ Transition, The First Ten Years, Analysis and Lessons for Eastern Europe and The Former Soviet Union, The World Bank, Washington, D. C., 2002, p. XIII.

³⁰ Isto, str. XIX.

³¹ U Poljskoj, zemlji koja je doskora imala najveći privredni rast od svih evropskih zemalja u tranziciji, stopa nezaposlenosti u januaru 2002, kako proizlazi iz podataka nacionalne Statističke službe te države, godine iznosila je 18%. (Prema: Poljska – rekordna nezaposlenost, informacija bez potpisa autora, Politika, 23. februar 2002, str. 4.)

³² “Više od 40% pacijenata u Rusiji nema novca da kupi neophodne lekove, dok se u Tadžikistanu svako treće dete rađa kod kuće, a 37 odsto trudnica nikad ne poseti lekara pre porođaja jer ne može to sebi da priušti... U najsiromašnijim delovima Zajednice nezavisnih država porodice bolesnika često moraju da rasprodaju sve što imaju da bi obezbedile neopodnu medicinsku pomoć i lekove, a trećina mora da pozajmi novac od prijatelja i rodbine...” (A. Mijalković, Novca – ni za lek, Politika, 23. februar 2002, str. 4.)

³³ Isto, str. XIII, XIV.

ukupnog prihoda domaćinstava potiče od različitih samostalnih poslova, često od zemljoradnje na malim kućnim posedima.

Dodajmo ovim nalazima i podatak Državnog zavoda za statistiku u Skoplju, da nešto više od 23 odsto ukupnog stanovništva Makedonije ima dnevna primanja koja ne iznose više od 1,5 američkiog dolara u porodici.³⁴

Može se očekivati da će se nasleđene i novonastale velike nejednakosti i u zemljama na području prethodne Jugoslavije reprodukovati, možda i u proširenom obimu dugi niz godina (socijalne nejednakosti u Srbiji i Crnoj Gori u sadašnjem vremenu biće podrobno razmatrane u sledećem poglavlju.)

Prema nalazima Svetske banke u Hrvatskoj je u 2000. godini razlika između bogatih i siromašnih bila veća nego u Poljskoj, Mađarskoj, Belgiji, Italiji, Tajvanu i Španiji. "...Nejednakost u Hrvatskoj dosegla je razine koje daleko premašuju one zabilježene u uspješnim tranzicijskim i tržišnim gospodarstvima".³⁵

Navedeni nalazi svedoče da su to u ekonomskom i širem društvenom smislu *blokirajuće* nejednakosti, zbog prirode "ortačkog kapitalizma", sastava naovonastajuće kapitalističke klase i funkcionisanja celokupnog sistema prožetog njemu inherentnom korupcijom.

U izveštaju Svetske banke za 2002. godinu nema kritičkog osvrta na njenu vlastitu ulogu u tranziciji kakva se stvarno zbivala, te stoga i odgovornosti za rezultate svojinsko-sistemskih promena u većini postrealsocijalističkih zemalja. Jer ona nije bila puki "tehničar" koji je dodeljivao i uskraćivao kredite za razvoj tih zemalja, neutralni posmatrač tih promena, nego zajedno s Međunarodnim monetarnim fondom, čini njihove najznačajnije spoljašnje projektante, koji su svojim zahtevima, preko svojih savetnika i drugim putevima, uveliko uticali na konkretne modalitete tranzicije.

Vrlo je upečatljiv podatak prema kome je "26 tranzicijskih zemalja svoj ukupni realni proizvod povećalo u razdoblju 1980-1989, tj. u devetogodišnjem predtranzicijskom razdoblju, za jednu četvrtinu (sa 80,3 na 100 poena), a onda ga u narednih devet godina smanjilo za jednu trećinu (sa 100 poena u 1989. godini na 64,5 poena u 1998). Poljska je jedina od pomenutih ZUT - koja je u devetogodišnjem razdoblju od 1989. do 1998. godine ostvarila rast ukupnog proizvoda, i to svega 17%. Samo dvije ZUT - Slovačka i Slovenija - uspjele su da svoj ukupni proizvod u tom periodu zadrže na istoj razini. Ostale 23 ZUT imale su manji ili veći pad ukupnog realnog proizvoda. Manji su imale Češka, Mađarska i Uzbekistan, dok je on u Gruziji, Moldaviji i Tadžikistanu bio drastičan – njihov ukupan proizvod u 1998. godini iznosio je manje od jedne trećine od onog u 1989.godini."³⁶

Ako se 1989. uzme za baznu godinu (index 100), pokazuje se da je od 27 postrealsocijalističkih zemalja samo pet od njih premašilo nivo realnog brutodruštvenog proizvoda u 2000. godini. (Poljska – 126,7, Slovenija 110,4, Mađarska 104,2, Slovačka 102,8 i Albanija 102,4). Daskorašnja SR Jugoslavija zauzimala je

³⁴ Prema: M. Krstić, Život sa dolar i po, Politika, 23. februar 2002, str. 4.

³⁵ Prema: Z. Malenica, Bipolarnost hrvatskoga društva, u: Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj, Ekonomski institut, Zagreb, 2001, str. 249.

³⁶ Dž. Hatibović, Personalizam, Republika, br. 230 - 231, 1-29 februar 2000., str. 28.

poslednje mesto u grupi zemalja Istočne Evrope kada se vrši takvo upoređenje (45,4).³⁷

Takav katastrofalni pad društvenog proizvoda ogromne većine zemalja tranzicije, zapravo, privredno i šire civilizacijsko nazadovanje, posebno kada je reč o Rusiji, izazvan opštim rastrojstvom društva i države, bio je jedan od ciljeva globalizacije u smislu “vesternizacije” sveta rukovođene geslom: “Srušiti i dotući doskorašnjeg protivnika”. Ali, to što se manjina tih zemalja nije našla u takvom položaju govori o tome da se taj pad ne može objasniti samo dejstvom globalizacije, već prvenstveno unutrašnjim činiocima svake od zemalja koje su doživele privredni i širi društveni nazadak.

No, i u zemljama koje nisu imale težak pad društvenog proizvoda i uopšte nisu doživele krajnje nepovoljnu i katastrofičnu tranziciju, postoji široko nezadovoljstvo izvršenim svojinskim promenama.

U Poljskoj, zemlji koja se smatra “liderom” tranzicije, bar kada je reč o stopi rasta i obimu privatizacije, 87% građana ocenjuje da je dosadašnja privatizacija donela štete domaćoj privredi, dok 78% ima stav da je država prodala previše fabrika, drugih preduzeća i banaka, i to tako da je došlo do “razgrablivanja” društvene imovine.³⁸ Objasnjavati ovako rasprostranjeno nezadovoljstvo građana isključivo neobaveštenošću o rezultatima reformi i uticajem demagogije i “populizma” – u najmanju ruku bilo bi krajnje jednostrano.

Ako je u Rusiji do skora bilo samo 30% proizvedene robe domaćeg porekla,³⁹ ako u Češkoj koja ima relativno uspešnu tranziciju, 80% akcija, kako se procenjuje pripada stranim investitorima,⁴⁰ ako je u Mađarskoj stepen zaduženosti po glavi stanovnika među najvećima u svetu⁴¹ – onda se postavlja opravdano pitanje: u čiju korist prvenstveno “radi” takav tip otvorenosti tržišta i celokupne privrede u tim i drugim zemljama tranzicije? Nije sporno da se ni jedna zemlja ne može razvijati ako je izolovana od sveta, da strane firme bolje plaćaju zaposlene (bar u početnom periodu njihovog poslovanja, dok se učvrste u “zaposednutoj” zemlji, i dok se još više ne uveća rezervna armija rada), nego što to mogu domaće, u inače siromašnim postreal socijalističkim društvima. Ali tu ne važi, bar ne do kraja, logika: “Što je dobro za radnike u stranim firmama, dobro je i za celu državu”. Ta logika važi samo ako su veće zarade u tim firmama praćene i drugim pokazateljima koristi za državu i društvo kao celinu (povećanjem zaposlenosti, modernizacijom preduzeća, rastom izvoza koji unapređuje razvoj konkretne zemlje itd.).

Naravno, kapital ide za profitom, a ne za socijalnom pravdom. Globalizacija kao istorijska forma visokorazvijenog kapitalizma i dalje će nemilosrdno potčinjavati privrede, države i narode tom kapitalu. No, jedna je stvar sagledavati tu neizbežnu tendenciju, a druga njeno teorijsko vrednovanje. Globalizacija kao istorijska

³⁷ Economic Survey of Europe, 2001, No. 2, p. 162.

³⁸ Prema: I. Marinković, Populizam koči reforme, Politika, 17. jun 2002, str. 4.

³⁹ G. V. Osipov, Socijalno-politička situacija u Rusiji, Politika, 20-25. mart 1995.

⁴⁰ I. Stojanović, Država i tržište reforme, Prometej, Beograd, 2000, str. 55.

⁴¹ Prema: Lj. Mitrović, Savremena društva, strategije razvoja i akteri, Institut za političke studije, Beograd, 1996, str. 177.

neminovnost u postojećim svetskim prilikama nema sama po sebi pozitivni predznak, pogotovo kada je reč o životnom položaju stotina miliona stanovništva. Nekorektnost u analizi veze globalizacije i tranzicije sastoji se u mešanju te neminovnosti s njenim vrednovanjem kao nečeg što je, navodno samo po sebi dobro, čak i najbolje. U tom se vrednovanju izostavljaju činjenice masovne nemaštine, ljudske degradacije, izrabljivanja i potčinjavanja, koje, svakako, ne potiču samo iz potčinjavajućih učinaka globalizacije, ali uveliko potiču i iz njih. Ne mogu se ti učinci u svemu brojčano pokazati, ali se mogu domisliti na osnovi sagledavanja opšteg pravca društvenih promena.

Kakvu je pustoš izazvala tranzicija u privredi većine bivših socijalističkih društava u njihovom opštem razvoju može se zaključiti i po tome što se opadanje bruto društvenog proizvoda može uporediti s velikom depresijom 1929-1933.⁴² U vezi s tim, G. Wild piše: "Trebalo se vratiti na tridesete godine ovog stoljeća da bi se u industrijskim zemljama susrela takva ekonomska kataklizma koja se dade usporediti s onom koja nakon 1990. pogađa zemlje središnje i istočne Evrope."⁴³

Ako se stanje koje postoji u većini postrealsocijalističkih zemalja u osnovi nastavi (a to je vrlo verovatno, čak i u slučaju izvesnog rasta proizvodnje koji ne može da izmeni karakter sistema i životni položaj najvećeg dela stanovništva), onda bi se pokazalo da je ono što se naziva "tranzicijom" u tim zemljama - *nov istorijski promašaj*. To ne znači da taj promašaj ne bi mogao potrajati i da iz njega nužno sledi "otrežnjenje", jer se sišlo do "dna," pa, navodno, mora doći do kretanja ka boljem. U toj, u osnovi zdravorazumskoj nadi zaboravlja se da je već formirana struktura moći i interesa koja je u temelju takvog stanja, da je "dno" pokretno, da opsjednutost pukim preživljavanjem ne podstiče otpor postojećem, i da on nema izgleda na uspeh bez svojih jasno profilisanih subjekata.

U sistemskim promenama gotovo svih postrealsocijalističkih društava zavladao je *logika istorijskog nihilizma*, novog polaska od istorijske nule. Izgubljen je pojam *srazmere* i napuštena kombinacija različitog, koja bi bila u stanju da gradi dinamičku ravnotežu sistema i da u konkretnim okolnostima daje najbolji rezultat. Glavni uzrok tome nije u neznanju šta činiti nego pre svega u "furijskim" egoističkim interesima, pohlepi i gramzivosti većine ranije vladajuće klase (politokratije) koja je ubrzano postala nova vlasničkovladajuća klasa. Nova "mapa" klasnointeresne strukture ima i svoje idejnoideološko obličje, svoje dogme i fetiše. A svaka ekonomska dogma i politički fetiš, pretvoreni u sistem, daju loše rezultate.⁴⁴

Nije pitanje u tome da li je potrebna privatizacija nego su relevantna pitanja: *kakva privatizacija, privatizacija za koga i šta još sem privatizacije.*

Nova dogma, čak i svojevrсна *religija privatizacije*, nije se javila slučajno, ako se ima na pameti taj širi socijalnointeresni kontekst i preovlađujući metod privatizacije,

⁴² Podrobnije o tome: Lj. Kostovska, Balkan i uključivanje u Evropsku Uniju, u: Novi svetski poredak i Balkan, Filozofski fakultet - Univerzitet u Nišu, Institut za sociologiju, Niš, 1999, str. 220 - 221.

⁴³ Prema: S. Vrcan, B. Buklijaš, D. Lazić, S. Kunac, N. Bulat, D. Štelov, Pakiranje vlasti, analiza izbora '95 i '97., Alinea, Zagreb, 1999, str. 36.

⁴⁴ Čak i Dž. Soroš govori o "tržišnom fundamentalizmu" i o tome da je "...preveliko uzdanje u tržišne mehanizme...opasno" (Dž. Soroš, O globalizaciji, Samizdat, B 92, Beograd, 2003, str. 15).

zapravo, uspostavljanja istorijski nižerazrednog kapitalizma (a neki drukčiji nije ni bio moguć) u tim društvima.

Kapital ima veoma različite komponente, nivoe i učinke. On je i civilizatorski, i destruktivan, i samodestruktivan istovremeno. Veoma je važno da se kapital pojmi *kao moć*, kao struktura interesa i da se sagleda kao sila, pogotovo onda kada teži (a gotovo uvek teži) da osvoji nove izvore i prostore svoje reprodukcije.

Da li je bila moguća nepljačkaška privatizacija? Pod određenim, više teorijskim nego praktičnim uslovima, bila je moguća. Pre svega, pod uslovom da su one društvene grupe koje su njome pogođene imale efektivnu moć i da je postojala vladavina prava. Međutim, efektivnu moć imala je "nomenklatura" koja je prigrlila metod pljačkaške privatizacije i opustošila privredu i društvo da bi stekla bogatstvo i ponovo političku moć. Od nje nije ni mogla nastati moderna kapitalistička klasa koja razvija civilizacijske funkcije kapitala, etiku štednje i žeđ za akumulacijom radi proizvodnje. Najvećim delom nastala je lumpenburžoazija, ili, drukčijim pojmom izraženo – *parazitarna elita*, između čijeg bogatstva i siromaštva većine stanovništva zjapi ponor. To se može reljefno videti na primeru Rusije (i ne samo te zemlje), gde 1% porodica iz redova najvišeg sloja, elite, ima 400 hiljada dolara godišnjeg prihoda (i veliki deo svog kapitala iznosi van svoje države), dok na drugoj strani socijalne polarizacije 60% stanovništva živi ispod praga siromaštva (minimuma preživljavanja). Premda ta polarizacija ne iscrpljuje celokupnu sliku socijalne strukture sadašnjeg ruskog društva, jer u njemu postoji niz novih kategorija s vrlo različitim mestom i ulogom u procesima društvenih promena, ona je njena glavna determinanta.⁴⁵

U onim zemljama u kojima vlada stanje društvenog i državnog rasula i opšeg bespravlja, globalizaciju i tranziciju u njihovim ekonomskim dimenzijama najviše povezuje upravo pljačkaška privatizacija. Da je takva privatizacija namerno ugrađena u središte vlasničkih promena najbolje pokazuje opet primer Rusije, koji se opisuje u američkom časopisu *The National Interest* (leto 2000). Tu se iznose sledeće činjenice i ocene.

"Model je bio ovaj: Zapad će nastaviti da daje zajmove, a za uzvrat Kremlj će sprovesti šok-terapiju, ograničiti moć parlamenta putem predsedničkih dekreta, privatizovati industriju i postaviti Čubajsa da upravlja ekonomijom. Globalni investitori imaju interes da glavne ruske kompanije pređu u posed nekoliko korumpiranih lica. Ako nekoliko ruskih državljana može da otkupi ruska naftna i druga preduzeća samo za 1 ili 2 centa umesto za 1 dolar, koliko je njihova stvarna cena, oni će biti voljni da nov posed prodaju američkim i internacionalnim investitorima za 2-4 centa. To im omogućava da preko noći udvostruče svoj kapital i da stranim investitorima pruže ono što žele: jeftino vlasništvo ruskih bogatih ruda, javnih preduzeća i zemljišta. Jedan od razloga zbog kojeg je američka vlada pozdravila Čubajsov model 'reformne' predstavljao je pritisak velikih investitora. Ako su bankari iz Voltstrita želeli da zauzmu položaj investitora u Rusiji, najlakši i najjeftiniji put je bio da nekoliko novih 'oligarha' stekne vlasništvo nad najvrednijim akcijama. Tako se

⁴⁵ Vidi: Z. Golenkova, Dinamika sociostrukturnoj transformaciji v Rossii, zbornik: *Socialnoe rassloenie i socialnaja mobilnost*, Rossijskaja akademija nauk, Institut sociologii, "Nauka", Moskva, 1992, str. 28, 33.

razvila simbioza između najvećih američkih investitora i ruskih oligarha, kleptokrata, koji su pre svega želeli da svoje novo bogatstvo što brže prebace u inostranstvo. Neophodnu zaštitu u operaciji najjednostavnije je dobiti putem ugovora o partnerstvu, čija je cena bila prodaja dela njihovih akcija zapadnim investitorima”.⁴⁶ Takav model privatizacije je pravilo. Izuzeci su retki. I samo u onim zemljama gde je bilo više izuzetaka u odnosu na taj model ostvareni su bolji rezultati tranzicije. Gde god je on primenjen, došlo je do katastrofičnih ekonomskih i najširih društvenih promena.

Suštinu američke politike prema Rusiji otkriva do krajnosti otvoreno S. Koen. On piše: “Velika strategija američke politike, posebno Klintonove, predstavljala je misionarstvo u punom smislu reči – pravi krstaški pohod da se postkomunistička Rusija preobrazu u kopiju američkog sistema, da se sve njene institucije do temelja razore. U tom duhu legije američkih investitora, političkih misionara i evangelista, nazvanih ‘savetnicima’, nastupaju širom Rusije. Finansirani od američke vlade, ideoloških organizacija i fondacija, oni su dospeli do svih sredina – od političkih pokreta, sindikata, medija i škola, do vlade, koje je trebalo preobratiti u novu veru, pretvoriti u Rusiju kakvu mi želimo. Pored drugih misionarskih dela, Amerika je snabdevala novcem svoje omiljene političare, instruisala ministre, stvarala nacрте zakona i predsedničkih dekreta, publikovala priručnike, vodila Jeljcinov izborni štab 1996. godine”.⁴⁷

Istu strategiju Sjedinjene Države sprovode i u drugim postrealsocijalističkim zemljama. I ne samo u njima nego gde god ocene da je ona neophodna za ostvarenje njihovih globalnih interesa. To što ona najčešće uspeva govori o tome u kakvom su stanju te zemlje.

Nema dvojbe oko toga da je i u prethodnom sistemu vladala nemaština masovnih razmera. Ne sme se zaboraviti do čega su sve dovela kolektivizacija zemljišta i politika “socijalističke” prvobitne akumulacije, godine gladi i umiranja zbog nje. Tek protokom nekoliko decenija taj sistem je uspeo da omogućiti egzistencijalni minimum za sve i da u skromnom obimu poboljša uslove života širim, pre svega stručnim kategorijama stanovništva. No, uspostavljanjem mafioznog i kolonijalnog kapitalizma dolazi do značajnog pada u odnosu i na ta takva dostignuća u poboljšanju uslova života većine stanovništva koja su ostvarena u prethodnom sistemu. Taj pad nije ni slučajna, niti privremen u najvećem delu postrealsocijalističkih zemalja.

Dž. Štiglic piše da je za većinu ljudi koji su živeli u bivšem Sovjetskom Savezu ekonomski život pod kapitalizmom ispao čak gori nego što su stari komunistički lideri govorili da bi bio.⁴⁸ Rusija (jeljcinovskog perioda – prim. Z. V.) je, ističe on, “...drama koja se neprekidno obnavlja”, dohoci su sada značajno niži nego što su bili pre jedne decenije, a siromaštvo je veće.⁴⁹ Današnja Rusija, naglašava Štiglic, ima socijalne nejednakosti koje se mogu uporediti s najgorim, zapravo najvećim u svetu. Prognoze,

⁴⁶ Prema: M. Pečujlić, Paradoxi globalizacije i drama prilagođavanja, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, Novi Sad, 2000, str. 21.

⁴⁷ Prema: M. Pečujlić, Globalizacija, dva lika sveta, str. 105.

⁴⁸ Dž. Štiglic, Globalizatin and Its Discontents, p. 133.

⁴⁹ Isto, str. 134.

kada je reč o razvoju Rusije, prema tom autoru, su “crne”. Savremeno društvo u toj zemlji karakteriše ogroman pad “autputa”, spojen s istim takvim porastom nejednakosti.⁵⁰

Politika Međunarodnog monetarnog fonda nametnula je Rusiji “šok-terapiju”, i ne samo njoj. To konstatuje i Štiglic. Pritom pokazuje da su samo one zemlje koje su išle samostalnim putem razvoja i nisu prihvatile “savete” Međunarodnog fonda, uspele da izbegnu tešku finansijsku krizu krajem devedesetih (Kina i Malezija), ili teške posledice tranzicije. Ali povodom te politike primenjene u Rusiji ponavlja svoju tezu da je to bila “greška”. Međutim, greška je misliti da je to bila “greška” koja se mogla izbeći. Naprotiv, metod “šok-terapije” bio je najefikasnije sredstvo da se veći deo politokratske klase što pre pretvori u nomenklaturno-mafioznu buržoaziju i veže svojim interesima za Zapad, da se opustoši privreda za u novijoj istoriji neviđeno kratko vreme, da se razore ekonomski temelji prethodnog sistema s ciljem da se onemogućí obnova “komunizma”. “Rečju, “greška” je bila, da u drugom kontekstu opet naglasimo, *bitan element globalizacije stratejskih interesa Zapada*, te stoga i samog projekta tranzicije. Razume se, takva politika Zapada sasvim je logična. Da nije naišla na plodno tlo u samoj Rusiji (i mnogim drugim postrealsocijalističkim zemljama) ona ne bi mogla uspeti.

Evo kako je izgledao mehanizam velike pljačke u Rusiji, prema prikazu samog Štiglica.

Vladajuća grupacija okupljena oko središta vlasti u Rusiji najpre je 1992. sprovela takvu “liberalizaciju” cena, zapravo, hiperinflaciju, da je štednja stanovništva *iščezla* gotovo preko noći⁵¹, i, dodajmo Štiglicovim nalazima – prelila se u džepove državnih i privrednih funkcionera, kao i njihovih rođaka, prijatelja i saradnika koji su činili jezgro političko-“burazerskog” (nomenklaturno-mafioznog) kapitalizma.

Druga velika pljačka, ističe Štiglic, desila se 1995, kada je počela akcija “Zajmovi za akcije”. Vlasnici privatnih banaka, većinom iz jezgra nomenklaturno-mafiozne buržoazije, pozajmljivali su prethodno opljačkani novac državi za sprovođenje navodnih reformi. Država nije imala mogućnosti, niti nameru da taj novac vrati, pa su njene akcije u preduzećima čiji je bila vlasnik – na ime otplate duga prešle u svojinu “oligarha”, zapravo, ljudi iz neposredne blizine vrha vlasti.⁵² Sve je to podržavao Međunarodni monetarni fond, iako se znalo da se tim putem nelegalno stiču neviđena bogatstva. Sem toga, “liberalizacija” sektora finansija omogućila je toj buržoaziji da iz Rusije prebaci ogromne sume dolara (dobijenih iz kredita tog fonda) u inostrane banke.

Rezultat svega bilo je pustošenje Rusije veće nego za vreme Drugog svetskog rata. Štiglic navodi podatke prema kojima je industrijska proizvodnja u Sovjetskom Savezu u periodu 1940-1946. opala za 24%, dok je između 1990. i 1999. opala za šezdeset procenata.⁵³

⁵⁰ Isto, str. 154-155.

⁵¹ J. Stiglitz, isto, str. 142, 143.

⁵² J. Stiglitz, isto, str. 159-160.

⁵³ J. Stiglitz, isto, str. 143.

Ni u 2000. godini Rusija nije dostigla nivo proizvodnje iz 1989. godine. Njen bruto proizvod iznosio je manje od dve trećine onog koji je ostvaren te početne godine tranzicije. U toj zemlji je prosečan životni vek postao kraći za tri godine (u Ukrajini gotovo isto toliko).⁵⁴

U 1989. samo 2% stanovnika te zemlje bilo je siromašno, dok ih je 1998. bilo 23,8% (prema podacima ruskih autora procenat siromašnih je veći), a 50% dece u njoj živi u siromašnim porodicama.⁵⁵ Štiglic zaključuje da je Rusija dobila "...jedan od najgorih mogućih svetova"⁵⁶, s obzirom na izuzetno duboke socijalne nejednakosti koje sprečavaju privredni rast i vode opštoj nestabilnosti zemlje.

Svakako, u Rusiji danas ne postoji sistem političke represije i opšta nesigurnost života kao što je postojao u vreme staljinizma. Nema "Gulaga" zasnovanog na tom sistemu. Ali, i pored izvesnog privrednog oporavka i skromnog podizanja nivoa životnog standarda određenih kategorija zaposlenih kao i penzionera, do čega je došlo u poslednjim godinama, još postoje "gulazi" bede, siromaštva i socijalne bezperspektivnosti velikih delova njenog stanovništva.

Dž. Štiglic navodi podatak prema kome su od svih postrealsocijalističkih zemalja samo Poljska, Mađarska, Slovenija i Slovačka, dostigle veličinu bruto nacionalnog proizvoda od pre jedne decenije.⁵⁷ Zalaže se za "gradualistički" metod u strategiji društvenih promena, koji se zasniva na drevnom saznanju da "kornjača prestiže zeca", što je posebno važno nakon iskustva sa "šok-terapijom" u većinskom delu postrealsocijalističkih zemalja (čiji je reprezentant Rusija), kada je reč o katastrofalnim posledicama koje je izazvala.

"Samo u Rusiji, Unicef je 1993. procenio više od oko pola miliona smrtnih slučajeva godišnje, kao rezultat neoliberalnih 'reformi' koje on inače uglavnom podržava".⁵⁸

U 1999, prema rezultatima sveruskog istraživanja, 75% građana Rusije bilo je uznemireno time što njihova zemlja suviše zavisi od Zapada, a 60% time što finansijske i uopšte ekonomske veze sa Zapadom donose Rusiji više štete nego koristi.⁵⁹ Iz ovih podataka može se posredno zaključivati i o odnosu dominantne većine građana Rusije prema ekonomskoj i političkoj dimenziji globalizacije, kao i o vezi tih dimenzija sa stvarnošću tranzicije. Dok elitni slojevi u Rusiji teže zapadnom modelu života, preovlađujuća većina stanovništva, zapravo oni koji su siromašni, ili skromnih prihoda, bez vidljivijih izgleda socijalnog pomaka, imaju suprotne stavove. Ali, upozorava i porast otuđenja od sopstvene kulture, posebno kod mladih, usled rasta potrošačkih aspiracija.⁶⁰

⁵⁴ J. Stiglitz, *Globalization and Its Discontents*, p. 152.

⁵⁵ Isto, str. 153.

⁵⁶ Isto, str. 155.

⁵⁷ Isto, str. 151.

⁵⁸ N. Čomski, *Profit iznad ljudi, neoliberalizam i globalni poredak*, Svetovi, Novi Sad, 1999, str. 26.

⁵⁹ S. G. Klimova, *Kakie narodi nam bliže*, u *Rossija: transformirujućejesja obščestvo*, Institut sociologii RAN, Moskva, Kanon-Press-C, 2001, str. 623.

⁶⁰ Isto, str. 627.

U toj, i danas najvećoj zemlji sveta među građanima se javlja na prvi pogled paradoksalni rascjep između političke svesti i praktičnog političkog držanja (isti fenomen konstatovan je u mnogim drugim zemljama tranzicije). Naime, ni u jednoj grupi ispitanika nema nikoga ko želi postojeće promene u društvu, ali ni u jednoj grupi takođe nema većine koja bi istupala protiv tih promena. Stanovništvo ih prihvata kao iznuđenu datost, iako ne podržava njihovu glavninu. Osećaj nemoći da bilo šta mogu promeniti, uslovljen prvenstveno materijalnim uslovima života, ispoljava se i u masovnoj političkoj rezignaciji, kao i u širokom socijalnom nezadovoljstvu, bez značajnijeg otpora postojećem stanju. Više od 80% građana nije zadovoljno svojim materijalnim položajem, samo 15% ispitanika smatra da su dobili mogućnost da povećaju svoje prihode, dok 73% odgovara suprotno.

Dakle, postoji masovno, premda izdiferencirano *nezadovoljstvo* stanovništva svojim položajem, ali i *masovno trpljenje* tog položaja. Broj onih koji štrajkuju povećao se od 1994. do 1998. godine, ali je on krajem tog perioda iznosio samo 530 hiljada ljudi, što ne prevazilazi 1% zaposlenih u toj zemlji.⁶¹

Nastavlja se tradicija nemog prihvatanja života u siromaštvu i bedi, kao nečeg sudbinskog. To duhovno i političko stanje gore je od otvorenih, ali regulisanih sukoba. Ono reprodukuje podaničku svest, sindrom velikog izbavitelja, ali i mogućnost provale rušilačke energije nakon niza godina, pa i decenija mučnog i muklog trpljenja. Proizvod je i tradicije i tranzicije, a posredno i globalizacije, kao diktata pobjednika u "hladnom ratu".

Ono što je N. Šmelev rekao za rezultate tranzicije u Rusiji, a posredno i za prirodu društva čiji su temelji već uspostavljeni, vredi i za ocenu stanja u glavnini drugih postrealsocijalističkih zemalja. On piše da je novo vreme donelo sobom ono glavno – *slobodu*, da je iščezlo prokletstvo dugih decenija ponižavajućeg deficita svega i svačega, koji ubija telo i dušu čovekovu, kao i ropska zavisnost od milostinje vlasti, i da se pojavio nekakav prostor (makar i ograničen) za ljudsku inicijativu. Ali, pita se taj svetski poznati ekonomista, da li se sve to moralo platiti tako visokom cenom i biti praćeno tolikim neuspesima, promašajima i deformacijama.⁶² A kakva je i kolika ta cena može se videti iz podataka da je u toj zemlji za dve godine bilo preneto praktično besplatno 70% industrijskog kapitala (O. Pčelincev), da su namesto državnih monopola stvoreni još krupniji i snažniji privatni oligopoli moćnih grupa privrednih korporacija, da 5-7 tih korporacija dominira privrednim životom Rusije, da je 20-50 privrednog života pod kontrolom kriminalnih struktura, da je ta zemlja doživela "...najdublji krah industrijske privrede koji se ikada dogodio u svetu" (D. Ros), da se oblikuje nakazna socijalna struktura.⁶³

Ne može se pouzdano znati u kom pravcu će se kretati većina društava koja su po svojoj prirodi slična društvu današnje Rusije, kao i ono samo. Ali se osnovano može pretpostaviti da će se njihove sadašnje strukturalne odlike, što znači i dubina i

⁶¹ Ju. Levada, Ot mnenij k ponimaniju, Moskovskaja škola političeskih isledovanij, Moskva, 2000, str. 489, 396.

⁶² Prema: S. Živanov, Rusija u vreme Jeljcina, Čigoja štampa, Beograd, 2002, str. 128.

⁶³ Prema: S. Živanov, isto, str. 131-133.

obim nejednakosti, dugo reprodukovati, i da pre postoji mogućnost za novi autoritarni, čak i prototalitarni zaokret, nego za stvaranje društva liberalne demokratije. A o realnosti nekog novog socijalizma "s ljudskim licem" na tragu renevelacije socijaldemokratskog modela, ili na nekim drugim osnovama, bar u neposrednoj budućnosti – ne može biti ni govora. Nešto političke slobode ostvarene sistemskim promenama, nema svoje ekonomske, pravne i druge neophodne oslonce. Ta sloboda, ma koliko sama po sebi bila značajna kao iskorak iz pređašnjeg stanja, ne može da se "jede". Istina, to njoj nije ni namena. Ali, bez postojanja osnovnih uslova egzistencije, ona "visi u vazduhu".

U Rusiji, prebogatoj rudnim blagom, naftom, gasom, šumama itd., može doći do izvesnog privrednog rasta. Ali će se on zasnivati prvenstveno na rasprodaji neobnovljivih prirodnih resursa, te zato ne može biti postojan. Neće izmeniti raspodelu nacionalnog dohotka. Njegovi glavni korisnici će biti i dalje pripadnici gornje desetine društva, iako može doći i do blagog poboljšanja materijalnog položaja donjih klasa i slojeva. Međutim, prva veća kriza na svetskom tržištu, koja bi dovela do naglog sniženja cena nafte i sirovina – potrla bi to, makar i malo poboljšanje i dovela do teških posledica za celokupnu privredu te zemlje.

U političkom razvoju ona će se verovatno kretati k *novoj autoritarnosti*, ali *efikasnijoj* u pogledu funkcionisanja i samostalnog nastupa države na svetskoj sceni, kao i borbe protiv mafioznog "biznisa". Teško da je uopšte moguć neki drukčiji put političkog razvoja te zemlje, a da ona ponovo ne upadne u opasnost raspada i totalno zavisne države od Zapada. Utoliko pre što je Rusija sa svih strana opkoljena trupama NATO-a, što je, zapravo, suštinski sastojak vojnopolitičke dimenzije globalizacije. Rusija i Kina su i danas viđene od tog najmoćnijeg vojno-političkog saveza u svetu, kao njegova dva aktuelno-potencijalna strateška protivnika, i pored "priča" o "partnerstvu" i saradnji, i nekih stvarnih oblika te saradnje, bar kada je reč o prvoj od tih zemalja.

Rusija, na prvi pogled vodi protivrečnu politiku u odnosu na vojnu dimenziju globalizacije. Jača saradnju sa NATO-m, ali jača i svoju odbrambenu i privrednu snagu. Teži atlantskim integracijama, ali uz ambiciju da povrati ulogu globalne sile. Koliko će moći da vodi takvu politiku, tačnije koliko će Sjedinjene države i NATO u celosti prihvatiti jačanje globalne vojne i političke uloge Rusije, ostaje da se vidi. U sadašnjoj fazi njihovih odnosa imaju zajedničkog neprijatelja: islamski terorizam, koji takođe poprima globalne razmere. Veliko je pitanje koliko će on moći da otkloni objektivne suprotnosti interesa Rusije i NATO-a, dugoročno gledano.

Napetost između velikog 'biznisa' (privatnih oligopola) interesno vezanog za Zapad, i centra političke vlasti u Rusiji, verovatno će biti dugotrajna. Ona je izvor moguće nove nestabilnosti te zemlje. Od ishoda borbe tih dvaju glavnih blokova moći bitno će zavisiti njen razvoj i sistemski lik. Opšti model društvenog razvoja najverovatnije će biti model *nacionalnog kapitalizma*, s jačanjem intervencionističke uloge države.

Tranzicija i globalizacija u Kini

Tranzicija u Kini ide drugačijim putem nego u evropskim zemljama koje su pripadale modelu real socijalizma. Ona se realizuje osmišljenim dugoročnim promenama, pre svega ekonomskog sistema, bez “šok-terapije”, uz zadržavanje nekih oblika autoritarne socijalne države. Kina je zemlja koja evolutivnim putem transformiše svoj sistem. Iako sadrži *dvojtvo principa* u organizaciji “baze” i “nadgradnje” koje, verovatno, nije održivo dugoročno gledano, ona pokazuje da je u sadašnjoj fazi njenog razvoja ono funkcionalno. Ta se zemlja ubrzano razvija, iako i dalje u njoj postoji dosta obimno siromaštvo.⁶⁴

Već je napomenuto da se savremena Kina, i pored nesumnjivih, čak impresivnih rezultata u svojim ekonomskim postignućima, nalazi pred velikim iskušenjima svog budućeg razvoja, tipa društvenog uređenja i sasvim mogućih socijalnih, političkih i ideoloških nemira, možda i velikih razmera. Prvo, nalazi se pred fenomenom “pretis-lonca”. Pritisak iznutra ogromne mase ljudi koji će tražiti posao, uključujući i one koji su ostali bez njega, migracije stanovništva iz sela u gradove, sigurno će se povećavati. Ali je još važnije to što je politički sistem u Kini, koji je “dominanta” celokupnog društvenog sistema – utemeljen na rukovodećoj ulozi Komunističke partije. Ona je do sada bila glavni nosilac promena k modernizaciji, pre svega k tehnološkom razvoju zemlje, tržišnoj privredi i otvaranju prema svetu, i, istovremeno, relativno ideološki homogena. Zaokretom (statutarno i programski dozvoljenim) k mogućnosti, čak i naglašavanjem potrebe učlanjenja u njene redove i najbogatijih, onih koji su pripadnici klase kapitalista – menja se njeno političko i ideološko biće. Najverovatnije tako hetegorenoj partiji nakon izvesnog vremena predstoji rascep, a možda i raspad. To onda može imati veoma ozbiljne posledice po stabilnost države i celoga društva. Zato se Kina u neposrednoj budućnosti može naći pred velikim neizvesnostima puta svog društvenog razvoja. Otvaranje k političkom pluralizmu u toj zemlji bez pluralističke tradicije – nosi velike rizike. Ostajanje na modelu jednopartijske države u ambijentu tržišne privrede i sve veće socijalne diferencijacije, klasne i slojne, nije moguće, utoliko više što je Kina duboko, i u velikim razmerama, ušla u proces ekonomske i tehnološke globalizacije.

Jedan od činilaca koji je omogućio Kini transformaciju, a ne rušenje sistema real socijalizma, svakako je baš to njeno blagovremeno i uspešno uključivanje u ekonomsku i tehnološku globalizaciju na temelju osmišljenje politike vlastitog razvoja, iako navedeni rizici usled sistemskih promena, ako se za njih ne nađu odgovarajuća rešenja, mogu dovesti do ozbiljnih kriza u toj zemlji – narastajućem “džinu”. Političkim pragmatizmom i dugotrajnim iskustvom “mirenja” suprotnosti Kina je uspevala da se, za razliku od mnogih drugih država održi i u uslovima teških unutrašnjih iskušenja, i da očuva svoju civilizaciju do današnjih dana. To iskustvo je važan, ali ne i svemoćan činilac integracije i moderne Kine.

Tek kada se upoređi stanje privrede u sadašnjoj Rusiji i pretežnoj većini drugih postreal socijalističkih zemalja, na jednoj, i Kini, na drugoj strani, može se sagledati

⁶⁴ O ekonomskom razvoju Kine detaljnije u: P. Simić, Kina, Nea, Beograd, 2003, str. 227-231.

kakvi su rezultati dve suprotne strategije društvenih promena: strategija loma i “šok-terapije”, primenjena u Rusiji i ostalim zemljama u mnogo čemu neuspešne ekonomsko-socijalne tranzicije, i strategije evolutivnih sistemskih promena, koje imaju za cilj razvoj vlastite zemlje – primenjene u Kini.

Prema Dž. Štiglicu, “...kontrast između tranzicije u Rusiji, kako je ona zamišljena i izvedena od strane međunarodnih ekonomskih institucija, i one u Kini, osmišljene i sprovedene domaćim snagama, nije mogao biti veći: dok je 1990. godine ukupna masa bruto domaćeg proizvoda (GDP) Kine iznosila 60% onoga u Rusiji, do kraja iste dekade numerički odnos vrednosti GDP ove dve zemlje bio je obrnut postignutom u 1990. Dok je Rusija u tom periodu iskusila porast siromaštva bez presedana, Kina je iskusila nevideni pad siromaštva”.⁶⁵

Istu sliku razvoja Kine i Rusije potvrđuju i podaci iz drugih izvora. Naime, u 1989. ukupni realni proizvod Rusije i Kine bili su sličnog obima. Danas je realni kineski proizvod pet puta veći od ruskog.⁶⁶

Globalizacija prodire u Kinu u različitim oblicima, uključujući i nagli porast potrošačkih težnji i njima odgovarajućih vrednosnih orijentacija. Da ta zemlja ide istom istorijskom stazom kada je reč o potrošačkoj civilizaciji, može se zaključiti po tome što 68 odsto Kineza ne smatraju potrebnim da se sećaju Maoa, Konfučija i događaja na Tienanmen trgu 1989. godine. Oni se rukovode načelom: “Radi mnogo i postani bogat”.⁶⁷ Masa do juče siromašnog stanovništva teži da izađe iz siromaštva i da se obogati. To potkopava temelje egalitarističke ideologije. Sama Kina već ima kapitalističku klasu koja je povezana s nomenklaturom, ili potiče iz njenih redova. U tom pogledu i u Kini se zbiva u osnovi isti proces kao i u evropskim postreal-socijalističkim zemljama u sferi ekonomije, a sve više u socijalnoj sferi. Ali su metodi promena drukčiji, a “ostaci” real-socijalizma mnogo jači i sistemski legitimni.

Bio bi ishitreno reći da je Kina nepovratno zakoračila na put “amerikanizacije”. Ne samo zato što u njoj i dalje postoji siromaštvo širokog obima. Velike kulture, kakva je kineska mogu u jednom sloju da teže “američkom načinu života”, da im zapadni životni standard bude cilj na ravni svakodnevice. Ali, ako se ugrozi identitet kineske kulture ili pokuša s potčinjavanjem Kine kao države, odmah “proradi” dubinski kulturni sloj i nacionalni ponos. Iz težnji za potrošačkim društvom ne sledi zaključak o nezadrživoj “vesternizaciji” Kine.

Odlučujuću ulogu u uspešnom preobražaju Kine (uz sve propratne protivrečnosti i krupne rizike tog preobražaja) imala je *inovativna politička elita*, koja je uspela da pragmatičnom strategijom razvoja, polazeći od potreba vlastite zemlje, izvrši duboke društvene promene, ne zapadajući u zavisnost od Zapada. Ona se uključila u globalizaciju kao država-subjekt, a ne kao država-objekt. To govori u prilog tezi da krah modela real-socijalizma nije bio nužnost u svakoj zemlji gde je bio instaliran. Kina je pokazala da je istorijski moguća njegova transformacija, bez velikih institucionalnih lomova i društvenog nazadovanja.

⁶⁵ J. Stiglitz, isto, str. 6.

⁶⁶ Dž. Hatibović, Personalizam, Republika, br. 230-231, 1-19. februar, 2000, str. 28.

⁶⁷ Prema: Y. Sadowski, op. cit, str. 41.

Svemu ovome treba dodati još nešto, ništa manje važno. Dok se Sovjetski Savez raspao, a Rusija još nije nadvladala procese dezintegracije – dotle je Kina, i u razdoblju kraha evropskog realsocijalizma uspela ne samo da sebe *sačuva kao državu* nego da sebi priključi svoje provincije, doskora kolonije – Hongkong i Makao, kao i da u velikoj meri ojača svoj međunarodni položaj. Da li će uspeti da i dalje održi sadašnji tempo razvoja i kakav će sistem u njoj preovladati, da li će u njoj doći do velikih kriza i potresa na socijalnoj, političkoj, ideološkoj i regionalnoj osnovi – sve su to pitanja koja se zaoštravaju, kada je reč o neposrednoj i daljoj budućnosti te zemlje. Ali je sigurno to da ona nije upala u zamke modela brzoplete i katastrofične tranzicije. Odgovori na navedena pitanja uveliko zavise od toga koliko će i buduće upravljačke elite u toj zemlji biti na nivou novih istorijskih izazova i tranzicije i globalizacije.

Kineski naučnik L. Kan smatra da je njegovu zemlja “izazov globalizaciji”. Taj izazov, piše on, može biti shvaćen na dva načina: kao izazov globalnom kapitalizmu kao ideologiji, i kao izazov novom svetskom poretku. Kina je, naglašava taj autor, duboko integrisana u globalni ekonomski sistem, a sačuvala je svoju ideološku i političku samoidentifikaciju kao zemlja “trećeg sveta” i kao socijalistička zemlja. On smatra da se na osnovi kineskog iskustva može postaviti pitanje “nekapitalističkih alternativa kapitalističkoj globalizaciji”.⁶⁸

Da se uključanje Kine u globalizaciju razlikuje od uključanja zemalja “trećeg sveta”, s obzirom na efekte tog uključanja i osobenosti društvenog sistema te velike zemlje – nije sporno. Međutim, nema dovoljno “materijala” za zaključak da bi se iz iskustva Kine u tom pogledu mogla nazreti mogućnost alternativne, nekapitalističke globalizacije. Privreda Kine sve više posluje na kapitalističkim principima.

Ta se zemlja objektivno kreće od socijalizma “kineskih boja” do kapitalizma tih boja. Rečju, kreće se k *nacionalnom kapitalizmu* (slično kao i sadašnja Rusija, ali uspešnije). Tu nastaje protivnost: kapitalizam je kao takav planetarna, globalna pojava, i upravo zahvaljujući dobrim delom takvoj prirodi kapitalizma Kina se uspešno razvija. S druge strane, ako ne bi uspela da odbrani svoj nacionalni i državni identitet, ona bi postala jedna vrsta kolonije (samo razvijenije od ostalih) u odnosu na Sjedinjene Države. Od toga kako će rešavati tu protivnost umnogome zavisi u kom pravcu će se Kina razvijati i kakav će društveni model oformiti.

Već je podmaklo formiranje klase kapitalista i sloja “menadžera”, koji se u biti ne razlikuju od onih u zapadnim zemljama. Socijalne nejednakosti u Kini nikada nisu bile male, a sada su neuporedivo veće nego pre privrednih reformi u toj zemlji. Elementi alternative postoje u tome što Kina vodi samostalnu politiku razvoja, te ne sledi slepo “uputstva” Međunarodnog monetarnog fonda; što ekonomske reforme, kako je već rečeno, nisu dobile oblik “šok-terapije”, i što je politički sistem zasnovan i dalje na rukovodećoj poziciji Komunističke partije, a ta partija (ili bar jedno njeno “krilo”) ima, pored ostalog, i ulogu glavnog integrativnog i modernizacijskog činioca. Ali, to iskustvo je još na probi, te je u najmanju ruku preuranjen zaključak da se iz

⁶⁸ Prema: V. V. Mihjejev, *Globalizacija i azijskij regionalizm, Vizovi dlja Rossii, Rossijskaja akademija nauk, Institut daljnevo Vostoka, Moskva, 2001, str. 36.*

njega javlja “nekapitalistička alternativa” postojećoj globalizaciji kojoj pečat daju zemlje Zapada, njihovi interesi i njihova “lestvica” vrednosti.

Uz priznavanje načelno pozitivne uloge priliva stranog kapitala i savremene tehnologije u privredama zemalja u razvoju – u kineskoj društvenoj nauci postavljaju se i pitanja: zašto ekonomija većine zemalja u razvoju ne dobija koristi od globalizacije, nego, naprotiv, ima siromaštvo, društvenu nestabilnost, finansijske potrese i ekonomske krize, zašto se većina bivših kolonija, gde je stepen liberalizacije visok – nalazi u redu zaostalih zemalja, i zašto se globalizacija visoko ceni u vladama i međunarodnim organizacijama razvijenih zemalja, dok se ona u zemljama u razvoju prima s podozrenjem? Preporučuje se ravnoteža reformi i otvaranja prema stranom kapitalu i smatra se da ne treba raditi suviše brzo, niti se previše otvarati.⁶⁹

Navedena pitanja, upozorenja i preporuke, očigledno imaju načelni značaj.

Stvarna i lažna istorijska nužnost

Ako je bila istorijski neophodna dubinska transformacija realsocijalističkog modela u pravcu tržišne privrede i političke demokratije, to ne znači da su prevladavajući načini promena tog modela bili nužni. Upravo, kinesko iskustvo to osporava.

Korektna analiza istorijskih okolnosti i ponašanja nosilaca neuspešnih promena većine evropskih postrealsocijalističkih društava, posebno političkih, privrednih i kulturnih elita, dovodi do zaključka da takav put *nije bio istorijska neminovnost*. Jaka mogućnost slepe ulice tranzicije, kakva postoji u većini postrealsocijalističkih zemalja, naknadno je stvorena. Naime, stvorena je upravo onda kada su formirane moćne socijalne grupe u čijem je interesu bila nova prvobitna akumulacija i pljačkaška privatizacija, ali ne i ona vrsta efikasnosti privrede kao celine koju moderni kapitalizam sobom nosi. Nije nastao preduzetnički nego funkcionersko-kriminogeni kapitalizam. Privatizacija, kakva je na delu, pored ostalog, u većini slučajeva nosi i obeležja institucionalizovane kleptokratije.

Nijedno od istočno-evropskih društava *nije moralo* proći kroz tu istorijsku etapu. Određeni poslovi ograničene modernizacije i krajnje teška “socijalistička” prvobitna akumulacija, već su bili obavljani. Zato je to bila *lažna nužnost*, koja je sada postala objektivna činjenica i determinišući okvir društvenih kretanja. Globalizacija kakva jeste prvenstveno u pogledu svojeg društvenog, što znači i klasnog sadržaja, koji nije nikakva “izmišljotina,” dobro je došla da ojača tu lažnu nužnost. U svakom slučaju, ima dosta materijala za pretpostavku da su upravo interesi većeg dela “nomenklature” da što brže postane krupnokapitalistička klasa, bili *odlučujući činilac takvog istorijskog zaokreta*, a ne globalizacija, sama po sebi.

Kakav je odnos dominirajuće teorijske, uveliko ideologizovane (s drukčijim predznakom) misli prema tim procesima i naknadno spravljenom “istorijskoj nužnosti”?

⁶⁹ Isto, str. 38-39.

Najpre “ohlokratsko-kleptokratska simbioza” (Č. Očić), rukovođena jedino motivom zgrtanja bogatstva svim sredstvima (kao što je prethodna politička elita težila osvajanju i zadržavanju vlasti po svaku cenu) obavi svoje, a onda nastupi “teorija” koja to proglašava tranzicionom nužnošću i traži “izlaze” iz takvog stanja, ne dovodeći u pitanje njegove premise. A svaka njihova problematizacija neodvojiva je od pitanja *ljudske cene i smisla* sistemskih lomova i preokreta, prvenstveno od pitanja nastaje li bolje društvo za većinu i stvarno širi prostor egzistencijalne, a ne samo političke slobode za pojedinca. Ekonomska, politička i moralna strana učinaka i smisla celokupnog društvenog preobražaja čine nerazdvojnu celinu, ulaze jedna u drugu, i uslovljavaju se međusobno. Kritika stanovišta koje polazi od te nerazdvojnosti, najčešće potvrde “argument” o njegovom “moralizmu,” te tako postaje ideologija koja se priklanja datosti u ime “razumevanja” “istorijske nužnosti.”

Nastavak tog trenda u oblasti ideologizovane teorije jeste tretman ekonomske slobode nezavisno od novonastale vlasničke, klasne i slojne strukture, te stoga i od stvarne strukture moći.

Istina je da je ekonomska sloboda uslov političke slobode. Važi i obrnuto. Ali se mora postaviti pitanje ko zaista može imati ekonomsku slobodu, tačnije ko može biti privatni vlasnik neke efektivne imovine ili znanja i veština koji tu slobodu omogućuju. Zar je imaju “armije” nezaposlenih, stare i nove sirotinje, ili oni koji žive od iznajmljivanja svoje radne snage, često bez ikakve socijalne i sindikalne zaštite?

Svojevremeno je B. Horvat utvrdio da samo oko jedne desetine aktivnog stanovništva u razvijenim društvima Zapada može postati poslodavac ili samostalni proizvođač roba i usluga, dok su svi ostali u najamnom odnosu ove ili one vrste.⁷⁰ Nije sporno da je bolje biti u najamnom odnosu, zakonski regulisanom, nego biti bez posla. Ovde je prvenstveno reč o nečem drugom, o stvarnom prostoru ekonomske i svake druge slobode za one koji se po svom materijalnom i opštem društvenom položaju nalaze ispod praga egzistencije, za sve brojniju skupinu nezaposlenih, za nadeksploatisanu radnu snagu, naravno, i za zaposlene najamne radnike svih vrsta, mada je njihov položaj znatno bolji od položaja prethodno navedenih skupina. Zanimljivo je tih saznanja u ime eshatologije nove “istorijske nužnosti”, ili zbog averzije prema njihovom marksističkom poreklu (a ono je nevažno, bitno je da su to činjenice samog života), uklapaju se u pretvaranje teorije u lažnu i obmanjivačku svest.

Sasvim je druga stvar što su za uspešan ekonomski preobražaj neophodni i ekonomska sloboda, i razvojno sposobna privatna svojina, i preduzetništvo, i tržište. Reč je o apsolutizaciji tih činilaca i njihovom izvlačenju iz celokupnog društvenog konteksta, koji je *uvek kontekst moći, ali i kontekst kulture i preovlađujućih normativnih obrazaca*. Na kraju se sve to utapa u takođe neproblematizovano shvatanje globalizacije gde se kao istorijska nužnost uzima i ono što je plod kontingentnosti, kao i svetskog ekonomskog, političkog i ideološkog ambijenta, koji stvara pobednik u doskorašnjoj blokovskoj konfrontaciji.

Globalizacija kapitala kao istorijske forme, po svojoj prilici, neizbežan je istorijski proces. U tome je Marks bio u pravu. Nije bio u pravu kad je pretpostavljao

⁷⁰ B. Horvat, *Politička ekonomija socijalizma*, Globus, Zagreb, 1984, str. 62.

da je širenje kapitala u svetskim razmerama kao takvo već progresivan proces, da nužno omogućuje stvaranje podloge za neko bolje, bezklasno društvo. Kapitalizam nije doneo progres u uslovima života u doskora predkapitalističkim ili nekapitalističkim društvima “trećeg sveta”. To su i danas društva gladi, bede, ogromnih socijalnih nejednakosti, oligarhijske i autokratske strukture moći.

Većina postrealsocijalističkih društava usmerenjem ka kapitalizmu ponovne prvobitne akumulacije dospela je na *niži istorijski stupanj razvoja* u odnosu na onaj na kome je bila u prethodnom sistemu.

Kakav je onda smisao tranzicije kada se osnovni uslovi života izrazite većine stanovništva dominantnog dela postrealsocijalističkih društava, ne samo da nisu poboljšali nego su se drastično pogoršali?

I realsocijalistička istorijska forma imala je sebi svojstvenu eshatologiju i sliku “kraja istorije”, svoju sekularizovanu religiju budućnosti koja je prikrivala društvenu stvarnost čije je jedno od bitnih obeležja zadugo bilo sistemsko nasilje i zločinstvo. Ali se usled nove ljudske degradacije pripadnika ogromne većine stanovništva u svim bitnim elementima njihovog životnog položaja u zemljama najviše pogođenim mafioznim kapitalizmom – u kolektivnom pamćenju javlja potiskivanje svega onog lošeg, čak i užasnog, što je sadržao raniji sistem, a zadržava njegova sposobnost da osigura minimum egzistencije za sve. O tome svedoči i Solženjicin. “Uvek je na susretima (njegovim susretima s ljudima iz naroda - prim. Z.V.), neko od onih što su govorili hvalio prošlo (komunističko) vreme u poređenju sa sadašnjim. Njemu je aplaudiralo, na prvi pogled, dve trećine onih koji su bili u sali. Kada sam pokušavao kazati da prisutni, čak i odrasli, ne znaju koliko je užasa bilo u prošlosti, iz sale su se čuli glasovi neodobravanja.”⁷¹

Svesno-nesvesna težnja za zaboravom najnehumanijih vidova prošlosti, uslovljena je prvenstveno postojećom stvarnošću.

Kao ekonomska stvarnost tranzicija je pre svega u znaku kombinacije brutalnosti svetskog i primitivnosti (s još većom brutalnošću), domaćeg kapitalizma. U prvom planu je uspostavljanje oligopolskog i mafioznog tržišta, koje pruža priliku najmoćnijim društvenim grupama za neograničeno sticanje. U takvom kapitalizmu, koji je zaista postao “zakonitost” funkcionisanja bezmalo svih postrealsocijalističkih društava, vladaju nepisana pravila ponašanja, povezana s upotrebom najgrublje sile, spoja mafije, privrede i države. Ideološki oblik opravdavanja tog procesa je “teorija” *deregulacije*.

Naravno, ranija država je sveobuhvatnom intervencijom blokirala privredni razvoj. Ali u stvarnosti tranzicije, vrhovi bankarske, industrijske, trgovačke i ostalih frakcija nove kapitalističke klase tumače i praktikuju deregulaciju kao faktičko povlačenje države iz procesa *javne kontrole* tokova novca i robe. Kontrola tih tokova postoji, ali ona je tajna i mafiozna. Vrše je korumpirani visoki funkcioneri države i posjednici najveće ekonomske moći. Time se deregulacija pretvara u jednu vrstu *organizovane stihije* kao lažne nužnosti, kojom se omogućuje nesmetana pljačka državne i

⁷¹ A.Solženjicin, *Rossija v obvale*, Ruskij put, Moskva, 1998, str. 8.

“društvene” imovine. O nekom socijalizovanom kapitalizmu nema, niti može biti govora. To je pojam koji ima funkciju socijalne bajke.

Liberalizacija bez stvarne demokratije

U novom obliku nastaje problem legitimizacije vlasti. Čak i u Poljskoj, koja, prema spoljašnjim merilima, spada u zemlje najuspešnije tranzicije, više od polovine građana ne prihvata postojeći politički sistem, a preko 80% ispitanika smatra da nemaju nikakvog uticaja na političke odluke.⁷² Nepoverenje prema najvišim organima vlasti u Rusiji, do pre nekoliko godina, bilo je izuzetno veliko: 75% anketiranih građana nije imalo poverenja u predsednika te države, 73% u vladu i 70% u Dumu.⁷³ Opominjući su podaci prema kojima građani imaju najmanje poverenja u one političke institucije koje bi po nameni trebale da budu nosioci demokratskog poretka. Naime, građani “... u zemljama u tranziciji najmanje poverenja imaju u parlament i političke stranke, dok se vlada nalazi na ‘neslavnom’ 11-om od ukupno 15 mesta.”⁷⁴

Ako nedostaje taj *substancijalni legitimitet*, odnosno, stalni “uzlazni i odozdo legitimitet” (S. Vrcan) novih režima, kao i “kredibilitet države” (M. Bisić), postavlja se pitanje kakvi su ti režimi po svojoj prirodi. U najboljem slučaju oni su protodemokratski, najčešće su mešavina fingiranog ili “polarizovanog” pluralizma i nasleđene i novostvorene autoritarnosti, a u više slučajeva to su režimi s izrazitom autoritarnom dominantom.

Tanka demokratija često je praćena njenom *etniifikacijom*.

Međutim, u stvarnim tranzicijskim procesima u nacionalno dubinski podeljenim i visoko konfliktnim postrealsocijalističkim zemljama, suština politike (ali i širih društvenih procesa) ne može se objasniti samo pomoću kategorije “etniifikacije politike.” To je samo deo objašnjenja, i to ne najvažniji. Stvari su često mnogo gore, bar na području druge po redu Jugoslavije, a i dela bivšeg Sovjetskog Saveza. Tu je bila, a dobrim delom i ostala, na delu *varvarizacija*, te stoga i *ukidanje* politike, golo nasilje u obračunima političkih elita koje imaju većinsku podršku unutar svoje nacije. Iz tih obračuna često izrasta i praksa novog, *tranzicionog etnocida, genocida i rasizma*, a, kako kaže U. Bek, “normalizovanju ludila nisu postavljene nikakve granice.”⁷⁵

Može li opstati i minimum određenja demokratskog poretka, a da se ne izmeni njegov smisao, ako većinski deo građana jedne države nije zadovoljan političkim sistemom u njoj?

Argument koji se sada obično potrže u odbranu takvog stanja stvari sastoji se u tome da je demokratija moguća samo u smislu unapred određenih “pravila igre”, koja su opšteprihvaćena, da je ona mirna smena ekipa na vlasti putem poštenih izbora, Time se izbegava suština tog pitanja. A ona je u tome da demokratski sistem podrazumeva još nešto veoma važno - *kontinuiranu većinsku društvenu podršku*. Ako se

⁷² Prema: I. Marinković, Ko vlada Poljskom, Politika, 20 novembar, 1999, str. 4.

⁷³ Kolektiv autora, rukovodilac - akademik Osipov G. V; autori sastavljači: Levašov V. K. i Lokosov V. V; Novij kurs Rossii, pretposilki i orijentiri, “Akademia,” Moskva, 1996, str. 103.

⁷⁴ M. Bisić, Država u tranziciji, Ekonomska misao, br. 3-4, 1999, str. 185.

⁷⁵ U. Bek, Promene u praksi i teoriji, str. 28.

izostavi taj kriterijum, koji nije apsolutan, ali jeste nezaobilazan, nije dovoljan, ali jeste nužan uslov demokratije kao političke stvarnosti, onda su moguće bezbrojne manipulacije tim pojmom. U tom slučaju korektno je govoriti o elitokraciji, oligarhiji, plutokratiji, kleptokratiji, itd., a ne o demokratiji. Ni argument da je stvarno nezadovoljstvo političkim sistemom u prethodnom tipu društva bilo mnogo veće, ali se nije smelo javno iskazati, iako politički može da stoji, u teorijskom smislu ne može se uvažiti. To što većina građana, prema drugim istraživanjima, i pored “nostalgije” za socijalnom sigurnošću koju je pružao pređašnji sistem, ne želi povratak na “staro”, takođe još nije dokaz o postojanju demokratskog poretka u sadašnjosti. Takvo opredeljenje je samo jedan od preduslova za to.

Naravno, problemi koji proizlaze iz tih i sličnih saznanja odnose se, u većoj ili manjoj meri, i na mnoge razvijene zemlje Zapada, pa se mora ozbiljno postaviti pitanje *šta je s demokratijom u svetu kao celini*, a ne isključivo u društvima tranzicije. Mit o globalnim “talasima” demokratizacije razbija se i o ovakve podatke.

No, stvarne demokratije nema ne samo u slučaju nedostatka legitimiteta vladajućeg poretka, nego i u slučaju *viška izopačenog, manipulativnog legitimiteta* koji se zasniva na stalnoj propagandi laži i podjarivanju osećaja mržnje prema nekom narodu, etničkoj grupi, rasi ili čemu drugom. Izrazito većinska podrška poretku koji sistematski sprovodi takvu mržnju, opaka je i totalitarne je prirode.

Obe vrste problema legitimiteta daju se zapaziti u postrealsocijalističkim porecima, pri čemu je jedna od njih preovlađujuća, zavisno od toga o kojoj državi je reč. One se čak mogu i spajati: većinska podrška “etničkom čišćenju” naroda koji unutar vladajućih obrazaca masovne psihopatologije važi za “vekovnog neprijatelja” - može biti praćena nedostatkom legitimiteta, kad je reč o učincima vlasti u obezbeđivanju uslova života i životnih šansi pretežnog dela pripadnika dominantne nacije. Tu se susrećemo s pojavom *pocepanog legitimiteta*.

Krupno pitanje u vezi s političkom tranzicijom jeste: *ko stvarno vlada* u bivšim socijalističkim zemljama, gde su mesta odlučujuće političke moći? Na prvi pogled moglo bi se govoriti o disperziji vlasti i moći. To jeste tačno na nivou političke fenomenologije. Ali, dublje istraživanje tog pitanja pokazuje da je tranzicijska “poliarhija” - u suštini skrivalica. Jer, paralelno s vidljivom, često postoji nevidljiva paralelna vlast. Nju čine ne samo najistaknutiji predstavnici domaće nomenklature buržoazije nego i predstavnici svetskog kapitala, kao i ambasadori najmoćnijih zapadnih država. Mnoge ključne odluke domaće vlasti donose se pod direktnim uticajem, a često i usled otvorenog pritiska tog kapitala, odnosno tih država. Još više, Međunarodni monetarni fond, najznačajnije banke i vlade najmoćnijih zemalja Zapada, prvenstveno Sjedinjenih Država, *nisu samo paralelna vlast i neki od činilaca politike razvoja tih društava nego su često glavna skrivena vlast i ključni činioци koji određuju sadržaj i pravac tog razvoja.*⁷⁶

⁷⁶ Današnja tržišna privreda Zapada, kako primećuje A. Zinovjev, pre svega je diktatura banaka, koja je još bespoštednija od diktature “komunističke države”. Sem toga, to je i diktatura gigantskih firmi i njihovih asocijacija i dogovora (Prema: V.Ljubin, O sudbe Rossii v koncepcijah nekatorih ruskih mislitelej, Meždunarodnij dijalog, 1, 1998, str. 170).

Politička tranzicija sadrži još jednu dimenziju: ona je u većini bivših socijalističkih zemalja i svojevrsna *revolucija s desna*, pri čemu je glavni subjekt takve revolucije, ili pseudo-revolucije, deo visokih funkcionera pređašnje *nominalne levice*, čiji su se pripadnici sada pretvorili u nove “barone razbojnika.”

Nema primera u modernoj istoriji da se toliki deo prethodne vladajuće klase u toj meri ideološki i politički preokrene i postane nova vladajuća klasa, zalažući se za ciljeve protiv kojih je doskora tako gorljivo bila. Ostavimo po strani hegelijancima da se igraju svetskim “lukavstvom uma”, kada je reč o političkom i ideološkom “salto-mortale” realsocijalističke politokratije. Ono što je za sociološku analizu bitno jeste *kako se formira nova vladajuća klasa, kakvu funkciju vrši, i kakav tip društva personifikuje.*

Nema, takođe, primera u modernoj istoriji da je staro-nova vladajuća klasa uspjela da za svega nekoliko godina prigrabi toliko bogatstva, i da to prolazi, bar do sada, bez većeg otpora ogromne skupine socijalnih gubitnika u bezmalo svim postrealsocijalističkim zemljama. Socijalno nezadovoljstvo novonastalim stanjem, kako je pokazano, duboko je, i veoma je prošireno, ali efektivne i masovne delatnosti na promeni tog stanja na bolje – do sada nije bilo. Povremeno dolazi do “kažnjavanja” vladajuće elite putem izbora. Ali to je daleko od onog potrebnog da se bitno ograniče izvori tog nezadovoljstva. Nove partije na vlasti nastavljaju, nezavisno od programskih načela i ideološkog predznaka, u osnovi istu strategiju društvenih promena, velikim delom i zato što su sve postrealsocijalističke zemlje u svakom pogledu veoma zavisne od Zapada.

Revolucija s desna u političkom smislu teži ne samo ukidanju “boljševizma” nego i svih tekovina autoritarne socijalne države, kao i celokupnog nasleđa levo-demokratskog pokreta i njemu svojstvene misli. Uporedo s tim, teži se “organskoj” konstituciji nacije, kao i diktaturi harizmatičkih nacionalnih vođa.

G. E. Fuller upotrebljava sintagmu “demokratska zamka” (klopka).⁷⁷ Tu sintagmu valja shvatiti kao opomenu da se ne bi dospelo do mitskog poimanja demokratije. Jer, demokratija, smatra on, može, nasuprot predrasudama, stimulisati nasilje. To sigurno vredi za anarhoidne demokratije koje ne sadrže institucionalne aranžmane rešavanja konflikata. To su demokratije *neograničenih zahteva* u društvima krajnje *ograničenih izvora i sredstava*.

No, postavlja se pitanje: *ko i kako* određuje *granicu* između anarhoidne i razumne demokratije, kao i to koji su zahtevi realni, odnosno razumni, u društvima koja su kao celina siromašna, ali su ujedno u raspodeli društvenog bogatstva izuzetno nepravedna, kao što je to najveći deo društava u tranziciji? Odgovor na ta pitanja daje stvarni odnos snaga među suprotstavljenim interesnim grupama: onaj ko je u svakom pogledu jači određuje meru pravednosti i razumnosti zahteva.

U svakom slučaju, “demokratska zamka”, kao zamka u osnovi anarhoidne i slabe demokratije, one koja nije izgradila fleksibilan i efikasan poredak, niti iza sebe

Dodajmo ovim zapažanjima A. Zinovjeva da ta diktatura još više dolazi do izražaja u zemljama tranzicije usled njihovog opšteg položaja u odnosu na Zapad.

⁷⁷ Prema: Y. Sadowski, *The Mith of Global Chaos*, Brookings Institution Press, Washington, D. C., 1998, p. 32.

ima uspešnu privredu, može dovesti društvo u stanje *nesavladivih sukoba* mnoštva zahteva i interesa, još više snižavati njegovu, inače, slabu proizvodnu osnovu i dovoditi do permanentne ekonomske i opšte društvene krize. Takva demokratija sadrži crte *rastućeg nasilja*, pogotovo ako se zbiva u društvu velikih nejednakosti i ujedno ekonomske stagnacije ili nazadovanja. Ona je upravo onaj oblik demokratije kakav postoji u većini postreal-socijalističkih zemalja. U njenoj unutrašnjosti skriva se klica diktature na osnovi rastuće društvene krize i degeneracije.

G. E. Fuller piše i da će "...kolaps totalitarizma i nove aspiracije prema demokratiji osloboditi dubinske snage i neonacionalizma i radikalnih religioznih pokreta koji će destabilizovati široka područja sveta. Američke vrednosti, takve kao što su princip nacionalnog samoodređenja i insistiranje na ljudskim pravima služice bujanju tih snaga".⁷⁸

Upravo se to i desilo. Ali se posledice takvog sleda istorijskih zbivanja u teorijama globalizacije retko domišljaju do kraja. Domisliti ih znači sagledati širok put k dugotrajnoj i teškoj nestabilnosti većine postrealsocijalističkih društava, nestabilnosti koja otvara vrata ne samo novoj autoritarnosti nego i neototalitarizmu, spojenim s haosom, što može biti opasnije i pogubnije i po ta društva, i po "okolinu", pa i po svet kao celinu, od regulisanog "mekog totalitarizma" brežnjevljevske ere.

⁷⁸ Prema: Y. Sadowski, *The Mith of Global Chaos*, Brookings Institution Press, Washington, D. C., 1998, p. 34.

UDK 327(470::4-672EU)
327(470::497)

Vladimir Rukavishnikov
Department of Global Politics
State University – Higher School of Economics
Moscow, Russia

EMERGENT EUROPEAN REALITIES AND INHERITED GEOPOLITICS

Summary

The world has been changing around us faster in the last few years than perhaps at any time before. The most salient examples of these changes are Europe's move to become a unified superstate, the emergence of a new international order and global challenges. The author explores the agenda of coming challenges, and the decisions that these challenges will require to make with the special focus to his native country and the Balkans. This paper considers in broad perspectives the principal factors, which underlines the Russia's external policies at present and its aims and intentions with the respect to certain areas and issues. As such, while it suggests the limits within which Russian policies are likely to operate, it does not estimate likely Russian conduct and positions in detail. In view of the intimate interaction between Russian and the EU policies, this could not be done in any case without special assumption about European policy and action.

Key Words: European Union, Global Challenges, Russian Policy, Balkan

NASTAJUĆI EVROPSKI REALITETI I NASLEĐENE GEOPOLITIKE

Rezime

Svet se u poslednjih nekoliko godina menja brže nego ikada ranije. Najupečatljiviji primeri tih promena su evropsko kretanje u pravcu stvaranja jedinstvene nad-države, pojava novog međunarodnog poretka i izazovi globalizacije. Autor istražuje nastupajuće izazove kao i odluke koje će ti izazovi zahtevati da se donesu s posebnim pogledom na svoju domovinu i Balkan. U radu se u širokoj perspektivi razmatraju glavni faktori koji u današnje vreme određuju rusku spoljnu politiku kao i njene ciljeve i namere s obzirom na izvesna područja i pitanja. U tom kontekstu, rad ukazuje na granice unutar kojih će verovatno delovati ruska politika ali se, s druge strane, ne bavi detaljnim procenama mogućeg ruskog stava i položaja. S obzirom na blisku interakciju ruske politike i politike Evropske zajednice, to se, u svakom slučaju, i ne može učiniti a da se prethodno ne iznese posebna teza o evropskoj politici i delovanju.

Ključne reči: Evropska zajednica, izazovi globalizacije, ruska politika, Balkan

1.

Recent thinking about international security seems to have narrowed down to little more than five issues.

The first issue is international terrorism. The worldwide terrorist incidents have revived fears of 9/11 and ignited talks about the global terrorist network of Islamic extremists. No need again to emphasize the necessity of international cooperation for the joint struggle against this global threat. But up to now, the UN never agreed on what is terrorism, because the discrepancy concerning the issue of terrorism between various countries exists. What is more or less clear from the Russian experience is that to counter terrorism, the government must co-ordinate justice and home affairs to good effect. The state must react, but avoid overreacting. Prevention, not military operations, should be at the heart of any counter-terrorist strategy, and its primary instrument is intelligence operations.

The second issue is Iraq. Russia has for years maintained close relations with Baghdad and was an opponent of the U.S.-led war that toppled Saddam Hussein. The increasing resistance against the occupation forces as the aftermath of US military action against Saddam Hussein had been predicted. This way of development did not catch Russia on the hop. Russia's concerns about the anti-Iraqi operation remain unchanged. Its total outcome is unclear⁷⁹.

The Russians remains skeptical with respect to the US ultimate goals in this region. What is transparently clear America's war on terrorism neglects lessons from the past.⁸⁰ In this regard, the sporadic acts of violence between Israelis and the Palestinians leave the world in despair during years. Although Russia is acting together with Europe and the USA in that area now it is becoming clear a few suggestions for radical resolution of this protracted conflict are not enough.

The third point is a long-drawn-out problem of proliferation of the weapons of mass destruction. This enduring issue has many dimensions. Misunderstanding between the USA and the Russian Federation concerning the essence of the Iranian atomic energy program should be noticed in this regard.

The fourth issue is an increased traffic of narcotics from Asia, which became a real security problem for Russia and Europe. The raise of drug's flow through the Afghan-Tadjikistan border, where the Russian border guards backed by the 201 rifle

⁷⁹ Some time ago Russian President Vladimir Putin told that Russia like its partners in antiterrorist coalition, including the US, want to improve the situation as quickly as possible. But "we must be careful in our actions by avoiding the creation of a power vacuum but the role of the international community must be enhanced," he added. Answering a question, Putin insisted Russian contracts agreed during the rule of Saddam Hussein had to be honoured. The Kremlin leader was far gentler in tone than U.N. Secretary-General Kofi Annan who, in blunt criticism of Washington, said earlier the world body could not play a proper political role in Iraq under Washington's terms.

⁸⁰ Although the events of 9/11 exposed a new and dangerous form of terrorism, the global war against terror is by its very nature a war with no simple conclusion. See the author's position in: Rukavishnikov V., "The Russian perception of the American "war on terror". *Central European Political Science Review*, Vol. 3, No.9, Fall 2002, p. 92-139 (in English); Rukavishnikov V., "The Russians and the American 'war on terror': lessons learned during the first year after September 11". *International Problems*, No. 4, 2002 (Belgrade, In English, with summary in Serbian).

division are stationed, emerged after the fall of the Taliban regime. It is an indicator that neither the new central government, nor the US-led peacekeeping forces control the situation in Afghan provinces.

The fifth point to be mentioned is the illegal immigration or the illegal traffic of people to Europe and Russia, which in addition to traffic of narcotics will increase the profits from international crime despite all efforts of the international community to fight it.

2.

Important as these issues are, the longer term global problems have not gone away. There is a common understanding that long term problems can only be tackled at the global level. One nation cannot keep the lid on this boiling pot of world-size problems.

Global demographic trends should be mentioned ahead of others. The entire world rather soon will be older and far less Caucasian and Christian than today. This shift will demand an appropriate reaction both on national, regional and international levels.

In 1950, Europe and Russia comprised 22 percent of the global population; this share is now about 10-13 percent: and by 2050 it will be near 7-8 percent. In short, the population of the largest part of the world that served as the locus for most 20th-century history will shrink dramatically in relative terms. Almost all population growth will occur in developing nations. Population growth and global poverty pressures will generate more emigration from poorer to richer areas and deplete resources further.

The European Union and the Russian Federation are entering an unprecedented crisis of aging with an expected climax in the mid-2020s that is not far from nowadays. Such demographic change rise up questions concerning far-reaching consequences for the key elements of national power: economic, military, and political within the larger global community. For Russia, an aging and declining population – especially among working –age native Russian males - could impact economic growth, military capacities, if not domestic stability, and create vulnerabilities that internal political forces (ultranationalists, to be named first) and/or other states could seek to exploit.

Declining fertility and rising mortality have resulted in annual losses of about 700 –1000 thousand person during the recent decade. The decline in Russian health care, the wide range of pollutants, the decline in the quality of diet, extensive damage to the natural environment, a rise in infectious diseases, alcohol consumption and drug addiction have combined to reduce the overall health of the population and to increase premature deaths. Life expectancy is dropping below 60 years for men and below 72 years for women. According to demographic projections, Russia is expected to further contract in the next five decade to somewhat near 118-120 million people, the level achieved in 1960.

Russia's Far East region is suffering the most sizable population reduction according to the results of the last Russian Census. The same is true for Russia's northern territories. Economic recovery of the Russian Far East and Siberia will require important labor from the neighboring ex-Soviet republics and some Asian states, notably China. Such labor migration is already creating social tensions. And according to some politicians, the greatly expanded foreign presence in certain areas of the Russian Federation keeps a potential threat to national integrity and security, and finally may create foreign policy problems.

Put it simply, - Chinese's infiltration into Russian cities, towns and villages in Siberia and Far East may dramatically change the demographic balance of these regions. This is a strategy of a slow and permanent conquest. There is a gloomy prognosis that by the mid-century or even earlier Russia might lose its eastern part without a defeat in war with its eastern neighbor.

The Russian government has failed to manage its demographic challenges. Although the present leadership is aware that multiple negative demographic trends complicate the governmental ability to manage other issues including foreign relations, labor productivity and economic growth, it is difficult to say how effective will be proposed measures such as new immigration law⁸¹, etc., because, in expert's views, the policy in this area is poor-articulated.

Thus demographic factors may serve as catalysts and shapers of political instability and conflicts inside and among nations. It's always hard to know where the fire hazard could be. But there is a fear we're facing the problem that could actually be dangerous for us all - in Europe, including the Balkan region, and in Russia.

3.

Global ecologic trends are hard to ignore as well. Global warming is a security problem that is still underestimated (by the general public at least)⁸². Environmental degradation is partly responsible for mass deceases. As we learn quite recently such kind of deceases are dispersing over the globe in a relative short time. Rising sea levels, environmental problems, famine and disease will all contribute to make conflicts more likely. It is still a question on whether the international community as a whole is ready to attack the underlying causes of insecurity.

Take the Kyoto treaty as example. Any country is searching for measures that seem to be in the best interests of its citizens (or, at least, it should act in this manner according to democratic theory). The Russian government, in its slightly incoherent

81 About 5 million foreign citizens with unspecified legal status currently residing in Russia. Many of them take part in ethnic criminal groups. Fighting illegal immigration like Europe, Russia welcomes high-educated migrants, ethnic Russians and Russian-speaking, especially young and those born in Russia, from its near abroad.

82 Some scientists at the World Climate Change Conference in Moscow (2003) said that global warming could slash Russia's grain harvests, while others were more optimistic. In fact, despite the common understanding of validity of the problem there was no agreement of opinion concerning the effects of global warming.

manner, is acting in a similar way, keeping in mind interests of Russian businessmen, first of all. The Kyoto treaty is not ratified by the parliament so far, and debates concerning benefits and losses of its ratification are going on.

Russia faces a choice between backing Kyoto along with its main trading partners in the European Union, or rejecting it like the United States. Kyoto will not enter into force without Russia's approval⁸³. With bewildering predictions of the impact of Kyoto, Russia may instead be holding out for guarantees of cash from the EU and Japan.

The EU presses Russia to ratify the treaty. Russia "is working on the issue", President Putin has pointed out. "We have signed the Kyoto agreement. It was a step in the right direction. However, experts should calculate what problems Russia may face in the short-term," he said. Noting the positive contribution of the Kyoto protocol members towards environmental protection and Russia's desire to take part in the process, the President underlined that Russia wants "its own interests to be taken into account." For instance, Russia has a huge amount of forests, and this natural factor has a great positive influence on the environment of the entire planet. This should be paid heed to.

Kyoto seeks to rein in emissions of gases like carbon dioxide released by cars and factories. The gases are blamed for blanketing the planet and driving up temperatures. Russia's smokestack industries have collapsed since Kyoto's baseline year of 1990, meaning that its emissions have fallen 30 percent when other rich nations are facing costly curbs. And as experts say, Russia can hope to export some of its spare quotas in a market that could be worth billions of dollars a year, though a U.S. pullout has undermined likely prices. But according to Vladimir Putin, the ratification of the Kyoto protocol should not depend on fiscal considerations, or the considerations of immediate economic profit. Indeed, today Russia has an opportunity to sell its quotas. But tomorrow this country will not have such an opportunity or it will be much smaller. This may happen if economy grows up fast.

4.

Democracy is on its way over the planet, although some scholars argue that the third wave of democracy is steadily declining, and in some particular cases a reverse tendency has occurred. Up till now, in our view, no one can say that the one-way or unidirectional cause-and-effect relationship between ongoing democratization of former communist states and peace and stability on the continent exists.

A set of factors undermines new fragile democracies. They are as follows: huge income inequality, corruption of officials, ethnic frictions and hypernationalism, etc., - to name a few. These factors act together as determinants of potential conflicts,

⁸³ Russia has a veto on Kyoto because the pact will only enter into force if nations representing 55 percent of the emissions by developed nations sign up. So far, countries representing 44 percent have ratified, Russia has a 17 percent stake and the United States 36 percent.

which may rise from these pressures in foreseeable future. The conflicts may be terrorist in style, or even more traditional like wars between states.

Needless to say armed conflicts undermine internal, regional, European and global stability. As we know in 1990s the war had returned in Europe, both on the Balkans and the Caucasus, as the result of disintegration of the two former federative socialist states - Yugoslavia and the USSR, ethnic tensions and other factors.

A few years ago the US and its allies declared a global war against terrorism after the tragic events of September 11, 2001 linked with the activity of the international terrorist network of Al -Qaeda. As the aftermath of that event the American-lead wars in Afghanistan and Iraq occurred. Today, however, it became transparently clear that the 9/11 tragedy was used as a *casus belly* for the war against Iraq because the attack on Iraq had been planned by the White House before the 9/11. For that reason people doubt the motives of the entire action and question whether the US officials were sincere in the explanation of causes of the war.

In short, there are many reasons for new debates on war and peace both in a "Clausewitzian" and non-Clausewitzian way of thinking, while at the same time trying to look to the future. In this sense it is certainly possible to put forward many questions about this issue. Some of countless questions that should be included in the debates are: What are main threats to security and stability of the given nation or region? Is it possible for interstate war to break out and if so, between whom and by whom is it to be undertaken? These questions are not only philosophical, but also very relevant on a "practical" level. Undoubtedly, finding answers, which are as close as possible to the correct ones to these questions, is something we consider vital for the international community.

5.

The late 1980s – early 1990s saw the end of the bipolar system of international relations – that is, the end of a bipolar system primarily defined by the cold war. Militarily, the bipolar power distribution had given way to the rather unstable system with the United States as the preeminent military superpower. What had happened was nothing less than a "geo-strategic revolution". The expectations of some strategists were that after the decade following the collapse of communism the world would not be the US-centered one, but become increasingly multi-polarized, did not materialized. Here we cannot analyze the reasons, and just mark the very fact.

Does it mean that as 'the nineteenth century belonged to Europe', like some people say, the twenty-first century will belong to the United States? In our view, the answer is negative. The basic reason for this is the US share in global economy. In our view, the US military might and political influence in the world does not match with its share in global economy which will likely shrink in the observed perspective.

It is important to learn that the US share of world output today is identical to its share in mid-1960s and – not accidentally I suspect – the same as it was before World War II. In 2000 US real GDP totaled near \$ 10 billion (roughly about 21 percent of the world GDP), that of the European Union \$ 9,7 billion (near 20 percent

of the world GNP). The EU after the enlargement in 2004 will be comparable with the US in terms of GDP, population, a share in world economy, etc.

Another point to be stressed here is the dynamics of global defense spending. After the end of Cold war defense expenditures of main powers had fallen significantly. Today, the tendency is opposite - defense spending is increasing essentially not only in the US but also in the EU, the Russian Federation and other parts of the world. In early 1990s there was an impression that the arms race had halted forever, but today Russians believe it was a misimpression. New types of weaponry for interstate wars, not for local low-intensity conflicts or fighting against terrorists, are on production lines.

This rise up more questions: Does the new rise of defense spending mean that inherited geopolitical ideas still determines the brains of military strategists and politicians? Is it an indication of preparing for a new big war? Does the mentioned trend show that newly emerged global terrorist threat does not eliminate the traditional perception of potential enemies and threats to security of the US and Europe? And could we say that old phobias come back in a new geopolitical situation? For the lack of room we'll not explore the issues of phobias' revival here. But it seems to us that both Russo-phobia in the West and NATO-phobia in Russia have not completely disappeared after the end of the Cold war.

It is important to emphasize the impact of history on Russian perception of new challenges to international security and external threats to the Russian state. In Russia historical consciousness is traditionally very strong. The 1999 Kosovo lesson, the recent US wars against Afghanistan and Iraq have taught Russians just what the US can do and even more important what they cannot and do not want to do. The American leadership is determined to maintain the American hegemony in the world. Less clear than the fact that Americans accumulated great power is their ability to wield power wisely.

As we know the Bush administration has reconsidered the US gross strategy emphasizing America's right for pre-emptive strikes against America's potential enemies. In connection with this shift in the US strategy, some time ago Russia's defense minister Sergei Ivanov said that his nuclear-armed country stuck by its doctrine of making a pre-emptive military strike beyond its borders if its interests and those of its allies required it. Then the Russian Defense Minister clarified his position by saying that Russia has no intention to use nuclear weapons in such cases. Ivanov's words sound alike a reverberation of the new US strategy⁸⁴. Let me quote: "We cannot absolutely rule out even pre-emptive use of force if the interests of Russia and obligations to its allies require it," Russia's defense minister said. He did not specify the allies he had in mind⁸⁵. And needless to say all above-mentioned words are parts of the big geopolitical game of the beginning of the 21st century⁸⁶.

⁸⁴ The Bush principle of pre-emption was being adored and exploited by other world leaders who have their own devious uses for it. For instance, in 2002 Pakistan was worried that India would pounce in the Bush manner.

⁸⁵ Russia has made similar comments before (one may recall the threat of air strikes against the Taliban forces at Afghan-Tadjik border in 2001) when Moscow wanted to support those in ex-Soviet Central Asia vulnerable to fundamentalist Islamic movements. But Ivanov's words seemed likely to be addressed to some neighbouring countries – notably ex-Soviet Georgia which at the end of 2001 complained bitterly at

6.

The distinguishing feature of the beginning of the new 21st century is not the great power competition that Tocqueville foresaw between the United States and Russia but a new world order profoundly different from that of 1990s. What is even more important in the context of the theme of this paper is that, geographically, Russia was back to its seventeenth-century borders. No surprise, keeping nostalgia for its former global superpower status⁸⁷, Russia is in quest for the new greater role in post-Cold war world order.

Russia still has a huge arsenal of nuclear weapons and intercontinental missiles and long-range bombers. President Vladimir Putin again told military top brass that, though the armed forces must continue to modernize, post-Soviet Russia still commanded a nuclear arsenal of “unparalleled” strike power. His words were heard both in Russia and abroad. According to press, in the eyes of American experts, whether republicans or democrats, Russia poses a threat to the US because this country has nuclear weapons in numbers approximately equal those in the US.

After the US withdrawal from the 1972 ABM Treaty it became clear that Russia's strategic arsenal should be renovated. And the deterrent value of its nuclear arsenal remained the cornerstone of Russia's defense. Say more – it is a basic determinant of Russia's weight in the world affairs today and in the future. Put it simply – without nukes economically poor Russia would not be regarded as regional superpower, its political influence on neighbors would be miserable, and, for sure, non-nuclear post-Soviet Russia would not become a member of G-8.

7.

Economically, post-communist Russia does not resemble the former Soviet Union, which this country replaced in the United Nations Organization and other international bodies. In 2000 its real GDP was about \$ 1,2 billion (roughly about 2,6 percent of the world GDP). While in last decade of the past century US GNP rose by the rates twice as much larger than those of the European Union, Russia's GDP took a downward trend due to the collapse of the USSR. This tendency has been reversed

alleged Russian air raids inside its territory The Russian authorities blamed Georgia for proving a shelter for Chechen militants but did not regard this country as enemy that should be punished by using the military force as the US did in Iraq.

⁸⁶ There is no need to discuss here the steps toward a closer security cooperation between Russia, China, Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan (the so-called Shanghai Six) as well as decisions made in the framework of the Pact on Collective Security. The Russian General Staff does not favor the presence of the US military and/or NATO troops in the post-Soviet space, or its near abroad, that is a strategically important region for defense and security reasons. The Russian attempts to counterbalance the growth of the US/NATO influence in the region, which they traditionally considered as the area of Russia's national interest, are not very effective so far.

⁸⁷ For those Russians who considered the entire Soviet Union as their own country, their great motherland, the results of the Cold war are associated with the loss of about 40% of its population, a quarter of its territory, and a status of a great power. The elderly feel this loss most keenly, but they are not only ones.

quite recently, and since 2000 Russia's economy is growing up with annual rates near 5-7 percent. However, although things are as they are, it is just a start. Today Russia's economic strength is much smaller than that of the US or the EU. And the basic objective of Russia is to narrow this gap.

The creation of "information society" in this country is still a distant goal. During 1990s the country made certain progress in the informatics revolution, but it is just a start. Russia has high scientific and technological potentials for development. Science, education, branches of national economy that produces information and communication equipment based on the latest technologies and branches of industry that utilizes and export high-tech products (we are talking here about export of arms and products of non-defense spheres) must play the key role in the dynamics and prolongation of growth. Otherwise Russia will not benefit from globalization.

Economic growth, about which so much has been said for most of the past two-three years, is a product of high world oil prices to a large extent (and it is, partly, at least, a consequence of devaluation of national currency after the default in August of 1998). This cannot be considered an achievement of the government, but rather a stroke of luck or good fortune that cannot be relied upon to endure. The low inflation rates and the relative stability of the national currency should be also considered as the corollary of high world oil prices: as an oil currency, the ruble could almost be said to be the dollar's twin.

The Russian Federation recorded remarkable success concerning basic indicators of macroeconomic performance during last four years, but its weakest point remains the structure of export. It is a common knowledge If the present high price of barrel of oil drop down even slightly – say, on one US dollar, then Russia loose about one billion of dollars. Russia's economy will flatter in a case of significant decrease of prices on oil. Because the US is dominating on the world oil market, Americans actually control the global level of oil prices. This means profits of Russia oil industry depend upon the US oil consumption policy.

Currently Russia is on the second place in the list of countries exporting oil (after Saudi Arabia). Yet today the Russian share on the American oil market is moderate one, there are plans of increasing of the Russian oil export to the US. The Russian government welcomes foreign investments in the oil and gas sector of economy. Our oil tycoons often say, in their opinion, oil reserves in the Russian Federation have been "underestimated", and in reality they account for no less than 150 billion barrels but the adopted figure is 50 billion barrels. But there is an alarming forecast which we could not avoid in our analysis: some experts say, if Russia continues to export raw oil in the coming years in the same amount as today, then its huge oil resources may be depleted by the year of 2000. How close to reality is this forecast, only the future will show.

Russia has entered the new century with non-modernized economy because of the collapse of the previous regime, first of all, along other reasons. Due to politics of reforming in 1990s and the concurrences of internal events its present-day economic situation is rather complex. It faces, on one hand, great socio-economic

problems aggravated by challenges caused by non-stop Chechen conflicts linked with international terrorism. On the other, it possesses sufficient intellectual and human potential to overcome these problems and successfully tackle the challenges before it.

Perhaps, we may say, Russia's basic post-Cold war national security objectives have crystallized in the period of Putin's reign. Russia's economic weakness, which is evidently recognized by the Russian government, the business community, the military and the public at large, appears to have compelled the Putin leadership to accept that its foreign policy objectives must be correspondently modest.

Russia has the great past, but will she have the great future? We do not know the answer. But, please, do not forget that one of interpretations of the Chinese hieroglyph, that means Russia, is the country of surprise.

8.

Militarily, the EU is not a competitor to the US, which really is a "lonely global superpower". The same is true for Russia. However united Europe and Russia are two most important actors that can talk across the Atlantic as equals about how to make world a more peaceful place. Once that happens, the United Nations can be developed to work more effectively. The US should count the EU and Russia, as well as Japan and China together with other rising economic powers in geopolitical equations of the 21st century.

Russia had supported France and Germany in their outspoken opposition to the anti-Iraqi campaign launched by the US in 2002. This was a significant development, which gave positive directions to Russia's further cooperation with Europe in international affairs. Russia and the EU have common approaches in such issues as strengthening the UN leading role in preserving peace and stability, the fight against terrorism, the counteraction of the proliferation of weapons of mass destruction, the prevention and settlement of regional conflicts, the insurance of international legislation's supremacy, etc.

Russia and Europe are now economically more dependent upon each other than ever before. For the first time, energy imports have become vital for the European economy, and this importance will continue growing in the future. Needless to say, Russia, the main supplier of energy resources to the EU, in its turn is no less dependent on Europe. Russia needs European investments for modernization of its economy.

As the emergent global realities make the inherited geopolitical world view increasingly anachronic, we hope the Russians and Europeans will understand that the only way to eliminate major global threats is to work together. At the Russia - the EU summits the Russian president emphasizes the idea of the Russia-EU strategic partnership, and pointed out the priority of real advance to the strategic objective, a visa-free regime between Russia and the EU, etc. He also drew the attention of his counterparts to the negative consequences caused by attempts to separate from Russia after the EU enlargement by the new kinds of economic and bureaucratic barriers.

The future shape of Europe and that of Russia are profoundly in question, but for a lack of room this theme is out of our consideration in this paper.

Interests are driving forces of politics. The national interest is not something that shifts back and forth from administration to administration or from crisis to crisis. The Russian foreign and security policy is not exclusively focused on issues of international terrorism or the EU and NATO enlargement. These points form just a part, although a key part, of a broader context. The key idea reiterated annually in the president's addresses to the Federal Assembly is to preserve Russia as a great nation. This goal includes security, political and economic interests.

It seems Russia wish to preserve its traditional geopolitics in Europe as a whole and in the Balkan area, particularly The fundamental national interest of Russia is to preserve and develop good relations, if not strategic alliance, with both its historical partners and allies among European nations, like Serbia, and the EU as the newly emerging superstate, to cope with challenges of the 21st century.

UDK 316.32+316.422+316.343](497)

Зинаида Т. Голенкова

Социолошки институт

Руска Академија наука

Москва, Русија

ДОМИНАНТНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У ПРОМЕНАМА ДРУШТВЕНЕ СТРУКТУРЕ РУСКОГ ДРУШТВА ТОКОМ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ТРАНСФОРМАЦИЈЕ

Резиме

Проблем стварања нове друштвене структуре у руском друштву припада теоријски најкомпликованијим али још увек не и правилно истраженим проблемима резултата реформи започетих у Русији деведесетих година. Истовремено његов значај је веома велики и у теоријском и у практичном погледу.

Један од резултата економских реформи у Русији јесте опадање потражње за радном снагом. Услед тога је број запослених у земљи постепено опадао све до средине двадесетих када је дошло до постепеног пораста (до 2003. повећао се 1,5 пута у поређењу са 1999.). Број запослених жена је 48,8%. Уочљива је тенденција повећања старосне границе запослених. Запослена популација је све старија углавном услед опадања кохорте млађих старосних група. Од 1995. може се запазити стални пораст људи са високим и несвршеним високим стручним образовањем (скоро 1,5 пута).

Промене у привреди, у њеној структури увелико утичу на социјално-стручну структуру запослене популације. Ове промене доводе до нових помака у друштвеној структури, стварања нових група и слојева унутар запослене популације.

Друштвену трансформацију данас не карактерише само појава раније непостојећих слојева у систему стратификације, пре свега класе крупних и средњих својинских власника, појава “нове сиротиње”, маргиналне и незапослене, него њихово прилагођавање настајућим функцијама статуса и улоге, променама мотивације у сфери рада и реоријентацији друштвеног и личног идентитета.

Развој друштвене структуре у савременом руском друштву карактерише аморфна, спонтана природа. Главне тенденције у процесу трансформације доводе до социјалне стратификације коју прати имовинска диференцијација. А ту диференцијацију друштвене групе доживљавају као неправедну. Главне тенденције у трансформацији друштвене структуре савременог руског друштва су: дубока друштвена неједнакост и маргинални положај значајног дела популације.

Друштвена диференцијација постаје све компликованија а имовински јаз све изразитији. Друштво је подељено на “богате” (“Нове Русе”, елиту) и сиромашне (преовлађујуће).

Кључне речи: глобализација, транзиција, руско друштво, друштвена структура, друштвена трансформација

DOMINANT TENDENCIES IN THE CHANGES OF RUSSIAN SOCIETY SOCIAL STRUCTURE DURING GLOBALISATION AND TRANSFORMATION

Summary

The problem of formation of new social structure in Russian society belongs to the most complicated theoretically and not yet properly studied problems of the results of reforms that started in the 90-s in Russia. At the same time its significance both theoretically and practically is very great.

One of the results of economic reforms in Russia is the decrease of demand for workforce. Due to this the number of employed in the country was gradually coming down untill the mid1999, when gradual increase started (by 2003 – 1,5 times as compared to 1999). The number of women employed is 48,8%. There is a notable tendency of age increasing among the employed. The employed population is growing older, mainly due to the decrease of the cohort of the younger age groups. Since 1995 one can notice constant growth of people that have higher and not-finished higher professional education (nearly 1.5 times).

The changes in the economy, in its structure influence greatly the socio-professional structure of employed population. These changes bring about new shifts in the social structure, to formation of new groups and strata within the employed population.

Social transformation of society today is characterised not only by the emergence of previously not existing strata in the system of stratification – first of all the class of large – and middle property owners, the emergence of 'new poor', marginal, unemployed, but their adaptation to emerging status-role functions, the change of motivation in the sphere of labour; re-orientation of social and personal identity.

The development of social structure of modern Russian society is characterized by amorphous, spontaneous nature. Main tendencies in the process of transformation lead to social stratification, accompanied by property differentiation. This differentiation is seen by social groups as unfair. The main tendencies in transformation of social structure of modern Russian society are: deep social inequality and marginal position of significant part of population.

Social differentiation is becoming more complicated, property gap is becoming more pronounced. The society is split into rich ('new Russians', elite) and poor (the dominant part).

Key Words: Globalisation, Transition, Russian Society, Social Structure, Social Transformation

Проблема формирования новой социальной структуры российского общества относится к числу наиболее сложных в теоретическом плане и наименее изученных проблем последствий реформ, начатых в 90-е годы в России. В то же время значимость ее как в теоретическом, так и в практическом плане очень велика. Актуальность проблемы анализа сформировавшихся за период реформ новых классов и слоев российского общества как основы той новой социальной реальности, с которой приходится сегодня сталкиваться исследователям, обусловлена, прежде всего тем, что эпоха коренной ломки существовавшей ранее социальной структуры завершилась, и настало время анализа социальных итогов прошедшего периода.

В начале 90-х годов исследователи социальной структуры в России изменили парадигму социальных исследований. Произошел переход от марксистской парадигмы к теориям социальной стратификации. Под социально-стратификационной структурой общества понимается многомерное, иерархически организованное социальное пространство, в котором социальные группы и слои различаются между собой степенью обладания собственностью, властью и социальным статусом.

Основой стратификационной структуры является естественное и социальное неравенство людей. Однако способ организации неравенства может быть различным; необходимо вычлнить те критерии (основания), которые определяют облик вертикального строения общества.

Сегодня на первый план выходят методологические проблемы, а именно поиск критериев социальной стратификации. В духе концепции П. Сорокина основными типами расслоения рассматриваются: экономический, профессиональный, политический, т.е. материальной положение, властный статус (управляющие и управляемые), престиж (уровень образования и профессиональной подготовки), а также степень адаптации к трансформационным процессам.

Ситуация усложнялась для исследователей тем, что предмет исследований – социальные структуры – находились в ситуации изменения, становления нового качества, были аморфны. В связи с чем внимание акцентировалось не столько на количественных показателях групп и слоев, сколько на их взаимосвязях и взаимоотношениях. Исследовалось иерархическое строение общества по тем или иным критериям. Кроме прочего, ситуация усложнялась еще и тем, что до 20-30% работников в разных регионах имели дополнительную занятость, и следовательно двойной статус, что делало социальную идентичность расплывчатой.¹

Современную социальную структуру российского общества нельзя рассматривать как стабильное устойчивое явление. Продолжаются радикальные изменения в отношениях собственности, распределения, общественной организации труда, в тенденциях и направлениях социальной мобильности. Трансформационные процессы привели к возникновению новых социальных

¹ 1. См. подробнее: Социальное расслоение и социальная мобильность. М., 1999.

общностей, их взаимосвязей, иерархии. Преобразования в 90-х годах XX века качественно преобразили социально-структурные и другие отношения, крайне обострив и углубив имущественную дифференциацию, поляризовав интересы и политические предпочтения социальных групп. На смену огосударственной экономике пришла многосекторная с широким спектром форм – государственная, частная, муниципальная, арендная, акционерная, смешанная и т.д. Разгосударствление и приватизация привели к рождению новой социальной структуры, где на разных полюсах размещаются владельцы материальных элементов труда, средств производства и те, кто ими не владеют.

Множественность форм собственности порождает новые формы социальной дифференциации, ставит собственника и работника в объективно неравное положение к средствам производства, формирует сложный комплекс новых классовых и социально-экономических интересов. Эти интересы еще окончательно не выкристаллизовались, они, как и их носители, в новых рыночных отношениях пока находятся в стадии становления. Численность занятых в частном секторе за последние 10 лет возросла более, чем в 2 раза. Это означает, что произошло не только изменение экономического и юридического статусов предприятий, но и экономического и социального положения работников, занятых на этих предприятиях.

Российские социологи большое внимание уделяют изучению процесса формирования социальной модели современного российского общества. Под моделью понимается складывающаяся или уже сложившаяся система отношений между социальными группами (стратами), основанная на различных взаимосвязях статусных позиций этих групп: экономических, политических, социокультурных и т.д.

Социальную трансформацию общества сегодня характеризует не только появление ранее не существовавших позиций в системе стратификации – прежде всего класса крупных и средних собственников, возникновение слоя “новых бедных”, маргиналов, безработных, но и их соответствующая адаптация к вновь возникающим статусно-ролевым функциям, переориентация социальной и личной идентичности.

Акцент в разные годы делался на различных аспектах структурного неравенства, на его углублении, на социальной поляризации и маргинализации общества, на интеграции и дезинтеграции социального пространства; на проблемах формирования среднего класса; властных отношениях; автономии труда в социально-производственных структурах.

Чтобы составить достаточно полное представление о процессах, происходящих в социально-структурной сфере российского общества, надо рассмотреть тенденции и масштабы формирования различных социальных элементов, социальных общностей, динамика которых детерминирована качественными изменениями в отношениях собственности, власти, в уровне доходов различных социальных групп и слоев, законами структурной перестройки хозяйства и занятости населения. Известно, что определенная

часть занятого населения в результате отраслевых сдвигов в экономике страны, кризиса, затронувшего целые группы производств, осталась вне сферы занятости, приобрела статус безработных. На сегодня это 8% активного населения России. Появление этого слоя существенно влияет вообще на качество жизни всего населения. Но в то же время, изменив статус занятости, эта часть населения сформировала черты групповой определенности со своими ценностно-нормативными установками, структурой потребления, качеством и образом жизни, идентификационными предпочтениями и жизненными ценностями. Таким образом, произошла реализация целого комплекса новых социально-групповых процессов, становление феномена группового сознания. Формируются совершенно различные социальные и социально-психологические типы личности. Противоречия между ними охватывают многообразные стороны жизнедеятельности: труд и сферу трудовой мотивации, материальное положение и в целом качество жизни, в то же время изменения в системе отношений собственности формируют экономическую самостоятельность различных групп граждан, качественно новые трудовые ассоциации, характеризующиеся относительной закрытостью корпораций собственников, акционеров и др.

Важной интегральной характеристикой сегодня, комплексно отражающей положение людей в различных подструктурах общества, является материальное положение. Резкое и все усиливающееся расслоение населения страны на значительную группу бедных (около 65%), малочисленную обеспеченных (14%) и среднеобеспеченных (21%), по данным социологических исследований (это соотношение по регионам колеблется), приводит к социальной поляризации общества и не способствует его интеграции, гармонии и толерантности.²

Наиболее тяжелые последствия реформирования российского общества связаны с огромной социальной поляризацией населения и дезинтеграцией общества, возникших стремительно в результате “шоковой терапии” 1992-х годов. Приватизация и ваучеризация привела к поляризации доходов: различия в оплате труда как на одном предприятии (между основной частью работников и администрацией, достигая 20 раз); отраслевые различия также составляют не менее 10 раз; а также региональные различия (8-10 раз).

Социальная структура современного российского общества носит классово-слоевой характер. Выделяются класс собственников и класс наемных работников, которые находятся все еще в процессе становления.

Наемные работники составляют сегодня более 90% занятого населения. Это, естественно, весьма дифференцированная общность.

Анализ российского общества как сложной иерархизированной системы, состоящей из подсистем, элементов, находится в процессе непрерывного функционирования, в контексте глобальных противоречий

² См. Социальная стратификация российского общества. М., 2003 г.; Дифференциация российского общества в зеркале публичной политики. М. 2004 г.

тенденций и факторов – интеграционных и дезинтеграционных, связанных с глобализацией и регионализацией.

Анализ динамичного развития социально-структурных процессов и выявление в них количественных и качественных изменений свидетельствует о динамике взаимодействия различных социальных групп, слоев, страт, становлении классовых и групповых интересов; изменении основ социальной идентичности и факторов социальной дифференциации. Изменение реальных социогрупповых общностей (по разным критериям) и изучение их стилей поведения; отношений равенства-неравенства на основе данных эмпирических исследований и материалов государственной статистики находят отражение в сознании людей.

Еще П. Сорокин подчеркивал, что проблема социальной дифференциации решается путем ориентации не на межгрупповые, а на внутригрупповые различия статусов индивидов. Именно поэтому мы особое внимание при изучении класса наемных работников обращаем на трудовые отношения, автономию труда, на трудовой конфликт, на вторичную занятость, вычленив группы бывших безработных и их адаптацию, группы с различным профессиональным образованием, различные возрастные группы в поселениях (город, поселок, село), моно – и полизанятых.

Интересно заметить, что существенные различия у наемных работников в зависимости от сектора занятости: государственного и негосударственного практически по всем показателям: по уровню образования и профессиональной подготовке, по материальному уровню, по социальному самочувствию, по мотивации к труду, по степени адаптации к рыночным отношениям.

Специфика российского общества, кроме прочего, состоит в том, что процесс глобализации накладывается на противоречивый процесс трансформации, сопровождающийся углублением социального неравенства и маргинализацией значительной части населения. Проблема углубления социального неравенства в мировой литературе получила название “бразилификация”. Рост маргинальных слоев (по образному выражению Д. Коупленда, “поколения икс”) наблюдается и в российском обществе.

Глобализация характеризуется таким взаимодействием внутренних и внешних факторов, таким переплетением внутринациональных и наднациональных отношений и институтов, благодаря которым осуществляется “перетекание” экономической, политической и социальной активности через национальные границы, взаимопроникновение явлений, процессов, решений в одной части мира и явлений и процессов, возникающих в других частях мира. Отсюда – усложнение и интенсификация взаимовлияний и связей государств друг с другом и с национальными и наднациональными общностями и институтами, образующими современный мир.³

³ См. Маркович Д. Глобализација и социологија. Београд, 2001 г.; Митрович Л. Судьбы культурной и этнической идентичности в процессах глобализации и регионализации / Общество и право. Краснодар, 2004, №3; Д.Стиглиц Глобализация: тревожные тенденции. М., 2003 г.

Трансформация российского общества с неизбежностью повлекла за собой не только изменения в социальной структуре, но остро поставила перед традиционными общностями вопрос об осознании индивидуальной и групповой социальной идентичности, интеграции и дезинтеграции, месте в социальной иерархии, солидарности, уровне сплоченности, системе ценностей. Велика роль в трансформационных процессах ресурсных групп общества, которые сумели адаптироваться к сложным условиям реформирования.

UDK 316.42+316.323 (470+497.11)
325.4:316.32+323(470+497.11)

Anatolij Samarin

Centar za konfliktologiju
RAN, Moskva, Rusija

SRBIJA I RUSIJA: POSTKOMUNIZAM IZMEĐU GLOBALIZACIJE I NACIONALNIH INTERESA

Rezime

Odgovornost za slom dve, u mnogo čemu slične države, SSSR i Jugoslaviju, snose ne samo njihovi neposredni protivnici čija je vojna sila ili infiltracija njihovih agencija težila razbijanju ovih država već, pre svega, elite naših zemalja. Koreni naših problema ne nalaze se toliko u nedostacima prethodnog sistema koliko u elitama koje su se razvile u datim uslovima. U njihovom kolektivnom vrednosnom samo-određenju. Da je moglo biti drugačije lepo se vidi na primeru moderne Kine. A nisu ni samo političke elite odgovorne za ono što se desilo, nego i intelektualne, takođe. Šta je rezultat političkog neuspeha tih elita, onih koje nisu htele da brane nacionalne interese? One su otvorile vrata najgorim mogućim varijantama globalizacije što znači i političku i ekonomsku destrukciju naših društava. A ta varijanta isključuje čak i približno ista prava u partnerskim odnosima u međunarodnoj sferi. Sličnost datih procesa koji su zahvatili ogromne prostore, od Balkana preko Ukrajine i sve dalje, do ruskog Dalekog Istoka, je u plaćanju cena "demokratskog tranzita" ali, uz to, fundamentalna i dugoročna tendencija podrazumeva društvenu anomaliju.

Ta anomalija je druga strana trijumfa globalizacije u našim zemljama, što znači, da je ljudima i zemljama koje su ušle u zonu perifernog kapitalizma i koje su bezuslovno prihvatile pravila igre, namenjena budućnost drugačija od one rezervisane za predstavnike centra ovog kapitalističkog sistema.

A već danas je očevidno da to nije željena budućnost. Nije to skup globalizacijskih postupaka u skladu sa popularnim liberalnim gledištem čiju krunu predstavljaju pluralizam, demokratija i jedno otvoreno društvo u planetarnim razmerama, već, sasvim suprotno, to je tumačenje svetskih integracionih procesa koji danas sve više i više ispoljavaju neokolonijanu ekspanziju i stvaranje nove svetske imperije. Ideali demokratije su izgleda samo lažna ideološka etiketa pod kojom se krije nacionalizam dominantne svetske sile.

Prema najrasprostranjenijem pogledu na globalizaciju, njena suština će se sastojati u ukidanju nacionalnih država u uslovima očuvanja sadašnjih zapadnih centara moći i uključenju drugih nacija i nacionalnosti u jedinstveni kapitalistički sistem (R. Evans, M. F. Gijen). U kontekstu poznatih tumačenja globalizma nama se nameću tri veoma među slična koncepta koja su inače nastala nezavisno jedan od drugog. Prvi od njih pripada Amerikancu Imanuelu Volerstajnu, drugi ruskom filozofu Aleksandru Panarinu a treći srpskom naučniku Milanu Brdaru. Sva trojica vide neoimperijalističku tendenciju izraženu u globalizaciji. Slične ocene dali su i drugi istraživači uključujući i autora ovih redova. Veoma ozbiljno su prikazani argumenti koje su izneli svi pomenuti naučnici u pravcu očuvanja nacionalnih država kao jedine stvarno izgledne budućnosti. Globalističko

pozivanje na likvidaciju nacionalnih država u uslovima ubrzanе izgradnje “monopolarnog sveta” danas se sreće, kao nikada do sada, sa reakcionizmom i militantnim antidemokratizmom. Sa stvarnim ukidanjem suverenosti nacionalnih država, izborne procedure i ideja demokratije će potpuno izgubiti vrednosti.

Ključne reči: postkomunizam, globalizacija, nacionalna država, globalizacija

SERBIA AND RUSSIA: POSTCOMMUNISM BETWEEN GLOBALIZATION AND NATIONAL INTERESTS

Summary

The responsibility for a collapse of two, much similar states – SSSR and Yugoslavia, is carried not only their direct opponents whom military force or infiltration of agencies, aspired to destruction of these states, but first of all with elites of our countries. Roots of our problems are found out not so much in defects of previous system, how many as the elites developed in its conditions. In their collective valuable self-determination. That it could be other, we will see by the example of modern China. And not only political elites are responsible in happened, but also intellectual too. What result of a political failure of elites which have failed, and have not wanted to defend national interests? They have opened road to worst of possible variants of globalization, who meant both political, and economic destruction of our societies. To a that variant, which excluded even similarity of equal in rights partner relations in the international sphere. Similarity of the specified processes which have captured huge spaces, from the Balkans through Ukraine and further up to the Russian Far East, passing costs of “democratic transit”, but the fundamental and long-term tendency allow to see here not time social anomaly, not.

It is a back of triumph of globalization in our countries, meaning, that to peoples and the countries which got in a zone of peripheral capitalism and have accepted unconditionally game rules, other future, rather than is prepared to representatives of the center of this capitalist systems.

And this not desired future appears already today. From set of competent treatments of globalization not popular liberal’s its version with a final celebration of pluralism, democracy and an open society in planetary frameworks, but opposite to it interpretation of worldintegration processes which more and more communicate nowadays with occurring neocolonial expansion and creation of new world empire today is staticized. Ideals of democracy appeared only a false ideological label under which the nationalism of prevailing world power is covered.

According to the most widespread sight at globalization, its essence will consist in abolition of the national states, in conditions of preservation of the existing western centers of power, in absorption of other nations and nationalities unique capitalist system (Evans R., Guillen M. F.). From known treatments of globalization, to us imposes three very much close among themselves to the concept, arisen independently from each other. First of them belongs to American Immanuel Vallerstein, the second – to Russian philosopher Alexander Panarin and the third - Serbian scientific Milan Brdar. All three see in globalization expressed neoimperialistic the tendency. Similar estimations expressed also other researchers, switching and the author of these lines. The arguments resulted by all mentioned scientists for the benefit of preservation of the national states as it is unique

real prospect, are represented weighty. The globalistical appeal to liquidation of the national states in conditions of the accelerated construction of the "monopolar" world finds out today, as never before, the reactionism and militant antidemocratism. With actual liquidation of the national – state sovereignties electoral procedures and idea of democracy completely depreciate.

Key Words: Postcommunism, Globalization, National State, Glokalization

Svi poznaju istorijsku ulogu Balkana kao koevke evropske kulture. Ali daleko manje je poznata u svetu posebna duhovno-kulturna veza, koja postoji između slovenskog segmenta balkanskih društava i Rusije, koja je dobila od južnih Slovena i književnost, i drevni jezik svoje Crkve, i glavne hrišćanske tekstove. Sigurno, svoj značajni doprinos za rođenje ruske civilizacije dala je takođe grčka Vizantija, ali prvi duhovni nastavnici su bili upravo oni južnoslovanski propovednici hrišćanstva, što je zauvek osiguralo u ruskoj kulturi trepetni odnos prema balkanskom hrišćanstvu kao sopstvenoj duhovnoj praotadžbini.

Od tih dalekih časova do sadašnjeg vremena razvoj slovenskih društava na Balkanu i sudbina Rusije (čas u tesnoj vezi, čas vrlo daleko jedan od drugog pod uticajem istorijskih okolnosti), nikada nisu bili uzajamno tuđi.

Obratno, u važnijim epizodama svoje istorije, u borbi protiv tuđih naoružanih napada bili su po pravilu zajedno.¹ Čas je Jugoslavija bila mikromodel procesa, koji su se dešavali u Sovjetskom Savezu, čas je Rusija nehotice otkrivala Srbiji, kakva će biti srpska budućnost.

Ove sličnosti i analogije opažamo kako kod naših uspeha, tako i kod nesreća. Danas i ruska, i srpska javnost preživljavaju stvarno najtragičnije stranice za sve vreme svojeg postojanja.. Odgovornost za raspad dveju, u mnogome sličnih država, snose ne samo njihovi direktni protivnici, koji su sa vojnom silom ili infiltracijom agenture, stremili ka rušenju ovih država, već pre svega, elite naših država.

Koren naših problema se ispoljava ne toliko kod nedostataka prethodnog sistema, koliko u kvalitetu elita, nastalih u njegovim okolnostima, u njihovom kolektivnom vrednosnom samoodređenju. Zašto ovo nije moglo da bude drugačije, dobro se vidi na primeru savremene Kine.

Nisu samo političke elite krive, već su krive i intelektualne elite. Bez sumnje, najvećiji deo odgovornosti za lančanu reakciju događaja nedavne prošlosti snosi poslednje sovjetsko i postsovjetsko rukovodstvo u Moskvi.

Bez raspada Sovjetskog Saveza nikad ne bi bilo bombardovanja Beograda.

Ali i naoružan napad na Jugoslaviju možemo da smatramo kao predmetnu lekciju, adresiranu Rusiji...

Naoruženo ili političko tuđe mešanje, rasčlanjenje i oslabljenje države sa posledicom u obliku amputacije njenih izvornih sopstvenih teritorija, krađa opštenacionalne imovine, rušenje gospodarstva, slabljenje populacije, što se sprovodi

¹ U Beogradu kod spomenika imperatoru Nikolaju II i milionima ruskih vojnika, poginulih za slobodu Srbije, prisećam se nekoliko generacija vojnika i oficira iz moje porodice, koji su ratovali u dva svetovna rata zajedno sa srpskim i drugim južnoslovenskim vojnicima, i poginuli "za vašu i našu slobodu".

kulturnom degradacijom ljudi i njihovom socialno psihološkom frustracijom, - sve je to jednako poznato i rusima, i srbima.

Sličnost ukazanih postupaka, koji su obuhvatili ogromne razdaljine, od Balkana preko Ukrajine i dalje do ruskog Daljnog Istoka, dozvoljava da vidimo ovde ne privremenu socialnu anomaliju, ne prolazeće loše posledice “demokratskog tranzita”, već fundamentalnu i dugotrajnu tendenciju.

Ona je obratna strana trijumfa globalizacije u našim državama, i znači da je, narodima i državama, koje su popale u zonu periferijskog kapitalizma i preuzele bez spora pravila igre “globalizatora”, pripremljena drugačija budućnost, nego zastupnicima centra ovog svetskog gospodarskog sistema.

I ovakva budućnost se odslikava već sada.

Tako, bivša predsednica vlade gospođa M. Thatcher i prethodni predsednik vlade Velike Britanije Džon Mejdžor, takođe njihovi ruski poklonici, smatraju, da to “ekonomski vredi”, da će ostati u Rusiji ne više od 15 - 20 miliona ljudi od 150 miliona. Gde će otići ostalih 130 miliona građana, visokopostavljeni Englezi nisu počeli da javno objašnjavaju, umesto njih ovo su uradili pseudoliberali u samoj Rusiji, organizujući “depopulaciju” - brzo umiranje stanovništva. Stvarno ima pravo Imanuel Vallerstein, koji pronalazi sličnost između sistema socijalističkog GULAGa i neoliberalnog reformizma sa njegovim formalno-pravnim pristupom i realnim nepoštovanjem demokratskih vrednosti. Liberalizam i demokratija sada, po njegovom stanovištu, su “braća, koja su postala neprijatelji”.²

Ljudske žrtve, nastale kod nas po krivdi “reformatora”, mogu da ubrzo nadmaše po brojnosti sve žrtve iz vremena staljinizma. U Rusiji tokom vremena “reformi”, po oceni stručnjaka, je prevremeno umrlo od 8 do 13 miliona ljudi.

Ličnost Staljina, koja je bila već diskreditovana i zaboravljena u poslednjim generacijama, sada se javlja u Rusiji u narodnom podsećanju sa pozitivnim smislom.

Nešto slično možemo pronaći i u svim zemljama Istočne Evrope, ali posebno u Srbiji, gde će ugled Tita i njegovog režima pobediti u poređenju sa surovom sadašnjošću i odsustvom perspektiva za budućnost.³

Iz mnoštva tumačenja globalizacije danas se aktuelizuje ne njena stara liberalno-univerzalistička verzija sa finalnom proslavom pluralizma, demokratije i otvorenog društva u planetarnom okviru, već direktno suprotna interpretacija svetovnih integracionih postupaka, koji se sve više povezuju sa, u ovom času dešavajućom, neokolonijalnom ekspanzijom i ostvarivanjem nove svetovne imperije.

Ideali demokratije su se pokazali kao ideološka etiketa, pod kojom se skriva nacionalizam vladajuće svetske države. Ne može da se kaže tačnije od M. Brdara: “Ništa novo, pošto je univerzalizam u svakoj epohi, samo nacionalizam najmoćnijih”.⁴

Saglasno sa najviše raširenim pogledom na globalizaciju, njena bitnost sastoji u uništavanju nacionalnih država, u okolnostima sačuvanja postojećih zapadnih

² Vallerstein I. Konac poznatog sveta. M., str. 142.

³ Gl. podaci opitivanja za izdaju: Eurobarometar.

⁴ Brdar M. Globalizacija i desuverenizacija...//

www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/socioloski_pregled/XXXVII-2/d04/document#_ftn1

centara, u pripadanju drugih nacija i narodnosti jedinom svetskom ekonomskom sistemu (Evans R., Guillen M.F.)⁵

Od poznatih tumačenja globalizacije, nama imponuju tri među sobom vrlo bliska koncepta, koji su nastali nezavisno jedan od drugog. Prvi od ovih koncepta pripada Amerikancu Imanuelu Vallersteinu, drugi – ruskom filozofu Aleksandaru Panarinu, i treći – srpskom naučniku Milanu Brdaru. Oni smatraju, da u globalizaciji postoji izrazita neoimperialistična tendencija. Slične ocene su bile izražene od strane drugih istraživača, uključujući i autora ovih redova.^{6...}

Globalistički poziv do likvidacije nacionalnih zemalja u uslovima brze izrade “monopolarnog” sveta pokazuje danas, kao nikad pre, svoju reakcionost i vojnički antidemokratizam. Sa faktičkom likvidacijom nacionalno državnih suvereniteta kompletno gube značaj elektoralni postupci i sama ideja narodne vlasti.

U vezi sa južnoslovenskom situacijom ovo je opet uspešno primetio M. Brdar: “U tom kontekstu može da se pretpostavi, da se mi u Srbiji suočavamo sa “svetlom perspektivom demokratije” po cenu “nestajanja” države kao njenog prvog garanta”.⁷

Transnacionalna (u praksi – američka) oligarhija, u slučaju razvoja podobne tendencije bi ostala kao jedini suveren, koji kontroliše planetarne resurse. Činjenica, da se dešava shvatanje ove pretnje, ustvari mogućnost za alternativnu globalizaciju na osnovu “mnogopolarnosti” i ohranjenja samostojnih nacionalno-državnih organizama.

Šteta, da se stvara takva alternativa, tada kad aktuelno trijumfuje “monoimperijalistička” sadržina globalističkog projekta. U najizraženijem obliku možemo da posmatramo ovo u našoj sopstvenoj zemlji – Rusiji u posle sovjetskoj eri. Ruske reforme su upravo najuspešniji deo postupka globalizacije, posebno važna komponenta ovog megaprojekta, upućenog na ponovno deljenje svetskih resursa. Upravo u kontekstu takvog ponovnog deljenja vredi danas, da razmatramo i rušenje Sovjetskog Saveza, i degradaciju Rusije, i postojeće nacрте za sledeće rastavljanje Ruske Federacije. Prema demokratiji sadašnje promene imaju isto dalek odnos, kao i prema ideji reformisanja.

Promene, koje se dešavaju sada kod nas, ninakakav način ne označavaju realni društveni progres, ne utvrđuju pozicije vladajuće klase, i tim pre, ne čuvaju postojeći socijalni red, kao što pretpostavlja sam smisao pojma “reforma” u rečnicima.

Za karakteristiku onog što se dešava, mnogo tačnije odgovara reč “degradacija”. Ovim pojmom možemo da označimo dobro poznat u svetskoj praksi

⁵ Guillen M. F. Is globalization, civilizing, destructive or freeble?// Annual Review of Sociology, 2001/www-management.wharton.upenn.edu/guillen/files/Globaliz.ARS.2001.pdf; www.questia.com/PM.qst?action=openPageViewer&docId=5001041321. Evans R. Global fragmentation and the compression of space and time, 1998. //www.humboldt.edu/~massglob/gsi/rel-2htm .

⁶ Samarin A.N. Globalizirajuća se Rusija: činjenici degradacije. // Teze izveštaja na II. Sveruskom sociološičnom kongresu. Vol. 2., Moskva, 2003.; Samarin A.N. “Reformatorske elite” na vlasti: podubljanje degradacije Rusije // Konfliktologija, br. 1, 2004.

⁷ Brdar M. Globalizacija i desuverenizacija...// www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/socioloski_pregled/XXXVI_12/d04/document#_ftn1

involucionni postupak koji završava raspadom osnovnih socialnih institucija, uključujući državu...

Realno utvrđivanje u Rusiji oligarhičnog režima u ekonomiji i oligopolije u politici spušta formalno-demokratske procedure do propagandističke fikcije, kao što je “trijumf socijalističke demokratije” iz sovjetskog doba...

Postalo je već vrlo poznato, da se uvek priča o pretvaranju Rusije u “državu regiona”, u društvo, gde se dešava brzo deljenje nekada tesno među sobom vezanih socialnih prostora...

Jedan od najboljih ruskih istraživača teme regionalizma A. Magomedov s pravom imenuje regionalne elite ključnim faktorima sodobnog političnog postupka u Ruskoj Federaciji. Iako je ovaj val regionalizacije Rusije bio neposredno izazvan rušenjem stare sovjetske nomenklature i njene vlasti, nije se završio samo s tim. Postupak, koji u suštini podseća se na “refeudalizaciju”, je samo počeo da razvija, i obećava državi ne male probleme u dogledno vreme.

Veliki broj istraživača, u paradigmi građanskog društva, vide u tome pozitivan znak, i sprovede paralelu sa širokom autonomijom štata, zemalja i provincija u zapadnim državama, takođe vide u tome korak napred od totalitarne centralizacije.

Drugi, dalekovidni naučnici, po pravilu, radeći s tematikom savremene globalizacije, stoje na drugojačijoj poziciji, *dvostrukej* po suštini, koja ipak ima opšti značaj: regionalizacija uključuje u sebi antitezu otadžbinskoj državnosti. Tako, za aktivne pristalice globalizacije postoji pozitivan znak rasklopljenja nacionalnih suvereniteta.

I, što će regioni otići dalje od centralne vlasti i državnog jedinstva, tim će lakše biti uključeni u globalni “svetski sistem”, i postavljeni pod kontrolu svetskih centara snage i ekonomske jačine...

Za razliku od podobnih ocena, protivnici globalizma smatraju isti postupak sa znakom minusa, kao posebnu pretnju za nacionalni opstanak naše zemlje, koja je dostigla krajnji stupanj onemoćenja.

Zbog toga, po ovom stanovištu, neravnomeran razvoj regiona (sve do degradacije mnogih od njih), neizbalansiran u smislenoj politici centralne vlasti, neminovno će dovesti do prekida svih unutrašnjih opštih socialnih spona i do raspada države po uzoru na “Bjeloveški”¹⁰...

U štampi se, s vremena na vreme, pojavljuju podaci o njihovim uzajamnim stikovima, ne samo među sobom, već i sa potencijalnim kooperantima iz inostranstva, u vezi sa mogućim teritorijalnim promenama na “posle ruskom” prostoru.

U mnogome, sa obzirom na rečeno, A. Magomedov u već napomenutoj svojoj analizi sjajno zaključuje: “U formirajućoj državi, gde nema jedinog sistema političkog polaganja ciljeva, oštra promena socialnog reda neminovno dovodi do nicanja raznovrsnih i raznotipskih regionalnih političkih sistema. Nerazgovetnost

¹⁰ Za inostranog čitaoca, koji ne poznaje novu rusku istoriju, moramo da kažemo, da u Bjeloveškoj pušći (šumski zabran u Belorusiji) su bili potpisani dokumenti o podeli S.S.S.R. na zasebne, prije njegove sastavne savezne republike, sa reorganizacijom administrativnih granica među njima, koje su postale nove državne granice.

baznih parametara nove ruske državnosti i nesposobnost ove države za ostvarivanje ujedinjavajuće funkcije su ukazale negativan upliv na postupak građanske integracije u društvu i otvorile put regionalnom samoutrđivanju”¹¹.

U toku poslednjih godina u Rusiji jača uticaj na regionalnu vlast od strane rukovodilaca većih korporacija, vezanih za tuđi kapital, kod 20% ruskih regiona oni su već utvrdili svoju direktnu vlast, i kontrolišu strategijske resurse (oko 70%) bez obzira na centralnu vladu. Sve ovo se zbiva u tragičnim okolnostima, kad je Rusija izgubila značajne teritorije, milioni građana bili su odsečeni od nacionalnog tela i ostali su u novim dijasporama...

Značajna siroviniska područja države se danas prinudno integrišu u inostrane tehnološke “lančice”, dobitak sistematično odlazi na Zapad, i na takav način se razvija opasan kolonizacioni postupak.... Sjedinjavanje ovih unutrašnjih efekata sa burnim spoljnim pritiskom globalizacije može da u potpunosti poruši rusku, srpsku i svaku drugu oslabljenu državnost, što se čini da odgovara ciljevima agenata globalizma, ali ne odgovara interesima naroda ovih država.

Tako bi rušenje Ruske Federacije dovelo do oštih naoruženih konflikata na svim prostorima bivšeg Sovjetskog Saveza i dolaska inostrane vojne intervencije, do pretvaranja miliona ljudi u begunce, i do ekspropriacije njihove sopstvenosti. Jedini subjekat, koji je teoretski sposoban da se suprotstavlja ukazanim destruktivnim tendencijama je istorijsko sabrana nacionalna država. Ali sudbina poslednje zavisi od volje i vrednosnog samoopredeljenja političkih elita, od njihove gotovnosti i sposobnosti da brane interese države, istovremeno suočavajući se sa rastućem međunarodnom korupcijom, koja pretvara korumpirane kompradorske elite u taoce spoljnih sila, koji nisu sposobni da brane nacionalne interese, ali otvaraju put za likvidaciju slabe nezavisnosti svojih država.

¹¹Magomedov A. Misterija regionalizma, poglavlje 2, deo, M., <http://hosting.ulstu.ru/magom/index2.htm>

UDK 316.32:316.647.5

V. Shalin

Ministry of Internal Affairs of Russia

Krasnodar Academy of the Ministry of Internal Affairs of Russia

GLOBALIZATION AS A NEW WAY OF SOCIALIZATION (Principle of Tolerance)

Summary

A variety of vectors of public development in the modern world is connected to processes of global importance.

The uniqueness of modern situation is in the fact that, before "everyone and all" rises a task of a survival. It is necessary to survive in a planetary condition, where there are following crisis processes:

Bifurcation of biological evolution and technocratic gains of mankind.

The contradiction of financial and economic globalization with social and material maintenance of each individual.

Inability of the liberal - democratic forms of the public device, effective within the framework of the separate national state to become the basis of integrity of world community:

National-ethnic divergation and conflictness.

In connection with these global problems it is lawful to consider globalization as a new way of socialization.

The recognition of sovereignty and value of another is necessary condition not only of integration, but also of elementary survival in the modern world.

Now any national sovereignty carries conditional enough character by virtue of a generality of global problems and in spite of the fact that it is the central part of modern international law. The main subject of this sovereignty in the international system is a state.

But also in such condition the tendencies of ethnopolitical and transethnic, economic-political and welfare sovereignization grow ripe.

Before world community, first of all, on behalf of its legitim organizations, for example UN, there is a task of civil-law codification of integral activity of all participants of public development.

In a modern world in mutual relation of the states the threat of war and conflicts doesn't eradicate, but many productive efforts on their settlement are undertaken.

Now formal and informal legal and moral rules, institutes and principles carry out the peace decision of disputed situations, influencing on association of national efforts. Their reality is possible to define by the term tolerance, thus having emphasized the concurrence of idea, principle and embodiment.

The civil-law experience of regulation of the ethnic and national conflicts at the international level staticizes tolerance, on the one hand, as objective result of interaction of the multipolar human world, its precondition, and with another - as the factor of its progress to integrity and cooperation. In

modern experience of the international control above the process of sovereignization and peace resolution of conflicts there is a development of tolerance now as political necessity, and as cultural norm. Globalization of economic life is a product of the European civilization and its theoretical and ideological registration for the first time was received in the West, but now it is a world process which has captured ability to live of the people in many countries. Just during globalization the condition for dialogue of cultures and creation of universal norms of life grow ripe.

This principle is necessary to codify as civil-law norm. Only with the help of such legal legitimation the tolerance becomes the precondition of dialogue of cultures and will get subsequently moral values.

The requirement of civil-law registration of a principle of tolerance isn't an abstract imperative or logic conclusion following from the analysis of global processes, necessity of survival by all and everyone in circumstances of the multipolar world and various sorts of sovereignization. Its valid basis is created by real economic and social - political activity in such circumstances. The conditions of tolerance are found out in practice of the international organizations.

The tolerant behaviour is also promoted by new kinds of activity and ways of socialization, not implanted in religious-confessional traditions, independent from an ethnic accessory and by virtue of its mobility and variety nonidealized. The leading tendency in actualization of tolerance is made in gains of liberal – democratic legal consciousness and in their internationalization by modern institutes of authority and real political activity of the people.

A variety of vectors of public development in the modern world is connected to processes of global importance. These processes are integrated in national tenors of life and influence all spheres of public production and reproduction in all countries of the world. Exactly they do the necessity of an output of various communities and concrete individuals on the international arena and define the character of normatively regulating means and methods of their dialogue and cooperation.

Processes which carry global character and put difficult questions before mankind, are traced and studied by the participants of the Roman Club during three tens years. They have found out that the global situation is fraught with crises which are created by the exponential growth of the population and industrial manufacturing at the limited natural resources and increased pollution of an environment. An unregulation of power, raw and food resources is caused by the race for the superprofit and protection of the national state sovereignties. The problem of maintenance of normal human conditions of millions of people on a planet is not solved.

Superstates or leaders of progressive production use as a raw and simple labor resource the less developed countries or outsiders of economy. Such partition of a mankind in conditions of the world market system raises global consequences – national and local wars, deterioration of an environment, “rejection” of some countries and separate individuals on a level of uncivil life.

The uniqueness of a modern situation is that before “everyone and all” rises a task of survival. It is necessary to survive in a planetary condition where the following crises processes take place:

- bifurcation of biological evolution and technocratic gains of a mankind;
- contradiction of financial and economic globalization with social and material maintenance of each individual;
- inability of liberal-democratic forms of public device effective within the framework of the separate national state to become the basis of an integrity of world community
- national-ethnic divergation and conflictness.

In connection with these global problems it is lawful to consider *globalization as a new way of socialization* and try to find out in the valid tendencies tolerant movement of sociums and individuals to their integrity and cooperation.

In the last instance new processes depend on the way how socio-cultural achievements of various communities are included in the movement of a human world to integrity. In such movement violent procedures as authoritarian submission, rough force, utilitarianism and pragmatism are very unproductive.

The recognition and the values are the ideal formations, therefore it is necessary to know as far as they express concrete interests of the concrete people and communities.

Actually common to all mankind outside of concrete definition of national one does not exist. And in maximum displays it rises up to all mankind and coincides with it... The nation can not find its unique individuality if does not leave for own limits. It will not have without it a criterion necessary as for measurements of its own development and for a comparison to other nations. A person grows ripe within a shell of a nation. A nation grows ripe in a shell of mankind. It does not mean that it can speak on behalf of humanity and mankind... If a nation erects its special interests in general one, usurps the right to act on behalf of oecumenical justice, it runs in moral demagoguery as well as a separate individual who takes on a role of a moral judge. Now any national sovereignty carries enough conditional character by virtue of a generality of global problems and in spite of the fact that it is the central part of modern international law. The main subject of this sovereignty in the international system is a state. Only the state is competent to formulate and to carry out the international policy. All other organizations, groups and separately taken persons do not have such right. But also in such condition the tendencies of *ethnopolitical and transethnic, economic-political and welfare sovereignization* grow ripe.

To see in it the individualistic and spontaneous character historically and logically is not lawful. The potential of integration – movement of a functional variety to a coordination and unity – contains in these disintegrated processes concerning a former condition. Another thing is of great importance – a level and a degree of interests of newly formed sovereigns in the international activity on the rights of its creators, but not distracters, and in the international fastening by them their civil-law rights and duties. First of all before a world community on behalf of its legitim organizations, for example UN, there is a task of civil-law codification of integral activity of all participants of public development. The reality find out that the countries and their citizens more integrated in global processes and thus finding out the

movement of the world to the its integrity, receive additional conditions for their development and are more intensively enriched by the achievements of other people. In the modern world the threat of war and conflicts in mutual relations of state does not eradicate, but many productive efforts on their settlement are undertaken.

The declaration of human rights and other documents coordinated by all states have fixed the obligations to guarantee the observance of human rights and it became a significant achievement of the participants of a civilized development. Now formal and informal legal and moral rules, institutes and principles carry out the peace decision of disputed situations influencing on association of national efforts. Their reality is possible to define by the term of tolerance, thus having emphasized the concurrence of idea, principle and embodiment. The civil-law experience of regulation of the ethnic and national conflicts at the international level makes urgent tolerance, on the one hand, as objective result of interaction of the multipolar human world, its precondition and with another – as the factor of its progress to integrity and cooperation. In modern experience of the international control above the process of sovereignization and peace resolution of conflicts there is a development of tolerance now as a political necessity and as a cultural norm.

The human world today actively masters and uses liberal-democratic gains and values.

Nowadays many principles of liberal ideology and democratic gains are dominant in arrangement of economic and social-political life: a free competition as a basis of the market relations adjustable by the state in wich the interests of various groups of the population are adjusted through representative bodies; realization of the economic and socio-cultural freedoms of a person through the constitutional right.

But today liberalism and democracy differ from each other political currents and ideologies. The moments of their disagreement are firstly the determination of the state role in regulation of economy, secondly the size of the state charges on social needs.

The main idea of liberalism and democracy - the idea of a free person results from the consciousness of an own "I" and the allocation from "We" which took place in the historical process of liberation of man from traditional social communications under the influence of capitalist modernization of public production and reproduction and by virtue of this process the expenditure of normative-regulating systems and creation of new ones. Being an universal gain of western civilization, the idea of freedom of a person since XVII has been made out in political programs and legal documents of bourgeois countries of the New and Old World.

A very important theoretical proposition is the understanding and generalization of the idea of a man`s freedom which arises and forms in the consciousness of the internally free man, for whom a freedom of a person is valued by itself and a self-realization is an axiom. Liberalism and democracy represent exactly such motives and actions of people and therefore it is impossible to divide them taking into consideration this proposition.

The idea of freedom and human rights was included in many ideological doctrines but only it became a system-formed in liberalism.

As an ideology liberalism constantly and steadily reproduces four declarations. It is individualism, egalitarianism, universalism and meliorism.

The problematics of tolerance is possible to find out in each of these liberal postulates. In the first – individualism – in the “taken of” type a real allocation of a man from traditional communications and industrial dependence and also the opposition of individuality of a man to these parts – an individual in public reproduction is fixed. The principle of individualism tries to adjust this conflictness by that interests and needs of individual announces as dominant before encroachments on them on the part of any collective. Egalitarianism as a requirement to recognize the equal advantage, of their moral values and equality of all people before the law as well as individualism is a norm of obligation. From a position of universalism it is supposed to understand the mankind as a community of free people and free in their variety.

At last meliorism – the statement about the opportunity of correction and perfection of any social and political institutes in contrast to the idea of progress assumes different ratios of conscious and spontaneous processes.¹

The valid processes of the modern world influence variability and adaptiveness of many ideological system and installations. In their contents it is found out the correctives on real public needs and coordination with ideas and principles of their political competitors. The formation of modern democratic bases just testifies to it. On of the idea of “the autocracies of people” came the ideas of a civil society and institute of human rights. A socio-cultural level and interests of modern individuals were expressed in these ideas. Today a political system appealing to norms and rules of a social hostel is a widespread form of democracy. Definition of democratic freedom contains the requirements about submission to the normative order of all participants and segments of public life. At a variety of conditions of human life the individuals are compelled to correlate the opportunities and desires to rules of life which are dictated them by the civilized order.

The critical situation in the countries of liberal democracy points to the historical limitation of this organizational/regulating system and to the search of new ideas and principles for solving such contradictions as individual dissociation, socio-cultural and material stratification, consumer rates etc. But it does not mean that public figures of a modern life refuse liberal-democratic priorities and gains, rights and freedom of a person, validity, nonviolence and variety.

We have allocated those real processes in which with evidence the conditions and preconditions of tolerance as political necessity and cultural norm are realized. All these processes have a global character. None any country in the world, nor any person can experience their influence on their tenor, needs and interests. Really the world history has grasped all and everyone by the necessity to resist biological and social entropy - the consequence of superprofit race, national-state divergence and

¹ Gray J. *Liberalism* - Milton Keynes: Open Univ. Press, 1986, PX.

break between cultural gains and their usage in public development. The uncertainty of further development of mankind does not remove from the agenda the question not only about the survival, but also the worthy human life. The scripts of survival which use the principle of isolation or westernization or modernization are not well-grounded nowadays, because global processes and crises of public development create constantly a situation of joint acceptance of the decisions. Really globalization of economic life is a product of the European civilization and its theoretical and ideological registration for the first time was received in the West, but now it is a world process which has captured the ability of people to live in many countries. Just during globalization the conditions *for dialogue of cultures and creation of universal norms of life* grow ripe. However to develop productively a cultural dialogue and cooperation it is necessary to realize a principle of tolerance in relation to various positions, values, norms, stereotypes etc. Moreover this principle is necessary to codify as civil-law norm. Only with the help of such legal legitimation the tolerance becomes the precondition of a dialogue of cultures and will get subsequently moral values. The requirement of civil-law registration of a principle of tolerance is not an abstract imperative or logic conclusion following from the analysis of global processes, necessity of a survival by all and everyone in circumstances of the multipolar world and various sorts of sovereignization. Its valid basis is created by real economic and social-political activity in such circumstances. The conditions of tolerance are found out in practice of the international organizations. Its real precondition becomes the ethos of new industrial enterprises which are organized as selforganizing systems which are more often subjected to the law control on the part of the independent participants of a public life.

A tolerant behavior is also promoted by new kinds of activity and ways of socialization not implanted in religious-confessional traditions, independent from an ethnic accessory and by virtue of its mobility and variety nonidealized. The leading tendency in actualization of tolerance is made in gains of liberal-democratic legal consciousness and in their internationalization by modern institutes of authority and real political activity of people.

UDK 316.7:911.3+316.32“199/200”

В. Н. Кузнецов
Москва, Русија

ГЕОКУЛЬТУРА И БЕЗОПАСНОСТЬ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Резюме

В содержании социологии безопасности, социологии культуры безопасности, геокультуры как методологии, как теории, как технологии главное место занимает феномен культура предотвращения.

Предотвращение представлено здесь как основной интеллектуальный инструмент, методология и технология постконфликтного миростроительства; сотрудничества в целях развития.

На практике благое управление означает поощрение законности, терпимости в отношении меньшинств и оппозиционных групп, транспарентных политических процессов, независимой судебной системы, беспристрастных полицейских сил, вооруженных сил под строгим гражданским контролем, свободной прессы и активных институтов гражданского общества, действенных выборов.

Ключевая категория социологии безопасности, культуры безопасности, геокультуры культура предотвращения – это процесс анализа формирования вызовов, угроз, рисков, опасностей и страхов жизнеобеспечению людей, семей, и народов; их целям, идеалам, ценностям и интересам.

Ключевые слова: геокультура, культура предотвращения, социология безопасности, глобализация

GEOKULTURA I BEZBEDNOST U USLOVIMA GLOBALIZACIJE

Rezime

Glavni aspekt naše teme – formiranje i razumevanje pojma geokulture na razmeđu XX i XXI veka – lakše je razumeti uvođenjem pojma kultura sprečavanja.

Sprečavanje predstavlja bazno intelektualno oruđe, metodologiju i tehnologiju postkonfliktnog graditeljstva sveta, saradnje u uslovima razvoja.

U praksi pojam sprečavanje vezan je za poštovanje zakona, tolerantnost prema nacionalnim manjinama i opozicionim grupama, za nezavisan sudski sistem i policiju, vojsku pod građanskom kontrolom, slobodu medija i aktivnih institucija građanskog društva, za demokratske izbore.

Kao ključna kategorija sociologije bezbednosti, kulture bezbednosti, geokulture, kultura sprečavanja predstavlja proces analize mehanizma formiranja toga što nosi sa sobom pretnju ljudskom životu, narodima i nacijama, što ugrožava njihove ciljeve, ideale, vrednosti i interese.

Ključne reči: geokultura, kultura sprečavanja, sociologija bezbednosti, globalizacija

Реальные события XXI века обозначили сложные, нередко трагические взаимоотношения людей, народов, государств, культур, взглядов, концепций, мнений. Мы являемся участниками и свидетелями процесса их взаимодействия. Мы сами, наши семьи включены как в позитивные, так и в негативные последствия таких событий.

Поэтому остро и остро осознана потребность в научных исследованиях, итоги которых могут осветить дорогу к достойной и безопасной жизни для всех. Именно для всех.

Автор в предложенном им учебнике представляет обобщающий, интегрирующий феномен — *геокультуру*. Эта категория известна гуманитарной науке XX века, хотя и не была определена в посвященных ей исследованиях. Мы предлагаем свое понимание, истолкование смысла, содержания, структуры и динамики феномена “геокультуры” как новой методологии, новой теории, новой гуманитарной парадигмы XXI века.

Исходное, “рабочее” определение категории *геокультуры* обосновано нами в статьях “Геокультура как феномен и научная категория”, “Геокультура как гуманитарная парадигма XXI века”, опубликованных в научных журналах, а также в статье “Геокультура”, представленной в Энциклопедическом словаре-ежегоднике “Безопасность Евразии — 2002”.

Таким образом, на основе сформулированных нами ранее определений этой категории, мы предлагаем следующее авторское видение и понимание самого феномена: *геокультура — это смысл, форма и сфера деятельности человека, народов мира и государств в культурном масштабе на основе уважительного диалога, культуры мира и безопасности по поводу формулирования, уточнения и достижения личных, национальных и цивилизационных целей, идеалов, ценностей, интересов; сохранения, развития и защиты норм и традиций людей, семей, наций и обществ, их социальных институтов и сетей жизнеобеспечения от неприемлемых вызовов, рисков, опасностей и угроз.*

По существу здесь представлено развитие понятия “безопасность” через “*культуру безопасности*” к “**геокультуре**”.

Полагаем, что для нового понимания феномена “геокультура” сложились и субъективные, и объективные условия. Сам процесс “складывания” прошел, по нашему мнению, несколько этапов.

Первый, исходный, этап мы соотносим с работами Иммануэля Валлерстайна, Президента Международной социологической ассоциации в 1994—1998 годах: статьи — “Непреодолимые противоречия либерализма: права человека и права народов в геокультуре современной миро-системы”, “Геокультура развития или трансформация нашей геокультуры?”; книга “Геополитика и геокультура: исследования изменяющейся мир-системы”.

Второй, методологический, этап создали фундаментальные исследования известных российских ученых, академиков РАН В. А. Макарова, В. С. Степина, Д. С. Львова, Г. В. Осипова, В. А. Садовниченко. Прежде всего мы имеем в виду работы В. А. Макарова об эволюционной экономике, связанные с явлениями неопределенности, неустойчивости, неравновесия, разупорядоченности и ориентированные на новый гуманитарный синтез XXI века. Особое значение для нашего исследования имеют труды В. С. Степина об универсальном эволюционизме, о современных тенденциях синтеза научных знаний, о человекообразных системах.

В работах Д. С. Львова динамика эволюции обогащена глубоким экономико-философским взглядом на перспективы человека, семьи, народов России в достижении достойной, благополучной и безопасной жизни на пути “нравственного возрождения социального творчества и созидания”, на пути “освоения богатого наследия страны”.

Особое значение для нашей работы имеют исследования Г. В. Осипова, который во многих своих работах исследовал решающее значение защиты общенациональных целей, идеалов и ценностей человека, общества, России.

Современные процессы глобальной информатизации в контексте социально-гуманитарных проблем человека, культуры и общества обстоятельно рассмотрены В. А. Садовничим, что помогло нам осмыслить тенденции становления геокультуры с учетом динамики безопасности в XXI веке.

Третий этап может быть определен на основе цикла исследований и публикаций Эрнеста Кочетова, в которых геэкономика как наука и гуманитарная парадигма рубежа XX и XXI веков была четко институционализована. Мы имеем в виду его учебник и научную монографию “Геэкономика (освоение мирового экономического пространства)”, которая вышла массовыми тиражами в 1999 и 2002 году; научную монографию “Глобалистика как геэкономика, как реальность, как мироздание: Новый ренессанс — истоки и принципы его построения, фундаментальные опоры, теоретический и методологический каркас”, опубликованную в 2001 году; “Геэкономический (глобальный) толковый словарь: Глобальное и цивилизационное измерение экономики, финансов, правопорядка, стратегии и безопасности”. Фрагменты словаря (весь он опубликован в начале 2003 года) были представлены в журнале “Безопасность Евразии” (2002, № 3). В публикациях Э. Г. Кочетова обоснованы ряд категорий и смыслов, которые в преобразованном виде вошли в основу геокультуры.

Четвертый этап составили важные исследования и публикации Д. Н. Замятина: “Географические образы в гуманитарных науках” (2001) и “Стратегия представления и отображения геэкономических образов России”². В его исследованиях органично соединены географичность и культура, а геэкономика рассмотрена во взаимосвязи с геокulturой.

Пятый этап мы связываем с работами А. С. Капто о культуре мира. В его фундаментальной монографии “От культуры войны к Культуре мира” (2002 г.)

исследованы важные сущностные характеристики феномена геокультуры. А в уникальном труде “Энциклопедия Мира” (2002 г.) определены и выстроены многие категории культуры мира и культуры безопасности.

Шестой этап может быть связан с материалами книги интернационального проекта, который по рекомендации ООН подготовили 19 известных в мире ученых по итогам “Года диалога между цивилизациями” (2001 г.). По итогам этого проекта была издана книга “Преодолевая барьеры: диалог между цивилизациями” (на русском языке в 2002 г.). В этой работе были рассмотрены ключевые характеристики и категории геокультуры: диалог, доверие, сотрудничество, терпимость (толерантность), прозрачность (транспарентность) и другие.

Седьмой этап определен как завершение переходного этапа институционализации геополитики и геэкономки на рубеже XX и XXI века. Применительно к геополитике мы имеем в виду работы З. Бжезинского 80—90-х гг. XX века, труды С. Хантингтона о столкновении цивилизаций. Ключевым звеном, на наш взгляд, стали разработка и публикация в сентябре 2002 года “Стратегии США в области национальной безопасности”. Здесь концептуализация силы доведена до предела самонадеянности. “У нас хватит сил, — утверждает в документе, — разубедить наших потенциальных врагов продолжать развивать свою военную мощь в надежде превзойти или хотя бы просто приблизиться к могуществу США”.

Восьмой этап мы связываем с началом периода новой институционализации XXI века в сфере обеспечения мира и безопасности. На этом этапе в соединении диалога, культуры мира и культуры безопасности происходит становление феномена геокультуры как новой науки и новой мировоззренческой парадигмы. Вот звенья институционализации.

1) В ноябре 2002 года в Осло (Норвегия) состоялось первое заседание Европейского совета религиозных лидеров. Здесь собрались православные, католические, протестантские, исламские, иудейские иерархи. Проблемы мира и безопасности были в центре обсуждения. Наиболее надежный выход в преодолении международного терроризма, по мнению европейских религиозных лидеров, “*признать равноправие различных культурно-мировоззренческих моделей*”. (Выделено нами. — В. К.)

2) На четвертом азиатско-европейском саммите (Копенгаген, 23—24 сентября 2002 года) впервые после терактов 11 сентября 2002 года были рассмотрены вопросы безопасности. Этот форум (A8EM) был учрежден в 1996 году. Здесь в числе ключевой причины терроризма была названа бедность. Отсюда внимание к программам по ликвидации нищеты.

3) 15 ноября 2002 года в Париже состоялось первое заседание российско-французского Совета по сотрудничеству в области безопасности. Основное внимание участников встречи было уделено проблемам

международной и региональной безопасности. Далее форум будет происходить ежегодно.

4) В июне—июле 2002 года Национальным собранием Франции был обсужден и одобрен новый **закон о безопасности**, предложенный министром внутренних дел Николя Саркози. Создается новый институт — Совет внутренней безопасности во главе с президентом Франции. Будут образованы девять межрегиональных управлений безопасности: им предполагается подчинить 19 региональных полицейских служб. В ближайшие годы намечено значительное увеличение расходов на обеспечение внутренней безопасности. Впервые в понимание объектов социальной безопасности включены: непосещение детьми школы, захват чужой недвижимости, проституция и т. д.

5) *Отметим преобразование Организации африканского единства в Африканский союз.* Лидеры 53 стран Африки, собравшиеся в первой половине июля 2002 года в городе Дурбан (ЮАР), осуществили фундаментальное институциональное преобразование. Именно Африка (не Азия!), исходя из опыта Европы, готовится создать общеафриканские институты — центральный банк, суд, парламент, коллективные миротворческие силы, Совет мира и безопасности. Особо значимо, что лидеры Африки создают основу для позитивных перемен при наличии противоречий по поводу несправедливых территориальных границ, острых споров по их поводу, бедности, значительных различий в языке и культуре. Но они начали уважительный диалог.

6) *Интересная и перспективная идея оформилась летом 2002 года на международном уровне.* Мы имеем в виду инициативу Президента Ирана Мохаммада Хатами по созданию “Коалиции за мир”. По его мнению, такая идея может стать предметом критического анализа и дискуссии в международной интеллектуальной среде наравне с концепцией межцивилизационного диалога и как его продолжение. Суть идеи может быть изложена, в основном, в такой последовательности:

- проект создания “Коалиции за мир” позволит воскресить ущемленную мировыми событиями идею мира в главном документе Объединенных Наций. Эта идея сможет официально противостоять неравноправному положению стран в мире;

- необходимым условием представляется отказ от абсолютизации своих интересов. Конечно, речь не идет об отказе от идеалов. Однако внешняя реальность побуждает нас к тому, чтобы построить мост на основе проекта “Коалиции за мир”, чтобы идеалы составили нашу цель, а реализм — основу практической деятельности;

- еще один необходимый момент заключается в полном отрицании насилия (кроме, естественно, тех случаев, когда речь идет о законной самозащите и о других законных действиях);

- “Коалиция за мир” и мирные действия для борьбы с терроризмом могут стать логическим продолжением межцивилизационного диалога, ибо отрицание незаконного насилия в любом виде и использование только мирных

политико-культурных средств для решения проблем берет свое начало в рациональном подходе к международным делам, к чему призывает и диалог между цивилизациями¹.

В структуре новой институционализации считаем необходимым представить исследования и публикации автора учебника 1992—2003 годов, направленные на создание социологии безопасности, социологии культуры безопасности как социологии геокультуры:

Первая линия: изучение процесса становления социологии безопасности в общем контексте гуманитарных, научных и технических аспектов проблем безопасности. В рамках данного направления автор учебника выступил как автор и организатор нового направления социологических исследований в двух проектах:

1) исходный проект — создание рубрики “Философия и социология безопасности” в Информационном сборнике “Безопасность”, которая функционирует с 1992 года по настоящее время. В качестве автора (и в соавторстве) подготовлено и опубликовано 6 статей по проблематике социологии безопасности;

2) новый проект — учреждение рубрик “Социология безопасности” и “Культура безопасности” в журнале “Безопасность Евразии”, которые существуют с 2000 года по настоящее время. Автор опубликовал 7 статей.

Вторая линия: исследование формирования социологии безопасности в ходе научно-исследовательских работ (НИРов), которые были посвящены социально-экономическим аспектам деятельности газовой промышленности России; динамике изменений ведущих международных организаций, ориентированных на решение гуманитарных проблем; методологии и технологии борьбы с международным терроризмом на региональном уровне России. В этих исследованиях автор учебника выступила в качестве научного руководителя НИРов и автора:

1) НИР “Разработка (составление) проекта Оригинал-макета рукописи книги (коллективной научной монографии “Безопасность России. Правовые, социально-экономические и научно-технические аспекты. Безопасность и устойчивое развитие газовой промышленности”)”. Заказчик — Международный общественный фонд “Фонд национальной и международной безопасности”. Код “ИСИ—26/3” от 25.02.2000 г.). Время исполнения: с 25.02.2000 г. по 15.06.2000;

2) НИР “Анализ состава, функций и результатов деятельности международных гуманитарных органов и организаций”. Заказчик — Центр стратегических исследований Гражданской защиты МЧС России. Код — “Сотрудничество -2001”. Государственный контракт № 3.8.4.— 1. Время исполнения: с 26 января 2001 года по 14 мая 2001 года;

3) НИР “Изучение масштабов и последствий иммиграции в Ямало-Ненецкий автономный округ в условиях возможных угроз международного терроризма”. Заказчик — Международный общественный фонд “Фонд

национальной и международной безопасности”. Код — ИСИ—26/7, Время исполнения: февраль—июль 2002 года.

Третья линия: подготовка и проведение четырех социологических исследований по анализу формирования социологии гуманитарной безопасности:

1) социологическое исследование “Москвичи о проблемах современной ситуации в России и о способах их решения” проведено как репрезентативный опрос москвичей в феврале 2002 года. Руководство исследованием. В опросе приняли участие 800 человек (автор — руководитель исследования);

2) общероссийское социологическое исследование “Культура безопасности современного российского общества”. Опрошены 1557 респондентов. Исследование проведено 20—28 февраля 2002 года (далее — *базовое исследование*) в 10 регионах России (Москва, Вятка, Ижевск, Краснодар, Воронеж, Омск, Калуга, Воркута, Екатеринбург, Иркутск);

3) опрос экспертов по теме “Социальное самочувствие граждан и проблемы безопасности” в марте 2002 года, в роли которых выступили отобранные по специальной методике ученые высокой квалификации в количестве 100 человек (в основном доктора наук);

4) социологическое исследование в Республике Северная Осетия — Алания по теме “Проблемы безопасности России в судьбах и мнениях людей”. Опрос проведен в марте 2002 года: участие приняли 800 человек (респонденты).

Четвертая линия: подготовка и издание научных монографий по итогам НИРов и социологических исследований.

1) Геокультура: Основы геокультурной динамики безопасности в мире XXI: Культура-Сеть. М.: Книга и бизнес, 2003. 39 п. л.

2) Социология безопасности: Формирование культуры безопасности в трансформирующемся обществе. М.: Республика, 2002. 15 п. л.

3) Культура безопасности современного российского общества. М.: РИЦ ИСПИ РАН, 2002. 3,4 п. л.

4) Культура безопасности. Социологическое исследование. М.: Наука, 2001. 24 п. л.

5) Безопасность через развитие. Газовая промышленность для Человека, Семьи и Общества (Социолого-экономический аспект). М.: Интел-Тех, 2000. 15 п. л.

Этимология понятия “геокультура” определяется двумя терминами: география и культура. Нас интересует социологический аспект явления в контексте проблем безопасности. В сфере географической науки *география культуры, или культурная география, “изучает территориальную дифференциацию культуры и отдельных ее компонентов (образа жизни и традиций населения, элементов материальной, духовной, языковой, политической, экологической культуры, искусства и др.)”*.

Собственно феномен “геокультура” (как географическая культура) в мировой социологии устойчиво и конкретно был представлен в работах Иммануэля Валлерстайна, посвященных миро-системному анализу. Конкретно

он рассмотрел категория “геокультура” в двух своих статьях: “Непреодолимые противоречия либерализма: права человека и права народов в геокультуре современной миросистемы” и “Геокультура развития или трансформация нашей геокультуры?” Основные смысловые блоки этого феномена, согласно И. Валлерстайну, могут быть изложены в следующей последовательности.

— “Я использую здесь слово “культура” в смысле, традиционно применяемом антропологами, как систему ценностей и основных правил, которые сознательно и бессознательно управляют поощрениями и наказаниями в обществе и создают систему иллюзий, которые должны убеждать членов общества в его легитимности. В любой миросистеме всегда есть люди и группы, которые полностью или частично отвергают геокультурные ценности, и даже те, кто борется против них. Но покуда большинство “кадров” системы активно принимают эти ценности, а большинство простых людей не относятся к ним с активным скептицизмом, можно говорить, что геокультура существует, а ее ценности преобладают”.

— “Я хотел бы также доказать, что *интеллектуальное построение геокультуры* не только внутренне противоречиво в логических терминах, что непреодолимое противоречие, представленное им, само по себе является существенной частью геокультуры”.

— “Слово *культура* употребляется в двух диаметрально противоположных смыслах. Она обозначает нечто общее, присущее двум или более индивидам, но она обозначает также и то, что *не* является общим для двух или более индивидуумов. Иначе говоря, культура — это то, что объединяет людей, но также и то, что их разделяет. Когда мы поднимаем сегодня проблему “культуры” в ее отношении к “развитию”, мы используем слово *культура* в смысле, разделяющем народы. Мы говорим о том, что “культура” Кореи отличается от китайской “культуры” и от британской “культуры”.

Проблема в том, что же такое культура Кореи, Китая или Британии? Является ли она системой ценностей и обычаев, проповедуемых и каким-то образом соблюдаемых большинством людей в Корее, или в Китае, или в Великобритании в 1993 г.? Или же это та часть этих ценностей и обычаев, которая проповедовалась и соблюдалась большинством людей в Корее, Китае или Великобритании как в 1993 г., так и в 1793 г.? Или как в 1993 г., так и в 993 г.? По меньшей мере не самоочевидно, что мы подразумеваем под выражением корейская, или китайская, или английская культура. Более того, совсем не самоочевидно, что существует единая культура, соответствующая этим определениям. Культура меняется в зависимости от времени, от региона внутри названных границ и, конечно же, от класса.

Так что, когда мы говорим, как Маргарет Мид, что мы должны уважать культурные ценности, необходимо знать, о чьих или о каких культурных ценностях мы говорим. В противном случае отсылка слишком неопределенна”.

— “Основу геокультуры развития составляют три убеждения:

(а) что государства, являющиеся настоящими или будущими членами Организации Объединенных Наций, политически суверенны и, по крайней мере потенциально, экономически автономны; (б) что каждое из этих государств имеет фактически только одну, по крайней мере одну преобладающую и исконную, национальную “культуру”; (в) что каждое из этих государств с течением времени может отдельно “развиться” (что на практике, видимо, означает достижение уровня жизни нынешних членов ОЭСР).

Я считаю, что первые два утверждения не совсем верны или верны лишь в том случае, если учитывать их многозначность, а третье — совершенно ошибочно. Политический суверенитет независимых государств, на котором основывается первое утверждение, большей частью является фикцией даже для тех стран, которые достаточно сильны в военном отношении, а концепция экономической автономии — полная мистификация. Что касается второго утверждения — о существовании национальной “культуры”, одной в каждой стране — несомненно, существует нечто, что можно определить подобным образом. Но такие национальные “культуры” — вовсе не последовательная, не определенная и относительно не изменяемая модель поведения, а скорее сконструированные и постоянно перестраиваемые мифологии. С уверенностью можно сказать, что различия между тем, во что люди верят и как они в среднем ведут себя, между, скажем, Кореей, Китаем и Великобританией, огромны. Но гораздо труднее доказать, что в каждом из этих государств существует единая национальная культура с относительно непрерывной исторической преемственностью или что внутригосударственные культурные различия можно безболезненно игнорировать.

Что касается возможностей национального развития в рамках капиталистической мирэкономки, просто невозможно чтобы оно реализовалось для *всех* государств. Процесс накопления капитала требует существования иерархической системы, в которой прибавочная стоимость распределена неравномерно как в пространстве, так и между классами. Более того развитие капиталистического производства в историческом времени фактически вело к постоянно возрастающей социально-экономической поляризации населения мира (а на самом деле даже ее требовало). Это дополнялось демографической поляризацией. Таким образом, верно, что, с одной стороны, так называемое национальное развитие в определенной мере всегда возможно, но оно является циклическим процессом в системе. Не менее верно и то, что, поскольку неравное распределение преимуществ как исторически, так и теоретически постоянно, всякое “развитие” в одной части мирэкономки на самом деле имеет своей оборотной стороной “упадок” или “регресс”, либо “слаборазвитость” какого-то другого”.

— “Вот почему я написал заглавие в форме вопроса: “Геокультура развития, или трансформация геокультуры?” Потому что геокультура развития — историческая форма культурного давления во всех государствах с целью обеспечения программы “модернизации” или “развития”, программы, которая

оказалась бесполезной для этих стран — привела нас в нынешний тупик. Мы разочаровались в иллюзиях, связанных с “развитием” в том виде, в каком оно проповедовалось в 1945—1970 гг. Мы теперь знаем, что оно может привести в никуда”.

— “Вместо бесплодных поисков неубедительных альтернативных решений невозможных дилемм, поставленных геокультурой развития, мы должны переключить наше внимание на трансформацию геокультуры, которая происходит на наших глазах и ставит перед нами вопрос о том, куда мы направляемся и куда хотим прийти”.

“Разочарование в геокультуре развития означало утрату веры в государство как проводник реформ и оплот личной безопасности. Это запустило самоподдерживающийся цикл. Чем меньше легитимности признается за государствами, тем труднее им навязывать порядок или гарантировать минимальный уровень социального благополучия. И чем труднее становилось государству выполнять эти функции, которые для большинства людей являются *raison d'être* существования государства, тем меньше легитимности за ним признавалось.

Перспективы пугают людей. После 500 лет последовательного роста силы и легитимности государственных структур, к тому моменту, когда большинство людей отказались от альтернативных гарантий безопасности или благополучия, государство внезапно начало терять свою ауру. (Конечно, эти 500 лет можно было насчитать не во всех частях света, множество зон были введены в современную миросистему совсем недавно; но для подобных регионов это справедливо в отношении того периода, когда они уже вошли в миросистему.) Испуганные люди ищут защиты. Они обратились за защитой к “группам” — к этническим группам, к религиозным группам, к расовым группам, к группам, воплощающим “традиционные” ценности”.

— “Действительность такова, что мы живем в мире глубокого неравенства, и у нас нет морального права просить кого-то воздержаться от попыток уменьшить это неравенство. Следовательно, мы должны желать “устойчивого развития” для всех, и мы должны признавать требования “культурной” целостности, предъявленные любой группой, любой страной. Если эти требования создают для нас сегодня проблемы, это происходит не потому, что выдвигаются требования, а потому, что ослабевают репрессивные механизмы миросистемы. Великий всемирный беспорядок, в который мы вступили, вызван не борьбой угнетенных, но кризисом структур, которые их угнетают.

В данный период великого всемирного беспорядка, кризиса нашей современной миросистемы, исторического капитализма мы пойдем вперед только в том случае, если будем в состоянии ясно рассмотреть всю картину. Это будет период двойной борьбы — борьбы за сиюминутное выживание и борьбы за оформление грядущей исторической системы, которая в конце концов возникнет из нынешнего системного хаоса. Те, кто пытаются создать новую

структуру, повторяя ключевую черту существующей системы — иерархическое неравенство, сделают все для сосредоточения нашего внимания на проблеме сиюминутного выживания, чтобы мы не смогли выдвинуть исторические альтернативы их проекту поддельной трансформации, поверхностной трансформации, оставляющей в неприкосновенности существующее неравенство.

Тот факт, что историческая система находится в кризисе не означает, что люди не продолжают день за днем делать или пытаться делать то же самое (или, по крайней мере, многое из того), что они делали прежде. Всемирное производство товаров на рынок будет продолжаться. Государства по-прежнему будут иметь армии и вести войны. Правительства по-прежнему будут использовать полицейскую силу для подкрепления своей политики. Накопление капитала будет продолжаться, хотя и с возрастающими трудностями, социальная и экономическая поляризация миротрансформации будет углубляться. Как государства, так и люди будут по-прежнему искать способы, обеспечивающие им вертикальную мобильность, направленную вверх в иерархии системы, или предохраняющие их от движения вниз.

С одним, однако, существенным отличием от того, как все это происходило 500 последних лет! Флуктуации внутри системы будут все более бурными и болезненными. Между тем, если во времена, когда историческая система была относительно стабильной, крупномасштабные действия (так называемые революции) оказывали относительно небольшое воздействие на функционирование системы, *теперь даже незначительные действия могут оказать относительно большое влияние — в меньшей степени на реформирование сегодняшней системы, чем на определение возможных очертаний системы или систем, идущих ей на смену. Таким образом, вознаграждение вмешательству человека может быть очень велико, но и наказание за невмешательство или неправильно направленные действия тоже велико*". (Выделено нами. — В. К.)

— “Мы сегодня стоим перед вызовом — в эпоху перехода к новой исторической системе надо взять четыре направления критики исторического капитализма (глубокой критики, которая, однако, была сформулирована недостаточно убедительно) и преобразовать их в Позитивную модель альтернативного социального устройства, которая не попала бы в ту же ловушку, в какую попала предыдущая (частичная) критика. Мы должны быть радикальными, то есть мы должны добраться до корней дела. И мы должны предложить действительно фундаментальную перестройку. Это проект по крайней мере на 50 лет. И это проект общемирового охвата, он не может быть осуществлен только в некоторых местах или частично, хотя действия на местах должны сыграть главную роль в этом преобразовании. И для него требуется на полную мощность использовать человеческое воображение. Но это возможно”.

— “Способность государств поддерживать внутренний порядок, вероятно, уменьшится. Уровень внутреннего порядка всегда подвержен флуктуациям, и Б-периоды печально известны как момент трудностей, но в

системе в целом на протяжении 400— 500 лет внутренний порядок постоянно возрастал. Мы можем назвать это феноменом роста “государственности”.

Конечно, за последние 100 лет все имперские структуры *внутри* капиталистического мира-экономики (Великобритания, Австро-Венгрия, совсем недавно СССР/Россия) распались. Но предмет, на который следует обратить внимание, — это скорее историческое строительство государств, которые делали своими гражданами всех тех, кто проживал в их границах. Таковы были метрополии Великобритании и Франции, Соединенные Штаты и Финляндия, Бразилия, Индия. И такими же были Ливан и Сомали, Югославия и Чехословакия. Развал или крах последних совершенно отличается от распада “империй”.

Можно пренебречь распадом государственности в периферийной зоне как чем-то ожидаемым или геополитически не значительным. Но это идет вразрез с долгосрочной тенденцией, а падение порядка в слишком многих государствах создает серьезные напряжения в функционировании межгосударственной системы. Однако наиболее угрожающей является перспектива ослабления государственности в зонах сердцевины. И прекращение либерального и институционального компромисса что, как мы доказали, и происходит, дает основания предположить, что такое ослабление имеет место. Государства захлестывают требования безопасности и благосостояния, которые они политически не в силах удовлетворить. Результатом становится постоянная приватизация безопасности и благосостояния, что движет нас в направлении, отличном от того, которым мы двигались 500 лет”.

— “Здесь можно быть максимально кратким, потому что здесь больше всего неопределенности. *Ситуация хаоса — это может показаться парадоксом — наиболее чувствительна к сознательному человеческому вмешательству. Именно во время периодов хаоса, в противовес периодам относительного порядка (относительно детерминированного порядка) человеческое вмешательство производит существенные изменения*”². (Выделено нами. — В. К.).

Наше понимание концептуализации “геокультуры” “*по Валлерстайну*”, в самом предварительном порядке, основывается на предположении что новизна, оригинальность и актуальность его суждений для гуманитарной науки XXI века, для научного мировоззрения XXI века заключаются в ориентированности формирующейся **геокультурной парадигмы** на цели, идеалы и ценности человека, на его творческий потенциал, на *обеспечение нового гуманитарного синтеза в современной науке* (хотя издатели и назвали сборник статей И. Валлерстайна “Анализ мировых систем...”).

Важную роль в осмыслении феномена “геокультура” имеет, на наш взгляд, обсуждение характера самой географии на рубеже XX и XXI веков: здесь существенный компонент содержания исследуемой нами категории.

Для становления социологического аспекта формирующейся проблемы *геокультурности* рассмотрим вклад географии в нормирование и функционирование геополитики и геоэкономики.

С точки зрения социологии геополитики, наибольший интерес вызывает фундаментальная и оригинальная работа к. А. Колосова и Н. С. Мироненко “Геополитика и политическая география”, изданная в 2001 году. Авторы полно и убедительно, социологически, на наш взгляд, определили проблемную научную область геополитики. По их мнению, основной задачей геополитики “выступает *фиксация и прогноз пространственных границ силовых полей* разного характера (военных, экономических, политических, цивилизационных, экологических) преимущественно на глобальном уровне. В качестве генераторов этих полей выступают государства, межгосударственные группировки и ряд негосударственных субъектов, в частности транснационального значения, а в качестве механизма взаимодействия силовых полей — так или иначе понимаемые геополитические интересы (имперские устремления, обеспечение безопасности государства, сохранение самобытности культуры, а также, как отмечал известный российский историк и географ А. Н. Гумилев, амбиции пассионарных личностей и т. п.).

В результате формируется геополитическая структура мира, отличная от простой политической карты мира и выявляемая методами геополитического районирования целостного планетарного пространства”.

Еще более конкретно и социологично раскрывается В. А. Колосовым особенность геополитики (географической политики) в раскрытии сути новой геополитики как *геополитики взаимодействия*.

— “Акцент на взаимодействие между территориальными системами (государствами, их коалициями, регионами и т. д.), а не только на различия и конфликты между ними.

— “Многомерность”, несводимость только к политическим, военным, экономическим аспектам, необходимость новых культурологических и иных подходов.

— Изучение новых объектов политической деятельности на мировой арене: транснационального бизнеса, правительственных и неправительственных международных организаций, националистических, сепаратистских движений, а также политических движений народов, не имеющих государственности и расселенных по территории нескольких стран влиятельных диаспор, партизанских и подпольных движений, террористических организаций. Нынешняя национально-государственная система организации общества испытывает серьезный вызов со стороны процессов транснационализации и глобализации, заставляющий искать новые институциональные рамки, соответствующие новым условиям и задачам, что включает, разумеется, и территориальный аспект.

— Анализ предпосылок и результатов деятельности международных и наднациональных организаций и группировок, нового геополитического положения государств в их рамках, поиск оптимальных пространственных уровней и рамок для реализации политических решений.

— Изучение взаимозависимости между геополитическими факторами, проявлениями социально-экономических и экологических кризисов, особенно в странах мировой “периферии” (в странах Африки, Латинской Америки, Южной Азии и т. д.).

— Внимание к “новым измерениям”, которые приобрела в последние годы проблема территориально-государственного размежевания, в частности, в связи с распадом многонациональных государств и разграничением акваторий Мирового океана и Антарктиды.

— Разработка геополитических сценариев будущего, прежде всего нового глобального геополитического порядка, переход к которому начался в 1989 г. в результате революций в бывших социалистических странах”. Отметим, прежде всего применительно к геополитике, такие смысловые блоки: геопространство; силовые поля (баланс сил); национальные, государственные, коалиционные интересы; анализ сфер влияния.

Также интересно с точки зрения социологии геοэкономики рассмотреть основные категории и основную проблемную область геοэкономики на основе работы Э. Г. Кочетова “Геοэкономика (Освоение мирового экономического пространства)”, изданной в 1999 году.

Первую особенность геοэкономики — ее ориентированность на XXI век автор объяснил так.

“Для осознания главных тенденций XXI века следует исходить из представления о мире как глобальном пространстве. В свою очередь глобальное пространство есть симбиоз частных пространств, отражающих ту или иную сферу деятельности человека и заполняющих все глобальное пространство. Эти пространства как бы условно вплетены одно в другое, но вместе с тем каждое из них функционирует по своим законам, имеет свою атрибутику и черты. Мы расчлняем глобальное пространство, берем из него частные, чтобы внимательно присмотреться к каждому из них, попытаться разгадать возможную их эволюцию и трансформацию, а впоследствии, соединив их вместе, убедить себя в том, что в какой-то мере мы ознакомились и поняли этот мир, выявили истоки и принципы построения национальной доктрины долгосрочного развития и обоснования стратегического арсенала ее реализации.

Эти пространства обладают удивительными свойствами: при полной взаимозависимости они имеют свойства иерархии, господства одной разновидности пространства над другими. В разные периоды по-разному выстраивается эта иерархия. Стратегическая игра на иерархической лестнице — первый принципиальный горизонт (уровень) стратегического оперирования в глобальном пространстве (мире).

Второй уровень стратегического оперирования заключается в прояснении проблемы, связанной с поведением того или иного пространства (а стало быть, и глобального пространства в целом), в тех или иных цивилизационных координатах развития.

И, наконец, третий уровень стратегического оперирования — поведение пространств в формационных координатах.

Выделим из мирового пространства три главных пространства: геополитическое, геоэкономическое и геостратегическое, так как они в той или иной мере предопределяют реальную обстановку, в которой осуществляется деятельность человека. Но эти три пространства по отношению друг к другу непостоянны: одно из них обязательно выходит на главные позиции история четко фиксирует периоды господства того или иного пространства”.

— “...суть геоэкономики: геоэкономика — это концепция внешнеэкономической стратегии и формирования внешнеэкономических доктрин, которая вписывается в общую теоретическую панораму, состоящую из трех взаимообусловленных и взаимозависимых частей:

- 1) мировая хозяйственная система: внутренний экономический “регламент”;
- 2) внешнеэкономическая макромодел: генезис системы связей национальной экономики с внешней сферой;
- 3) стратегический арсенал реализации национальной доктрины (технология оперирования на мирохозяйственной арене — высокие геоэкономические технологии)”².

Э. Г. Кочетов обосновал интересную и важную систему категорий и смыслов (атрибутов): геоэкономическое пространство, интернационализированные воспроизводящие ядра, мировой доход, геоэкономический атлас мира, высокие геоэкономические технологии, геоэкономическая память, стратегический анализ.

Отметим важную особенность геоэкономической парадигмы в обосновании Э. Г. Кочетова. Во-первых, от пространств (больших пространств) в ходе его (их) *расчленения* автор движется к трем главным пространствам: геополитическому, геоэкономическому и геостратегическому. Впоследствии он предполагает их снова соединить вместе, разгадав их возможную эволюцию и трансформацию. Во-вторых, от категории силы (силовых полей, баланса сил) Э. Г. Кочетов движется к высоким геоэкономическим технологиям, к геоэкономической памяти.

В понимании *геокультурности* после рассмотрения в самом предварительном порядке геополитики и геоэкономики важное значение, на наш взгляд, имеют суждения Д. Н. Замятина. В своей статье “Географические образы в гуманитарных науках”, опубликованной в 2001 году, он представил анализ культурно-географических образов, частным случаем которых реально выступают геоэкономические, геосоциальные или геополитические образы.

Прежде всего, представим смысл понятия КГО (культурно-географический образ) “по Замятину”. ““Мягкое” определение КГО: культурно-географический образ есть максимальная визуализация и вербализация культуры, и в то же время это целенаправленная, максимально визуализированная и вербализированная географизированность пространства. Пространство выступает здесь как средство репрезентации и интерпретации самой культуры.

“Жесткое” определение КГО: культурно-географический образ — это устойчивые пространственные представления о каких-либо культурных объектах или объектах культуры. В рамках культуры, или ее представлений, репрезентация КГО может “включаться” автоматически, однако интерпретация

КГО при этом не обязательна. Большинство недостатков современного краеведения (“наивная” трактовка фактов, дикие подчас интерпретации результатов исторических и археологических результатов, стремление “привязать” к определенной местности как точке масштабные КГО) связано с попытками недостаточно подготовленной интерпретации при не полностью и часто некорректно проведенной репрезентации КГО”.

Важная роль отводится автором процессам репрезентации и интерпретации. “Процессы репрезентации и интерпретации, — отмечает он, — должны трактоваться в контексте исследования культурно-географических образов (КГО) максимально конкретно. Процессы репрезентации и интерпретации должны быть соотнесены между собой, хотя это соотношение не должно быть жестким или чем-то постоянным. Важно отметить, что репрезентация в определенном смысле “первична, а интерпретация “вторична”, однако они могут сосуществовать во времени и пространстве; т. е. быть синхронными, одновременными, и “синхронными”, однопространственными, симультанными.

Репрезентация — это процесс визуализации и вербализации образа, когда культурно-географическое пространство опосредуется, дистанцируется или даже “огрубляется” (реальность как бы огрубляется репрезентирующим ее образом). Такое понимание репрезентации КГО вполне укладывается по аналогии в классическую психологическую схему, отработанную еще Фрейдом: психические процессы происходят на уровне бессознательного подсознания и сознания. На значение репрезентации КГО — сформировать работоспособные и эффективные образы (уровень “сознания”) путем аккультурации реальности (уровень “бессознательного”). Сразу отметим, что это — аналогия, ибо речь идет не о психологических, а о культурно-географических образах.

Интерпретация КГО означает выход за пределы обыденной рациональности сознания. Происходит процесс самоактуализации географического пространства. Пространство как бы обволакивает культуру и максимально ее актуализирует посредством четкой образной локализации. *В образном смысле культурная география, несомненно, гораздо более точная наука, нежели граничащие с ней области политической, экономической или социальной географии*⁶. (Выделено нами. — В. К.)

Представляется особенно важным процесс, по Замятину, “опространствления культуры”. Мы обращаем внимание на это обстоятельство, так как здесь представлено уникальное исследование того, как из двух отдельных понятий “география” и “культура” воссоздается нечто целостное: **“географическая культура”, “геокультура”, “геокультурность”**. *Свойства, смысл, суть, содержание этого возникшего нового больше, богаче, перспективнее, чем то, что содержится в каждом из двух отдельных понятий. Здесь момент оформления новой категории “геокультура” на основе эмерджентности, целостности, синергетичности.*

Теперь мы можем предположить, в самом предварительном порядке: *геокультура — самостоятельный раздел гуманитарной науки и самостоятельное междисциплинарное научное направление по изучению Мир-культуры. Геокультура имеет*

собственный объект и предмет изучения, а также свою методологию, основные категории, принципы, методы и приемы исследования.

UDK 339.923::061.1(4:497.2)
316.422(497.2)

Petar-Emil Mitev

Institut za društvene vrednosti i strukture "Ivan Hadjiysky"
Sofia, Bulgaria

PERCEPTION OF EUROPE DURING BULGARIAN TRANSITION

Summary

In the beginning of transition, Europe looked a chimera, a distant ideal goal, a new version of the "bright future". This was revealed by sociological surveys. It was commented in the press.

In 2004 Europe is no longer "immaterial landmark", "heavenly star". And the road to Europe does not any longer look like a "moon path".

The new distance from the country to European Union changes the political language. In 1995/97 a joint Bulgarian – British comparative survey was carried out of the political language in the two countries (led by J. Riordan and P.-E. Mitev). A characteristic difference: there is a whole series of terms in the English political language used to rate the attitude to European integration from positive to reserved to negative (anti-Brussels, anti-Europeanism, anti-Europe card, Europhile, Euroskeptics, pro-European). At that time the nuances did not have Bulgarian equivalents in circulation and this difference was discussed at a Bulgarian – British conference. Now we are observing an interesting mutation of Euro-utopias into Euro-skepticism.

With the start of the negotiation process for Bulgarian membership into EU, and even more with its finalization in the last two years, European perspective now seems a reality though not without problems. It becomes clear that accession to Europe is not a journey to Eden but a process of juxtaposition, clash and coordination of different interests. Priorities are being weighed, solutions are being optimized. The process per se is a positive one. The road to the European Union is not only political and economical. It is also psychological. There are foreign political aspects in addition to the domestic political and cultural ones. The problems associated with European integration can easily be deformed in the context of national political complexes and this vulnerability of popular psychology exploited by mass media and politicians.

Key Words: European Union, European Integration, Bulgarian Transition

PERCEPCIJA EVROPE TOKOM BUGARSKE TRANZICIJE

Rezime

Na početku tranzicije, Evropa je izgledala kao himera, udaljeni idealni cilj, nova verzija "blistave budućnosti." Tako su utvrdila sociološka istraživanja. Tako se pisalo u štampi.

Godine 2004. Evropa nije više “nematerijalni orijentir”, “nebeska zvezda”. A put u Evropu više ne izgleda kao “mlečni put.”

Nova distanca Bugarske prema Evropskoj zajednici menja politički jezik. Godine 1995/97 zajedničko bugarsko-britansko uporedno istraživanje ispitalo je politički jezik dreju zemalja (projektom su rukovodili Dž. Riordan i P. E. Mitev). Karakteristična razlika je u tome što postoji čitav niz termina u engleskom političkom jeziku koji se koristi za ocenjivanje odnosa prema evropskoj integraciji od pozitivne preko rezervisane do negativne (npr. protivbriseljsko, protivevropsko, protiv evropske karte, evrosilski, evroskeptično, proevropski). U to vreme nijanse nisu imale bugarske ekvivalente u optičaju a ova razlika bila je predmet rasprave na jednoj bugarsko-britanskoj konferenciji. Danas smo, pak, svedoci jedne zanimljive mutacije evrontopija u evroskeptičizam.

Sa početkom pregovaračkih procesa za članstvo Bugarske u EZ a još više sa njegovom finalizacijom u poslednje dve godine, evropska perspektiva danas izgleda realnost iako ne bez problema. Postaje jasno da pristup Evropi nije put u raj već proces uporednog stavljanja, sukobljanja i koordinacije različitih interesa. Vagaju se prioriteti a rešenja se optimalizuju. Proces sam po sebi je pozitivan. Put u Evropsku zajednicu nije samo politički i ekonomski. On je i psihološki. Postoje strani politički vidovi pored domaćih političkih i kulturnih. Problemi skopčani sa evropskom integracijom mogu se lako deformisati u kontekstu nacionalnih političkih složenosti a tu ranjivost popularne psihologije eksploatišu masovni mediji i političari.

Ključne reči: Evropska zajednica, evropska integracija, bugarska tranzicija

The opportunities and the risks are the two sides of any huge step ahead both in individual life and in public development. The awareness of the opportunities is required to realize them, and the risks – to increase the opportunities.

The European perspective looked three different ways from three different distances in the course of Bulgarian transformation. If we are to use the leading features we can say that at its first stage it is ideological, at the second – political, at the third – ontological, political, which transforms into civil and thus achieves an overall nature.

The ideological perspective emerged back in 1989. The term “Bulgarian road to Europe” was born. During the first years of the transition the country realized the need and the changes in its geopolitical reorientation. Europe is a symbol, idea, a distant “light at the end of the tunnel”. There is no Euro skepticism. The idea of Europe is abstract, idealized and it looks like a new version of the utopian “bright future”.

The political perspective received actual weight with the commencement of the accession negotiations (2000), with the first steps to harmonization of the national legislation with the European legislation, with the fall down of the Schengen barrier. The first signs of Euro skepticism appear with the narrowing of the gap. Europe becomes a political struggle trump card.

The civil perspective emerges after Bulgaria receives the road map (2003) and the negotiations reach their final phase. Politization increases. The European hopes strengthen. But so do the symptoms of Euro skepticism.

In 2004 Europe is no longer “immaterial landmark”, “heavenly star”. And the road to Europe does not any longer look like a “moon path”.⁸⁹

The new distance from the country to European Union changes the political language. In 1995/97 a joint Bulgarian – British comparative survey was carried out of the political language in the two countries (led by J. Riordan and P.-E. Mitev). A characteristic difference: there is a whole series of terms in the English political language used to rate the attitude to European integration from positive to reserved to negative (‘anti-Brussels’, ‘anti-Europeanism’, ‘anti-Europe card’, ‘Europhile’, ‘Euroskeptics’, ‘pro-European’, *etc.*). At that time the nuances did not have Bulgarian equivalents in circulation and this difference was discussed at a Bulgarian – British conference. Now we are observing an interesting mutation of Euro-utopias into Euro-skepticism.

With the start of the negotiation process for Bulgarian membership into EU, and even more with its finalization in the last two years, European perspective now seems an ontological reality though not without problems. It becomes clear that accession to Europe is not a journey to Eden but a process of juxtaposition, clash and coordination of different interests. Priorities are being weighed, solutions are being optimized. The process per se is a positive one. The road to the European Union is not only political and economical. It is also psychological. There are foreign political aspects in addition to the domestic political and cultural ones. The problems associated with European integration can easily be deformed in the context of national political complexes and this vulnerability of popular psychology exploited by mass media and politicians.

At the final section of the accession process a clear awareness is needed as to what will assist us, and what can impede the full membership in the European Union. I will allow myself several emphases.

The European way of Bulgaria is facilitated by a number of factors.

The first one is the *geopolitical un-encumbrance*. The complexity of the ethnical formation and interaction, as well as the interweaving of historical faiths left a heavy historical burden on the Balkan people. Kosovo encumbered the democratic process and the European perspective of Serbia. Kosovo is a geopolitical burden for Albania as well. Romania is encumbered by the Moldova case. Even now Macedonia still bears the absurd definition “former”, but not because of Bulgaria. Fundamental geopolitical fact is the liberation of the Bulgarian national conscience of the burden of the Balkan irredentism.

A representative sociological research, where a French indicator was used: “Which European country do you feel closest?”, produced an unexpected result for the interviewers. It

⁸⁹ One of the best Bulgarian sociologists from the middle generations, Dr. Roumen Dimitrov, had written: “Europe is an aim without means. It is an immaterial landmark, a heavenly body. The road to Europe is a moonpath.” (R. Dimitrov, *SEGA* magazine 51/1998). Soon after this pessimistic conclusion he migrated to Australia with all his family. His personal decision was unique but not his considerations. According to the well-known economist Dr. Emil Hursev: “Europe” is not a geographical term for us, it has long ago become a symbol of the Promised Land, the abstract ultimate aim of the journey, an ersatz of Paradise or (translated into the terms of another religion) – of communism.” (E. Hursev, “Sega” daily, 4.01.1999).

turned out that Macedonia did not rank first: for the young people this is Germany, and for the elderly ones – Russia.

Bulgarian are not suffering a Macedonian complex and they realize that the perfect solution of the Balkan ethnic relations is not a change of the state borders, but free civil relations within the unified Europe without state borders.

The second factor is the *ethnic and religious un-encumbrance*. Bulgaria will contribute to the EU a solid group of approximately one million Moslems. This would be a potential risk, had there not been an important circumstance. Moslem fundamentalism did not settle in the country. The political party, for which the Bulgarian Moslems vote is secular, not a religious party. It has pronounced pro European and pro Atlantic orientations. By the way another party is also formed which counts on the Moslem electorate; it is secular, not a religious one.

In order to distinguish itself from the Movement for Rights and Freedom (MRF), which joined the Liberal International, the NMRF announced it has a social democratic orientation.

The third factor is the *political consensus*. The European integration is not a one-party priority, it is a national political orientation. A government with a MRF mandate signed the European Treaty for Bulgaria's Association to the EC (1993); a socialist government filed the application for a full membership in the EU (1995); a government of the conservatives started accession negotiations (2000). The appearance of Simeon the Second at the political stage faced suspicions, motivated with European and Atlantic arguments. All of these were emphatically denied.

The fourth factor is particularly important in the subject context – these are the *social – psychological prerequisites*. I will outline the main specifics of the Bulgarian national psychology, which facilitate the European integration of the country.

- Self-assessment criteria. The Bulgarian does not wish to be resident of an underdeveloped country. Following the fall of the second world there is no doubt as to the direction he should be taking. Even now Bulgarians are using the self-assessment criteria of a developed country. The bankruptcy of Balkan Airlines was painful experience, as a developed country needs its own national carrier. Kozlodui NPP is mainly matter of national confidence: a developed country should have stable power base, and to us the nuclear energy is a guarantee.
- Openness to the world. The Bulgarian is distinguished by the sense of novelty; he is not conservative.
- Cult to the education of children. If the psychological priorities should be limited to two constantly proved by the Bulgarian, regardless of political changes since the national Renaissance until present they can be summarized in two: a cult to the home and to the education of the children.

It is amazing – this can be stated based on empirical studies, including under the international FATE project – to what extent families, in very difficult financial positions during the transition, support in any way they can their children, only and solely to ensure their education.

- The small ownership mentality. Bulgaria starts its journey into the newest history as a country of the small owners. The mass psychology is that of the lower middle class and therefore – naturally opened to comprehend and adapt to the market relations of the new European economic area, to integration into the EU Lisbon strategy, which priority is the “comfortable environment for the development of the small and medium-sized business”.

The risks are historically predetermined as well; in some cases they are the other side of the advantages.

Now risks shape up in a new context. If at the beginning of the transition the idea of Europe is ideological, in its culmination – political, and after the end of the transition it is necessarily civil. The specifics of each prior phase leave their burden on the next one. At the final segment certain risk features of the national images become apparent.

First, *etatism*. The accession to the EU is perceived mainly as a relationship between countries, extremely etatistically. In the background, hidden outside the man’s attention in everyday life, remain the civil society, the possible and needed contribution of non-government organizations, of the citizens themselves.

Second, *passiveness*. Most often in the Bulgaria – EU relations it is assumed as an axiom that the active and leading party is the European Union. This can be evidenced by the political language where transition idioms dominate such as: “Europe wants”, “Europe points out”, “Europe is pushing us”, etc., all different cases where the subject is always Europe.

Such an idea becomes counter-indicative as to the tasks the Bulgarian society is facing. The accession process should be understood as an active joint participation, so that the illusion is dispelled that the European membership can resolve in itself the problems of the country. The place Bulgaria will take in united Europe will depend mostly on the preparation and the quality of participation of the Bulgarians themselves.

Third, *provincialism*. In an article written by Mr. Ivan Krastev, published in the European press, the term “blessed provincialism” was used. I do not argue the thesis of the author, but I would like to stress that there is also *unblessed provincialism*, grown based on the limited horizon of the small plot of land, the shop, the craftsman’s workshop. Bulgaria freed itself from the tragic feeling of historical loss of land, but the fear of losing the small plot of land remains, fixed in the Constitution. It is true that Kozlodui NPP is defended only for the sake of the national prestige, the feeling that our country will be unjustly injured, if left without the small blocks. But something else is also true – the Bulgarian public opinion has no clear idea as to the European ecological conscientiousness and its impact on European policy. In the in-depth interviews conducted by the Institute of Social Values and Structures “Ivan Hadjiysky” we did not come up with even one opinion which is to suspect anything else but self-interested economic considerations in the European position. We still do not have a clear idea as to the necessity to form an attitude to our own environment as part of the European ecological area.

The attitude of the demonstrations of concern of European institutions and NGO as to the position of Roma's in the country indicates that the Bulgarian society does not realize clearly enough something important: with the accession of Bulgaria and Romania the Balkan Roma's become a unique European ethnic minority.

Fourth, *skepticism*. In respect of the accession: a black cat is going to cross our way at the very last moment and 1 January 2007 will not happen. In respect of the consequences: the prices will become European, the salaries will remain Bulgarian, life will be more difficult. In respect of the negotiation process: "Bulgaria is not negotiating. It says "Yes!"

Fifth, *lack of awareness*. A typical opinion: "I cannot imagine what will change for me personally. Undoubtedly there will be changes, but whether positive or negative, I cannot tell." (woman, 48, engineer).

The alternatives result from the risk situations themselves.

They are in the confidence that each one should take his own journey to Europe, so that the country can make this journey too.

They are in the realization that we have to help ourselves, so that Europe would help us too.

They are in the ability to measure our work and ourselves by European standards, rather than try to impose the limited Balkans measure to Europe.

They are in the readiness to build an optimistic theory of our people, as the greatest Bulgarian sociologist Ivan Hadzhiysky said once.

They are in the update of a famous maxim: *knowledge is power* also in the process of Europeanisation of the country.

Bulgarians were not the best of candidates. But they believe they could be amongst the best members of the Union. The response of the European challenge will be in the hands of the new generations. But the training of the young is in the hands of the adults.

UDK 316:008(497.2)
316.752.4(497:4)

Мая Русева

Философски факултет,
Великотърновски университет “Св. св. Кирил и Методий”
България

БЪЛГАРИЯ МЕЖДУ БАЛКАНСКИЯ МАНТАЛИТЕТ И ЕВРОПЕЙСКИТЕ ЦЕННОСТИ (Културологичен прочит на социалния преход)

В доклада се разглеждат аспекти на културните противоречия, свързани с преустройството на българското общество. Очертават се типичните проблеми на променящата се и преосмислящата се идентичност в балкански и общоевропейски социокултурен контекст. Поставя се въпроса за динамиката в отношението между социални цели, ценности и средства. Анализират се трансформациите в единството на общността посредством категориите “национален менталитет” и “националноспецифична менталност”.

Културологичният прочит на социалния преход е основан върху сравнителен анализ между масовите обществени нагласи и нагласите на студентската общност (специалностите Философия, Връзки с обществеността и Политология). Достига до извлечение на опозицията проблематичност (присъща на обществените настроения) – генериране на решения (присъща на студентската аудитория). На тази основа се прави опит за моделиране на прогноза за стабилизацията на националните цели и ценности.

Ключови думи: единство на общността, идентичност, културни противоречия, масови обществени нагласи, менталност, моделиране, менталитет, социален преход, социални цели и средства, социални ценности, социокултурен контекст (балкански, общоевропейски), социокултурни решения.

BULGARIA BETWEEN BALKAN MENTALITY AND EUROPEAN VALUES (Cultural Reading of The Social Transition)

Summary

The paper deals with some aspects of the cultural contradictions related to the processes of reorganization in Bulgarian society. It also outlines the typical problems of rethinking and modifying identity in Balkan and European sociocultural context. It explores the issue of the dynamics of the relation between social goals, values and means. The transformations in the unity of the community are also analyzed in terms of two categories – national mentality and national-specific mentalness.

Key Words: Unity of the Community, Identity, Cultural Contradictions, Mass Community Dispositions, Mentalness, Modelling, Mentality, Social Transition, Social Goals and Means, Social Values, Sociocultural Context (Balkan, European), Sociocultural Decisions

Културните противоречия, свързани с преустройството на българското общество имат своя специфика. Типичните проблеми на променящата се и преосмислящата се идентичност в балкански и общоевропейски социокултурен контекст могат да бъдат изведени на основата на проучване на масовите обществени нагласи и сравнителен анализ с нагласите на студентската общност. Този подход позволява извеждане на опозицията “склонност към проблематичност (присъща на обществените настроения) – потенциал за генериране на решения (присъща на студентската аудитория)”.

В периодите на социална кризисност най-ярко се открояват, стават най-ясно различими народопсихологичните особености. Масовите поведенчески стереотипи в такова “катастрофично”¹ време изразяват спецификата на националния менталитет. Масовите обяснителни “мегамитове”² за случващото се по време на социални катаклизми и трансформации, от своя страна, са показател за спецификата на народностната менталност.

Когато постоянната динамика е по-осезаема от относителната статика в социалния контекст, това е критерий за изострена чувствителност на общността, свързана с тъкувателно преустройство на националните ценности с оглед синхронизация с националнозначимите цели. Целевото начало в такива ситуации доминира ценностното и го подлага на преоценка. За да се осмисли цялата сложност на подобна динамична реалност, ефективен би бил *критическият модел* в неговия класически вариант, най-малкото защото му е присъща глобалистична оценъчна матрица, конкретизирана в културен подход.³

Качественото описание на еволюционните процеси, съсредоточено върху менливостта в кризисни периоди, приема за отправна точка на своя анализ промяната на отношението между времето и съществуващото, т.е. разглежда социалното време преимуществено като израз на творчество, а не толкова като израз на повтарящи се закономерности.⁴ Методът на подобно изследване е фиксиран върху самоорганизацията и по-специално върху неопределеността като неин доминиращ аспект (*синергетично моделиране*).

¹ според сполучливата квалификация на **Н. Бердяев**

² понятие на **Ж.-Ф. Лиотар**

³ за познавателните възможности на критическия метод, виж **Наторп, П.** Кант и марбургская школа, - В: *Новия идея във философия. Част II. Теория познания.* СПб., 1913, с. 93-132. За продуктивността на културно-критическия анализ в интерпретацията на съвременния ни социум, виж. напр. **Качаунов, С.** Прогнозната дейност в науката. С., 1982

⁴ според синергетичния подход към социалните феномени, фиксиран върху статичните неустойчивости – виж **Пригожин. Ил, И. Стенжер.** Новата връзка. С., 1989, с. 9; **Бушев, М.** Синергетика. С., 1992, 16-20 и сл.

Някои общи характеристики на българския социален преход

Социалният преход у нас се явява актуален контекст на националния менталитет и менталност. В кризисна социална ситуация в масовите поведенчески модели се проектира националния менталитет, а в масовите обяснителни схеми – националната менталност. Едното задава типологията на социалната реактивност, а другото – типичният социален прочит на реалността. Анализът на общественото мнение за спецификите и проблемите на българския преход са информативни за културата на преживяване и разбиране на съвременността.

В обществените нагласи у нас преходът остава с квалификацията “постсоциалистически”, което автоматично задава определеността в преходното социално състояние и прехвърля цялата неопределеност в бъдещето. Дефинираността на това обществено състояние, от което изхождаме и неопределеността на това, към което се стремим, демонстрира липсата на яснота в обществената визия за бъдещето.

Социално желателният елемент е промяната, но тя е *неясна*, качествено нефиксирана. Забелязва се социална желателност на динамиката, която е ценност заради самата себе си, без да е обвързана с ясна цел, мотивираща самата тази динамика.

Специфични са източникът и двигателят на промяната. Тя се очаква както да бъде иницирана, така и да бъде реализирана от управляващите, от международните общности, а не от самото общество. Промяната е ценна, но нагласите са да бъде постигната веднага (радикално) и от управляващ субект, а не от колективния граждански субект. Тя е *външна ценност*, която трябва да бъде привнесена в обществото от друг – различен от него или от специализирана негова институция.

Преходът е разтеглен в необозримото бъдеще – някога. Масовите обществени нагласи го възприемат като *безкраен*. Отделният човек преживява тази безкрайна разтегленост на прехода като затруднена предвидимост на личната перспектива и самореализация. Води до загуба на усещането за бъдещност. Надеждите за обществото и човека са адресирани към необозримото и безлично някога, насочват се към идните поколения.⁵ Пример за тази неопределеност на процеса е актуалния в общественото пространство дебат “Свършил ли е българският преход”. Той просто премества нюанса в рамката на добре познатото ни “Има ли светлина в тунела?”. Щом обществото има нужда само себе си да убеждава, че е преминало от едно нестабилно състояние в някаква форма на социално равновесие, това означава пълна липса на критериална основа и критична отнесеност между историческа съдба и исторически субект. Такъв *вакуум на смисли* може да се окачестви или като пълна индиферентност на общността или като преднамерена манипулативност на

⁵ Това липшава от смисъл индивидуалното битие, тъй като “Нищо общо не може да утеши “индивидуалното” същество в нещастната му съдба. Самият прогрес е приемлив само ако се извършва не само за идното поколение, но и за мене.”(Ж.-П. Сартр).

управленски внушения, но в никакъв случай не е автентично социално чувство или оценка. Една от съществените причини преходът да е безкраен е простичкият факт, че той е *безначален* – нито реалните субекти, нито реалните мотиви, че дори и конкретното време на неговото осъществяване са разтълкувани от обществото. За сметка на това се появяват тълкувания за пред обществото: колкото са политическите субекти, толкова са тълкувателните образи на станалото през 1989 година. Колкото се увеличава историческата дистанция, толкова се нароаяват политическите амбиции, позволяващи поднасяне на общественото внимание на повече субективизирани (най-често откровено манипулативни) оценки с оглед на нарастване, респективно поддържане на електорална подкрепа. Налице е претълкуване без да е се е случило тълкуване. Това създава и предпоставката за употреба на близкото минало в полза на политически цели на близкото бъдеще и по-конкретно обслужващи управленските визии на конкретни политически субекти. *Политиката се опитва да манипулира образа на миналото, за да легитимира образа си за бъдещето на пазара на политическата популярност.* От друга страна, като неизбежна перспектива, наличието на известно историческо отстояние гарантира необходимата дистанцираност, и така увеличава гаранциите за оценъчно тълкуване с оглед на обективността (просто защото дистанцираността е атрибут на обективността).

В масовото съзнание преходът се свързва с висока социална цена без ясна социална перспектива. Той е *неефективен* и екстензивен – голям разход на социална енергия за недоловим резултат. Колективното съзнание е доминирано от оценката, че в хода на прехода се умножава социалния хаос, а не социалната подреденост; че се генерира проблематичност, а не решения. Социалният риск не намалява, а се увеличава – както категориите хора, попадащи в тази група, така и относителният им дял се увеличава. Социалното справяне става основен проблем, а не повишаването качеството на живот.⁶ *Екзистенциалната тема е оцеляването, а не просперитета.* Реалността е, че все по-трудоемка и енергоемка става организацията на бита за българина. Увеличава се зависимост на стандарта на живот от природните дадености. Това са симптоми за примитивност на обществото и критерии за цивилизационна неразвитост. Българското общество се примитивизира, а цивилизационните му достижения се смаляват, т.е. тенденцията се оформя като регресивна. В моралния план аналогичната симптоматика за регрес на общественото съзнание е свързана с преобладаване на предубежденията над рационалните оценки. Те най-често битуват като оценки от типа: “Старото е по-добро от новото”, “Добре познатото зло е по-приемливо от непознатото”, “Другото /чуждото/ е по-лошо от своето” и пр.

⁶ Чували сме много политически лозунги от типа: “Да сменим политиката на оцеляването с политика на растежа”. Последните парламентарни избори са продукт на все още работещото очакване за подобна смяна. Последният призив от този род беше афиширан от А. Доган по повод присъединяването ни към НАТО от парламентарната трибуна. Политиците ясно си дават сметка какъв е дневният ред на обществото и умело се възползват да го споменат, за да легитимират едно или друго политическо действие.

Общество, което се стреми да се самосъхрани, а не да се развива отхвърля социалните иновации и се консервира поведенчески и ценностно. *Желанието за промяна, наред с предубежденията към иновациите е конфликт на ценностите, в който е положено битието на българите днес.*

Преходът проявява спецификата на една митологема, заела мястото на друга митологема. Тълкува се като състоянието, следващо след развитото социалистическо общество. Той не се възприема като същински преход, което предполага осъзнаване на неговата преходност, а като статично *състояние*. Промяната не е осъзната потребност, а привнесена отвън ценност, която сме приели като необходима. Тя има механично свойство: нееволуционна; неизискваща усилия, енергия и средства. Възприема се от мнозинството хора като революционен; външен по необходимост, а не вътрешен по убеждение. В персонален прочит, критерият за приемливост на иновациите се е фиксирал около изискването “не изискващ поемане на риск”: приемлива е всяка новост само ако не носи тежест за мен и моето обкръжение.

Човекът, положен в заварения от него свят преживява съдбата си като споletяна⁷, а не като пожелана. Едното изисква готовност да я изтърпиш, другото – да я създадеш.

Друг тип масово ценностно предубеждение е, че *злото е вездесъщо*, че се провижда и под най-благородните каузи. Съответно *доброто е подозрително*, защото служи за маскировка на корисни интереси и винаги е неавтентично. Благото е винаги благо за някого – има си свой конкретен субект, благо на общността не съществува. Тази мисловна нагласа у нас е широко популярна. Например, за да разбере и конвертира ценностите на управляващите, обществото не се опитва да разбере каква перспектива предлагат и доколко тя е ефикасна, а кои са скритите под булото на благовидните им лозунги корисни мотиви. Ако са “разбираеми” – т.е. масовото съзнание им придава тълкувателен смисъл от типа “на тяхно място и аз бих се възползвал” - те получават социална подкрепа. Ако са абстрактни и прекомерно хуманистични – обществото не им се доверява. Не е нужно стремящият се към власт да бъде добър, способен или благороден, трябва да бъде конвертируем за категориите на обществените предразсъдъци. Критериите са специфични, критичността е специфична, ценностите са специфични.

Просперитетът също е се мисли с конкретен адрес. Установило се е предубеждението, че общностен просперитет не може да има. Респективно и мотивацията винаги е субективна и корисна. В масовото съзнание на българите днес прагматичната пресметливост е с по-високо октаново число от благородството и алтруизма. Иденте се мерят според критерия на практическата си полезност. *Ефикасността е свръхценност*. Българинът е преобладаващо скептик, но си задава въпроса на скептика по определен причинно-следствен логически начин: не се интересува толкова “Какво значение има, като няма смисъл?”, народоспецифичното ни питане е от типа: “Какъв смисъл има, като няма значение”.

⁷ диференциация на О. Шпенглер.

На успеха се гледа с подозрение. Той, атрибутивно-подразбиращо се, е основан върху измама. Състезанието в обществото не е състезание на способности, а на хитрост. По-добре е да си хитър, отколкото да си умен. *Социалният престиж не се гради на почитеността, а на успеха.* “Успял” е, който получи каквото иска, независимо от средствата. В този ред на отношение между ценностите, целите и средствата, оказва се *средствата са всичко – те са и ценност и цел.*

Държава и социум се мислят отделно като реалности без взаимопроникнатост. *Обществото гледа на държавата* като на независим субект, длъжен да обгрижва своите граждани. Този феномен може да се оцени като липса на граждански характер на обществото, с присъщата му действена природа, активност и ангажираност. Сигурността и преразпределението на брутният национален продукт са двете основни функции на държавата, фиксирани в общественото съзнание. И до днес битова разбирането са социалната държава като аналог на социалистическата. Социалната политика се разбира като пасивно-преразпределителна централизация, а не като активна социалнополитическа стратегия. Българинът предпочита сигурността на държавната служба, гарантираният социален статус пред инициативата на предприемачеството и риска, водещи към просперитет. В масовото съзнание *социалният риск се котира по-ниско от социалната сигурност.*

Очертаните специфики полагат българското общество в категорията “маса”⁸. Според Х.-О. и Гасет мисията на масата е “да бъде ръководена, да ѝ се оказва въздействие, да бъде представлявана, организирана”, т.е. масата за разлика от гражданското общество преживява съдбата си като сполетяна. Отношението на масата към държавата също се отличава с пасивност и отчужденост – държавата е длъжна да се справя с всички проблеми на обществото. Ролята на общността е само да натисне пружината, за да я задейства.⁹ Ако се придържаме към оценките на Гасет, можем да обобщим, че за разлика от развитите демокрации, при които от началото на XX век до днес масата еволюира в гражданско общество, за българското обществено пространство остава валидна оценката, че “Да се иска масата да действа сама по себе си, означава да се разбунтува срещу собствената си съдба.”¹⁰ “*Бунтът на масите*”, довел до *обществено активна позиция в развитите демокрации, у нас очевидно все още не се е състоял.* Масата не е достигнала състоянието на индивидуализация, не дефинира собствената си физиономия (или разнообразните си лица), тя е безличностна аморфна амалгама. Изградена е все още от човека-маса¹¹, а не от човека-гражданин.

⁸ Характерологията на “масата” е разработена от **Елиас Канети**, а социално-психологическата ѝ структура – от **Х.-О. и Гасет**.

⁹ **Х.-О. и Гасет**, Бунтът на масите. С., 1993, с. 118-119.

¹⁰ Пак там, с. 115

¹¹ Социологически масата се определя като осреднен образ на тълпа, психологически – от човекът-маса, единицата, която се чувства по-комфортно в рамката на общността, която предпочита персоналната анонимност и груповата идентичност.

Що се отнася до липсващото гражданско начало, стон въпросът, зададен от Ралф Дарендорф, може ли то да бъде “построено” с цел запълване на вакуума.¹² Отговорът, който дава е особено ценен с оглед очерталата се национална специфика на прехода – може, но първата предпоставка е наличието на целенасочена политика за формиране на гражданско съзнание, а втората – консолидираност на нацията-държава не от типа нация-маса, а нация-общество. Първият тип единство, както стана дума по-горе е типичен за България, а той е неблагоприятен не поради друго, а поради факта, че “масите нямат нито структура, нито постоянство”. Що се отнася до съзнание от граждански тип, то се опира на определена мисловна нагласа и е аспект на цивилизоваността, т.е. менталността на нацията трябва да е от определена категория, за да очакваме промяна на манталитета. *Държавата ни има за задача не просто “построяване” на гражданско общество, тя има пред себе си културно предизвикателство. Общността не трябва просто да се реконструира, тя трябва да се култивира.* Това е не “идеологическата” цел на националната идентичност (препоръчвана от Ериксон), това е *предфиниране на отношението цели-ценности в посока ценностите на общността да детерминира общностните цели.* Изисква също полагане на *средствата в подчинено положение* не само спрямо ценностите, но и спрямо целите на обществото.

Общностната консолидираност

Друга специфика на нацията, която има манталитет и менталност на маса е, че в социална кризисност тя проявява склонност да се проявява като религия.¹³

Ако погледнем на нас българите, не толкова като Homo Balkanicus, колкото като Homo Ludens и приемем за отправна обяснителна схема транзакционния анализ, бихме могли да характеризираме националноспецифичните игри на българина и посредством тях да се опитаме да анализираме скритите в тях ментално-манталитетни особености на нацията. Игрите са комплиментарен тип използване на времето с корисни подбуди, (присъщ предварителен замисъл), които се насочват към предвидима развръзка. Правдоподобни са, но не са автентични.¹⁴ Целта им е да изтласкат и постигнат компенсация на натрапливи дефицити на самооценката. Преобладаващият тип националноспецифични игрови сценарии може да очертае преобладаващият тип прекарване на социалното време от комплексния социален актьор. У нас *национално-консолидиращите* игри са фиксирани около *комплекса за онеправданост.* Основният сюжет е от типа “Нашето е по-хубаво от вашето, обаче...” или “Ние българите...”, насочен към компенсиращо изтласкване на националния комплекс за непълноценност. С оглед на преобладаващите общностни цели играта

¹² Дарендорф, Р. Размисли върху революцията в Емпора. С., 1992, с. 90 и сл.

¹³ Елиас Канети посочва тази шпотаза на масата конкретно в състояния на военна готовност и активност – Виж Канети, Е. Маси и власт. С., 1996, с. 163.

¹⁴ Берн, Э, Берн, Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. М., 1992, с. 37-52.

претърпява вариация около темата “Ние сме по-европейци, но...”. Национално-специфичният сценарий е от трагически тип – “непобеждавани, но винаги от страната на победените”. Главното действащо лице се извява в амплуа на “неразбрани и недооценени като общност”. Вграденият в играта жизнен план изразява националния ни стереотип на самоосмисляне, самоидентификация и поведенчески репертоар от краен тип – “чуждопоклонник” или “патриотар”, но никога не е нюансиран между тях. Най-често двата плана се съвместяват и са ситуативно детерминирани. Моделът е “Аз съм добър – ти си лош”. Мизансценът изисква разсъждения на основата на геополитически детерминизъм.

Тълкувателният модел трябва да отчита: 1) силен “Родител” под формата на демонстративна свързаност с билите поколения и техните завети; 2) доминиращо “Дете”, водено от морала на послушанието, тежнението към миналото и ангажираността към националната история, която е трагична, поради което поражда силни пристрастия; поведенчески стил с преобладаваща афективност за сметка на рационалността, непоследователност и силна ситуативна зависимост, поведение според обстоятелствата, потребност от “ласка”, неефективност на поведението; 3) липсващ “Възрастен” - неясен самосмисъл, недооценена самоценност, последователност и “характер”. Целта на играта от този тип е сублимация чрез еманципиране на собствената фиктивна самоценност. Имитирането на самочувствие или споделянето на недооценеността са превъплъщения, насочени да изгласкат комплекса чрез моментално облекчаване на ценностния дефицит.

Игрите от комплексаторен тип формират чувство, облекчават емоционални напрежения, но те сами по себе си не могат да доведат до позиция, за която е атрибутивно решение, организация и действеност.¹⁵ *За да се достигне до позиция, трябва автентично да се издигне самоценността на нацията до желаното равнище, съпоставимо със “значимите Други” нации.* Това предполага в равна степен самоуважение и уважение на Другия, или заемане на позицията “Аз съм добър – Ти си добър”.

Трагическите сценарии според Ерик Бърн¹⁶ могат да бъдат “високи” и “ниски”. Високите са мотивация за “свърхценностна изява” върху комплексаторната основа¹⁷ на сценария. Този вариант позволява духовно себенадмощване на нацията. Ниските трагически сценарии обещаваат развързка от порядъка на капсулиране на нацията, липса на мобилност, озлобление към себе си и като неизбежно следствие – към другите. Това е сценарият за отглеждане на национален ресентимент¹⁸. България, струва ми се, прави именно този избор сега. *Националната ни перспектива флукутира около двете възможни развързки на трагическия ни сценарий: да зациклим в сценарната матрица около обречеността от миналото на определен тип бъдеще или да мобилизираме приемствеността*

¹⁵ Виж Харис, Т. Аз съм добър, ти си добър. С., 1991, с. 83 и сл.

¹⁶ Бърн, Э. Цит. съч. с. 305 и сл.

¹⁷ По А. Адлер.

¹⁸ Присъщо на нисшите натура озлобление – по Ф. Ницше.

с миналото, даденостите на настоящето и да си заслужим бъдеще. Голямата драма на нацията е, че в манталитета ни на българи има прекалено много “бягства от свободата”¹⁹ и почти никакво автентично разбиране за общочовешката ѝ ценност. Докато не се породи автентична потребност от ясно дефиниране на нейната ценност, всичките прояви на свободата ще са имитативни и манипулативни.

Консолидацията на общността при динамични исторически обстоятелства има своята специфика. Ж. П. Сартр поставя по интересен начин този проблем: общността попада под въздействието на тотализиращия исторически процес и “По такъв начин това единство има смисъл само в процеса на дейността и в императива на ситуацията.”²⁰ Към това мнение, трябва да добавим, че от друга страна общността не само попада в принадлежащата ѝ действителност, тя самата е субект, потенциално способен да инсценира действителността. Проблемът за свързаността на отделните индивиди в единството на общността е неделим от проблема за организацията. “Връзките с общността позволяват на индивидите да въплъщават общността в себе си, а организацията определя общият тип връзки. Формата на управление и възможностите за комуникация дават на групата “дълбочината на света”.²¹ Как стоят нещата с тоталността и активността, връзките и организацията на националната ни общност?

Обществената активност у нас се поддава на провокиране в много по-голяма степен от някаква *негация*, отколкото от положителна общностна цел. Социалната енергия се кумулира по негативни поводи: когато трябва да се изрази несъгласие или е подведена под някакъв негативен знак. Общата омраза сплотява много повече от общността на гражданите интереси.²² Стои въпросът дали това е народопсихологическа характеристика на българското общество или обща ситуация, характерна в определена степен за поведението на всяка нация. Георг Зимел²³ до голяма степен принципно отговаря на въпроса “Защо негациите имат консолидираща стойност за общностите?”. По-интересният отговор обаче, е на въпроса “Кога, при какви обстоятелства това се случва и може да се надмогне?”.

Първата теза на Зимел е, че отричането най-лесно обединява големите маси, чиито елементи не могат да се споразумеят относно консенсусна положителна цел. Българската нация няма дефинирана и възприета като

¹⁹ По Е. Фром.

²⁰ Сартр, Ж. П. Критика на диалектическия разум. – В: Практиката. (Сб.), съст. Л. Сивилев. С., 1990, с. 66-67.

²¹ Пак там, 67.

²² Последен пример за това е проучването на обществените нагласи от Алфа ризърч – март 2004: то демонстрира доминиращата негация в обществените нагласи конкретно към политическите субекти към момента. В изследването няма политическа сила, която да разполага с по-висока стойност на доверие от стойността на недоверието към себе си. Нещо повече, недоверието към политическите партии у нас днес в надвишава с пъти доверието към тях.

²³ Цит. съч., с. 223 и сл.

валидна консенсусна положителна цел и това заедно консолидиращият компенсаторен механизъм на негатива. Логичното решение, способно да придаде положителен знак на консолидацията би била ясна и последователно съблюдавана национална доктрина. Тя би задавала единство на общността, основано върху консенсусна цел.

Втора теза на Зимел гласи, че когато обществото е разединено на множество локални социални кръгове, нямащи позитивна определеност, която да ги свързва, наличието на поне една негативна, но обща помежду им, може да стане основа за консолидация. Българското общество е вътрешно разединено и основният показател на това разобичено състояние е политическата пристрастност. В променяща се социална ситуация обществото е по-политизирано, то е с изострена чувствителност за политическия аспект на социалното си битие. За да поддържа този интерес, обезпечаващ електорална подкрепа, политическата класа се стреми да крепи това статукво и крайната пристрастност, автоматизираща крайното отричане на алтернативните нагласи. Затова у нас се говори за консолидация на лявото, респективно дясното пространство, но не и за национална консолидация. Там където тя все пак е налице /след дълъг и мъчителен път/ - напр. относно външнополитическите ни приоритети, има приемственост в политиката и постигнати резултати.

Трета теза на Зимел е, че колкото е по-широк социалният кръг, който обединява някаква норма, толкова по-ограничена по обем и по-санкционираща като характер е тя. Общият социален регламент гради единството чрез забранителната си функция и то в смисъла "регламентира това, което в никакъв случай не трябва да се прави", т.е. поставя граници на свободата, а не я интерпретира пластично. Изглежда причастността на българите към широкия национален общностен кръг е най-значима и именно тя поражда характера на преживяването на прехода като доминиращо негативно. Укрепването на сплотеността в рамките на по-тесните социални кръгове би омекотило тази негативна представа.

Четвърта теза е, че за колкото по-голяма общност е валиден един регламент (закон, морална норма и пр.), в толкова по-малка степен е значимо с оглед на конкретния индивидуален субект съблюдаването ѝ, т.е. тя има характер на отвлечен регламент, скъсан с индивидуалнозначимата мотивация. О друга страна, колкото по-обща е една норма, толкова нарушаването ѝ има по-преки последици за конкретния индивид. Оказва се, че нормите с най-висока степен на общност са най-трудно конвертируеми в персоналното и общностно съзнание с оглед на вградения в тях смисъл. Това означава, че се спазват автоматично и съблюдаването им е част от социализацията, провеждана на принципа "преподаване на свят" или постулиращо – "нещата просто се правят така, защото така трябва". Поради привързаността си към широкия национален общностен кръг, ние българите се придържаме към модел на поведение, детерминиран именно от този тип нормативност.

Кризата на идентичността

Добра отправна точка да разсъждаваме върху характера на идентитета на нацията са тезите на Ерик Ериксон²⁴. Една от значимите му постановки е, че кризисното състояние на идентичността произтича от неизясненото минало. Липсата на адекватен прочит на националното минало, неговата адекватна преоценка с оглед на бъдещето е основна причина за проблематичност на идентитета. Днес националният ни инстинкт за самосъхранение в период на социални флукутации изисква преоценка на символите и смислите на национална идентичност. Може да се каже, *че се налага да се поровим в националната си памет, за да се удържим в националната си свят*. Нужни са националнохарактерни знаци от миналото, легитимиращи тенденцията на прехода. Пример за това е актуализираният прочит на символите и знаците на държавност и инициативност в пространството на град като Велико Търново. Ако в съзнанието на търновските граждани до скоро източник на доминираща консолидираща ценност беше Втората българска държава и знаците от историята, маркиращи това, днес се реактуализират и натоварват с положителен знаков смисъл личности като Стамболов и Буров, събития като приемането на Търновската конституция и пр. Символите и смислите се реинтерпретират, за да организират масовото съзнание и да легитимират актуалните социални ценности и цели. Предприемачеството, строителството на държавността, свързани с периода на следосвобожденската българска реалност са особено значими с оглед на съвременността. Те се реактуализират, за да легитимират социално желателните цели. Съвременността, разбирана като “съюзяване на настоящето с очакваното бъдеще” налага перспективата всички традиционни носители на идентичността: “икономически, религиозни или политически; регионални или национални – всички те са в процес на съюзяване с идеологическите перспективи, в които видението на очакваното и фактически планирано бъдеще на техническия прогрес ще изझे голяма част от силата на традицията. И ако нарека тези източници “идеологически”, аз използвам думата, за да обознача една универсална психологическа потребност от идейна система, осигуряваща убедителен образ на света.”²⁵. *Съвременната културна консолидация се опира на технократизма и неохуманизма, тези са и конкретните механизми, които българската нация се опитва да си изгради днес*.

Казаното до тук може да се подведе под общата констатация за комплексаторна природа на народностната ни менталност в динамиката на променящото се общество. Този тип отнасяне към реалността неизбежно формира комплексаторен механизъм на менталитета.

²⁴ Ериксон, Е. Идентичност. С., 1996.

²⁵ Пак там, с. 52-53.

Възможните решения

Очертаните специфики на доминиращите масови обществени нагласи задават особеностите на българския преход и начините, по които той се отразява от националния ни менталитет и менталност.

За да моделираме на прогноза за стабилизацията на националните цели и ценности, проведохме допитване до студенти, представляващи специфична целева група по няколко причини. Първата е, че техният жизнен план е изцяло ориентиран към бъдещето. Втората, че те по специфичен начин пречувват общностните нагласи и преубеждения. Третата и най-значима, че те са социална група с подчертана склонност към генериране на вероятностни и желателни социални решения, поради факта, че значимо за тях е вероятностната и желана лична перспектива.

Проучването беше проведено сред студенти, възпитаници на ВТУ “Св. св. Кирил и Методий” в на-горния курс на три специалности: Политология, Философия, Връзки с обществеността.

Общият *обем на извадката* е 25 студента, приблизително пропорционално разпределени в трите посочени специалности. Двама студенти не пожелаха да участват в анкетирането (на студентите беше предоставена възможност за избор участие/неучастие в анкетирането, без да се изисква обяснение на мотивацията за този избор).

Хипотезите на изследването бяха:

- Студентите от посочените специалности са в значителна степен повлияни от масовите обществени нагласи по отношение на динамичната социална ситуация у нас.
- Ако въпросът за характеристиките на българския преход се преформулира като въпрос за проблемите на българския преход, отговорите ще бъдат много по-информативни.
- Студентите са способни да очертаят и градираат по степен на значимост най-неотложните решения на проблемите на прехода.

Методът на изследване беше открита анонимна блиц-анкета, съставена от три въпроса:

- Посочете двете най-значими според Вас характеристики на българския преход. Опишете ги кратко, в рамките на по едно изречение.
- Кои са двата най-значими проблема на българския преход. Опишете всеки от тях кратко, с по едно изречение.
- Дефинирайте трите неотложни решения на посочените от Вас проблеми на прехода. Обяснете всяко от предложените решения кратко, с по едно изречение.

Кратък качествен анализ на проведеното допитване:

Сред изследваната студентска аудитория доминира разнообразието както по отношение характеристиките, така и основните проблеми и решенията. Мненията се отличават с липса на единодушие. Общото впечатление, което се

създава е, че всеки обитава свой собствен преход с присъщи субективно разчетени характеристики. Въпреки разнородните дефиниции на дадените отговори, мненията могат да бъдат групирани на принципа на подобие – сходство в емоционално и смислово отношение.

Въпреки липсата на повтарящи се отговори, се очертават няколко оценъчни зони, представляващи матрица, позволяваща типологизиране по два основни показателя: емоционален нюанс и същностен смисъл

По първата афективно-оценъчна ос, отговорите подлежат на диференциация и групиране в три категории: позитивни – неутрални – негативни;

По втората смислово-оценъчна ос подлежат на диференциация и групиране също в три категории: политически – стопански – екзистенциални.

Кратък качествен анализ на резултатите от проведеното допитване:

I. Характеристики на българския преход

I.1. Афективно-оценъчен нюанс	I.2.Смислово-оценъчен характер
4 позитивни от 50 позиции : “плавен”, “мирен”, “необходим”, “еманципиращ на страната в очите на света”.	37 екзистенциални характеристики от 50;
32 подчертано негативни от 50, от типа: “неясен” (“маргинален”), “необмислен”, “мъчителен”, “безсмислен”, “неразбран”, “безотговорен”, “безизходен”, “угоднически” (“копиращ чужди образци”), “криминализиращ държавата” и пр.	10 политически характеристики от 50;
14 – относително неутрални, от типа: “политически”, “проевропейски”, “сложен” (“многоаспектен”), “перманентен” и пр.	3 стопанско –икономически характеристики от 50.

Обобщение:

1. Българският преход по-скоро се преживява и на тази основа се оценява. Преживяването му носи характер на неудовлетворителна екзистенциална позиция на човека в потока на случващото се, изгражда негация в нагласите и диспозициите.

2. Този афективен елемент обяснява и преобладаващо екзистенциалния характер на смисловите му оценки. Присъстват с относително по-малък дял

политико-стопанските характеристики, при категорично доминиране на политическите над икономическите.

II. Проблеми на българския преход

Когато въпросът за същността се преформулира като “проблем”, акцентуациите са изменят съществено. Така дефиниран, същият въпрос придобива обективен характер и поставя оценяващия в позицията на експерт. Извежда го от непосредствения му жизнен контекст и го полага в дистанцирано отношение спрямо реалността.

Друго достойнство на вторият въпрос е, че дава възможност за самостоятелно дефиниране на проблематичността на българския преход, а също, че позволява сравнителен анализ на основата на отношението преживяване на прехода – премереност през себе си (Въпрос 1) / обективно състояние на прехода – премереност през съвременника (Въпрос 2). Прави впечатление сравнително малкият обем съпадащи отговори между категориите “характер” и “проблем” на прехода. Точните съпадения са 10 от 50. Едновременно характеристика и проблем на българския преход (градиран според честотата на споменаване) са: “липсата на приемственост”- 3, “манталитетът ни като българи”-2, “незавършеността”-2, “неефективността”-2, “корумпираността”-1.

Обобщение:

1. Когато става дума за проблемите на прехода отпадат почти напълно афективните оценки за сметка на смисловите.

2. Доколкото присъстват, емоционалните оценки са негативни: “към потруден начин на живот”, “липса на персонален прочит – как отделният човек може да промени нещо”.

3. Преобладават екзистенциалните и икономическите проблеми – с равен дял.

4. Поставя се темата за националния манталитет, културата и духовността редом с икономиката.

5. Поставя се като проблематичен характера на гражданското общество.

6. Относително е занижен дялът на проблемите от политически характер.

7. Най-честата характеристика е “криза” – в различни комбинации: стопанска, морална и духовна.

III. Решения

Предложените от студентите решения на проблематичния преход се отличават с комплексност и рационалност на дефинициите.

Обобщение:

1. Културните и духовни аспекти на прехода се нареждат до представените в равна степен стопански и политически. Отбелязана е ключовата роля на възпитанието, прозрачността на процесите, информираността на обществото,

духовните и морални ценности както на управляващите, така и на нацията като цяло.

2. Националната идентичност и стратегия са акцент (9 отговора).

3. Законността като форма на решение и регулатив на прехода се осъзнава (6 отговора “законодателни промени”, 2 отговора “гарантиране на съблюдаването на закона”, 1 отговор “конституционна промяна”).

4. Ролята на гражданското общество като фактор за решаване на проблемите е представена относително високо (4 отговора).

5. В категорията отговори на третия въпрос се появява пропорционално разпределение между решения в културната, стопанската и политическата сфера. В рамките на отговорите дадени от едно и също лице тази комплексност и равна представителност се забелязва като най-често представена.

Ползвайки се от характерната за подобен тип анализ привилегия на необходимата, но коректна генерализация, може да се направят **изводи от проведеното изследване:**

Характеристиките на прехода през погледа на студентите са крайни с подчертано доминиращи негативни нюанси. По същество преходът притежава преимуществено политически характер.

Проблемите на прехода са остри с подчертан стопански характер. Преобладават емоционално неутралните формулировки. Значим акцент е състоянието на гражданското общество.

Решенията трябва да бъдат комплексни, без да се подценява културния план, редом със стопанския и политическия. Дефинирани са емоционално неутрално. Решенията трябва да бъдат законово регламентирани и съхраняващи идентичността на нацията. Наложително е изработването на национална доктрина, която да гарантира приемственост и хармонизация между националните ценности и националните цели. Значимо решение е развитието на граждански тип общество.

Студентите като специфична социална категория преживяват социалния преход в синхрон с масовите социални нагласи към него. Това, което ги отличава е способността да дефинират основните му проблеми и да очертаят типа значими решения. Стабилизацията на прехода и синхронизирането на националните цели с ценностите според мнението на студентите изисква **система от мерки, които сведени до десет най-значими насоки включват:**

1. Изработване на национална доктрина, дефинираща националните ни интереси в контекста на общоевропейските ценности и гарантираща целенасоченост, последователност, ефективност и приемственост в осъществяването на прехода;

2. Ясно дефиниране на националните приоритети и стратегиите, които ги подкрепят. Последователното им съблюдаване като гаранция за просперитет;

3. Законодателни промени, усилване на регулиращата и санкциониращата способност на законовите норми. Съблюдаване на разпоредбите от всички, независимо от социален статус, овластеност и пр.

4. Активизиране, поемане на отговорност и контролни функции от страна на гражданското общество;

5. Подкрепа от страна на държавата не на отделния гражданин и непосредствените му нужди, а на стопанската инициативност и активност на българските граждани и стопански субекти;

6. Мерки, благоприятстващи разкриването на работни места;

7. Справяне с корупцията и спиране на разграбването на държавата;

8. Гарантиране на прозрачност на реформите; обективност и позитивност на медиите при формиране на общественото мнение;

9. Инвестиции в културата, науката и образованието, като сфери с най-перспективен и дългосрочен социален ефект и национално значим потенциал;

10. Повишаване на отговорността и морала на политическата класа.

UDK 329.12-029:330(497):316.43
316.4.052(497)

Вихрен Бузов

Философски факултет,
Великотърновски университет “Св. св. Кирил и Методий”
България

ИКОНОМИЧЕСКИ ЛИБЕРАЛИЗЪМ ИЛИ КОМУНИТАРИЗЪМ: ПЕРСПЕКТИВИТЕ НА БАЛКАНСКИТЕ ОБЩЕСТВА

Резюме

В статията се изследват някои негативни последици от либералната политика. Икономическият либерализъм е доминиращата идеология на нашия преход от комунистическа социална държава към капиталистическа пазарна икономика и политически плурализъм. Либерализмът се опира на един необоснован либерализъм: радикалният индивидуализъм, формалната справедливост и негативната формулировка на фундаменталните човешки права (“свобода от...”) са основата на тази гледна точка. Това води до нарушаване на интересите на малцинствата, маргиналните групи, социално онеправданите хора и пренебрегва изискванията на материалната справедливост. В глобализирания свят либералната държава не решава социалният проблем. Икономическият либерализъм може да бъде критикуван от гледище на комунитаризма: последният не е негова алтернатива, а само коректив. Комунитаристките ценности – солидарност, взаимопомощ, социална интеграция и оцеляването на общностите, са близки до традицията на Балканските (славянските) общества. Преходът към пазарна икономика и плурализъм трябва да бъде реализиран на базата на комунитаристки социални и политически проекти.

Ключни думи: икономически либерализъм, комунитаризъм, балканските общества

ECONOMIC LIBERALISM OR COMMUNITARISM: THE PROSPECTS OF BALKAN SOCIETIES

Summary

Some negative consequences of liberal politics are considered in the paper. Economic Liberalism is the dominating ideology of our transition from communist social state to capitalist market economy and political pluralism. Liberalism relies on an unjustified nominalism: radical individualism, formal justice and negative formulation of the fundamental human rights (“freedom from...”) are the underlying foundation of this view. It leads to violation of the interests of minorities,

marginal groups, socially underprivileged peoples and neglects the requirements of material justice. It is true that in the globalized world the liberal state does not resolve the social problem. The economic liberalism can be criticized from the point of view of communitarism: the latter is not its alternative, it is only its corrective. The communitarian values are close to the tradition of Balkan (Slavic) societies, indeed – these are solidarity, mutual aid, social integration and tolerance, survival of communities. The transition to market economy and pluralism could be developed on the base of communitarian social and political projects.

Key Words: Economic Liberalism, Communitarism, The Balkan Societies

Главният източник на затрудненията, които нашата и други страни от региона на Балканите и Югоизточна Европа изпитват в своето посткомунистическо развитие е безкритично възприетата едностранчива философия на реформите – икономическият либерализъм, който е основа на тяхната държавна и правна политика. Той не е някаква новаторска и прогресивна социално-икономическа концепция, а е почти толкова стар, колкото Марксовия социализъм и също толкова неефективен в нашето динамично време на нова революция в науките и технологиите (1).

Радикалният либерализъм на прехода трябва да бъде коригиран в посоката на един комунитаризъм, който изисква засилване на ролята на държавата, на различните самоуправляващи се общности и социални подсистеми в защита и утвърждаване на общите интереси, ценности и традиции. Комунитаризмът поставя акцент на позитивните права и свободи, които принадлежат на хората като членове на определени общности или групи. Една политическа общност като държавата трябва да развива и поддържа тези ценности и традиции, които са условие за нейното съществуване, задават нейната идентичност и интегралност (2). От комунитаристка гледна точка тя не е някаква административна институция на доизживяване (“нощна стража”), а стожер на общия интерес, който е оторизиран да се грижи за доброто на своите граждани в социален, културен и морален план. Това предполага дори приемането на някои ограничения и решения, които са недопустими за либерала.

Трябва обаче да се подчертае, че комунитаризмът не е и не може да бъде алтернатива на либерализма, а по-скоро негово съществено “атрактивно” допълнение (3) и необходим коректив. Либералните и комунитаристките принципи са комбинирани без противоречие например в новата полска конституция (Член 20): “Социалното пазарно стопанство, опиращо се на свободата на стопанската дейност, частната собственост и на солидарността, диалога и сътрудничеството на социалните партньори е основа на икономическия строй на Република Полша”. Някои комунитаристки ценности са заложени сред основните начала на Конституцията на Република България от 1991 г. – грижата на държавата за опазването и възпроизводството на природната среда, за балансираното развитие на отделните райони и

териториални органи, за науката, образованието и изкуствата, областите на държавен суверенитет (Членове 15, 18, 20-23). Наблюдава се обаче опасна тенденция за преразглеждане и несъобразяване с някои от тях.

Балканските общества са наследили редица комунитаристки традиции. Това в най-голяма степен се отнася за православните славянски народи. Селските общини са пример за реализиране на общи ценности при подчиняване на личното на интересите на общността. Толерантността, уважението към другия етнос, солидарността са неразделна част от славянската култура. На нея са непознати завоюването и унищожаването на други народи. Това прави за нашия регион възможността за ревизиране на либералния модел на прехода в полза на едни комунитаристки ценности много по-реална.

Комунитаризмът е напълно съвместим с толерантността, не поставя под съмнение началата на демокрацията и пазарната икономика. Той не е монопол на социалистите, дори днешните социалистически и социалдемократически партии са, по-скоро, либерални. Елементи на комунитаристкия възглед за обществото споделят американските републиканци, десните партии с християнска и народностна ориентация, новата “крайна” десница на Запад. Жалко е, че водещите политически сили в България са обвързани с ултралиберални схващания за прехода и са склонни да ги представят като безалтернативни. Но нека да потърсим аргументите и предимствата на една комунитаристка ревизия на наложената ни политика на радикален икономически либерализъм.

Първият е свързан с неадекватните универсалистски претенции на либерализма. Водейки се от един необоснован номинализъм, който отрича реалността на общото (общи интереси, общи потребности), той ни предлага визия за обществото като множество от атомизирани индивиди, решили да създадат държавата, за да ги предпазва от взаимни вреди. Либералното схващане е индивидуалистично, егалитарно и универсалистко, то “придава второстепенно значение на конкретните исторически общности и културни формирания” (4). Но индивидуализмът не е универсална черта на човешката природа, а идеология, идеща от новоевропейската философия и начин на организация на обществата в Западна Европа. Той съдържа елементи, които са неприемливи за повечето общества и държави на Азия, Африка и Латинска Америка. В мултикултурните и мултинационални държави той тегли към заличаване на различията и пренебрегване на същностни общи и общностни ценности. Огромно недоразумение е представянето за истини от последна инстанция и универсални рецепти за прогрес на идеите за отстъпване на държавата от всички сфери, за минимизиране на нейните функции, за предимството на индивидуалните и групови права пред националните суверенитети, за неограничената свобода на частната инициатива и решаващата роля на пазара. Та нали, за да използва щедро признатите му от либерализма права, човек трябва да разполага поне с някакви ресурси? Иначе всичко остава в сферата на абстракцията. Икономическите и финансови показатели, с които се оценява

една либерална икономика не отразяват директно качеството на живот на гражданите.

Прилагането на либералните рецепти не е довело до решаването на световните проблеми, а до тяхното задълбочаване. Това са пропагата между богатството и бедността, капанът на дълговете за развиващите се страни, войните, болестите и замърсяването на природната среда.

Желанието и стремежът на човек да живее с другите, неговото битие на член на определена социална, културна, религиозна, териториална или политическа общност има много по-основен характер от индивидуалните му права на свободна личност. Тази свобода се осъществява винаги в рамките на определена общност и извън нея няма смисъл. Държавата трябва да бъде равностоен партньор на различните общности, които се стреми да гарантира тяхната относителна автономност на развитие и координирането на усилията им за осъществяването на общи интереси. Правата и задълженията, които принадлежат на индивида като член на определена общност характеризират неговия ангажимент към солидарност и сътрудничество.

Социалните права са типичен пример за това. Съвременната държава трябва да бъде “социална организация, обърната с лице към цялото общество и общото благо” (5). Нейните общосоциални функции изискват преразпределяне на общественото богатство с цел облекчаване на положението на оцетените от несправедливото социално устройство. Държавата застава частната собственост да служи в някаква степен на обществения интерес. Така се реализира принципът на солидарността. Икономическият либерализъм изключва или минимизира осъществяването на тези общосоциални функции, но под заплахата от социална дезинтеграция съвременните държави все повече се обръщат към тях – в Западна Европа след Втората Световна война, в САЩ по времето на Клинтън. Въпросът е елемент от политиката и на глобалните икономически обединения като Европейския съюз.

Западът налага на страните от нашия регион модели на развитие, които не се прилагат в богатите страни. На социалните системи в Германия и Франция биха могли да завидят социалистическите страни в най-добрите им години. А у нас все повече социални плащания (образование, здраве и др.) се прехвърлят върху индивида и общините, работодателите се освобождават от отговорност за работещите, данъците растат главоломно. Успешна реформа не се прави с бедни и гладни хора. Те трябва да бъдат мотивирани за социално творчество.

Вторият аргумент се изразява в констатацията, че отстъпването на държавата от някои жизненоважни сфери води към постепенно разрушаване на нейния суверенитет, което поставя под сериозна заплахата интересите на обществото от оцеляване, от социален и икономически просперитет. Примерите за това се умножават непрекъснато – отказът от монопол в телекомуникациите, “раздържавяването” на енергетиката, на инфраструктурата, на железниците, тютюневата индустрия.

Особено тревожно е дезертирането на държавата от подпомагане на науката, образованието и културата. Процентите в държавния бюджет на

България за тях са срамни. Тук не става дума за реалната липса на ресурси, а за съвсем съзнателна и последователна политика! Образованието, особено висшето, се смята за скъпо удоволствие за страни, на които е отредено да бъдат в периферията. Днес главното поле на икономическото съревнование са новостите в науката и технологиите, а този, който е на опашката при тях е осъден на вечна бедност и несамостоятелност. Икономическите резултати от тези сфери не идват пряко, но те не са по-малко значими от производствените. Прогресът в науката и образованието е ключ към този в икономиката. Вкарването им насила в пазарни условия влече автоматично намаляване качеството на техния продукт. Науката, образованието и новите технологии трябва да станат приоритетни области на държавна подкрепа. Иначе са обречени на катастрофа и отварянето на пазарите за външни конкуренти ще ги обрече на изчезване. Този процес в България тече изключително интензивно. Десетки чужди образователни структури се настаняват у нас противно на всякакво законодателство и без каквито и да е пречки.

Необходимо е също науката и образованието да бъдат пощадени от непрекъснатите репресивни “реформи”, с които некомпетентни и корумпирани депутати и държавни чиновници наложили обстановка на тотална несигурност и текучество в тях. Научните кадри на БАН са намалели в годините на реформи повече от два пъти и Академията все повече се превръща в последен пристан за скорошни пенсионери, за които няма път към Запад. Нейният научен продукт все по-трудно намира път към практиката. Университетите се задъхват без средства за наука.

Културата и изкуството могат да бъдат в по-голяма степен автономни, но те също се нуждаят от държавно подпомагане с оглед запазването на националните и малцинствени културни традиции. Държавата не би следвало да бъде абсолютно неутрална в областите на морала, идеологията и художествената култура. В защита на обществения интерес тя може да си позволи налагането на ограничения за пропагандата на насилието, порнографията и хомосексуалността, за потока от долнопробни американски културни продукти, който подкопава позициите на националните.

Третият аргумент е заплахата за националния суверенитет в международен план. Едната линия на загубването му са военните блокове от типа на НАТО. Другата е далеч по-опасна. В края на XX век само с прехвърляне на пари по електронната мрежа или по волята на анонимния борд на някоя могъща транснационална компания могат да бъдат разклатени икономиките на цели групи държави в полза на корпоративен и частен интерес. През 1999 г. имахме такива примери в Азия и в други региони. Валутният борд и наложените споразумения с органите за финансов диктат – МВФ и Световната банка, ограничават сериозно периметъра на самостоятелни решения на нашите български държавни органи с цел да осигурят връщане парите на кредиторите и в по-общ план – добри възможности за тотална икономическа инвазия на богатите страни и корпорациите. Глобализацията е обективен процес на интернационализация, но, заедно с това, и политика, която ни налага да

премахнем всякакви граници пред тези интереси. Балканските страни и общества не за първи път в своята история са поставени в положение да не избират самостоятелно направлението на своето развитие. Но в днешни дни ситуацията наистина изглежда безалтернативна, а предписанията на “новите господари” – неизбежни. “Както навсякъде в Третия свят, така и в Източна Европа, Западът настоява на пазарни реформи, които ще възстановят традиционните отношения на експлоатация и господство на западните инвеститори – пише големият американски лингвист и прогресивен политически мислител Ноам Чомски -...Неолиберализмът е зальгалка за бедняка, държавната мощ и агресията са оръжията на богатия” (6).

Възможността да влезем в Европейския съюз през 2007 г. и да ползваме някакви облаги от това членство изглежда твърде далечна перспектива при сегашните ни икономически показатели, които са на космическо разстояние от Критериите от Копенхаген. Вероятно само ще изконсумираме пасивите чрез ликвидирани селскостопанското ни и някои други оцелели от реформите производства, които не покриват високите “изисквания” на Съюза, напорът на конкуренцията или са вече привилегия (квота) на друга страна-членка.

При тези условия възможностите на нашата малка държава и на нейните балкански съседи за маневри са твърде незначителни, но все пак съществуват. Трябва да се воюва за място и на други перспективни пазари, например източните, да се заложи много повече на регионалната интеграция, да се проявява повече характер и противодействие при безогледното налагане на императиви отвън – особено, когато са насочени към разбиването на позициите ни в атомната енергетика или във военната промишленост. Държавата не трябва да се държи като пълномощник на чужди, частни и корпоративни интереси, а като гарант на общите интереси на своите граждани. Надежда, че такова поведение няма да остана неразбрано ни дават засилването на алтернативните на икономическия глобализъм тенденции в политиката и в общественото мнение на западните страни, както и опитите на бедните държави за задружен отпор срещу икономическия диктат. На тази основа се заражда един нов комунитаризъм, който обединява сили от всички части на политическия спектър. Той е свързан със защитата на общите социални ценности на справедливостта и солидарността. Няма нищо общо с егостичните интереси на корпорациите, които се стремят към овладяване и подчиняване на еволюционното развитие на човечеството в интерес на малцина избрани.

Либералните и неолиберални ценности и принципи на икономически реформи у нас и в другите балкански страни трябва да бъдат коригирани с определени комунитаристки елементи. Това е предпоставка не само за техния успех, но и за получаването на резултати в интерес на цялото общество.

ЛИТЕРАТУРА

- БУЗОВ, В. 1996, Върху епистемологическите основи на икономическия либерализъм на Фридрих Хайек – В: Общество, икономика, култура (ред. О. Стоичкова, Б. Дуранкев), Научна конференция, С., с.61-68;
- SANDEL, M. 1996, Democracy's Discontent, Harvard-Cambridge-London, pp.5-6;
- MORAWSKI, L. 1999, Głównie problemy współczesnej filozofii prawa, PWN, Warszawa, s.146;
- ГРЕЙ, Дж. 1991, Либерализмът, С., Народна култура, с.6;
- МИХАЙЛОВА, М. 1993, Правото – воля, субективно, нормативно, социално. 5 лекции, С., с.79;
- ЧОМСКИ, Н. 1993, Новият световен ред и правилата му – В: сп. Международни отношения № 5, с.35-37.

UDK 303.446.2:316.334.52(497)

Петко Христов

Етнографски институт и музей
София, България

ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ ПРЕД СРАВНИТЕЛНИТЕ ПРОУЧВАНИЯ НА ГРАНИЧНИТЕ РЕГИОНИ НА БАЛКАНИТЕ

Резюме

Статията обобщава теренния опит на автора при проучването на граничните региони на Балканите. От една страна изследователските усилия се сблъскват с трудностите, произтичащи от принадлежността на етнолога/антрополога към една от изследваните народностни традиции, а от друга – от бурната и нееднозначно тълкувана история на тези гранични региони. Перспективата пред подобни изследвания е несъмнена – това са региони на дисперсно проникване на сходни/сродни култури, където традициите на контакт/конфликт раждат уникални културни образци. Изследователската стратегия следва да бъде насочена към анализиране на процеса на (само-)конструиране на идентичността (вкл. ситуативната) на различни равнища, посредством производството на обединяваща/разграничаваща система от културни, езикови, конфесионални и национални символи.

Ключови думи: етничност, идентичност, граница, етно-маркери, национална идеология, сравнителни изследвания

Бурната и нееднозначна историческа съдба на Балканите винаги е била изтъквана като най-голямото проклятие за народите, които населяват тази част на Югоизточна Европа. Метафорите, с които се описва животът в нашия ъгъл на Европа – за “**кръстопътя**” на различни етноси, религии (*вери*), култури, че дори и цивилизации (в духа на обобщенията на С. Хънтингтън), за европейското “**буре с барут**” и за “*производството на повече история, отколкото може да понесе*” това парче земя, недвусмислено трябва да ни убедят в основателните причини за включването във всички световни езици на показателния и нелицеприятен за балканските народи термин “**балканизация**”...

Народите на Балканите, вместо да са “бременни” със своята история и уникална културна традиция, са “обременени” от нея; вместо екзистенциалната им ситуация да ги стимулира за напредък, тя постоянно им напомня какви проветриви и опасни места са световните кръстопътища и колко трагична е съдбата да се родиш **балканец** (българин, сърбин, хърватин, грък и т.н.) на Балканите. Както добре знаем, “нормалните” народи изграждат цивилизации, вместо да строят дом на кръстопътя. Вероятно затова напоследък е много популярна визията за бъдещето на Балканите като един вид “**санитарен кордон**” между тези цивилизации при техния “сблъсък” (по терминологията на Самюел Хънтингтън – **Huntington S., 1993**).

Емоционалното въведение цели да извади най-вече поне част от терзанията на етнолог/антрополога, роден на “тъпа на Балканите” (“*во чрево адово*” както е казал класикът на българската литература Иван Вазов), заел се да прави изследвания в граничните/контактни балкански региони, където пропагандните клишета и митологизираните национални истории ежедневно мистифицират доказателствата за вековното им взаимно проникване и дисперсията на сходни и/или сродни култури. И когато затлаченото от стереотипи масово съзнание започне да вярва в пропагандните клишета, Балканите влизат в световния новинарски обмен с грифа “*спешно*” – ту с политиката на държавно дирижираната (на моменти насилствена) асимилация на турците в България (наричана гръмо “*възродителен процес* на българската нация”), ту с политиката на “*етническо прочистване*”, съпроводила разпадането на бивша Югославия, прокламирана като “възстановяване на историческа справедливост” и т.н. Все пак напата надежда е, че “дори и когато общественият елит манипулира и инструментализира културните символи (на групова/ етническа идентичност – бел. П.Х.), неговите машинации в известна степен са ограничени” (**Алгермат У., 1998**: 62).

Трудностите пред едно сериозно и добронамерено сравнително социално-/ културно- антропологично проучване на Балканите, особено в условията на **граничност** (разбирана в социално-антропологична перспектива на различни нива – културно, етническо, политическо – по **Barth F., 1969**) произтичат и от спецификите на **обекта**, и от особеностите на **субекта** на изследователския процес. От една страна в епохата на световна *глобализация*, на обезсмисляне на границите и на интеграцията в единна Европа, и от друга, при запазване на *националната държава* като идеал, проблемът за **идентичността** – било тя гражданска, национална, етническа, езикова, религиозна или културна, си остава на преден план. Категории като “държавотворни” мнозинства и малцинства (явни и/или “*скрити*”), нации, национални и/или етнически групи, не са дадени веднъж завинаги, те се променят в хода на историята, и “по диференция се променят при промяна на държавните граници” (**Прелић М., 1996**: 115), поне на Балканите. Процесът на “национализация” не е завършил за Балканите през XIX в., както може често да се чуе от историците, а напротив – все още се “сътворяват” нации със своя “митологизация на историческото минало” и новосъздадени етнически символи (срв. **Ристески Љ., 2000**: 321);

примерите на *македонците* и *муслиманите*, а напоследък и на *косоварите*, са най-доброто доказателство за незавършеността на тези процеси. Държавата се опитва да запази своята цялост чрез подчиняване на *етничностите* и на езиците (вкл. и диалектите), и чрез създаването на нови връзки и нов тип отношения, които да формират и утвърждават у гражданите външна обвързаност, с модерната национална държава и нейните институции (Rex J., 2000). В ситуации, когато етническата и/или националната принадлежност се оказва до голяма степен отворена за “уреждане”, договаряне и манипулация, отделни етнографски явления и феномени (вкл. и на езика, и на конфесията), откъснати от традиционния им културен контекст, биват превръщани в **етно-маркери**, с които да се обоснове идеалната конструкция, наричана “политическа граница” (Hristov P., 2002: 69). Вероятно поради тази причина най-известните и цитирани сравнителни проучвания за Балканите – и в исторически, и в социално-/културно-антропологически аспект, са излезли изпод перото на автори с поглед “отвън”, на не-балканци (срв. последното на Казер К., 2003). Възгледът за “консервативните”, различни, Балкани като за “*етнографския музей на Европа*”, обаче, продължава да се промъква и в “най-изтънчените дискурси на западната историография” (Тодорова М., 1999: 348).

Авторите от Балканите, заели се да правят точно тук сравнителни етнологични и антропологични проучвания, са поставени в двойно утежнена ситуация. По сполучливото определение на Сл. Наумович те са обременени от историята и от конкретната си екзистенциална ситуация със “**the double insider syndrom**”: от една страна те са винаги представители на групата, която изследват и споделят нейния език, традиции, фундаментални ценности и интереси, а от друга страна са част от социалния (научен) елит, чиято основна задача е била (досега винаги!) да проучва, заздравява и брани идентичността и интересите на своята група. С други думи, освен повече или по-малко съзнателната идентификация с обекта на своите изследвания, автора – балканец, функционира и като интелектуален **адвокат на обекта** на своите проучвания (Naumović S., 1998: 102). Бихме допълнили и още нещо: при екзистенциалната професионална раздвоеност на антрополога “*да проучва там, а да пише тук*” (по Geertz C., 1988), т.е. при необходимостта резултатите от теренните проучвания да бъдат представени и легитимирани пред колегиална гилдия, в повечето случаи също състояща се от автори със “**the double insider syndrom**”, от съществено значение е дали верификацията на тези резултати става в някоя от балканските столици, или “някъде из Европа”. И тогава се налага авторът “*подробно да анализира самия себе си, отнасяйки се като към “някой друг”, но все още да си остава все същия*” (Todorova-Pirgova I., 1999: 29).

В националните етнологически традиции на балканските народи все още безалтернативно господства в една или в друга форма традиционният “**примордиалистки**” възглед за етничността и нациите, според който *етносът* е “естествена предопределеност”, общността с която всеки е роден (подобно на семейно-родствената си група – Gossiaux J., 2002: 15), отличаваща се с

превъзходството на колектива над индивида и зависимостта на неговите права от общите интереси (Алтермат У., 1998: 60-63). *Етносьт*, както го определят Ю. Бромлей и все по-често цитирания на Балканите С. Широкогоров, е една исторически изградена общност, основана на общ произход, територия, език и култура (Бромлей Ю., 1973: 37). Този възглед, използван като интерпретативна матрица и от историците (срв. напр. за “хърватския и сръбския примери” Хершак Э., Кумпес Й., 1992: 29-32), и от етнологите (Naumović S., 1998: 101-120), залага на традицията като константна културна “база”, на мита за “златния век” на националното Възраждане и здравите народностни корени на народната култура (разбирана като пасторално-патриархална и търсена в селото - Наумовић С., 1995: 114-127), която трябва да се съхранява, възпроизвежда и (непременно) да се предава на поколенията. Сами по себе си религията, езикът, нравите и културата все още не представляват, обаче, етническа идентичност (Алтермат У., 1998: 62). Към *етничността* винаги принадлежи една система от културни символи, които могат да се променят в своята конкретна форма и конфигурация, но притежават функцията да поддържат (възпроизвеждайки я) вътрешната групово интеграция/ кохезия и разграничението спрямо другите. Това прави необходимо включването в арсенала от интерпретативни стратегии, особено при описанието на граничните (и в културен, и в политически смисъл) региони на Балканите, на съвременния “конструктивистки” възглед за *етничността*, за етническите групи и техните граници, провокиран с появата през 1969 г. на вече класическото произведение на Фр. Барт *Ethnic Groups and Boundaries*, наричано от някои автори “коперникова революция в проблематиката” (Gossiaux J., 2002:12).

За Фр. Барт и неговите последователи етническите групи съществуват единствено в отношението си една спрямо друга; общност, която живее изолирана не може да бъде описана като етнична. Етническите групи и общности зависят от поддържането на “**етничната граница**” помежду им, а техните членове се стремят да предизвикат *етничност* като кретирий за самоидентификация само в ситуации, където тази им идентификация е нужна и полезна; така се обяснява многообразието на етническите граници. *Етничността* ни се разкрива преди всичко като отношение тъждество/ различие, т.е. идентичност/ неидентичност (Gossiaux J., 2002: 12-20). За изследвателя е особено важно да анализира във всеки отделен случай и исторически момент съвкупността от средства, прийоми и стратегии на поведение, използвани за съхранение и укрепване или обратно – за премахване на тези граници. Както всяка граница, *етничността* се фиксира с гранични **маркери** – културни черти, от наличието (или липсата) на които зависи към коя група ще бъде причислен даден индивид. И тъй като тези културни черти са винаги релативни като етническа принадлежност (за Фр. Барт те са само инструмент за боравене), тяхното превръщане в **етно-**(национални) **маркери** е въпрос на включването им в системата от символи на общността, т.е. в **културата** ѝ според Кл. Гийърц (Geertz C., 1998/1973: I, 345), и в този смисъл *етничността* е резултат от

конструктивно учленяване на културни единства. Ролята на изследователя е не да подхранва “характера и съдържанието на национализма като “информационен извор” на колективното поведение” (Geertz С., 1998/1973: I, 348), а чрез интерпретиране и самоинтерпретацията на носителите да се достигне до смисъла и значението, които определени символи имат “отвътре”, т.е. за групата, създател и носител на една култура (по Cl. Geertz - срв. **Прелић М., 1996:** 117).

В подобна интерпретационна рамка задачата на съвременния изследовател (историк, етнолог, антрополог, социолог) на Балканите е тъкмо обратната на описаната по-горе ситуация на “the double insider syndrom” – анализаторските усилия е необходимо да бъдат концентрирани върху изваждане най-вече на процесите на конструиране на идентичностите, като се избегне тяхната мистификация и митологизиране (или “идеологизация” по терминологията на Сл. Наумович). Как иначе можем да обясним пораженията от романтичните заблуди и идентификационни стратегии, с които (понякога и в съвременността) се спекулира в духа на “Где је слава, ту је србин!” (срв. **Филиповић М., 1985:** 152 и Патриаршеското издание “О крсној слави”, Београд 1999: 36) или на “оброчните празници (т.е. курбаните – П.Х.)...са сигурен етнодиференциращ белег на българската народна култура” (**Муцафов В., 1989:** 220). Изследователят може да избегне капаните на националната митологизация от типа “българските (или албанските, сръбските, македонските и т.н.) история, епос, хайдутини, гусли, змей-горянини и т.н. са най - ...” единствено по пътя на сравнителните изследвания и чрез интердисциплинарността, елиминирайки идеята за изначалната моно-етнична принадлежност на културните символи; неслучайно сравнителният метод е един от важните инструменти на етнологическите изследвания в общоевропейска перспектива, чрез които съвременната етнология в Европа подчертава своята научна идентичност (за “Ethnologia Europea” срв. **Roth К., 1996:** 10-13).

В хода на нашата теренна работа през 2001 г. в граничните региони на Балканите – в Хърватска при *гръкокатолиците*/унияти на Жумберак, из селата в т.нар. *торлашки дел* на Стара планина (наименованието е по **Крстић Д., 1998:** 51) от двете страни на границата между Сърбия (Тимошко) и България (Белоградчишко), в селата със сърби и българи в Пиротско и Царибродско (Сърбия), в Средна Западна България (Годечко, Трънско), се натъкнахме на редица особености на (само-)идентификацията, свързани с елементи и на езика (вкл. диалекта), и на конфесионалната принадлежност, и на културните символи (в повечето случаи общи – **Христов П., 2003:** 249-268). Във всеки отделен случай на преден план бяха изтъквани тези черти на конфесията (*верата*), езика и културните символи, които актуализират самоосъзнаване, в което изследователят може да разпознае различни равнища на идентификация. В този смисъл (само-)идентичността не е статична, а постоянно променяща си и многообразна; в повечето случаи се наблюдава преобладаване на етничната, но и йерархично подреждане на останалите ѝ нива – религиозно, езиково (диалектно) и културно. Стратегията за избор на един или друг тип идентичност всъщност е строго ситуативна и поради своите прагматични подбуди

“представителната идентичност” зависи от събеседника и неговата етно-лингвистична принадлежност; изследвателят – българин бива обичан или мразен само защото е “*бугарин*”. Ситуативната идентичност се доближава и до идеята за инструменталната (определяна и като “социологическа”) *етничност*, за която етническата идентификация и мобилизация като рационално поведение е предназначено да максимализира силата на общността/групата в ситуация на пазарно състезание – идея с корени в теорията на Макс Вебер за “*социалното затваряне*” (social closure) (Castles S., Miller M., 1993: 23).

На **Жумберак** (Хърватска) при *гръкокатолиците*, за които се знае че в исторически план са били православни *ускоци* (в преобладаващата си част *власи* – Kaser K., 1997: I, 55), последното десетилетие на ХХ в. бележи кулминация на националната самоидентификация – те изтъкват, че са първо “**хървати**”, и после униати, потомци на *власи*, на *ускоци* и т.н. Особеностите на културата си (близки до православните) носителите обясняват с характера на своята “редакция” на католицизма – като “*източен*” (или “*византийски*”) обред, а неизкушеният наблюдател забелязва уникална симбиоза: *гръкокатолическа/униатска* и *римокатолическа* катедрала, извисени една до друга (с. Сошице), “*бетлеем*” до православен иконостас, пет пъти “отдаване за мъртвите” (четири по “*византийската*” традиция и един по католическата) и т.н. По странен начин сред сръбското население на Пиротския край (Сърбия) ситуативната идентификация, обратно, беше преди всичко на конфесионална основа – пишещият тези редове беше “разпознат” като “**свой**” (“*ти си наш*”), защото произходът му е от “*единствената 100-километрова права на Балканите* (между Ниш и София), *където няма нито джамии, нито католически катедрали*” (т.е. от различно определяния като граници и не съвсем коректно назовавания етно-културен регион познат като **Шоплук–Христов П., 2004**). В селата с българско население в Белоградчишко като “**свой**” беше разпознат (в хода на съвместната международна експедиция в с. Стакевци през 2001 г.) колега-сърбин от Зайчар, защото е “*торлак*” от близките села “*преку границуту*”; ще напомним, че тази (политическа) граница е непроменяна от 1833 г., но убеждението “*Торлаци смо, юнаци смо*” е непоклонимо и от двете ѝ страни.

Трудностите пред изследователските усилия при проучването на население със сходни/сродни културни и езикови (или диалектни) черти в граничните региони на Балканите произтичат от митологизираната историческа памет (в повечето случаи обременена и от пропагандните клишета, налагани от съответната “модерна” национална държава). За последните 125 години т. нар “*Шоплук*”, където днес се събират държавните (политически) граници на България, Сърбия и Македония, пет пъти е променял държавната си (а следователно и “националната” си принадлежност) (**Христов П., 2004**); млад респондент от Р. Македония през 2001 г. разказваше как през последните четири поколения мъжете от неговия род са полагали клетва като войници на държавните глави (султан, крал, цар, председател) на четири различни държави. Като изследователи бихме казали: *Разбираемо!* – всяка модерна държава се опитва

да подчини различните етничности чрез създаване на над-примордиални връзки – икономически, религиозни, езикови, т.е. да бъдат структурирани чрез институциите (“термините”) на властта (Rex J., 2000). Ето защо в борбата за контрол на малцинствените етничности в рамките на националната държава въпросът за образованието е обикновено, както пише Е. Гелнер (по Rex J., 2000), централен въпрос. Отново позицията ни на изследователи ни позволява да описваме ситуацията на тези гранични общности с терминологията на билингвизма и бикултурализма, а в определени случаи – и с мултикултурализъм, плод на вековно културно взаимопроникване и дисперсно съвременно състояние. Българското население в Цариградско (Пиротски окръг, Сърбия) ситуативно избира според събеседника си да говори на литературен сръбски, на литературен български, или на “своя” български диалект, описван в литературата като част от т. нар. “*пребродни говори*” между българския и сръбския език (Стойков С., 1993: 163). Докато идентичността на гурбетчиите/*гастарбайтери* и миграционните групи в Европа през последните години успешно се описва в концептуалните рамки на транснационализма (Султанова Р., 2003: 268-291), то етно-културната идентичност на такива гранични групи като унгарците във Войводина, власите и българите в Източна Сърбия, сърбите в Македония и т.н., успешно би могла да бъде анализирана с предложената напоследък като интерпретационна стратегия при изследването на българските турци - изселници в Турция (Маева М., 2004), концепция за **трансетатичността**, разграничаваща формалната (гражданска) принадлежност и културно/ езиково/ конфесионалното самоосъзнаване на различни равнища.

Балканите все още очакват своите необременени от “**the double insider syndrom**” и добронамерени (особено спрямо населението на **границата**, жертва на своята трагична историческа съдба) изследователи. Ако си послужим с думите на гения на балканските ритми Горан Брегович (представящ себе си пред света за “*сарайлия*”, жител на гр. Сараево в Босна) време е Балканите да станат “*едно скучно и безинтересно място*” в Европа, място за продължителна работа и интересни научни изследвания, а не за политически (национален) екстремизъм и “производство” на драматични новини.

Време е да се научим да живеем заедно!

ЛИТЕРАТУРА

- Алтермат У., 1998 Етнонационализмът в Европа. София
 Бромлей Ю., 1976 Етнос и етнография. София
 Казер К., 2003 Приятелство и вражда на Балканите. София
 Крстић Д., 1998 Култни места торлачког дела Старе планине. – В: Пиротски зборник, 23-24, Пирот, с. 51-56

- Маева М., 2004** Етнокултурна идентичност на мигрирали български турци. *Дисертация*. София
- Мутафов В., 1989** Оброчищата като култови обекти. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. София, с. 194-221
- Наумовић С., 1995** Српско село и селяк: између националног и страначког симбола. – В: ГЕИ САНУ, Књ. XLIV, Београд, с. 114-128
- Прелић М., 1996** После Фредерика Барта. Савремена проучавања етницитета у комплексним друштвима. – В: ГЕИ САНУ, Књ. XLV, Београд, с. 101-121
- Ристески Љ., 2000** Етничките симболи и политиката. – В: Етнолог, 9, Скопје, с. 319-323
- Стойков С., 1993** Българска диалектология. София
- Султанова Р., 2003** Транснационализъмът като подход при изучаването на постмиграционния опит на мигрантите. – В: *Карамикова М., Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI век*. София, с. 268-291
- Тодорова М., 1999** Балкани, балканизъм. София (= Todorova M., *Imagining the Balkans*. Oxford, 1997)
- Филиповић М., 1985** Слава, служба или крсно име у писаним изворима до краја 18. века. – В: О крсном имену. Београд, с. 151-192
- Хершак Э., Кумпес Й., 1992** Два типа етничности (хорватски и сербски примери). – В: *Этнографическое обозрение*, 4, Москва, с. 29-39
- Христов П., 2003** Семейно-родовое жертвоприношение в регионах болгарско-сербского пограничья. – В: *Славянское и балканское языкознание*. Человек в пространстве Балкан. Поведенческие сценарии и культурные роли. Москва, с. 249-268
- Христов П., 2004** Границите на “Шоплука” и/или шопи без граници. – В: *Скривене маџине на Балкану*. Београд, 2004 (in print)
- Barth F., 1969** Introduction. – In: *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Bergen-Oslo-London (цит. по *Barth F., Etničke grupe i njihove granice*. – U: *Putinja F., Stref-Fenar Ž., Teorije o etnicitetu*. Beograd, 1997, s. 211-259)
- Castles S., Miller M., 1993** *The Age of Migration. International Population Movement in the Modern World*. UK, Guilford Press
- Geertz C., 1988** *Works and Lives: the Anthropologist as author*. Stanford, CA: Stanford University Press
- Geertz C., 1998/ 1973** *The Interpretation of Cultures*. New York (цит. по *Gerz K., Tumačenje kultura*. I-II, Beograd, 1973)
- Gossiaux J.-F., 2002** *Pouvoirs ethniques dans les Balkans*. Paris
- Hristov P., 2002** Use of the Holiday for Propaganda Purposes (the “Serbian” *slava* and/or the “Bulgarian” *sabor*). – In: *Ethnologia Balkanica*. 6, pp. 69-80
- Huntington S., 1993** The Clash of Civilization? – In: *Foreign Affairs*, Vol. 72, No 3, pp. 23-49
- Kaser K., 1997** *Slobodan seljak i vojnik*. Tom I-II, Zagreb (= *Kaser K., Freier Bauer und Soldat*. Wien-Graz 1988)

- Mach Z., 1993** Symbols, Conflict and Identity. Essays in Political Anthropology. New York,
- Naumović S., 1998** Romanticists or Double Insiders? An Essay on the Origins of Ideologised Discourses in Balkan Ethnology. – In: *Ethnologia Balkanica*. 2, pp. 101-120
- Rex J., 2000** The Place of Language in the Theory of Ethnicity and Nationalism and Migration. A Discussion Paper for a Conference in the University of Maryland at College Park
- Roth K., 1996** European Ethnology and Intercultural Communication. – In: *Ethnologia Europea*, 26, pp. 3-16
- Todorova-Pirgova I., 1999** 'Native' Anthropologist: On the Bridge or at the Border. – In: *Anthropological Journal on the European Cultures*. 8, 2, pp. 171-190

UDK 327+332](497.2:497.11) “311/312”
316.647.8(497.2:497.11)

Бојко Василев
София, България

БЪЛАГАРИЯ – СЪРБИЯ: ШАНСОВЕ И ПРОБЛЕМИ ПРЕД МЕЖДУСЪСЕДСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ

Резюме

Изложението представлява аналитичен коментар на българско-сръбските отношения в исторически и в съвременен идеологически, геополитически и народопсихологически аспект.

Историческият преглед на приливите и отливите в междусъседските отношения показва изключително сложната и заплетена основа, върху която трябва да се надградят съвременните опити за диалогичност и за връзки от взаимен интерес в един модерен контекст. Вековното съревнование между българи и сърби обхваща пространство от идеологиите до битовите контакти и става част от формирания се народопсихологически образ на двата народа и представата им един за друг.

Съвременните отношения са маркирани чрез проблемите, свързани с последното десетилетие на XX век, с политическите елити в двете страни и тяхната външнополитическа ориентация. Посочват се основни съвременни полемики, които могат да дистанцират двустранните отношения. Формулират се най-важните и тлеещи наслагвания от дългото съседско съперничество и същевременно се представя една съвременна визия за преодоляването на различията.

Ключови думи: българи, сърби, двустранни отношения, история, съвременност, идеологии, геополитика, народопсихология, историческо съревнование, стереотипи, проблеми на отношенията, дълга историческа памет, малцинство, психологически бариери, шансове, регионално сътрудничество, политика, икономика, култура.

BULGARIA – SERBIA: CHANCES AND PROBLEMS IN THEIR NEIGHBORLY RELATIONS

Summary

An analytical commentary of the Bulgarian-Serbian relations from the historical and contemporary ideological, geopolitical and national-psychological aspects.

A historical survey of mutual approaching and distancing shows an exclusively complicated and entangled basis that should be further developed by current attempts to set up dialogues and connections of mutual interest within a modern context. The centuries-old rivalry between the

Bulgarians and the Serbs covers up a wide domain starting from ideologies to common human communications and becomes a part of the created national-psychological image of both the nations and their visions of one as opposed to the other.

The modern relations are characterized by the problems related to the last decade of the 20th century, for the political elites of both the countries and their foreign policy orientations. The current debates that may arouse distance between the two countries are pointed out. The most important and still living remains from the past are formulated as consequences of the long neighbor rivalry though, at the same time, a modern vision of overcoming the differences is offered.

Key Words: Bulgarians, Serbs, Bilateral Relations, History, Modernity, Ideologies, Geopolitics, National-Psychology, Historical Rivalry, Stereotypes, Problems of the Relations, Long Historical Memory, Minority, Psychological Barriers, Chances, Regional Cooperation, Politics, Economics, Culture

България и Сърбия изживяха в своите отношения един удължен Деведнаесети век. Той всъщност продължи през целия Двадесети – чак до 2000 г. Тези типични балкански отношения бяха постоянна жертва на три болести – идеологическа, геополитическа и психологическа. Или с други думи – на национализма, на елементарната източноевропейска геополитика /можем да имаме добри отношения само с тези, с които нямаме общи граници/ и на онова, което експертите наричат “психология на малките разлики” /най-малко можем да се понасяме именно с най-близките/.

Българо-сръбските отношения паднаха в капана и на историята. Те неизбежно трябваше да бъдат заложници на една от най-сериозните драми на прага между 19-ти и 20-ти век – разпадането на европейските империи и подялбата на “спорните” територии между нововъзникналите национални държави. Само този проблем стига, за да отрови за десетилетия наред отношенията между всеки две отделно взети национални общества. Но в съчетание с описания по-горе взривоопасен балкански “микс”, той хвърли между двата близки по менталитет и история народи забележителна доза неразбиране, конкуренция и омраза.

Затова задачата за създаването на гражданска стратегия по нормализирането на българо-сръбските отношения е изключително трудна. Тя не се улеснява от това, че българи и сърби разбират езика си, че пият ракия и че имат подобни схващания за хубавото и лошото в живота – напротив, затруднява се. Защото не е целта във взаимното опознаване – точно прекаленото познание е проблемът. Въпросът е как да се постигне взаимно харесване; или най-малкото – взаимна търпимост. Пред нас стои задачата за създаване на европейска прагматична стратегия, която да решава проблеми въпреки стереотипите и въпреки оцеляващите национални идеологии.

Не можем да се заблуждаваме: Първите години на 21-ви век няма да зачеркнат 19-ти и 20-ти едновременно. Но една програма минимум може да се изпълни. И това да бъде програма за нормален граждански, интелектуален и икономически контакт, който ще прескочи битки, владетели и спорове и ще осмисли по нов начин една близо 1000-годишна обща история.

Исторически преглед. Върховите моменти в историческото развитие на средновековната българска и средновековната сръбска държава се разминават с 400 години. България на Симеон владее обширни сръбски земи, а Сърбия на Душан – обширни български. И двете средновековни държави имат проблеми с легитимацията си на “империи” в спор с единствената “законна” империя – Византийската; и двете стават царства при извънредни обстоятелства, което по-късно дава основания “имперския” статут да бъде оспорван. Дори биографиите на двамата най-могъщи владетели – Симеон Първи и Стефан Душан – си приличат, макар и разделени от столетията: и двамата израстват в Константинопол като заложници без видими шансове да наследят престола, и двамата правят невъзможното, за да вземат за първи път царската титла за държавата си, и двамата имат една и съща крайна цел, която не постигат – цариградския престол. В най-големия си възход и Сърбия, и България дръзват да мечтаят с почти вселенска амбиция.

Възходът на всяко едно от съседните царства неизбежно е свързан с унижението на другото. Иван Вазов гневно критикува стиха на един сръбски поет: “... не може истодобно/ блистати на Балкана/ и круна Симеуна,/ и скиптар Цар Душана...”. Но правотата на въпросния стих се доказва от историята: Нека сравним само България при Борис I, Симеон и Петър /когато сръбските първенци са прибирани за по-сигурно в Плиска и Преслав/; и Сърбия при Милутин, Стефан Дечански и Душан /когато на свой ред българските първенци от завладените територии се присъединяват към сръбския държавен елит/.

Обръщането от български към сръбски превес има своята кулминационна точка – гъланата победа на Стефан Дечански над Михаил Шишман при Велбъжд през 1330. По-ранният български превес пък има своята полу-приказна метафора – пленничеството на зетския княз Владимир при Самуил и любовната история с дъщерята на българския владетел Косара.

Официалните национални идеологии влагат огромни усилия в експлоатирането именно на конфронтацията, пренебрегвайки очевидните примери за добросъседство, сътрудничество и обща история: Св.Сава умира и дълго време е погребан и почитан в Търново; Търновският патриарх узаконява царската титла на Душан, бабата, майката и жената на Душан са българки; българите се бият за Лазар на Косово, а сърби – за Петър Делян срещу Византия; Григорий Цамблак и Константин Костенечки написват най-значимите си творби в Сърбия. Азбуката е същата, в древността правописните норми и самите езици си приличат в много по-голяма степен, отколкото днес. Над всичко обаче надделява съперничеството между двете средновековни държави, центрирано около политическия въпрос за византийското наследство, или най-малкото за това кое да бъде второто по ранг царство след Източната римска империя.

Това съперничество, за кратко прекъснато от османското владичество, отново избуява в последното столетие на турската власт. Българските и сръбските църковни и по-късно държавни власти се сблъскват в спор за духовния и политически контрол върху спорните земи – Македония, Поморавието, Тимошко. Любопитен и същевременно злокобен е фактът, че

създателите на двете национални митологии непрекъснато разширяват претенциите си – започват с пограничните територии, постепенно увеличават апетита си и достигат до пълно всмукване, до пълно отричане на правото на съседа въобще да съществува. Средата и краят на 19-ти век са върхът на националната фантазия и митомания: Някои сръбски учени /като Милош Милоевич/ открито заявяват, че до Търново живеят прави сърби, а до Черно море – побългарени сърби. А някои български учени /Димитър Ризов е един от тях/ чертаят въображаеми граници с България до Сава, търсят остатъците от български диалекти в Смедерево и вадят карти, на които Белград е изписан като “Алба Булгарика”.

Сложени една до друга, тези теории са смехотворни. Но малко са представителите на едното общество, които въобще се интересуват от гледната точка на другото. Ледниковият период в отношенията започва с нелепата Сръбско-българска война /Сливница в българското съзнание съответства на Велбъжд в сръбското/ и завършва с Първата, Втората и Студената войни, в които България и Сърбия /Югославия/ са във враждебни или поне хладни един към друг съюзнически конфигурации. Случва се и непоправимото - между двата народа буквално се изливат реки от кръв, като всеки познава единствено “своята” река: В България Топличкото въстание и село Бойник не говорят никому нищо, а в Сърбия село Гарван и съдбата на хора като Димитър Гюзелев не предизвикват никаква реакция. Никой не иска да знае за чуждите мъртви, всеки усилено брои своите. Неудобната чужда гледна точка е спестена в учебниците по история, в политическите анализи, дори в спомените на действащите лица. Фактите обаче са поразяващи: в околото и заради двустранните отношения загиват един крал, един министър-председател, един държавен и партиен лидер от най-висш ранг, десетки интелектуалци, десетки хиляди обикновени хора.

Интересна част от анализа може да бъде темата за идеологиите като а/причина или б/претекст за проточилото се през вековете българо-сръбско съперничество. Класическият случай е следният – щом България е в единия идеологически блок, то Сърбия е в другия. Двете държави често маскират конкуренцията помежду си със световни идеи или привързаности:

- 1914-41 - германофилска България срещу франкофилска Сърбия
- 1949-87 – самоуправна и Титова Югославия срещу България на реалния социализъм
- 1989-2000 – България на демократичните промени срещу Сърбия на Милошевич

Но дори когато са в един и същ идеологически контекст, България и Сърбия пак се състезават: любопитни от тази гледна точка са взаимоотношенията между лютичевци и недичевци от една страна и българските профашистки елементи от друга, отношенията между Димитров и Тито между 1945-49; отношенията между България и демократична Сърбия след 2000 г.

Общата идеология не може да спре, а различната идеология не може изцяло да обясни вечното историческо съревнование между българи и сърби. Един характерен епизод: преди 1985-7 официалната и неофициалната югославска пропаганда доказва правотата си спрямо българската държавна политика със “западни” аргументи - свободното пътуване, правата на мюсюлманите, американските филми, вносните джинси, Мини Макс, Лепи Брена, добре приетите на Запад политици, баскетболния дрийм-тим. След 1990 г. същите аргументи използват българите спрямо сърбите – свободното пътуване, правата на мюсюлманите, американските филми, вносните джинси, Слави Трифонов, добре приетите на Запад политици, футболния дрийм-тим от 1994. Обратният аргумент, този на защитаващата се страна, също е сменен – за Изтока, славянството, родовите корени, Русия, духа срещу материята и пр. говореше българската пропаганда през 70-те и после сръбската през 90-те. Смешна тук е малката времева разлика, т.е. едни и същи хора, изпълнявайки волни или неволни пропагандни задачи, са използвали и двата типа аргументация – първо са казвали колко е хубаво да си “западен”, а после – колко е хубаво да си “източен”, и обратното. Далеч по-важно от идеологическата последователност се е оказало убеждението “По-добре сме от Вас, защото ...”

Колко двусмислено е влиянието на блоковата принадлежност сочи и фактът за силното влияние на френската култура върху “германофилска” България и на германската култура върху “франкофилска” Сърбия. Любопитни примери намираме в езика, в превода на чуждиците – българската интелигенция предпочита френското название на аспержата, а сръбската употребява немското “шпиргли”. Както често става на Балканите, лоялностите са двусмислени, мостовете не събират, а разделят.

Геополитическата рамка и доминантната идеология са както причина, така и претекст за проблемните отношения между България и Сърбия. Но как изглеждат тези отношения днес? Нека погледнем фактите от две гледни точки – на проблемите и на шансовете, на песимистичния и оптимистичния анализ.

Отношенията между България и Сърбия днес. Проблеми.

Съвременните отношения между България и Сърбия са пряк резултат от описаната по-горе “източно – западна” размяна на ролите в началото на 90-те, последвана от частично възстановяване на статуквото през 2000 година.

Управлението на сръбския /по-късно югославски/ президент Слободан Милошевич отдалечи Сърбия от позицията на най-перспективен източноевропейски кандидат за Европейската общност и я тласна към геополитическата сфера на влияние на Русия и Китай, към партньорство с режими като Ирак или Беларус. През това време България, посрещнала 1989 с репутацията на най-верния съветски сателит и на страна-нарушител на човешки права, бавно тръгна в обратната посока – към активно членство в Партньорство за мир, покана за членство в НАТО и старт на преговори за присъединяване към Европейския съюз. Противоположните посоки на движение се превърнаха в главна причина за хлада в междудържавните отношения и резултираха в

практическо замразяване на връзките в културната, икономическата и дори в междуличностната сфера.

Важно е да се отбележи, че границата от прикритата към откритата враждебност никога не бе преминала. В периода 1990-1997 г. тогавашният български президент Желю Желев и всички български политически партии се обявиха категорично против каквато и да било намеса на България и на другите съседни страни в югославските работи. Същевременно не престанаха опитите на управленския екип в Белград да спечели симпатии в България. Това отчасти му се удаде по време на управлението на социалистическия премиер Жан Виденов /1994-1997/, който се срещна със Слободан Милошевич в Белград, в България се издадоха книги на Мира Маркович и Радован Караджич, а част от българския интелектуален, икономически, политически и журналистически елит открито симпатизираше на сръбската кауза, поддържайки активни контакти със СР Югославия.

Тази интермедия свърши с идването на власт в България на правителството на Обединените демократични сили начело с Иван Костов /1997-2001/. Още първата и единствена среща между Костов и Милошевич на остров Крит, проведена в рамките на общ балкански форум, зададе тона на едни лични отношения, които могат накратко да бъдат определени като взаимно презрение. България се превърна в един от най-големите регионални критици на Милошевич, а в реториката на официален Белград на българските власти бе отделена неблагоприятната роля на западни слуги и предатели на собствения си народ. С нова острота се поставиха въпроси като положението на българите в Югославия от една страна, и от друга - спомените за действията на българската армия и полиция на сръбска територия през Първата и Втората световна война. Всеки опит за посредническа или поне активна роля на България по проблема Косово се отхвърляше с възмущение.

Кулминацията в изострянето на отношенията настъпи по време на косовската криза и бомбардировките над Югославия през пролетта и лятото на 1999. Категоричната позиция на България в подкрепа на НАТО и особено решението за даване на коридор на самолетите на Алианса за действия срещу югославски цели отекнаха толкова болезнено в Югославия, че нюансите в българската позиция въобще не бяха забелязани. Не е ясно дали на сръбското общество станаха известни следните неща: отказа на България да приеме косовски бежанци, принципното осъждане на войната и на екстремизма на АОК, засилените връзки с Черна гора; факта, че българското небе не бе използвано интензивно, и накрая – опита на премиера Костов да изслуша двете страни в Косово, като защити правото на косовските сърби да продължат да живеят в земята си /Тук заслужава да се отбележи, че не само лидерът на АОК Хашим Тачи, но и лидерите на косовските сърби архиепископ Артемие и Момчило Трайкович бяха добре приети в София/. Междувременно изпитанието на войната стана изпитание и за българското общество, което изживя драматични колизии по линията про- и анти- НАТО. Въпреки последвалата победа на натовската линия в България и започването на

переговори с ЕС /което се възприе като вознаграждение за недвусмислената позиция на София/, тези колизии изиграха роля за по-късните промени в българския политически пейзаж.

Падането от власт на Слободан Милошевич на 5-ти октомври 2000 г. стопа до известна степен отношенията между България и Сърбия. За това ключови бяха както променените геополитически обстоятелства, така и личните връзки на доскорошните сръбски опозиционери в София, на чиято помощ те винаги са могли да разчитат. Ясен знак за затопляне бяха визитите на Зоран Джинджич /в качеството му на председател на Демократическата партия/, на югославския външен министър Горан Свиланович и на председателя на югославския парламент Драголюб Мичунович в България, както и на двустранните срещи на българския президент Петър Стоянов с югославския му колега Войслав Коцунца в Ниш и Скопие. При това календарът на посещенията не свършва дотук и включва заявени намерения на новия президент на България Георги Първанов.

Рамката на подобряващите се отношения е ясна – интеграцията в евроатлантическите структури, Пактът за стабилност, икономическото и инфраструктурното сътрудничество /магистралата София-Ниш, разчистването на Дунав/, нов климат в отношението към българското малцинство. Но въпреки това не можем да говорим за идеални отношения между двете страни и общества. Ето поне четири подмолни полемики, които отекнаха само в тесни анализаторски кръгове, но които разсяха мита за пълна безоблачност в двустранните отношения оттук нататък:

- Някои изявления на покойния сръбски премиер Зоран Джинджич за обща зона на интеграция в Югоизточна Европа, която след това да се присъедини en bloc към Европейския съюз, не бяха приети със симпатия в България. Водещи български представители побързаха да се обявят против “балканския формат” и против евроинтеграция “по скоростта на най-бавните” – идеи, които биха заличили българското евроатлантическо предимство. По същия начин пък в Белград бе приета заявената българска амбиция за “водеца роля на Балканите”. И още една почти огледална реплика: през есента на 2002 Миролуб Лабус водеше своята кандидат-президентска кампания под мотото “Сърбия – лидер на Балканите”. Ред беше на българите да се възмутят.
- Полемиката дали Пактът за стабилност да бъде насочен в огромната си част само към възстановяването на СР Югославия (Сърбия и Черна гора) или да компенсира приоритетно някои от съседните страни отвори различни амбиции и стратегии.
- България и Сърбия заявиха стремежи за конкурентно привличане на чужди инвестиции. По същото време, по което тогавашният български президент Петър Стоянов пишеше и получаваше писма от Бил Гейтс, сръбският премиер Зоран Джинджич заяви в интервю увереността си, че Гейтс ще инвестира именно в Сърбия.

- Докато в България управляваха ОДС, те отправиха публични съмнения спрямо водещи сръбски политици и особено спрямо евроатлантическата “правоверност” на югославския президент Воислав Кошцуница

Разбира се, всяко едно от тези съмнения лесно може да бъде обяснено или извинено. Но факт е, че първият от много години насам “меден месец” в българо-сръбските отношения беше последван от безразличие. Стана ясно, че трупаните със столетия наслаждения не могат да бъдат преодолені за дни.. Нека се опитаме да проследим тези наслаждения – без амбиции за пълнота и систематичност:

- *Геополитическите различия.* България и Сърбия винаги са били в “два отделни свята”. Дори когато българи и сърби бяха приобрани под крилото на социалистическата система, скъсването на Югославия с Коминформбюро определи нейния път - вън от пряката съветска опека, на границата между Изтока и Запада, с претенции за лидерство сред необвързаните и Третия свят и с друга форма на социализъм, базиран върху “самоуправлението”. Отвъдността на двете страни една спрямо друга се запази. Дори да приемем екзекуцията на Трайчо Костов като “югославски агент” за рецидив на сталинизма, то виждаме през 80-те години репресиите над преводача-интелектуалец Ганчо Савов отново със същото клеймо и със също така измислени обвинения. Не по-различно изглеждат нещата и от другата страна на границата, където да си “бугараш” е обида и повод за преследване. България и Сърбия са били в два отделни свята спрямо Германия/Франция, Съветския съюз/необвързаните, Запада/Изтока, Изтока/Запада. Подобни напластявания не се преодоляват лесно.
- *Големите идеологии.* Съществена част от проблемите между Сърбия и България през 20-ти век идват от или се проектират чрез големите масовидни идейни проекти. Българи и сърби често се гледат през очилата на национализма, социализма, комунизма, славянофилството, православиеото, а не с прагматичния поглед на обикновени хора и съседи. Както казахме по-горе, на Балканите големите идеологии винаги разделят и никога не събират; винаги са фактор на разцеплението и никога фактор на мобилизацията. Тук, в Югоизточна Европа, те никога не създадоха основателна причина да бъде обичан комшията.
- *Проблемът Македония.* Стотици години този проблем е ябълката на раздора между българи и сърби. Възникнал като проблем за влияние, трансформиран в проблем за териториално разширение и повторно превърнал се в проблем за влияние, той коства обезкървяването и обезверяването на двата национални интелектуални елита. Има периоди, в които под знака на всепоглъщания македонски въпрос минава целият спектър на отношения между България и Сърбия. Неговото излъчване е толкова мощно, че не могат да го неутрализират дори големите идеологии на 20-ти век – и тук особено убедителен е примерът със съдбата на Методи Андонов-Ченто и неговите последователи сред македонските комунисти.

- *Българското малцинство в Сърбия.* Положението на българите в останалите след Ньойския договор Царибродско /Димитровградско/, Босилеградско и няколко кулски и трънски села е непрекъснат извор на притеснения в България и опасения в Сърбия. Наистина сред тези хора няма мощни националистически движения. Сръбските власти непрекъснато са ги наричали “едни от най-лоялните югославски граждани”. Те имат малцинствен статут и получават журналистическа информация на собствен език. Но на преден план стоят проблемни казуси като изучаването на майчин език в училище, богослужението на български, състоянието на българските църкви и паметници, тежкото икономическо положение на тези краища, проблемите на Демократичния съюз на българите в Югославия, дебатите около Културния център в Цариброд и особено опитите за институционализиране на “шопска” нация, приети особено болезнено в България. Интересно е, че някои крайни националистически среди в Сърбия /близки до Радикалната партия на Войслав Шешел/ се опитаха да потърсят реципрочност, говорейки за съществуването на сръбско малцинство в България. Това подхрани българската подозрителност, която и без това е чувствителна спрямо непрекъснатото откриване на нови и нови малцинства на българска територия. Безспорно е, че въпросът за българите в Сърбия е зареден с достатъчно електричество, за да бъде пишан грубо с аргументите на националната надменност.
- *Дългата историческа памет.* Въпреки че те ще ви кажат обратното, проблемът на балканците е не късата, а дългата историческа памет. Удивителна е способността на съвременните жители на Югоизточна Европа да помнят и възпроизвеждат исторически събития с близка и далечна трайност, извиквайки за живот националните идеологии от 19-ти век и дори митовете на Средновековието. За това явление българите и сърбите дават едни от най-добрите примери. Само така може да се обясни например фактът, че омразата към българите в Сърбия намалява от Изток към Запад, за да стигне в Босна направо до любов. На изток обаче споменът за досега със съседа действа безотказно поколения наред. Така може да се обясни и странното двойно лице на крайния български национализъм, който има едно силно антисръбско /активно откъм родова и географска близост с Македония/ и едно силно просръбско лице /активно откъм родовата, идеологическа и географска антипатия спрямо турците и исляма/. Дългата историческа памет е пряко свързана и със следващия феномен:
- *Вътрешната съпротива пред сближаването.* Историята на българо-сръбските вражди е създавала устойчиви прослойки във всеки от двата национални елита. Тези прослойки блокират опитите за сближаване с популистко-националистически аргументи от типа на “продали сте се на вечния враг, предали сте нашите братя в и нашите мъртви от ...” Убийството на българския министър-председател Александър Стамболийски от 1923 е екстремен пример, но доста делнични са проблемите, които всеки

привърженик на взаимното приятелство винаги е имал. Трудно се забравят учебниците по история.

- *Психологически бариери и стереотипизация.* Тъй като вече използвахме понятието “психология на малките разлики”, лесно ще си обясним защо не харесваме подобните нам; и най-важното - защо не признаваме собствените си недостатъци, непрекъснато изобличавайки ги в Другия. Без да навлизаме във психоанализ, трябва да отбележим, че българи и сърби се познават добре и често се изобличават именно в онова, което ги прави близки: първичност, шиянство, комерсиалност, надутост. Народопсихологията в съюз с дългата историческа памет създават националния стереотип: за сърбина българинът е рационален, пресметлив, брат по вяра и кръв, но и жесток, кръвожаден, предател на комшулука и православието. За българина сърбинът е горд, смел, патриот, човек на живота, но и посредствен, некултурен, кафански псувач, див, кръвожаден и жесток. Няма защо да обясняваме как стереотипизирането се ражда от националните комплекси и как произвежда мислене от типа “само и само да сме по-добре от вас”. Не е продуктивно обаче и обратното стереотипизиране – ние, българите и сърбите заедно, сме най-добрите /във футбола, секса, рационализациите, тарикатлъка/, но сме прецакани от целия останал свят /нечувствителни западнци, меркантилни американци, евреи, масони и пр./. Мисленето в стил “великата конспирация” създава обща платформа за самовъзхищение, но и общо алиби за бездействие. Така че ако има идеологическо поле, на което българи и сърби никога не трябва да стъпват заедно, то това е полето на световния заговор.
- *Икономически отношения.* По време на югославията плодотворни икономически отношения установиха на първо място мафиите -българската и сръбската. Това в голяма степен помогна за укрепването на трансграничната престъпност, трафика на наркотици, хора, оръжие и петрол, създаване на оазиси на мафиотско благоденствие, обградени от огромните пустини на мизерията. Жалко е да се отбележи, че българският и сръбският престъпен свят общуват далеч по-добре от хората на културата, политиката, за нормалните икономически субекти да не говорим. След края на войните нещата започнаха постепенно да се оправят, но обемът на стокообмена не задоволява богатия потенциал на двете съседни страни, мафиотските пари остават, а дребният бизнес, притиснат от големите акули, почти не може да се намеси в съвместните икономически дейности. Макар и малка по обем, полузаконна и унизителна, куфарната търговия дълго време охраняваше цели семейства. Тя за жалост беше единствената форма, чрез която обикновените хора от крайграничните райони можаха да припечелят нещо от местоположението си.
- *Инфраструктурни връзки.* Двете съседни страни за съжаление не са свързани с шосейна магистрала, а широкият воден път между тях – река Дунав – беше направо запушен в следствие на натовските бомбардировки.

Магистралата София – Ниш, липсващото звено по пътя София – Белград – Средна Европа, е скъп за възможностите на двете страни проект. По предварителни разчети общата стойност на магистралата е около 700 млн. евро, 324 от тях са за 80-километровия български участък. В средносрочен план изграждането на аутобана трябва да започне към 2003 г., но Пактът за стабилност, основният очакван източник на финансиране, непрекъснато забавя проекта². Голямата бедност от двете страни на общата граница не привлича сериозни инфраструктурни инвестиции, въпреки перспективността на тази територия като географско местоположение. Състоянието на пътната мрежа в тези региони /по традиция по-добро в Сърбия, отколкото в България/ държи едно от първите места по запущеност във вътрешната класация на всяка една от страните.

- *Регионално сътрудничество в политиката и икономиката.* Въпреки приоритета, който на думи и Сърбия и Черна гора, и България отдават на регионалното сътрудничество, и двете страни са вперили поглед на Запад, загърбвайки региона. И българи, и сърби гледат на Югоизточна Европа като на поле, върху което могат да разгърнат своето бъдещо лидерство. Сръбският политически елит – позиционен и опозиционен, свикнал по времето на югославските войни да има за пряк събеседник политическия елит на Запада, трудно се примирява със сливането от сцената на световното обществено внимание и със статута на периферна държава. България пък желае да осребри печелившата си прозападна политика с трайна дистанция, отдалечаваща я от неприятния “балкански контекст” – тя не иска да бъде изпреварена в своята евроинтеграция от една Хърватия или да бъде принудена да чака Сърбия и Черна гора за общо влизане в европейските структури.
- *Култура.* Такъв е проблемът и в културните взаимоотношения между България и Сърбия. Българите и сърбите познават много по-добре английската и френската, дори португалската и ирландската литератури, отколкото литературата на своите съседи. Художествен продукт на съседната държава става популярен или след триумф на Запад /Иво Андрич, Емир Кустурица/ или през кафанската култура /Лепа Брена/ или през масовата култура /Любиша Самарджич, който стана популярен в България не с “Валтер брани Сараево”, а със сериала “Горещ вятър”/. На културните връзки на българското малцинство с партньори в България се гледа с подозрение в Белград и с пренебрежение в София. Въобще, българи и сърби познават масовите, а не високите културни постижения на своите съседи, което допълнително изкривява взаимното им възприемане: В България на сърбите гледат като на хора, които пият пред погледа на разпищолени певачици; а за сърбите България е родината на Христо Стоичков, приятел и кръвен брат на фолкпевица Мирослав Илич. Без да подценяваме ролята на масовата култура за вникването в съседската

² Вестник “Капитал” – 3-9 ноември 2001 г.

народопсихология /през 80-те години можеха да се видят български селяни, които говореха сръбски с падежи, научен по текстовете на Шабан и Весна; а през 90-те българските фолкпевици на свой ред пренесоха своите “послания” на сръбска почва/, тя не винаги е най-доброто средство за качествено интелектуално общуване.

Нека да обобщим: написаното дотук не е опит за систематизация, а импровизация за проблемите в отношенията между България и Сърбия днес. Но възможна е и една оптимистична гледна точка към тях.

Отношенията между България и Сърбия днес. Шансове.

Очевидно е, че промените след 1989 г. и особено демократичните промени в Сърбия след 2000 г. откриват истински шанс за преосмисляне на наследството в българо-сръбските отношения. Югославските войни и бомбардировките над СР Югославия нагледно показаха взаимната обусловеност между всички процеси, протичащи върху малката територия на Югоизточна Европа.

Може би най-важната поука, която тези войни и техният завършек донесоха, поука тъжна или пък успокояваща – в зависимост от гледната точка - беше съзнанието, че Балканите окончателно загубиха геостратегическото значение, което имаха в началото на 20-ти век. От Балканите започна Първата световна война, но Трета световна не може да започне оттук. Отрезвяващото в този извод има и мирогледни измерения: няма защо да се заблуждаваме, че ние сме центърът на света и всичко започва от нас. Затова осъзнаването на голямата промяна, протекло по-малко мъчително в България и по-мъчително в Сърбия, спомага и за осъзнаването на новата ценностна цел: създаването на свободни граждански общества, в които животът ще има високо качество.

Как конкретно обаче можем да погледнем на новите шансове в отношенията между България и Сърбия, използвайки досегашната логика:

- България и Сърбия вече *не са геополитически противници*. Този факт не решава проблемите от само себе си, но пък се случва толкова рядко в историята /1911-13, 1942-44, 1945-49/, че всяко негово случване си струва да се използва. Днес Сърбия и Черна гора възстановява своето присъствие в международните организации, декларирайки стремеж към Европейския съюз и към Партньорство за мир.
- България и Сърбия поне на думи *не са роби на големите масовидни идеологии*.
- *Македония* вече е независима държава, към която държавите България и Сърбия и Черна гора нямат открити претенции. И макар подмолната борба за влияние да продължава /в българския случай – основана на по-далечната, а в сръбския – на по-близката история/, международната легитимност на Македония прави приказките за нови делби отживелица.
- *Българското малцинство в Сърбия* има шанса да получи повече внимание за своите граждански и икономически проблеми. Успокояващи са готовността на югославската страна да облекчи граничния и митническия режим и да дискутира по всички останали въпроси, както и готовността на българската

страна да не злоупотребява с малцинствената проблематика, поставяйки под съмнение суверенитета на Югославия.

- *Историята* е компрометирана като обяснителен механизъм за съвременните отношения в Югоизточна Европа: Милошевич, който започна своя възход в името на Видовден, на същия този Видовден беше отведен в Хага. На Балканите като че ли се умориха да водят битките на вчерашния ден.
- В България и Сърбия се появиха *кооперативни елити, готови да преодолеят вътрешната съпротива срещу сътрудничеството*. Това са елити политически /връзките между българските политически партии и сръбските партии, противници на Милошевич/ и преди всичко граждански – онези представители на експертните общности, медиите, културата, които изграждаха мостове в годините на войните и ембаргото.
- *Психологическите бариери*, макар и най-трудни за разчупване, са подложени на сериозно изпитание от новото интелектуално осмисляне на балканизма и опитите за оптимистична европейска дефиниция на балканското.
- В *икономиката, инфраструктурата и в регионалното сътрудничество* нови шансове дава Пактът за стабилност /с всички съмнения спрямо реалната му ефективност/ и тенденцията световните концерни да разширяват дейността си от България към Сърбия и обратното. Появяват се нови икономически субекти на частната инициатива, които инвестират засега в малко, но обещаващи съвместни дейности – спедиция, продажба на софтуеър, туризъм. За първи път от 12 години се говори толкова много за магистралата София-Ниш. Изградените форми на регионално сътрудничество – тристранни срещи, срещи на кметове, Пакт за стабилност, “срещи без вратовръзки” – стимулират регионалния диалог.
- В последните няколко години от Сърбия към България тръгна поток от висока култура, канализиран от естествения интерес /за съжаление породен от продължилите 10 години югославски драми/, сериозната българска преводаческа школа и инициативите на ентузиастични като Ганчо Савов. В резултат на това българският зрител, читател и слушател познава Милорад Павич, Данило Киш, Светислав Басара, Владислав Баяц, Душан Ковачевич, Душан Макавеев, Джордже Балашевич. За жалост обаче поток в обратна посока няма. Причините са много: заради войните Сърбия беше по-интересна за България отколкото България за Сърбия; а заради предишния сръбски управляващ елит пропускливостта на български произведения на изкуството беше сравнително слаба. Но положителните тенденции са налице и от тях могат да се възползват и двете страни.

С една дума, България и Сърбия за първи път имат шанса да преобърнат историята. И шансът е в ръцете не толкова на държавите, дори не толкова на народите, той е в ръцете на двете общества. На онези активни граждански личности, които ще се решат да превърнат стереотипите във вицове, местоположението в бизнес, а миналото – в приятна туристическа атракция.

UDK 323.15(=163.2)(497.1)

Branko Pavlica

Institut za međunarodnu politiku i privredu
Beograd

BUGARI U JUGOSLAVIJI

Rezime

Položaj bugarske nacionalne manjine u Jugoslaviji postaje aktuelno i akutno pitanje jugoslovensko-bugarskih odnosa posebno od 1991. godine i raspada bivše SFRJ. Suštinski gledajući, kakav je položaj bugarske nacionalne manjine u Jugoslaviji? Koliko je Bugara živelo u Srbiji do Prvog svetskog rata? Da li su migracije iz Bugarske u Srbiju doprinele pozitivnom razvoju srpsko-bugarskih odnosa? Kakav je bio položaj Bugara u Kraljevini Jugoslaviji? Da li su bili priznati kao nacionalna manjina? Da li su zaista ugrožena prava bugarske nacionalne manjine u Jugoslaviji u kontinuitetu od završetka Drugog svetskog rata pa do danas? U okviru te problematike od značaja je i poznavanje načina utvrđivanja, kao i karakter sadašnje jugoslovensko-bugarske državne granice, u svetlu, neoficijelnog, tzv. "pozivanja" na "bugarske zapadne pokrajine".

Ključne reči: Bugari, Srbi, Jugoslavija, bugarsko-srpski odnosi, jugoslovensko-bugarska državna granica

BULGARIANS IN YUGOSLAVIA

Summary

The position of the Bulgarian national minority in Yugoslavia has become a current and acute issue related to the Yugoslav-Bulgarian relations, especially since 1991 and the collapse of the former SFR of Yugoslavia. Essentially, what is the position of the Bulgarian national minority in Yugoslavia? How many Bulgarians used to live in Serbia till the First World War? Have the migrations from Bulgaria to Serbia contributed to the positive development of the Serbian-Bulgarian relationships? What was the position of the Bulgarians in the Kingdom of Yugoslavia? Were they recognized as a national minority? Have the rights of the Bulgarian national minorities been really and continually jeopardized from the end of the Second World War till the present day? In the context of these issues, of importance is the knowledge of the ways for determining as well as of the character of the present Yugoslav-Bulgarian state border in the lights of unofficial so-called "references" to the "Bulgarian west provinces".

Key Words: Bulgarians, Serbs, Yugoslavia, Bulgarian-Serbian Relations, Yugoslav-Bulgarian State Border

I Bugari u i o (svom položaju u) Jugoslaviji

Položaj bugarske nacionalne manjine postaje aktuelno i akutno pitanje jugoslovensko-bugarskih odnosa. Dok je makedonsko pitanje, pre svega, položaj makedonske nacionalne manjine u Pirinskoj Makedoniji, predstavljalo, u čitavom posleratnom periodu (1948-1991), suštinsko pitanje, bilateralnih odnosa, u Bugarskoj se, naročito od 1992. godine, aktuelizuje pitanje položaja Bugara u Jugoslaviji. Šta više, 1994. godine, bugarski delegat u OUN podnosi Komitetu za ljudska prava memorandum u kome se navodi da se “u SRJ krše prava bugarske nacionalne manjine”. Čelnici Demokratskog saveza Bugara u Jugoslaviji obraćaju se bugarskom parlamentu. U bugarskoj štampi se ističe: “O nepravednom Nejskom mirovnom ugovoru koji je suočio desetine hiljada ljudi sa teškom alternativom: da prime tuđe državljanstvo ili da se zauvek odvoje od rodnog ognjišta – rečito svedoče reči profesora međunarodnog prava i građanina jedne države koja je ratovala protiv Bugarske, Bogajevskog. Godine 1925. on piše: “Između ostalog, teritorija Bugarske rezultat je težnje njenog naroda da stvori razumnu i pravednu osnovu svog kulturnog i nacionalnog života. Bezuslovno potrebni za taj život delovi bili su odvojeni i pridruženi iz političkih razloga susednim državama”.

Među tim ustupljenim, prema čl. 27. Nejskog ugovora, bezuslovno potrebnim delovima Bugarske nalazi se i 1550 kvadratnih kilometara teritorije u području Carobroda, Trna i Bosilegrada u kojem je, prema tadašnjoj statistici, živelo 55 hiljada Bugara i 127 Srba.

Pariski mirovni ugovor iz 1947. godine, konačno je učvrstilo nejsku granicu između Bugarske i Jugoslavije. Tada je broj Bugara na toj teritoriji iznosio 60 hiljada. Danas, prema zvaničnim podacima, njihov broj je svega 25 hiljada.

Na te nemile činjenice iz najnovije istorije podsećamo ne zbog nostalgije za promašenim istorijskim šansama ili iz revanšističkih aspiracija. Naime, vraćamo se prošlim vremenima jer smo zabrinuti za sudbinu ljudi za koje se komunistički režim kod nas tokom decenija pravio kao da ih uopšte nema... U tom je duhu u potpunosti deklarirana želja Demokratskog saveza Bugara u Jugoslaviji i naše vlade da bugarsko stanovništvo, u zemljama bivše federacije, bude most razumevanja između naroda Bugarske i njegovih slovenskih suseda. Ostvarenju te želje teško da pogoduje prenebregavanje legitimnih prava i interesa tog stanovništva.

Na žalost, upravo se nameće zaključak, iz mnogobrojnih svedočanstava, o lišavanju caribrodskih i bosilegradskih Bugara političkog predstavnštva u izbornim organima vlasti, o ograničavanju njihovog prava da uče maternji jezik i da osposobljavaju svoje prosvetne kadrove, o srbizaciji očevih imena...

Bugarska ima danas ne samo moralne razloge, već i veliku moralnu obavezu prema Bugarima van teritorije domovine, kojima je četiri i više decenija bila maćeha”.¹

Ili, tadašnji vođ DSBJ Ivan Grigorov ističe “da je u Jugoslaviji od 1961. do 1991. nestalo 60% Bugara, narušeno im je pravo da se obrazuju na maternjem jeziku,

¹ E. Urumov, Bugari u Srbiji treba da su most razumevanja u budućem domu, “Demokratija”, 5. V 1992, Cit. po: Tanjug-Press, 7. V 1992, str. 12.

pravo na informisanje takođe, ograničeno im je pravo na slobodno negovanje i razvijanje nacionalne i kulturne tradicije. Uz to nemaju pravo na bogoslužjenje na maternjem jeziku, niti na građanske knjige"... (?!).²

Predsednica "Helsinškog odbora za zaštitu ljudskih prava Bugara u Jugoslaviji" (?) Zdenka Todorov izjavljuje "da Bugare na periferiji istočne Srbije očekuje totalni nestanak". Helsinški odbor i humanitarna organizacija "Solidarnost" "nedavno" su u Dimitrovgradu "skrenuli pažnju demokratski javnosti na agoniju ove nacionalne manjine u Jugoslaviji".³

Tokom 1995. g. dr Marko Šukarov, lekar u Domu zdravlja u Dimitrovgradu, Zdenka Todorov Petrov, "koji se kao stipendisti bugarske vlade nalaze na posle diplomskim studijama u Sofiji", objavili su "Deklaraciju o kršenju prava bugarske manjine u Jugoslaviji", u listu "Makedonija" (glasilo VMRO-SMD). Između ostalog, ističe se da su "Bugari u bivšoj Jugoslaviji proveli 75 godina pod tuđinskim ugnjetavanjima, na otkinutim od Bugarske, svetim zemljama"... (i dalje) zahteva se "da se na područjima sa većinskim bugarskim stanovništvom otvore bugarske škole sa bugarskim učiteljima, da se sahrane obavljaju uz prisustvo bugarskih sveštenika..". Ovu Deklaraciju – pamflet uputili su Diplomatskoj misiji KEBS-a u Sofiji, što je bio povod da u februaru u Dimitrovgradu "nenajavljeno" dođu predstavnici švajcarske, austrijske i italijanske ambasade iz Beograda, kako bi od "rukovodstva DSBJ" saznali sve "o ugrožavanju ljudskih prava bugarske manjine".⁴

Predsednik humanitarne organizacije "Solidarnost" Mile Todorov, izneo je deset tačaka, koje, prema njegovom mišljenju, "ukazuju na nezavidan položaj bugarske nacionalne manjine": "1. Sva obaveštenja i saopštenja, u caribrodskoj opštini, plasiraju se na srpskom jeziku. Primer je Centar za kulturu. Na bugarskom jeziku plaketiraju se predstave pozorišta iz Dimitrovgrada – samo kad su na bugarskom – što je danas prava retkost; 2. Gotovo svi protokoli (u školama, opštinama...) vode se na srpskom jeziku. Do 1954. godine, protokoli su vođeni na bugarskom; 3. U Dimitrovgradu i Bosilegradu svi sudski sporovi vode se na srpskom jeziku. Sudije ne znaju bugarski; 4. Sve pozivnice, za razne manifestacije ispisane su na srpskom; do 1960. godine, bugarska prezimena žena u Srbiji pisana su gramatički identično sa prezimenima žena u Bugarskoj; danas to nije slučaj; 5. Informacije koje se daju vernicima daju se isključivo na srpskom jeziku; čak su i nekrolozi na srpskom; nekrolog na bugarskom prava je retkost; 6. Listići za glasanje, na poslednjim izborima, štampani su samo na srpskom jeziku, a takođe i sve ostale informacije; 7. Od ukupno šezdeset državnih institucija u Dimitrovgradu, mali broj naziva ispisan je dvojezično; 8. U Dimitrovgradu su nazivi autobuske i železničke stanice ispisane samo na srpskom jeziku; tako, na primer, ni jedan red vožnje, niti bilo koja druga informacija u vezi sa putovanjem nije ispisana na oba jezika;"(?) "9. Zvonačka banja odvojena je od Dimitrovgrada i pripojena Babušnici, a u ovoj banji i selu Zvonci (ne Zvonece, kako oni kažu) živi

² Cit. po: "Borba", 7-8. V 1994, str. 10.

³ Cit. po: "Naša borba", 3. II 1995, str. 4.

⁴ V. K., Demokratski savez Bugara u Jugoslaviji ostao bez podrške naroda – Prizivanje stranih emsara, "Borba", 6. II 1995, str. 9.

bugarsko stanovništvo; 10. Na prospektu za Zvonačku banju nacrtana je karta tog dela Srbije. Na karti se nalazi ček i selo Sukovo, ali ne i Dimitrovgrad”.

Najzad, i bugarski ambasador u Beogradu, Ivajlo Trifonov u intervjuu listu “Danas”, ističe da je “jedno od važnih pitanja u našim bilateralnim odnosima... status bugarske manjine u Srbiji”. “Imali smo više zamerki i primedbi na ostvarivanju prava bugarske nacionalne manjine u Srbiji. Prava koja su ustavno i zakonito obezbeđena, u praksi nisu ostvarivana. Uglavnom to su problemi očuvanja nacionalnog i kulturnog identiteta i jezika. Đaci bugarske nacionalnosti u Dimitrovgradu, kome će uskoro, odlukom opštinskih organa biti vraćeno staro ime Caribrod”, (?), “i Bosilegradu poslednjih dvadesetak godina maternji jezik izučavaju kao drugi strani. To pitanje smo već postavili i nadamo se da će biti rešeno. Srbija se sada demokratizovala i sada su u ovim opštinama na vlasti DOS. Ubeđen sam da će ovo pitanje, izučavanje bugarskog, korak po korak, biti rešeno. O ovome smo razgovarali na više nivoa, a u Beogradu je bio i naš zamenik ministra spoljnih poslova... nadamo se da će novi zakon o nacionalnim manjinama obezbediti realnu primenu u praksi svih prava nacionalnih manjina u Srbiji i SRJ, vezu sa matičnom državom i izučavanje maternjeg jezika. Moram da kažem da je najteže pitanje ovih opština tragično ekonomsko stanje. Već 80 godina ove opštine se ne razvijaju. Prosečna plata u Dimitrovgradu do pre nekoliko meseci bila je 10-15 maraka. Republička i savezna vlada moraju da pomognu razvoj ovog regiona. Razume se koliko može i Bugarska će pomagati razvoj ovih opština, čime bi se razvijao ceo region”. (?) “Bivši režim u Beogradu optuživao je Bugarsku da želi da pripoji ove opštine”,(?) “što je čista laž”.(!) “Nažalost, ovakvu propagandu vodili su i Bugari, ali oni su, kako su ih ostali zvali, bili janičari. Sve je to sada prošlost”.⁵

Povodom najnovijih rasprava o Nacrtu zakona o zaštiti nacionalnih manjina, Mile Todorov ističe: “Bugarskoj manjini se negira obrazovanje na svom maternjem jeziku. Problem obrazovanja na bugarskom jeziku je star više od 25 godina. Međutim, u poslednjih deset godina ukinuta su dvojezična odeljenja, na bugarskom i na srpskom jeziku koja su postojala sve do 1990. godine. To je bio smišljeni potez starog režima i u tom su učestvovali opštinski poslušnici režima u Dimitrovgradu i Bosilegradu. Kako bi se nastava izvodila samo na srpskom jeziku, roditelji su bili izloženi raznim pritiscima. Niko ih, pri tome, nije pitao da li žele da im se deca odreknu maternjeg jezika. Pomoću tih listića pripadnici bugarske manjine delili su se na one lojalne i nacionalniste...”⁶

Mile Todorov iznosi stav “da se neka manjinska zajednica može lako razbiti izmišljanjem novih etničkih grupa, kao što je to bio slučaj sa pokušajem bivšeg režima da se deo bugarske manjine u Dimitrovgradu pretvori u Šope. Bilo je pokušaja da se

⁵ Intervju Ivajla Trifonova, ambasadora Bugarske u SR Jugoslaviji, “Nemoma teritorijalnih pretenzija ni prema Makedoniji niti prema Srbiji”, “Danas”, 26. mart 2001, str. 12-13.

⁶ Mile Todorov, Koji kriteriji za definisanje manjina, u: Manjine tranzicija, “Helsinške sveske”, Beograd, 2002, str. 75.

odštampa nekakav šopski rečnik, ali se to zbog velikog pritiska javnosti u Dimitrovgradu nije smelo učiniti...⁷

Ili, "proces asimilacije je u mnogim zemljama vrlo uspešan i njime se postotak nacionalnih manjina smanjuje u populacionoj strukturi, što se desilo sa bugarskom nacionalnom manjinom, jer je tu asimilovano preko 80.000 ljudi. Znači, postoje države koje poriču postojanje nacionalnih ili jezičkih manjina, a manjinama ne godi saznanje da su osuđene na nestajanje i ne iznenađuje to što su one najčešće nezadovoljne svojim statusom i situacijom u pogledu školstva, veroispovesti, itd... u bivšem režimu pripadnicima bugarske manjine je bio distribuiran jedan anketni listić gde se od roditelja tražilo da se izjasne da li žele da deca bugarske nacionalne manjine uče maternji jezik. Taj se anketni listić i dalje koristi iako danas imamo novu vlast... U bivšem režimu roditelji su pozivani na informativne razgovore, a bugarski jezik se i dalje izučava kao strani jezik, dva časa nedeljno, kao i engleski. Znači proklamovana prava se ne koriste..."⁸

Specijalan izvestilac OEBS-a za prava manjina konstatuje: F. Bugarska zajednica

93. Specijalni izvestilac se sastala sa predstavnicima bugarske zajednice tokom svoje posete Saveznoj Republici Jugoslaviji u maju 1996. godine. Ova manjina čini oko 0,3% ukupnog stanovništva Srbije (oko 25.000 ljudi) i živi uglavnom u naseljima i oko gradova Dimitrovgrada, Bosilegrada i Zvonca u jugoistočnoj Srbiji.

94. Glavni navodi i pritužbe u domenu ljudskih prava koje je iznela ova zajednica, usredsređeni su na obrazovanje. Prema vladinim informacijama, predavanja na bugarskom jeziku postoje u 38 osnovnih škola u Bosilegradu i Dimitrovgradu. Međutim, Specijalni izvestilac je obaveštena da su u nekim slučajevima lokalni organi, nadležni za obrazovanje, obeshrabrivali i nastavnike i učenike da upotrebljavaju bugarski na časovima. Pored toga, školama za bugarsku manjinu se, navodno, ne dozvoljava da proslavljaju bugarski nacionalni praznik, dan Sv. Ćirila i Metodija. Prema izveštajima, najveći broj istorijskih spomenika od značaja za bugarsku manjinu je u ruiniranom stanju zbog neodržavanja i izgleda da vlasti čine malo da bi poboljšale situaciju.⁹

Direktor kulturno-informativnog centra u Bosilegradu Aleksandar Dimitrov napominje da ova institucija jugoslovenskih Bugara, osnovana 1999. godine, "tek polovično uspeva da opstane u predelima dve opštine u kojima Bugari najviše žive, u Bosilegradu i Dimitrovgradu... A bavi se širenjem i očuvanjem bugarske kulture, preko koncerata, izložbi i svih drugih formi da bi ona što više bila prisutna na pomenutim prostorima".

⁷ Mile Todorov, Proklamovana prava se ne koriste, u: Manjine i tranzicija, "Helsinške sveske", Beograd, 2002, str. 106.

⁸ Mile Todorov, Podrška diskriminatornom potezu, u: Manjine i tranzicija, "Helsinške sveske", Beograd, 2002, str. 106.

⁹ Specijalan izveštaj Elizabet Ren o manjinama, Komisija za ljudska prava, E/CN. 4/1997/8, 25. oktobar 1996. godine, Cit. po: Nacionalne manjine u međunarodnom I jugoslovenskom pravnom poretku, ur. B. Milinković, Beograd, 1997, str. 322.

Ali osvrće se i kritički: “Nije nam omogućeno ni informisanje na Radio-Bosilegradu. Od samog početka smo izdavali Bilten u tiražu od 200 primeraka. To je bilten koji se bavi lokalnim problemima Bosilegrada. Na žalost, od Ministarstva smo dobili dopis da moramo da ga obustavimo, jer nije registrovan kako treba, bez obzira što je besplatan... Da ne pričam o knjigama, časopisima i dnevnoj štampi na bugarskom koja bi mogla da nam dolazi u Bosilegrad, ali, na žalost, i to je bilo zabranjivano, a saradnja nije dozvoljena: Uvek kada sam putovao ja sam uzimao knjige, 10-15 knjiga, ali mi nije dozvoljeno da prenesem više od tri knjige. Govorili su da su i tri knjige dovoljne. Moje primedbe da radim u centru nisu nailazile na odjek.

Šta se promenilo nakon 5. oktobra? U suštini, dobili smo Dom kulture, a na Radio-Bosilegradu imamo određene prednosti...”.

Na kraju A. Dimitrov zaključuje: “Moja poslednja rečenica je da je danas 8. novembar, a to je dan “zapadnih pokrajina”, kako Bugari nazivaju teritorije Bosilegrada i Dimitrovgrada”(?).¹⁰

Možda ovi stavovi direktora Doma kulture u Bosilegradu Aleksandra Dimitrova, simbolički gledano, baš plastično označavaju dijalektiku razvoja bugarske nacionalne svesti “kod” pripadnika bugarske manjine u Jugoslaviji.

Prema tome, položaj bugarske nacionalne manjine u Jugoslaviji postaje aktuelno i akutno pitanje jugoslovensko-bugarskih odnosa posebno od 1991. godine i raspada bivše SFRJ. Suštinski gledajući, kakav je položaj bugarske nacionalne manjine u Jugoslaviji? Koliko je Bugara živelo u Srbiji do Prvog svetskog rata? Da li su migracije iz Bugarske u Srbiju doprinele pozitivnom razvoju srpsko-bugarskih odnosa? Kakav je bio položaj Bugara u Kraljevini Jugoslaviji? Da li su bili priznati kao nacionalna manjina? Da li su zaista ugrožena prava bugarske nacionalne manjine u Jugoslaviji u kontinuitetu od završetka Drugog svetskog rata pa do danas? U okviru te problematike od značaja je i poznavanje načina utvrđivanja, kao i karakter sadašnje jugoslovensko-bugarske državne granice, u svetlu, neoficijelnog, tzv. “pozivanja” na “bugarske zapadne pokrajine”.

II Bugari u Srbiji

Doseljavanje Bugara u jugoslovenske krajeve započinje krajem sedamnaestog veka. Posle poraza Turaka pred Bečom 1683. godine i, potom, zajedničke, ali neuspešne borbe Srba i Bugara protiv Turaka, nekoliko hiljada Bugara preseljava se u Banat, kasnije u Erdelj i Bačku. Lj. Miletić navodi da je bilo od “1.400 do 7.000 ljudskih duša”.¹¹ U drugoj deceniji osamnaestog veka Bugari formiraju nekoliko naselja u dolini Timoka kod Zaječara. Posle Prvog srpskog ustanka, Bugari dolaze u Srbiju, mada pojedinačno, i što je zanimljivo, rade “važne državne poslove, ili uživaju naročitu zaštitu i potporu srpskih vlasti”.¹² I u Beograd, mada u manjem broju,

¹⁰ Aleksandar Dimitrov, Policija ima isti tretman, u: Manjine i tranzicija, “Helsinške sveske”, Beograd, 2002, str. 97-98.

¹¹ Lj. Miletić, *Исследования за Болгарите в Селиградско и Банат*, Софија 1987, str. 4.

¹² V. Stojančević, *Migracije iz Bugarske u Srbiju za vreme vlade kneza Miloša*, Glasnik Etnografskog instituta SANU, 1959, knj. VIII, str. 353.

doseljavaju se bugarske zanatlije i trgovci. Sredinom devetnaestog veka, usled naseljavanja Tatara i Čerkeza u zapadnoj Bugarskoj, duž srpske granice, Bugari se, naročito iz vidinskog kraja, doseljavaju u Srbiju. Migracije iz Bugarske u Srbiju traju, jačimili slabijim intenzitetom, sve do Berlinskog kongresa (1878), mada su najintenzivnije u periodu 1833-1839. godine.¹³

Proučavajući stanovništvo i naselja u Srbiji za vreme vlade kneza Miloša, Tih. R. Đorđević navodi: “Za vlade Kneza Miloša bilo je u Srbiji i nešto Bugara. Do oslobođenja Timočke Krajine, 1834. godine, nalazimo ih ovde onde kao doseljenike iz Bugarske ili iz Velikog Izvora blizu Zaječara. Tako je selo Dublje u Resavi, po mome ličnom saznanju, naseljeno Bugarima iz Velikog Izvora još za vreme pada Srbije 1813. godine. Posle oslobođenja Srbije doselilo ih se još nešto, te ih nalazimo u Ribniku, u Temniću, u Ćordinu u Resavi, U Rakincu, u Nahiji Smederevskoj, Loparu, Domuz-Potoku, Požarevcu i još nekim mestima po koju kuću. Oslobođenjem Timočke Krajine zatečeno je nešto Buagra u Velikom Izvoru, Grljanu i Zaječaru”.¹⁴

Međutim, prof. Stojančević, istražujući istoriju srpsko-bugarskih odnosa, naročito problematiku migracije Bugara u Srbiju, konstatuje da je do 1839. godine, u Srbiji bilo znatno više Bugara. Prof. Stojančević navodi i imena poznatih Bugara u Srbiji, “iz početnog perioda knez Miloševе vlade”, ali i kasnije: “Dimitrije Mustakov, srpski agent, a kasnije nastojatelj Miloševih imanja u Vlaškoj, koji je bio rodом iz Gabrova; arhimandrit Georgijević Gerasim (po roditeljima vlašskog porekla), potonji šabački episkop, koji je bio rodом iz Vidina; grupa doseljenika iz Razloga (danas u Pirinskoj Makedoniji) na čelu sa Mihailom Germanom, Pantom Hadži-Stoilom i Markom Georgijevićem, koji su, svi u raznim periodima, vršili razne dužnosti u Miloševoj službi; roditelji Filipa Hristića, kasnije člana Državnog saveta i knez Mihailovog ministra inostranih dela, rodом iz Donjeg Lozena kod Sofije. Anastas Jovanović, srpski litograf i poverenik kneza Miloša i Mihaila u emigraciji koji se rodio u Vraci 1817. godine, a doselio u Srbiju 1827. godine, zajedno sa ocem i majkom... “ili, recimo, “mladi Bugarin Konstantin Ranos, rodом iz Plovdiva, srpski pitomac na studijama u Parizu, učitelj je francuskog jezika knezu Mihailu i profesor u beogradskim školama” itd.¹⁵

Koliko je bilo Bugara u Srbiji? Prema dostupnim podacima, računa se da je broj Bugara u Srbiji za vreme vlade kneza Miloša iznosio “od jedan do dva procenta od celokupnog stanovništva”.¹⁶ A prema V. Jakšiću 1833. godine “Srbija je imala približno 678.137 ljudi”.¹⁷ Na kraju devetnaestog veka, prema podacima bugarskog popisa stanovništva (1900), u Srbiji je živelo 4.534 Bugara. Ovi “stanovnici u Srbiji,

¹³ V. Stojančević, *Srbija i Bugari 1804-1878*, Beograd 1988, str. 382.

¹⁴ Tih. R. Đorđević, *Iz Srbije kneza Miloša*, Stanovništvo-Naselja, Beograd 1924, str. 171.

¹⁵ V. Stojančević, *Srbija i Bugari 1804-1878*, Beograd 1988, str. 382.

¹⁶ Iz ovoga izlazi da je u kolonizaciji Srbije pod knez Milošem brojnost bugarskog stanovništva iznosila najverovatnije, jedan ili dva procenta od celokupnog stanovništva Srbije, odnosno dvostruko više procenata u odnosu na ukupan broj doseljenika između 1815-1839. godine, pošto se obično uzima da je stanovništvo za četvrt veka knez Miloševе vlade naraslo dvostruko... Cit. po: V. Stojančević, *Migracije iz Bugarske u Srbiju za vreme vlade kneza Miloša*, Glasnik Etnografskog instituta SANU, 1959, knj. VIII, str. 74.

¹⁷ V. Jakšić, *Gustina naseljenosti Srbije*, Glasnik Srpskog učenog društva, 1871, sv. 31., str. 114.

koji su rođeni u Bugarskoj”, živeli su pretežno u selima – 3.474, a po varošima bilo ih je 1.120. Bugara je bilo najviše u topličkom (1.139), vranjskom (867), pirotskom (661), a znatno manje i u drugim okruzima. Bavili su se, prvenstveni, poljoprivredom, mada je bilo i zanatlija, trgovaca, državnih službenika. Interesantan je podatak da je prema pomenutom popisu iz 1900. godine, u Bugarskoj živelo 3.711 Srba (po varošima – 2.063, u selima –1.648).¹⁸

Valja istaći: srpsko-bugarske odnose povodom migracija iz Bugarske u Srbiju treba posmatrati kao odnos Srbije (njenih vladara i organa vlasti) i samog bugarskog stanovništva. Dakle, kao odnos Srbije i Bugara 1804-1878. godine. Bugari u Srbiji bivaju ne samo prihvaćeni, već uživaju punu podršku, naročito za vreme kneza Miloša. Srbija, čak, materijalno, moralno, kao i diplomatsko-političkim sredstvima doprinosi političkom i kulturno-prosvetnom preporodu bugarskog stanovništva. Beograd i Kragujevac postaju središta njihovog političkog i kulturno-prosvetnog delovanja. Recimo, samo u periodu 1833-1839. godine, u Beogradu, odnosno Kragujevcu izdato je oko tridesetak knjiga na “bugarskom ili crkveno-slovenskom jeziku za školske i crkvene potrebe Bugara”.¹⁹

Brojni su bili i bugarski politički emigranti u Srbiji: G. Rakovski, Lj. Karavelov, kao najpoznatiji i dr.²⁰ Mladi Bugari se, čak, i školuju u vojnoj akademiji. Izdaju se i dva lista.²¹ Ali, migracije iz Bugarske u Srbiju ostvarivane su uprkos činjenici da su turske vlasti u pojedinim periodima, nastojale da zabrane srpski prihvati bugarskih izbeglica.²² Za vreme kneza Miloša, u srpsko-bugarskim odnosima, postojalo je niz spornih pitanja: “1) političko, oko angažovanja Srbije, njenih vlasti i građana u bunama u zapadnoj Bugarskoj tridesetih godina; 2) migraciono, oko primanja begunaca i izbeglica iz bugarskih krajeva posle 1829. godine; 3) ekonomsko, kao pitanje trgovine srpskih građana po bugarskim krajevima i bugarskih trgovaca u Srbiji; 4) prosvetno, u vezi sa štampanjem bugarskih knjiga u državnoj štampariji Srbije u Beogradu, odnosno Kragujevcu; 5) Bugari u službi kod kneza Miloša kao službenici u srpskoj državnoj upravi”.²³

U istoriji srpsko-bugarskih odnosa ostaje zabeleženo kao sporno, tzv. emigrantsko pitanje. Naime, posle gušenja Timočke bune 1883. godine, desetak učesnika – pripadnika Raadikalne stranke, predvedeni Nikolom Pašićem i A.

¹⁸ B. Jovanović, *Stanovništvo Kraljevine Bugarske po popisu 1900. godine*, Beograd 1909, str. 7.

¹⁹ V. Stojančević, *Bugari u Beogradu i Kragujevcu u vreme kneza Miloša*, Oslobođenje gradova u Srbiji od Turaka 1862-1867, Zbornik radova, Beograd 1970, str. 365. V. Stojančević, *Knez Miloš prema Bugarskoj i Bugarima*, Istorijski glasnik, 1954, br. 4, str. 68.

²⁰ Na primer, slučaj bugarskog emigranta Genadija Stojanova, Vidi: V. Stojančević, *Bekstvo Genadija Stojanova u Srbiju pred turskom poterom*, Ujedinjena omladina srpska, Zbornik radova Matice srpske, Novi Sad 1968, str. 413-498.

²¹ Grupa bugarskih emigranata, sklonivši se u Srbiju, obrazuje i vežba jednu svoju legiju, tu su izdavali svoja dva lista: *Динавска лебел у Всток*, tu se školovao dobar broj bugarskih omladinaca. Cit. po: V. Čorović, *Borba za nezavesnost Balkana*, Beograd 1937, str. 92.

²² V. Stojančević, *Knez Miloš prema Bugarskoj i Bugarima*, Istorijski glasnik, 1954, br. 4, str. 67-68.

²³ V. Stojančević, *Bugari u Beogradu i Kragujevcu u vreme kneza Miloša*, Oslobođenje gradova u Srbiji od Turaka 1862-1867, Zbornik radova, Beograd 1970, str. 364-365.

Stanojevićem, prebeglo je u Bugarsku.²⁴ Pošto i tamo nastavljaju sa “borbom protiv režima kralja Milana” srpske vlasti upućuju protest. Ovo, pak, izaziva protivakciju bugarskog režima. Sa bugarske strane se aktualizuje tzv. bregovsko pitanje. U korelaciji sa emigrantskim pitanjem dolazi do višegodišnjeg srpsko-bugarskog sporenja.²⁵

III Bugari u Kraljevini Jugoslaviji

Posle Prvog svetskog rata, po odluci velikih sila na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine, Bugarska je bila obavezna da ustupi Kraljevini SHS Caribrod, Bosilegrad i Strmicu, kao i delove teritorije na desnoj obali Timoka. Teritorijalno proširenje u korist Kraljevine SHS iznosilo je 2.566 kilometara kvadratnih sa oko 92.000 stanovnika.²⁶ “Srpsko-hrvatsko-slovenačko državljanstvo dobiće punopravno, a isključenjem bugarskog državljanstva, bugarski pripadnici nastanjeni na teritorijama dodeljenim državi Srba-Hrvata-Slovenaca” – određeno je članom 39 Nejskog ugovora o miru. Nad ovom teritorijom Kraljevina SHS, faktički, uspostavlja vlast tek 6. decembra 1920. godine. Prethodno, zajedno sa bugarskim okupacionim vlastima, emigriralo je u Sofiju i druge bugarske gradove, “zadojeno snažnom velikobugarskom propagandom”, nekoliko hiljada lica – “činovnika, sveštenika, učitelja i drugih predstavnika režima koji pri povlačenju vlasti odlaze zajedno sa okupatorom...”.²⁷ Bila je to tzv. nacionalna emigracija. No, bez obzira na tu činjenicu, duž jugoslovensko-bugarske državne granice, pretežno u Carobrodskom i Bosilegradskom srezu, ostala je da živi većina bugarskog stanovništva.

Međutim, oficijelne vlasti Kraljevine i jugoslovenska spoljnopolićka doktrina između dva rata negiraju postojanje bugarske nacionalne manjine. U Jubilarnom zborniku života i rada Kraljevine SHS 1918-1928. godine, dr L. Lenard ističe da Bugari kao narodna manjina ne postoje u našoj Kraljevini, ali da ima izvesnih bugarskih elemenata: “1) bugarski politički emigranti. To su pripadnici Stamboliskove zemljoradnićke stranke, koji se privremeno nalaze u našoj Kraljevini. Ima ih oko 900 i većinom su koncentrisani u Vršcu; 2) Bugarski baštovani. To su sezonski radnici, fluktuantni element, koji radi po baštama, a preko zime se većinom sa zaradom vraćaju u otadžbinu. Takvih se baštovanskih pasoša izdaje godišnje oko 5000-6000; 3) Takozvani banatski Bugari. To je bugarsko stanovništvo, koje je od turskog nasilja prebeglo preko Dunava u Banat i Bačku. Oni su većinom primali katolićku veru, ali saćuvali su svoja imena, pesme, obićaje. Posle oslobođenja Bugarske bugarska vlada pozvala je ove izbeglice natrag i dala im zemlju. Oni saćinjavaju sada u Bugarskoj oko 40 vrlo bogatih i dobro uređenih sela. Ali mnogi nisu hteli da se vrate i njihovi

²⁴ Sofija, 5. novembar 1883 – Okružnom upravniku, Vidin: Pašić, Stanojević, Milenović i drugih šest srpskih izbeglica mole da ostanu u Vidinu. Ako nema smetnji, ostavite ih u Vidinu, ali pod uslovom da miruju i ne izlaze iz grada prema srpskoj granici. Cankov. Cit. po: J. D. Mitrović, *Pašić kao emigrant o pitanju oslobođenja “srpske zemlje” u Bugarskoj, Timoćka buna 1883. godine i njen društveno-politićki znaćaj za Srbiju devetnaestog veka*, Zbornik radova SANU, Beograd 1986, str. 365.

²⁵ I. Przić, *Spoljiašnja politika Srbije 1804-1914*, Beograd 1939, str. 53.

²⁶ R. Busch-Zanter, IV. *Von San Stefano bis Neuilly*, Bulgarien, Leipzig 1943, str. 96.

²⁷ S. Zlatković – C. Vasev – A. Vidanović, *Dimetrograd 1877-1945*, Beograd 1989, str. 73.

potomci žive dalje među našim stanovništvom s kojim su se već gotovo asimilovali. Oni mogu biti sada za nas samo predmet naučno-folklorističkog istraživanja”.²⁸

Što se tiče “bugarskih političkih emigranata” i “bugarskih baštovana” mogu se navesti sledeće činjenice: posle pada A. Stamboliskog i neuspeha septembarskog ustanka u Bugarskoj 1923. godine, blizu 2.000 Bugara, mahom pripadnika BKP, radnika, ali i članova Bugarskog zemljoradničkog saveza, emigriralo je u Kraljevinu SHS. Vodeći članovi BKP, predvođeni G. Dimitrovom odlaze na Zapad, odnosno u Moskvu, dok je većina političkih emigranata, prihvaćena i pomagana od oficijelnih vlasti ostala u Kraljevini.²⁹ Broj bugarskih baštovana, odnosno tzv. gradinara koji je dolazio na rad u Kraljevinu SHS kasnijih godina je smanjen na 1.400. Naime, s druge strane, postojala je tradicija odlaska i tzv. pečalbara iz Kraljevine SHS u Bugarsku. Ovakve međusobne migracije stanovništva postaju i predmet međudržavnog ugovornog regulisanja.³⁰ Tako se Pismom uz Ugovor o trgovini i plovidbi između Bugarske i Jugoslavije, koji je zaključen 24. maja 1934. godine, reguliše njihov položaj. “Broj bugarskih gradinara na radu u Jugoslaviji utvrđuje se na 1.400 lica (toliki isti broj i jugoslovenskih pečalbara u Bugarskoj)”.³¹

Međutim, ostaje ključna činjenica: postojanje bugarskog stanovništva u pograničnim područjima, kojima se ne priznaje status nacionalne manjine.³²

Iako je u Kraljevini Jugoslaviji 1921. godine, odnosno 1931. izvršen popis stanovništva, preciznih podataka o broju Bugara nema. Prilikom popisa 1921. godine nisu uzimani podaci o nacionalnoj pripadnosti, već samo o maternjem jeziku i veroispovesti. U rubrici “slovenski jezici”, dat je zbirni podatak o broju Poljaka, Rusa i Bugara – 57.947. Popis od 1931. godine izvršen je samo na osnovu podataka o veroispovesti (bez maternjeg jezika). Računa se da je u Jugoslaviji između dva rata bilo 55.000 Bugara. Ali, ako se ima u vidu činjenica da je posle razgraničenja sa Bugarskom, Država SHS na novopriključenoj teritoriji “dobila” novih 92.000 stanovnika, da je u Srbiji do Prvog svetskog rata živelo i 4.534 Bugara, kao i to da je posle rata (do 1920) nekoliko hiljada Bugara emigriralo, proizlazi da je u Kraljevini Jugoslaviji živelo oko 95.000 Bugara. S bugarske strane se ističe podatak o 120.000 Bugara.

Valja zaključiti, Bugari u Kraljevini Jugoslaviji nisu imali nikakvih nacionalnih (manjinskih) prava. Jer, Jugoslavija je Senžermenskim ugovorom, praktično, bila “oslobođena” obaveza određenih članom 35 Ugovora o miru Berlinskog kongresa iz 1878. godine. Zapravo, Država SHS je odbila da prizna dejstvo odredbi o zaštiti manjina na onim područjima koja su Kraljevini Srbiji priključena posle 1913. godine, tumačeći da se one odnose samo na one jugoslovenske teritorije koje su sa Srbijom

²⁸ L. Lenard, *Narodne manjine u Kraljevini SHS*, Jubilarni zbornik života i rada Kraljevine SHS 1918-1928, knj. II, Beograd 1929, str. 733.

²⁹ S. Zlatković – C. Vasev – A. Vicanović, nav. delo, str. 88.

³⁰ Službene novine Kraljevine Jugoslavije, br. 197-LXVI, 1940.

³¹ B. Đorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941*, Zagreb 1960, str. 63.

³² K. Jončić, *Pravno-politički položaj narodnosti – nacionalnih manjina u SFRJ*, doktorska disertacija, Beograd 1965.

stvorile novu državu posle Prvog svetskog rata. Na taj način su, pored bugarske, ostale nepriznate albanska i turska manjina, kao i makedonska nacija.

Dakle, Bugarima u Kraljevini Jugoslaviji ne priznaje se status nacionalne manjine. Štaviše, počev od 1920. godine, oficijelne vlasti, nizom mera i akcija, sprovode asimilatorsku politiku. Bugarska, u nastojanju da zaštiti svoje sunarodnike u “zapadnim pokrajinama”, iskazuje teritorijalne aspiracije i prema “Južnoj Srbiji”, odnosno Makedoniji. Bugarske oficijelne vlasti organizuju i pomažu terorističke organizacije: VMRO I VRTOP. Dok je VMRO imao za cilj “oslobođenje i priključenje Makedonije Bugarskoj”,³³ dotle se VRTOP, sastavljen pretežno od bugarskih emigranata iz Caribroda i okoline borio za priključenje Bugarskoj “zapadnih pokrajina”.³⁴

Teritorijalno-manjinsko pitanje tako postaje aktuelno i akutno i u jugoslovensko-bugarskim odnosima između dva rata. Iako je bilo i perioda međusobnog približavanja (međusobne posete cara Borisa, odnosno kralja Aleksandra, bogata ugovorna praksa, počev od Niškog sporazuma (1923) do Pakta o večnom prijateljstvu (1937) u cilju uspostavljanja bezbednosti na državnoj granici) ova sporna pitanja poprimaju i međunarodnu dimenziju. Na Kongresu nacionalnih manjina Evrope 1930. godine u Ženevi, bugarski delegat je optuživao Jugoslaviju da vodi asimilacionu politiku prema bugarskoj manjini, iznoseći “listu od više od stotinu ubijenih i zlostavljanih civila među kojima je bilo i dece”.³⁵ Kao protivtužbu, delegat Kraljevine Jugoslavije optuživao je Bugarsku “za organizaciju i ubacivanje terorističkih grupa”.³⁶

IV Učešće Bugara u ratu 1941-1945. godine

Interesantno je razmotriti pitanje: kakvo je bilo učešće bugarske nacionalne manjine u oslobodilačkom ratu 1941-1945. godine?

Bugarska je u Drugim svetskom ratu okupirala istočne delove Srbije i zapadne krajeve Makedonije. Bila je to tzv. privremena aneksija.³⁷ Uz to, izgradila je vlastiti vojnookupacioni aparat. Na okupiranoj teritoriji vršena je nasilna bugarizacija srpskog i makedonskog stanovništva. Bugarska manjina je pripala, faktički, samim činom okupacije, matičnoj državi.

Međutim, većina pripadnika bugarske manjine u Caribrodskom i Bosilegradskom srezu nije, poput nemačke nacionalne manjine, odigrala ulogu pete kolone, nije prihvatila “nasilnički režim pljačke, paljenja i ubistva, već se opredelila za NOP jugoslovenskih naroda”.³⁸ Relevantna je istorijska činjenica da su pripadnici bugarske manjine, naravno jednim delom, saradivali sa oslobodilačkim pokretom, a

³³ S. Zlatković – C. Vasev – A. Vicanović, nav. delo, str. 98-99.; V. Savić, *Bugarska: prošlost – budućnost*, Beograd 1935, str. 138-139.

³⁴ S. Zlatković – C. Vasev – A. Vicanović, nav. delo, str. 34.

³⁵ E. Ammende, *Die Nationalitäten in den Staaten Europas*, Sammlung von Lageberichten, Wien-Leipzig 1931, str. 342.

³⁶ M. P. Milojević, *Narodnosne manjine*, Život i rad, 1932, sv. 77. str. 1523.

³⁷ F. Čulinović, *Okupatorska podela Jugoslavije*, Beograd, 1970, str. 354.

³⁸ Lj. Stojković – M. Martić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd, 1953, str. 59.

početkom 1944. godine, uzeli učešća u ratnim operacijama protiv bugarskih okupatorskih snaga. Pod rukovodstvom Glavnog štaba Srbije u Caribrodskom srezu formiran je Caribrodski odred, a u Bosilegradskom jedna bugarska partizanska četa. U septembru 1944. godine, Caribrodski odred je "razoružao ceo jedan bugarski puk iz sastava 29. bugarske divizije". Kasnije je prerastao u brigadu. S druge, pak, strane, partizanska četa Bosilegradskog sreza je, krajem rata, oslobodila sam grad i šire područje Bosilegrada.³⁹

V Položaj bugarske manjine u Jugoslaviji

Na teritoriji SR Jugoslavije, prema podacima Saveznog zavoda za statistiku, živelo je 1991. godine 10.345.464 stanovnika. Među njima bilo je i 25.214 Bugara. Dakle, u nacionalnom sastavu stanovništva Jugoslavije pripadnici bugarske nacionalne manjine učestvuju sa 0,2%. Prema prvom posleratnom popisu 1948. godine, u Jugoslaviji je živelo 61.140 Bugara. Već 1953. godine bilo je 61.708 Bugara (0,36%). Prema popisu 1961. godine, u Jugoslaviji je živelo 62.624 pripadnika bugarske nacionalne manjine. Od toga u užoj Srbiji je bilo 54.391 (1,1%), u Vojvodini 3.852 (0,2%), na Kosovu 251 Bugarin. Dakle, u Srbiji je bilo 58.949 Bugara. U ostalim bivšim jugoslovenskim republikama: u BiH – 231, Sloveniji – 180, Hrvatskoj – 593, Makedoniji – 3.087 (0,2%), i u Crnoj Gori – 39. I nadalje, prema statističkim popisima stanovništva u Jugoslaviji je 1971. bilo 58.627 pripadnika bugarske nacionalne manjine i 1981. – 36.189.⁴⁰

Prilikom popisa 1991. g. bilo je 26.922 lica koja su se izjasnila kao Bugari (smanjenje za 45%). U Srbiji je koncentrisano 99%, odnosno u centralnoj Srbiji 90% Bugara. Njihov broj je opao i periodu 1948-1991. u centralnoj Srbiji sa 55.894 na 24.335., u Vojvodini sa 3.501 na 2.363. Udeo bugarskog stanovništva u ukupnom stanovništvu iznosio je u 1991. g. u centralnoj Srbiji 0,4%, a u Vojvodini 0,1%. U periodu 1948-1991. broj Bugara na Kosovu i Metohiji povećao se sa 77 na 178, a u Crnoj Gori sa 13 na 36.⁴¹

Brojnost bugarske nacionalne manjine do 1971. godine je u blagoj stagnaciji, da bi u periodu 1971-1991. godine bila u izrazitom opadanju. Koji su uzroci doveli do "nestajanja" Bugara u Jugoslaviji?⁴² Pre svega, nizak prirodni priraštaj, opredeljivanje

³⁹ Lj. Stojković – M. Martić, nav. delo, str. 58-59.

⁴⁰ Izvor: Statistički godišnjaci za navedene godine. O broju Bugara u Srbiji i o njihovom položaju u Kraljevini Jugoslaviji vidi: B. Pavlica, Bugarska nacionalna manjina u Jugoslaviji, Zornik SANU, Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji, Beograd, 1996, str. 709-714.

⁴¹ Dr Milena Spasovski navodi: "Tokom poslednje dve decenije (1971-1991) evidentno je brže opadanje broja pripadnika ove nacionalne manjine, što je posledica niskog prirodnog priraštaja, odmaklog procesa starenja, češćeg izjašnjavanja kao Jugosloveni, sklapanja mešovityh brakova itd." – M. Spasovski, Teritorijalni razmeštaj naroda i nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji, "Jugoslovenski pregled", 1994, sv. 1, str. 55.

⁴² O tome, Dmtar Jotov, urednik niškog radio-dnevnika na bugarskom jeziku, u odgovoru na redakcijski komentar sofijskog dnevnika "Otečastveni front" od 10. maja 1982. (Demografski problemi Jugoslavije – nestali Bugari?), navodi "da je u prošlogodišnjem popisu u Jugoslaviji "nestalo" skoro milion pripadnika raznyh naroda i narodnosti, jer se upravo toliko, a među njima i 22.080 pripadnika bugarske narodnosti,

Bugara kao Jugoslovena, a potom, i proces starenja, seobe iz planinskih, poljoprivrednih područja u industrijske centre, stupanje u mešovite (nacionalne) brakove, kao i iseljavanje. Mada dostupnih, preciznih podataka nema, mogu se navesti neke relevantne činjenice. Recimo, u periodu 1952-1957. u dimitrovgradskoj opštini beleži se negativan prirodni priraštaj od 1,55, a u periodu 1957-1965. godine, čak 2,07%. U periodu 1981-1991. broj rođenih je iznosio 4.283, broj umrlih 5.893, što znači prirodni priraštaj je – 1610. Ili, u pograničnim područjima Jugoslavije postoji 26 opština koje su 1981. godine imale manje stanovnika nego 1948. godine. Kako navodi J. Marković, to su “... (i) Golubac, Knjaževac, Piroć, Dimitrovgrad, Babušnica, Crna Trava, Surdulica i Bosiljevac u užoj Srbiji... Najdublji depopulacioni rov čine teritorije opština Dimitrovgrad (Indeks 66), Babušnica (64), Crna Trava (47)”.⁴³

1. Unapređivanje materijalnih uslova života i rada bugarske nacionalne manjine

Pogranična područja duž jugoslovensko-bugarske državne granice gde pretežno žive pripadnici bugarske nacionalne manjine privredno su nerazvijena. Poljoprivreda je bila osnovna delatnost stanovništva tih područja i posle prvog svetskog rata kada su dobijena od Bugarske. Zemlja je obrađivana primitivnim sredstvima za rad. Do 1926. godine, nije postojao nijedan industrijski objekat. Tek tada je izgrađena jedna privatna hidroelektrana. Kasnije je otvoren i rudnik mrkog uglja “Jerma”.⁴⁴

Otuda, posle drugog svetskog rata, politikom bržeg privrednog razvoja nerazvijenih područja u svim republikama posredno je omogućen ekonomski razvoj nerazvijenih nacionalnih manjina. Neosporna je činjenica da je obezbeđeno njihovo veće zapošljavanje u produktivnijim granama, da je poboljšana kvalifikaciona struktura, školskom mrežom obezbeđeno šire obrazovanje, unapređeni opšti uslovi života i rada. Prema podacima za 1970. godinu udeo pripadnika bugarske nacionalne manjine u pojedinim kategorijama privredno aktivnog stanovništva izgleda ovako: poljoprivrednici – 80,9%, zaposleni u industriji, rudarstvu, zanatstvu i saobraćaju – 10,1%, zaposleni u trgovini i vršenju usluga – 1%, nekvalifikovani radnici – 1,7%, administrativno osoblje, stručnjaci i umetnici 4,4%.⁴⁵

I nadalje, privredni razvoj ovog kraja kretao se u pravcu modernizacije poljoprivredne proizvodnje, naročito stočarstva, ugostiteljsko-turističke delatnosti, iskorišćavanja hidroenergetskih potencijala voda reka Jerme, Dragovišnice, kao i bogatih nalazišta mrkog uglja u Jermi i lignita u Zabrđu. Velike pirotke firme (tekstilna industrija) izgradile su u Dimitrovgradu i Bosiljevacu svoje isturene fabrike s ciljem upošljavanja tamošnjeg viška radne snage. Imajući u vidu geografski položaj Dimitrovgrada (granični prelaz – transkontinentalna drumska i železnička magistrala)

izjasnilo kao Jugosloveni... Ne treba, najzad, zanemariti ni uticaj sve većeg broja mešovityh brakova”. Cit. po: T. Nešić, Naprasno interesovanje za bugarsku narodnost, “Politika”, 29. V 1982.

⁴³ J. Marković, *Granice i prigranični tereni Jugoslavije*, Zbornik radova, Vranje, 1987, str. 46.

⁴⁴ S. Zlatković – C. Vasev – A. Videnović, nav. delo, str. 96.

⁴⁵ K. Jončić, *Aktuelno pitanje položaja narodnosti u SFRJ*, Zbornik radova, knj. II, Zagreb, 1970, str. 497.

izgrađena je imoderna saobraćajna infrastruktura. Recimo, izgrađen je 1965. godine put Niš-Dimitrovgrad – državna granica kreditom (3 miliona dolara) koji je Bugarska odobrila Jugoslaviji 1963. godine.⁴⁶ Takođe, za privredni razvoj ovog kraja izuzetan značaj ima i pogranična saradnja (u oblasti elektroprivrede, vodoprivrede, saobraćaja, malograničnog prometa i dr.) između Jugoslavije i Bugarske.⁴⁷

Najvažniji privredni objekti u dimitrovgradskoj opštini danas su: Gumarska industrija – Dimitrovgrad, (koja je poslovala u sastavu pirotskog “Tigra”); Modna konferencija “Sloboda”; ZZ “Stočar”; privatni rudnik mrkog uglja u selu Mazgoš, koji je od 1993. g. vlasništvo Bugarina, povratnika iz Nemačke, Nikolaja Stefanova (da bi 1998. godine “postao deoničarsko društvo”); UTP “Balkan”, ugostiteljsko-turistička organizacija, osnovana još krajem 50-tih godina. Značajno je istaći da se u ovoj opštini u kontekstu jugoslovensko-bugarske vodoprivredne saradnje, gradi kanal i sistem za prečišćavanje otpadnih voda “sa prelaza Kalotina i Gradina... u “lagunama” nizvodno od grada”. I na sportskom planu izgrađuje se infrastruktura – sportska hala sa streljanom, kapaciteta od 2.000 mesta.⁴⁸

2. Razvoj obrazovanja na bugarskom jeziku

Već tokom školske 1945/6 godine u Srbiji je otvoreno 89 bugarskih osnovnih škola sa 153 odeljenja, 6397 učenika i 117 učitelja (uglavnom iz Bugarske), kao i 2 potpune gimnazije sa 38 odeljenja i 1311 učenika i 22 nastavnika. Školske 1947/8 godine otvorena je na bugarskom nastavom jeziku i učiteljska škola. Tokom 1951/2 školske godine bilo je: 101 osnovna škola sa 135 odeljenja, 4918 učenika i 121 nastavnikom; 1 osmoletka sa 6 odeljenja, 289 učenika i 4 nastavnika; 13 nižih gimnazija sa 43 odeljenja i 47 nastavnika; 2 potpune gimnazije sa 40 odeljenja, 1775 učenika i 44 nastavnika i 1 učiteljska škola sa 6 odeljenja, 218 učenika i 7 nastavnika. Tokom 1951. godine diplomirao je 151 učitelj u bugarskoj manjinskoj učiteljskoj školi. “Sem toga, stalno pristižu i diplomirani studenti – pripadnici bugarske nacionalne manjine sa Filozofskog fakulteta i Više pedagoške škole, na kojima je studiralo 29 bugarskih studenata.⁴⁹ U tom periodu, dakle, na 1000 Bugara u Jugoslaviji bile su 2 škole, preko 4 odeljenja i 4 nastavnika. Na 1000 pripadnika bugarske nacionalne manjine ima 142 školama obuhvaćenih učenika.⁵⁰

Obrazovna struktura pripadnika bugarske nacionalne manjine je, u odnosu na period neposredno po završetku rata, znatno poboljšana. Na primer, broj i srazmerno učešće stanovnika starijih od 10 godine, koji imaju više od osnovne škole 1971. godine na nivou Jugoslavije iznosi 18%. Blizu tog prosečnog nivoa su i Bugari. Ili, broj

⁴⁶ Službeni list FNRJ, 1963, br. 6, str. 385-387.

⁴⁷ B. Pavlica, Jugoslovensko-bugarski odnosi posmatrani kroz državne ugovore u periodu 1955-1975. godine, magistarska teza, Beograd, 1980, str. 170-172.

⁴⁸ Vidi: V. Čirić, *Priče o gradovima – Dimitrovgrad, Kapija za Istok*, “Večernje novosti”, 1. XI 1998, str. 14-15.

⁴⁹ Lj. Stojković – M. Martić, Nacionalne manjine u Jugoslaviji, Beograd, 1953, str. 209.

⁵⁰ Isto, str. 209-210.

studenata na 10.000 stanovnika Jugoslavije bio je 1963. godine – 86, a 1980. – 198 studenata. Broj bugarskih studenata bio je 1963. – 108, a 1980. godine – 220.⁵¹

Od osamdesetih godina u osnovnim i srednjim školama u Dimitrovgradu i Bosiljgradu deca – pripadnici bugarske nacionalne manjine obrazuju se na srpskom jeziku, dok maternji – bugarski jezik izučavaju u okviru jednog predmeta. Održavanje nastave na srpskom jeziku ostvaruje se na osnovu slobodno izražene volje njihovih roditelja. Sopstveni dugoročni interesi: kasnije studiranje njihove dece, šire mogućnosti zapošljavanja, kao i socijalna promocija kao građana Srbije glavni su razlozi za ovakvu odluku.⁵² No, ovakva odluka postaje danas “krucijalna činjenica” (“narušeno im je pravo da se obrazuju na maternjem “jeziku”) koju Bugari – članovi DSBJ, kao i oni prebegli u Sofiju koriste u kampanji o, navodnom, kršenju prava bugarske nacionalne manjine u Jugoslaviji. U suštini, problem je u raskolu unutar samog Demokratskog saveza Bugara u Jugoslaviji.⁵³

Tokom školske 1994/95. godine u opštinama Dimitrovgrad i Bosilegrad radile su četiri osnovne škole, “koje sa izdvojenim odelenjima, imaju 2.210 učenika”. Nastava u ovim školama se – “po zakonu i željama roditelja odvija dvojezično ili na srpskom jeziku”, ali uz učenje bugarskog jezika i sticanje znanja o bugarskoj istoriji i nacionalnoj kulturi. U ovim gradovima rade i dve gimnazije, koje je pohađalo 600 učenika bugarske nacionalnosti. Školovanje mladih Bugara moguće je i dalje: na Filološkom fakultetu u Beogradu postoji studijska grupa za bugarski jezik i književnost.

Nastavu na bugarskom jeziku u osnovnim školama, navedene školske godine, pohađalo je 1.400 mladih Bugara. U predstojeću reformu našeg obrazovanja – po rečima R. Konatara, savetnika ministra prosvete Srbije – uključili su se i aktivni nastavnici i matice manjina. “Aktivni nastavnici bugarskog jezika traži da se poveća broj časova maternjeg jezika”.⁵⁴ Ili, ukupno uzevši, danas, u oblasti obrazovanja (nastava na bugarskom jeziku ili dvojezična nastava) odvija se u 38 osnovnih škola, a pohađa je 2.451 učenik i to u opštinama Bosilegrad i Dimitrovgrad.⁵⁵

⁵¹ K. Jončić, *Narodnosti u Jugoslaviji*, Zbornik radova, Beograd, 1982, str. 473.

⁵² “Narod ovog kraja govori tzv. šopskim dijalektom, to je mešavina bugarskog i srpskog jezika; i do sada nije postojao neki veći interes za učenje bugarskog. Razlozi su uglavnom poznati: socijalni interesi i mogućnost nastanka daljeg školovanja... Na početku svake školske godine roditelji osnovaca se izjašnjavaju na kom će jeziku deca pohađati nastavu. Do sada je 99% građana bilo za nastavu na srpskom jeziku, ali i sa učenjem bugarskog jezika...”. Cit. po: Izjava D. Koleva, “Borba”, 7-8. V 1994, str. 10.

⁵³ “Pod imenom DSBJ opstruira grupa od dvadesetak osionih nacionalista i separatista, koja svoj oslonac nalazi u VMRO-SMD (“Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija – Saveza makedonskih društava”) najekstremnije nacionalističke partije u Bugarskoj i u “Savezu zapadnih pokrajina”, stecištu IB emigracije – kaže se u oceni OD SPS u Bosilegradu, koji iza sebe ima 950 članova i preko 70% biračkog tela u opštini...”. Cit. po: V. K., Demokratski savez Bugara u Jugoslaviji ostao bez podrške naroda – Priznavanje stranih emisara, “Borba”, 6. II 1995, str. 9.

⁵⁴ D. Lukić, *Bugari u Jugoslaviji – Srbi u Bugarskoj*, “Borba”, 19. X 1995, str. 8.

⁵⁵ Cit. po: S. Dimitrijević, *Obrazovanje na jezicima nacionalnih manjina – Na maternjem jeziku do doktorske titule*, “Politika”, 10. II 1999, str. 13.

3. Informisanje na bugarskom jeziku

Pripadnici bugarske nacionalne manjine u Jugoslaviji, preko sredstava masovnih komunikacija na svom jeziku, imaju dvostruku mogućnost, ne samo da budu informisani, već time iskazuju i osnovna obeležja svoje nacionalne individualnosti. Neposredno po završetku rata na bugarskom jeziku izlazio je list "Glas na Blgarite".⁵⁶ Danas u Nišu izlaze na bugarskom jeziku listovi: "Bratstvo", političko-informativni nedeljnik, "Drugarče", nedeljni list za decu, "Most", časopis za književnost, nauku i društvena pitanja. Radio-Niš ima već 32 godine na svom programu emisije na bugarskom jeziku, a od januara 1977. godine Televizija Beograd emituje TV žurnal na bugarskom. U okviru izdavačke delatnosti "Gradine" na svom jeziku pripadnici bugarske manjine objavljuju književna i naučno-publicistička dela.⁵⁷

Takom 1993. godine, objavljena je na bugarskom jeziku jedna knjiga. Ili, od ukupno 285.827 emitovanih sati radio i TV programa u SR Jugoslaviji 1994. godine za pripadnike nacionalnih manjina na bugarskom jeziku je emitovano 105 sati.⁵⁸ Prošle godine osnovana je i privatna televizijska stanica "Caribrod", koja emituje, na bugarskom i srpskom jeziku, osmočasovni program.

4. Razvoj i afirmacija nacionalne kulture bugarske manjine

Razvoj i društvena afirmacija nacionalne kulture bugarske manjine posle rata beleži stalan uspon. U opštinskim centrima gde su skoncentrisani pripadnici bugarske manjine izgrađivana je materijalno tehnička osnova i "osposobljavan kadar za kulturnu delatnost" podstican je kulturni amaterizam i osnivane profesionalne ustanove (domovi kulture, radnički i narodni univerziteti, bioskopske sale, biblioteke i čitaonice, pozorišta, muzeji i arhivi i dr").⁵⁹

⁵⁶ G. Janoš, Škole za pripadnike narodnosti – nacionalnih manjina u Jugoslaviji, "Međunarodna politika", 1963, br. 325, str. 16.

⁵⁷ M. Mladenov, Narodnosti u sistemu javnog informisanja u SFRJ, "Međunarodna politika", 1977, br. 648, str. 33-36.; Republika Srbija "finansira novinsko izdavačku ustanovu "Bratstvo", u okviru koje Bugari u našoj zemlji izdaju svoj list, časopise za decu i za književnost i umetnost i sadržaju izdavačku delatnost, zatim u okviru Radio-Niša informativne i druge programe na bugarskom jeziku, kao i informativni dnevnik "TV-žurnal" na programu RTS. Pored toga u Dimitrovgradu radi Radio-televizijski centar "Caribrod", a u Bosilegradu lokalna radio stanica, koje se finansiraju iz opštinskih budžeta...". Izjava ministra za ljudska prava i prava manjina RS Ivana Sedlaka, T. Nešić, Razgovori u Nišu o informisanju – Potpuna sloboda osnivanja medija na svim jezicima, "Politika", 26. XI 1997, str. 6.; Povodom 5 godina od pokreta lista "Glas Bugara u Jugoslaviji", prvog javnog glasila bugarske narodnosti, 40 godina od pokretanja lista "Bratstvo", isto toliko godina od osnivanja istoimene novinsko-izdavačke ustanove, Dragan Tomić, predsednik Skupštine Srbije, primio predstavnike "Bratstva", Vidi: "Politika", 21. XI 1999, str. 14.

⁵⁸ Prava nacionalnih manjina, "Jugoslovenski pregled", 1996, sv. 2, str. 42.

⁵⁹ Prava nacionalnih manjina, "Jugoslovenski pregled", 1996, sv. 2, str. 42. Tokom 1985. godine, recimo, "kada je reč o književno-publicističkoj delatnosti u Jugoslaviji postoji 11 specijalizovanih izdavačkih kuća: izlazi 62 lista i časopisa na mađarskom, albanskom, italijanskom, turskom, bugarskom, slovačkom, češkom, rusinskom, rumunskom i romskom jeziku. Dakle, na deset jezika narodnosti u SFRJ objavljuje se: 13 informativno-političkih listova, 15 književnih, 13 listova i časopisa za decu, 5 za omladinu i studente, 1 humoristički list, 4 ilustrativno zabavna, 10 stručnih i 1 časopis za žene... (dakle)... i "Bratstvo" (na bugarskom) sa svoja tri glasila: časopisom "Most", informativno-političkim listom za bugarsku narodnost 194

U okviru kulturno-umetničkih amaterskih društava a i njihovih brojnih sekcija posebno se neguje kulturno nasleđe bugarske manjine. Bugari s ponosom ističu da je “jedno od najpoznatijih i najviše nagrađivanih teataru u Srbiji” njihovo pozorište “Hristo Botov”, potom Duvački orkestar dimitrovske gimnazije, dimitrovski slikari i drugi umetnici.⁶⁰ Godinama se u Dimitrovgradu održavaju “Majski susreti” naroda i narodnosti Srbije. U Nišu, oko časopisa “Most”, okupljeni su književnici, umetnici i drugi bugarski intelektualci. Negovanje bugarske kulture, tradicije, običaja na maternjem jeziku, gostovanje u Bugarskoj kulturnih poslenika, saradnja sa matičnom državom na kulturno-prosvetnom planu omogućava upoznavanje, održavanje i afirmaciju nacionalne kulture bugarske manjine u Jugoslaviji.

Recimo, krajem maja 1985. godine, u organizaciji bugarskog časopisa “Most”, u Dimitrovgradu je održan prvi Susret književnika naroda i narodnosti SR Srbije.⁶¹

Poslednjih godina (1998. g.) obeležen je jubilej 110-ce postojanja pozorišta “Hristo Botov”. Narodna biblioteka u Dimitrovgradu poseduje “preko 40.000 naslova, od čega je gotovo polovina na bugarskom jeziku”. Takođe, i osnovna škola slavi jubilej – 130 godina postojanja, Gimnazija (“sa školskom bibliotekom... od 16.000 naslova”) slavi 120 godina postojanja. Pored pozorišta, u ovom gradu “živi i radi oko 50 akademskih slikara i stotinak amatera”, koji godišnje organizuju “preko 15 izložbi”. Postoji i likovna kolonija “Poganovski manastir”, koja okuplja, kako bugarske, tako i druge jugoslovenske slikare. Za kulturni život dimitrovgradske opštine, od velikog istorijskog i duhovnog značaja, jeste i manastir Svetog Jovana Bogoslova iz XIV veka, koji se nalazi “u kanjonu živopisne reke Jerme”.

U Udruženju književnika Srbije, u okviru predstavljanja, prevashodno, književnog opusa pripadnika nacionalnih manjina, februara 1999. g., prezentovano je i stvaralaštvo bugarskih pisaca u Jugoslaviji. Bugarski književnik Denko Rangelov istakao je bogatstvo kulturnog, prosvetnog i književnog života Bugara u Srbiji: velik broj škola, biblioteka, listova, časopisa i izdavačkih kuća koji neguju pisanu reč na bugarskom, a zatim su se svojim stvaralaštvom predstavili Mile Nikolov Prisojski,

u SFRJ “Bratstvo” i listom za decu i omladinu “Drugarče”. T. N. Cvetković, Bogatstvo jezičke raznolikosti, “Komunist”, 21. VI 1985.; Ili, prema podacima za 1994. godinu, u SR Jugoslaviji su izlazili listovi (novine), časopisi i razni bilteni, i to prema jeziku izdanja: na mađarskom 75, na rumunskom i rusinskom 17, na češkom i slovačkom 12, na albanskom 25, na turskom 3, na bugarskom 3. Na više jezika izdaje se 9 listova i 36 časopisa”. Prava nacionalnih manjina, “Jugoslovenski pregled”, 1996, sv. 2, str. 40.

⁶⁰ Do 1960. g. “na bugarskom jeziku, italijanskom i turskom izdato je 146 udžbenika”, na bugarskom jeziku je u periodu 1945-195. g. “izdato 5 naslova... sa tiražom od 12.750 primeraka... Godine 1958. bugarska nacionalna manjina im 29 kulturno-umetničkih društava i 51 biblioteku sa oko 25.000 knjiga”. Cit. po: K. Jončić, Nacionalne manjine u Jugoslaviji, Bg., 1962, str. 82. i 90.; U okviru izdavačke kuće u Bosilegradu od 1953. do 1960. štampano je “bugarskih 26 knjiga... u preko 123.000 primeraka”. A. Sorić, Nacionalne manjine u Jugoslaviji, “Naše teme”, 1960, br. 4, str. 656.

⁶¹ “U prilog ovakvim nastojanjima jeste i zajednička zbirka pesnika i proznih pisaca naroda i narodnosti koja će biti objavljena na srpskohrvatskom i jezicima narodnosti...”. Cit. po: T. N. Cvetković, Bogatstvo jezičke raznolikosti, “Komunist”, 21. VI 1985, str. 18.

Simeon Kostov, Milorad Gerov, Velimir Kostov, Mila Vasov, Novica Ivanov, Elizabeta Georgijeva i Arso Todorov.⁶²

Valja istaći na kraju – citirajući reči ministra za ljudska prava i prava manjina u Vladi Srbije, Ivana Sedlaka – da je bugarskoj manjini u Srbiji omogućeno slobodno kulturno i književno stvaralaštvo, informisanje na maternjem jeziku, izdavačke i novinske kuće na maternjem jeziku, nesmetana komunikacija i veze sa maticom, upravo sve što u dugom periodu posle Drugog svetskog rata, a negde i danas nije dozvoljeno Srbima u nekim susednim državama... (Jer), afirmaciji kulture i književnosti bugarske nacionalne manjine u našoj zemlji kroz finansijsku pomoć i na druge načine svoj puni doprinos dala je i država Srbija... Književnici kao ljudi emocija i uma bili su i ostali ambasadori kultura naše dve zemlje, jer stvarajući u našoj zemlji na svom maternjem jeziku naši bugarski pisci i prevodioci su na najbolji način spajali i prožimali kulture naša dva susedna naroda. Otuda su i značajna književna dela naših bugarskih pisaca iznedrena u Republici Srbiji potvrda osvedočenog bogatstva bugarske nacionalne kulture, ali istovremeno i dokaz i potvrda kvalitetnog obrazovanja u našoj zemlji na jeziku ove nacionalne zajednice.

5. Ostvarivanje ravnopravnosti u društveno-političkom sistemu i životu

Ravnopravno učešće pripadnika bugarske nacionalne manjine u društveno-političkom sistemu i životu – kako konstatuje dr Jončić – ostvaruje se u tri vida: a) kroz učešće njihovih pripadnika i predstavnika u organima vlasti, društveno-političkim i drugim društvenim organizacijama; b) kroz ravnopravno upotrebu svog jezika u njihovom radu i odlučivanju; c) kroz stavljanje na dnevni red pitanja za koja su oni i posebno zainteresovani.⁶³

Pred raspad bivše SFRJ i Bugari, poput pripadnika drugih nacionalnih manjina konstituišu svoju političku partiju – Demokratski savez Bugara u Jugoslaviji, mada su pripadnici bugarske manjine članovi i drugih političkih partija Srbije. Na poslednjim izborima SPS je na lokalnom nivou osvojila vlast. U SO Dimitrovgrad, recimo, od 33 odbornika SPS ima 25, 4 su iz redova SK-PJ, 2 iz Deposa, dvojica su nezavisni, a “DSBJ nema nijednog”. Predsednik SO i IO su Bugari, a “od sedam članova IO petorica su Bugari. U Odeljenju unutrašnjih poslova 75% su iz redova bugarske manjine, u osnovnom obrazovanju taj procenat se kreće i do 93 odsto, a u gimnaziji od 39 zaposlenih 35 su Bugari”.⁶⁴ Takođe, i u Bosilegradu gradonačelnik je danas, kao i ranije, iz redova pripadnika bugarske manjine. Uostalom, “pripadnici bugarske manjine sami su odlučili, i to stopostotno da njihova deca nastavu pohađaju na srpskom jeziku, a da bugarski jezik uče kao maternji, odnosno kao predmet negovanja maternjeg jezika. Osim te nastave na srpskom jeziku, bugarska nacionalna manjina ostvaruje sve ostalo što im obezbeđuje nacionalnu pripadnost – informisanje na

⁶² Z. Radisavljević, *Stvaralaštvo bugarskih pisaca pisaca u Jugoslaviji – Neumištin dub knjige*, “Politike”, 10. II 1999.

⁶³ K. Jončić, *Narodnosti u Jugoslaviji*, Zbornik radova, Beograd, 1982, str. 478.

⁶⁴ Z. Panić, Bugari neće nasesti – Intervju sa predsednikom OO SPS u Dimitrovgradu Draganom Kolevom, “Borba”, 7-8. V 1994, str. 10.

maternjem jeziku, štampanje knjiga, dvojezičnost u opštinama gde žive... Savezna vlada je nedavno usvojila jedan memorandum o položaju bugarske manjine koji smo prosledili Ujedinjenim nacijama, koji je odgovor na optužbe bugarskog predstavnika u Komitetu za ljudska prava u UN da se u SRJ krše prava bugarske nacionalne manjine”.⁶⁵

“Jedan od bitnih ostvarenih uslova za nesmetan razvoj je i garantovanje mogućnosti izražavanja bugarske kulture, održavanje bugarskih kulturnih tradicija, sloboda udruživanja i adekvatno učešće u sredstvima javnih informacija. Takođe je osigurana odgovarajuća podrška izdavačkoj i publicističkoj delatnosti na jeziku narodnosti...”⁶⁶

Na Drugom susretu književnih stvaralaca bugarske narodnosti u Jugoslaviji 1991. godine, predsednik SO Bosilegrad Spasko Spaskov, upravo to i konstatuje. Imajući u vidu autentičnu književnost Bugara u Jugoslaviji, S. Spaskov je pozdravio književnike okupljene oko časopisa “Most”: “Вашиите творби афирмират Стоинностите на нашата народност...”.⁶⁷ “Vaša dela, napisana bugarskim jezikom – književnim ili sa primesom mesnog dijalekta, doprinose razvoju jezičke kulture čitalaca, ali afirmišu i postojanje naše narodnosti i njenu samobitnost”.⁶⁸

⁶⁵ Tanjugovo saopštenje: Bugarska manjina uživa sva prava – Izjava ministarke za prava manjina Margit Savović, “Politika”. 17. VIII 1994; “U SO Dimitrovgrad održan je 17. IV 1997; sastanak rukovodstva opštine sa predstavnicima Ministarstva za lokalnu samoupravu i predstavnicima SPS i JUL-a koje su na prethodnim lokalnim izborima dobile poverenje građana. Kako je saopštio predsednik SO, Nikola Stojanov, na sastanku je zaključeno da se ostvarivanjem programskih ciljeva SPS i JUL u Dimitrovgradu obezbeđuje apsolutna ravnopravnost svih građana i svih narodnosti u svim oblastima društvenog života. Pored toga, ocenjeno je da se, kada je reč o bugarskoj manjini, garantovana i u praksi ostvarena ravnopravnost građana u Republici Srbiji obezbeđuje u skladu sa Ustavom i zakonom i na najvišem nivou međunarodno utvrđenih standarda” – Cit. po: Tanjug: Apsolutna ravnopravnost svih građana u Dimitrovgradu, “Politika”, 18. IV 1997.

⁶⁶ Ministar za ljudska prava i prava manjina u Vladi Srbije I. Sedlak, prilikom nedavne posete Dimitrovgradu, između ostalog, navodi: “Pkušaj politizacije bugarske manjine u Dimitrovgradu i Bosilegradu od strane Demokratskog saveza Bugara u Jugoslaviji apsolutno nije uspeo. To potvrđuje i izborni rezultati sa poslednjih izbora za odbornike Skupštine opštine. Od 33 odbornika u opštinskoj Skupštini većina je bugarske nacionalnosti, od toga 8 su članovi SPS, po dvoje JUL-a i koalicije “Zajedno” i jedan SRS, a nijedan član iz Demokratskog saveza Bugara u Jugoslaviji i oni ne mogu da budu legitimni predstavnici bugarske nacionalne manjine... (i) lokalna samouprava je mnogo uradila u oblasti standarda, kulture, obrazovanja i informisanja, u sredini gde živi 52% bugarske nacionalnosti, 22% srpske i isto toliko Jugoslovena”. Cit. po: “Politika”, 27. III 1997, str. 17.

⁶⁷ Svečana izjava (nacrt) SIV u Skupštini SFRJ o bugarskoj narodnosti u SFRJ, “Borba”, 30. VI 1978.; Otuda, deluju naivno “u novom konceptu bugarske brige za Bugare u Jugoslaviji... izjave da se Bugarska graniči sa Bugarima koje treba štiti...”. Pojavljuje se i “Udruženje građana za etnografiju u Bosilegradu”. DSBJ na čelu sa dr Markom Šukarovom “usko saraduje sa organizacijama “Nišava” i “Zapadne bugarske pokrajine”... sa listovima “Trud”, “Demokratija”... u Bugarskoj... obraćajući se baš po tom osnovu bugarskom parlamentu...”. Cit. po: Z. Panić, Bugari neće nasesti, “Borba”, 7-8. V 1994, str. 10.

⁶⁸ S. Spaskov, Вашиите творби афирмат Стоинностите на нашата народност, “Most”, 1991, br. 127, str.; Vidi i: Dr Marin Mladenov, Da stanem istinski most na sblizavane, “Most”, 1991, br. 127, str. 21-25.

VI Jugoslovensko-bugarska državna granica u svetlu istorije i prava

Istorijska iskustva Srbije i Jugoslavije sa Bugarskom povodom državne granice su tragična. Jer, Bugarska je “veroloman, rđav sused”. Pitanja teritorijalnog razgraničenja, utvrđivanja državne granične linije, kao i odnosi povodom državne granice su aktuelna i akutna pitanja međudržavnih odnosa.⁶⁹

U istoriji je zabeleženo da su Srbija i Bugarska ratovale 17 puta. Bugarska je 16 puta napadala Srbiju bez objave rata. Srbija je samo 1885. godine, napala Bugarsku, ali prethodno objavivši rat. Bugarske teritorijalne aspiracije su naročito brutalno iskazane prilikom napada na Srbiju 1913. i 1915. godine. Koliko su bugarske teritorijalne pretenzije prema delovima jugoslovenske državne teritorije jake i neprestano prisutne u svesti svih vladajućih garnitura bugarske države ilustruju i sledeće izjave: “Kao što je bestidno Ferdinand 1916. godine rekao, sa cinizmom kome nema ravnog da su u severozapadnom delu Balkanskog poluostrva nekad živeli Srbi”, tako je njegov Predsednik ministar Radoslavov, sa skupštinske tribine, svečano izjavio iste godine: “Srbija više ne postoji”. Isto tako Pešev, ministar prosvete za vreme rata, ništeći srpske i otvarajući bugarske škole u Srbiji, službeno je izjavio “nema više ni Srbije ni Srba”. “Moravska dolina je bila oduvek bugarska”.⁷⁰

U periodu između dva rata jugoslovensko-bugarski odnosi su opterećeni čestim graničnom povredama i incidentima. Brojni upadi terorističkih grupa A. Protogerova i T. Aleksandrova na jugoslovensku teritoriju i ubijanje nedužnog stanovništva bili su samo politički izraz bugarskih teritorijalnih pretenzija prema Makedoniji. Taj “најдрагоцениот бисер на царската корона” ostaje objekt bugarskih aspiracija između dva rata, početkom, tokom i posle Drugog svetskog rata. Bugarska vojska je okupirala istočne delove Srbije i zapadne krajeve Makedonije. Bila je to tzv. privremena aneksija. Uz to, izgradila je vlastiti vojnookupacioni aparat. Na okupiranoj teritoriji vršena je nasilna bugarizacija srpskog i makedonskog stanovništva.⁷¹ Posle rata Bugarska je imala status neprijateljske države i reparacione obaveze prema Jugoslaviji

Već krajem 1944. godine, posle prevrata u Bugarskoj, otečestvenofrontovska Bugarska “traži” od Jugoslavije Caribrod, Bosilegrad i Strumicu.

Brojne granične povrede i incidenti u okviru široke informbirovske kampanje protiv Jugoslavije pokazuju i dalje krajnju nedoslednost u spoljnopoličkom ponašanju Bugarske prema Jugoslaviji.⁷²

Napokon, bugarsko negiranje postojanja makedonske nacionalne manjine, kao i negiranje postojanja makedonske nacije (tvrdnje da su Makedonci u stvari Bugari) u čitavom posleratnom periodu indirektno predstavljaju ispoljavanje teritorijalnih pretenzija.⁷³

⁶⁹ *Zapisi sa sednice delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919-1920*, Beograd 1960, str. 316. (priredili: B. Krizman i B. Hrabak).

⁷⁰ Cit. po: M. P. Milojević, *Obnova Ferdinandove Bugarske*, Budućnost, jula 1923, str. 33.

⁷¹ F. Čulinović, *Okupatorska podela Jugoslavije*, Beograd, 1970, str. 604.

⁷² Koje su to “bugarske zapadne pokrajine”, “Politika”, 27. VII 1950, str. 2.; Tanjug: Nekoliko činjenica o “bugarskim zapadnim pokrajinama”, “Politika”, 18. VIII 1950, str. 1.

⁷³ R. Petković, *Stav i pretenzije Bugarske, Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet*, Zg., 1985, str. 133.

Čak i danas neke neoficijalne snage u Bugarskoj (organizacije “Bugarske zapadne pokrajine”, list “Trud”, kao i neki Bugari iz DSB prebegli u Sofiju) ističu zahteve “za prisajedinjenjem bugarskih zapadnih pokrajina... majčici Bugarskoj”. U suštini “zahtevi” se odnose na šira područja Dimitrovgrada i Bosilegrada, “te žive rane na telu bugarske države”.

Stoga smatramo da je od značaja poznavanje načina utvrđivanja postojeće jugoslovensko-bugarske državne granice. U Bugarskoj se, posredno, čak iskazuju i “zahtevi” za revizijom Nejskog ugovora o miru iz 1919. godine. Otuda, pitanje utvrđivanja državne granice postaje danas, u međunarodnopravnom kontekstu, teorijski relevantno pitanje.

Posmatrajući problematiku jugoslovensko-bugarske granice u svetlu istorije i prava može se zapaziti da je proces njenog uspostavljanja (utvrđivanja) imao nekoliko etapa. Prva etapa započinje 1833. godine, koja je na osnovu ruskih karata – između Srbije i Turske – određena i srpsko-bugarska granica.⁷⁴ Potom je pitanje granice rešavano na Berlinskom kongresu 1878. godine. Posle završenog rusko-turskog rata i poništavanja Sanstefanskog ugovora odlukama Berlinskog kongresa utvrđena je srpsko-bugarska granica. Posle balkanskih ratova 1913. godine odlukama Bukureške mirovne konferencije ponovo je utvrđena (produžena) granica. Najzad, posle Prvog svetskog rata, na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine, utvrđena je državna granica između Kraljevine SHS i Kraljevine Bugarske.⁷⁵ Dakle, najčešće posle ratova, na međunarodnim konferencijama utvrđivano je protezanje granične linije između dve države. Multilateralnim međunarodnim sporazumima dat je i njen opis: članom 36 Ugovora o miru Berlinskog kongresa,⁷⁶ članom III Ugovora o miru i Prilogom I zapisnika vojnih delegata dodatog Protokolu br. 9. Bukureške mirovne konferencije⁷⁷ i članom 27 Nejskog ugovora o miru sa Bugarskom.⁷⁸

Sadašnja jugoslovensko-bugarska državna granica konačno je, dakle, određena čl. 27 Nejskog ugovora, a shodno njegovom čl. 29 Međunarodna komisija za razgraničenje je tokom 1920-1922. godine povukla graničnu liniju. Članom 1. Ugovora o miru sa Bugarskom od 10. februara 1947. godine ovako utvrđena, povučena i opisana granična linija između Jugoslavije i Bugarske je potvrđena. Prema tome, posle Drugog svetskog rata ona ostaje nepromenjena.

Sa stanovišta međunarodnopravne teorije i prakse o državnim granicama ova državna granična linija smatra se međunarodno priznatom. Isto tako, bilateralnim sporazumima između Jugoslavije i Bugarske, kao i izjavama zvaničnih predstavnika dve države ona je obostrano priznata kao konačna i trajna državna granica.⁷⁹ U

⁷⁴ I. Pržić, *Spoljašna politika Srbije 1804-1914*, Beograd, 1939, str. 79.

⁷⁵ D. Todorović, *Pitanje jugoslovensko-bugarske granice na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine*, *Istorija XX veka*, 1968, sv. IX, str. 78.

⁷⁶ *Srpske novine*, 7. VII 1878, br. 149, str. 1.

⁷⁷ Član III Ugovora o miru... Prilog u knjizi: S. Skoko, *Drugi balkanski rat*, knj. II, Beograd, 1975, str. 139.

⁷⁸ M. Stojković, *Jugoslovenska spoljnopolitička doktrina o odnosima sa susednim zemljama*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1985, br. 3, str. 466-468.

⁷⁹ M. Stojković, *Jugoslovenska spoljnopolitička doktrina o odnosima sa susednim zemljama*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1985, br. 3, str. 466-468.

međunarodnopravnoj teoriji to je definitivno priznanje državne granice. Uostalom, član 1 Sporazuma između Jugoslavije i Bugarske o obnavljanju, obeležavanju i održavanju granične linije i graničnih oznaka na jugoslovensko-bugarskoj državnoj granici (potpisan u Beogradu 9. oktobra 1981.) određuje: “1) Državna granicu između SFRJ i NRB povučena je na osnovu člana 27 Ugovora o miru, potpisanog 27. novembra 1919. u Neji, a potvrđena članom 1 Ugovora o miru sa Bugarskom od 10. februara 1947...”. Članom 2 se konstatuje: “Strane ugovornice potvrđuju svoju saglasnost da državna granica ostane stalna i nepromenjena bez obzira na prirodne ili veštačke promene koje mogu nastati na granici...”⁸⁰

Prema tome, jugoslovensko-bugarska državna granica je definitivna državna granična linija. Jer, “poznato je da SR Jugoslavija nema teritorijalnih pretenzija ni prema jednom susedu...”⁸¹ Otuda nužnost obostranog poštovanja teritorijalnog integriteta i nepovredivosti postojećih državnih granica između Jugoslavije i Bugarske utvrđenih važećim bilateralnim i međunarodnim sporazumima i ugovorima.

Zaključak

Migracije iz Bugarske u Srbiju traju sve do Berlinskog kongresa (1878). Najbrojnije su za vreme vlade kneza Miloša, naročito u periodu 1833-1839. godine. Predstavljale su prve spone srpsko-bugarskih odnosa, ali posmatrano u kontekstu odnosa Srbije (njenih vladara i organa vlasti) i bugarskog stanovništva. U krajnjoj liniji doprinosile su populacionom rastu i privrednom razvoju Srbije, kao i “popularizaciji njene državne politike”. Međutim, srpski prihvrat bugarskih emigranata i njihova različita delatnost u Srbiji dovodi i do bugarskih protesta posle 1829. godine.

U jugoslovensko-bugarskim odnosima između dva rata manjinsko, ili u kontekstu bugarskih pretenzija prema delovima jugoslovenske teritorije, teritorijalno-manjinsko pitanje, izaziva oscilacije i zategnutost. Ovo se, hronološko-istorijski gledano, može iskazati sledećim činjenicama: sve do 6. XI 1920. godine u Caribrodu je postala bugarska vlast: oficijelne vlasti Kraljevine Jugoslavije ne priznaju Bugarima status nacionalne manjine, kao i kasnijih godina sprovođenje asimilatorske politike prema bugarskoj nacionalnoj manjini; veliko-bugarska politika, mada pritajena, ali u pojedinim periodima agresivna prema tzv. zapadnim bugarskim pokrajinama; bugarska podrška terorističkim organizacijama VMRO i VRTOP, kao i pomaganje njihovih terorističkih upada na teritoriju Kraljevine Jugoslavije; energične akcije jugoslovenskih organa vlasti prema terorističkim grupama VMRO i VRTOP-a ubačenim s bugarske teritorije, pa čak, nekih godina i zatvaranje jugoslovensko-bugarske državne granice; optužbe bugarskog delegata na Kongresu nacionalnih manjina Evrope 1930, odnosno pred Društvom naroda 1932. godine o kršenju prava bugarske manjine (i u “zapadnim bugarskim pokrajinama”, ali i u Makedoniji); protivoptužbe jugoslovenskog delegata

⁸⁰ Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, 1984, br. 11, str. 557.

⁸¹ Izjava P. Bulatovića, saveznog ministra za odbranu SR Jugoslavije, “Politika”, 13. VI 1994, str. 9.; Vidi: B. Pavlica, Jugoslovensko-bugarska državna granica, Leskovački zbornik, 198, sv. 38, str. 29-45.

pred istim institucijama: negiranje postojanja bugarske manjine, posebno u “Južnoj Srbiji” i optužbe protiv bugarskih vlasti za pomaganje pomenutim terorističkim organizacijama.

U istoriji bilateralnih odnosa ostaje zabeležen fenomen tzv. političke i nacionalne emigracije, kao i, u oba smera, možemo je nazvati, “radne i školske migracije” (bugarski gradinari, odnosno jugoslovenski pečalbari, studenti u Sofiji, odnosno u Beogradu i Nišu. Bugarski politički emigranti bivaju prihvaćeni i u Srbiji, odnosno Kraljevini Jugoslaviji. Takođe, političke emigrante iz Jugoslavije prihvataju o oficijelne bugarske vlasti, ali i tzv. informbirovsku emigraciju 1948. godine.

No, suštinsko pitanje pripadnika bugarske nacionalne manjine, u tom kontekstu, može se označiti fenomenom tzv. nacionalne emigracije. Naime, i posle prvog i posle drugog svetskog rata, Bugari iz redova manjine, zajedno sa vojno-okupacionim vlastima napuštaju okupirane delove jugoslovenske teritorije.

I na kraju, valja istaći: Bugarima kao građanima SRJ, odnosno kao pripadnicima nacionalne manjine Ustavom SRJ (kao i Ustavom RS) obezbeđuje se ravnopravnost u svim oblastima društvenog života. Uostalom, članom 10. Ustava SRJ garantuju se one slobode i prava čoveka i građanina koje priznaje međunarodno pravo. Član 11. Ustava priznaje i jamči prava nacionalnih manjina na očuvanje, razvoj i istraživanje njihove etničke, kulturne, jezičke i druge posebnosti, kao i na upotrebu nacionalnih simbola u skladu sa međunarodnim pravom. Čl. 15. st. 2 propisuje da se na područjima SR Jugoslavije gde žive nacionalne manjine u službenoj upotrebi nalaze i njihovi jezici i pisma, u skladu sa zakonom. Nadalje, odredbama čl. 20. i 45 do 48. garantuje se jednakost pred zakonom, sloboda izražavanja nacionalne pripadnosti i kulture, pravo na upotrebu maternjeg jezika i pisma, pravo na školovanje na svom jeziku (u skladu sa zakonom), na informisanje, osnivanje prosvetnih i kulturnih organizacija i udruženja. Isto tako, garantuje se i pravo pripadnika nacionalnih manjina da održavaju veze i odnose sa svojom matičnom državom.

Imajući u vidu ustavopravnu zaštitu nacionalnih manjina, kao i u praksi ostvarenu ravnopravnost građana u SR Jugoslaviji, nameće se kao zaključak da je bugarskoj nacionalnoj manjini, kao celini i njenim pripadnicima, u kontinuitetu od 1945. godine pa do danas, obezbeđena jednakost (nediskriminacija) u ostvarivanju prava na društveno-političkom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom planu. Sva ova prava bugarska manjina ostvaruje kroz razvoj nacionalne kulture, korišćenje maternjeg jezika u svim oblastima života i rada, osnivanje i delovanje, u bilo kom domenu stvaralaštva, manjinskih organizacija, kroz unapređivanje materijalnih uslova života i rada. Svestrani razvoj i društvena afirmacija bugarske nacionalne manjine u Jugoslaviji (ostvareni korišćenjem garantovanih manjinskih prava) i skladu sa odredbama jugoslovenskog Ustava i zakonima, odnosno sa principima i odredbama o zaštiti i pravima nacionalnih manjina koje sadrži Povelja OUN, Opšta deklaracija o pravima čoveka, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (čl. 27), Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (Deo I, čl. 1-7), Deklaracija UN o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (čl. 1, 2, i 5), Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (čl. 14), Završni akt Konferencije o bezbednosti i saradnji u Evropi (Helsinki 1975, Madrid 1983, Beč 1989), Deklaracija UN o pravima

BUGARI U JUGOSLAVIJI

nacionalnih ili etničkih, verskih i jezičkih manjina (1992), kao i dokument donet na II sastanku Konferencije o ljudskoj dimenzije KEBS-a (Kopengahen 1990).

UDK 330.342(1-664):005

Danilo Ž. Marković

Učiteljski fakultet

Beograd

MENADŽMENT I PRIVREDNA ELITA U ZEMLJAMA TRANZICIJE

Rezime

Tranzicija se različito definiše. Ali, skoro da postoji saglasnost da predstavlja proces uspostavljanja privatne svojine, tržišne privrede i višestranačkog sistema u zemljama koje su slovile kao socijalističke. U tom procesu tranzicije značajnu ulogu ima i menadžment, bilo da se radi o javnom (državnom) ili o privatnom (privrednom) menadžmentu.

U radu se ukazuje na osnovne karakteristike i promene u savremenom menadžmentu razvijenih zemalja privatne svojine i tržišne privrede, čijem modelu organizovanja teže zemlje u tranziciji. U takvom pristupu ukazuje se na razvoj menadžmenta pod uticajem promena organizacija i institucija i njegovim autonomnim razvojem, pa u tom kontekstu javni i privatni menadžment dobijaju specifična obeležja u zemljama tranzicije.

Specifičnost menadžmenta u zemljama tranzicije proizilazi iz specifičnosti privrednih subjekata koji se razvijaju i posluju u novouspostavljenim svojinskim odnosima (u kojima najčešće menadžment nije odvojen od svojine, u smislu da se vlasnici javljaju i kao menadžeri) i državnoj organizaciji koja tek dobija obeležja pravne države. Uz sve to zaposleni se teško prilagodavaju novim društvenim uslovima radne aktivnosti.

Menadžment u zemljama tranzicije treba razvijati, uz sve njegove specifičnosti, jer to zahteva potreba za efikasnošću, profitabilnosti i konkurentnosti njihovih privreda na regionalnom (pre svega balkanskom i evropskom) i svetskom tržištu. Za razvijanje menadžmenta potrebno je organizovati savremeno obrazovanje menadžera, oslobađati se neprihvatljivog shvatanja da su za poziv menadžera dovoljne samo sklonosti pojedinaca posebno ako su se one ispoljile samo u sticanju vlasništva u procesu tranzicije (često na pravno i moralno neregularan način). Nije manje teško izgrađivanje privredne elite od uspostavljanja privatne svojine i tržišne privrede. Još teže je razvijanje javnog menadžmenta i obrazovanje kadrova za ovaj menadžment. Znanja za menadžment se ne mogu dodeljivati, kao što se mogu dodeljivati mesta menadžera. Ta znanja se moraju steći i stalno dopunjavati i razvijati saglasno dinamici društvenog razvoja.

Ključne reči: tranzicija, menadžment, privredna elita, obrazovanje za menadžment, privatna svojina, tržište.

MANAGEMENT AND ECONOMIC ELITE IN THE TRANSITION COUNTRIES

Summary

Transition is defined in different ways. Yet, an agreement seems almost to exist that it represents the process of setting up private property, market economy and multi-party system in the countries that used to be regarded as socialist. In this process of transition an important role is played by management as well no matter whether it is public (state) or private (economic) management.

The paper points to the main characteristics and changes in the modern management of the developed countries with private property and market economy whose organization model is the one that the transition countries are tending to achieve. In such an approach, the development of management under the impact of the changes within organizations and institutions and their autonomous development are pointed out and thus, in this context, both the public and the private management obtain specific traits in the transition countries.

The peculiarity of management in the transition countries springs from the specific character of the economic subjects that develop and do business in the newly-established property relations (in which most often management is not separated from ownership in the sense that property-owners appear as managers as well) and from the state organization that has just started to take on the characteristics of the legal state. On top of all, the employed people find it difficult to accommodate to the new social conditions of the working activities.

In the transition countries management should be developed along with all its specific traits since this is a prerequisite for their economies to be efficient, profitable and competitive on the regional (most of all, Balkan and European) and world markets. For management to develop it is necessary to organize modern education of managers and to discard the unacceptable attitude that it is sufficient for the manager profession that an individual has abilities for it, even more so if these abilities have manifested themselves only in the property acquisition in the transition process (and often in a legally and morally irregular way). Neither is it less difficult to create an economic elite than it is to establish private property and market economy. It is even more difficult to develop public management and educate staff for this management. The knowledge for management cannot be assigned in the same way as the manager positions are assigned. This is the knowledge that has to be mastered and constantly built upon and developed in accordance with the social development dynamics.

Key Words: Transition, Management, Economic Elite, Education for Management, Private Property, Market

1. Početak dvadesetog veka bio je u znaku ostvarivanja socijalističkih i komunističkih ideja (oktobarska revolucija 1917. godine u Rusiji) koje su u prethodnom (devetnaestom) veku bile, manje ili više, teorijski oblikovane i ideološki osmišljene. Tokom sedamdeset godina su te ideje društveno oblikovane razvojem socijalističkog društveno-ekonomskog sistema, u izvesnom broju zemalja centralne i istočne Evrope i Azije. Čak se sredinom tog (dvadesetog) veka smatralo, po nekim

shvatanjima da je socijalizam postao svetski sistem⁹⁰. Međutim, krajem tog (dvadesetog) veka došlo je do obrušavanja koncepta i prakse socijalističkog razvoja u prvoj zemlji socijalizma – Sovjetskom Savezu, a potom i u ostalim, a pre svega u istočno-evropskim zemljama koje su slovile kao socijalističke⁹¹. Otpočeo je u njima proces promena koji je označio ukidanje društvene svojine, planske privrede, jednopartijskog sistema sa partijskom državom i uspostavljanja društvenog sistema na osnovama privatne svojine (koja se uspostavlja na različite načine) tržišnih odnosa i političkog pluralizma sa pravnom državom. To je jedan vrlo složen proces koji nije dovoljno objektivno naučnim pristupom promišljen, sa stanovišta civilizacijskog razvoja ljudskog društva⁹², već se najčešće promišlja sa stanovišta ekonomskog i političkog pragmatizma, pa se označava terminom tranzicija, kojim se označavaju razni sadržaji društvenih promena, pa se ukazuje i na njegovu neprihvatljivost za promene koje treba da označi. Tako se ukazuje da je za analizu i objašnjenje promena koje su se desile u istočnom (i jugoistočnom) delu Evrope najadekvatniji teorijski pojam preobražaj (“transformacija”) a ne “tranzicija”. Jer, “tranzicija” je ideološki obojen pojam i znači prelaz u liberalni kapitalizam (sistem zasnovan na privatnoj svojini i neregulisanoj tržišnoj privredi. Oni koji se služe ovim pojmom sugerišu neminovnost prelaza u jedan tip društva koji je zastareo, koji je na zapadu napušten i koji više ne postoji u razvijenim društvima”⁹³.

Međutim, ako se skinu ideološke maske i otklone razne mistifikacije s pojma tranzicije, po kome ona označava zamenu “ranije tržišno-planske privrede i vladavine jedne političke partije sistemom potpune tržišne ekonomije, oslonjene na privatnu svojinu nad najvećim delom privrednih resursa i uspostavljanje pluralističkog sistema političkih institucija⁹⁴, postaje vidljivo da se pod njom podrazumeva obnova kapitalizma.⁹⁵ U ovom smislu najjasniji je stav da “srce” tranzicije čini privatizacija, jer ona predstavlja ukidanje društvene svojine “kao izvorišta neefikasnosti socijalizma” i predstavlja tranziciju ka kapitalizmu. Ali ovako shvaćena tranzicija ne može se shvatiti kao “tehničko pitanje”, ili kao pukopiranje zapadnog modela društva⁹⁶. Ona predstavlja dugovremenski i složen proces, koji treba da omogući efikasno privređivanje u postsocijalističkim zemljama, između ostalog iznalaženje optimalnog odnosa između ekonomskih i socijalnih interesa, državnog i privatnog sektora,

⁹⁰ Ostavljamo po strani da li se moglo, ili nije moglo, govoriti o socijalizmu kao svetskom sistemu.

⁹¹ Ako se pođe od marksističkog poimanja socijalizma i komunizma, ove zemlje mogu sloviti eventualno kao socijalističke, a nikako kao komunističke.

⁹² “Jedino su naučnici u stanju da razne pojave smeste u njihov geografski, istorijski i sociološki okvir, da vide pravce razvoja, smerove kojima idu događaji”. (Dr Dragoljub Jovanović, Beograd, izdanje piščevo, 1970, str. 287).

⁹³ Mihailo Marković, *Mogućnosti preobražaja istočno-evropskih društava*, Beograd, Zbornik radova “Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive”, Institut društvenih nauka, 1997, str. 33.

⁹⁴ Dr Milosav Janićević, *Teorija društvenih sukoba i postsocijalistička transformacija istočno-evropskih društava*, Beograd, Zbornik radova “Socijalni konflikti u zemljama tranzicije”, Institut društvenih nauka, Beograd i Institut socijalno-političkih istraživanja RAN, Moskva, 1996, str. 16.

⁹⁵ Blagoje Babić, *Prelaz u tranziciju*, Beograd, “Prometej”, 1966. str. 89.

⁹⁶ D. Đurićin, *Privreda u tranziciji: privatizacija i povezane teme*, Gornji Milanovac, “Dečje novine”, 1994, str. 2-5.

pluralističkog sistema svojinskih odnosa demokratije, privatnog preduzetništva i tržišne privrede⁹⁷. *ali, tranzicija kao složen društveni proces ne može se svesti samo na uspostavljanje privatne svojine, tržišne privrede i političkog pluralizma*. Ona treba da omogući i rešavanje mnogih problema iz prethodnog perioda (socijalističkog) kao što su: nizak životni standard, nepostojanje pravne države, potpuna socijalna sigurnost⁹⁸. Međutim, iskustvo je pokazalo ne samo da ovi problemi sa tranzicijom nisu rešavani već su nastali i novi: drastični pad društvenog proizvoda, porast stope nezaposlenosti, povećanje socijalnih razlika, neadekvatan sistem socijalne sigurnosti, porast opšteg siromaštva i kriminaliteta⁹⁹. U stvari, *izneverena su očekivanja ljudi u zemljama tranzicije da će tranzicija dovesti i do povećanja obima proizvodnje, ekonomskog prosperiteta a povećanja životnog standarda uz porast socijalne sigurnosti*. Pošto su ta očekivanja izostala “svi istočni narodi su ožalošćeni i unesrećeni na isti način”. Svima je sudbina navukla crno runo. “Ne oplakuju oni samo svoje izgubljene iluzije, već nadasve, tuguju za zlatnim runom, za koje su ludo verovali da je skriveno tamo negde na zapadu i da će jednom, kao sunce na uranku, pozlatiti i njihovu stranu globusa”¹⁰⁰.

Očekivanja ljudi u zemljama tranzicije da će doći do brzog ekonomskog prosperiteta i porasta životnog standarda, nisu ostvarena i ne ostvaruju se. Zato postoji više razloga, ali čini se, posmatrano sa *sociološkog stanovišta*, da postoje dva razloga, koji se uz to i prepliću u svom ispoljavanju. *Prvo*, koncipiranje i ostvarivanje privrednog sistema na privatnoj svojini (čije uspostavljanje prati niz ekonomskih i socijalnih problema) i tržišne privrede za model se ne uzima uvek moderno zapadno društvo, već se uzimaju oblici tržišne ekonomije koji u tim zemljama pripadaju prošlosti a kad se uzimaju moderni oblici organizovanja zapadnog društva onda dolazi, na određen način negativna njegova dvopolnost. Naime, moderno zapadno društvo se konstituise na dva temelja “Jedan njegov pol zahvata ceo mikrokosmos sila: tržište i konkurencija, preduzetništvo i privatnu svojinu, produktivizam i profit, individualizam i posesivnost. Drugi pol čini demokratski socijalni intervencionizam – mreža socijalnih prava i socijalne zaštite, rasprostiranje plodova razvoja na šire slojeve, moć demokratije i sindikata, dakle jedna mera solidarnosti.¹⁰¹ Ovakva društvena dvopolnost omogućena je visokim stepenom ekonomskog razvoja, pa visoka produktivnost i profitabilnost omogućavaju demokratski socijalni intervencionizam, koji ugrožava dinamičnu ekonomsku racionalnost privređivanja u tržišnim uslovima. Međutim, u zemljama tranzicije, sa niskom produktivnošću rada i njihovim negativnim položajem na međunarodnom tržištu, veća zahvatanja iz privrede u cilju obezbeđivanja sredstava za socijalni intervencionizam nije moguće. Jer, veće

⁹⁷ Dragomir Pantić, *Konflikti vrednosti u zemljama tranzicije*, Beograd, Zbornik radova “Socijalni konflikti u zemljama tranzicije”, cit. izdanje, str. 23-24.

⁹⁸ Dr Drenka Vuković, *Sistemi socijalne sigurnosti*, Beograd, Fakultet političkih nauka, 1998, str. 301.

⁹⁹ Opširnije o ovome autor je pisao u radu *Socijalne posledice tranzicije postsocijalističkih zemalja*, Niš, “Ekonomске teme”, 2000, str. 12-23. O socijalnim posledicama tranzicije videti i G. V. Osipov, Beograd, *Socijalno-politička situacija u Rusiji*, Fakultet političkih nauka, 1995.

¹⁰⁰ Gojko Đogo, *Crveno i crno runo*, Beograd, “Politika”, 13.12.2003, str. 64.

¹⁰¹ Miroslav Pečujlić, *O prirodi postsocijalističkih društava*, Beograd, Zbornik radova “Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive”, 1997, str. 33.

zahvatanje dovelo bi u nepovoljan ekonomski položaj ekonomske subjekte i onemogućavalo mogućnost njihove tehnološke modernizacije u cilju povećanja produktivnosti rada i poboljšavanja njihovog položaja na tržištu, pre svega međunarodnom. Na taj način, u ovakvim uslovima dolazi do protivrečnosti u ostvarivanju zahteva za porastom produktivnosti rada (tehnološkom modernizacijom) i zahteva (i očekivanja) da se metodama socijalnog intervencionizma doprinese rešavanju socijalnih problema i podizanju kvaliteta života¹⁰². *Drugi razlog* je sociološko-psihološke (ili psihološko-sociološke) prirode. U periodu koji je prethodio tranziciji, postojalo je sistem socijalne sigurnosti koji se zasnivao na egalitarizmu (što se odražavalo i na izgrađivanje i prihvatanje određenog sistema vrednosti) pa su ljudi sticali, stekli određene navike koje nisu kompatibilne sa navikama (i vrednosnim sistemom) koji traži društvo privatne svojine i tržišne privrede. “iskustvo mnogih bivših komunističkih zemalja svedoči o tome – kaže Fukujama – da je komunizam stvorio mnoge navike – preteranu zavisnost od države koja vodi radikalnoj redukciji preduzetničke energije, nesposobnost za kompromise i nesklonost ka dobrovoljnoj saradnji u grupama kao što su kompanije i političke partije – što će usporiti proces učvršćivanja demokratije i tržišne ekonomije. Ljudi u ovim društvima su možda dali svoj intelektualni pristanak na to da se komunizam zameni demokratijom i kapitalizmom glasajući za “demokratske” reforme, ali oni nemaju društvene navike da bi i jedno i drugo funkcionisalo”¹⁰³. Kako pokazuju istraživanja, kao limitirajući faktor preduzetničkog duha u zemljama tranzicije, predstavlja nedovoljno preferiranje privatne svojine, kao nužan uslov tržišne ekonomije i preduzetničkog duha. Naime, u zemljama tranzicije preferiranje privatne svojine je znatno niže (35%) i četvrto mesto u rangu vrednosti) od njenog preferiranja u razvijenim zemljama (51% mesto u rangu vrednosti). Ovakvo preferiranje privatne svojine u zemljama tranzicije, svakako ukazuje ne samo na iskustvo privatne svojine u socijalizmu već i u procesu tranzicije¹⁰⁴. Ova ukazivanja i rezultati istraživanja privrednog razvoja zemalja tranzicije, ukazuju da njihov ekonomski razvoj, koji treba da omogući i rešavanje socijalnih problema, pored ostalog, *zahteva i pretpostavlja razvoj menadžmenta koji je primeren društvenim uslovima pojedinih od tih zemalja*. Međutim, razvijanje menadžmenta zahteva i pretpostavlja oformljenje privredne elite, uz vođenje računa o specifičnostima i geopolitičkom položaju pojedinih zemalja tranzicije. U kontekstu ovakvog pristupa činimo osvrst na potrebu razvijanja i specifičnost menadžmenta i neka pitanja (i probleme) privredne elite u zemljama tranzicije.

2. Razmatranja o menadžmentu u zemljama tranzicije (koji se može uslovno označiti i kao tranzicioni menadžment) *moraju plaziti od shvatanja menadžmenta a kao društvene pojave, društvenim činocima koji ga određuju, pa u kontekstu takvog pristupa sagledavati njegove specifičnosti u zemljama tranzicije*. U takvom pristupu treba podsetiti, pre svega, da

¹⁰² Opširnije autor je o ovome pisao u radu *Društveno-ekonomske promene i kvalitet života u zemljama tranzicije*, Niš, Zbornik radova Dvadesetog međunarodnog savetovanja o zaštiti životne i radne sredine, 1995, str. 5 – 13.

¹⁰³ Fransis Fukujama, *Sudar kultura*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997, str. 50.

¹⁰⁴ Dragomir Pantić, *Promene vrednosti i razvoj demokratije u zemljama tranzicije*, Beograd, Zbornik radova “Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije, IDN – Beograd i ISPI – Moskva, 2000, str. 103.

su pojmovi *menadžment* i *upravljanje* vrlo bliski, pa ih ponekad i ne razlikuju, a ove reči ne retko se upotrebljavaju kao sinonimi, ali samo u tehničkom smislu. Međutim, sa kulturološkog stanovišta one se razlikuju. Menadžment, je pre svega instrument komercijalnog upravljanja (tj. označava upravljanje sa komercijalnog stanovišta)¹⁰⁵ i kao poseban vid delatnosti nastaje u XIX veku,¹⁰⁶ a pun razvoj doživljava u XX veku. Menadžment se definiše kao upravljanje socijalno-ekonomskim sistemima (akcionarskim društvima, društvima, ustanovama, itd.) i predstavlja sveukupnost savremenih principa, metoda i sredstava i formi upravljanja radom sa ciljem uvećavanja njegove ekonomske efikasnosti¹⁰⁷. U stvari, *menadžment predstavlja sistem upravljanja ljudima, čiji je cilj rešavanje zadataka koji stoje pred kompanijom i postizanje preduzetničkog uspeha* – “Planiranje, organizacija, motivacija i kontrola predstavljaju osnovne instrumente menadžmenta, obezbeđuju koordinaciju delatnosti na raznim nivoima radi postizanja opštih ciljeva organizacije”¹⁰⁸. To je gipak i dinamičan proces koji se permanentno koriguje prilagođavajući se promenjenim uslovima, tačnije privrednom situacijom. U stvari, razvoj menadžmenta u HH veku je izraz smeru promena koje nastaju razvojem institucija i organizacija i značajnih tehnoloških pomeranja i sopstvenog autonomnog preobražaja upravljanja kao društvene pojave (proces). “Stoga su i razumljive razlike koje se tiču karaktera, sadržine i forme upravljanja, imajući u vidu funkcionalna i teritorijalna stremljenja menadžmenta”¹⁰⁹. Upravo zato menadžment u zemljama tranzicije, sobzirom da se u njima kako proces promena svojinskih odnosa (posebno proces privatizacije sa dosta specifičnosti i protivrečnosti) i promena oblika upravljanja privrednim subjektima, treba da bude promišljen i osmišljen na način koji je primeren toj situaciji.

Naime, menadžment, sa sadržajima i instrumentima, koji se koristi u savremenim razvijenim industrijskim zemljama tržišne privrede, ne može se jednostavno prekopirati bez ikakvih inovacija u zemlje tranzicije sa uvođenjem privatne svojine i tržišne privrede. Jer, “iako su vlasnička prava i druge moderne ekonomske institucije – kako se ukazuje – bile nužne za stvaranje modernog poslovanja, ljudi često nisu svesni da se moderno poslovanje zasniva na društvenim i kulturnim navikama koje se obično podrazumevaju. Moderne institucije su nužan, ali ne dovoljan uslov za savremeni prosperitet i društveno blagostanje koje ga prati; one se moraju kombinovati sa određenim produkcionim društvenim i etičkim navikama kako bi funkcionisale pravilno.”¹¹⁰ *Polazeći od ovih saznanja, promišljanje i razvijanje menadžmenta u zemljama tranzicije, mora imati u vidu i razvoj menadžmenta u uslovima globalizacije, njegov razvoj u globalnim razmerama, sa pozitivnim i negativnim posledicama ovakvog njegovog razvoja*. U ovom smislu treba imati u vidu i ukazivanje da se novo “trojstvo” - tržište – konkurentnost – novac pojavljuje na svetskoj sceni. Ono se pojavljuje, s

¹⁰⁵ *Социологическая энциклопедия*, Moskva, “Мысль”, 2003, str. 616.

¹⁰⁶ Джон Изелдрейк, *Теория менеджмента*, Sankt-Petesburg, “Piter”, 2001, str. 18.

¹⁰⁷ М. М. Маркинцова – А. В. Игнатьева (red). *Менеджмент*, Moskva, “Banki i birži”, 1998, str. 329.

¹⁰⁸ *Социологическая энциклопедия*, cit. izdanje, str. 619.

¹⁰⁹ Mijat Damjanović, *Menadžerska revolucija*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999, str. 13.

¹¹⁰ Fransis Fukujama, *Sudar kultura*, cit. izdanje, str. 155.

namerom da se uzdigne u vrhovnu vlast, koja će vladati poslovima planete, na mećući svoja pravila državama i svoje ujednačavajuće norme narodima uprkos kulturnim vrednostima i identitetu. Nije to nepravda već poraz, osuđen po neprizatom “moralnom kodeksu” krajem ovog (dvadesetog – dodajemo mi) veka, a koje doprinosi ovo “trojstvo”, čiji je cilj novac, kralj novac zauzima sav prostor i sve vidike.”¹¹¹ Dejstvo tog projekta dovodi do značajnih promena u položaju čoveka u društvu i do promena u kategorijalnom sistemu vrednosti.¹¹² U formiranju vrednosti kao da nema mesta za milosrđe, blagodarnost, ljubav i pravičnost. Se te visoke pojave duhovnosti shvataju se kao preživeli ostaci arhaične prošlosti “dotehničke” ere, i odnosi među ljudima postaju potpuno racionalni “i akumuliraju se u krugu materijalnog bogatstva”.¹¹³ I zato *zabtev*, koji se ističe, da čovečanstvo skrene i suviše “ekonomsku” logiku koja vlada svetskim razvojem u pravcu razvoja i kulturnih, pre svega duhovnih i moralnih vrednosti, *treba da nađe svoje mesto i u promišljanju i razvoju menadžmenta i u zemljama tranzicije*.¹¹⁴

Međutim, da bi se na ovaj način promišljao i razvijao menadžment u zemljama tranzicije, one *moraju imati i odgovarajuće kadrove koji se bave menadžmentom*. To treba da budu kadrovi, koji poseduju ne samo određene sposobnosti, i određena znanja, i to ne samo tehnička, menadžerska znanja, već i znanja za kreativan rad.¹¹⁵ *Zato je potrebno u zemljama tranzicije posvetiti veliku pažnju formiranju, pre svega obrazovanju kadrova za menadžment, koji će biti sposobni da kreativno primenjuju saznanja o menadžmentu iz razvijenih zemalja tržišne privrede na način koji je primeren privrednim i društvenim uslovima zemlje tranzicije u kojoj rade*. Jer, kako se ukazuje, nije moguć nov tip razvoja koji bi bio stimulisan samo spolja. “On se ože spolja podržati, ali osnovne pokretačke snage u svakoj zemlji moraju da budu domaće, da odgovaraju mentalitetu, načinu života i potrebama svih građana te zemlje.”¹¹⁶

3. Ovakvim pristupom menadžmentu u zemljama tranzicije dolazimo i do razmatranja o pitanjima privredne elite u njima. Ako prihvatimo da elita u najširem smislu označava nešto što je odabrano po nekim vrednosnim kriterijumima, a u popularnom značenju označava odabrani sloj ljudi, “cvet” nekog društva, “krem”, onda elita može postojati u raznim oblastima, pa i u ekonomskoj, privrednoj oblasti, pa i u privredi zemalja u tranziciji. *Ako se prihvati mogućnost i potreba njenog postojanja, onda se postavlja pitanje kako nastaje privredna elita u zemljama tranzicije i koja su njena obeležja, karakteristike*. Jer, kao što je poznato, elita kao sloj ljudi, nastaje njenim odabirom na

¹¹¹ Federiko Major *UNESKO: Ideal i akcija*, Beograd, Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije i Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997, str. 53.

¹¹² “A kad tržište i potrebe za konkurentnošću postanu osnovni regulatori ljudske delatnosti, ljudska ličnost se svodi na 'resurse' u procesu proizvodnje i na 'potrošača' u procesu korišćenja” (Isto, str. 52).

¹¹³ “... sada za novac možeš kupiti sve, uključujući i čovekov život” (V. M. Talanov, *Человек, культура и образование в эпоху кризисов*, збор. трудов “Образование и наука на рубеже XXI века: проблемы и перспективы развития”, Novočerkaske, 2000, str. 55.

¹¹⁴ “Hoće li čovečanstvo znati da skrene suviše “ekonomsku” logiku, koja je u ovoj poslednjoj deceniji XX veka izgleda vlada svetskim razvojem, da bi tu logiku zasnovala na više pravde, više pravičnosti i više ljudske solidarnosti” (Federiko Major, *UNESKO: Ideal i akcija*, cit. izdanje, str. 57.)

¹¹⁵ Dejan Kovačević, *Menadžment*, Beograd, Energoprojekt, 1998, str. 29.

¹¹⁶ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, “Jugoslovenska revija”, 1991, str. 92.

osnovu nekih kriterijuma, na osnovu iskazanih sposobnosti, ili neki sami sebe proglašavaju elitom, jednostavno smatrajući da su odabrani da vladaju i upravljaju (proviđenjem, po milosti božjoj, po volji narodnoj, prema poreklu i istorijskoj misiji).¹¹⁷ Određivanje elite uvek pretpostavlja postavljanje određenih kriterijuma, a to su obično institucionalne pozicije članova, njihova pripadnost određenim organizacijama ili širim društvenim grupacijama, sa posebnim uticajem i postojanje moralnih i drugih vrednosti na strani članova grupe.¹¹⁸

U *sociološkom pogledu* elite se vezuju za pojavu društvene stratifikacije. To su viši društveni slojevi koji pripadaju jednoj ili većem broju društvenih klasa. Po osnovu društvenog položaja, vlasti, bogatstva, znanja, uloge u proizvodnji i položaja u institucijama i privrednim korporacijama imaju komandne i vrlo uticajne pozicije u društvu. Te pozicije im omogućavaju pribavljanje i uživanje u predmetima koje svi žele i donošenje odluka od značaja za sve ili za veliki broj članova društva.¹¹⁹ Elitističke i egalitarističke koncepcije o društvu su u stalnom sukobu. Ishodi tih sukoba su promenljivi, zavisno od epohe i konkretne istorijske pozornice, ali su često bili fatalni za elite i u tom smislu Vilford Pareto (1848 – 1923) ukazuje da je istorija “groblje aristokratije”.¹²⁰

U razmatranju o *privrednoj eliti* u zemljama tranzicije treba imati u vidu da pored elite postoji i ostatak društva, onaj njegov deo koji ne pripada eliti. Zato razmatranja o eliti ne mogu da izbegnu i razmatranje o “masi” o njenoj ulozi i značaju. “A kad se kaže “elitizam” mogu se podrazumevati dve stvari: jedno je konstatovanje činjenice, a druga izražavanje uverenja da je poželjna podeljenost društva na elitu i masu.”¹²¹ U kontekstu ovakvog shvatanja, kad se razmatra pitanje elite u zemljama tranzicije, pa i pitanje privredne elite, postavlja se pitanje da li se radi o konstatovanju činjenice postojanja te elite ili da li postoji potreba i poželjnost njenog postojanja. Nama se čini *prihvatljivim odgovor na ovo pitanje po kome postoji potreba i poželjnost postojanja te elite, čiji bi se odabir vršio na osnovu znanja i sposobnosti uvažavajući naučnu zasnovanost savremene privrede*. Ali takva elita je tek u nastajanju. Postojeću privrednu elitu čine, najčešće, pojedinci koji nisu odabrani na osnovu znanja i sposobnosti, već samoprolašavanjem da pripadaju toj eliti. Takav nastanak privredne elite u zemljama tranzicije u mnogome je uslovljen karakterom privatizacije i shvatanjem biznisa, menadžmenta i profesije menadžera u novo uspostavljenim tržišnim uslovima privređivanja i poslovanju privrednih subjekata. Privrednu elitu u ovim zemljama čine, ili bi trebalo da čine pojedinci iz sveta biznisa, biznismeni i menadžeri, koji svojim znanjem i angažovanjem utiču na progresivan privredni i društveni razvoj doprinoseći razrešavanju protivurečnosti društvenog razvoja u zemljama tranzicije. Jer, ako prihvatimo određenje *biznisa* kao ekonomske delatnosti na osnovu svojine

¹¹⁷ Vojislav Stanovčić, *Elita*, Beograd, *Enciklopedija političke kulture*, “Savremena administracija”, 1993, str. 290.

¹¹⁸ Ibid, str. 291.

¹¹⁹ Ibid, str. 292.

¹²⁰ *История социологии в Западной Европе и США*, Moskva, Издательская группа НОРМА – ИНФРА, 1999, str. 247.

¹²¹ Vojislav Stanovčić, cit. rad, str. 291.

ekonomskih resursa, usmerene na dobijanje profita, onda je *biznismen* preduzetnik koji se zanima svakim zakonitim vidom ekonomske delatnosti, koji donosi profit ili neke druge koristi. Ali, biznismen se razlikuje od menadžera. Menadžer je najamni upravitelj angažovan od biznismena da upravlja, na osnovu svojih znanja i sposobnosti poslovima biznisa, tj. biznismena.¹²² Posao menadžera “ogleda se u planiranju razvoja organizacije, organizovanju različitih aktivnosti, kreiranju kadrovske politike, vođenju aktivnosti i kontroli rezultata, što predstavlja ciklus menadžerskog posla”¹²³. Privrednu elitu bi trebalo da čine oni koji su najobrazovaniji, sa najviše znanja i najspособniji u kreiranju i ostvarivanju projekata privrednog razvoja i upravljanju privrednim subjektima. Kao takvi bi trebalo da budu odabrani od mase pripadnika društvenih slojeva kojima su pripadali, a kao elita prihvaćeni od šire društvene zajednice, od onih koji ne pripadaju ni jednoj eliti, već pripadaju masi.

Način uspostavljanja privatne svojine (proces privatizacije) odredio je, i određuje, oblike ekonomskog organizovanja i socijalno profilisanje novih vlasnika i menadžera. U ovom smislu ukazivano je da je “privatizacija sprovedena uz odsustvo minimalnih uslova tržišne racionalnosti: približne uravnoteženosti ponude i potrošnje na tržištu kapitala. ogromna ponuda desetina i stotina milijardi dolara industrijskog i trgovačkog kapitala bilo je suočeno s beznačajnom malom tražnjom. Uštede građana su bile više nego nedovoljne, strani kapital je investiran u maloj meri... Otkupljivana su samo najprofitabilnija preduzeća, konkurentna preduzeća (da bi bila zatvorena) i velike trgovine koje su preplavljene uvezenom robom – što je dovelo do daljeg pada domaće proizvodnje. Podela “vaučera” građanima, koji su ih živeći u oskudici, prodavali budzašto, pokazalo se kao najsigurniji put bezbolnog oduzimanja kapitala od onih koji su ga stvarali i njegove koncentracije u rukama malobrojne mafije”¹²⁴. Uz to kao učesnici u procesu tranzicije, stičući svojinska prava, javio se i jedan broj ljudi iz prošle “socijalističke” nomenklature”. Međutim, to jesu *ista imena*, ali to u sociološkom smislu nisu *isti ljudi*. njihov najveći deo, posebno kad je reč o krupnim vlasnicima, sada se zalaže za bitno drugačiji sistem u odnosu na onaj u kome su takođe bili na rukovodećim mestima”¹²⁵. Ali, bez obzira iz kojih su socijalnih slojeva dolazili novi vlasnici, nije se tražilo poreklo novca kojim su kupovali društvenu (državnu) imovinu, što je stavljalo u sumnju njihovu “poslovnost” i imalo uticaja na uspostavljanje i karakter tržišnih i društvenih odnosa.¹²⁶ Znači, novi vlasnici koji nastaju u procesu tranzicije, naročito u procesu privatizacije, mogu doći teorijski pre svega, iz više socijalnih slojeva a njihova opšta karakteristika je da se počnu osećati i ponašati ne samo kao biznismeni već i kao menadžeri. Naime, ne dolazi najčešće ili dolazi sporo do odvajanja (nosioca svojine od menadžmenta, kako je to u zemljama razvijene tržišne privrede. Oni nastoje da se predstave kao ne samo privredna, već uopšte

¹²² *Социологическая энциклопедия*, cit. izd. str. 90.

¹²³ Dejan Kovačević, cit. delo, str. 27.

¹²⁴ Mihailo Marković, cit. rad, str. 34.

¹²⁵ Zoran Vidojević, *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam*, Beograd, Institut društvenih nauka, 1997, str. 26.

¹²⁶ Proces privatizacije u pojedinim zemljama tranzicije ima svoje specifičnosti, u mnogima je on i u toku, ali bilo je nužno da i u ovom radu ukažemo na njegove opšte karakteristike.

društvena elita. U tom cilju nastoje da ostvare kontakte i saradnju sa novom političkom elitom, pribegavajući ne retko samo moralno već i zakonski neprihvatljivim ispadima. U tom nastojanju samo delimično uspevaju, na osnovu svojinskog statusa, ali im za potpuno priznanje statusa elite po skoro opšteprihvaćenom shvatanju nedostaju obrazovanje, društveni maniri i društvene komunikacije.

Formiranje menadžerskog društvenog sloja i uključivanje njegovih pripadnika u privrednu i društvenu elitu ima svojih specifičnosti. Pre svega mnogi od novo promovisanih vlasnika u procesu privatizacije nastoje da rade u menadžmentu firmi čiji su vlasnici, i tako ne dolazi do odvajanja, tačnije razdvajanja svojine i menadžmenta, kao u najrazvijenijim zemljama tržišne privrede, što zaslužuje posebno istraživanje i promišljanje. Uz to funkcije menadžera se prihvataju mnogi ljudi sa ranije "socijalističke nomenklature, koji su bili na rukovodećim mestima u dotranzijskom periodu, bez posebnog obrazovanja za poslove menadžmenta. Naime, u zemljama tranzicije znatan deo rukovodećih ljudi iz prethodnog perioda zauzima važnije pozicije u privredi i ne retko postaju najagilniji pobornici brutalnog kapitalizma i drastičnih socijalnih nejednakosti, rukovodeći se, pre svega, svojim materijalnim interesima i interesima sticanja vlasti¹²⁷. U ovakvim uslovima dolazi do konflikta između vlasnika i menadžera, i između njih i zaposlenih.¹²⁸ Profit po pravilu odlazi vlasnicima kapitala, a oni se prema menadžerima često odnose kao goniči prema stoci".¹²⁹ Menadžeri u ovakvim situacijama zapadaju u psihičke krize koje ih odvlače od ciljeva kompanija, i oni počinju da razmišljaju o tome da otkazu ugovor vlasniku i da sami počnu da se bave biznisom. U stvari, menadžeri na određenom stepenu svog razvoja napuštaju kompanije i osnivaju sopstvena preduzeća¹³⁰, u kojima najčešće menadžment nije odvojen od vlasnika (tačnije vlasništva) sa svim pozitivnim i negativnim posledicama ovog "braka". Vlasnici (biznismeni) koji su u ulozi menadžera i menadžeri najamni upravnici poslova ne raspoložu znanjem (obrazovanjem) potrebnim za funkcije menadžmenta. Uz to, *oni se na osnovu svojine i značaja upravljačkih funkcija osećaju kao pripadnici elite, ali ih društvo ne prihvata kao elitu. Zato pokaznom potrošnjom, i uopšte stilom života (za koji smatraju da je svojstven eliti) puštaju i neguju brade, brijuju brkove, kinđure se zlatnim lancima i roleks satovima, da bi istakli da su posebna rupa – elitna grupa. Strašno ih pogađa što društvo neće da ih prihvati kao takve, kao elitu. I sami osećaju da su samoprogllašena elita. U nastojanju da istaknu svoju posebnost i ojačaju svoj društveni položaj ne retko se povezuju ne samo sa državnim već i mafijaškim strukturama. Uz to nastoje da pribave neke dokaze o svojoj obrazovanosti, "završavaju" neke škole, čak i visoke po "kratkom postupku", da dobiju neka društvena priznanja koja ih predstavljaju kao elitu. Međutim, oni ne znaju, ili ne žele da znaju, da mnoge stvari u određenim okolnostima "mogu brzo da se podele i preraspodele, čak i uz upotrebu prinude, ali to nije slučaj sa znanjem koje je veoma*

¹²⁷ Zoran Vidojević, cit. delo, str. 26.

¹²⁸ Opširnije o ovome autor je pisao u radu *Prilog diskusiji o konfliktima u zemljama tranzicije*, Beograd, "Direktor škole", 3/1997.

¹²⁹ Dragoslav Slović, *Psihologija i menadžment*, Beograd, Fineks, 2001, str. 323.

¹³⁰ Ibid.

lično kao svojina i čije usvajanje predstavlja neizbežan proces bez obzira na naše potrebe i želje da se ono usvoji.¹³¹

Da bi se obezbedio razvoj, pa i razvoj u zemljama tranzicije potrebni su određeni kadrovi, za rešavanje složenih problema uspostavljanja i razvijanja tržišne privrede. *U tom kontekstu potrebno je posebnu pažnju obratiti obrazovanju kadrova za menadžment.* To treba da budu kadrovi koji omogućavaju razumevanje i prihvatanje iskustva drugih zemalja i njihovu primenu i u lokalnim uslovima. A da bi odgovorili ovom zadatku kadrovima koji se obrazuju za menadžment treba omogućiti da shvate da “ekonomska delatnost predstavlja ključni momenat društvenog života koji je isprepleten sa raznovrsnim normama, pravilima, moralnim opredeljenjima i različitim običajima, koji svi zajedno oblikuju društvo”.¹³² Upravo zato se i ukazuje na potrebu da se ekonomske nauke izmene u skladu sa novim ekonomskim, socijalnim i političkim činjenicama, uz sagledavanje suštinske važnosti ljudskog faktora.¹³³ Pritom treba imati u vidu da kod ljudi, postoji želja za priznavanjem. “Svako ljudsko biće nastoji da drugi ljudi priznaju njegov dignitet (to jest da procene njegovu stvaralačku vrednost). Ukoliko se ne svodi samo na pribavljanje sredstava za život, ekonomska delatnost često se preduzima radi zadovoljavanja želje za priznavanjem, a ne radi zadovoljavanja prirodnih materijalnih potreba”.¹³⁴ Ako se ima ovakav pristup obrazovanju za menadžment, onda je jasno, da to nije tehničko obrazovanje, već šire društveno i humanističko obrazovanje u kome ima mesta i za tehničko obrazovanje primereno funkciji menadžmenta. U ovom smislu u ovom obrazovanju ima svoje mesto i duhovnost. Ali ta duhovnost nije fanatična religioznost “nije sklonost k dogmatizaciji, već pojava postojanog savršenstva unutrašnjeg mira do uzvišenog postojanja, kada se postojanje čoveka ne sastoji u činjenju zla, već ispunjeno blagodarnim stremljenjima...”¹³⁵ Ovakvim obrazovanjem obezbedili bi se potrebni kadrovi za menadžment i ostvarile pretpostavke za oformljenje stvarne privredne elite.

¹³¹ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izdanje, str. 251.

¹³² Fransis Fukujama, *Sudar kultura*, cit. izdanje, str. 17.

¹³³ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izdanje, str. 32.

¹³⁴ Fransis Fukujama, *Sudar kultura*, cit. izdanje, str. 16.

¹³⁵ V. M. Talanov, *Человек, культура и образование в эпоху кризисов*, збор. трудов “Образование и наука на рубеже XXI века: проблемы и перспективы развития”, Новоčerkasek, 2000, str. 55.

Časlav Petrović
Filozofski fakultet
Niš

IZAZOVI I PROTIVREČNOSTI PRIVATIZACIJE PRIVREDA SOCIJALISTIČKIH ZEMALJA

Rezime

Izmena vlasničke strukture privreda socijalističkih zemalja započeta je raspadom SSSR-a i padom komunizma devedesetih godina XX-og veka u Istočnoj Evropi. Izmena vlasništva vršena je i danas se nastavlja kroz tzv. "tranziciju" koja u suštini predstavlja prelazak državnih i društvenih preduzeća u privatno vlasništvo. Izazovi privatizacije brojni su i veoma značajni, ali ništa manje ni protivrečni. Utoliko pre što se javljaju dve dileme: da li je privatizacija proizašla iz nužne potrebe za prevaziđenjem nagomilanih protivrečnosti privreda socijalističkih zemalja ili je rezultat političke i ekonomske supremacije razvijenih kapitalističkih zemalja? Ona se uglavnom sprovodi kao ekonomska nužnost i pretpostavka za razvoj privreda ovih zemalja na tržišnoj osnovi. Ostvarivanje ciljeva tranzicije znači promenu proizvodnih odnosa u tim zemljama, ali i promenu političkih odnosa. Na ovaj način, razvijenim kapitalističkim zemljama stvoreni su uslovi za oslobađanje od socijalističke, odnosno komunističke klaustrofobije. Međutim, najveći izazovi i protivrečnosti nalaze se u modelima privatizacije, sa stanovišta pravičnosti, pravednosti i participacije građana i zaposlenih u tom procesu koji treba da bude korak napred, a ne korak nazad u pogledu podizanja nivoa životnog standarda.

Ključne reči: tranzicija, privatizacija, vlasništvo, totalno tržište, protivrečnosti

THE CHALLENGES AND CONTRADICTIONS OF THE PRIVATIZATION IN SOCIALIST COUNTRIES' ECONOMIES

Summary

The change of the property structure in socialist countries' economies started with the breakdown of the Soviet Socialist Republics and fall of communism that took place in the last decade of the 20th century in the Eastern Europe. The change of property continues today in the form of the so-called "transition" that basically represents the change of public and state companies to private property. The challenge of privatization are numerous and significant, but contradictory, as well. Two dilemmas appear: is privatization the result of the necessity to overcome numerous contradictions in socialist countries' economies or is it the result of the political and economic supremacy of the developed capitalist countries? It is usually carried out as an economic necessity and supposition for the economy development of these countries on the market basis. The realization of the transition goals means the change of the production and political relations in these countries. In this way, developed capitalist

countries have all the necessary conditions for breaking free from the socialist, that is, communist claustrophobia. However, the greatest challenges and contradictions can be seen in the models of privatization from the point of view of justice, impartiality and participation of citizens and employees in this process that is supposed to be a step forward and not a step back in raising the life standar level.

Key Words: Transition, Privatization, Property, Total Market, Contradictions

Nužnosti i pretpostavke promena produkcionog odnosa u socijalističkim zemljama

Krajem osamdesetih godina dvadesetog veka socijalističke zemlje ušle su u najvišu fazu svojih protivrečnosti koje su se morale putem odgovarajućih metoda i mera razrešavati. Brojni su razlozi i uslovi koji su doprinosili pojavi i ispoljavanju protivrečnosti u socijalističkoj privredi. Oni se mogu svrstati u razloge koji proizilaze iz spoljnih, ali i unutrašnjih odnosa i karakteristika. I jedni i drugi razlozi čine određeno dijalektičko jedinstvo i zato ih treba u tom jedinstvu posmatrati i analizirati.

Spoljni razlozi odnose se na bliže i šire okruženje koje je sa većim ili manjim intenzitetom sputavalo razvoj proizvodnih snaga socijalističkih zemalja. U pitanju je bio permanentni strah kapitalističkih zemalja od prodora socijalizma u njih, koji je proizvodio mržnju koja je povremeno dostizala nivo patologije. Iz tih razloga na socijalističke zemlje vršeni su razni pritisci (ideološki, ekonomski, politički, psihološki i drugi) koji su kroz hladnoratovske tenzije sputavali i konsolidaciju socijalizma i prevazilaženje teškoća u koje su upadale.

Unutrašnji razlozi za pojavu protivrečnosti razvoja socijalizma nalaze se u samim socijalističkim zemljama i oni se po intenzitetu potpuno mogu izjednačiti sa spoljnim.

Njihova lepeza je veoma široka i počinje *od neadekvatne političke projekcije socijalizma, ideološke zaslepljenosti, neadekvatne selekcije kadrova koji treba da organizuju izgradnju i razvoj socijalizma, neadekvatne razvojne politike, strukturne disproporcije, neadekvatnog regionalnog razvoja, velika ulaganja u industriju naoružanja i dr.* Svi ovi razlozi proizvodili su disproporcije u socijalističkom načinu proizvodnje, koje su se pretvarale u protivrečnosti i doprinosile da se ne ostvare ciljevi socijalizma.

Ne ulazeći u suštinu svakog od navedenih i nekih navedenih razloga za pojavu protivrečnosti u socijalizmu, može se bez kolebanja tvrditi da *su najveće protivrečnosti proizašle iz same suštine socijalizma*. Primera radi, socijalističke zemlje su svim sredstvima nastojale da se što više odvoje i ograde od kapitalističkog načina proizvodnje i izgrade svoj "autentični, samosvojan i originalan put".

Dugi niz godina kritička analiza socijalističkog načina proizvodnje bila je sputavana i neka vrsta tabu teme. Naročito se u socijalističkim zemljama nije smelo govoriti o protivrečnostima socijalizma ili imati kritički stav prema njemu. Doduše, bilo je mišljenja nekih zapadnih i naših teoretičara, koji su ovaj problem previše pojednostavljeno posmatrali i svodili na ocenu "*da teškoće i protivrečnosti proizilaze iz samog socijalističkog sistema*". Ovakve ocene ne bi mogle da se prihvate, pogotovu kada se on danas nalazi u fazi transformacije.

Društveno vlasništvo nije ostvarilo projektovane ciljeve usled njenog neadekvatnog tretmana i ideološke fetišizacije. Model društvene svojine nije do kraja naučno i praktično izveden, niti je kritički analiziran, pa su, logično, izostali rezultati koji su od njega očekivani. Stoga se može reći da je osnovna protivrečnost socijalizma sadržana u suprotnosti između društvenog karaktera proizvodnje i prisvajanja rezultata koje nema potpuno društveni karakter.

Jedan broj ekonomskih teoretičara smatra da je ovu protivrečnost nemoguće razrešiti u socijalizmu, iz prostog razloga što je nemoguće konstituisati društvenu svojinu nad sredstvima za proizvodnju i da je svako insistiranje na njoj apsurd. Danas se za razrešenje ove protivrečnosti u socijalizmu predlaže brza i potpuna privatizacija društvenog vlasništva, bez obzira na cenu, što je svojevrsan anahronizam. Koliko su ovakva zalaganja i hipoteze ispravne pokazaće istorija. Za sada je izvesno da su neke socijalističke zemlje izvršile veću ili manju privatizaciju, koja po mnogim elementima je destruktivna, nego što je kooperativna i progresivna. Ulazeći u proces društveno-ekonomskih promena, privatizacije i sl. one su došle do nivoa socijalne bede, što je znatno ispod stanja koje je bilo pre ulaska u promene.

Socijalizam je trebalo da razreši i eliminiše određene demotivacione mehanizme i da se iskaže kao sistem u kome će motivisanost učesnika u proizvodnji biti na mnogo višem nivou. To bi bila pretpostavka za njegovu efikasnost. Nažalost, stanje efikasnosti socijalističke privrede bilo je znatno ispod nivoa efikasnosti kapitalističkih privreda. Odnos ulaganja i rezultata ulaganja javlja se kao dodatna teškoća u funkcionisanju socijalističkih preduzeća. Mnogi smatraju da je ova suprotnost proizašla iz suštine socijalizma i da je on sam po sebi neefikasan. Sasvim je sigurno da ove tvrdnje imaju osnovu, ali je i sasvim sigurno da nije bilo odgovarajućih mehanizama i instrumenata koji bi ovaj sistem učinili efikasnijim. U praksi, ako problemi nisu mogli da se reše logikom delovanja odgovarajućih zakona, na scenu su stupali ideološki i politički mehanizmi koji ne samo da nisu bili objektivni nego su čak bili neracionalni i neefikasni.

Promene proizvodnog odnosa i novi oblici koncentracije privatnog kapitala

Svaka promena proizvodnog odnosa sadržala je odgovarajuće oblike ubrzane koncentracije kapitala, koji su se različito formirali i manifestovali. Pored klasičnih oblika koncentracije kapitala bile su prisutne i neke koje nisu imale ekonomsku osnovu, već su ostvarivane nasilnim putem i neekonomskim merama. Ovaj oblik koncentracije bio je prisutan prilikom prelaska iz feudalizma u kapitalizam, i u ekonomskoj nauci označen je kao *kapitalistička prvobitna akumulacija kapitala*. Ona je ostvarivana u Engleskoj proterivanjem seljaka sa sopstvenih imanja radi stvaranja pašnjaka za uzgoj ovaca.

Slično se dogodilo i kod prelaska iz kapitalizma u socijalizam, kada su do izražaja došle slične pojave, kao što je *socijalistička prvobitna akumulacija kapitala*. Ona se ostvarivala putem *nacionalizacije, konfiskacije i agrarne reforme*. Na ovaj način je za kratko vreme izvršena koncentracija kapitala, i moglo se poći putem izgradnje socijalizma.

Transformacija socijalizma otpočela je izrazitom političkom euforijom kroz uvođenje višepartijskog sistema i “demokratizaciju” društva. Ali uspostavljanje političkog pluralizma nije samo po sebi bilo dovoljno, već je bilo neophodno stvaranje odgovarajuće ekonomske strukture kao materijalne osnove. Klasična koncentracija kapitala nije bila u stanju da ostvari brzu transformaciju društva. S tim u vezi, nametnuli su se posebni vidovi koncentracije, koja je imala za cilj nagomilavanje i stvaranje ekonomske osnove za brzi prelazak na novi društveno-ekonomski sistem. *Ti novi oblici koncentracije imali su u sebi elemente prinude, i u određenoj formi mogu se okarakterisati kao prvobitna akumulacija kapitala. Međutim, ona se ne može podvesti pod kategoriju kapitalističke, niti socijalističke prvobitne akumulacije kapitala.* Iako je njen cilj bio da se izvrši koncentracija kapitala, ona se često ispoljavala kao *dezintegracija, odnosno dekoncentracija i atomizacija.*

Da bi se ostvarili ciljevi transformacije socijalizma, jedan od osnovnih zahteva je da se promeni vlasnička struktura, tj. izvrši privatizacija. Promenom vlasništva treba da se izvrši “uvođenje novih oblika motivacije (privatno – svojinska imovinska) i aktiviranje novih resursa i izvora potencijalnog ili postojećeg kapitala. Transformacija društvenog preduzeća u mešovito može se ostvariti na sledeće načine:

- a) prodajom dela preduzeća, tj. dela društvenog kapitala privatnim vlasnicima;
- b) emisijom akcija u cilju proširenja preduzeća;
- c) zajedničkim ulaganjem sa privatnim kapitalom u proširenje ili osnivanje novog preduzeća i
- d) transformacijom unutar preduzeća, tj. među zaposlenima.¹³⁶

O transformaciji državne ili društvene svojine u socijalizmu postoje različita shvatanja. Jedan broj ljudi zalaže se za tzv. *direktnu i hitnu transformaciju društvenih ili državnih preduzeća, odnosno privatizaciju društvene svojine po svaku cenu,* koja se sprovodi po knjigovodstvenoj ili nekoj “procenjenoj” vrednosti, a otkup akcija vrše zaposleni. Ovaj vid transformacije društvene svojine u znatnoj meri je relativiziran; od njega se 2001. godine odustalo, što je suprotno tržišnoj orijentaciji, pogotovu kada je u pitanju određivanje vrednosti imovine i davanje beneficija zaposlenima oko otkupa deonica – akcija. Rukovodioci i zaposleni u ovom slučaju su zainteresovani da se postojeća društvena preduzeća privatizuju ali po što nižoj ceni akcija i sa najvećim popustima, uz navođenje da su oni upravo doprineli stvaranju društvenog preduzeća. Međutim, nigde se ne sagledavaju penzioneri i radnici koji su radili deset i više godina u tim preduzećima. Ovakva privatizacija društvenih preduzeća ima u sebi određene elemente zloupotrebe i prisile, jer se ne ostvaruje srazmerno učešću, odnosno doprinosa radnika u formiranju društvenog preduzeća ili određivanje vrednosti akcija posredstvom tržišta. Zbog toga se smatra da je ona nehumana, nepravedna i nemoralna, pa se zbog toga može kazati da predstavlja svojevrsan vid prvobitne akumulacije kapitala.

Postoje autori koji smatraju da je direktna privatizacija društvene svojine na današnjoj etapi raslojavanja socijalizma, a posebno kod nas, potencijalna opasnost i može da se iskaže kao specifična prvobitna akumulacija kapitala koja nosi opasnost da se pretvori u sopstvenu protivrečnost. S tim u vezi Branko Horvat smatra “da treba

¹³⁶ Dr Božidar Cerović, *Od nacionalizacije do privatizacije*, Beograd, 1991, str. 20.

društvenu svojinu prvo podržavati, a zatim i privatizovati”¹³⁷. Ovo stanovište čini se realnim, pogotovu kada se zna da je našu zemlju zahvatila duboka ekonomska, politička i moralna kriza, što potvrđuje napred iznetu konstataciju da je direktna privatizacija u značajnoj meri relativizirana. Ona se ne odvija u ambijentu objektivnog delovanja ekonomskih zakona. Stoga je opravdan strah da će se ovaj proces pretvoriti u suprotnost, a zatim biti osnov za socijalno raslojavanje, i izazvati socijalni bunt ili će možda biti polazište nekog revolucionarnog preobražaja.

Sa aspekta transformacije društvene svojine u privatnu, važno je istaći da je u toku 2001., 2002. i 2003. godine ona išla logikom “da se sve što postoji proda po kratkom postupku” i to preko posebne Agencije za privatizaciju Vlade Srbije. Strategija Agencije za privatizaciju opredeljena je programom Vlade i Ministarstva za privredu i privatizaciju. Ono što je za sada vidljivo, a to je da su prvenstveno na prodaji, stranim partnerima, uspešna i akumulativna preduzeća, koja bi još dugi niz godina uz malo kredita sama po sebi mogla uspešno da posluju i razvijaju. Sa novcem dobijenim od privatizacije raspolaže Agencija odnosno Vlada Srbije i ona se usmeravaju u budžet Republike, a jedan deo daje lokalnoj samoupravi gde se preduzeće nalazi. Od privatizacije radnici dobijaju mala ili nikakva sredstva, iako su njihove plate godinama umanjivane za razvoj, otplatu kredita radi izgradnje i modernizacije.

Dva su bitna elementa koja ovu privatizaciju u ekonomskom, socijalnom i moralnom pogledu čine problematičnom. Prvo, *na osnovu kojih prava Agencija za privatizaciju Vlade Srbije pribavlja legitimno pravo da raspolaže i otuđuje imovinu koju su generacije i generacije decenijama sticale pre toga?* Tačno je da ona to radi prema usvojenom zakonu i ovlašćenjima koja proizilaze iz njega. Ali, šta je sa pravima radnika da raspolažu sa sredstvima koja su oni svojim radom sticali i stekli. Stoga se može zaključiti: *da je ovaj vid privatizacije potpuno identičan sa nacionalizacijom koje su sprovodile komunističke vlasti posle Drugog svetskog rata. Sada su ti zakoni kao nemoralni ukinuti, što implicira na zaključak da će možda i ovi, isto tako, posle određenog vremena takođe biti ukinuti.* Drugi bitan element koji ovu privatizaciju čini problematičnom jeste *potrošnja sredstava – novca dobijena od privatizacije. Umesto da se ona usmere za podsticaj razvoja privrede i zapošljavanje, ona direktno idu za dopunu deficita u budžet, dakle u potrošnju.* Na ovaj način se novac-kapital iz proizvodnje seli u potrošnju i time direktno razara privredni potencijal naše privrede. Ovakva redistribucija proizvodnog kapitala je najneracionalnija varijanta privatizacije, kako sa ekonomskog, tako sa socijalnog i moralnog aspekta.

Neadekvatne društvene promene, a posebno u procesu transformacije društvene svojine, usmerene su u pravcu stvaranja tržišne ekonomije slobodne orijentacije dovele su do neverovatnih obrta. Danas su u privrednom sistemu na strani privatnog sektora na sceni kapitalisti koji su samo pre nekoliko godina počeli bez ikakvog kapitala, i oni kao fanatici bez tržišta i bogataši bez novca ostvarili su za kratko vreme enormno bogatstvo. Njihovo nastajanje i konstituisanje u jedan novi sloj išlo je pod dosta nejasnim i krajnje sumnjivim uslovima. *Jedan* deo “novih” kapitalista i

¹³⁷ Dr B. Horvat, *Preduzetništvo i tržišna transformacija društvenog vlasništva*, Institut za javne financije – Zagreb, 1990. god, str. 35.

bogataša nastao je *uzurpacijom društvene imovine kroz njenu privatizaciju, po cenama koje su na nivou nekoliko dolara*. Tako je na primer “MK Komerc” iz Novog Sada, čiji je vlasnik “čuveni” Miodrag Kostić, otkupio tri šećerane za samo 9 DM. Ovakvih i sličnih primera bilo je veoma mnogo u našoj zemlji i o njima se doskora nije smelo govoriti, oni si jednostavno bili “tabu teme” i miljenici Vlade Srbije. Posebno se nije smelo govoriti o sumnjivim poslovima, kao što je izvoz uvezenog šećera i sl. Drugi su nastali kroz prelivanje društvenog kapitala u privatne ruke, a ono se ostvaruje depresijacijom cena u društvenim preduzećima ili formiranjem veštačkih monopola privatnih preduzeća u odnosu na društvena. Nije redak slučaj bio da se po naruđbini u trgovinskim sudovima otvaraju stečajni postupci za pojedina preduzeća koja imaju atraktivni poslovni prostor ili neke druge kapacitete. Stečaj su vodili ljudi koji su bili zainteresovani za ta preduzeća ili su posao odradili za “naručioca”, najčešće čoveka iz vlasti ili bliskog vlasti. Tako su u besenjeje prodane brojne firme širom Srbije, kao što je Centrocoop i dr. Zna se ko su kupci tih firmi i šta su oni u Vladi i koliko su bliski ljudima iz Vlade. U svemu ovome značajnu ulogu imale su inostrane revizorske i konsultantske firme uglavnom iz Amerike, Izraela i drugih zemalja, koje su svojom neadekvatnom procenom kapitala omogućavale da inostrane firme i pojedinci iz zemlje steknu ogromno bogatstvo na leđa osiromašenog srpskog naroda. Uloga Ministarstva za privredu i privatizaciju bila je potpuno kooperativna, jer je podržavala ovakvo odnarođivanje srpske privrede u korist inostranog vlasnika i privatnog lica u zemlji. Ovako su privatizovani “Sartid”, “Centrocoop”, “Brodogradilište” u Beogradu i dr. Treći su nastali uzurpacijom društvene svojine kroz falsifikate, otimanja i fiktivno bankrotstvo, da bi se samo za nekoliko dana kasnije formiralo novo privatno preduzeće sa istim ljudima, ali sa drugim nazivom, čime bi se izbegle finansijske obaveze nastale kod prethodnog preduzeća. Četvrti su nastali izbegavanjem plaćanja poreza i carina državi jer je veoma veliki broj proizvoda (cigarete, pivo, alkoholna pića, kafa, voće, razno povrće itd.) na koje privatna preduzeća uopšte nisu plaćala porez na promet, carine, akcize i dr.

Posebno treba naglasiti formiranje određenih “lobija” kao što su za: šećer, naftu, električnu energiju, uvozni lobi i sl. Snaga ovih lobija je enormna i oni utiču na donošenje određenih zakona, a posebno je njihova uloga bila izražena u periodu 2001–2003, kada je Vlada Srbije operativno umesto prema usvojenim zakonima funkcionisala pomoću odluka i uredbi. Tako smo imali slučaj da je tokom 2003. godine uvezeno polovnih aparata za domaćinstvo (šporeta, frižidera i dr.) za oko 270 miliona evra. Time su preduzeća iz ovih grana – EI, Sloboda, Obod, Alfa i mnoga druga uništena, privatni uvoznici na različiti u ceni zaradili ogromne pare, državi stvoren deficit platnog bilansa i stvorena ekološka bomba za zagađivanje našeg prostora. Ili donošenje uredbe po kojoj se može i mora prihvatiti inostrana faktura od 100 Evra za novi TV aparat kao osnov za carinjenje itd.

Iz navedenog se vidi da se promene u društveno-ekonomskim odnosima zemalja u tranziciji ne odvijaju pod dejstvom objektivnih ekonomskih i tržišnih zakona, već su neka vrsta proizvoljnosti, uzurpacija i svih oblika monopola. Drugim rečima, današnji bogataši svoj kapital nisu stekli po osnovu rada u uslovima objektivnog delovanja tržišnih zakona i normalne oplodnje kapitala, već na neki drugi

način, koji se nikako drukčije ne može okarakterisati, nego kao uzurpacija ili monopol po mnogim osnovama. Posebno su do izražaja došli monopoli nastali po osnovu bliskosti aktuelnoj vlasti, pripadnosti toj vlasti, ili prijateljstvu sa ključnim ljudima iz političkog vrha. Otuda se postavlja pitanje ko su danas uspešni poslovni ljudi, i da li su oni kategorija ljudi koji su kapital i ostala dobra stekli dugotrajnim marljivim radom kroz normalnu oplodnju kapitala? Sve više je prisutno mišljenje da veliki broj imućnih ljudi – velikih privatnih preduzeća pripada sloju ljudi kojima respektovanje moralnih i zakonskih normi nije jača strana, jer je bogatstvo stečeno na volšeban način. Ukoliko ovaj proces traje dugo, onda je sasvim sigurno da će se na sceni pojaviti elementi mafije i podzemlja koji će vladati ili biti preovlađujući u društveno-ekonomskim procesima. Međutim, najveća opasnost od ovih pojava može biti ako dođe do njihovog sraščivanja sa politikom, državnom vlašću, carinom, a posebno sa policijom, sudstvom i tužilaštvom. Na žalost, kako sada stvari stoje, sve više preovladava mišljenje da su kod nas i u svim zemljama u tranziciji već uzeli maha kao “organizovani kriminal”. Organizovani kriminal ne vrši se sam po sebi, već je on u sprezi sa vlašću, policijom, sudstvom, tužilaštvom i carinom. Osnovno područje delovanja ovih ljudi je uvoz akcizne robe bez carina, poreza i akcize, promet opojnih droga, nameštanje tendera na licitacijama kod javnih radova i dr. Zbog neefikasnosti sudova u donošenju presuda i njihovo izvršenje od sudskih organa, prisilno “uterivanje” dugova dobilo je svoj epilog. Takođe je prisutno “reketiranje”, odnosno određivanje kvota za finansiranje delatnosti političkih partija i njihovih lidera, te podzemlja itd.

Započeti procesi transformacije socijalističkih društava nisu pošli pravim putem, jer su iznedrili brojne negativnosti i nelogičnosti koje su u društveno-ekonomskim odnosima preovlađujuće. *Privatni sektor u koga su polagane velike nade nije objektivno rešio nijedan jedini problem (povećanje nezaposlenosti, socijalnu sigurnost i sl.). Naprotiv, on se u većini slučajeva iskazao kao mnogo okrutniji i nehumaniji nego što se očekivalo. Step en eksploatacije, ekonomska i pravna sigurnost slična je kao u doba eksploatacije dece iz perioda liberalnog kapitalizma. Plate su ispod egzistencijalnog minimuma, nema socijalne, zdravstvene i penzione zaštite, radno vreme nije ničim limitirano, a prisutna su i druga poniženja posebno kada je u pitanju ljudsko dostojanstvo.* Takvih poniženja kakvih danas ima nije bilo u socijalizmu. Sledeći tu logiku veliki broj ljudi je razočaran u nastale društveno-ekonomske promene i preraspodelu društvene imovine. Posebno je narod iritiran zbog pojave “jednokratnih bogataša”, tj. mladih kapitalista koji su to postali “preko noći”, svojim bahatim ponašanjem prkose ostalim ljudima nabijajući im kompleks nesposobnosti i nesnalaženja. Ukoliko se ovaj proces bude nastavio dalje, posledice mogu biti mnogo izazovnije.

Savremene promene – ciljevi i tendencije

Čitav kompleks promena koje su zahvatile socijalističke zemlje označene su kao savremene. Njihov cilj je stvaranje *sveta u kome neće biti socijalističkih zemalja. Ali to pretpostavlja vraćanje ovih zemalja na nivo kapitalističkog načina proizvodnje, pri čemu bi neku vrstu kontrolne funkcije nad njima imale SAD i Evropska unija.* Da bi se ostvarili ciljevi

započetih promena, insistira se na brznoj privatizaciji društvene i državne svojine, odnosno privatizacije sredstava za proizvodnju, već je potrebno imati u vidu i niz drugih činjenica od kojih zavisi položaj radnika u proizvodnji i društvu i sl. Takodje treba imati u vidu da se ovim ponovo uvode dve klase koje imaju antagonističke odnose. *Sve objektivne činjenice sasvim jasno ukazuju da je u ovom procesu prisutna sasvim suprotna analogija, jer se društvo vraća na društveno-ekonomske odnose koji su u znatnoj meri odavno prevažđjeni.* Nosioći promena će činiti sve da se ideje tvoraca Novog svetskog poretka realizuju po svaku cenu, *ali je isto tako sigurno da je ta realizacija anabrona, i da će najverovatnije u trenutku kada se stvore uslovi izazvati mnoge protivrečnosti i lomova, kako u zemljama u kojima se događaju promene, tako i u okruženju, pa i šire.*

Sušćina savremenih društveno-ekonomskih promena ogleća se u promeni načina proizvodnje. *Promena načina proizvodnje istovremeno podrazumeva promenu vlasničke strukćure, to jest eliminaciju društvenog vlasništva, odnosno državnog kao dominantne forme. Sa promenom vlasničke strukćure menjaju se postulati raspodele. Ona postaje isključivo pravo vlasnika sredstava za proizvodnju.* Posledice raspodele u uslovima privatnog vlasništva veoma su brojne, i najviše pogađaju najamnu radnu snagu, pošto se najamnina kreće oko egzistencijalnog minimuma, a kod mnogih ili većine poslodavaca i ispod toga. Ovaj anahronizam već godinama funkcioniše u zemljama koje su u tranziciji, jer još uvek nisu izgrađeni odgovarajući sindikalni mehanizmi za zašćitu interesa zaposlenih kako sa stanovišta, visine najamnina tako i pravne sigurnosti zdravstvenog, socijalnog osiguranja i sl. Sve to vodi ka degradaciji sistema promena, jer se one iskazuju kao njegova protivrečnost.

Skoro petnaest godina socijalističke zemlje se nalaze procesu transformacije. Medjutim, postavlja se pitanje da li su one u funkciji kapitalističke revolucije, ili je, možda u pitanju neka vrsta modifikovane socijalističke revolucije. Čini se da nije u pitanju nikakva, pa ni modifikovana socijalistička revolucija, ali se isto tako može reći i da se ne radi ni o klasićnoj kapitalistićkog revoluciji.

Promene po formi i sadržaju imaju revolucionarni karakter, jer doprinose promeni načina proizvodnje u ovim zemljama. Ukoliko ih dovedemo na nivo kapitalistićke revolucije, onda je sasvim sigurno da je ova izvedena bez krvi, da je bila znatno kraća, brža i bezbolnija nego što je slučaj sa socijalistićkim revolucijama. Postoje mišljenja da su u većini zemalja obe revolucije, i kapitalistićka i socijalistićka, i da su izvedene od strane ili uz pomoć bivših komunista. Mnogi bivši komunisti su se skoro preko noć transformisali i postali deo nove elite, sa demokratskim, antikomunistićkim, verskim atributima.

Ukoliko se dogodi da bivše socijalistićke zemlje, pod raznim pritiscima, reformu svog sistema usmere u pravcu ostvarivanja kapitalistićke revolucije, i vraćanje na klasićan način proizvodnje. To će neminovno dovesti do usporavanja razvojnih procesa, što se posle deset godina transformacije potvrdilo. *U odnosu na kapitalistićke zemlje, razvoj ovih zemalja znatno je usporen, sa tendencijom povećanja dubioza koje vode povećanju jaza i zaostajanje od pedesetak godina. Praksa je ovu hipotezu već potvrdila, jer je nivo razvoja u većini bivših socijalistićkih zemalja u zaostajanju, zaposlenost rapidno pada, a životni standard je na najnižem nivou.* Posledice stvaranja ovih disproporcija i dalje će biti pogubne za narode i

države bivših socijalističkih zemalja. Zbog toga se kod mnogih autora pojavljuju određene rezerva, sumnje i neverice.

Da bi se promene odvijale u skladu sa kapitalističkim načinom proizvodnje, neophodno je da se u ovim zemljama najpre formira kapitalistički sloj, na jednoj strani, i sloj radnika-proizvođača, koji će ići u najamne odnose, s druge strane Ali, odmah se postavlja pitanje *ko bi sve mogao da sačinjava kapitalističku klasu (sloj)? Sasvim je sigurno da su to kapitalistički bez kapitala (najčešće bivši komunistički rukovodioci), trgovci bez tržišta, bogataši bez novca, ratni i drugi profiteri, perači novca, reketaš, krijumčari droga, političari i dr., dok će se sloj siromašnih radnika iz godine u godinu povećavati.*

Ukoliko se proces promena izvodi na kapitalističkoj osnovi, insistiraće se na totalnom tržištu kao osnovnom mehanizmu verifikacije društveno-ekonomskih odnosa. Tržišna ekonomija se pretvara u tržišnu ideologiju, formira se ideološki front, koji se skoro ne razlikuje od ranijih Ideoloških frontova (socijalističkih na primer), samo što im je idejna osnova, i ciljevi drukčiji.

Ko treba u novim uslovima da vodi društveno-ekonomsku sferu? U svakom slučaju, to je *nova ideološka klasa, oličena u menadžerima, pseudopreduzetnicima, koji izbegavaju da plaćaju državi poreze, carine, akcize i drugih dažbina, vlasnici jeftino otkupljenih akcija državnih i društvenih preduzeća, uzurpatori društvene svojine i dr. Ova klasa nije izrasla na podlozi zakona o prirodno – istorijskom razvoju ljudskog društva, nego je nastala na filozofiji totalnog tržišta (koju ne sprovode ni tvorci Novog svetskog poretka), raznih monopola i sl. U suštini, ova klasa izrasla je iz komunističke elite. Međutim, pre ili kasnije, ona će morati da se suoči sa realnošću, u kojoj je upravo ona sama, pod određenim okolnostima, doprinosila uništavanju proizvodne strukture svoje zemlje, tako da sada postaje nemoguće da se tok razvoja usmeri u pozitivnom pravcu. Svako od ovih ljudi učestvujući u raslojavanju socijalističkih preduzeća sanjao je da postati kapitalista (vlasnik ogromnog kapitala), kojim će moći samostalno da raspolaze. Umesto da vrši revitalizaciju privredne strukture i ulaže u nove kapacitete, nova klasa podstiče psihologiju malograđanskog potrošačkog društva, u kome ugled, položaj i pripadnost staležu i društvu određuju marka i tip automobila, pripadnost određenoj političkoj partiji i slična obeležja, koja određuju i imidž pojedinca iz te novostvorene elite.*

Mnoge okolnosti ukazuju na to da će proces rekonstrukcije kapitalizma ići mnogo teže nego što su tvorci Novog ekonomskog poretka predviđali. U prvom redu, *ambijent postsocijalističke ere bitno se razlikuje od ambijenta postfeudalnog doba, u kome su ekonomska prinuda i prvobitna akumulacija kapitala odigrale značajnu ulogu u nastanku i razvoju kapitalizma. Elementi totalnog tržišta, ekonomska prinuda i postsocijalistička prvobitna akumulacija kapitala nisu dovoljno podsticajni za ozbiljniju rekonstrukciju kapitalizma. Totalno tržište omogućilo je da na njemu isplivaju mnoge nelogičnosti, ekonomskog i političkog karaktera, sa kojima se bivše socijalističke zemlje već susreću, ili će se u narednom periodu susretati u mnogo oštrijim formi.*

UDK 330.342(497)
338.1 (497)

Srđan Golubović
Pravni fakultet
Niš

Nataša Golubović
Ekonomski fakultet
Niš

PRIVATIZACIJA I EKONOMSKE PERFORMANSE – ISKUSTVO NEKIH BALKANSKIH ZEMALJA*

Rezime

Razvoj tržišne privrede neraskidivo je povezan sa procesom privatizacije. Promena svojinskih odnosa u bivšim socijalističkim zemljama – pretvaranje državnih i društvenih preduzeća u privatno vlasništvo fizičkih i pravnih lica – ima izuzetnu važnost za racionalno i efikasno funkcionisanje ukupne privrede. U širem smislu, privatizacija se tiče svojinskih odnosa u celini tako da se ona vidi kao sredstvo koje obezbeđuje povećanje udela privatnog sektora sve dok ne postane dominantan sektor. Jačanjem privatnog sektora stvaraju se uslovi za povećanje konkurencije, rast produktivnosti, priliv stranog kapitala, uspostavljanje i razvoj tržišta kapitala. U radu se analizira proces privatizacije u balkanskim zemljama u tranziciji. Za razliku od iskustva zemalja centralne Evrope, balkanske zemlje u tranziciji u inicijalnoj fazi suočavaju se sa ozbiljnim ograničenjima, što je uticalo da rezultati privatizacije budu daleko ispod očekivanih. Osnovni cilj rada je da ustanovi vezu između različitih strategija privatizacije i ekonomskih performansi privreda ovih zemalja.

Ključne reči: tranzicija, privatizacija, prestrukturiranje preduzeća, balkanske zemlje

PRIVATIZATION AND ECONOMIC PERFORMANCES – EXPERIENCE OF SOME BALKAN COUNTRIES

Summary

Development of market economy is permanently connected with the privatization process. Property reform in former socialist countries – transformation of state and social enterprises into a private ownership of physical and legal persons – is of extreme importance for rational and efficient functioning of the whole economy. In a wider context, privatization is related to ownership relations as

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

a whole, so it is seen as a means which secure increase of share of the private sector until it becomes dominant sector. Strengthening of the private sector create conditions for the increase of competition, growth of productivity, inflow of foreign capital, establishment and development of capital market. This paper analyses privatization process in Balkan countries in transition. Unlike the experience of Central Europe, Balkan countries in are faced with serious constraints in the initial phase of transition, which contributed to privatization results which are far than expected. Basic aim of the paper is to establish connection between different privatization strategies and economic performances of these economies.

Key Words: Transition, Privatization, Enterprise Restructuring, Balkan Countries

Uvod

Privatizacija predstavlja jednu od ključnih komponenti transformacije bivših socijalističkih zemalja. Promena svojinskih odnosa – pretvaranje državnih i društvenih preduzeća u privatno vlasništvo fizičkih i pravnih lica – ima izuzetnu važnost za efikasno funkcionisanje ukupne privrede. U širem smislu, privatizacija se tiče svojinskih odnosa u celini tako da se ona vidi kao sredstvo koje obezbeđuje povećanje udela privatnog sektora sve dok ne postane dominantan sektor. Jačanjem privatnog sektora stvaraju se uslovi za povećanje konkurencije, rast produktivnosti, priliv stranog kapitala, uspostavljanje i razvoj tržišta kapitala. U radu se analizira proces privatizacije u balkanskim zemljama u tranziciji. Za razliku od iskustva zemalja Centralne Evrope, balkanske zemlje u tranziciji u inicijalnoj fazi suočile su se sa ozbiljnim ograničenjima, što je uticalo da rezultati privatizacije budu daleko ispod očekivanih. Osnovni cilj rada je da ustanovi vezu između različitih strategija privatizacije i ekonomskih performansi privreda ovih zemalja.

1. Motivi i ciljevi privatizacije

Privatizaciju možemo definisati u užem i širem smislu. U užem smislu, privatizacija predstavlja proces delimičnog ili potpunog prelaska preduzeća sa ili bez naknade, iz državne svojine u privatnu svojinu. U širem smislu, privatizacija se tiče svojinskih odnosa u celini, tako da se ona vidi kao sredstvo koje obezbeđuje povećanje udela privatnog sektora sve dok ne postane dominantan sektor.¹³⁸

U korist privatizacije navode se brojni argumenti. Tako se u ekonomskoj teoriji ističe da vlasnička transformacija obezbeđuje povećanje konkurencije, rast produktivnosti, priliv stranog kapitala i podizanje njegove mobilnosti, kao i smanjenje raznih gubitaka. Osim toga, od privatizacije se očekuje da omogući povlačenje države iz većine državnih preduzeća, uspostavljanje i razvoj tržišta kapitala, učešće zaposlenih u vlasništvu, veću finansijsku i tržišnu disciplinu preduzeća i sl. Pored ovih, pretežno ekonomskih razloga, u prilog privatizacije navode se i razlozi političke i socijalne prirode. U tom smislu, ističe se da privatizacija nije krajnji cilj tranzicije. Naprotiv, privatizacija predstavlja okosnicu oformljenja novog privrednog ambijenta koji treba da stvori uslove za vladavinu prava i demokratiju, što će omogućiti ne samo da se u

¹³⁸ J. Kornai, *Highway and Byways*, MIT Press, Cambridge Massachusetts, London, England, 1995, str. 79.

političkoj sferi odlučuje prema načelu jedan čovek – jedan glas, nego da se i u upravljanju privrednim procesima odlučuje shodno uloženom kapitalu.¹³⁹

I pored toga što u ekonomskoj teoriji postoji velika raznolikost kada je u pitanju definisanje motiva i ciljeva privatizacije oni se ipak, mogu sistematizovati u tri osnovne grupe. Privatizacija treba da omogući: a) stvaranje osnova za uvođenje integralnog tržišnog sistema, b) efikasnost privređivanja i c) rast budžetskih prihoda.¹⁴⁰

a) Privatizacijom državne svojine stvara se osnova za razvoj tržišne privrede. Iskustvo bivših socijalističkih zemalja pokazuje da se efikasna privreda ne može izgraditi na dominaciji državne svojine. Državna svojina je nespojiva sa tržištem kapitala i tržištem rada i predstavlja nesavladivu prepreku njihovog zaživljavanja. Od privatizacije preduzeća u državnoj svojini očekuje se da stvori uslove za depolitizaciju privrednih tokova i odluka privrednog karaktera.

b) Najvažniji, i ujedno, najčešće pominjani cilj privatizacije je povećanje stepena ekonomske efikasnosti. Vlasničkom transformacijom i preciznim definisanjem svojinskih prava stvaraju se uslovi za:¹⁴¹

povećanje proizvodne efikasnosti (smanjenje troškova za dati nivo proizvodnje);

povećanje X-efikasnosti (motivacija, menadžment i organizacija);

unapređenje alokativne efikasnosti (optimalno korišćenje raspoloživih resursa - na osnovu sistema cena koji izražava njihovu retkost) i

smanjenje neefikasnosti izazvane formalnim i neformalnim državnim uticajem (meko budžetsko ograničenje, zaštita zaposlenih, preferencijalni poreski i kreditni položaj određenih preduzeća i sl.).

Privatizacija vodi smanjenju intervencije države, dok rukovodstva privatizovanih firmi poklanjaju mnogo veću pažnju tržišnoj vrednosti deonice, koja direktno zavisi od uspešnosti poslovanja preduzeća. Osim toga, izmenjena svojinska struktura preduzeća smanjuje mogućnost uticaja na politiku vlade, s obzirom na to da bliska politička veza između poslovođstva preduzeća i vlade više ne egzistira. Pri tome, ne sme biti zaboravljeno da se veća ekonomska efikasnost ne uspostavlja automatski privatizovanjem najvećeg dela privrede. Naprotiv, uporedo sa vlasničkom transformacijom neophodno je formulisanje celovitih institucionalnih i strukturnih rešenja koja treba da stvore uslove za povećanje ekonomske efikasnosti.

c) Važan motiv privatizacije je i povećanje prihoda države. Sve bivše socijalističke zemlje suočavaju se sa hroničnim nedostatkom sredstava potrebnih za pokrivanje javnih rashoda (troškovi državne administracije, vojske, transferi stanovništvu, naknada nezaposlenima, društvene delatnosti itd.). Suočena sa teškim budžetskim problemima država je zainteresovana za privatizaciju preduzeća putem

¹³⁹ "Ekonomska efikasnost i politička demokratija mogu se najbolje ostvariti u dominantnim odnosima privatnog vlasništva. U svim razvijenim zemljama Zapada takvi odnosi u strukturi vlasništva su glavna barijera svakom monopolu. Takvi odnosi osiguravaju konkurenciju i na tržištu i u vlasti i u politici". Citirano prema: D. Vojnić, *Ekonomska tranzicija u Centralnoj i Istočnoj Evropi*, "Ekonomski pregled", br. 42/1991, str. 613.

¹⁴⁰ Navedeno prema: M. Labus, *Privatizacija društvene svojine*, "Anali Pravnog fakulteta u Beogradu", br. 5-6/1991, str. 734.

¹⁴¹ Vidi opširnije: B. Mijatović, *Privatizacija*, Ekonomski institut, Beograd, 1993, str. 20.

njihove prodaje i ostvarivanje prihoda po tom osnovu. Prodaja imovine državnih preduzeća pomogla bi smanjenju budžetskog deficita, koji ispoljava tendenciju povećanja u početnoj fazi tranzicije.

Sprovođenje programa privatizacije može direktno uticati i na ostvarivanje ciljeva ekonomske politike. Tako kod određenih metoda postoje značajni antiinflacioni efekti. Na primer, privatizacija prodajom pomaže monetarnoj politici u eliminisanju “monetarnog viška”. S druge strane, neki drugi metodi mogu izazvati sasvim suprotne efekte i pojačati inflacione pritiske.

2. Strategija privatizacije u balkanskim zemljama u tranziciji

Cilj tekućih reformi u zemljama u tranziciji je stvaranje uslova za ubrzanje privrednog rasta i to izgradnjom ekonomskog sistema u kome će privatna svojina biti dominantan svojinski oblik. Analizom iskustava tranzicionih privreda mogu se uočiti dve alternativne strategije.¹⁴²

Prvu strategiju mogli bismo nazvati *strategijom organskog razvoja*. Unutar ove strategije najvažniji zadatak je stvaranje povoljnih uslova za razvoj privatnog sektora. Glavni motor rasta privatnog sektora je masovan razvoj novih privatnih preduzeća (*de novo* privatnog sektora). U tom cilju neophodno je: ukinuti barijere slobodnom ulasku na tržište, garantovati sigurnost privatnom vlasništvu i obezbediti poštovanje ugovora, stvoriti pogodan privredni ambijent tj. podsticati razvoj privatnog sektora (npr. preko poreske i kreditne politike). Kada su u pitanju državna preduzeća osnovni metod privatizacije je prodaja. Ova strategija potencira one modele privatizacije koji će obezbediti da preduzeće ima dominantnog vlasnika. Posebno poželjan tip vlasnika je strateški investitor koji je spreman da u preduzeće uloži znatan kapital. Ukoliko se radi o insajderskoj privatizaciji, treba voditi računa da se ona ne pretvori u neku od formi besplatne podele.

Drugu strategiju možemo okarakterisati kao *strategiju ubrzanje privatizacije*.¹⁴³ Najvažniji zadatak je eliminacija državne svojine, što je moguće brže. Osnovna tehnika privatizacije je neka od formi podele državne imovine (npr. vaučerizacija). To naravno ne znači da je razvoj novog privatnog sektora zanemaren. Naprotiv, zagovornici ove strategije smatraju razvoj novog privatnog sektora vrlo važnim, ali ga ne naglašavaju u svojim preporukama. Zagovora se zaoštavanje budžetskih ograničenja, ali u praksi se često odustaje od toga. Unutar ove strategije potencira se činjenica da većina građana dobija deo svojinskih prava nad bivšim državnim preduzećima, čime se navodno razvija “narodni kapitalizam”.

¹⁴² Vidi: J. Kornai, “Ten Years After ‘The Road to a Free Economy’: The Author’s Self-evaluation, Paper for the World Bank ‘Annal Bank Conference on Development Economics – ABCDE, April 18-20, 2000, Washington D.C.

¹⁴³ Razlika između pomenutih strategija nije u sadržaju tj. u elementima koje obuhvataju, već u tome na koje elemente stavljaju naglasak. Prva strategija stavlja naglasak na zdravi rast novog privatnog sektora, dok druga strategija naglašava brzu likvidaciju državnog sektora.

Tabela br. 1.

Metodi privatizacije u balkanskim zemljama u tranzicije

Zemlja	Prodaja zaposlenima i menadžerima	Vaučeri	Direktna prodaja
Albanija	Primarni metod	Sekundarni metod	
Bosna i Hercegovina	-	Primarni metod	Sekundarni metod
Bugarska	-	Sekundarni metod	Primarni metod
Hrvatska	Primarni metod	Sekundarni metod	-
Makedonija	Primarni metod	-	Sekundarni metod
Srbija	-	Sekundarni metod	Primarni metod

Napomena: Primarni (sekundarni) metodi privatizacije su oni metodi koji su najčešće korišćeni (drugi najčešće primenjivan metod) od početka tranzicije.

Izvor: EBRD, *Transition Report* 2003.

U balkanskim zemljama u tranziciji u inicijalnoj fazi preovladala je strategija ubrzane privatizacije. Podaci dati u Tabeli br. 1. pokazuju da je u ovim zemljama kao dominantan metod privatizacije primenjivana prodaja radnicima i poslovodstvu preduzeća pod povlašćenim uslovima ili besplatna raspodela vaučera kojim su kupovane akcije preduzeća. Prepuštanje vlasničke kontrole radnicima i poslovodstvu posebno je došlo do izražaja u zemljama nastalim na području bivše SFRJ, što se može objasniti nasleđem prethodnog samoupravnog sistema, kao i popularnošću rešenja prihvaćenog u zakonodavstvu bivše savezne države o privatizaciji gde je kao osnovni metod primenjen sistem internih deonica. Tako u Hrvatskoj, Zakon o transformaciji društvenih preduzeća¹⁴⁴ omogućio je privilegovani otkup deonica od strane menadžera i radnika preduzeća. U Makedoniji je takođe prihvaćeno rešenje kojim se daju značajne povlastice bivšim i sadašnjim radnicima preduzeća u kupovini akcija preduzeća¹⁴⁵. Privatizacija u Srbiji tokom devedesetih godina odvijala se na način koji je direktno favorizovao akcionarstvo zaposlenih. Proces privatizacije započet je 1990. godine i odvijao se u tri faze. U prvoj fazi privatizacija se odvijala prema

¹⁴⁴ Narodne novine R. Hrvatske, br 19/1991.

¹⁴⁵ Zakonom su priznate izvesne povlastice za radnike i penzionere i to: početni popust od 30%+1% za svaku godinu radu u preduzeću., pri čemu je postavljeno ograničenje u pogledu mogućnosti zaposlenih da uz popust kupe akcije preduzeća u vrednosti ne većoj od 25000 DEM i ne više od 30% procenjene vrednosti preduzeća. Vidi: *Zakonot za transformacija na pretprijatijata so opštествен kapital*, Služben vesnik na Republika Makedonija, br. 38/93 i 48/93.

odredbama saveznog i republičkog zakonu o privatizaciji¹⁴⁶ primenom metoda prodaje akcija radnicima i poslovdstvu preduzeća pod povlašćenim uslovima. Zahvaljujući hiperinflaciji iz 1992. i 1993. godine, koja je eliminisala dugove za kupljene akcije, privatizacija se ubrzano odvijala tako da je sredinom 1994. godine 43% ukupnog društvenog kapitala bilo privatizovano. U drugoj fazi koja započinje usvajanjem amandmana na zakon o privatizaciji¹⁴⁷ iz 1991. godine u nastojanju da se eliminišu inflacioni dobici sprovedena je revalorizacija, čime je proces privatizacije vraćen na početak. Nakon revalorizacije udeo deoničarskog kapitala u ukupnom kapitalu je sveden sa 43% na svega 3-5%. Tokom 1997. godine donet je novi zakon o transformaciji društvene svojine¹⁴⁸ koji je takođe favorizuje akcionarstvo zaposlenih. Najzad 2001. godine (treća faza) donosi se novi zakon o privatizaciji¹⁴⁹ koji iz osnova menja način privatizacije. Model insajderske privatizacije se napušta i uvodi kao dominantan model prodaje (putem javnog tendera ili aukcije).

Od balkanskih zemalja u tranziciji metod vaučerske privatizacije primenjen je u Bosni i Hercegovini (BiH) i u inicijalnoj fazi u Bugarskoj. Usvajanjem Okvirnog zakona o privatizaciji preduzeća i banaka, kao i odgovarajućih entitetskih zakona u BiH su stvorene institucionalne pretpostavke za vlasničku transformaciju tek u 1998. godini.¹⁵⁰ Kada je u pitanju privatizacija u Bugarskoj ona započinje aprila 1992. godine usvajanjem novog Zakona o transformaciji i privatizaciji državnih i opštinskih preduzeća¹⁵¹. U početnoj fazi tranzicije primenjivan je model privatizacije koji je kombinovao model neposredne prodaje i razne forme prepuštanja vlasničke kontrole zaposlenima u preduzeću. Od 1995. godine, po uzoru na češki model, primenjuje se program masovne privatizacije upotrebom vaučera. Za malu naknadu građani su dolazili do vaučera sa kojima su oni kupovali akcije preduzeća koja se privatizuju. Kao i u slučaju češkog modela građani su imali mogućnost transfera svojih vaučera privatizacionim fondovima ukoliko ne žele da direktno učestvuju na aukcijama.¹⁵² Od 1997. godine dolazi do zaokreta. Metod vaučerske privatizacije se napušta a uvodi kao dominantan metod prodaje akcija preduzeća.

¹⁴⁶ Prema odredbama ovih zakona zaposleni su dobijali akcije pod veoma povoljnim uslovima vezanim za dužinu radnog staža. To znači da su zaposleni sa najdužim stažom mogli da kupe akcije prema knjigovodstvenoj vrednosti uz popust do 70% i plaćanje u roku od 10 godina. Vidi: *Zakon o društvenom kapitalu*, Službeni list SFRJ, br. 84/89 i 48/90. Povoljni uslovi delimično su izmenjeni republičkim zakonodavstvom. Vidi: *Zakon o uslovima i postupku transformacije društvene svojine u druge oblike svojine*, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 48/1991.

¹⁴⁷ *Zakon o izmenama i dopunama Zakon o uslovima i postupku transformacije društvene svojine u druge oblike svojine*, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 51/94, br. 62/94, br. 64/94 i br. 65/94

¹⁴⁸ Službeni glasnik RS, br. 37/97.

¹⁴⁹ Početkom 2001. godine pored *Zakona o privatizaciji*, donet je *Zakon o agenciji za privatizaciju* i *Zakon o akcijskom fondu*, Službeni glasnik br. 38/2001.

¹⁵⁰ *Okvirni zakon o privatizaciji preduzeća i banaka*, Službeni glasnik BiH, 14/98, *Zakon o privatizaciji preduzeća*, Službene novine Federacije BiH, 27/97, *Zakon o privatizaciji preduzeća*, Službeni glasnik RS, 26/97.

¹⁵¹ Dv, br. 38/1992.

¹⁵² Više o metodu vaučerske privatizacije u Bugarskoj vidi: J. B. Miller and S. Petranov, *The First Wave Of Mass Privatization In Bulgaria And Its Immediate Aftermath*, Economics of Transition, Vol.8, No 1, 2000, str. 227-230.

Balkanske zemlje u tranziciji primenjivale su različite metode privatizacije. I pored toga mogu se izdvojiti neke zajedničke odlike privatizacionog procesa:

1. Odsustvo jasne strategije privatizacije – mada balkanske zemlje u poređenju sa zemljama Centralne Evrope kasne sa sprovođenjem privatizacije (što znači da su mogle da upoređuju iskustva naprednijih tranzicionih zemalja), to nije rezultiralo stvaranjem konsenzusa o privatizacijskoj metodi. Gotovo sve zemlje karakteriše manjak konzistentnosti u izboru metoda privatizacije¹⁵³. To je rezultiralo primenom različitih metoda počev od otkupa akcija od strane menadžera i zaposlenih, prodaje putem inicijalne javne ponude, privatizacije putem prestrukturiranja, vaučerske privatizacije, prodaje strateškom investitoru i sl.
2. Nedefinisana uloga države tokom privatizacije ali i u postprivatizacionom procesu.
3. Sprovođenje privatizacije u uslovima ekonomske nestabilnosti i nepostojanje stabilnih regulatornih okvira (naročito institucija potrebnih radi kontrole ovog procesa).
4. Značajna prisutnost stranog kapitala u procesu privatizacije velikih preduzeća u oblasti telekomunikacija, farmaceutske i duvanske industrije i sl.
5. Nerazvijenost finansijskog tržišta - usled čega vlasnička struktura u privatizovanim preduzećima i dalje reflektuje odabrani model privatizacije. Nerazvijenost tržišta kapitala uticala je na raspršenost vlasništva između privatizacijskih investicionih fondova, državnih fondova, zaposlenih, penzionera.

3. Privatizacija i ekonomske performanse tranzicionih privreda

Strategija ubrazane privatizacije, ali i razvoj *de novo* privatnog sektora, bitno su promenili svojinsku strukturu tranzicionih privreda. Podaci dati u tabeli br. 2 pokazuju da udeo privatnog sektora u bruto domaćem proizvodu (*Gross domestic product* – GDP) u celom regionu počev od sredine devedesetih godina prošlog veka beleži stalan rast. Naravno, balkanske zemlje u tranziciji imaju nižu udeo privatnog sektora u GDP u poređenju sa zemljama Centralne Evrope.

Region Balkana u odnosu na zemlje Centralne Evrope zaostaje u pogledu učešća privatnog sektora u GDP zemlje. To se može objasniti kašnjenjem u procesu privatizacije u odnosu na zemlje Centralne Evrope ali i znatno sporijim razvojem novih privatnih preduzeća.

Ključno pitanje za sve ove zemlje odnosi se na to da li je privatizacija dovela do unapređenja ekonomskih performansi (rast društvenog proizvoda i produktivnosti, povećanje zaposlenosti, izvoza i sl.) i koji su uslovi neophodni da bi privatizacija dovela do očekivanih efekata.

¹⁵³ Indikativan je primer Bugarske gde je u periodu od 1992. do 1999. godine, znači za samo sedam godina, zakon o privatizaciji bio izmenjen više od 20 puta. Mada se stalne izmene u zakonodavstvu delimično mogu objasniti i nastojanjem da se stvore uslovi koji će omogućiti privlačenje različitog kruga investitora, ovako česte izmene jasno ukazuju na odsustvo konzistentnosti u sprovođenju privatizacije

Tabela br. 2.

Udeo privatnog sektora u GDP, 1995 i 2003. godine

	Privatni sektor u GDP 1995 u %	Privatni sektor u GDP 2003.u %
Balkanske zemlje		
Albanija	60	75
Bosna i Hercegovina	na	50
Bugarska	45	75
Hrvatska	45	60
Makedonija	40	60
Srbija i Crna Gora	na	45
Centralna Evropa		
Češka	70	80
Mađarska	60	80
Poljska	60	75
Slovačka	60	80

Izvor: *Spotlight On South-Eastern Europe*, EBRD, 2004.

Iskustvo tranzicionih zemalja pokazuje da uticaj privatizacije na ekonomske performanse ne zavisi toliko od broja preduzeća prevedenih iz državne u privatnu svojinu koliko od metoda koji je korišćen u procesu privatizacije. Sa tog stanovišta iskustvo zemalja u tranziciji pokazuje da je proces prestrukturiranja znatno uspješniji u slučaju primene metoda privatizacije prodajom. S druge strane, insajderska privatizacije dovodi do takve vlasničke strukture gde postoje često sukobljeni interesi i kod koje ne postoje jaki podsticaji da se primene odgovarajuće promene. Istraživanje sprovedeno od strane R. Frydman, et. al.¹⁵⁴ pokazuje da se sa stanovišta uspešnosti poslovanja preduzeća u vlasništvu zaposlenih ne razlikuju bitno u odnosu na preduzeća u državnoj svojini. Neefikasnost disperziranog vlasništva direktan je rezultat nedostatka odgovarajućeg institucionalnog okruženja: nepostojanje mehanizama korporativnog upravljanja, mehanizama za zaštitu manjinskih vlasnika, mehanizama koji će sprečavati dogovore insajdera i konflikt interesa, kao i odsustvo odgovarajućih propisa u sferi računovodstva, nadzora i stečaja. U uslovima nepostojanja navedenih institucija, oni koji su bili u poziciji da kontrolišu imovinu preduzeća imali su malo prepreka koje bi ih sprečile da tu imovinu uzurpiraju. Pored toga, lošim performansama ovih preduzeća svakako je doprinelo i to što novi vlasnici nisu bili u stanju da obezbede kapital za modernizaciju preduzeća, nisu posedovali tržišno iskustvo da opstanu u konkurentnom okruženju, niti su imali viziju kako da

¹⁵⁴ R.Frydman, C.Gray, M. Hessel, A. Rapaczynski, *When Does Privatization Work? The Impact Of Private Ownership On Corporate Performance In The Transition Economies*, Quarterly Journal of Economics, Vol. 114/1999, Issue 4, p.1160-1165.

sprovedu radikalno prestrukturiranje, koje je neophodno za poboljšanje performansi preduzeća.

Koncentrisano vlasništvo je neophodan, ali ne i dovoljan uslov efikasnog upravljanja. Koncentracija vlasništva mora biti dovoljno duboka da smanji divergenciju interesa većinskih vlasnika i ostalih vlasnika, i da podstakne većinske vlasnike da teže maksimizaciji profita na dugi rok. Tip koncentrisanog vlasništva takođe je važan. Preduzeća koja su privatizovana angažovanjem strateškog investitora imaju mnogo bolje performanse od onih koje kontrolišu investicioni fondovi, holding kompanije, ili druge finansijske institucije. Preduzeća koja kontrolišu strani strateški investitori u proseku imaju najbolje performanse. Takvi investitori su u stanju da obezbede sredstva i veštine neophodne za prestrukturiranje, i zato imaju prednost nad domaćim strateškim investitorima na početku tranzicije. Naravno da je bitan i način izbora strateškog investitora. Preduzeća prodana kroz tendere ili aukcije u proseku su privukla efektivnije vlasnike, i bolje posluju od preduzeća prodanih investitorima metodom neposredne pogodbe.

Empirijska istraživanja na primeru tranzicionih privreda pokazala su da postoji tesna međuzavisnost između zdravog razvoja novog privatnog sektora, zaoštavanja budžetskog ograničenja i prestrukturiranja proizvodnje i, kao krajnjeg rezultata, rasta produktivnosti rada. Analize su pokazale da je u novim preduzećima produktivnost veća nego u tradicionalnim (preduzeća koja su funkcionisala i u prethodnom sistemu), jer je učešće novih preduzeća veće u dodatoj vrednosti nego u zaposlenosti. Veća produktivnost rada u novim preduzećima implicira nižu radnu intenzivnost po jedinici proizvoda. Ova činjenica, kao i pretpostavka da su nova preduzeća manje kapitalno intenzivna u odnosu na tradicionalna, implicira da rad i kapital imaju veći marginalni proizvod u novim preduzećima. Kretanje faktora proizvodnje od tradicionalnih ka novim preduzećima utiče na povećanje dodate vrednosti i zato predstavlja izvor rasta. Da bi nova preduzeća doprinela rastu, neophodno je da se podstiče seljenje rada i kapitala iz tradicionalnog sektora u novi privatni sektor. Brzi rast sektora novih preduzeća kod vodećih reformista pokazuje da je ekonomska politika u ovim zemljama podstakla procese realokacije proizvodnih faktora.

Međutim, da bi agregatna produktivnost rada, merena kao agregatna dodata vrednost po zaposlenom, rasla neophodno je da se pređe određeni prag (kako bi nova preduzeća mogla da apsorbuju resurse koje je oslobodio tradicionalni sektor i tako doprinesu održivom rastu), a to je učešće novih preduzeća u dodatoj vrednosti i zaposlenosti od preko 40%. Dakle, neophodno je da se pređe minimalna kritična masa reformi, ispod koje privreda ne odgovara na stimule ekonomske politike.

Zaključak

Promena svojinskih odnosa – napuštanje dominacije državne svojine u korist dominacije privatne svojine - ima izuzetnu važnost za razvoj tržišne privrede. Naravno, privatizaciju ne treba posmatrati kao cilj sam po sebi. Analiza iskustva balkanskih zemalja u tranziciji pokazuje da primena strategije ubrzane privatizacije ne dovodi do očekivanog unapređenja ekonomskih performansi. Naprotiv, one zemlje koje su u strategiji privatizacije naglasak stavljale na rast novog privatnog sektora zabeležile su bolje performanse od zemalja koje su se oslanjale na ubranu privatizaciju. Utvrđena je čvrsta međuzavisnost između zdravog razvoja novog privatnog sektora, zaoštavanja budžetskih ograničenja, snažnog prestrukturiranja proizvodnje i, kao krajnjeg rezultata, rasta produktivnosti rada.

Budući da su za povećanje ekonomske efikasnosti jednako bitni i privatno vlasništvo i konkurencija, strategija privatizacije treba da bude koncipirana tako da bude komplementarna, i da se manje-više simultano odvija sa strategijom izgradnje jedne savremene konkurentske tržišne privrede. Uspeh odgovarajuće strategije privatizacije određen je sposobnošću novih i prestrukturiranih privatizovanih preduzeća da budu motori ekonomskog rasta.

LITERATURA

1. Frydman R, Gray C, Hessel M, Rapaczynski A, *When Does Privatization Work? The Impact Of Private Ownership On Corporate Performance In The Transition Economies*, Quarterly Journal of Economics, Vol. 114/1999, Issue 4;
2. Kornai J, *Highway and Byways*, MIT Press, Cambridge Massachusetts, London, England, 1995;
3. Kornai J, "Ten Years Afer 'The Road to a Free Economy': The Author's Self-evaluation, Paper for the World Bank 'Annual Bank Conference on Development Economics – Washington D.C, April 18-20/2000;
4. Labus M, *Privatizacija društvene svojine*, "Anali Pravnog fakulteta u Beogradu", br. 5-6/1991;
5. Miller J.B. and Petranov S, *The First Wave Of Mass Privatization In Bulgaria And Its Immediate Aftermath*, Economics of Transition, Vol.8, No 1, 2000;
6. Mijatović B, *Privatizacija*, Ekonomski institut, Beograd, 1993;
7. Okvirni zakon o privatizaciji preduzeća i banaka, Službeni glasnik BiH, 14/98
8. Vojnić D, *Ekonomska tranzicija u Centralnoj i Istočnoj Evropi*, "Ekonomski pregled", br. 42/1991;
9. Zakon o transformaciji društvenih preduzeća, Narodne novine R. Hrvatske, br 19/1991.
10. Zakonot za transformacija na pretprijatijata so opštествен kapital , Služben vesnik na Republika Makedonija, br. 38/93 i 48/93.
11. Zakon o društvenom kapitalu, Službeni list SFRJ, br. 84/89 i 48/90.
12. Zakon o uslovima i postupku transformacije društvene svojine u druge oblike svojine, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 48/1991.

13. Zakon o izmenama i dopunama Zakon o uslovima i postupku transformacije društvene svojine u druge oblike svojine, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 51/94, br. 62/94, br. 64/94 i br. 65/94
14. Zakon o svojinskoj transformaciji, Službeni glasnik RS, br. 37/97.
15. Zakon o privatizaciji preduzeća, Službene novine Federacije BiH, 27/97,
16. Zakon o privatizaciji preduzeća, Službeni glasnik RS, 26/97.
17. Zakona o privatizaciji, Službeni glasnik br. 38/2001.

UDK 338(497.11) "2001/2004"

Mirko Kulić
Ivica Stojanović
Univerzitet "Megatrend"
Beograd

MAKROEKONOMSKI ASPEKTI STANJA PRIVREDE REPUBLIKE SRBIJE

Rezime

Program radikalnih ekonomskih reformi otpočeo je u iscrpljenoj privredi Srbije i bez razvijenih tržišnih institucija. Smatralo se da je za uspeh reformi, dovoljno izvršiti finansijsku makroekonomsku stabilizaciju, liberalizaciju privrede, privatizovati društvenu svojinu i povući stari državni aparat iz svih sfera ekonomskog života. I sve je to urađeno. Međunarodni monetarni fond je podržavao ove mere, čiji je on glavni tvorac, i dodelio Srbiji nove tranše kredita, a istovremeno izrazio zabrinutost zbog velike zaduženosti i velikog spoljnotrgovinskog deficita. Privreda Srbije dolazi u situaciju velike zaduženosti i velikog spoljnotrgovinskog deficita, to jest u situaciju u kakvoj su bile zemlje Latinske Amerike. Iz ove dužničke krize zemlja može da izade samo rasprodajom privredne i prirodne imovine i to po vrlo niskim cenama.

Po novom Zakonu o privatizaciji, na tenderima, aukcijama i berzi, do sada je prodato 1.117 preduzeća. U ovih 1.117 do sada privatizovanih preduzeća bilo je, ukupno oko 200.000 zaposlenih u trenutku njihove prodaje. Ta brojka od 200.000 zaposlenih pokriva četvrtinu ukupnog broja zaposlenih u privredi Srbije. Tih 1.117 do sada privatizovanih preduzeća uglavnom obuhvata najbolje što Srbija ima u društvenom svojinskom statusu, a pritom je, iako je reč o našim relativno najboljim društvenim firmama, sa dolaskom novih vlasnika broj zaposlenih, smanjen za oko 40.000, odnosno za ravno 20 procenata. Prodane su uglavnom firme iz najunosnijih privrednih grana koje Srbija ima: farmacija, cementare, fabrike duvana, pivare, mlekarne, mlinski kapaciteti, deo hemijske industrije, šećerane, drumski prevoz, pekare, hoteli...Uljare i punionice mineralnih i izvorskih voda su, uglavnom, privatizovane po starom zakonu, tako da tu tek sada sledi nastavak: prodaja akcija malih akcionara i preostalih udela države u njima.

Za šest preduzeća, koje su kupile multinacionalne kompanije, Srbija je dobila više od polovine ukupnog prihoda od privatizacije. Kada se zbroji - 387 miliona evra koje je „Filip Moris” dao za Duvansku industriju Niš, „Lukoilovih” 117 miliona evra za „Beopetrol”, „Holcimovih” 60,9 miliona evra za cementaru „Novi Popovac”, „Lafaržovih” 59 miliona evra za cementaru Beočin, „BAT- ovih” 50 miliona evra za vranjsku fabriku duvana i 41 miliona evra za treću cementaru (grčki „Titan” za „Kosjerić”) - dobija se suma od 715 miliona evra, a za svih 1.117 privatizovanih preduzeća država je dobila 1,3 milijarde evra. Nemački koncern „Henkel” je za 14,6 miliona evra kupio šabačku „Zorku”, a za 14,4 miliona evra kupio je kruševačku „Merimu”. Konzorcijum „Toze Markovića” i hrvatska firma „Našice cement” su za 11,8 miliona evra kupili „Polet” novi Bečej. „Agrokor” Hrvatska je za 10,2 miliona evra kupio beogradski „Frikom”. Dalje, nastupa šarenilo cena: od par miliona evra, nekoliko stotina hiljada evra, desetina

bilijada evra, koja bilijadarka evra, pa sve do famozna tri evra po kojima je MK Komerc kupio trišćećerane.

Nosioci ekonomske vlasti su zamenili cilj i sredstva u strategiji realizacije radikalnih ekonomskih reformi. Stabilna finansijska situacija, niska inflacija, stabilan devizni kurs, privatizacija i liberalizacija privrede treba da budu sredstva ekonomske strategije, a ne ciljevi sami po sebi. Jednostavno rečeno, finansijska stabilizacija, liberalizacija privrede i privatizacija treba da budu sredstva za ostvarenje ciljeva ekonomskih reformi. Međutim, Međunarodni monetarni fond i nosioci ekonomske vlasti u Srbiji predočavaju da su prethodno navedeni uspešni pokazatelji, ustvari pokazatelji uspeha reformi. Dakle, slučajna ili namerna, iz neznanja ili ko zna zbog čega, napravljen je klasična zamena cilja i sredstava. Privatizacija, visoko liberalizovana privreda i ostvarena finansijska stabilizacija nemaju značaja u uslovima ogromnog pada privredne aktivnosti i životnog standarda, velike nezaposlenosti, ogromnog spoljnog duga i deficita spoljnotrgovinskog bilansa. Drugim rečima, stvaranje tržišne privrede nije važno samo po sebi, već kao faktor ubrzanja privrednog rasta i povećanja blagostanja stanovništva.

Privreda Srbije može izaći iz krize samo ako napusti Vašingtonski konsenzus i program radikalnih ekonomskih reformi i postane visoko intervencionistička država u privrednom domenu.

Ključne reči: privatizacija, makroekonomska stabilizacija, tranzicija, recesija, privredni razvoj

MACROECONOMIC ASPECTS OF THE SERBIAN ECONOMY

Resume

The programme of economic reforms started in the exhausted Serbian economy and without developed market institutions. It was believed that for the reforms to succeed, it is enough to carry out the financial, macroeconomic stabilization, liberalisation of the economy, privatize public property and pull the old state institutions out of all the spheres of economic life. All that was actually performed. The International Monetary Fund inspired and supported those measures, and allowed Serbia new loans (loan tranches), expressing worries due to the high indebtedness and large foreign trade deficit. Serbian economy got into the position of high indebtedness and large foreign trade deficit, the situation in which Latin American countries were. The country can get out of this crisis only by selling out the economic and natural ownership at very low prices.

According to the new Law of Privatization, at tenders, auctions and stock exchanges 1.117 companies have been sold out. These 1.117 until now privatized companies employed 200.000 people at the time of their selling. That number of the 200.000 employed covers a quarter of the total number of the employed in Serbian economy. These 1.117 privatized companies include the best Serbia can offer in the public ownership. Although these are the best state companies, with the arrival of new owners, the number of the employed was reduced for 40.000, i.e. 20%. The companies sold belong to the most profitable economic branches which Serbia has: pharmacy, cement works, tobacco factories, breweries, dairies, milling industry, parts of chemical industry, sugar beet factories, road transport, bakeries, hotels... Cooking oil plants and mineral water filling plants are mostly privatized according to the old law, so that the selling of shares of small shareholders is yet to come.

For the six companies, bought by multinational companies, Serbia got more than the half of the total privatization funds. When one sums up: 387 mil euros which Philip Morris paid for the Tobacco industry in Nis, 117 mil euros which Lukoil paid for Beopetrol, 60,9 mil euros Holcim paid for the cement factory Novi Popovac, 59 mil euros Lafarge paid for the cement factory in Beocin, 50 mil euros BAT paid for the Vranje tobacco factory and 41 mil euros for the third cement factory (the Greek company Titan bought Kosjeric) – one gets the amount of 715 mil euros, and for all 1.117 privatized companies, Serbia got 1.3 billion euros. The german concern Henkel bought Zorka from Sabac for 14,6 mil euros, and Merima from Krusevac for 14,4 mil euros. The consorcium Toza Markovic and the Croatian company Nasice Cement bought Polet from Novi Becej for 11,8 mil euros. Agrokor from Croatia bought Frikom from Belgrade for 10,2 mil euros. Then, there is a variety of prices, starting from several million euros, several hundreds of thousands euros, several thousands of euros, all up to the three famous euros paid for the three sugar beet factories by MK Komerc.

The representatives of economic powers have exchanged aims and means in the strategy of realisation of radical economic reforms. Stable financial situation, low inflation rate, stable foreign exchange rates, privatization and liberalisation of the economy are supposed to be the means of economic strategy, and not the aims themselves. The financial stabilisation, liberalisation of the economy and privatisation should be the aims for the realisation of the aims of the economic reforms. However, International Monetary Fund and the representatives of economic powers in Serbia point out that the already mentioned successful indexes are, in fact, the indexes of the success of the reforms. Therefore, a typical swap of aims and means has been done, deliberately or not, due to the lack of knowledge or some other reason. Privatisation, highly liberalised economy and the realised financial stabilisation are of no importance in the conditions of the huge decline of economic activities and standard of living, big unemployment, enormous foreign debt and foreign trade balance deficit. In other words, the creation of market economy is not important in itself, but as a factor of speeding up of economic growth and the increase of the well-being of the people.

Serbian economy can get out of the crisis only if it abandons The Washington concensus and the program of radical economic reforms and becomes a state of high interventions in the economic domain.

Key Words: Privatisation, Macroeconomic Stabilisation, Transition, Recession, Economic Growth

1. Uvod

Pokušaji da se sprovedu radikalne ekonomske reforme u Republici Srbiji preduzimani su posle dugogodišnje međunarodne ekonomske izolacije, skoro konstantnog ratnog okruženja, samog ratnog razaranja i povlačenja često pogrešnih mera makroekonomske politike. Krenulo se sa velikim obećanjima da će te reforme relativno brzo da oporave privredu i da će potom krenuti i ekonomski rast. Normalno, niko nije očekivao da se privreda oporavi u kratkom roku. Međutim, privreda ne samo da se ne oporavlja, već ulazi u sve dublju depresiju. Nosioći ekonomske vlasti i jedan deo stručne javnosti, sadašnje nepovoljno stanje i dalje objašnjavaju kao posledicu velikog propadanja privrede tokom devedesetih godina prošlog veka i kao posledicu uobičajene i očekivane tranzicione recesije koja je bila karakteristična za sve zemlje u

tranziciji. Nekim stručnjacima i ranije je bilo jasno da primena programa radikalnih ekonomskih reformi u ekonomskim prilikama u Srbiji neće dati uspešne rezultate, a sada i dobar deo stanovništva uviđa da su radikalne ekonomske reforme privredu dovele na rub propasti.

2. Stanje privrede Republike Srbije

2.1. Osnovni makroekonomski pokazatelji privrednog stanja

1. Stanje u spoljnotrgovinskim odnosima sa inostranstvom stalno se pogoršava i dostiglo je skoro dramatične razmere. Očekuje se da spoljnotrgovinski deficit u 2003. godini iznosi oko 4,8 milijardi dolara. U 2002. godini deficit u robnoj razmeni sa inostranstvom iznosio je 3,6 milijardi dolara.

Ukupan dug prema inostranstvu se dinamično povećava. Procenjuje se da je prešao 13 milijardi dolara. Od 340 miliona dolara duga koji je prispeo 2002. godine plaćen je samo 40 miliona na ime glavnice. Ukupan dug prema inostranstvu u 2003. godini iznosi 467 miliona dolara. Dospеле kamate prema Pariskom klubu poverilaca ove godine iznose 200 miliona dolara. Ukupan dug prema inostranstvu u 2004. godini iznosiće 719 miliona dolara. U 2005. godini dug će iznositi 852 miliona dolara, a 2006. godine, već milijardu i 107 miliona dolara. Dakle, na ime servisiranja spoljnog duga od 2006. godine, biće potreban veći iznos sredstava nego što će iznositi prirast društvenog proizvoda.

Spoljnotrgovinski deficit ne može neograničeno da se održava. On se sada dobrim delom finansira prilivom inostranih sredstava koja dolaze kroz razne vidove pomoći, ili dodatnim koncesionim zaduživanjima, koja, doduše, jesu pod povoljnim uslovima, ali i takvo zaduživanje podrazumeva vraćanje duga kada dođe vreme za to. Zaista, uz ovoliki spoljnotrgovinski deficit i spoljni dug, postavlja se pitanje kako će nosioci ekonomske vlasti uspeti za koju godinu uredno da servisiraju navedeni spoljni dug.

Pre nekoliko godina usvojena je projekcija dinamike otplate spoljnih dugova. Po toj projekciji bilo je planirano da izvoz raste najmanje od 15 do 20% godišnje u narednih sedam do osam godina. Takva dinamika porasta izvoza omogućila bi uredno servisiranje spoljnog duga. Sudeći po sadašnjoj dinamici, takav rast izvoza se ne može ostvariti.

2. Industrijska proizvodnja kontinuirano opada. O niskom nivou proizvodnje svedoči i poređenje sa prosečnim nivoom koji je ostvaren u periodu od 1996. do 1998. godine. Naime, nivo industrijske proizvodnje polovinom 2003. godine bio je manji za oko 11% u odnosu na prosečni nivo ostvaren u navedenom razdoblju - 1996 - 1998. godina. U maju 2003. godine, na primer, industrijska proizvodnja bila je za 5% manja u odnosu na isti period prethodne godine. Istovremeno, u tom mesecu realne zarade su za 14% bile veće od majskih zarada u prethodnoj godini.

I pored porasta realnih primanja u maju 2003. godine, narednih meseci realna primanja su se smanjivala tako da standard stanovništva opada, a budući da i industrijska proizvodnja opada, znači i postojeći, kakav-takav standard, rezultat je donacija i zaduživanja u inostranstvu.

3. Stopa registrovane nezaposlenosti premašila je nivo od 30% od ukupne aktivne radne snage, a broj onih koji traže posao dostigao je oko milion lica.

4. Poreski sistem u Srbiji poslednjih nekoliko godina više puta je menjan, što je dovodilo do nesigurnosti poreskih obveznika. On je vrlo restriktivan, nepravičan, nekonzistentan i destimulativan za privrednu aktivnost. Poreska reforma dugo traje i još nije dala očekivane efekte. U oblasti direktnih poreza reformom su ostvareni početni rezultati. Međutim, sa reformom indirektnih poreza nije učinjeno ništa, pa se oporezivanje prometa roba i usluga još uvek vrši odavno prevaziđenim porezom na promet proizvoda u krajnjoj potrošnji. Ovaj zastareli način oporezivanja prometa roba i usluga jedino se u Evropi primenjuje u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Iako se dugo najavljuje uvođenje poreza na dodatu vrednost, ovaj moderni poreski oblik još uvek nije uveden u poreski sistem Srbije.

Poreska opterećenja građana i privrede su vrlo visoka i apsolutno neprimerena nivou privrednog razvoja zemlje. Budući da kontinuirano pada industrijska proizvodnja, veliki deo društvenog proizvoda stvara se zahvaljujući donacijama i zaduživanju u inostranstvu. I pored toga, teško se namiruju javni rashodi. Na njih i dalje odlazi polovina društvenog proizvoda, iako istovremeno sve više realno opada učešće investicija u bruto domaćem proizvodu. Ukupne investicije u 2003. godini biće za oko 13,5% manje nego prethodne godine. Ako se želi rast bruto domaćeg proizvoda od oko 5% u dužem vremenskom razdoblju, što bi nam omogućilo servisiranje spoljnog duga, neophodno je da se stopa investicija uveća na 20 do 25% bruto domaćeg proizvoda.

5. Vodi se izrazito restriktivna kreditno-monetarna politika. Zbog takve politike naglo su povećane kamatne stope, koje iznose oko 3-4% mesečno. Međutim, za preduzetnike u oblasti malih i srednjih preduzeća kamatne stope su još nepovoljnije. Zajedno sa osiguranjem i bankarskim provizijama, one iznose između 12 i 15%. Za vreme grejs perioda od godinu dana kamata se ne naplaćuje ali se obračunava. Dakle, kamatne stope su još uvek vrlo visoke i sektor privrede ne može da ih podnese. Restriktivna kreditno-monetarna politika privredu je uvela u stanje velike nelikvidnosti. Više od jedne trećine privrede Srbije se nalazi u stanju nelikvidnosti. Zastoji u plaćanju već stvaraju praksu trampe između preduzeća, što dovodi do smanjenja uplata poreza i drugih javnih prihoda. Opšta nelikvidnost u privredi prenosi se i na bankarski sistem zbog odlaganja plaćanja kamata i vraćanja dospelih kredita. Restriktivna monetarna politika ne bi vodila ka nelikvidnosti u plaćanjima kada bi u privredi bili izgrađeni adekvatni tržišni mehanizmi, zahvaljujući kojima bi postojao visok stepen fleksibilnosti cena u oba pravca. U tom slučaju bi nedostatak novca smanjio platežno sposobnu tražnju na robnim tržištima u zemlji i automatski izazvao odgovarajuće sniženje robnih cena. Međutim, budući da ti mehanizmi nisu izgrađeni, pad agregatne tražnje ne izaziva pad robnih cena.

Istovremeno sa porastom kamatnih stopa, u nastojanjima da smanji agregatnu tražnju, ali i da uravnoteži budžet, država je drastično smanjila budžetske investicije. Preduzeća ne mogu da dobiju zajmove koji su im potrebni za opstanak i razvoj. U nastaloj situaciji obim proizvodnje i bruto domaći proizvod smanjuju se mnogo brže

nego što opada zaposlenost. Zbog toga su naglo pale realne zarade, a samim tim došlo je do daljeg opadanja tražnje za domaćim proizvodima.

Dakle, budući da nema sopstvena finansijska sredstva, povoljne kredite i odgovarajuće podsticaje domaće i izvozne tražnje, privreda je ušla u recesiju.

2.2. Devizna politika

Stabilan kurs je temelj finansijske i cenovne stabilnosti. Propisi kojima se reguliše način određivanja kursa dinara dozvoljavaju fluktuiranje kursa. Međutim, budući da je centralna banka praktično jedini prodavac deviza na međubankarskom tržištu, ona po navedenim propisima dnevno određuje kurs i to uvek na istom nivou, što znači da se kurs ne formira tržišno u odnosima ponude i tražnje, već ga faktički propisuje centralna banka. Znači, radi se o efektivno fiksnom kursu.

Od kada je ustanovljen efektivno fiksni kurs, cene na malo su višestruko povećane. To znači da su cene proizvoda izražene i u devizama, višestruko povećane. Pošto je domaća inflacija mnogo veća nego u zapadnim privredama, došlo je do realne apresijacije dinara. Apresiran kurs dinara guši domaću proizvodnju na dva načina: 1) naglo je smanjena konkurentnost domaćih proizvoda na stranim tržištima i 2) budući da uvozna roba pojeftinjuje domaći proizvođači ne mogu da izdrže tu konkurenciju. Više se zarađuje na uvozu nego na proizvodnji. U uslovima kada cene domaće robe dinamično rastu, uvozna roba je konkurentnija i sve više se traži. Uvoznici ostvaruju sve veće profite. Efektivno fiksni devizni kurs u uslovima domaće inflacije i liberalizacije uvoznog režima stimuliše uvoz a destimuliše izvoz. To se negativno odrazilo na spoljnotrgovinski bilans. Loši rezultati spoljnotrgovinskog bilansa posledica su upornog održavanja realno niskog deviznog kursa u odnosu na stopu inflacije.

Rast ponude deviza je konstantno veći od rasta tražnje za devizama. Ako bi se pridržavali udžbeničkih recepata, u takvoj situaciji dinar bi mogao i da revalvira. Međutim, kada se zna da je rast ponude deviza veći od rasta tražnje za devizama ne zbog većeg izvoza i pozitivnog salda izvoza i uvoza proizvoda i usluga, već zbog toga što je veća prodaja od kupovine deviza u sektoru stanovništva, što su stigle donacije i dobijeni novi krediti u inostranstvu, postaje jasno da bi revalvacija bio apsurdan potez. Pri tom, ne treba gubiti iz vida da prodaja deviza od strane stanovništva nije veća od kupovine zbog stimulativnog valutnog kursa, već zbog sve većeg osiromašenja građana. Građani su prinuđeni da prodaju devizne uštedevine da bi pokrili svoje osnovne troškove života.

Zahvaljujući stabilnom, u ovom slučaju efektivno fiksnom kursu, i izuzetno restriktivnoj monetarnoj i fiskalnoj politici na početku 2002. godine, smirena su veća inflatorna očekivanja. Povećano je poverenje u dinar i finansijske institucije. Međutim, smirivanje inflacije i povećanje poverenja u dinar i finansijske institucije ima smisla sve dok efektivno fiksni kurs ne postane isuviše nerealan i kao takav ne počne da donosi više štete nego koristi. Sada su troškovi prevazišli koristi. Troškovi koji nastaju zbog velikog pada proizvodnje i velikog deficita trgovinskog bilansa, veći su od koristi koje imamo od smirivanja inflacije i povećanog poverenja u finansijske institucije.

Politika stabilnosti dinara vodi se u režimu fluktuirajućeg kursa. U oblasti devizne politike predviđa se liberalizacija deviznog tržišta. Kurs dinara kreće se u

granicama "plus-minus" 2,5% u odnosu na paket inostranih valuta. U slučaju prelaska ove granice centralna banka interveniše sa deviznim rezervama da bi očuvala stabilnost nacionalne valute. Dakle, radi se o prljavom fluktuiranju kursa dinara u odnosu na paket inostranih valuta i ne treba očekivati promenu kursa.

2.3. Privatizacija

U Republici Srbiji društvena svojina predstavlja dominantan oblik svojine. Ona je zbog svog nevlasničkog koncepta pokazala niz nedostataka. Reforma privrednog sistema u pravcu izgradnja tržišne privrede zahteva potpunu promenu svojinske strukture kapitala. Polazeći od shvatanja teorije i prakse o ulozi svojinskih odnosa u privrednom sistemu, potrebno je promenom svojinske strukture kapitala obezbediti reafirmaciju privatne svojine, čime bi ona postala značajan regulator stimulisanja privrednih subjekata u pogledu povećanja investicija i akumulacije, kao i boljeg korišćenja kapaciteta i ostvarivanja tehnološkog razvoja. U sprovođenju privatizacije u dosadašnjem periodu bilo je nerazumevanja i površnosti u pristupu. Bilo je dosta nepravilnosti kod procene vrednosti kapitala. Nije razrađen odgovarajući sistem državne kontrole postupka privatizacije.

Očekuje se da tokom privatizacije i tržišnog prestrukturiranja privrede počne i veći priliv direktnih inostranih investicija, što bi po očekivanjima nosilaca ekonomske vlasti, trebalo da predstavlja početak privrednog rasta i razvoja.

U propisima o privatizaciji zastupljen je model eksterne privatizacije preduzeća. Eksterna privatizacija može da se sprovede po nekoliko različitih postupaka: deobom stanovništvu, prodajom pojedincima, prodajom stranim investitorima, preko institucionalnih investitora i sl. Dominantan oblik privatizacije je prodaja preduzeća stranim investitorima. Predviđena je mogućnost prodaje stranim investitorima do 70% privredne imovine. Ovaj model privatizacije omogućava državi da ostvari prihod budžeta. Budući da je reč o deviznim prihodima pruža se i mogućnost unapređenja platno-bilansne pozicije zemlje.

Eksterna privatizacija omogućava alokaciju akcija na ekonomskim principima, jer one se prodaju onima koji su spremni da plate najvišu cenu. Prednost ovog postupka privatizacije ogleda se u tome što strani investitor unosi u preduzeće moderniji i efikasniji menadžment, bolju tehnologiju i efikasnije poslovanje.

Nedostatak eksternog modela privatizacije vezan je za sporost sprovođenja tog modela. Posebno je opasno što se često privatizacija ubrzava tako što se obaraju cene akcija preduzeća koja se privatizuju. Budući da je domaća akumulacija nedovoljna, sasvim je logično očekivati da će većinom stranci pokazati interes da kupe našu privrednu imovinu. U tome se sastoji ključni nedostatak eksterne privatizacije po postupku prodaje stranim investitorima. Otvara se mogućnost da veliki deo imovine bude prodat strancima. Na taj način će se izgubi kontrola nad nacionalnom imovinom koja predstavlja akumulaciju mnogobrojnih generacija.

U postojećim propisima o privatizaciji nije određeno da se sredstva koja se dobijaju od prodaje privredne imovine koriste za podsticanje privrednog razvoja. Predviđeno je da se sredstva slivaju u republički budžet. Nema nikakvih garancija da će se dobijena sredstva od privatizacije upotrebiti za bilo kakav razvoj. Stranac kada

kupi preduzeće, može ga dokapitalizovati, može uvesti nove programe i nove tehnologije, ili ga može razvijati na drugi način. Međutim, stranac kao većinski vlasnik, može da ima interes da se donese odluka o zatvaranju preduzeća. Na taj način on će da omogući svojoj matičnoj firmi čije je sedište u inostranstvu, da osvoji tržište koje je bilo pokriveno od strane zatvorenog preduzeća.

3. Uzroci nepovoljnog stanja privrede Republike Srbije

1. Savremeni globalni ekonomski razvoj svetske privrede determinisan je dejstvom dve suprotstavljene tendencije. Prva tendencija odnosi se na konstantno nastojanje svetske oligarhije¹⁵⁵ i transnacionalnog kapitala da potčini ostale nacionalne ekonomije svojim interesima radi maksimizacije sopstvenog profita. Druga tendencija odnosi se na nastojanje nacionalnih ekonomija koje ne pripadaju svetskoj oligarhiji da se uključe u privredne tokove koje nameće svetska oligarhija, ali da pri tom maksimalno sačuvaju svoje nacionalne interese, ekonomski suverenitet, a istovremeno i maksimiziraju sopstveni profit.

Zemlje svetske oligarhije imaju moćne nacionalne privrede i transnacionalne kompanije. U ovim zemljama (SAD i Japan) poklapaju se nacionalni interesi i interesi za ostvarenjem ekonomskog suvereniteta sa interesima krupnog kapitala. Nasuprot zemalja svetske oligarhije nalaze se zemlje koje su u punoj ekonomskoj zavisnosti od zemalja svetske oligarhije. To su pre svega nerazvijene afričke zemlje u kojima dominira transnacionalni kapital. Između navedene dve krajnosti nalazi se:

a) najveći deo država, kao što su zemlje Evropske unije koje su se velikim delom odrekle nacionalnog ekonomskog suvereniteta u korist evropskog transnacionalnog kapitala,

b) novoundustrijalizovane zemlje Jugoistočne Azije koje manje-više uspevaju da štite nacionalne ekonomske interese i istovremeno uspešno privlače inostrani kapital, i

v) zemlje Latinske Amerike koje svim silama pokušavaju da stvore prostor za sopstveni kapital u uslovima dominacije transnacionalnih korporacija.

U cilju realizacije sopstvenih interesa, svetska oligarhija nastoji da oslabi nacionalne sisteme bezbednosti i institucije državne vlasti i nacionalnog suvereniteta. Te institucije zamenjuje međunarodnim pravom i institucijama. Uništava nacionalne ekonomske strukture tako što ih potčinjava interesima transnacionalnog kapitala. To se ostvaruje na različite načine: 1) uvlačenjem zemlje u veliku dužničku zavisnost, 2) podsticanjem haotičnog stanja u društvu, 3) podrivanjem autoriteta države i njenih temeljnih institucija, 4) formiranjem velikog broja nevladinih organizacija od kojih se najveći broj, dobrim delom obučava, finansira i podržava iz inostranstva i ima

¹⁵⁵ Pod svetskom oligarhijom podrazumevaju se složena, raznorodna i sveukupna dejstva korporacija i banaka, naučnih, konsultativnih i pravnih institucija koje ih opslužuju, međunarodnih finansijskih organizacija koje rade u njihovom interesu i raznih formalnih i neformalnih organizacija koje utiču na formiranje javnog mnjenja. Baz obzira na svu njenu amorfnost, svetska oligarhija u praksi deluje veoma koordinirano zbog jednostavne činjenice da je povezuje ne nekakva tajna ili javna politička ili kakva druga zavera već jednostavno isti ekonomski interes, a to je maksimizacija profita.

anacionalnu usmerenost, 5) osporavanjem ključnih nacionalnih institucija, crkve, akademije nauka i sl.

2. Osnovni uzrok nepovoljnih makroekonomskih rezultata koje je postigla privreda Republike Srbije je u tome što su se nosioci ekonomske vlasti opredelili da se privreda nađe među zemljama koje su u punoj ekonomskoj zavisnosti od svetske oligarhije, umesto da se opredele, ne za politiku izolacije, već politiku koju vode novoundustrijalizovane zemlje Jugoistočne Azije, a to je politika koja omogućava uključivanje u svetske globalističke tokove, privlačenje inostranog kapitala, ali i maksimalno moguću zaštitu nacionalnih ekonomskih interesa i optimalnu varijantu ekonomskog rasta i maksimiziranja profita u datom ekonomskom okruženju. Umesto toga prihvaćen je ortodoksni ekonomski model takozvanog Vašingtonskog konsenzusa koji apsolutno nije odgovarao uslovima u kojima se našla privreda. Naime, o čemu se radi?

Vašingtonski konsenzus je razrađen krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina i on je prvobitno bio namenjen za zemlje Latinske Amerike. Prema ovom dokumentu samo oštra finansijska disciplina, liberalizacija unutrašnjih i spoljnih ekonomskih odnosa uz totalnu privatizaciju i deregulaciju, dovoljna je da eliminiše stagnaciju, inicira ekonomski rast i omogući uredno servisiranje spoljnih dugova. Latinska Amerika je dobila tako veliki značaj ne zbog toga što se svetska oligarhija zabrinula za siromaštvo i bedu zemalja Latinske Amerike, već zbog toga što je svetska oligarhija shvatila da daljim srljanjem u još veće dužničko ropstvo, Latinska Amerika neće moći da im otplati ogromne dugove i profite.

Zemlje Latinske Amerike, za razliku od privreda zemalja u tranziciji, pa i privrede Srbije u trenutku primene mera radikalnih ekonomskih reformi koji je istovetan modelu Vašingtonskog konsenzusa, već su imale određenu ekonomiju sa značajnim privatnim sektorom i razrađenim tržišnim institucijama. Međutim, privreda Srbije startovala je sa Vašingtonskim konsenzusom posle dugogodišnjeg iscrpljivanja (razbijanje SFRJ, sankcije, ratno okruženje agresija NATO itd) i kada su tržišne institucije bile tek u svojim embrionalnim začetima. Pa čak, išlo se i više od Vašingtonskog konsenzusa. Primera radi, Vašingtonski konsenzus nalaže poresku reformu u kojoj je potrebno širiti poresku osnovicu i snižavati poreske stope. Nosioci ekonomske vlasti u Srbiji kroz program mera radikalnih ekonomskih reformi širili su poresku osnovicu ali, umesto da su snižavali poreske stope, još više su ih povećavali. To je imalo negativne posledice koje su se ogledale u totalnoj destimulaciji privrednika da ulažu u novu proizvodnju, kao i u povećanju finansijskih transakcija koje su se obavljale kanalima sive ekonomije.

4. Perspektive privrednog razvoja Republike Srbije

Dalje sprovođenje Vašingtonskog konsenzusa vodi privredu u još dublju depresiju, stanovništvo u još veće siromaštvo i gubljenje ekonomskog suvereniteta. Restriktivna kreditno-monetarna i fiskalna politika, nerealan devizni kurs, totalna liberalizacija spoljnotrgovinskog režima i eksterna privatizacija u kojoj dominira prodaja privredne imovine strancima su elementi klasičnog tranzicionog modela

takozvane "šok terapije" koji proizilazi iz Vašingtonskog konsenzusa i programa radikalnih ekonomskih reformi. Zbog sprovođenja svih ovih mera privreda je ušla u duboku recesiju. Dalje produbljivanje recesije moglo bi da ima katastrofalne ekonomske i socijalne posledice.

Uspostavljanje valutne i cenovne stabilnosti veoma skupo je plaćeno. Ako se zadrži izuzetno restriktivna monetarna i fiskalna politika i ako se očekuje da privatizacija i direktne inostrane investicije izmene postojeću privrednu strukturu u skladu sa zahtevima međunarodnog tržišta i transnacionalnog kapitala, da bi se zahvaljujući novoj privrednoj strukturi povećali proizvodnja, izvoz i zaposlenost, može se desiti da u tom iščekivanju propadne veći deo privrede. Moguće je da strani kapital iz bezbroj razloga i dalje zaobilazi privredu Srbije. U iščekivanju stranih investicija recesija će dalje da se produbljuje. Da se to ne bi desilo neophodno je početi sa sprovođenjem devizne, kreditno-monetarne i fiskalne politike protiv recesije i nezaposlenosti.

Pre svega potrebno je korigovati nerealan kurs. Inflacija je smirena na početku 2002. godine. Međutim, stopa inflacije znatno je viša od stope u zemljama koje su Srbiji glavni spoljnotrgovinski partneri. Zbog toga je potrebno izvršiti depresijaciju dinara. Centralna banka treba da operacijama na otvorenom tržištu izazove višak ponude novca. Pod fluktuirajućim deviznim kursom taj višak smanjuje kamatne stope i stimuliše investicije. Ravnoteža se ostvaruje putem depresijacije deviznog kursa i odgovarajućeg povećanja nivoa domaćih cena, koji povećavaju cene i smanjuju realnu količinu novca na njegov početni nivo.

Depresijacija je pojam koji se koristi za iskazivanje pada vrednosti nacionalne valute u odnosu na strane valute u režimu fluktuirajućih deviznih kurseva. Kada u režimu fluktuirajućih deviznih kurseva dođe do depresijacije, centralna banka ne interveniše. Kako devizni kurs depresira, domaće cene rastu. Depresijacija povećava domaće cene uvoznih dobara, ali i dobara koje imaju uvoznu komponentu. S druge strane taj rast cena koriguje višak ponude novca smanjivanjem njegove realne količine. Depresijacija dinara će da pojeftini izvoz. Proizvodi privrede Srbije će biti konkurentniji na inostranom tržištu. Dakle, to je klasično sredstvo podsticanja privredne aktivnosti i izlaska iz recesije u kojoj se sada privreda nalazi. Dalje zadržavanje sve nerealnijeg kursa zaoštava dilemu kako promeniti kurs a da se ne razbukta inflacija. Negativna strana depresijacije dinara sastoji se u tome što će ona oboriti cenu privredne imovine koja treba da se prodaje strancima putem procesa privatizacije.

Kada je u pitanju konvertibilnost dinara mora se postaviti pitanje: da li je privreda Srbije toliko ojačala tako da može da izdrži totalnu liberalizaciju tekćih transakcija ukidanjem svih ograničenja, kao i liberalizaciju velikog dela kapitalnih transakcija? Naime, dobro je poznato da bilo koja nacionalna valuta, pa i dinar, ne može da bude konvertibilna pre nego što se ne ukinu sva ograničenja i restrikcije u vezi sa uvozom i plaćanjem tekućih (a kasnije i kapitalnih) međunarodnih transakcija, a ograničenja mogu da se ukinu onda kada privreda dovoljno ojača da je u mogućnosti da uđe u ravnopravnu konkurentsku borbu na svetskom tržištu. Primera radi, zemlje

Zapadne Evrope su tek posle trinaest godina po završetku Drugog svetskog rata, odnosno 1958. godine, imale konvertibilne valute. Dakle, trinaest godina su zemlje Zapadne Evrope raznim ograničenjima i restrikcijama štitile svoje privrede, pa se niiscrpljena privreda Srbije ne može odmah izlagati konkurenciji visokorazvijenih tržišnih privreda.

Neophodno je da se napravi kompleksan program opšte obnove privrede Srbije. Treba preuzeti i prilagoditi neka rešenja koja se zasnivaju na posleratnim iskustvima obnove i razvoja sada razvijenih tržišnih privreda Zapadne Evrope, kao i iskustva koja su novoindustrijalizovane zemlje stekle sedamdesetih godina prošlog veka. Ta rešenja su u ovim zemljama dala dobre rezultate.

U obnovi i privrednom razvoju razvijenih država Evrope i novoindustrijalizovanih zemalja, glavnu ulogu imala je država. U tom smislu, trebalo bi da i srpska država, u novonastaloj privrednoj krizi, po ugledu na države u pomenutim zemljama, ima mnogo veću ulogu u obnovi i privrednom razvoju.

Uloga države mogla bi da se ogleda u sledećem:

- 1) planiranje industrijskog razvoja i uticaj na usmeravanje investicija putem velikog broja podsticajnih mera;
- 2) zaštita domaće industrije putem raznih mera ekonomske politike;
- 3) staranje o obrazovanju kadrova (ulaganja u obrazovanje kadrova treba da imaju status kapitalnih investicija);
- 4) obezbeđivanje funkcionisanja velikih sistema, kao što su transport, komunikacije i energetska sistem;
- 5) podsticanje naučnih i tehnoloških istraživanja, obezbeđivanje naučno-tehnološke infrastrukture i izbor uvozne tehnologije;
- 6) vođenje razvojne, makro-ekonomske, finansijske i spoljnotrgovinske politike putem raznih mera regulisanja investicione aktivnosti, kontrole cena i fiskalnih podsticaja;
- 7) ograničavanje stečenih prava oligopolskih i monopolskih tržišnih struktura;
- 8) uvođenje regulativnih mehanizama radi kontrole osnivanja novih firmi, ulaganja u nove investicije, cena, alokacija kredita, radnih odnosa, kao i direktno intervenisanje preko javnih preduzeća u oblasti proizvodnje.

U razvijenim tržišnim privredama Zapadne Evrope država je direktno uticala na transformisanje privredne strukture. U cilju ostvarivanja željene privredne strukture, država je vršila izbor i podsticala prioritete industrijske sektore, kreirala i sprovodila odgovarajuću ekonomsku, izvoznu, finansijsku i tehnološku politiku razvoja. Navedene politike država je sprovodila preko velikog broja državnih i paradržavnih institucija.

Kada je u pitanju izgradnja nove privredne strukture, za razliku od razvijenih tržišnih privreda Zapadne Evrope i novoindustrijalizovanih država, u Srbiji, je situacija sasvim drugačija. Tokom procesa makroekonomske stabilizacije, zbog restriktivne kreditno-monetarne i fiskalne politike i nerealnog fiksnog deviznog kursa, u pojedinim sektorima privrede obim proizvodnje je do te mere smanjen da prete opasnost da se ti sektori apsolutno ugase. Pojedine privredne aktivnosti nestaju, a nove privredne aktivnosti skoro i da se ne pojavljuju. Povećanje proizvodnje u novim privrednim sektorima očekuje se sa ubrzavanjem procesa razvoja malih i srednjih preduzeća, sa

ubrzavanjem privatizacije i povećanjem direktnih inostranih investicija. Međutim, postavlja se pitanje: na osnovu kog i čijeg plana jedan tip privrednih aktivnosti nestaje, a tokom privatizacije i direktnih inostranih investicija drugi tip privrednih aktivnosti treba da nastaje? Odnosno, postavlja se pitanje: postoji li dugoročna strategija privrednog razvoja privrede? Bilo bi logično da se prestrukturiranje vrši u skladu sa takvom strategijom razvoja privrede.

Budući da ne postoji dugoročna strategija razvoja naše privrede, po svojoj prilici, plan je da se prestrukturiranje privrede vrši u skladu sa kriterijumima svetskog tržišta i profitnim interesima krupnog kapitala multinacionalnih korporacija. Međutim, da li je interes da seiscrpljena privreda na takav direktan način i odjednom izloži konkurenciji visoko razvijenih tržišnih privreda? U toj konkurenciji propadaju oni sektori privrede čiji proizvodi zbog niske konkurentnosti (niska produktivnost, zastarela tehnologija, visoki troškovi itd.) ne mogu da se prodaju na svetskom tržištu. Ostaće samo oni sektori privrede u kojima će, tokom procesa privatizacije i direktnih inostranih investicija, krupni kapital multinacionalnih korporacija da pronađe svoj profitni interes. Ali, da li se ostajanje tih sektora i propadanje sektora za koje strani kapital nema interes, uklapa u interese domaće privrede kao celine? Da li je, primera radi, interes da se gasi proizvodnja u metalnom sektoru? Tačno je da su u ovom sektoru izgubljene pozicije koje su postojale ranije na tržištu bivše SFRJ. Međutim, da li je bolje ugasiti metalni sektor ili pokušati da se obnove razvojne šanse u ovoj oblasti?

Novoindustrijalizovane zemlje su uvažavale logiku tržišta, ali, istovremeno, na pravila igre na tržištu direktno je uticala država koja se i sama povinivala tim pravilima u situaciji kada se javljala kao učesnik u privređivanju. Država je otklanjala nedostatke tržišta: monopol zemljovlasnika i trgovačkog kapitala, precenjeni devizni kurs, potcenjen kapital i rigidnost tržišta radne snage. Takođe, ona je intervenisala kada tržište nije omogućavalo optimalnu alokaciju resursa, podsticala izvozni sektor, istraživanja i razvoj, obuku radnika itd. "Prema tome 'nova ortodoksija', koju su uz pomoć uglednih ekonomista lansirali Svetska banka i Međunarodni monetarni fond, o otvorenim privredama koje se slobodno integrišu u svetsku privredu, predstavlja očiglednu grešku u interpretaciji upravo u slučaju onih zemalja koje se uzimaju kao uzorni model. Jer, J.Koreja, Tajvan i Singapur spadaju u visoko intervencionističke države u privrednom domenu."¹⁵⁶

Skoro većina zemalja u tranziciji je počela da postiže uspehe kada je napustila program Vašingtonskog konsenzusa (Poljska, Češka, Slovačka, Rusija itd.). Kina je odbacila sve preporuke Vašingtonskog konsenzusa i postigla zavidan uspeh, a Rusija ih je prihvatila i doživela neuspeh. U poslednjoj deceniji bruto društveni proizvod Kine je udvostručen, a Rusije prepolovljen i pored činjenice da je Rusija odavno već izvršila privatizaciju i liberalizaciju privrede i duže vreme imala relativnu finansijsku makroekonomsku stabilnost.

¹⁵⁶ J. Minić, *Novoindustrijalizovane zemlje – putevi osvajanja međunarodne konkurentnosti*, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1992, str. 196.

Zaključak

Program radikalnih ekonomskih reformi otpočeo je u iscrpljenoj privredi Srbije i bez razvijenih tržišnih institucija. Smatralo se da je za uspeh reformi, kao i u Latinskoj Americi, dovoljno izvršiti finansijsku makroekonomsku stabilizaciju, liberalizaciju privrede, privatizovati društvenu svojinu i povući stari državni aparat iz svih sfera ekonomskog života. I sve je to urađeno. Izvršena je finansijska makroekonomska stabilizacija, privreda je liberalizovana, privatizacija je uzela pun zamah i stari državni aparat je razgrađen. Međunarodni monetarni fond je podržavao ove mere, čiji je on glavni tvorac, i dodelio Srbiji nove tranše kredita, a istovremeno izrazio zabrinutost zbog velike zaduženosti i velikog spoljnotrgovinskog deficita. Privreda Srbije dolazi u situaciju velike zaduženosti i velikog spoljnotrgovinskog deficita, to jest u situaciju u kakvoj su bile zemlje Latinske Amerike. Iz ove dužničke krize zemlja može da izađe samo rasprodajom privredne i prirodne imovine i to po vrlo niskim cenama. Na taj način Srbija može ući u krug zemalja, gde spadaju zemlje Afrike, koje je svetska oligarhija dovela u totalnu kolonijalnu zavisnost.

Nosioci ekonomske vlasti su zamenili cilj i sredstva u strategiji realizacije radikalnih ekonomskih reformi. Stabilna finansijska situacija, niska inflacija, stabilan devizni kurs, privatizacija i liberalizacija privrede treba da budu sredstva ekonomske strategije, a ne ciljevi sami po sebi. Jednostavno rečeno, finansijska stabilizacija, liberalizacija privrede i privatizacija treba da budu sredstva za ostvarenje ciljeva ekonomskih reformi. Međutim, Međunarodni monetarni fond i nosioci ekonomske vlasti u Srbiji predočavaju da su prethodno navedeni uspešni pokazatelji, ustvari pokazatelji uspeha reformi. Dakle, slučajna ili namerna, iz neznanja ili ko zna zbog čega, napravljena je klasična zamena cilja i sredstava. Visok stepen privatizacije državne imovine, visoko liberalizovana privreda i ostvarena finansijska stabilizacija nemaju značaja u uslovima ogromnog pada privredne aktivnosti i životnog standarda, velike nezaposlenosti, ogromnog spoljnog duga i deficita spoljnotrgovinskog bilansa. Drugim rečima, stvaranje tržišne privrede nije važno samo po sebi, već kao faktor ubrzanja privrednog rasta i povećanja blagostanja stanovništva.

U novoindustrijalizovanim zemljama, polovinom sedamdesetih godina prošlog veka, režimi spoljne trgovine, deviznih kurseva i korišćenja inostranih kredita, bili su rigorozno centralizovani i visoko kontrolisani od strane državnih organa. Vođena je politika supstitucije uvoza i podsticanja izvoza. Uvoz je bio strogo kontrolisan i selektivan. Devizna kontrola je bila vrlo striktna, a bankarski sistem je sve do 1985. godine, bio u osnovi nacionalizovan. Privatni sektor je organizovan u trgovinska udruženja koja su, na neki način, bila pod pokroviteljstvom države. Bankarski sistem je putem kreditne i kamatne politike korišćen kao glavna poluga državne intervencije u stimulanju jednih i destimulanju drugih privrednih sektora.

Početak osamdesetih godina došlo je do recesije u svetskoj privredi, rastućeg protekcionizma u razvijenim tržišnim ekonomijama, skoka kamatnih stopa, pada svetske trgovine i svetske finansijske krize koja je proiuzrokovala obustavljanje priliva finansijskih sredstava. Tek tada je Južna Koreja, u procesu prilagođavanja

novonastaloj situaciji, pristupila postupnom i selektivnom otvaranju domaće privrede, ali uz prioritet agresivnog izvoza.

Privreda Srbije može izaći iz krize samo ako napusti Vašingtonski konsenzus i program radikalnih ekonomskih reformi i postane visoko intervencionistička država u privrednom domenu.

UDK 339.727.24:34

Predrag Cvetković

Pravni fakultet

Niš

O PROCEDURALNOJ ZAŠTITI STRANIH INVESTICIJA*

Rezime

Međunarodna pravna zaštita stranih investicija, pored utvrđivanja određenih materijalnih standarda tretmana zaštite, uključuje i proceduralne mehanizme koji stoje na raspolaganju investitoru oštećenom zbog realizacije određenog nekomercijalnog rizika. Ovi mehanizmi razvijali su se u skladu sa dijalektikom stvaranja svesti o potrebi pružanja adekvatne pravne zaštite inostranom kapitalu.

Rudimentarni oblik proceduralne zaštite jeste tzv. "diplomatska zaštita". Reč je o merama koje su države porekla kapitala preduzimale u cilju pružanja pomoći svojim investitorima čiji pravni položaj je bio ugrožen radnjama i aktima receptivnih država. Ove mere uključivale su različite ekonomskih i političkih pritisaka, sve do radikalnih formi poput vojnih akcija. Danas je ovaj oblik diplomatske zaštite redak, i gotovo da se ne može sresti u savremenim odnosima nastali povodom i u vezi sa stranim investicijama.

Blaži oblik diplomatske zaštite koju država porekla pruža svom investitoru su postupci koje je ova pokretala pred nadležnim međunarodnim forumima "vis a vis" države domaćina, najčešće pred Međunarodnim sudom pravde. U ovim postupcima zemlja porekla bila je "agent" svog investitora. Ovaj vid zaštite i dalje postoji, pri čemu se mogućnost i uslovi da država porekla u ime investitora vodi sporove pred nadležnim institucijama uređuje normama Međunarodnog investicionog prava.

Nakon globalnih političkih promena šezdesetih godina prošlog veka države izvoznice kapitala težile su da postupak rešavanja investicionih sporova internacionalizuju na način koji bi njihovim investitorima omogućio da neposredno, kao aktivno i pasivno legitimisana strana, pred nepristrasnim međunarodnim forumom zaštite svoja prava i interese. Institucionalni izraz ovakve težnje je stvaranje Centra za rešavanje investicionih sporova (ICSID centar).

U skladu sa napred iznesenim fazama razvoja proceduralne zaštite investitora ovaj rad razmatra pitanja diplomatske zaštite investitora, proceduralnu zaštitu u sporovima države porekla i receptivne države, kao i proceduru rešavanja investicionih sporova u kojima investitor stoji kao ravnopravna procesna stranka u odnosu na državu receptora.

Ključne reči: Međunarodna pravna zaštita stranih investicija, Međunarodno investiciono pravo, proceduralna zaštita

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

THE PROCEDURAL PROTECTION OF FOREIGN INVESTMENTS

Summary

The International Protection of Foreign Investments, besides the application of certain standards of treatment (Most Favoured Treatment, National Treatment), includes the procedural mechanisms available to the investor harmed by realization of non-commercial risks. The develop of this mechanisms was subject to the genesis of awareness about the need of giving the adequate legal protection to the foreign investors.

The rudimentary form of procedural protection is "diplomatic protection". This term is used to describe the measures undertaken by home countries (the countries which nationality investor has) in order to achieve the protection of their investors which rights were endangered by acts of home country (country in which the investment was made). This measures included different forms: from political and economic pressures, to the radical military actions. Today this form of diplomatic protection is abandoned.

The less radical form of diplomatic protection are the procedures initiated by investor's home country against host country. This procedures are conducted before the international forums, the most often before the International Court of Justice. In this procedures the home country has a role of its investor's agent. This form of diplomatic protection still exist, and it is regulated by the norms of International Investments Law.

After global political changes in second half of XX Century, the capital export countries wanted to internacionalized the procedure of investment disputes settlement, in order to create the forum before which their investors could, as the equal party with the host state, protect their rights. The expression of this endeavours is the foundation of International Center for Settlement of Investment Disputes (ICSID Center).

Key words: The International Protection of Foreign Investments, International Investments Law, Procedural Protection

1. Opšte napomene

Međunarodna pravna zaštita stranih investicija, pored utvrđivanja određenih materijalnih standarda tretmana zaštite, uključuje i proceduralne mehanize koji stoje na raspolaganju investitoru oštećenom zbog realizacije određenog nekomercijalnog rizika. Ovi mehanizmi razvijali su se u skladu sa dijalektikom stvaranja svesti o potrebi pružanja adekvatne pravne zaštite inostranom kapitalu.

Rudimentarni oblik proceduralne zaštite jeste tzv. "diplomatska zaštita". Reč je o merama koje su države porekla kapitala preduzimale u cilju pružanja pomoći svojim investitorima čiji pravni položaj je bio ugrožen radnjama i aktima receptivnih država. Ove mere uključivale su različite ekonomskih i političkih pritisaka, sve do radikalnih formi poput vojnih akcija.

Blaži oblik diplomatske zaštite koju država porekla pruža svom investitoru su postupci koje je ova pokretala pred nadležnim međunarodnim forumima "vis a vis" države domaćina, najčešće pred Međunarodnim sudom pravde. U ovim postupcima zemlja porekla bila je "agent" svog investitora. Ovaj vid zaštite i dalje postoji, pri čemu se mogućnost i uslovi da država porekla u ime investitora vodi sporove pred nadležnim institucijama uređuje normama Međunarodnog investicionog prava.¹⁵⁷

Nakon globalnih političkih promena šezdesetih godina prošlog veka države izvoznice kapitala težile su da postupak rešavanja investicionih sporova internacionalizuju na način koji bi njihovim investitorima omogućio da neposredno, kao aktivno i pasivno legitimisana strana, pred nepristrasnim međunarodnim forumom zaštite svoja prava i interese. Institucionalni izraz ovakve težnje je stvaranje Centra za rešavanje investicionih sporova (ICSID centar).

U skladu sa napred iznesenim fazama razvoja proceduralne zaštite investitora, ovaj rada uključuje razmatranja o diplomatskoj zaštiti investitora, mehanizmima proceduralne zaštite utvrđene procedurom rešavanja sporova države porekla i receptivne države, kao i proceduri rešavanja investicionih sporova u kojima investitor stoji kao ravnopravna procesna stranka u odnosu na državu receptora.

2. Diplomatska zaštita

"Diplomatska zaštita" je izraz kojim se označavaju mere kojima država porekla teži zaštititi svojih investitora i njihovog kapitala ugroženog radnjama i merama države domaćina.

Ovaj metod zaštite bio je posebno značajan u vreme kada nisu postojali međunarodnopravni instrumenti zaštite investicija, pre svega bilateralni i multilateralni međunarodni sporazumi. Investitor je tada, u odsustvu drugih mogućnosti, morao da se osloni na zaštitu države porekla.

Dogmatski osnov prava države porekla na pružanje diplomatske zaštite u periodu do II Svetskog rata bila je pretpostavka da je povreda prava državljanina jedne države istovremeno povreda prava i "časti" države domaćina, i da država porekla investitora može zahtevati zaštitu tih prava i poštovanje međunarodnopravnih obaveza države domaćina. Danas se legitimitet države da preduzima mere diplomatske zaštite zasniva na premisi da zahvat u imovinska prava i interese njenih investitora ima za rezultat smanjivanje nacionalnog bogatstva te države.¹⁵⁸

Osnovni nedostatak diplomatske zaštite, posmatrano kroz vizuru potreba investitora, jeste što ne postoji mogućnost da strani ulagač pravnim putem primora državu porekla da preduzme mere u njegovo ime a protiv strane države. Preduzimanje mera diplomatske zaštite ostaje u dispoziciji države porekla. Ona neće štiti svog investitora ukoliko to nije u skladu sa njenim interesima. Ovoj konstataciji može se prigovoriti da investitor može različitim merama uticaja na državu porekla (lobiranje

¹⁵⁷ Više o karakteristikama izvora Međunarodnog investicionog prava videti u: Cvetković, Predrag, „Međudržavni sporazumi kao izvori Međunarodnog investicionog prava”, *Pravo i privreda*, 5/8, 2003, str. 516-530.

¹⁵⁸ Zagel, Gudrun, „Auslandsinvestitionen in Lateinamerika”, Duncker&Humblot Berlin, 2000, str. 233.

kod nadležnih organa, ekonomski uticaj) ishoditi preduzimanje mera diplomatske zaštite. Čak i tada, mera uspeha u ubeđivanju države da pokrene postupak zaštite za svog državljanina zavisi od različitih faktora koji su izvan sfere uticaja investitora, poput obima štete nanete radnjama države domaćina, političke motivacije tih radnji ili odnosa države domaćina i države porekla.

Politički i privredno slabije države smatrale su pravo diplomatske zaštite imperijalističkim reliktom Međunarodnog javnog prava, koji su primenjivale moćne zemlje porekla radi potvrđivanja svoje snage na međunarodnom nivou i dominacije nad drugim narodima.¹⁵⁹ Upravo nesigurnost određivanja standarda diplomatske zaštite ide u prilog njenog stavljanja u drugi plan u odnosu na druge metode zaštite investitora, pre svega utvrđivanjem standarda tretmana i zaštite odredbama međunarodnih sporazuma, kao i rešavanjem investicionih sporova u proceduri koja investitora priznaje kao ravnopravnu procesnu stranku sa državom u sporu.

S obzirom na karakter mera države porekla, diplomatska zaštita može se podeliti na diplomatsku zaštitu u širem i u užem smislu.

Diplomatska zaštita u širem smislu obuhvata sve metode kojima država porekla investitora teži zaštititi svojih investitora, uključujući pokretanje postupaka pred nadležnim organima, preventivne i represivne mere usmerene protiv države domaćina.¹⁶⁰ Diplomatska zaštita ne sme protivrečiti normama međunarodnog prava, pre svega pravilu o zabrani upotrebe sile, niti biti argument za mešanje u unutrašnje stvari strane države.¹⁶¹ Mere diplomatske zaštite mogu uključiti različite vrste ekonomskih sankcija, poput zamrzavanja imovine, trgovinskog embarga, uskraćivanja ekonomske pomoći, bojkota robe države porekla.¹⁶²

¹⁵⁹ Primer ovakvog razmišljanja je separatno mišljenja meksičkog sudije Padilja Nerva prilikom donošenja odluke u slučaju "Barcelona Traction": "...takozvano pravo na diplomatsku zaštitu kao predtekst političkog i ekonomskog pritiska, opasnost je za suverenitet i nezavisnost slabijih ili manje razvijenih država, koje više cene svoj nacionalni dignitet nego brzinu sopstvenog ekonomskog razvoja". Navedeno prema: Commeux/Kinsella, op. cit, str. 220.

¹⁶⁰ U praksi latinoameričkih država pravo na diplomatsku zaštitu isključeno je primenom tzv. „Kalvo” doktrine, nazvanoj po argentinskom diplomati Karlosu Kalvu, koji je zastupao gledište (kasnije prihvaćeno u čitavoj Latinskoj Americi), da se sa strancima treba postupati kao sa domaćim licima i da se prvima nikako ne sme dozvoliti da uživaju veća prava. Mogućnost diplomatske zaštite je za strano lice, prema ovoj teoriji, nedozvoljena prednost u odnosu na domaće državljane. Tipična formulacija "Kalvo" klauzule je da „svi budući sporovi iz ugovornog odnosa podležu unutrašnjem pravu, te da se investitor izričito odriče prava da svoju investiciju štiti pozivanjem države porekla da pruži diplomatsku zaštitu". Navedeno prema: Bippus, Birgit, „Der Internationalrechtliche Schutz von Investitionen im Ausland unter besonderer Berücksichtigung des diplomatischen Schutzrechts der Staaten”, Hartung Gorre Verlag, 1989, str. 7.

¹⁶¹ Ova zabrana predviđena je članom 2 (4) Povelje UN: „Svaka država treba da se u međunarodnim odnosima uzdrži od pretnje ili upotrebe sile protiv teritorijalnog integriteta ili političke nezavisnosti bilo koje druge države“.

¹⁶² Primer za zamrzavanje sredstava sa ciljem stvaranja ravnoteže u odnosu dve države povodom eksproprijacije imovine investitora je zamrzavanje 12 milijardi \$ imovine Irana kao odgovor na eksproprijaciju imovine američkih kompanija u Iranu. Ispostavilo se da je ovo bio osnovni argument SAD u pregovorima za oslobađanje američkih talaca u Iranu, kao i uspostavljanje Iransko-američkog Tribunala. Navedeno prema: Commeux, Paul, Kinsella, Stephan, "Protecting Foreign Investment under

Pod diplomatskom zaštitom u užem smislu podrazumeva se pravno uređena procedura u kojoj država porekla štiti prava svog investitora prema državi domaćinu kao svoja sopstvena. Metode diplomatske zaštite u užem smislu, pored pokretanja postupaka pred nadležnim forumima, obuhvataju i izjavljivanje diplomatskih protesnih nota,¹⁶³ posredovanje, pregovore, davanje “dobrih usluga” etc. Pojedini autori u diplomatsku zaštitu u užem smislu svrstavaju i “lump-sum” sporazume države porekla i države domaćina.¹⁶⁴

Mogućnost da investitor povede spor kao ravnopravna procesna strana sa državom porekla pred ICSID centrom, kao i zaštita prava odredbama bilateralnih (eng. „Bilateral Investment Treaties”-u daljem tekstu: BIT) i multilateralnih sporazuma o tretmanu i zaštiti investitora, doprineli su da ona za pojedinačnog investitora sve više gubi na značaju. Države porekla teže da umesto zaštite investitora u postupcima protiv države domaćina, poštovanje njihovih prava obezbede zaključivanjem bilateralnih i multilateralnih sporazuma o tretmanu i zaštiti stranih investicija. Ipak, ovaj vid zaštite je i dalje značajan kao krajnja “opcija” na strani investitora, koji nema ili je iscrpeo druge oblike zaštite svog ulaganja.

3. Zaštita investitora u sporovima države porekla i države domaćina

3. 1. Opšte napomene

Međunarodna investicija je trilateralni odnos u kome učestvuju država domaćin, strani investitor i njegova država porekla. Svaka od ove tri strane ima svoje interese u investicionom odnosu: država domaćin da optimalizuje korist od investicije na način koji će unaprediti njenu ekonomiju ili pomoći ostvarivanju socijalnih i drugih ciljeva; strani investitor potrebu da iz uloženog kapitala generiše najvišu moguću stopu

International Law: Legal Aspects of Political Risk”, Oceana Publications Inc, New York, 1997, str. 219-220.

¹⁶³ Primer upotrebe diplomatskog protesta kao sredstva pritiska na državu domaćina je protest američkog ministarstva inostranih poslova vladi Libije, upućen nakon eksproprijacije imovine američke kompanije “Nelson Bunker Hunt Oil Company” 1973. godine. Protest je glasio: „Jasno je iz objave eksproprijacije imovine ““Nelson Bunker Hunt Oil Company”” da je razlog za akciju vlade Libijske Arapske Republike politička represalija protiv vlade SAD i zastrašivanje drugih građana SAD koji imaju imovinske interese u Libiji. Prema ustanovljenom principu međunarodnog prava, mere preduzete protiv prava i imovine stranih lica, koje su arbitrarne, diskriminatorne ili bazirane na političkoj represaliji i ekonomskom zastrašivanju protivpravne su i ne mogu biti priznate od strane drugih država”; Navedeno prema: Commeux/Kinsella, op. cit, str. 218.

¹⁶⁴ Zagel, op. cit, str. 232; Rindler, Heinz, „Der Schutz von Auslandsinvestitionen durch die MIGA”, Wien, 1999, str. 138. “Lump-sum” sporazumi su ugovori između države porekla investitora i države domaćina, kojima se definiše nadoknada u slučaju obimnih nediskriminatornih eksproprijacija sprovedenih u cilju opsežnih socijalnih reformi, odnosno u okolnostima revolucije, rata i sličnim vanrednim događajima. Kompenzacija investitorima je parcijalna. Receptivna država je obavezna da plati fiksnu sumu državi porekla. Ova suma se kasnije distribuirala oštećenima. Procenjuje se da je 95% zahteva za odštetom zbog oduzimanja imovine nakon II Svetskog rata rešeno zaključivanjem “lump-sum” sporazuma. Ovakve sporazume je sklapala i Jugoslavija. Tako je sporazumom iz 1948, SFRJ isplatila SAD 42, 2%, a Velikoj Britaniji (sporazumom iz 1949.), 50% početnog zahteva.

profita; država porekla da svog investitora zaštiti od posledica određenih protivpravnih radnji ili akata države domaćina, s obzirom da resursi koji su uloženi u receptivnoj državi potiču iz ekonomije države porekla.

U razvoju međunarodnog investicionog prava početnu fazu proceduralne zaštite investitora karakteriše upravo zaštita koju država porekla pruža svom investitoru inicirajući postupke pred određenim forumima. Ovakve radnje države predstavljaju, kao što je već rečeno, pojavni oblik diplomatske zaštite u užem smislu.

3.2. Mehanizmi rešavanja sporova države porekla i države domaćina

Državi domaćinu i državi porekla, kao stranama određenog međunarodnog sporazuma, na raspolaganju stoje sledeće opcije rešavanja međusobnih sporova:

- a) pregovori i konsultacije
- b) sprovođenje procedure pred "ad hoc" arbitražom;
- c) pokretanje postupka pred stalnim međunarodnim sudovima i arbitražama;

3.2.1. Pregovori i konsultacije

Izvori Međunarodnog investicionog prava svojim odredbama utvrđuju mogućnost da strane ugovornice, pre iniciranja postupka rešavanja spora pred sudom ili arbitražom, stupe u pregovore ili konsultacije sa ciljem rešavanja spornih pitanja.¹⁶⁵ Nesaglasnost strana je sasvim moguća u odnosu na određeno pitanje, čak i kada nije došlo do spora. Na primer, predlog zakona koji se tiče pravnog režima obavljanja određene industrijske delatnosti, koji još uvek nije usvojen, a čije sprovođenje bi ugrozilo interese stranog investitora, može biti predmet konsultacija koje inicira država porekla. Do spora još uvek nije došlo, jer zakon nije usvojen. Jedan od načina sprečavanja nastanka spora jesu upravo konsultacije sa državom domaćinom tokom kojih bi se predočila mogućnost da primena takvog zakona ima potencijal osnova osnov budućeg spora.

Značaj konsultacija i pregovora nije samo u prevenciji izbijanja spora. One mogu imati značajnu ulogu u razjašnjavanju predmeta već nastalog sukoba, što može doprineti postizanju uzajamno prihvatljivog rešenja.

¹⁶⁵ Konsultacije mogu često biti efikasan metod preveniranja eskalacije razlike u mišljenjima strana, koja se manifestuje pokretanjem sudskog ili arbitražnog postupka. Najnoviji primer su sporazumi koje je Vlada Kolumbije, nakon pregovora, sklopila sa telekomunikacionom kompanijom "Nortel Networks" iz Kanade. Ove kompanija tražila je kompenzaciju za štetu koju je pretrpela sprovođenjem ugovora o zajedničkom ulaganju sa Vladom Kolumbije o instaliranju telekomunikacionih postrojenja. Kako je, zbog izmena poreskog zakonodavstva države domaćina, prihod od pružanja telekomunikacionih usluga bio znatno manji nego što je investitor očekivao, postavljen je zahtev kolumbijskoj Vladi za nadoknadu štete. Zahtev "Nortel"-a bio je da mu se isplati nadoknada od 250 miliona \$. Sporazumom vlade Kolumbije i ove kompanije od 02. 03. 2004. godine, Kolumbija se obavezala da isplati nadoknadu od 80% dolara. Navedeno prema: www.iisd.org/news, od 04. 02. 2004. godine.

Pored termina “konsultacije”, u praksi se koristi izraz “korišćenje diplomatskih kanala. Rešavanje sporova korišćenjem “diplomatskih kanala” predviđeno je i u pojedinim bilateralnim sporazumima o zaštiti investicija SCG.¹⁶⁶ Obe formulacije suštinski se odnose dužnost država ugovornica da pre pokretanja spora u neformalnim razgovorima pokušaju pokušaju da usaglase svoja gledišta u odnosu na određeno pitanje.

Konsultacije su po pravilu obavezan element postupka rešavanja sporova država ugovornica. Bilateralni sporazumi koje je zaključila SCG takođe predviđaju obavezu da se sporovi “u vezi sa tumačenjem i primenom ovog sporazuma rešavaju, u meri u kojoj je to moguće, na prijateljski način, pregovorima”.¹⁶⁷ Konsultacije i pregovori se vrše na “ad hoc” bazi, bez određenog institucionalnog okvira. Njihova eventualna “proceduralizacija” u znatnoj meri smanjila bi fleksibilnost ovih postupaka. Po pravilu, jedino ograničenje odnosi se na vremenski rok u kome se navedeni postupci imaju okončati. Ograničenje trajanja konsultacija na rok od šest meseci prevlađuje u bilateralnim sporazumima o zaštiti investicija SCG.¹⁶⁸

3.2.2. Postupak rešavanja sporova država ugovornica pred “ad hoc” arbitražom

Ad hoc arbitražom je način rešavanja sporova država ugovornica koji nisu mogli biti rešeni pregovorima ili konsultacijama. Najveći broj bilateralnih i multilateralnih sporazuma o zaštiti investicija predviđa upravo ovakav model rešavanja sporova.

Države ugovornice imaju mogućnost da kompromisom uredi proceduru rešavanja sporova proisteklih ili u vezi sa primenom i tumačenjem međudržavnog sporazuma. U tom cilju, one određuju: arbitre, mesto i zvanični jezik arbitražnog postupka; materijalno pravo koje će arbitri primenjivati; određivanje roka u kome se arbitražni postupak ima okončati; pravila procedure.

Pojedini izvori Međunarodnog investicionog prava predviđaju primenu UNCITRAL arbitražnih pravila.¹⁶⁹ Tako čl. 27. st. 3 (f). Povelje o energiji predviđa da, “u odsustvu sporazuma država ugovornica, postupak se vodi u skladu sa Arbitražnim pravilima UNCITRAL-a, osim ukoliko strane u sporu ili sami arbitri ne odluče da modifikuju primenu ovih pravila”.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Videti: čl. 10. st. 1. Sporazuma o zaštiti i tretmanu stranih investicija SCG i BiH.

¹⁶⁷ Videti čl. 10. st. 1. Sporazuma SCG i Austrije (“Zakon o potvrđivanju Sporazuma između Savezne vlade Republike Jugoslavije i Vlade Republike Austrije o uzajamnom podsticanju i zaštiti ulaganja”, “Sl. list SRJ”, dodatak “Međunarodni ugovori” br. 1. od 18. januara 2002. godine).

¹⁶⁸ Videti: bilateralne sporazume SCG sa Austrijom (čl. 10. st.2.) i Hrvatskom (“Zakon o potvrđivanju Sporazuma između Savezne Vlade Savezne Republike Jugoslavije i Vlade Republike Hrvatske o uzajamnim podsticanju i zaštiti ulaganja”, “Sl. list SRJ”, dodatak “Međunarodni ugovori” br. 12. od 23. novembra 2002. godine, čl. 11. st. 2).

¹⁶⁹ Eng. “UNCITRAL Arbitration Rules”, 1976; pun tekst pravila dostupan je na sajtu: www.uncitral.org.

¹⁷⁰ Povelja o energiji (eng. “Energy Charter Treaty”-ECT) je međunarodni regulatorni okvir pravnog tretmana investicija u oblasti energetike na teritorijama zemalja članica Povelje. Potpisana je u Lisabonu 1994. godine, a na snagu je stupila 1998. godine. Inicijativu za donošenje Povelje dao je bivši premijer Holandije, Rud Lubers, na sastanku Evropskog saveta juna 1990. godine. Potrebu za ovakvim sporazumom obrazložio je neophodnošću pružanja pomoći zemljama bivšeg SSSR-a putem podrške

Najveći broj multilateralnih i bilateralnih sporazuma čiji predmet je tretman i zaštita stranih investicija predviđaju da “ad hoc” arbitražu za rešavanje sporova država ugovornica čine tri arbitra. Svaka strana imenuje po jednog arbitra. Ova dva arbitra imenuju trećeg, koji je po pravilu iz države koja nije država u sporu. Ovakvo rešenje preovlađuje u bilateralnim sporazumima koje je zaključila SCG.¹⁷¹ U bilateralnim sporazumima SCG preovlađuje rešenje da, ukoliko se arbitražni tribunal ne konstituiše u određenom roku zbog nesaglasnosti strana¹⁷², pravo imenovanja prelazi na predsednika Međunarodnog suda pravde. U slučaju da je predsednik ovog Suda državljanin jedne od strana ugovornica, ili je na drugi način sprečen da vrši funkciju organa imenovanja, imenovanje arbitra biće u nadležnosti potpredsednika Suda. Ukoliko je potpredsednik Međunarodnog suda pravde sprečen da izvrši imenovanje, to ovlašćenje prelazi na člana Suda sledećeg po starešinstvu.¹⁷³

Kada je reč o pravu koje se primenjuje na vođenje procedure, međunarodni sporazumi po pravilu ostavljaju slobodu “ad hoc” tribunalu da sam odredi vlastita proceduralna pravila. Ovo je slučaj i sa bilateralnim sporazumima o zaštiti investicija koje je zaključila SCG.¹⁷⁴

Pojedini izvori Međunarodnog investicionog prava uređuju vreme u kome se ima okončati procedura rešavanja spora između država ugovornica. Tako čl. X st. 3. Modela bilateralnog sporazuma o zaštiti investicija SAD predviđa da, u odsustvu drugačijeg sporazuma strana, sve procesne radnje treba da se okončaju u roku od šest meseci od dana imenovanja trećeg arbitra. Tribunal je dužan da donese odluku u roku od dva meseca od dana zaključenja rasprave. Kada je reč o bilateralnim sporazumima SCG, samo sporazum sa Turskom sadrži odredbu prema kojoj će, u odsustvu drugačijeg sporazuma, sva saslušanja biti okončana i svi zahtevi podneti u roku od osam meseci od dana izbora predsednika arbitraže. Arbitražni sud je dužan da odluku donese u roku od dva meseca od dana poslednjeg podnetog zahteva ili od datuma okončanja procesnih radnji.¹⁷⁵

oporavku najznačajnijeg sektora privrede: energetike. ECTse sastoji od tri instrumenta: teksta Povelje, Finalnog akta i dokumenta pod nazivom “Protokol o energetske efikasnosti i relevantnim ekološkim aspektima” (eng. “Energy Charter Protocol on Energy Efficiency and Related Environmental Aspects”). Prema informacijama sa sajta ECT (www.encharter.org; stanje od 30. 04. 2004. godine) Povelju je potpisala 51. država, a ratifikovalo ga je 45 zemalja, među kojima su države istočne, zapadne i centralne Evrope, Japan, Australija i države Mediterana. Povelju su potpisale sve države bivše SFRJ, osim Srbije i Crne Gore.

¹⁷¹ Videti na primer Sporazum SCG i Austrije (čl. 10. st. 3)

¹⁷² Ovi rokovi različito su određeni. Tako sporazumi SCG sa Austrijom (čl. 10. st. 3), BiH (čl. 10. st. 3) i Hrvatskom (čl. 11. st. 3) predviđaju da države ugovornice moraju imenovati svoje arbitre u roku od dva meseca od dana kada je jedna Strana ugovornica obavestila drugu da namerava da spor preda na rešavanje “ad hoc” arbitražnom sudu. Izabrani arbitri dužni su da imenuju predsednika arbitraže u roku od dva meseca od dana svog imenovanja.

¹⁷³ Videti: sporazume SCG sa Austrijom (čl. 10. st. 4), Holandijom (čl. 12. st. 4.), Hrvatskom (čl. 11. st. 4).

¹⁷⁴ Videti: sporazume SCG sa Austrijom (čl. 10. st. 5), BiH (čl. 10. st. 5), Holandijom (čl. 12. st. 6), Hrvatskom (čl. 11. st. 5)

¹⁷⁵ Videti: čl. VIII st. 6. Sporazuma SCG i Turske.

3.2.3. *Stalni međunarodni sudovi i arbitraže*

Međudržavni sporovi proistekli iz materije stranih investicija (investicioni sporovi) najčešće su, kada je reč o institucionalnim forumima, rešavani pred Međunarodnim sudom pravde.¹⁷⁶ Najpoznatiji sporovi su “Chorzow Factory” (Nemačka protiv Poljske iz 1928. godine), “Nottebohm” (Lihenštajn protiv Gvatemale iz 1955. godine); “Barcelona Traction, Light and Power Company Limited” (Belgija protiv Španije iz 1970. godine), “Electtronica Sicula S.p.A-ELSI” (SAD protiv Italije iz 1989. godine),¹⁷⁷ “Mavrommatis Concession” (Grčka protiv Velike Britanije),¹⁷⁸ i “Oscar Chinn”.¹⁷⁹ Razlog relativno niskog stepena aktivnosti Suda u oblasti investicionih sporova leži u činjenici da su, najpre u ugovorima o prijateljstvu, pomorstvu i trgovini, a zatim i bilateralnim sporazumima o zaštiti investicija, ugovarani posebni mehanizmi rešavanja sporova država ugovornica, uglavnom “ad hoc” arbitraže. Pored toga, proceduralna zaštita stranog investitora u najvećoj meri predmet je rešavanja međunarodnih foruma (poput ICSID centra) koji dopuštaju investitoru da sam, bez “posredovanja” države porekla štiti svoja prava.

4. Zaštita investitora u proceduri rešavanja sporova sa državom domaćinom

4. 1. Opšte napomene

Kao što je već rečeno, država porekla može preduzimati mere zaštite svojih investitora i njihovog kapitala pružanjem diplomatske zaštite, odnosno vođenjem sporova protiv države domaćina.

Osnovna slabost navedenih mehanizama je što država porekla nema obavezu pružanja zaštite svom investitoru. Ona će preduzeti mere u tom pravcu u zavisnosti od procene svojih političkih i ekonomskih interesa. Ti interesi se ne moraju uvek podudariti sa interesima investitora. Stoga su privatnopravni akteri investicionog procesa, najčešće multinacionalne kompanije, tražili način da, bez “posredovanja” države porekla, zaštite svoje interese ugrožene radnjama i aktima domaće države. Pravni izraz ove težnje je mogućnost da strani ulagač samostalno i neposredno pred međunarodnim forumima, ostvaruje svoja prava narušena ponašanjem receptivne države. Nastanku instrumenata sprovođenja procedure rešavanja sporova države i investitora pogodovala je i ekspanzija međunarodne ekonomske razmene, koja je u skladu sa zakonom verovatnoće vodila porastu broja sporova država i privatnopravnih

¹⁷⁶ Ovaj Sud se od svog osnivanja, 1922. godine, pa do 1939. godine, zvao Stalni sud međunarodne pravde (eng. “Permanent Court of International Justice”).

¹⁷⁷ Navedeno prema: “Dispute Settlement: State-State”, UNCTAD Series on issues in International Investment Agreements, United Nations, New York-Geneva, 2003, str. 53, napomena br. 12; studija je dostupna na sajtu: www.unctad.org.

¹⁷⁸ Odluke od 26. marta 1926. godine i 1925. godine; navedeno prema: Jaenicke, Günther, “International Trade Conflicts before the Permanent Court of International Justice and the International Court of Justice”, prilog u “Alternative Methods of dispute Settlement in International Economic Relations,” University Press Fribourg, Switzerland, 1992, str. 51;

¹⁷⁹ Odluka od 10. oktobra 1927. godine; navedeno prema Jaenicke, Günther, op. cit, str. 52;

lica. Jedan od bazičnih uslova za postojanje i napredak moderne ekonomije je postojanje odgovarajućeg mehanizma rešavanja sporova, koji obezbeđuje određeni stepen prediktabilnosti rezultata.

4. 2. Rešavanje investicionih sporova pred međunarodnim forumima

Rešavanje investicionih sporova između države i stranog investitora najčešće se poverava jurisdikciji međunarodnih foruma. Za investitora se time garantuje pravna sigurnost, koja nedostaje kada se spor rešava pred sudovima države domaćina. Jedna od mogućih opcija na strani investitora je da arbitražnom klauzulom ugovori jurisdikciju sudova treće države. Ova mogućnost je više teorijske prirode, s obzirom da receptivna država teško prihvata nadležnost stranih sudova. Stoga se rešavanje sporova pred međunarodnim forumima javlja kao kompromis između težnje investitora da svoja prava ostvaruje pred, od uticaja domaće države nezavisnim tribunalom, odnosno pretpostavljenog odbijanja države domaćina da spor u kome učestvuje bude predmet procedure pred sudom druge države.

Investicioni sporovi se u najvećem broju rešavaju pred međunarodnim arbitražama. Međunarodna arbitraža je moćan instrument zaštite investitora od nekomercijalnih rizika. Sama mogućnost da investicioni spor bude iznet na rešavanje pred nezavisni međunarodni forum ima preventivno dejstvo u odnosu na nameru domaće države da uskrati ili ograniči određena prava investitora zasnovana na zakonu ili ugovoru. Mogućnost negativne arbitražne odluke i gubitak reputacije jedan je od glavnih razloga zbog kojih će država domaćin poštovati prethodno ugovoren režim, režim koji bi inače bio prekršen upotrebom njenih suverenih prerogativa. Ovo kršenje je akutna pojava u državama u tranziciji sa tradicijom "državne ekonomije", u kojoj je vladala prevaga državnih interesa nad ugovornim i svojinskim pravima. Pregovaranje sa državama domaćinima je mnogo "konformnije" za stranog investitora ukoliko je pod "senkom" moguće međunarodne arbitraže. Teško je zamisliti drugo sredstvo (osim možda pritiska međunarodnih finansijskih institucija) koje bi moglo efikasnije da štiti investitorova prava.¹⁸⁰

Investicioni spor može se podneti "ad hoc" ili institucionalnoj arbitraži. Osnovna razlika između ova dva modaliteta arbitraže je nivo kontrole koju strane imaju u odnosu na različite aspekte arbitražne procedure. U "ad hoc" arbitraži, strane određuju kako će arbitri biti birani, mesto arbitražnog rešavanja, nadležno materijalno i proceduralno pravo etc. Nedostaci "ad hoc" arbitraža manifestuju se kada stranama u sporu nedostaje pravno znanje neophodno za forumisanje preciznog i detaljnog sistema pravila važećeg za proceduru arbitražnog rešavanja.

¹⁸⁰ Pogrešno bi bilo zaključiti da međunarodna arbitraža ima značaj samo za investitore koji ulažu u zemlje u razvoju ili nerazvijene države. Ona je značajna i za investitore koji ulažu u zemlje razvijenog zapada. Ove države koriste različite načine zaštite domaće industrije, vršeći diskriminaciju stranog investitora, poput: subvencija, izvoznih i uvoznih dozvola, ograničenog pristupa prirodnim izvorima i infrastrukturnim potencijalima, diskriminatorne primene ekološke i fiskalne regulative odnosno prava konkurencije.

Rešavanje sporova pred “ad hoc” tribunalima relativno je retko. Ipak, kada ovakva mogućnost postoji, kao sredstvo regulisanja rada i procedure ovih arbitraža najčešće se predviđa primena Arbitražnih pravila Komisije UN za međunarodno trgovinsko pravo (Arbitražna pravila UNCITRAL-a), usvojenih 1976. godine. Osnovni cilj ovih pravila je harmonizacija pravila procedure pred međunarodnim trgovačkim arbitražima, s ciljem stvaranja opšte prihvaćenog sistema proceduralnih normi postupanja ovih arbitraža.¹⁸¹ Opciju upućivanja spora na rešavanje pred arbitražom čije formiranje i procedura su uređeni UNCITRAL pravilima sadrže i bilateralni sporazumi koje je zaključila SCG.¹⁸²

Institucionalne arbitraže najčešći su organ rešavanja investicionih sporova države i stranog investitora. Procedura ovih arbitraža je iscrpno regulisana, kao i kriterijumi određivanja nadležnog materijalnog prava. Značajna prednost u odnosu na “ad hoc” arbitraže je “institucionalno zaleđe”, odnosno mogućnost da institucija pri kojoj deluje arbitraža u pitanju asistira stranama u sporu postupajući kao organ imenovanja arbitara ukoliko se one o njima ne mogu saglasiti, a u pojedinim slučajevima (u slučaju ICSID centra) i kao kontrolori ispravnosti arbitražne odluke.

“Ad hoc” i međunarodne trgovinske arbitraže, i pored prednosti u odnosu na proceduru zaštite investitora u postupku države porekla protiv zemlje domaćina, nisu bile u stanju da potpuno reše neka od pitanja bitnih za zaštitu investitora (nedostatak sporazuma o arbitrima ili nadležnom pravu kod “ad hoc” arbitraže; priznanje i izvršenje arbitražne odluke institucionalnih arbitraža). Stoga je napor zainteresovanih institucija bio usmeren ka stvaranju potpunog i jasno elaboriranog mehanizma rešavanja investicionih sporova. Ispostavilo se da je jedini način uspostavljanja ovakve institucije međudržavni sporazum. Tako je 1965. godine, pod pokroviteljstvom Svetske banke, osnovan Centar za rešavanje investicionih sporova između država i državljana drugih država ugovornica (ICSID centar). Centar je osnovan Konvencijom, i prihvaćen je kao forum rešavanja investicionih sporova u najvećem broju bilateralnih sporazuma o zaštiti i tretmanu stranih investicija.¹⁸³

4.3. Rešavanje investicionih sporova pred ICSID centrom

ICSID centar osnovan je Konvencijom o osnivanju Centra za rešavanje sporova između država i državljana drugih država ugovornica, usvojenom 1965.

¹⁸¹ Kada je reč o investicionim sporovima, potencijal njihove primene prvi put je iskorišćen 1981. godine, formiranjem tribunala za rešavanje sporova SAD i Irana u vezi šteta koje su američki investitori pretrpeli tokom i nakon Islamske revolucije. Dve države složile su se da ove sporove upute na rešavanje arbitražnom tribunalu čija je procedura uređena UNCITRAL pravilima.

¹⁸² Videti sporazume SCG sa Austrijom (čl. 10. st. 3 i), Holandijom (čl. 9. st. 2. v) Hrvatskom (čl. 10. st. 2. b pod iii), Turskom (čl. VII st. 2. b), Italijom (čl. 8. st. 3. b).

¹⁸³ “U prisustvu netrpeljivosti zemalja uvoznica kapitala da se obavežu materijalno-pravnim standardima koji bi štitiili svojino stranog investitora, prebacivanje težišta na proceduralni aspekt zaštite bio je “udarac genija””; Schwarzenberger, Georg, “Foreign Investments and International Law”, London, 1969, str. 152; navedeno prema: Rindler, op. cit, str. 56.

godine.¹⁸⁴ Njegove članice su države članice Svetske banke koje su zemlje ugovornice Konvencije. Države koje nisu članice Svetske banke mogu se pridružiti Centru ukoliko su potpisale Statut Međunarodnog suda pravde, uz dvotrećinsku odluku Administrativnog saveta kojom se država poziva da pristupi Konvenciji.¹⁸⁵

Glavni organi centra su Administrativni savet i Sekretarijat.

U Administrativni savet ulazi po jedan predstavnik iz svake države ugovornice. Predsednik Svetske banke je predsedavajući Saveta. Savet donosi Arbitražni pravilnik i propisuje pravila finansijskog poslovanja¹⁸⁶.

Sekretarijat ima Generalnog sekretara, koga bira Administrativni savet dvotrećinskom većinom, na rok od šest godina, uz mogućnost reizbora.¹⁸⁷

Centar ima listu koncilijatora i arbitara. Svaka država može imenovati po četiri osobe za svaku listu, pri čemu one mogu ali ne moraju biti državljani države koja ih je imenovala. Strane mogu imenovati i arbitre koji nisu na listi, pri čemu ovo odstupanje ne važi za Predsedavajućeg Administrativnog saveta, koji, u situacijama kada imenuje arbitre, mora da se pridržava liste arbitara Centra.¹⁸⁸ Arbitri sa liste moraju biti "lica visokih moralnih karakteristika i priznate kompetencije u oblasti prava, trgovine, industrije ili finansija, koji su stanju da donesu nezavisnu i nepristrasnu odluku".¹⁸⁹ Mada Konvencija naglašava posebnu važnost uslova pravne kompetentnosti, nema kategoričnog zahteva da arbitri imaju pravne kvalifikacije.

Rad Centra finansira Svetska banka. Ukoliko nadoknade koje strane plaćaju ne pokrivaju troškove Centra, ostatak troškova nadoknađuju države ugovornice članice Banke u skladu sa njihovim upisanim akcijama u Banci, dok države koje nisu članice to čine u skladu sa pravilima koja ustanovljava Administrativni savet.¹⁹⁰

Zasnivanje jurisdikcije Centra zahteva ispunjenje tri uslova: jednog subjektivnog (postojanje saglasnosti strana) i dva objektivna: uslov da su država porekla investitora i država domaćin ratifikovale ICSID konvenciju i zahtev da spor potiče iz "investicije".

Sporovi koji ne ispunjavaju ova tri uslova ne mogu biti predmet rešavanja sporova odnosno biti pod jurisdikcijom Centra. Stoga je 1978. godine, u cilju proširivanja nadležnosti Centra, ustanovljen poseban mehanizam pod nazivom "Additional Facility Rules" ("Pravila o dodatnoj olakšici"¹⁹¹). Odlukom

¹⁸⁴ Engleski naziv Konvencije je "Convention on the Settlement of Investment Disputes Between States and Nationals of Other States"; pun tekst dokumenta dostupan je na sajtu www.worldbank.org; Prema podacima godišnjem izveštaju ICSID centra ("ICSID Annual Report", 2003; dokument je dostupan na sajtu: www.worldbank.org/icsid;) Konvenciju su potpisale 154 države. Od tog broja, 139 zemalja deponovalo je instrumente ratifikacije. SCG je, prema podacima sa gore navedenog sajta, Konvenciju potpisala 31. jula 2002. godine, ali još uvek nije deponovala instrument ratifikacije.

¹⁸⁵ Videti: čl. 67. ICSID konvencije.

¹⁸⁶ Videti: čl. 4-8 i čl. 41. ICSID konvencije.

¹⁸⁷ Videti: čl. 9-10. ICSID konvencije.

¹⁸⁸ Videti: čl. 40. st. 1. ICSID konvencije.

¹⁸⁹ Videti: čl. 14. ICSID konvencije.

¹⁹⁰ Videti: čl. 17. ICSID konvencije.

¹⁹¹ Prevod engleskog izraza „Additional Facility Rules” preuzet je iz bilateralnog sporazuma o zaštiti investicija SCG i Holandije (čl. 9. st. 4).

Administrativnog saveta Centra od 27. septembra 1978. godine Sekretarijat je dobio ovlašćenje rešavanja sporova između države i privatnopravnih lica kada država u sporu ili zemlja porekla privatnog lica nisu države ugovornice Konvencije, odnosno kada spor ne proizilazi direktno iz investicije. S obzirom da "Pravila o dodatnom mehanizmu" ne ulaze u okvir Konvencije, otvara se problem izvršenja odluka donetih primenom ovih mehanizama. Stoga je ovim Pravilima utvrđeno da arbitražna procedura mora biti sprovedena na teritoriji države koja je strana ugovornica Njujorške konvencije o priznanju i izvršenju stranih arbitražnih odluka, čime se osigurava sprovođenje odluka donetih primenom ovih Pravila. Najveći broj bilateralnih sporazuma o zaštiti investicija¹⁹²daju mogućnost rešavanja sporova prema "Pravilima o dodatnoj olakšici" ICSID.

4.3.1. Osnovne karakteristike rešavanja investicionih sporova pred ICSID centrom

Osnivanjem ICSID centra učinjen je napredak u proceduralnoj zaštiti stranog investitora. Za razliku od drugih međunarodnih arbitražnih institucija, pre svega onih namenjenih rešavanju trgovačkih sporova, Centar nema privatnopravni karakter. Osnov njegovog nastanka je međudržavni sporazum. Centrom upravlja međunarodna organizacija. Ove dve činjenice daju neophodan autoritet arbitražnim odlukama Centra

Najvažnija karakteristika ICSID je njegova nezavisnost od domaćeg pravnog sistema. Ova autonomija od uticaja nacionalnih pravnih poredaka ostvarena je: kriterijumom određivanja nadležnog prava procedure i primenljivog materijalnog prava; isključenjem prava na korišćenje "domaćih pravnih puteva" u prisustvu validne saglasnosti za rešavanje sporova pred ICSID centrom; ustanovljavanjem "konačnog" karaktera odluka ICSID arbitraža.

Druga važna karakteristika ICSID centra je "institucionalna podrška" koju uživa kao telo pod okriljem Svetske banke.

Treća karakteristika Centra je što, kao sistem namenjen isključivo rešavanju investicionih sporova država i stranih investitora, omogućava stvaranje jedinstvenih pravila interpretacije odredbi relevantnih međunarodnih izvora.¹⁹³ Mada se u ICSID konvenciji precedenti ne navode kao izvori materijalnog prava koje se primenjuje na rešavanje sporova, u praksi se dešava da se ICSID arbitraže na njih pozivaju, uz naglašavanje da precedenti nisu pravno obavezujući, ali da se arbitraža smatra "ovlašćenom" da se osloni na stavove sadržane u odlukama arbitraža Centra.¹⁹⁴

¹⁹² Videti: čl. VI st. 3. ii) Modela bilateralnog sporazuma o zaštiti investicija (eng. "Bilateral Investment Treaties"-BIT) SAD; čl. 8. st. 2. a) Modela BIT Velike Britanije; čl. 9. st. 4. Sporazuma SCG i Holandije; čl. 10. st. 2 b) pod ii) Sporazuma SCG i Hrvatske.

¹⁹³ ICSID centar je za sada jedina institucija čija je isključiva funkcija rešavanje investicionih sporova.

¹⁹⁴ Navedeni citat sadržan je u preelimiranoj odluci o prihvatanju nadležnosti u sporu „Metnax Corporation v. United States of America” od 07. 08. 2002. godine. Pun tekst odluke dostupan je na sajtu: www.naftaclaim.com.

Četvrta karakteristika Centra je da se investitoru omogućava samostalno ostvarivanje i zaštita prava pred neutralnom institucijom nezavisnom od uticaja države domaćina: stvarni tužilac tuži stvarnog štetnika.

Peta karakteristika ICSID centra je težnja za postizanjem uravnoteženog pristupa i uvažavanja interesa kako investitora,¹⁹⁵ tako i države domaćina.¹⁹⁶ Time se ostvaruje jedan od osnovnih ciljeva osnivanja Centra: promocija i unapređenje tokova stranih ulaganja. U literaturi se slikovito opisuje da se arbitri moraju ponašati kao "hodači po žici, jer incident avanturistički nastrojenog arbitra koji ide izvan ovlašćenja koja su mu data, u osjetljivim okolnostima može biti dovoljan da generiše "a priori" odbijanje nadležnosti ICSID centra".¹⁹⁷

Investitor koji pred ICSID centrom ostvaruje svoje pravo suočava se sa rizikom da njegova buduća investiciona aktivnost bude pod „senkom” učešća u proceduri protiv određene države domaćina. Sasvim je moguće da, uzimajući u obzir pravo države da diskreciono odluči o dopuštenosti stranog investiranja¹⁹⁸, investitor za koga se zna da je sklon ostvarivanju svojih prava pred ICSID ili drugim međunarodnim tribunalima protiv receptivne države bude lišen prava na ulaganje.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Primer odredbe koja uvažava interes stranog investitora da svoj zahtev protiv receptivne države ostvaruje pred forumom autonomnim od prava domaće države je pravilo o isključivoj nadležnosti Centra za rešavanje sporova, kada su ispunjeni uslovi za zasnivanje njegove jurisdikcije. Naime, član 26. Konvencije predviđa da saglasnost strana u odnosu na rešavanje investicionih sporova obuhvata i njihovo slaganje sa isključenjem prava na korišćenje bilo kojih drugih pravnih sredstava, uključujući i pravna sredstva raspoloživa u skladu sa odredbama domaćeg zakonodavstva ("lokalna pravna sredstva").

¹⁹⁶ Tipičan primer odredbe čiji je cilj unapređenje poverenja država uvoznica kapitala je načelna zabrana državi porekla investitora da koristi sredstva diplomatske zaštite u cilju ostvarivanja zahteva svog investitora koji je strana u sporu pred ICSID arbitražom. Time se eliminiše se strah država domaćina kapitala (najčešće nerazvijenih i zemalja u razvoju) da će strani investitori koristiti intervencije svojih moćnih država porekla u slučaju da ne budu zadovoljni odlukom ICSID arbitraže. Ovakvo opredeljenje Centra doprinosi depolitizaciji investicionih sporova. Diplomatska zaštita "per se" uključuje i komponentu političke oportunističke, odnosno zaštite investitora je u funkciji interesa porekla. Eliminisanje prava na diplomatsku zaštitu ostavlja investitoru "kontrolu" nad svojim zahtevom u odnosu na receptivnu državu. U njegovoj je dispoziciji da, u skladu sa sopstvenim interesima, odluči da li će i na koji način ostvarivati svoje pravo.

¹⁹⁷ Spelliscy, S, "Burning the Idols of Non-Arbitrability: Arbitrating Administrative Law Disputes with Foreign Investors", *American Review of International Arbitration*, 2001, 95, str. 118-119; navedeno prema: Myrvang, Anna, "An Illustration of How Traditional Arbitration is Being Changed by Modern International Investment Law: Investor-State Arbitration under NAFTA Chapter XI and the Energy Charter Treaty", *Journal of Petroleum and Mineral Law & Policy*, University of Dundee, Scotland, UK; pun tekst dokumenta dostupan je na adresi: <http://www.dundee.ac.uk/cepmlp/journal/html/archives.htm>, str. 8.

¹⁹⁸ Kao što je već rečeno, u pravnom režimu tzv. „predinvesticione faze” preovlađuje "konzervativni" koncept, koji isključuje primenu načela najpovlašćenije nacije i nacionalnog tretmana u ovoj fazi procesa investiranja.

¹⁹⁹ Tako se u dostupnim radovima navodi da ima primera kako pokretanje arbitražnog postupka protiv države domaćina bivše republike SSSR-a uzrokuje da druge države, bivše sovjetske republike, stave na „crnu listu” investitora koji je inicirao arbitražni postupak, odnosno uskrate mu mogućnost investiranja. Navedeno prema: Wälde, Thomas, „Investment Arbitration under the Energy Charter Treaty: From Dispute Settlement to Treaty Implementation” October, 1998, Conference of Energy-Arbitration Gulf Arbitration Centre, *Journal of Petroleum and Mineral Law & Policy*, University of Dundee, Scotland, UK; 264

ICSID arbitraža je danas opšte prihvaćeni metod rešavanja investicionih sporova. U prilog ove tvrdnje mogu se izneti sledeće činjenice:

- a) najveći broj država u razvoju pristupio je Konvenciji;
- b) bilateralni sporazumi o zaštiti investicija, gotovo bez izuzetka, upućuju na arbitražu Centra kao isključivi, ili alternativni (uz "ad hoc" arbitražu regulisanu UNCITRAL arbitražnim pravilima ili privatnopravne arbitražne institucije, poput arbitraže MTK ili Arbitraže Instituta u Stokholmu) forum pred kojim se vode sporovi države i stranog investitora.²⁰⁰ Isto važi i za multilateralne sporazume poput NAFTA sporazuma i Povelje o energiji²⁰¹. Nadležnost ICSID arbitraže predviđena je i bilateralnim sporazumima o zaštiti investicija koje je zaključila SCG.²⁰²
- c) kvantitativni indikatori, odnosno broj sporova koji je rešen ili se rešava u arbitražnim postupcima pred ICSID centrom²⁰³.

Ove činjenice ukazuju na uspeh kreatora Svetske banke da obezbedi moderni i sofisticirani mehanizam rešavanja investicionih sporova, koji, pored svog kliničkog dejstva, manifestovanog u vođenju arbitražne procedure, ima i preventivnu funkciju u odnosu na samu mogućnost nastanka spora. Države domaćini, ali i strani investitor, u prisustvu opcije rešavanja potencijalnog spora pred nepristrasnim, profesionalnim i autoritativnim forumom, svakako će odgovornije i sa većim stepenom "dobre vere" pristupiti izvršavanju svojih obaveza, te pokušati da eventualne nesaglasnosti reše pre nego što suprotnosti eskaliraju do mere koja zahteva angažovanje arbitražne procedure.

pun tekst dokumenta dostupan je na adresi:
<http://www.dundee.ac.uk/cepmlp/journal/html/archives.html>

²⁰⁰ Videti modele bilateralnih sporazuma (BIT) Austrije (čl. 8. st. 2.), Nemačke (čl. 11. st. 2.), Holandije (čl. 9.), Švajcarske (čl. 9. st. 2), Velike Britanije (čl. 8. st. 2. a), SAD (čl. VI st. 3 a pod i).

²⁰¹ Videti: čl. 1120 NAFTA sporazuma; čl. 26. Povelje o energiji.

²⁰² Videti: sporazume SCG sa Austrijom (čl. 9. st. 3. b), BiH (čl. 8. st. 2. c), Holandijom (čl. 9. st. 2. a), Hrvatskom (čl. 10. st. 2. b pod i) i Turskom (čl. VII st. 2a)

²⁰³ Prema podacima sa sajta www.worldbank.org/icsid na dan. 30. 04. 2004. godine, do danas je konačno rešeno 79 sporova država ugovornica i stranih investitora. U toku je rešavanje 63 spora. Navedeno prema: „ICSID Annual Report 2003”, Washington, December 2003, str. 14. dokument je dostupan na sajtu: www.worldbank.org/icsid.

UDK 331.56(497.113)

Gordana Vuksanović

Filozofski fakultet

Novi Sad

SOCIOLOŠKI ASPEKTI NEZAPOSLENOSTI I MOGUĆNOSTI MEĐUNARODNE MOBILNOSTI RADNE SNAGE

Rezime

Kretanje nezaposlenosti na području Vojvodine u periodu od 1990. godine ukazuje na kontinuirano uvećanje broja onih koji traže zaposlenje. Iako se porast nezaposlenosti u ovom razdoblju nalazi ne samo pod uticajem promena u sferi ekonomskog i političkog sistema već i građanskog rata na prostorima bivše SFRJ, sankcija UN itd., uvećanje nezaposlenosti ne predstavlja specifičnost samo ovog perioda.

Cilj rada je da ukaže na sličnosti i razlike u strukturi i razvoju nezaposlenosti pre i posle devedesetih godina prošlog veka. Istovremeno, da bi se ukazalo na mogućnosti i prednosti međunarodne mobilnosti radne snage kao jednog od mogućih puteva za prevažilaženje nezaposlenosti, podaci o kretanju nezaposlenosti na području Vojvodine upoređiću se sa podacima pograničnih regija u Madarskoj (Csongrad i Bacs-Kiskun) i Rumuniji (Timis i Caras-Severin).

Kao izvori podataka koristiće se statističke publikacije, relevantni naučni i stručni radovi.

Ključne reči: nezaposlenost, mobilnost radne snage, zapošljavanje, saradnja

SOCIOLOGICAL ASPECTS OF UNEMPLOYMENT AND THE POSSIBILITIES FOR INTERNATIONAL MOBILITY OF LABOUR FORCE

Summary

Unemployment trends in the Vojvodina region in the period after 1990 point to the continual increase in the number of those who seek employment. Although the increase in unemployment in this period is not influenced only by the changes in the sphere of economic and political system, but also by the civil war in the regions of the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia, UN sanctions etc, the increase in unemployment is not specific for this period only.

The goal of the paper is to point to the similarities and differences in the structure and development of unemployment before and after the 1990s. At the same time, in order to point to the possibilities and advantages of the international mobility of labour force as one of the possible ways to overcome unemployment, the data about the unemployment trends in the Vojvodina region will be

compared with the data from the bordering regions in Hungary (Csongrad and Bacs-Kiskun) and Romania (Timis and Caras-Severin).

Statistical publications, relevant scientific and professional works will be used as data sources.

Key Words: Cooperation, Employment, Mobility of Labour Force, Unemployment

Za većinu ljudi, stalan posao predstavlja predulov za zadovoljavanje niza potreba. U slučaju nezaposlenosti one ili ostaju nezadovoljene ili se obim i kvalitet njihovog zadovoljavanja redukuje. Pravo na rad razmatra se u različitim društvenim uređenjima, u različitim vremenima i mestima. Godine 1848. vlada Francuske republike izdala je dekret "kojim se jamči život radnika od rada i rad svima građanima. Još pre ove deklaracije zahtjev za rad...izražen je u Manifestu komunističke partije. Isto tako u savremenim deklaracijama, kao u uvodu Ustava Organizacije ujedinjenih nacija, naznačuje se 'ponovo utvrditi vjeru u osnovna prava čovjeka...', a u članu 55 istog Ustava stoji da OUN, između ostalog, saraduje na povišenju nivoa života, punoj zaposlenosti stanovništva" (Farkaš, 1955 : 3).

Praćenje (ne)zaposlenosti jedan je od preduslova za planiranje budućeg razvoja. Nastojanje da se međunarodne granice učine "propustljivijim" i omogućće cirkulaciju kako robe tako i radne snage uvećava potrebu za prikupljanjem međunarodno uporedivih podataka o obimu i strukturnim osobenostima (ne)zaposlenosti. Trenutno, značajne razlike u metodologijama popisa onemogućavaju sticanje celovitijeg uvida u pogledu kretanja (ne)zaposlenosti Vojvodine i susjednih regiona. Kao osnovni izvor podataka javljaju se publikacije statističkih institucija koje na osnovu obuhvata celokupnog stanovništva, tj. svih registrovanih zaposlenih odnosno nezaposlenih, ili periodičnih anketa, prate ovu pojavu. Analiza (ne)zaposlenosti bazirana na statističkim podacima samo je jedan od pokazatelja rasprostranjenosti pojave, ali ne rasvetljava u potpunosti suštinu problema. Da bi se rasvetlili različiti oblici, uzroci i posledice (ne)zaposlenosti, neophodno je, osim statističkog, u praćenje (ne)zaposlenosti uključiti i sociološki pristup, ili, preciznije, interdisciplinarni pristup u kome bi i sociološki aspekt bio zastupljen. Nažalost, uloga sociologa i sociologije u praćenju i rešavanju problema (ne)zaposlenosti srazmerna je ugledu koji ova profesija uživa u društvu. Pokušaji da se još tokom 80-tih godina prošlog veka definiše uloga sociologa u oblasti zapošljavanja nisu urodili plodom (Uglješić, 1978.). Kao i onda, još uvek se ne zna "prava uloga i osnovna djelatnost sociologa" i to, ne samo u sferi zapošljavanja već u društvu uopšte. Osnovna delatnost sociologa vidi se u sferi politike ili socijalnog rada. Dok se, s jedne strane, sociologija poistovećuje sa drugim profesijama, s druge strane, kao jedino prepoznatljivo zanimanje sociologa javlja se nastavnički poziv²⁰⁴. Ostaje samo dilema, šta on to predaje? Analiza raspoloživih statističkih podataka ima za cilj da ukaže na postojeća ograničenja u praćenju obima i strukturalnih osobenosti (ne)zaposlenosti, kao i na potrebu za rasvetljavanjem subjektivne strane ovog procesa, jer istraživanju

²⁰⁴ M. Jogan kao moguća zanimanja u okviru profesije sociologa spominje sledeća: naučno-istraživački poslovi; pedagoški poslovi; upravno-konsultativni i rukovodeći; stručno-analički (Uglješić, 1978 : 80).

(ne)zaposlenosti treba pristupiti kako s aspekta pojedinca tako i porodice i društva u celini.

U poslednjoj deceniji prošlog veka prirodno i mehaničko kretanje stanovništva ostvarilo je snažan uticaj na obim i strukturne osobnosti (ne)zaposlenog stanovništva regiona koji se porede. Izuzev Bács-Kiskuna, u posmatranom vremenskom razdoblju uočava se kontinuirano opadanje broja zaposlenih u svim regionima (tabela 1.). Godine 1990. zaposleno je preko 628 hiljada stanovnika Vojvodine, a 2002. godine samo 493 hiljade. U toku 2000. godine, na primer, broj zaposlenih nalazi se na nivou iz 1977. Iste godine, na 1000 stanovnika dolazi svega 259 zaposlenih (Opštine u Srbiji 2001, 2002 : 101). Dve godine kasnije, 2002., od 1000 stanovnika Vojvodine zaposleno je 243. Istovremeno, broj zaposlenih u privatnom sektoru beleži porast do 1997. godine kada je registrovano oko 97.000 zaposlenih lica. Već sledeće godine njihov broj je umanjen na 94 hiljade. Godine 2002. u privatnom sektoru je zaposleno 111 hiljada stanovnika što čini 22,5 % od ukupnog broja zaposlenih.

Prema podacima sadržanim u statističkim godišnjacima Mađarske, kretanje broja zaposlenih prema županijama može se pratiti samo u periodu od 1997. do 2002. godine. Ovi podaci zasnivaju se na Anketi o radnoj snazi kojom je obuhvaćeno stanovništvo staro od 15 do 74 godine. Poređenje podataka o nezaposlenima dobijenim, takođe, na osnovu Ankete, sa podacima Nacionalne kancelarije za zapošljavanje pokazuje značajno odstupanje u dobijenim vrednostima, ali ne i u pravcu u kome se promene dešavaju. Na primer, 2002. godine Nacionalna kancelarija za zapošljavanje registrovala je 19.979 nezaposlenih u Bács-Kiskunu i 14.277 u Csongrádu. Iste godine, prema Anketi o radnoj snazi, broj nezaposlenih u Bács-Kiskunu iznosi oko 13.600, a u Csongrádu 9.300, znatno manje od registrovanih vrednosti.

Prema raspoloživim podacima, broj zaposlenih u Csongrádu opao je sa 163 hiljade 1997. godine na 159 hiljada 2002. godine. U istom periodu, dolazi do uvećanja broja zaposlenih u Bács-Kiskunu, sa 197 na 207 hiljade.

Za rumunske županije Caras-Severin i Timis kretanje broja zaposlenih se prati za razdoblje od 1990. do 2001. godine. Poslednju deceniju prošlog veka karakteriše opadanje broja zaposlenih u obe županije. U Caras-Severinu njihov broj je umanjen sa 145 na 68 hiljada, a u Timisu sa 282 na 168 hiljada. U obe županije, do naglašenog opadanja zaposlenosti dolazi na početku devedesetih godina. Na primer, od 1990. do 1991. godine broj zaposlenih u Caras-Severinu umanjen je za 28 hiljada, sa 145 na 117 hiljada, a u Timisu za 22 hiljade, sa 282 na 260 hiljada. Do naglašenog opadanja zaposlenosti u Timisu dolazi i u razdoblju od 1998. do 1999. godine kada je broj zaposlenih umanjen za 36 hiljade, sa 209 na 173 hiljade.

Možemo pretpostaviti da je u županijama Mađarske i Rumunije, kao i u Vojvodini, u uslovima svojinske transformacije i decentralizacije privrednog i vanprivrednog razvoja, došlo i do transformacije latentne nezaposlenosti, nezaposlenosti unutar postojeće zaposlenosti, u manifestnu.

Tabela 1

Zaposlenost (u 1000)

godine	Vojvodina	Mađarska		Rumunija	
		Bács-Kiskun	Csongrád	Caras-Severin	Timis
1990	628	-	-	145	282
1991	619	-	-	117	260
1992	599	-	-	106	237
1993	584	-	-	89	224
1994	572	-	-	103	221
1995	565	-	-	95	210
1996	559	-	-	87	201
1997	548	197*	163*	92	190
1998	538	197*	163*	86	209
1999	522	202*	162*	73	173
2000	513	204*	164*	69	169
2001	505	203*	166*	68	168
2002	493	204*	159*	-	-

Izvor: za Vojvodinu: od 1990. - 2000. godine: SGS, 2001 : 77; za 2001. i 2002. godinu: Saopštenje o zaposlenima, ZP 20, Republički zavod za informatiku i statistiku, Beograd, 2002; za Mađarsku: za 1997: Statistical Yearbook of Hungary 1997, p. 95; za 1998: Statistical Yearbook of Hungary 1998, p. 100; za 1999: Statistical Yearbook of Hungary 1999, p. 100; za 2000: Statistical Yearbook of Hungary 2000, p. 99; za 2001: Statistical Yearbook of Hungary 2001, p. 85; za 2002: Statistical Yearbook of Hungary 2002, p.108; za Rumuniju: od 1990. do 1995: Romanian Statistical Yearbook 1996, p. 768; od 1996. – 2001: Romanian Statistical Yearbook 2002, p. 644.

Opadanje broja zaposlenih karakteristično je i za muški i za ženski deo populacije (tabela 2.). Zapošljavanje žena jedan je u nizu pokazatelja društveno-ekonomskog razvoja. Na obim i kvalitativne osobenosti zaposlenih žena, pored opštih mogućnosti zapošljavanja, deluju i karakteristike ženske radne snage, položaj i uloga žene u porodici i društvu, podruštvljavanje poslova u domaćinstvu. Na teže zapošljavanje žena u odnosu na muškarce utiče njihova reproduktivna sposobnost u fertilnom dobu, u starosti kada se žene nalaze na vrhuncu svojih ne samo reproduktivnih već i radnih sposobnosti. Ideja o važnosti zapošljavanja žena za preobražaj njihovog društvenog položaja vodi ka pojednostavljenom zaključivanju da njihova ekonomska aktivnost određuje njihov položaj. Empirijska istraživanja su odavno pokazala da se i zaposlene žene suočavaju sa nizom problema, ali i da su to “problemi cijelog društva: žena i muškaraca”, tj. da se samo pomoću participacije svih, cijelog društva, mogu riješiti socijalni problemi žene” (Tomić, 1974 : 152). Zapošljavanje žena, međutim, samo je preduslov u procesu njihove individualne i društvene emancipacije. Stupanj društveno-ekonomske razvijenosti određuje i raznovrsnost i dostupnost ustanova i usluga koje treba da omoguće zadovoljavanje

potreba dece za vreme odsutnosti roditelja, kao i obavljanje kućnih poslova. Još tokom 70-tih i 80-tih godina uočena je visoka korelacija između stepena ekonomske razvijenosti nekog regiona i zadovoljstva žena mrežom ustanova za smeštaj i čuvanje dece (Tomić, 1974 : 141). U uslovima naglašene ekonomske krize, niskih primanja, nestabilnosti zaposlenja i visoke nezaposlenosti, ideja o podruštvljavanju funkcija porodice prihvatljiva je za mali broj ljudi.

Umesto očekivanog većeg zapošljavanja, došlo je do opadanja broja zaposlenih žena i, verovatno, porasta njihovog zapošljavanja u sivoj ekonomiji. Zbog toga, treba imati u vidu da statističko praćenje zaposlenosti ne obuhvata veliki deo ukupne aktivnosti ženskog stanovništva.

Tabela 2

Zaposleni prema polu

županije	godine	ukupno	muškarci	žene
Bács-Kiskun	1998	212.900	120.300	92.600
	1999	214.000	121.300	92.700
Csongrád	1998	171.800	97.200	74.600
	1999	168.000	95.500	72.500
Caras-Severin	1998	187.900	100.300	87.600
	1999	177.400	94.100	83.200
Timis	1998	357.200	181.200	176.300
	1999	337.100	170.100	167.400
Vojvodina	1998	538.000	311.000	227.000
	1999	522.000	302.000	220.000

Izvor: Za županije u Mađarskoj i Rumuniji: International Statistical Yearbook, 2002; za Vojvodinu: isto kao za tabelu 1.

Za mađarske i rumunske županije, nažalost, ne raspolaže se, na međunarodnom nivou, podacima o kretanju broja zaposlenih u oblasti privatne svojine. Analiza raspoloživih podataka, kako statističkih tako i naučnih i stručnih radova, na nivou Vojvodine, ukazuje na značajne izmene u pogledu zapošljavanja u oblasti privatnog sektora. Treba napomenuti da razvoj privatnog sektora, pre svega male privrede, ne predstavlja specifičnost društava u tranziciji. Kritika nekadašnje megalomanije u investiranju, “da se ima velika fabrika, a ne kolektiv koji uspešno posluje”, praćene otporima privatnoj svojini javlja se znatno pre razdoblja svojinske transformacije. U bivšoj SFRJ, još u vreme samoupravnog socijalizma, mala privreda je tretirana ne samo kao ekonomsko već i kao socijalno pitanje, jer može da se razvija i na privredno nedovoljno razvijenim područjima na kojima je prisutna nezaposlenost²⁰⁵. Osamdesetih godina učešće male privrede u privrednoj strukturi

²⁰⁵ U društvenom planu razvoja SFRJ za period od 1976. do 1980. godine utvrđeno je da će se: “U cilju obogaćivanja privredne strukture stvarati uslovi za svestraniji i brži razvoj tzv. male privrede, koju sve više

SFRJ iznosi 4 %, u Španiji i Črčkoj oko 25 %, u SAD 15 %, Italiji, Austriji i Norveškoj oko 30 %, Japanu 43 % itd. (Milenović, 1979 : 25).

Delatnost

Na nivou regiona, podaci o strukturi zaposlenih prema delatnosti dostupni su samo za rumunske županije i Vojvodinu. U odnosu na Vojvodinu, ne uočavaju se značajnije razlike u pogledu raspodele stanovništva prema granama delatnosti. U Vojvodini oko $\frac{1}{4}$ zaposlenih radi u vanprivrednim delatnostima, a preko $\frac{3}{4}$ u privrednim (tabela 3.). Najbrojnija su lica zaposlena u prerađivačkoj industriji (36,1 %), zatim poljoprivredi, šumarstvu i vodoprivredi (11,3 %), zdravstvu i socijalnom radu (10,9 %), obrazovanju (8,6 %) i td. Za razliku od Vojvodine, u Caras-Severinu i Timisu je manje zaposlenih u oblasti poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (4,6 % i 3,7 %) i znatno više zaposlenih u oblasti trgovine (11,1 % i 10,7 %).

Prema raspoloživim podacima, a koji se odnose na polnu strukturu zaposlenih prema delatnosti, godine 1998. u Vojvodini žene čine nešto više od $\frac{1}{3}$ (34,6 %) zaposlenih u privrednim delatnostima i čak oko $\frac{2}{3}$ (68,7 %) zaposlenih u vanprivrednim delatnostima (SB 2274, 2001 : 28). O razlikama u visini ličnih dohodaka muškaraca i žena, usled nedostatka neposrednih podataka, možemo zaključivati na osnovu zastupljenosti muškaraca, odnosno žena u pojedinim granama delatnosti i razlikama u visini ličnih dohodaka u tim granama. Visina prosečnih zarada po zaposlenom prema delatnosti pokazuje da žene preovlađuju u delatnostima sa nižim prosečnim zaradama po zaposlenom. Na primer, u periodu januar-septembar 2002. godine ukupna prosečna zarada po zaposlenom u Vojvodini iznosi 9.938. U isto vreme, zaposleni u ugostiteljstvu u proseku zarađuju 5.872 dinara, a u trgovini 7.245. Prosečna zarada zaposlenih u obrazovanju je skoro na nivou opšteg proseka 9.401, ali je znatno ispod zarade onih koji se bave proizvodnjom električne energije, gasa, vode, ili vađenjem rude i kamena, tj. niža je od zarade u onim delatnostima u kojima preovlađuje muška radna snaga (Saopštenje br. 239, 2002 : 3, 5). I pored predrasude o češćim odsustvovanjima žena s posla, one su poželjna radna snaga u onim granama delatnosti u kojima su primanja niža. Navedene tendencije uočene su i u vreme socijalizma. Kao i tada, žene su dominantna radna snaga u industriji tekstila i obuće, montaže u elektrotehničkoj industriji, u prometu robe i novca, ali, kao što je zapaženo ne zbog "psihofizičke sposobnosti (žena) – okretnosti prstiju ili istančanih čula...a sve više zato što oplodnja kapitala pomoću tih grana i faza rada pretpostavlja jeftinu i usiljenu upotrebi podložnu radnu snagu" (Vidaković, 1974 : 207).

treba razvijati kao kooperanta industrije i drugih delatnosti i time šire otvoriti mogućnost za veće zapošljavanje radno sposobnog stanovništva, kao i potpunije korišćenje izvoznih mogućnosti i podmirivanje domaćih potreba" (Milenović, 1979 : 25).

Tabela 3

Zaposleni po granama delatnosti, godišnji prosek

Delatnosti	Vojvodina 2003	Caras- Severin 2001	Timis 2001
Ukupno	100,0	100,0	100,0
poljoprivreda, šumarstvo i vodoprivreda	11,3	4,6	3,7
ribarstvo	0,2		
vađenje ruda i kamena	0,6	4,7	1,0
prerađivačka industrija	36,1	34,8	40,4
proizvodnja el. energije, gasa i vode	2,4	3,6	3,1
građevinarstvo	4,7	6,4	6,6
trgovina na veliko i malo, opravka	6,3	11,1	10,7
hoteli i restorani	1,1	2,0	1,2
saobraćaj, skladištenje i veze	6,6	7,9	7,1
finansijsko posredovanje	2,3	1,0	1,0
poslovi s nekretninama, iznajmljivanje	1,7	2,3	4,0
državna uprava i socijalno osiguranje	4,5	4,6	2,6
obrazovanje	8,6	7,7	9,0
zdravstveni i socijalni rad	10,9	7,6	7,0
druge javne i lične usluge	2,7	1,7	2,5

Izvor: za Vojvodinu: Vuksanović, 2003 : 69; za Rumuniju: Romanian Statistical Yearbook 2002, p. 646 – 649.

Nezaposlenost

Porast nezaposlenosti odlika je svih posmatranih regiona (tabela 4.). Od 1990. do 2002. godine broj nezaposlenih u Vojvodini kontinuirano raste. Godine 1990. iznosio je 127.962, a 2002. godine 275.091. Do smanjenja broja nezaposlenih dolazi jedino tokom 1997. godine što se, delom, može objasniti i uvećanjem zapošljavanja u privatnom sektoru. Među nezaposlenima sve je veći broj onih koji prvi put traže zaposlenje. Možemo pretpostaviti da je među njima najveći broj mladih koji su završili školu i pokušavaju da ostvare svoje pravo na rad. Godine 1990. lica koja prvi put traže zaposlenje čine 42,4 % ukupnog broja nezaposlenih, a 2002. godine 56,7 % (Vuksanović, 2003 : 70). Prema podacima iz 2000. godine, na 1000 stanovnika Vojvodine dolazi 117 nezaposlenih (Opštine u Srbiji 2001, 2002 : 117). Dve godine kasnije, 2002., njihov broj je uvećan na 135.

U periodu od 1990. do 2002. godine u mađarskim županijama Bács-Kiskun i Csongrád broj nezaposlenih je uvećan sa 3.793 na 19.979, odnosno sa 3.077 na 14.277. Stopa nezaposlenosti uvećana je sa 1,5 na 6,2 za Bács-Kiskun, odnosno sa 1,5 na 5,5 za Csongrád. U rumunskoj županiji Caras-Severin 1991. godine je registrovano 1.212

nezaposlenih, a 2001. godine 17.707. U istom razdoblju, broj nezaposlenih u Timisu uvećan je sa 507 na 9.839. U oba rumunska regiona najveći broj nezaposlenih zabeležen je 1994. godine. Te godine stopa nezaposlenosti za Caras-Severin iznosi 10,4 a za Timis 7,2. Veća stopa nezaposlenosti zabeležena je jedino 2001. godine za Caras-Severin, 11,6.

Tabela 4

Nezaposlenost (u 1000)

godine	Vojvodina	Mađarska		Rumunija	
		Bács-Kiskun	Csongrád	Caras-Severin	Timis
1990	127.962	3.793	3.077	-	-
1991	159.927	-	-	1.212	578
1992	188.052	44.677	26.604	-	-
1993	201.894	-	-	-	-
1994	212.002	-	-	18.352	25.460
1995	225.429	24.919	18.347	16.374	13.409
1996	243.291	24.370	17.643	12.313	7.563
1997	210.945	24.711	18.118	-	-
1998	-	21.970	15.391	-	-
1999	-	22.829	15.783	-	-
2000	231.434	21.248	15.141	-	-
2001	246.836	20.143	13.588	17.707	20.073
2002	275.091	19.979	14.277	-	-

Izvor: za Vojvodinu (godišnji prosek): od 1990. - 2000. godine: SGS, 2001 : 77; za 2001. i 2002. godinu: Saopštenje o zaposlenima, ZP 20, Republički zavod za informatiku i statistiku, Beograd, 2002; za Mađarsku: za 1990: Hungarian Statistical Yearbook 1990, p. 59; za 1992 i 1995: Statistical Yearbook of Hungary 1995, p. 81; za 1996: 1996, p. 86; za 1997: 1997, p. 96; za 1998: 1998, p. 101; za 1999: 1999, p. 101; za 2000: Statistical Yearbook of Hungary 2000, p. 100; za 2001: 2001, p. 86; za 2002: Statistical Yearbook of Hungary 2002, p. 109; za Rumuniju (stanje 31. decembra): za 1991: Romanian Statistical Yearbook 1992, p. 144, 145; za 1994: Romanian Statistical Yearbook 1995, p. 774, 775; za 1995: Romanian Statistical Yearbook 1996, p. 778, 779; za 1996: Romanian Statistical Yearbook 1997, p. 818, 819; za 2001: Romanian Statistical Yearbook 2002, p. 656, 657.

Napomena: za Vojvodinu: godišnji prosek; za 1998. i 1999. godinu Republički zavod za tržište rada objavljuje podatke samo za Republiku Srbiju.

Iako broj nezaposlenih kontinuirano raste, nezaposlenost na području Vojvodine, kao, verovatno, i u regionima Rumunije i Mađarske, ne predstavlja osobenost razdoblja svojinske transformacije i naglašene decentralizacije u sferi ekonomije. U praksi, kao i u teoriji, problem nezaposlenosti predstavljao je predmet niza rasprava i u periodu socijalizma. Godine 1971. stopa nezaposlenosti, odnos između broja nezaposlenih i ukupnog broja zaposlenih, iznosi 6,7 % (Petrović-

Zmijanović, 1972 : 26). Prema istom izvoru, stopa ukupne nezaposlenosti, uključujući privremeno nezaposlene u poljoprivredi a izuzimajući radnike na radu u inostranstvu, kreće se oko 15 %. U isto vreme, ukazuje se i na porast broja nezaposlenih “školovanih kadrova”, kao i na to da treba “računati i s eventualnim ponovnim zatvaranjem radnih organizacija za prijem novih radnika” (Petrović-Zmijanović, 1972 : 27). I pored neospornog prava na rad, na zaposlenje, privremena nezaposlenost predstavlja “normalno” stanje kako za pojedince tako i za društvo u celini. Krajem 80-tih kao činioci privremene nezaposlenosti navode se (Uglješić, 1978 : 82):

- svake godine za zaposlenje stasa određen broj mladih ljudi;
- neki ljudi menjaju mesto stanovanja i zaposlenje te usled toga ostaju nezaposleni;
- transfer poljoprivrednog stanovništva sa sela čemu treba priključiti i “deo povratnika iz inostranstva koji tamo odlaze iz poljoprivrede, a vraćaju se zajednicama za zapošljavanje kao industrijski radnici”;
- tehnološki napredak koji svake godine isključuje određeni broj zaposlenih.

Trenutno, iako je značaj nekih činilaca umanjen, stvarna nezaposlenost je znatno veća od registrovane. Tako, na primer, ne može se više govoriti o značajnom uticaju povratnih tokova na kretanje broja nezaposlenih²⁰⁶.

Analize nezaposlenosti zasnivaju se na podacima o evidentiranoj nezaposlenosti, tj. na podacima o broju lica izvan radnog odnosa koja traže zaposlenje i redovno se prijavljuju službi za zapošljavanje. Na osnovu temeljnijeg uvida u obim i strukturne osobenosti (ne)zaposlenih u Vojvodini, može se pretpostaviti da je stvarna nezaposlenost znatno veća od evidentirane.

O tome koga treba smatrati nezaposlenim, ne postoji još uvek usaglašenost mišljenja. Na teorijskom nivou, razlikuju se frikciona, ciklična i skrivena nezaposlenost (Mandić, 1977 : 1021, 1022). Frikciona nezaposlenost “proizilazi iz dinamičkog karaktera moderne industrijske proizvodnje, gdje se brzo mijenjaju potrebe za radnom snagom, ne samo po veličini nego i po obrazovnoj, starosnoj i prostornoj strukturi.” Ciklična nezaposlenost pogađa celu ekonomiju, ona nastaje “...smanjenjem potražnje za radom, dok se ponuda rada ne smanjuje.” Pod skrivenom nezaposlenošću podrazumevaju se nezaposleni koji “ne rade s punom efikasnošću, tako da bi se iz proizvodnog ili radnog procesa mogao izvaditi određen broj ljudi, a da se proizvodnja ne smanji...”

U praksi, nailazi se na tri preovlađujuća shvatanja (Mandić, 1977 : 1020):

- Prema prvom, svo radno sposobno stanovništvo koje je potpuno nezaposleno, ili nedovoljno zaposleno, treba smatrati nezaposlenim, bez obzira na to da li je evidentirano kod službe za zapošljavanje.
- Prema drugom shvatanju, formalno-pravnom, “nezaposlenim se smatra svako lice koje nije u radnom odnosu, niti se bavi privatnom profesionalnom djelatnošću, ako se registrira kod službe za zapošljavanje.”

²⁰⁶ Nakon izbijanja građanskog rata na prostorima bivše SFRJ uočava se zaustavljanje povratnih tokova. Na primer, godine 1990. u Srbiju su se vratila 4.174 emigranta, a 1991. godine 1.202 (Vuksanović, 2001 : 16).

- Treće shvatanje ukazuje na to da ne žele sva lica da se prijave službi za zapošljavanje, kao i da sva lica koja su evidentirana kod službe za zapošljavanje ne treba smatrati nezaposlenima.

Raspoloživi podaci pokazuju da su ova zapažanja, iako nastala pre skoro trideset godina, još uvek aktuelna. Nije svo stanovništvo radnog uzrasta, čak i kada bi im se pružila prilika, spremno da se zaposli te se, usled toga, i ne prijavljuje na tržište rad. Polazeći od Pigon-ove ideje o dobrovoljnoj nezaposlenosti (prema Mandić, 1977 : 1023), ovaj tip nezaposlenosti, takođe, možemo nazvati dobrovoljna nezaposlenost. U savremenim uslovima, mogu se izdvojiti dva motiva za dobrovoljnu nezaposlenost: a) osoba ne želi da radi za nizak lični dohodak; b) osoba ne želi da radi jer ima dosta obaveza izvan procesa rada²⁰⁷. Nasuprot dobrovoljno nezaposlenima, prisilno nezaposlene čine lica koja su u radnom uzrastu, traže zaposlenje, žele da rade ali ne mogu da nađu posao. Sva lica registrovana kod službe za zapošljavanje ne bi trebalo smatrati nezaposlenim, npr. žene koje ne žele da se zaposle, ali se prijavljuju na tržište rada kako bi ostvarile pravo na socijalnu i zdravstvenu zaštitu. Podaci o dužini čekanja na posao u Vojvodini u 2002. godini pokazuju da od ukupnog broja nezaposlenih 11,9% čeka na posao više od 10 godina. Među nezaposlenima koji čekaju posao više od 10 godina prevladavaju žene, 65,8 %, što je 14,6 % svih nezaposlenih žena²⁰⁸. U ovoj kategoriji, najverovatnije, su i one koje ne traže posao, ali su se prijavile na tržište rada kako bi ostvarile pravo na zdravstvenu zaštitu.

Pitanje je i da li treba smatrati zaposlenima one koji delimično koriste svoj radni potencijal? Kako evidentirati novi oblik (ne)zaposlenosti, naročito rasprostranjen u zemljama u tranziciji, izražen u “sivoj ekonomiji”. Najsažetije: “Nezaposlen je čovjek koji hoće raditi a društvo mu ne daje mogućnost rada” (Farkaš, 1955 : 3).

Socijalno – psihološke posledice nezaposlenosti mogu se analizirati s aspekta nezaposlenog lica, porodice, društva. Imajući u vidu opseg negativnog delovanja nezaposlenosti neophodno je redefinisati pojmove zaposlenosti, odnosno nezaposlenosti kako bi se, blagovremeno, društvene akcije usmerile prema onima kojima je pomoć i potrebna i, na osnovu pouzdanijih podataka, izgradili programi daljeg razvoja. Ako je puna zaposlenost stanje koje se ne može dostići, onda treba težiti što većoj zaposlenosti.

Starosno-polna struktura nezaposlenih

Podaci o polnoj strukturi nezaposlenih odnose se na Vojvodinu i rumunske županije (tabela 5.). Od 1990. do 2002. godine broj nezaposlenih žena u Vojvodini uvećan je za 69.968, od 77.484 na 147.452. Godine 1990. žene su činile 60,5 % od ukupnog broja nezaposlenih. Nakon ove godine, njihov udeo u ukupnom broju nezaposlenih je uvek preko 50 % i kreće se u rasponu od 51,7 % (1996. godine) do

²⁰⁷ Prema J. M. Keynes postoji prisilna nezaposlenost, tj. ljudi su nezaposleni ne svojom voljom, “kada se snizi realna najamnina a ponuda je i potražnja rada veća od stupnja zaposlenosti kod te snižene najamnine. Keynes smatra da pad realne najamnine izaziva nezaposlenost, jer najamni radnici *ne žele* raditi uz sniženu realnu najminu, i stoga istovremeno postoji i ponuda i potražnja” (Farkaš, 1955 : 4).

²⁰⁸ Republički zavod za tržište rada – Filijala Novi Sad, stanje 31. 12. 2002. godine

56,1 % (1991. godine). Među njima je, možemo pretpostaviti, i znatan broj žena koje su ostale bez posla usled likvidacije firmi, ili su u uslovima nestabilnog tržišta, svojinske transformacije, promena u strukturi proizvodnje postale višak. Mnoge od njih su, verovatno, radile na određeno vreme, ali im je u uslovima zatvorenog tržišta onemogućeno produžavanje radnog odnosa. Na opravdanost ove pretpostavke ukazuje i kvalifikaciona struktura nezaposlenih žena. Od ukupnog broja nezaposlenih žena u Vojvodini 2002. godine više od 1/3 (37,2 %) je nekvalifikovano, što, nesumnjivo, otežava dobijanje zaposlenja. Među nezaposlenim ženama svega 2,3 % ima visoko obrazovanje.

U obe rumunske županije, u prvim godinama posmatranog razdoblja uočava se dominacija žena među nezaposlenima. Na primer, 1994. godine žene čine 62,0 % nezaposlenih u Caras-Severinu i 63,1 % u Timisu. Prema poslednjim raspoloživim podacima, nezaposleno je 50,7 % žena u Caras-Severinu i 49,0 % u Timisu.

Ako se ima u vidu da uključenost žena u društvenu podelu rada predstavlja preduslov za egalizaciju odnosa među polovima, kao i za ostvarivanje niza drugih tzv. ljudskih prava, možemo pretpostaviti da se usled kontinuiranog uvećanja broja nezaposlenih žena otvara prostor za različite oblike diskriminacije, kako na nivou porodice tako i društva u celini.

Tabela 5

Nezaposlena lica, žene, godišnji proseki

godine	Vojvodina		Caras-Severin		Timis	
	žene	žene u ukupno, %	žene	žene u ukupno, %	žene	žene u ukupno, %
1990	77.484	60,5	-	-	-	-
1991	89.722	56,1	1.164	96,0	507	87,7
1992	100.678	53,5	-	-	-	-
1993	107.422	53,2	-	-	-	-
1994	111.971	52,8	11.378	62,0	16.073	63,1
1995	118.286	52,5	9.784	59,7	8.436	62,9
1996	125.834	51,7	7.752	63,0	4.527	59,8
1997	114.472	54,3	-	-	-	-
1998	-	-	-	-
1999	-	-	-	-
2000	127.191	55,0	-	-	-	-
2001	134.188	54,4	8.983	50,7	9.839	49,0
2002	147.452	53,6	-	-	-	-

Izvor: za Vojvodinu: od 1990 do 1997. godine: Savezni zavod za tržište rada i migracije; prema: SGJ 2000, SZS, Beograd, 2000, str. 98; Za 2000. godinu (stanje 31. 12 2000.): Opštine u Srbiji 2001, 2002: 117; Za 2001 i 2002 godinu za Vojvodinu podaci su dobijeni od Republičkog zavoda za tržište rada - Filijala Novi Sad; za Rumuniju: isto kao za tabelu 4.

Napomena: Od 1998. godine Republički zavod za tržište rada objavljuje podatke samo za Republiku Srbiju.

U Međunarodnom statističkom godišnjaku za 2002. godinu sadržani su, takođe, podaci o obimu i starosno-polnoj strukturi nezaposlenih za obe mađarske i rumunske županije, ali samo za 1998. i 1999. godinu. Ako ove podatke uporedimo sa obimom i starosno-polnom strukturom nezaposlenih u Vojvodini suočićemo se sa problemom metodološke prirode koji umanjuje preciznost zaključivanja. Od 1998. godine Republički zavod za tržište rada prikazuje podatke o nezaposlenima samo na nivou Republike Srbije. Usled toga, ne može se izvršiti poređenje nezaposlenosti u 1998. i 1999. godini između Vojvodine i županija u Mađarskoj i Rumuniji. Međutim, kretanje broja nezaposlenih pre 1998. i posle 1999. godine, za koje nedostaju podaci, ukazuje na porast broja nezaposlenih i u ovim godinama. Ista tendencija zapaža se i u pograničnim županijama Rumunije, Caras-Severin i Timis, dok je u županijama Mađarske, Bács-Kiskun i Csongrád, u periodu od 1998. do 1999. godine došlo do opadanja broja nezaposlenih i to kako muškaraca tako i žena (tabela 6.). Za razliku od Vojvodine u kojoj među nezaposlenima prevlađuju žene, u županijama Mađarske i Rumunije većinu nezaposlenih čine muškarci.

Tabela 6

Nezaposleni prema polu

županije	godine	ukupno	muškarci	žene	ukupno	muškarci	žene
Bács-Kiskun	1998	19.100	11.800	7.300	100,0	61,8	38,2
	1999	13.700	8.300	5.400	100,0	60,6	39,4
Csongrád	1998	10.700	6.000	4.700	100,0	56,1	43,9
	1999	7.500	4.500	3.000	100,0	60,0	40,0
Caras-Severin	1998	12.700	7.400	5.300	100,0	58,3	41,7
	1999	13.500	7.600	5.900	100,0	56,3	43,7
Timis	1998	14.500	7.200	7.300	100,0	49,7	50,3
	1999	16.700	9.000	7.700	100,0	53,9	46,1
Vojvodina	2002	274.525	127.309	147.216	100,0	46,4	53,6

Izvor: Za županije u Mađarskoj i Rumuniji: International Statistical Yearbook, 2002; za Vojvodinu: isto kao za tabelu 5.

Učešće nezaposlenih mlađih od 25 godina u županijama Mađarske i Rumunije, kao i u Vojvodini, kreće se u intervalu od 20,6 % do 30,7 % (tabela 7.). Najmanje i najveće učešće ove starosne grupe zabeleženo je u mađarskoj županiji Csongrád. Od 1998. do 1999. godine nije došlo do uvećanja broja nezaposlenih ove starosti, već je usled smanjenja ukupnog broja nezaposlenih umanjen udeo ove starosne grupe među nezaposlenima.

U ukupnom broju nezaposlenih žena najmanji je udeo žena mlađih od 25 godina u rumunskoj županiji Timis (19,5 %), a najveći u mađarskoj županiji Csongrád 33,3 %, 1/3 nezaposlenih žena. U Vojvodini, žene mlađe od 25 godina čine skoro 1/4 nezaposlenih žena, 24,6 %. Prema raspoloživim podacima, u obe mađarske županije,

kao i u rumunskoj županiji Caras-Severin, muškarci mlađi od 25 godina čine oko 30 % ukupnog broja nezaposlenih. U drugoj rumunskoj županiji, Timis, i u Vojvodini njihovo učešće je znatno manje, 23,3 % i 25,3 %.

Tabela 7

Nezaposleni mlađi od 25 godina, prema polu

županije	godine	ukupno	muškarci	žene	mlađi od 25 godina u ukupnom broju nezaposlenih		
					ukupno	muškarci	žene
Bács-Kiskun	1998	5.400	3.600	1.800	28,3	30,5	24,7
	1999	4.200	2.600	1.600	30,7	31,3	29,7
Csongrád	1998	2.300	900	1.400	20,6	15,0	29,8
	1999	2.300	1.400	900	30,7	28,9	33,3
Caras-Severin	1999	3.700	2.300	1.400	28,0	29,9	23,7
Timis	1999	3.500	2.100	1.500	21,1	23,3	19,5
Vojvodina	2002	68.364	32.204	36.160	24,9	25,3	24,6

Izvor: Za županije u Mađarskoj i Rumuniji: International Statistical Yearbook, 2002; za Vojvodinu: isto kao za tabelu 5.

U ukupnom broju nezaposlenih, udeo starih 25 i više godina kreće se u intervalu od 69,3 % u obe mađarske županije do 78,9 % u Timisu (tabela 8.). U Vojvodini ova starosna grupa čini 75,1 % nezaposlenih. Možemo zaključiti da se u pogledu starosne strukture nezaposlenih ne uočavaju značajnije razlike između analiziranih regiona.

Tabela 8

Nezaposleni stari 25 i više godina, prema polu

županije	godine	ukupno	muškarci	žene	stari 25 i više godina u ukupnom broju nezaposlenih		
					ukupno	muškarci	žene
Bács-Kiskun	1998	13.700	8.200	5.500	71,7	69,5	75,3
	1999	9.500	5.700	3.800	69,3	68,7	70,3
Csongrád	1998	8.500	5.100	3.300	79,4	85,0	70,2
	1999	5.200	3.200	2.000	69,3	71,1	66,7
Caras-Severin	1999	9.800	5.400	4.500	72,0	70,1	76,3
Timis	1999	13.100	6.900	6.200	78,9	76,7	80,5
Vojvodina	2002	206.161	95.105	111.056	75,1	74,7	75,4

Izvor: Za županije u Mađarskoj i Rumuniji: International Statistical Yearbook, 2002; za Vojvodinu: isto kao za tabelu 5.

Da bi se stekao potpuniji uvid u dinamiku zapošljavanja i mogućnosti međunarodne mobilnosti radne snage neophodno je raspolagati i podacima o broju prijavljenih i popunjenih radnih mesta prema stepenu stručne spreme²⁰⁹. Ovi podaci dostupni su samo za Vojvodinu²¹⁰. Analiza prijavljenih radnih mesta prema stepenu stručne spreme pokazuje da su tokom 2002. godine u Vojvodini najlakše mogli da se zaposle nekvalifikovani i kvalifikovani radnici. Od ukupnog broja prijavljenih radnih mesta 28,6 % odnosilo se na nekvalifikovane, a 28,0 % na kvalifikovane radnike. Za najviši stepen stručne spreme (VIII – doktori nauka) prijavljeno je 299 radnih mesta, tj. 0,3 % od ukupnog broja radnih mesta. Popunjeno je svega 10 radnih mesta. Prema istom izvoru, 12,6 % prijavljenih radnih mesta odnosilo se na visoko obrazovanje. Analiza popunjenih mesta prema stepenu stručne spreme pokazuje da je u odnosu na broj prijavljenih radnih mesta određenog stepena znatno veće popunjavanje na nivou nižih stepena stručne spreme. Na primer, od prijavljenih radnih mesta za I stepen stručne spreme, nekvalifikovani, popunjeno je 86,5 %, a za VII-1 stepen stručne spreme, više obrazovanje, popunjeno je 53,5 % od ukupnog broja radnih mesta.

Sličnosti i razlike u obimu i starosno-polnoj strukturi (ne)zaposlenih, kao i u strukturi prema granama delatnosti, mogu se javiti kao podsticaj za buduću saradnju koja bi pretpostavljala ne samo cirkulaciju roba već i radne snage. Cirkulacija radne snage, nesumnjivo, može doprineti kvalitetnijem rešavanju problema sa kojima se ovi prostorno, i ne samo prostorno, povezani regioni suočavaju. Ali, da bi se izgradio program buduće saradnje, neophodno je na uporednom nivou formirati baze statističkih podataka koje bi pokazale u kojim pravcima saradnja može i treba da se razvija. Da bi se to postiglo, prvi zadatak je usaglašavanje metodologija prikupljanja podataka. Istovremeno, korišćenjem socioloških postupaka, i ne samo socioloških, treba ispitati subjektivnu stranu (ne)zaposlenosti, te na osnovu uvida u individualne i porodične strategije u pogledu zapošljavanja proceniti mogućnosti mobilnosti radne snage.

Raspoloživi podaci pokazuju da su ograničenja u praćenju i poređenju nezaposlenosti u Vojvodini i u pograničnim županijama Rumunije i Mađarske sadržana u: a) razlikama u obimu raspoloživih podataka na nivou regiona i b) neujednačenim metodologijama popisa onih pojava za koje se raspolaze podacima. I pored naglašenih ograničenja metodološke prirode, analiza dostupnih podataka ukazuje na sličnosti u razvoju (ne)zaposlenosti, a samim tim i na mogućnost planiranja zajedničke strategije u cilju njenog prevazilaženja. Razmena radne snage, sa ciljem da se odvija u oba pravca, umanjila bi gubitke koje ovi regioni, tj. države kojima pripadaju, imaju usled naglašene emigracije²¹¹. Razmena radne snage između

²⁰⁹ Razlikuju se 8 stepena stručne spreme: I – nekvalifikovani; II – polukvalifikovani i niža stručna sprema; III – kvalifikovani; IV – kvalifikovani i srednja stručna sprema; V – visokokvalifikovani; VI – 1 više obrazovanje; VI – 2 više obrazovanje, prvi stepen fakulteta; VII – 1 visokoobrazovanje; VII – 2 visokoobrazovanje i završene poslediplomske studije; VIII – visokoobrazovanje, doktori nauka.

²¹⁰ Tabelarni prikaz zaposlenosti, zapošljavanja i nezaposlenosti na području AP Vojvodine u oktobru 2002. godine, Republički zavod za tržište rada – Filijala Novi Sad, Novi Sad, novembar 2002. godine, tabela 5.

²¹¹ Na primer, prema nekim procenama, školovanje visokoobrazovanog stručnjaka staje oko 50 hiljada dolara (Marković, 1989 : 162). Još 1967. godine Thomas Brinley je istakao da bi SAD morale da

teritorijalno bliskih regiona, tj. mogućnost izbora radnog mesta na širem prostoru, onemogućila bi trajni odliv visokoobrazovanog stanovništva, kao i onih drugih, a samim tim i njihovih zarada, što je samo jedan od segmenata revitalizacije domaćih ekonomija.

Ne treba zaboraviti da decentralizaciji koja odlikuje ove regione mora prethoditi razvoj infrastrukture i stvaranje uslova za kretanje radne snage.

LITERATURA:

- Farkaš Vladimir (1955.), Određivanje osnovnog uzroka nezaposlenosti u FNRJ, Socijalna politika, Beograd, br. 9, god. V
- Grečić Vladimir (1970.), Savremeni migracioni tokovi evropske radne snage, Stanovništvo, br. 3-4
- International Statistical Yearbook 2002
- Mandić Slavko (1977.), Sociološki aspekt nezaposlenosti i psihologijske reakcije, Naše teme, Centar CKSKH za idejni i teorijski rad, Zagreb, br. 5
- Marković Tonči (1989.), Uzroci i posledice migracije jugoslovenske tehničke inteligencije u inostranstvo, Opredjeljenja, Sarajevo, br. 3
- Milenović Miodrag (1979.), Razvoj male privrede i mogućnosti zapošljavanja, Socijalna politika, Jugoslovenska konferencija za socijalne delatnosti, Beograd, br. 2, god. XXXIV
- Opštine u Srbiji 2001 (2002), Republički zavod za informatiku i statistiku, Beograd
- Petrović-Zmijanović Nada (1972.), Socijalna politika, Institut jugoslovenske i inostrane dokumentacije zaštite na radu, Beograd, br. 9-10
- Popis stanovništva 1991 - knjiga 1 (1993), Savezni zavod za statistiku, Beograd
- Popis stanovništva 1991 - knjiga 11 (1995), Savezni zavod za statistiku, Beograd
- Popis stanovništva 1991 - knjiga 12 (1995), Savezni zavod za statistiku, Beograd
- Prpić Katarina (1979.), Žena u procesu zapošljavanja, Sociologija sela, Centar za društvena istraživanja sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, br. 63 - 64
- Romanian Statistical Yearbook 1992, National Commission for Statistics
- Romanian Statistical Yearbook 1995, National Commission for Statistics
- Romanian Statistical Yearbook 1996, National Commission for Statistics
- Romanian Statistical Yearbook 1997, National Commission for Statistics
- Romanian Statistical Yearbook 1997, National Commission for Statistics
- Romanian Statistical Yearbook 2002 (2003), National Institute of Statistics
- Saopštenje br. 239 (2002), Statistika zaposlenosti, Republički zavod za statistiku, Beograd, 23. 10. 2002.
- Saopštenje 295 (2002.), Stanovništvo prema nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti i prema polu i starosti u Republici Srbiji, po opštinama, Republički zavod za statistiku, Beograd, 24. 12. 2002.

izdržavaju 12 medicinskih fakulteta kako bi obrazovale toliki broj specijalista koliko dobijaju imigracijom (Grečić, 1970 : 241).

Saopštenje 103 (2002.), Stanovništvo u zemlji, domaćinstva, stanovi i stočni fond u Republici Srbiji, po opštinama, Republički zavod za informatiku i statistiku, Beograd, 15. 05. 2002.

Statistički godišnjak Srbije - SGS (2000.), Republički zavod za informatiku i statistiku, Beograd

Statistički godišnjak Srbije - SGS (2001.), Republički zavod za informatiku i statistiku, Beograd

Statistički godišnjak Jugoslavije - SGJ (2000.), Savezni zavod za statistiku, Beograd

Statistički bilten – SB 2274 (2001), Savezni zavod za statistiku, Beograd

Statistički godišnjak Jugoslavije 1918 - 1988 - SGJ (1989.), Savezni zavod za statistiku, Beograd

Statistical Yearbook of Hungary od 1997 do 2002

Tabelarni prikaz zaposlenosti, zapošljavanja i nezaposlenosti na području AP Vojvodine u oktobru 2002. godine (novembar 2002. godine), Republički zavod za tržište rada - Filijala Novi Sad, Novi Sad

Tabelarni prikaz zaposlenosti, zapošljavanja i nezaposlenosti na području grada Novog Sada za novembar 2002. godine (decembar 2002. godine), Republički zavod za tržište rada - Filijala za zapošljavanje Novi Sad, Novi Sad

Tomić T. Stojan (1974.), Institucionalni model zapošljavanja i socijalne zaštite žene, Marksističke sveske, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, br. 1-4

Uglješić Dubravka (1978.), Mjesto i uloga sociologa na području zapošljavanja, Revija za sociologiju, Sociološko društvo Hrvatske-Centar za društvena istraživanja sveučilišta u Zagrebu-Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, br. 3-4

Vidaković Zoran (1974.), O metodu proučavanja položaja zaposlene žene, Marksističke sveske, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, br. 1-4

Vuksanović Gordana (1997.), Na putu do kuće-studija o domaćinstvima i porodičnim odnosima povratnika sa rada u inostranstvu, Odsek za sociologiju-Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad

Vuksanović Gordana (2001.), Jugoslovenske izbeglice-između želje i mogućnosti za povratkom, Katedra za sociologiju-Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad

Vuksanović Gordana (1994.), Stanovništvo Vojvodine u periodu od 1981. do 1991., Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knjiga XXIII, Filozofski fakultet, Novi Sad

Vuksanović Gordana (2003.), Struktura i razvoj (ne)zaposlenosti balkanskih zemalja, Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana, Institut za sociologiju - Filozofski fakultet, Niš

UDK 330.342(497):331.52

Božo Milošević
Filozofski fakultet
Novi Sad

TRANSFORMACIJA SISTEMA ZAPOSŁJAVANJA U PROCESIMA GLOBALIZACIJE: OD SIGURNOSTI POSLA DO USAMLJENOG POJEDINCA

Rezime

U radu se obrazlaŹe uticaj novoliberalne ideologije "nevidljive ruke slobodnog trŹišta" na promene u zapošljavanju. Pri tome, te promene se posmatraju u okvirima širih procesa globalizacije; u kojima se sadrŹe društveni uslovi za preoblikovanje organizacija rada, zatim promene sadrŹaja i načinu rada, kao i promene u osobenostima "ljudskog činioca" (tj. tzv. socijalnih resursa) u radu. Uveliko se "ocrtala" granica između starog i novog sistema zapošljavanja, pre svega u okviru onih društava koji raspolaŹu ekonomskim resursima pomoću kojih mogu da dominiraju u savremenim procesima globalizacije i iz kojih se šire podsticaji za preoblikovanje tog sistema.

Stari sistem zapošljavanja (koji dominira 50-tih i 60-tih i traje u opadajućem trendu do kraja 80-tih godina 20-tog veka) bio je fokusiran na tzv. unutrašnje trŹište radne snage, koje je omogućavalo pokretljivost u karijeri u okviru organizacije, ali i relativno veliku sigurnost zaposlenja. Noviji trendovi u zapošljavanju (koji su se uobličavali pod uticajem naftnih kriza 70-tih, zatim pod uticajem tehnoloških promena, organizacionih "restruktuisanja", novofeminističkih pokreta i ukupnih globalizacijskih "pritisaaka" finansijskog kapitala koji nameće sve veću trŹišnu konkurentnost aktera rada, posebno u poslednje dve decenije), uslovili su "diverzifikaciju" radne snage i oslabili pregovaračku moć sindikata. Otuda je novoliberalna politika poslovanja preusmerila teŹište politike zapošljavanja sa radnog mesta (kao okosnice tzv. unutrašnjeg trŹišta radne snage) na mreŹu institucionalnih posrednika, koja omogućava mnogo veću mobilnost radne snage i koja deli odgovornost za investiranje u "ljudski kapital" i za standard zaposlenih (a što čini osnovu tzv. spoljnog trŹišta radne snage).

Kako su tzv. postsocijalistička društva, koja obuhvataju najveći deo Balkana, već "zabnačena" procesima globalizacije - u kojima se "nevidljiva ruka" pojavljuje u raznim vidovima - to je neophodno razumeti strukturalne društvene okvire iz kojih struje podsticaji za preoblikovanje trŹišta radne snage. U tim društvima preoblikovanje trŹišta radne snage deluje posebno "bolno" za njegove akttere, zato što je nastao nagli prelaz od sigurnog zaposlenja (o kome su kakvu-takvu brigu vodile institucije društva) do usamljenog pojedinca na trŹištu rada (koji treba sam da se "izbori" za svoju radnu ulogu).

Ključne reči: zaposlenost, trŹište radne snage, novoliberalizam, globalizacija, postsocijalizam, Balkan

TRANSFORMATION OF THE SYSTEM OF EMPLOYMENT IN THE PROCESSES OF GLOBALISATION: FROM JOB SECURITY TO A LONELY INDIVIDUAL

Summary

This paper deals with the influence of neo-liberal ideology of “the invisible hand of a free market” to the changes in employment. These changes are seen in the frame of broader processes of globalisation; they contain social conditions for re-forming of work organisation, then changes of contents and the way of work, as well as the changes of “human factor” (so-called social resources) of work. The border between the old and the new system of employment can already be easily seen, especially in the societies that have economical assets, which they use to dominate in the contemporary processes of globalisation, the societies which initiate the changes of the system in question.

The old system of employment (that dominated during 50s and 60s, and was in decline during the 80s of the 20th century) was focused on so-called internal labor force market, which enabled mobility in a career inside an organization and relatively big job security. The newer trends of employment (formed under the influence of oil crisis of the 70s, and also under the influence of technological changes, organizational “re-structuring”, neo-feminist movements, globalistic “pressures” of financial capital that have been imposing harder and harder market competition of work agents, especially during the last two decades), led to “diversification” of labor force and weakened the power of trade unions. Therefore, the new neo-liberal business policy re-directed the focus of policy of employment from a work-place (as the basis of so-called internal labor force market) to a net of institutional mediators, which enables much stronger mobility of labor force and which shares the responsibility for investing into “human capital” and for living standard of employees (and which makes the basis of so-called external labor force market).

Appreciating the fact that the so-called post-socialist societies, which include the most of the Balkans, have already been “caught” by the processes of globalisation – in which “the invisible hand” appears in various forms – it is necessary to understand structural social frames from which the initiative for re-forming of labor force market have been coming from. In these societies, re-forming of labor force market is especially “painfull” for its agents, because of very sharp transition from a secure job (taken care by the institutions of society) to a lonely individual at the labor market (who has to “fight out” his work role).

Key Words: Employment, Labor Force Market, Neo-liberalism, Globalisation, Post-socialism, Balkan

Procesi globalizacije sve više utiču na promene tržišta radne snage i, s tim u vezi, na promene sistema zapošljavanja, kako u ekonomski visokorazvijenim, tako i u manje razvijenim društvima. Kako se ti procesi odvijaju pod snažnim usponom novoliberalne ideologije, na njenom “udaru” se našla ideologija “države blagostanja” i, u njenim okvirima razvijan, stari sistem zapošljavanja i socijalne zaštite. Ti procesi su ubrzali opadanje moći sindikata i nacionalnih država, koji su bili glavni oslonac starom sistemu zapošljavanja. “Uvlačenjem” sve većeg broja zemalja u globalizacijske

ekonomske procese, uvećava se mogućnost gotovo nespontanog korišćenja jeftine radne snage u svetskim razmerama.

1. Stari sistem zapošljavanja: sigurnost zaposlenja u organizaciji

Pod starim sistemom zapošljavanja podrazumevamo onaj koji dominira 50-tih i 60-tih i koji traje u opadajućem trendu do kraja 80-tih godina 20-tog veka). Taj sistem zapošljavanja je bio usredsređen na tzv. unutrašnje tržište radne snage. On je omogućavao pokretljivost u karijeri zaposlenih u okviru organizacije i pružao je relativno veliku sigurnost zaposlenja. On se razvijao u dobro zaštićenom povoljnom sociokulturnom okviru, koga su činili odgovarajuća makroekonomska situacija i relativno stabilna organizacija rada. Reč je o organizacijama u kojim je postojala tehnologija za masovnu proizvodnju standardizovanih proizvoda, u kojoj su radni zadaci bili usko definisani i u kojoj je postojala stroga (tehnička) podela rada. Makroekonomska politika je bila efektivna i regulisala je ukupnu tražnju za proizvodima, ohrabrivala investicije i obezbeđivala stabilnu valutu, a sindikati su imali povoljnu pregovaračku poziciju i omogućivali su da radnici uživaju deo plodova ekonomskog uspeha (Appelbaum, 2003: 2). Ekonomska situacija 60-tih godina 20-tog veka je bila izuzetno povoljna, jer je u isto vreme pala inflacija i rasla proizvodnja (Josifidis, 1998: 42). Bitna osobenost starog sistema zapošljavanja je tzv. unutrašnje tržište radne snage, koje se prepoznaje po tome što se radnička pokretljivost ostvarivala u okviru same organizacije. Stari sistem je omogućavao dugoročno zapošljavanje, zaštitu plata od fluktuacija na tržištu i njenom vezanošću za položaj na radu (koji se iskazivao zanimanjem i položajem u hijerarhiji), zatim je taj sistem omogućavao pokretljivost naviše u okviru iste organizacije, a pružao je prinadležnosti koje su bile povezane sa "lojalnošću" organizaciji. U takvom sistemu zapošljavanja, prosečan muškarac je bio hranitelj porodice (*breadwinner*), i bilo da je bio zaposlen kao radnik sa plavim ili belim okovratnikom, uživao je stabilnost na radu, i u životu. Prevladavajuća organizacija rada u starom sistemu zapošljavanja bila je tejloristička, a njen najbolji izraz fordistička organizacije rada. Takva organizacija rada je omogućila razvoj masovne proizvodnje, a takva proizvodnja - uslovlila je nastanak "masovnog društva". U tom smislu, početkom 60-tih godina 20-tog veka, Robert Blauner je pisao da je automobil više nego ijedan proizvod stvorio masovno društvo i ostao njegov simbolm (Blauner, 1964: 122).

Zaposleni u tom periodu svoju karijeru vide i grade kao "penjenje" duž hijerarhijskih nivoa tradicionalne organizacije. Istovremeno, ekonomski prosperitet je u velikoj meri zavisio od lojalnosti (pa i "poslušnosti") zaposlenih.

Stari sistem zapošljavanja u tržišnim privredama, prema mišljenju Kohena (Kochan), ustanovljen je (1) na osnovu određenog shvatanja rada i odnosa na radu (rad je posmatran kao dugoročan odnos između velike "firme" koja uglavnom deluje na proširenom domaćem tržištu) i (2) na dva tipa zaposlenja (zaposlenje radnika plaćenog na sat i menadžera sa mesečnom platom; dok je žena i jednih i drugih domaćica koja obavlja kućne poslove) (Kochan, 1998: 3). U njegovoj pozadini je stajao relativno stabilan tzv. socijalni ugovor doživotnog zaposlenja (Littler, 2003: 2).

Takav sistem zapošljavanja je nastao borbom, i to posle teških konflikata rada i kapitala. Otuda je on imao visok nivo standardizacije, koji se ogledao u ugovoru o radu u kome je jasno definisano mesto i vreme rada, uz isto tako jasno naglašavanje kakav se rad plaća.

Međutim, ni tako jasan sistem zapošljavanja nije svuda davao podjednake rezultate. Kao ilustraciju, mogu se navesti istraživanja Levmena i Tilia (Loveman, Tilly), koja pokazuju da se procenat rasta zaposlenosti nejednako odvijao u pojedinim industrijski visokorazvijenim zemljama, u periodu od 1973. do 1986. godine: zaposlenost u Americi je porasla 28%, u Japanu 11% a u Evropskoj Zajednici nije bilo rasta zaposlenosti (Loveman, Tilly, 1988: 46). Dok se u Americi - kako oni naglašavaju - vodila debata o kvalitetu novih radnih mesta: dobri ili loši poslovi (*good jobs or bad jobs*), dotle se u Evropi debata vodila u obliku: dobri poslovi za neke i bez posla za druge (*good jobs for some and no jobs for others*) (Loveman, Tilly 1988: 51).

Još jedna bitna osobina starog sistema zapošljavanja ogleda se u tome što se on oslanjao gotovo isključivo na uvažavanje sindikata, kao "legitimnih" predstavnika radnika. Na taj način, počev od "Nju dila" (*New Deal*) pa do pred kraj 20-tog veka, "gušeni" su drugi oblici organizovanja koji su mogli da potpomognu participaciju zaposlenih u organizovanju rada.

Neki značajniji društvenoekonomski procesi i događaji, već od početka 70-tih godina 20-tog veka, uzdrmaće stari sistem zapošljavanja. Usled energetske krize i prvog i drugog naftnog šoka (1973. i 1979. godine), kao i usled jačanja japanske i nemačke privrede, došlo je do značajnih promena i u okviru anglosaksonskog kapitalizma. Te promene će se širiti onim tempom kojim su se uobličavali procesi koje danas imenujemo kao "proces globalizacije". Tako je, 70-tih godina došlo do pada proizvodnje i do inflacije, što je bilo suprotno makroekonomskim očekivanjima. Zbog velike inflacije (od, u SAD, neočekivanih 12% godišnje), 80-tih godina 20-tog vekaje, došlo je do napuštanje kejnzijanskog pristupa makroekonomiji i, u okviru nje, napuštanja ideje o "punoj zaposlenosti". Umesto obaranja nezaposlenosti, (što je bio glavni cilj kejnzijanskog pristupa), prioritet se daje obaranju inflacije. Vodila se politika čvrstog novca koja je dovela do naglog umanjivanja socijalnih izdataka države. To je američku inflaciju oborilo na 4% godišnje, ali je pad društvenog bruto proizvoda uslovio povećanje nezaposlenosti (Josifidis, 1998: 42-45). Zbog takve makroekonomske politike, kao i naftnog udara usled povećanja cena OPEC-ove sirove nafte, dolazi do pada proizvodnje i do recesije.

Navedeni događaji iz poslednje četvrtine 20-tog veka će dovesti na vlast u anglosaksonskim zemljama konzervativce i republikance; što će kasnije uticati i na značajne promene u zapošljavanju u tim zemljama. Došlo je do dramatičnog smanjenja tzv. direktnog zapošljavanja, posebno u "javnom sektoru". Tako npr. između 1979. i 1989. godine broj zaposlenih u javnom sektoru SAD je opao za više od 1,2 miliona (Labour Research Department 1990: 25, u Davidson, 1994: 174).

2. Novi sistem zapošljavanja: usamljeni pojedinac u “društvu rizika”

Novi sistem zapošljavanja nastaje i širi se u modernim društvima onom brzinom kojom se šire društveni uslovi globalizacije. Ti uslovi su se stvarali, ne samo pod uticajima naftnih kriza 70-tih, već i pod uticajem tehnoloških promena, organizacionih “prestrukturisanja”, novih društvenih pokreta (posebno feminističkih) i ukupnih globalizacijskih “pritisaka” finansijskog kapitala koji nameće sve veću tržišnu konkurentnost aktera rada. Sve je to uslovalo “diverzifikaciju” radne snage i oslabilo pregovaračku moć sindikata. Otuda je novoliberalna politika poslovanja preusmerila težište politike zapošljavanja sa radnog mesta (kao okosnice starog, tzv. unutrašnjeg tržišta radne snage) na mrežu institucionalnih posrednika, koja omogućava mnogo veću mobilnost radne snage i koja deli odgovornost za investiranje u “ljudski kapital” i u standard zaposlenih (a što čini osnovu tzv. spoljnog tržišta radne snage).

Promene se dešavaju u samom radnom procesu, kao i u njegovom neposrednom organizacionom okviru. One su posebno izazovne za odnose aktera rada u organizacijama, kao i za tzv. unutrašnje tržište radne snage. “Hladnoratovsku” podelu sveta, iz pedesetih i šezdesetih, uzdrmale su krize, ekonomski ciklusi i sve izraženiji globalizacijski procesi. Izgledalo je kao da je ekonomija ponovo istrgnuta iz ljudskih ruku i da se tržište “sveti” što je posle američkog “novog kursa” (*New Deal*), iz 30-tih godina 20-tog veka, skinuto sa svog trona. Sve su glasnjiji zagovornici “nevidljive ruke tržišta”. Te novoliberalističke tendencije su svakako dale svoj doprinos kraju starog sistema zapošljavanja.

Osim toga, u tom periodu, dolazi do sve većeg zapošljavanja žena. U tom smislu, američka sociološkinja Ijlin Appelbaum (Eileen Appelbaum) smatra da je feministički pokret doprineo sve većem uključivanju žena u sferu rada. Pri tome, za samu zaposlenost nije od presudne važnosti da li je to uključivanje žena u javnu sferu rada izazvano samo njihovom samosvešću ili golom ekonomskom potrebom da još neko u porodici odnosno domaćinstvu zarađuje sredstva za život. U svakom slučaju, za uticaj “nevidljive ruke tržišta” na zapošljavanje nisu bitne samo polne razlike. Međutim, povećano učešće žena u javnoj sferi rada uslovalo je “očigledne” posledice, koje se mogu prepoznati u porastu broja zaposlenih sa nepotpunim radnim vremenom (*part-time*), kao i u broju privremeno zaposlenih (*contingent employment*). U takvom načinu zapošljavanja žene su više zastupljene od muškaraca, pre svega zbog “fleksibilnijeg” radnog vremena, koje im omogućava da i dalje obavljaju pretežan deo porodičnih obaveza (Appelbaum, 2003:3-6). Takvi poslovi su korisni za poslodavce, jer omogućavaju smanjenje troškova radne snage, a osim toga deluju “kao upijač” (*buffer*), koji smanjuje fluktuaciju radne snage i u neodgovarajućim uslovima rada (Milošević, 2004:291).

Sve veća konkurencija na globalnom tržištu utiče na dešavanja i promene u okviru sistema zapošljavanja, sa ciljem da se smanje troškovi proizvodnje. Otuda se danas situacija na tržištu rada posmatra drugačije, nego pre samo desetak godina. Pored toga što se žene zapošljavaju u sve većem broju, dešavaju se i druge promene koje idu pravcu “racionalizacije poslovanja”. Tako, npr. više nije retkost, u visokorazvijenim društvima, da se razvija participativno upravljanje, da raste broj

radnika zaposlenih sa "nepotpunim" radnim vremenom u odnosu na zaposlene sa "punim" radnim vremenom, kao i da raste broj zaposlenih na "odredjeno" vreme u odnosu na broj stalno zaposlenih. To su samo neke od promena koje nastaju pod uticajem narastajućih globalizacijskih pritisaka na sistem zapošljavanja, koje dovode do uobličavanja novog sistema zapošljavanja (Kochan 1998:2-4).

Apelbaumova smatra da su za promene tržišta radne snage, i njegovo novo uobličavanje, posebno značajne one globalizacijske promene koje omogućavaju da se poslovi lako kreću preko nacionalnih granica, da se ti poslovi sastoje i od formalnih i od neformalnih ekonomskih aktivnosti, da obuhvataju radnu snagu sa raznovrsnim vidovima zapošljavanja (od klasičnog trajnog zaposlenja, do delimičnog i zaposlenja po ugovoru za konkretan posao). Takav način zapošljavanja utiče na nestajanje stabilnih i jasno definisanih poslovi, koji su nekada bili dovoljan razlog za organizovano delovanje sindikata u sferi zapošljavanja, i posebno u aktivnostima kolektivnog pregovaranja. Zbog pritiska globalnog finansijskog tržišta i zahteva za sve većom produktivnošću i konkurentnošću, poslodavci postaju sve agresivniji, a zaposleni sve svesniji da poslodavci mogu da premeste (*relocate*) proizvodnju tamo gde nađu strane dobavljače i strane radnike (Appelbaum, 2003:7-8).

Apelbaumova, takođe, primećuje da je minimalna nadnica značajan pokazatelj tih promena na tržištu radne snage. U 60-tim i 70-tim godinama 20-tog veka nadnice su, gotovo automatski, pratile rast produktivnosti, da bi kasnije počele dramatično da opadaju (Appelbaum, 2003: 8). Gotovo isti trend se ogledao i u opadanju članstva zaposlenih u sindikatima; čija je jedna od osnovnih funkcija borba za zaposlenje. Tako Apelbaumova navodi da je danas u SAD manje od 10% radnika koji rade u privatnom sektoru učlanjeno u sindikate; što je manje nego 1935, kada su radnici dobili pravo da se organizuju. Od 1975. do 1999. godine sindikati u SAD su izgubili nešto više od šest miliona članova, i uopšte, opadanje sindikata je karakteristično za svih 18 zemalja članica OEBS-a (Rose, Chaison, 2001:5). Na osnovu svega toga, Apelbaumova pronicljivo zaključuje da američko tržište radne snage danas liči na ono sa početka dvadesetog veka, pre nego što je *New Deal* stavio ograničenje na korporativnu pohlepu, priznao sindikate za legalne organizacije i ustanovio opšte društvene prioritete (Appelbaum, 2003:8)

Slično Apelbaumovoj, Urluh Bek (Beck) je ukazao na širi društveni "kontekst" odnosa na radu u savremenom ("rizičnom") društvu, posebno u Nemačkoj. Ti odnosi su deo "individualizovanog društva", odnosno društva nesamostalnih pojedinaca. Pojedinaac je sve usamljeniji i sve je manji broj onih koji su čvrsto integrisani u tržište rada. Nemačka je važila i važi za zemlju u kojoj su kapitalistički odnosi stabilniji (tzv. socijaldemokratski kapitalizam). Ali, sada se ova stabilnost manifestuje i kroz "stabilan" broj nezaposlenih, koji se uprkos raznih mera vlade nikako ne smanjuje (Bek, 2001: 251). Porast broja nezaposlenih samo odražava neke osobenosti društvene strukture. Bek smatra da je svaka politika rada, od osamdesetih godina dvadesetog veka, zapravo nova raspodela sistematski produkovanog manjka rada (Bek, 2001: 244) Sve veći društveni rizik, "fleksibilnost" poslovanja i nezaposlenost nisu više jasno razgraničeni (Bek, 2001: 240). U socijaldemokratskom kapitalizmu, odnosi na radu, koji se menjaju zbog globalizacije i, s njom u vezi, povećanog rizika, manifestuju se

kroz opštu "hipozaposlenost". Iako u Nemačkoj - smatra Bek - nije došlo do prodora novoliberalizma, bar ne u onoj meri kao u Veikoj Britaniji i Americi, gde se ovaj jasno očituje i kroz sve veće socijalne razlike i glasnu "moralnu odbranu" privatnog vlasništva, situacija na tržištu rada je i ovde promenjena: od jedinstvenog tržišta rada do pluralnog tržišta rizičnog društva hipozaposlenosti (Bek, 2001:251). U tom društvu se još uvek vodi računa da se "raspodeli" manjak zaposlenosti posredstvom intervencije preostalih institucija "države blagostanja". To se ogleda u snižavanju starosne granice za penziju, povećanju vremena odmora i pauza, snižavanju ukupnog radnog vremena, povećavanju učestalosti prekidanja rada zbog učešća na kursevima za dalje usavršavanje u toku celog radnog veka i sl. (Bek, 2001: 245). Takva politika se u nemačkom društvu danas više prihvata nego u anglosaksonskom svetu; verovatno i zbog toga što u njemu nisu potpuno nestale kolektivističke vrednosti. Za takav odnos prema zapošljavanju presudan je interes (međusobno zavisnih) aktera rada: države, koja je pod pritiskom javnog mnjenja koje od nezaposlenosti "proizvodi političke skandale"; preduzeća, koji nameću fleksibilnost u zapošljavanju; žena, koje traže bolju raspodelu porodičnih i radnih obaveza; omladine, koja pošto-poto želi da napusti "avetinsku želzničku stanicu nezaposlenosti".²¹² Međutim, Bek dodaje da je pojedinac i ovde usamljen na tržištu rada, uprkos opstajanja nekih "kolektivističkih" vrednosti u društvu; i to usamljeniji nego ikada. Taj pokazatelj izražava suštinu (novo)liberalne ideologije "slavljenja" pojedinca koji se oslanja na sebe i svoje snage. To je pokazatelj "sloma" starog sistema zapošljavanja u visokorazvijenim zemljama "Zapada".

Zbog visokog materijalnog standarda i razvijenog sistema socijalne sigurnosti, čovek u Zapadnoj Evropi je više od ostalih delova sveta oslobođen klasnih i tradicionalnih porodičnih obaveza i okrenut samom sebi i "individualnim biografijama" na tržištu rada, sa svim rizicima, šansama i protivrečnostima. Prema Beku, u tim društvima vlada "upojedinjeni pojedinac" (Bek, 2001:142). Navodno, reč je o slobodnoj ličnosti, ali ona je sve više zavisna od tržišta rada, obrazovanja, potrošnje, socijalnopravnih i saobraćajnih regulativa, koje više ne obezbeđuju onu sigurnost koju su nekada pružale institucije "države blagostanja". Sve veća sloboda pojedinca, uz istovremeno sve veću nesigurnost - usled naraslog rizika, velikog broja nezaposlenih i fluktuacije radne asnage - dovodi do paradoksalnosti situacije.

Za sociološko razumevanje globalizacijskih procesa koji utiču na promene u sistemu zapošljavanja, nezaobilazno je i stanovište Džeremija Rifkina (Jeremy Rifkin) i onih sociologa koji usvajaju njegovu tezu o "kraju rada" (*the end of work*). Stanovište Džeremija Rifkina o "kraju rada" zasniva se na opovrgavanju tehno-ekonomskih stanovišta koja tvrde da napredovanje u tehnologiji povećava produktivnost, smanjuje cene proizvoda, stvara veću potražnju, i time dovodi do otvaranja novih radnih mesta. Njegovo stanovište se zasniva na obrazlaganju kako globalizujuća "socijalna ekonomija", koja zapošljava sve više ljudi i u delatnostima koje nisu samo tehno-ekonomski profitabilne nego i "humane", dobija sve više na značaju (Rifkin, 1995: 276). Rifkin opovrgava da nove, visoke tehnologije "stvaraju" nova radna mesta i to obrazlaže navodeći statističke podatke koji ukazuju da je u visokorazvijenim

²¹² Bek se ovde poziva na slikovit prikaz Jozefa Šumpetera o nezaposlenosti (Bek, 2001: 252).

društvima sve veći porast nezaposlenosti (*unemployment*) i nedovoljne zaposlenosti odnosno podzaposlenosti (*underemployment*). Tako on navodi da je u Velikoj Britaniji i Americi, 1992. godine, 90% novootvorenih radnih mesta bilo privremenog karaktera, odnosno da se radilo o zapošljavanju sa delimičnim radnim vremenom (*part-time*). Takođe, on navodi da u najrazvijenijim zemljama sveta 75% radne snage obavlja poslove koji su nešto malo iznad jednostavnih repetitivnih zadataka. Takvi poslovi se lako zamenjuju automatskim sistemima. Posledice toga su dalekosežne. Usled razvoja sve savršenije tehnologije, udeo živog ljudskog rada je sve manji, pa ni plate neće biti dovoljne za preživljavanje. Kumulativnost tog procesa se uvećava, pa se i posledice neće ogledati samo u većem siromaštvu već i u sve većoj nezaposlenosti. Na drugoj strani, pod uticajem "socijalne ekonomije" širi se potreba za sve većim brojem ljudi koji rade tako što pružaju raznovrsne usluge ostalim ljudima.

Podaci ukazuju da broj nezaposlenih ima tendenciju porasta, već duže vreme, i u razvijenijim društvima "Zapada". Granica između nezaposlenosti i sekundarnog tržišta radne snage je dosta "fleksibilna", jer je veća verovatnoća da će se oni koji su nezaposleni (duže vreme), kada se uključe u radni odnos, uključiti u sekundarno tržište radne snage (Giesecke&Gross, 2003:164). Nezaposlenost je naročito velika u Evropi; ona je sada gotovo 10 puta viša nego pre 20 godina (Josifidis, 1998: 233). Iako se većina ekonomista slaže da je određeni nivo nezaposlenosti neophodan za stabilnost makroekonomske situacije, ipak naglašavaju da postoji prirodna stopa nezaposlenosti, koja predstavlja "prag nezaposlenosti", ispod koje pritisak na tržištu rada i dobara teži da podigne najmanine i cene, i da tako dovede do inflacije (Josifidis, 1998: 240). Problem je što ostaje nejasno koliko iznosi ta "prirodna stopa nezaposlenosti". Stopa nezaposlenosti je u Britaniji, Nemačkoj i Francuskoj 60-tih godina 20-tog veka iznosila oko 1-2%, da bi 80-tih iznosila 7-12%. Većina američkih makroekonomista se slaže da američka privreda ne može izdržati stopu nezaposlenosti ispod 6% a da se to ne odrazi na cene proizvoda i usluga (Josifidis, 1998: 240). Ono što je značajno naglasiti je da nezaposlenost ima funkciju pritiska na one koji rade, a naročito na sekundarno tržište radne snage. Povećava se stres privremeno zaposlenih (posebno onih koji su zaposleni do jedne godine), jer oni posle moraju da obnove ugovor o zaposlenju, a pritisak na ta radna mesta je veći u situacijama velikog broja nezaposlenih. Kao da je stvarnost "izokrenula" misao klasičnih i neoklasičnih ekonomskih teoretičara, koji su smatrali da nema "dobrovoljne nezaposlenosti" i da nezaposleni treba samo da snize svoju potražnju za nadnicama pa će naći posao (Josifidis, 1998:41). Navodno, zaposleni stalno "strepe" da će ostati bez posla, jer ima onih koji bi zaista radili i pod lošijim uslovima. To se u svakom slučaju negativno odražava na uslove rada i na mogućnost sticanje umeća i veština; posebno za tzv. marginalne grupa u radu. Ta "strepnja" se još više pojačava u istorijski prepoznatljivim transformacijama u podeli rada, kao što je ono koje "preusmerava" radnu snagu iz industrije u uslužne delatnosti. To "pomeranje" radne snage Rifkin je imenovao kao "kraj rada". A, u stvari, tu je pre reč o "pomeranjima" zaposlenih iz jedne sfere društvene podele rada u drugu. Kada se problemu zapošljavanja priđe sa istorijske strane, vidi se da je s početnim talasom tehnološkog razvoja počeo da se smanjuje broj seljaka i radnika zaposlenih u poljoprivredi. Međutim, kako je industrija bila u punom zamahu, ona ja apsorbirala

višak radne snage iz poljoprivrede. Ali, i sama industrija je doživela sličnu sudbinu kada je došlo do automatizacije proizvodnje.

Sa razvojem uslužnih delatnosti, radna snaga iz industrije sve više se koncentriše utim delatnostima. Zbog toga je u nekim najrazvijenijim zemljama sveta, danas, od deset radnih mesta čak devet u uslužnim delatnostima. Taj proces se i dalje nastavlja. Sa širenjem novijih "talasa" visoke informatičke tehnologije, i ova radna mesta postaju ugrožena, jer nema novog "sektora" koji bi "prihvatio" masu radne snage koja je sada višak u preduzećima "zastarele" tehnologije (Tennenbaum, 1998: *http://*; Stutsman, 1999: *btm/*). Brojni su primeri koje Rifkin navodi kao argumentaciju za sve veću nezaposlenost koja je izazvana prodorom tzv. visokih tehnologija (*High Tech*). Karakteristični su primeri iz bankarstva, osiguranja, telekomunikacija, trgovine nekretninama i sl. Tako, npr. *General Electric* je 1993. smanjio svoju radnu snagu sa nekadašnjih 400.000 na 230.000 i, pri tome, utrostručio svoju dobit.

Pa, ipak, nove, "visoke tehnologije" ne ostavljaju jednake posledice po zaposlenost za sve aktere rada. Te tehnologije najnepovoljnije utiče na radnike, dok je malobrojna elita vrhunskih menadžera i najvećih akcionara mnogo bezbednija od tih tendencija. Ukoliko se ta tendencija nastavi, sve veća masa nezaposlenih radnika može dovesti i do veće nesigurnosti ovih drugih, zbog mogućih nereda i kriminala. Prema Rifkinovom mišljenju, postoje dve mogućnosti za delovanje u takvim uslovima. Jedna mogućnost se sastoji u tome da nova elita uloži ogromna sredstva u policijske snage, koje će da ih štite od nereda, a druga u tome da se ta elita bolje organizuje i stvori određenu strategiju na državnom nivou kako bi se sprečio takav razvoj. Elementi takve jedne strategije su, po Rifkinu, kraća radna nedelja, raniji odlazak u penziju, razvoj volonterskog rada, razvoj neprofitabilnih organizacija koje bi isplaćivale tzv. socijalne nadnice i sl.

Iz Rifkinovog stanovišta sledi da je uticaj savremene tehnologije protivrečan i da je u velikoj meri isprepleten sa protivrečnošću kapitalizma kao društveno-ekonomskog sistema. Mikročip, kao oličenje "visokih tehnologija", na jednoj strani preti nestanku ljudskog rada kao takvog, a, na drugoj otvara mogućnosti za razvoj dokolice i socijalnog progresa. Rifkin nije ukazao samo na protivrečnosti koje nosi u sebi tehnologija, već i na protivrečnost samog društva (kapitalističkog sistema), tvrdeći da se u njemu, sa jedne strane, slavi ljudski rad kao takav, a, sa druge strane, po svaku cenu se teži smanjenju troškova proizvodnje; čak i po cenu samog rada.

Rifkinovo stanovištu o "kraja rada" naišlo je na odjek i u istraživanjima Aranovića i Di Facia (Aranowitz&Di Fazio). Aranović i Di Facio upozoravaju da stanovništvo i njihove vlade treba da se suoče sa činjenicom da se razvoj društava kreće ka "budućnosti bez posla" (*jobless future*). Pri tome, oni se kritički odnose - kako navodi Hana i Haris (Hannah&Harris) - prema onim pogledima koji se još uvek kreću u okvirima politike "države blagostanja". Pogledi "iz ugla države blagostanja" ne uviđaju da su se desile značajne promene u sferi rada pod uticajem globalizacijskih procesa. Zato "pogled treba da se pomeri iza igara senki politike države blagostanja na glavni izvor problema: na radno mesto, gde se dešavaju procesi smanjivanja organizacija, reinženjeringa, deljenja posla (*job-sharing*), porasta privremenog oblika

zapošljavanja i porasta poslova s delimičnim radnim vremenom (*part-time jobs*)” (Hannah& Harris, 1996: 4).

Aranović i Di Facio idu i korak dalje u svojim obrazlaganjima uticaja informatičkih tehnologija na zapošljavanje u uslovima globalizacije. Tako oni smatraju da savremena tehnologija, ne samo da ugrožava radna mesta za koja su karakteristična jednostavni i repetitivni radni zadaci, već da i razvoj kompjuterskog softvera sada “preti i najglamuroznijim tehničkim profesijama povezanim sa računarskim programiranjem” (Aranowitz&Di Fazio, 1994: 21, u Hannah, Harris 1996: 4). Iako će i u budućnosti ostati potreba za “superprogramerima” koji stvaraju novi kreativan softver, kažu Aranović i Di Facio, većina računarskih programera će biti zamenjena od strane “inteligentnog softvera”. Takav softver je već sada prisutan i sam automatski stvara neke programe, pa Aranović i Di Facio zaključuju da je “računarska tehnologija sada toliko sofisticirana da je sve veći broj poslova belih okovratnika pred rizikom” (Hannah, Harris, 1996: 4).

Istovremeno možemo primetiti da Aranović i Di Facio dele ubeđenje Harija Brejvermana (Harry Braverman), koji tvrdi da razvoj tehnologija vodi ka smanjenju umeća (“dekvalifikaciji”) većine radnika u industriji. Pri tome, oni dodaju da se kraj tog procesa nestajanja umeća pojavljuje kao masovna “podzaposlenost” (*underemployment*), koju opisuju na slikovit način: “Svo osoblje jedne fabrike činiće pas i jedan jedini zaposleni. Jedina obaveza zaposlenog je da hrani psa, a psa de pazi da zaposleni ne dira ništa od mašina” (Hannah, Harris, 1996: 5). Na taj način, problem zapošljavanja se vidi kao “pomeranje” od kvantitativnog (“masovnog”) zapošljavanja ka kvalitativnom (“probirljivom”) zapošljavanju. Time se stupa na prag rasprave o (globalizacijskom) značaju modernih radnih umeća (usamljenog) pojedinca za “ulazak” u svet rada.

3. Značaj radnih umeća (“socijalnog kapitala”) za zapošljavanje”usamljenog pojedinca” na tržištu rada

Kritičko (pre)vrednovanje shvatanja klasičnih teorija organizacije i menadžmenta (tejlorizma i škole međuljudskih odnosa) ukazalo je na veliki značaj tzv. ljudskog činioaca u procesima rada. Međutim, to je dobrim delom ostajalo “zarobljeno” u “knjiškom znanju” sve do najnovijih “talasa” globalizacije. Otuda su danas učestale, na prvi pogled nove rasprave, o značaju tzv. socijalnog kapitala za procese rada u modernim društvima. Izgleda da je društvena praksa “razumela” višedecenijska nastojanja sociologa (rada, pre svih) da pokažu i dokažu značaj činjenice da je čovek društveno biće i da on tu svoju “društvenost” unosi u organizaciju rada. Iako su ta sociološka obrazloženja nastajala nasuprot pristupima čoveku kao “dodatku” tehnologije u organizaciji (tejlorizam) i nasuprot shvatanjima o apstraktnom i izolovanom pojedincu (klasični i neoklasični ekonomisti), ona su pokazala svoju verodostojnost i veću praktičnu primenljivost u uslovima globalizacije. Zato bi se bez mnogo dvoumljenja moglo konstatovati da su otuda - odakle je svojevremeno pošao Elton Mejo (E. Mayo) sa svojom nedovoljno teorijski razvijenom tezom o značaju “malih grupa” za uspešnost rada - krenula (ili su se samo nastavila?) savremena

pragmatična “uviđanja” značaja širih društvenih i kulturnih činilaca za postizanje što veće ekonomske racionalnosti. Ta pragmatička “uviđanja” su postala sve učestalija posle dugogodišnjih negativnih posledica tejlorizma po psiho-fizičko zdravlje ljudi, kao i usled sve veće krize masovne proizvodnje (posebno u SAD), koja periodično “posustaje” u poređenju sa japanskom i nemačkom proizvodnjom zbog nedovoljne “fleksibilnosti”.

Pojam “socijalni kapital” se pre svega koristi kao oznaka za procese između ljudi koji uspostavljaju društvene veze, norme, socijalno povrenje, i, tako, olakšavaju koordinaciju i kooperaciju u cilju uzajamne dobrobiti u zajednici. Osnovu “socijalnog kapitala” čine vrednosti i običaji, kao i fond znanja i umeća koji se neprekidno akumuliraju tokom razvoja konkretnog društva. Pored kapitala, alata, tehnologije, radne snage i ostalih *inputa*, sada se pridaje i značaj socijalnim vrlinama zaposlenih, kao što su časnost, osećanje međuzavisnosti, lojalnost i sl. (Fukujama, 1997: 28). Bez tih osobina ljudi u radu, organizacija rada se ne može zasnovati i ne može da funkcioniše u određenoj meri “spontano”. Drugim rečima, nema humane organizacije bez nekog stepena poverenja među njenim članovima. Otuda se, u krutoj, birokratskoj organizaciji svi odnosi među akterima nastoje “dehumanizovati”, tj. podrediti tehnologiji formalne organizacije.

Sociološki interes za propitivanje uloge “socijalnog kapitala” “osvežio” je Brejverman, početkom 70-tih godina 20-tog veka; upravo posredstvom kritike tejlorizma i birokratske organizacije rada. Ali, dok je Brejverman pokušao da ukaže da je u prevladavajućoj, tejlorističkoj organizaciji rada “socijalni kapital” ne samo potisnut već i sistematski uništavan, kasniji istraživači (pre svega, brejvermanisti) ističu da on ne samo da opstaje, već da se pokazuje i ekonomski daleko profitabilnijim u novim društvenim uslovima (Milošević, 1996). Tako se javila čitava serija istraživanja o društvenim činiocima (moralu, obrazovanju, kulturi, religiji, dominantnom tipu porodice) i njihovim uticajem na profitabilnost organizacija rada. Uvidelo se da se organizacije rada u zemljama bogatim “socijalnim kapitalom” (pre svega, Japan, Nemačka, Italija) daleko uspešnije suprotstavljaju negativnim ekonomskim ciklusima (recesija, deflacija), nego u zemljama u kojima je “socijalni kapital” oskudan. U zemljama i (njihovim) regijama, koje su bogatije “socijalnim kapitalom”, lakše i uspešnije se uspostavljaju odnosi između velikih i malih preduzeća (“firmi”), obrazovnih i ekonomskih organizacija, zaposlenih i poslodavaca; rečju uspešnije se ostvaruju odnosi koji su zasnovani na uzajamnoj saradnji i koristi.

Indikatori “socijalnog kapitala” su umeće (i veštine). Sociološka istraživanja su pokazala da veći nivo umeća (i veština) utiče na veći nivo poverenja između aktera u radu, a što olakšava primenu raznih “inovativnih” ogranizacionih oblika (Milošević, 1990). Ta istraživanja su takođe ukazala da veći nivo poverenja aktera u društvu podstiče raznovrsnije aktivnosti pripadnika konkretnog društva ili nekog njegovog dela, a koje su usmerene na osposobljavanje ljudi za autonomnu i stvaralačku radnu delatnost, kako u okviru obrazovnih institucija, tako i u okviru samih kompanija koje organizuju i omogućavaju neprekidno usavršavanje svojih zaposlenih. To je povoljan okvir za razvoj umeća i veštine u radu.

Iako proučavanje umeća (i veštine) često “izmiče” ljudskoj racionalnosti i naučnom proučavanju, jer se radi o svojevrsnom manifestovanju ljudske slobode i stvaralštva u radu, ipak postoje valjani, iako retki pokušaji u sociologiji. Ta proučavanja su bila svojevrsan “bum” u sociologiji, u poslednje dve decenije 20-tog veka.²¹³

Radi ilustracije, navešćemo neke (moguće) promene u zapošljavanju, koje nastaju pod uticajem “uvažavanja” umeća (i veština) zaposlenih. Istraživanja *National Policy Assosiation* iz Vašingtona, ukazuju da je neophodno “ići u korak” sa savremenim potrebama i stvoriti tzv. digitalnu radnu snagu (*dygital workforce*). Takva radna snaga ne “dokida” potrebu i za onim kadrovima koji su stekli neka opštija/osnovna umeća. Znači da su potrebne kako opšte tako i specifične, tehničke/digitalne veštine. Dok ove poslednje treba da imaju oni koji obavljaju savremene poslove (npr. veb-dizajnera, tehnička podrška, administratori mreže, programeri), a koje se stiču kako formalnim obrazovanjem tako i radnim iskustvom (npr. veštine tehničke podrške su traženje problema, dijagnostika, rešavanje problema, analiza potreba klijenata, nadgledanje sistema, dokumentovanje), ostala radna snaga treba da ima osnovne veštine koje su potrebne u novoj ekonomiji (pismenost, sposobnost analitičkog razmišljanja, korišćenje računara, prilagođavanje promenama, sposobnost za rad u timovima i “timsku” upotrebu tehnologije). Pri tome, naglašava se da raspoloživi podaci, za visokorazvijene zemlje, pokazuju da su ove potonje nedovoljne i dosta manjkave. (National Policy Assosiation, 2001: 12, 15-20). Rezultati tih istraživanja bi se mogli shvatiti u anti-brejvermanovskom smislu. Veštine su sve više i više potrebne u novoj ekonomiji, tako da ne samo da sada ne važi da su radni zadaci “degradirani”, i da su eventualne veštine zaposlenih neupotrebljive, već, naprotiv, savremeni poslovi zahtevaju sve više i više veština, koje radna snaga često ni ne poseduje, a da bi se umeće vratilo u radni proces, potrebno je da se radna snaga osposobi da udovolji ovim zahtevima.

Sve veći značaj počinje da se pridaje socijalnim veštinama (*social skills*), koje se često nazivaju i “mekim veštinama” (*soft skills*). Izgleda da široko upotrebljavana poštapalica Amerikanaca u svakodnevnom životu: “*You have an attitude problem*” (“Imaš problema sa stavovima/ponašanjem”), odražava verno i situaciju u organizaciji rada visokorazvijenih društava. Jedan oglas objavljen kao konkurs za upis na medicinsku školu u Britaniji, je nosio naziv: “Dobra medicinska sestra već ima prave veštine, pre nego što upiše ovu školu” (Abercrombie, Warde, 2003:111)

²¹³ U prvoj polovini 80-tih godina 20-tog veka i sam sam preduzeo “dubinsko” sociološko istraživanje društvenih uslova za razvoj tehničkih umeća u (bivšem) jugoslovenskom društvu. Ta istraživanja su se počela prepoznavati, istina više izvan užih socioloških profesionalnih krugova, kao “sremska istraživanja u sociologiji”. Osnovni razlog takvog “imenovanja” tih istraživanja se sastoji u tome što je, kao uzorak, uzeta jedna tipična industrijski srednje razvijena sredina Jugoslavije - kao tipične srednje industrijski razvijene zemlje. Proučavanje industrijski “srednje razvijenog” društva može da daje adekvatnije rezultate u sociologiji, nego da je istraživano samo industrijski visoko ili industrijski nerazvijeno društvo; pre svega zato što se u tom tipu društva “susreću” raznovrsniji društveni uslovi koji podstiču i koji kočće razvoj tehničkog stvaralaštva, kao jedne vrste umeća koji su specifičan izraz “socijalnog kapitala” (Milošević, 1990).

Zbog toga što "socijalne veštine" jačaju motivaciju zaposlenih i predanost organizaciji, čak i pod savršenim uslovima u kojima se organizacija nalazi, poslodavci ulažu u treninge opštih i socijalnih veština (Green, 2000:260-263, u Knoke&Yang, 2002:25). Knoke i Jang prave razliku između tehničkih i socijalnih veština na sledeći način: "Tehničke veštine su sposobnosti da se koriste alati, tehnika i specijalizovano znanje pri sprovođenju metoda, procesa i procedura potrebnih u poslu...kao "znati kako" (*know how*), koje se postižu pre svega kroz formalno naučno, profesionalno obrazovanje ili učenje pri radu; tehničke veštine obuhvataju različite kompetencije, od osnovne pismenosti i sposobnosti baratanja sa brojevima (*numeracy*), od spretnosti ruku do nečujnog znanja (*tacit knowledge*) o specifičnim tehnikama koje smanjuju nepotrebne gubitke i povećavaju izvršenje zadataka". (Knoke&Yang, 2002:25). Sa druge strane, "socijalne veštine" dobijaju na značaju sa primenom nove tehnologije, naravno u kompleksnim integrisanim sistemima u kojima je potreban visok nivo komunikacije i koordinacije da bi se postigao "kvalitetan kolektivni rezultat". Navedeni autori definišu socijalne veštine kao "sposobnosti da se stupa u kontakt sa mušterijama, kolegama na radu, nadređenima, kao i motivacija da se zadatak izvrši na visokom nivou, pre svega kroz internalizovanje normi i vrednosti kompanije" (Knoke&Yang, 2002:26). Slično navedenim autorima, i Grinova određuje "socijalne veštine" kao sposobnost da se dela u skladu sa ciljevima kompanije (*company objectives*). Grinova ističe da su neki poslodavci pre spremni da zaposle one koji imaju odgovarajući stav (*attitudes*) prema radu, tumačeći to kao radnu etiku, kojoj često pridaju veći značaj nego tehničkim veštinama. Posebno obeležja "socijalnih veština" su: tačnost, poštenje, druželjubivost, međuzavisnost, opšti stav prema radu, spremnost da se uči, sposobnost za timski rad, identifikacija i predanost poslu (Knoke, Yang, 2002:26).

Navedena shvatanja pokazuju da umeća (i veštine) sve više postaju osnova radnog procesa i uspeha, pored drugih neophodnih "resursa" (kapitala, visokih tehnologija, kvalitetnih proizvoda, komunikacije sa potrošačem). Zaposleni koji vladaju tim umećima (i veštinama) sve češće se u literaturi nazivaju "radnici sa zlatnim okovratnikom" ("*gold collar workers*") (Collins, 1998: *btml:/*).

U jednom od svojih istraživanja, Iv Karoli (Caroli) ističe da je davno napušten stav o organizaciji rada kao "crnoj kutiji" (*black box*) koja je shematski prikazivana uz pomoć *inputa* i *outputa*, pri čemu se zapostavljaju procesi unutar organizacije rada (Caroli, 2002:18). U tom kontekstu, Karolijeva upoređuje podatke iz nemačkih i britanskih preduzeća, koja proizvode iste artikule, gde se jasno vidi veća uspešnost nemačke privrede. Dok se britanske organizacije i dalje čvrsto drže dugoročne proizvodnje standardizovanih proizvoda, nemačke se drže proizvodnje male količine visoko diferenciranih proizvoda. Na nivou same organizacije rada, u Nemačkoj postoje jake veze između neposredne proizvodnje (*shopfloor*) i tehničkih odela, što omogućava neprekidan protok novina. Na primeru industrije nameštaja vidi se da istoimena industrija upošljava u Nemačkoj 90%, a britanska samo 10% kvalifikovanih; svi nemački predradnici su kvalifikovani, dok britanski obično nisu (Caroli, 2002:19). Nemački predradnik nema samo nadzorne, već i planerske i operativne zadatke u pogonu, dok je britanski sličan Tejlorovom poslovodji (njegova

delatnost je isključivo nadzorna, a i ona se razlaže na jednostavnije poslove, za koje je potrebno manje stručnosti). Nemački radnici su sposobni da proizvode visoko kvalifikovane proizvode, dok predradnici mogu sistematski da saradjuju sa inženjerskim odsekom (Caroli, 2002:18-20). Karolijeva zaključuje da su umeća (i veštine) osnova pri implementaciji nove tehnologije i zaključuje da razlike u adaptaciji “visoke tehnologije” (*HighTech*) u Britaniji i Nemačkoj proizlaze iz razlika u nivou veština raspoložive radne snage (Caroli, 2002:20).

Kao još jednu ilustraciju možemo navesti i istraživanja, koja je uradila Ostermanova (Osterman), u vidu nacionalne ankete iz 1995. godine. Ostermanova je pokazala da personalni (“kadrovski”) direktori smatraju odgovarajuće ponašanje kao glavni kriterijum pri zapošljavanju polovine “radnika sa plavim okovratnicima” (Osterman, 1995, u Knoke, Yang, 2002: 26). Takođe, u jednoj vrsti dubinskih intervjua Mosa i Tilijs (Moss&Tilly), koji su urađeni u 56 firmi u Los Angelesu i Detroitu, pokazano je da povećana konkurencija na tržištu rada dovodi do povećane potrebe za “mekim veštinama”.²¹⁴

Prema mišljenju Urliha Beka, tu se zapravo radi o sve većem prodiranju nekadašnjih staleških kategorija u moderno “rizično” (navodno “besklasno”) društvo “upojedinjenog pojedinca”. Budući da je nezaposlenost sve veća, a klase i slične grupe gube na značaju, nekadašnji staleški simboli - kao što su nastup, etikacija, retorika, ugledjenost, kao i neke staleške neformalne veze - postaju sve značajniji pri zapošljavanju (Bek, 2001: 117). Iako ta Bekova konstatacija više izražava oprez u zaključivanju da se u savremenim globalizacijskim procesima dešava “povratak” umeća u procese rada, ona ne negira u potpunosti da umeća opstaju i u “društvu rizika”; istina više kao “rezidui” nekadašnjeg staleški poželjnog načina rada i ponašanja.

Izgleda da se tržište rada u uslovima globalizacije “sudarilo” sa protivrečnostima u sferi rada; u tom smislu što su, sa jedne strane, odnosi u radu sve više određeni tržišnom “spontanošću”, a, sa druge, nastojanjem da racionalna saznanja dobiju što veći značaj u poslovanju, odnosno nastojanjem da se razvije “ekonomija vođena znanjem” (*knowledge driven economy*) koja zahteva visok nivo poverenja među akterima rada, zatim veću posvećenost poslu svih aktera rada, kao i veću razmenu informacija i koordinaciju između njih (Appelbaum, 2003:11-12). Te protivrečnosti se nastoje “pomiriti” aktivnim posredovanjem novih organizacija za “davanje tržišnih usluga zapošljavanja”.

²¹⁴ U tim istraživanjima je, takođe pokazano da se u dobijenim rezultatima kriju neki činoci segregacija: crnci su loše prošli na navedenim dubinskim intervjuima (Knoke&Yang, 2002:26).

4. Nastanak novih organizacija za “davanje tržišnih usluga zapošljavanja”: pojava “novih gildi”

Promene u sistemu zapošljavanja, koje se ogledaju u tome što, pored malog jezgra stalno zaposlenih, ostali deo zaposlenih u organizacijama čine privremeno zaposleni i zaposleni sa nepotpunim radnim vremenom, zatim usled raste broja tzv. samo-zaposlenih radnika, radnika po pozivu (*on-call*) i sl. - počev od 70-tih godina 20-tog veka - uticale su na opadanje značaja tzv. starog socijalnog ugovora i, u vezi sa tim, do opadanja značaja sindikata.

Ipak, treba naglasiti da su sindikati istorijski “proverena” zaštita zaposlenih, bez obzira da li slabe ili ne i bez obzira na njihove nedostatke i razne oblike zakonskih i drugih oblika ograničavanja i pritisaka kojima su izloženi. Oni mogu da greše, ali i da ukazuju koji put kolektivne akcije i organizovanja ima veće mogućnosti da se izbori za veća prava zaposlenih, kao i da zaštiti ona postojeća. Međutim, sa globalizacijom tržišta, poslodavci imaju mnogo širi teren za strategiju i “kontra-delovanje”, s obzirom na veliku pokretljivost kapitala, koji ne zna za granice; dok su sindikati u tome ograničeni. Nije redak slučaj da veliki broj korporacija, “izvozi” neke svoje delatnosti u krajeve sveta gde sindikata nema ili gde su oni slabi (npr. namačka automobilska industrija premešta delove proizvodnje u Latinsku Ameriku ili u neke delove SAD kao što su Alabama i Južna Karolina) (Handerl, 2002:33).

Istovremeno sa delovanjem sindikata “niču” i novi organizacioni oblici, čija je osnovna funkcija “davanje usluga” nezaposlenima ili zaposlenima koji žele da promene radno mesto i vrstu posla. Ponekada se te nove organizacije, koje najčešće deluju u nekom društvu zajedno sa “starim” organizacijama tržišta rada, nazivaju “nove gilde” (Laubacher, Malone, 2002:3).

Dok su stare organizacije za zapošljavanje imale “podršku” od strane samih organizacija rada (koje su brinule o socijalnom i zdravstvenom osiguranju zaposlenih, kao i o njihovoj kvalifikacijskoj osposobljenosti za rad), i/ili od strane države (koja je omogućavala da se steknu potrebna umeća i veštine za zapošljavanje i koja je posredovala u smanjivanju društvenih nejednakosti), nove organizacije za “davanje usluga nezaposlenima” nemaju tu “podršku”. U novoliberalnim globalizacijskim uslovima sve više se dešava da zaposleni i poslodavci sami moraju da brinu o svojim interesima. Ljudi su u velikoj meri “prepušteni sami sebi”.

Dakle, dok je stari sistem zapošljavanja počivao na lojalnosti (i poslušnosti) organizaciji, u novom raste potreba na tržištu rada za sve kvalitetnijim “socijalnim kapitalom”, a što utiče da se mnogi uspešni i sposobni pojedinci više ne zadržavaju u istoj organizaciji, već idu od organizacije do organizacije, “jureći” za svojim kratkoročnim interesima. U toj situaciji dolazi do svojevrsnog “rata za talente”. Da se situacija ne bi otrgla kontroli, dolazi do pojave organizacija koje služe za zaštitu određenih grupa “nove mobilne radne snage”, u tom smislu što im pružaju razne

usluga (kao što su treninzi, asistiranje u građenju karijere, nuđenje plana zdravstvene zaštite, nuđenje čak i programa za dobijanje akcija i sl.).²¹⁵

Slično nekadašnjim srednjovekovnim gildama, koje su štitele interese članova neke posebne radne grupe (zanata), i “nove gilde” nastoje da “zaštite” interese raznih “ciljnih grupa” na tržištu rada. Osnovna razlika između “starih” i “novih gildi” sastoji se u tome što one ranije imaju monopol nad delatnošću jedne grupe, a moderne to nemaju, zato što se može javiti više konkurentskih “gildi” koje se takmiče u pružanju usluga novoj radnoj snazi. Pri tome, treba imati u vidu da “nove gilde” mogu da pruže osećaj zajedništva i neki vid grupne pripadnosti, koje u globalizacijskim uslovima preterane tržišne utakmice, mogu da predstavljaju svojevrsan “bedem” izraženim anomičnim tendencijama u društvu (Laubacher, Malone, 2002:9).

U uslovima sve veće zainteresovanosti za zapošljavanje što kvalifikovanije radne snagu, na globalnom tržištu, poseban izazov za nove organizacije zapošljavanja (“nove gilde”) predstavlja osposobljavanje (i pre-kvalifikacija) onih radnika koji nemaju odgovarajuća umeća ili imaju nizak nivo veština. Na taj način, te nove organizacije zapošljavanja mogu da doprinesu - kako ističu Loubacher i Melon (Laubacher, Melone) - da zaposleni svoju karijeru više ne “grade” kao “penjenje” duž hijerarhijskih nivoa tradicionalne organizacije, već kao neprekidan profesionalni razvoj i stalan proces učenja i praktičnog osposobljavanja (Laubacher, Malone, 2002:15).

5. Mere za prevazilaženje “usamljenosti” pojedinca na tržištu rada

Iz predhodne analize jasno se ocrtavaju razlike između, sa jedne strane, tzv. starog sistema zapošljavanja, koji (je) počiva(o) na “kontrolisanoj” nesigurnosti posla, na modelu minimalne interakcije aktera u procesu rada i na minimalnoj “predanosti” radu i tzv. novog sistema zapošljavanja, koji se zasniva na namerno povećanoj nesigurnosti posla, na strategiji razdvajanja ključnih aktera rada u posebne “sfere” delovanja i na odstranjivanju (putem “probirljivosti” na tržištu radne snage) onih radnika koji su manje “prilagodljivi” na promenljive uslove poslovanja i koji su više osetljivi na “stres” koji takav način poslovanja nameće.

U promenljivim uslovima poslovanja posebno mogu biti ugrožene tzv. marginalne grupe u sferi rada, koje su u lošoj pregovaračkoj poziciji u odnosu na kapital. Neka istraživanja su pokazala da u uslovima velike nezaposlenosti, odnosno velikog broja privremeno zaposlenih i zaposlenih na delimično radno vreme, mnoge mere koje se nastoje primeniti u organizacijama rada da bi se poboljšao kvalitet rada - kao što su npr. “timski rad”, “krugovi kvaliteta”, “vitka organizacija” (*lean organization*) - često se doživljavaju od strane radnika kao pritisak a ne poboljšanje (European Foundation for Improvement of Living and Working Conditions, 2002:8). Takvo stanje

²¹⁵ Pomenućemo neke grupe (*Newspapers Guild, The Graphic Artist Guild, Webgirls*) i organizacije (npr. *Jobs for Youth* iz Bostona, *Working Today*) koje su već “etablirane” na tržištu rada u SAD. Pomenućemo i neke “virtuelne” ili *web-organizacije* (npr. *freagent.com, guru.com*) nude, ne samo projekte koji treba da se odrade već i planove za karijeru, nego i planove zdravstvenog i socijalnog osiguranja i pomoć u nabavljanju opreme za kancelariju. Uz to neke organizacije obezbeđuju kratkotrajne “treninge” za one koji su “zarobljeni” na lošim radnim mestima i na poslovima sa niskim primanjima.

na tržištu rada i takve organizacione promene nisu uvek pogodan okvir ni za primenu onih veština koje se poseduju, a pogotovo ne i za njihov razvoj i eventualno sticanje novih umeća. Takvo stanje posebno teško pada marginalnim (“nemoćnim”) grupacijama u procesu rada.

Neki savremeni analitičari tržišta radne snage, smatraju da se paradoksi postojećeg stanja zapošljavanja mogu prevazići ukoliko se pristupi stvaranju tzv. novog socijalnog ugovora. U tom pogledu karakteristično je Kohenovo (Kochan) zalaganje da se na nov način dogovore uzajamna očekivanja i obaveze između poslodavaca, države i (ne)zaposlenih (Kochan, 1998:2; Kochan, 2001:3). On smatra da je bitno promenjen društveni odnos koji je “proizveo” stari socijalni ugovor posle Drugog svetskog rata (koji se zasnivao na saglasnosti da plate treba da rastu u skladu sa rastom produktivnosti i rastom profita i da se posebno trebaju nagrađivati “predanost” zaposlenih radu i njihova lojalnost organizaciji). Kako je došlo do “razmontiranja” (*dismantling*) starog socijalnog ugovora, tokom 80-tih godina 20-tog veka, koji je uslovio sve veće nejednakosti kako između različitih aktera na tržištu radne snage tako i između raznih društvenih grupacija (slojeva) u društvu, to se novi socijalni ugovor nameće kao neminovnost.

Savremeni procesi globalizacije su samo osnažili taj zahtev za novim socijalnim ugovorom, jer se ti procesi ispoljavaju u mnogostrukom vidu, i to kao “razvoj novih tehnologija koje su dovele do nastanka novih biznisa i do promene u potražnji za radnom snagom, zatim do organizacionih restrukturisanja koji su ispremeštali radnu snagu i bele okovratnike, do varijacija u tipovima zapošljavanja i nesigurnosti u njegovom trajanju, kao i u povećanoj raspršenosti radne snage, i povećanoj medjuzavisnosti između porodičnih obaveza i obaveza na poslu” (Kochan, 2001: 2). Tome, svakako, treba dodati i sve veće nejednakosti u platama i ostalim “prinadležnostima” u socijalnom i penzionom osiguranju, koji su dobrim delom nastali usled povećanih izdataka koje preduzeća daju za obrazovanje i sticanje veština koje su potrebne za upotrebu novih tehnologija i širenje tehničkih i drugih novina na radnom mestu.

Kohen se zalaže za “ispravljanje” tih nejednakosti putem “regulativnih mehanizmima” koji bi podstakli mobilnost radne snage i širenje raznih novina, ali bez velikih gubitaka u primanjima i padu sigurnosti zaposlenih (Kochan,1998:12). Na taj način bi novi socijalni ugovor, prema mišljenju Kohena (Kochan), obezbedilo “društveno podnošljiv” odnos između aktera rada, u uslovima kada “firme” više ne mogu da garantuju dugoročnu zaposlenost zbog sve veće konkurencije. Dakle, od novog socijalnog ugovora Kohen očekuje da pospeši konkurenciju, kao bitno obeležje novoliberalnog poslovanja, koji treba da “premesti” težište politike zapošljavanja i ostalih radnih normi sa radnog mesta na tržište radne snage i na mrežu institucija koje bi omogućile njenu mobilnost. Na taj način bi same organizacije (“firme”) postale deo mreže institucija koje bi mogle da razviju “fleksibilnost” poslovanja, uz istovremeno preuzimanje deo odgovornosti za investiranje u “ljudski kapital” i poboljšanje standarda zapošljavanja (Kochan, 2001:9). Navedeni Kohenovi predlozi za poboljšanje načina zapošljavanja u novoliberalnim tendencijama globalizacije još su daleko od stvarnog “zaživljavanja” novog socijalnog ugovora. Biće još mnogo borbe

između aktera rada da se taj ugovor postigne. Osnovna prepreka sadržana je u strukturalnim društvenim procesima, koje Lutvark naziva "turbo-kapitalizam", a Volman i Kolamoska isto to nazivaju "izdaja rada" i "Juda-ekonomija" (Littler, 2003:2).

6. Odjek savremenih globalizacijskih promena u sferi tržišta rada na Balkanu: umesto zaključka

S obzirom na civilizacijsko-istorijsku raznorodnost i različiti stepen društvenoekonomskog razvoja savremenih balkanskih društava, teško je identifikovati neke zajedničke osobenosti transformativnih procesa u sferi tržišta rada. Savremeni globalizacijski trendovi nejednako su "zahvatili" stari sistem zapošljavanja u svakom od njih. U onim balkanskim društvima koji nisu bili "blokirani" diskontinuitetnim, komandno-planskim načinom rada i privređivanja u svom razvoju, sfera zapošljavanja je više prožeta tržišnim odnosima, nego u onim koji imaju takvo višedecenijsko iskustvo. Otuda, u ovom zaključnom delu možemo da dotaknemo samo neke osobenosti tržišta rada u njima, koje proizilaze iz prethodnih opštih globalizacijskih obeležja tržišta rada.

U tom okviru možemo lakše da prepoznamo neke (transformativne) specifičnosti tržišta rada tzv. postsocijalističkih društava na Balkanu, a, među njim, posebno srpsko-crnogorskog. Iako su procesi globalizacije "nametnuli" transformaciju tržišta rada, u smeru od sigurnosti zaposlenja do usamljenog pojedinca, u tim društvima se još uvek žilavo održava stari sistem zapošljavanja, bar kao poželjan obrazac. Istovremeno, novoliberalne tendencije u sferi rada ne obaziru se mnogo na taj obrazac, već ga razaraju manje ili više uspešno.

Sigurnost zaposlenja ne postoji više ni kao politički projekat u (postsocijalističkim) društvima Balkana, a stvarnost "tegodne tranzicije" uveliko je nametnula (surovu) borbu za preživljavanje. U tim društvima se dešavaju početne transformativne promene na tržištu rada, pod uticajem sledećih činilaca: različitog "tempa" svojinske transformacije ("privatizacije"); manjeg ili većeg uplitanja "međunarodnih činilaca" u pojedinim društvima (od političkih i vojnih, preko monetarnih, do korporacijskih); opadanja ionako slabe moći sindikata (iz perioda socijalizma) i njihovo sporo "prilagođavanje" novonastalim uslovima tranzicije; početnih pomaka u stvaranju "nevladinog sektora" koji se interesuje za probleme zapošljavanja, posebno žena i pod uticajem celog niza "situacionih" činilaca u svakom od tih društava (kao što su rat i razaranja, izbeglištvo, mito, korupcija, kriminal i, uopšte, razgranatost "sive ekonomije"). To su sve činoci koji u tim društvima čine nesigurnim, kako "primarno", tako i "sekundarno" tržište radne snage.²¹⁶

²¹⁶ Za moderna društva, društva sa tržišnom privrednom, karakteristično je da, paralelno sa tzv. primarnim, postoji i tzv. sekundarno tržište radne snage. Primarno tržište obuhvata tzv. važne, strateške, visoko obrazovane kadrove čiji je društveni položaj relativno zaštićen i čija su primanja relativno stabilna, dok sekundarno odnosi na ljude bez posebnih kvalifikacija ili sa niskim kvalifikacijama, sezonce, marginalne grupe, strance, kao i one koji rade privremeno, a čiji je društveni status nezaštićen, nesiguran (Bošić, 2003: 65-66).

Umesto prepoznatljive globalizacijske karakteristike tržišta rada, koja se ogleda u tome što se dešava konkurencija u smislu “odbira umešnih kadrova”, u postsocijalističkim balkanskim društvima je na delu takvo tržište rada koje nudi “dobre poslove samo za neke i bezposlicu za mnoge”. Borba za “bilo kakav posao” još više deluje frustrirajuće na “usamljenog Balkanca”, koji je više od drugih Evropljana “navikao” na sigurnost u zajednici. Tu nesigurnost još više pojačava činjenica da oslabljene sindikate ne potpomažu nove mreže organizacija za zapošljavanje, posebno onih brojnijih koji se nalaze na tzv. sekundarnom tržištu radne snage. U tim društvima je i novofeministički pokret više zaokupljen svojim statusom u društvu, nego problemima brojnijeg zapošljavanja žena, kao i problemima koji nastaju njihovim zapošljavanjem - pretežno na povremenim i privremenim poslovima.

Takođe, u tim društvima se zapaža izraženije pojavljivanje nekih društvenih grupacija (studenta, domaćica, penzionera) na tržištu rada, posebno u sferi “sive ekonomije”, koje je nametnula borba za “preživljavanje”, a što još više usložnjava ionako “haotičnu situaciju” u blokiranom društvenom razvoju (Milošević, 2003: 150).

Nadalje, stari sistem zapošljavanja (sa “garantovanom” sigurnošću posla) održavao se, u nekim balkanskim društvima (u prvom redu u bivšoj Jugoslaviji) i uz potporu koju mu je davalo “gastabajterstvo”, dok se novi sistem zapošljavanja još više blokira zbog “seljenja mozgova”. To čini balkanska društva još više “rizičnim društvima”, jer se, sa odlaskom mladih i obrazovanih kadrova, “sele” i ona umeća (i veštine) koji čine razvijena društva prosperitetnim (zbog posedovanja potencijala koje smo označili kao “meke veštine”).

Povećan rizik u balkanskim (postsocijalističkim) društvima je posledica situacionog sklopa nekoliko činilaca: “manjka rada”, “fleksibilnosti” novoliberalnog poslovanja i slabosti države u pogledu zaštite radnih i uopšte građanskih prava. Tu nije reč o porastu nezaposlenosti koja nastaje usled razvoja tehnologije i umeća (i veština), odnosno “socijalnog kapitala”, nego o enormnoj nezaposlenosti zbog “razornih” kumulativnih posledica tzv. postsocijalističke tranzicije.

U postsocijalističkim društvima Balkana ne nedostaje “socijalni kapital”, bar ne u onom vidu koji blokira tranziciju, ali se on ne može da ispolji u prepoznatljivijem obimu zbog nedostatka kapitala. Kako u preduzetničkim aktivnostima primat pripada onom činiocu koji nedostaje (Galbrajt, 1967: 56), u balkanskim društvima je to kapital. Pored kapitala, nedostaju još i “meke veštine”, a “treninzi” za njihovo sticanje i razvijanje su retki i uglavnom se organizuju za obavljanje političkih i menadžerskih uloga u društvu. U nekim od tih društava (kao što je i srpsko-crnogorsko), nagli gubitak nekih participativnih oblika delovanja zaposlenih još više deluje demotivišuće na aktere u procesima rada.

LITERATURA

- Abercrombie, N., Warde, A.(2003): *Contemporary British Society*, Longman Group, London
- Appelbaum, Ellein (2003), *The transformation of Work and Employment in USA (Challenges, Opportunities and Lessons)*, The State University of New Jersey, sajt
- Bek, Ulrich (2001), *Rizično društvo*, Filip Višnjić, Beograd
- Blauner, Robert (1964), *Allienation and Freedom*, Chicago University Press, Chicago
- Bolčić, Silvano (2003), *Svet rada u transformaciji*, Plato, Beograd
- Caroli, Eve (2000), *New Technologies, Organisational Change and The Skill Bias: What Do We know*, Edward Elgar Publishing, London
- Collins, David (1998), "Knowledge Work or Working Knowledge (Ambiguity and Confusion in the Analysis of the "Knowledge Age", University of Sunderland; www.tlinc.com/article7.htm
- Davidson, Julia O'Connel (1994), "Metamorphosis?Privatization and the restructuring of menagment and labour", u: Jackson, P., Price, C., *Privatization and Regulation*, Longman Group, London p.170-198
- European Fondation for the Improvement of Livinkg and Working Condition, TNO Work & Employment (2002), *The Impact of New Forms of Work Organizations on Working Conditions and Health*, , Brussels
- Fukujama, Frensis (1997): *Sudar kultura*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Galbraith, J. k. (1967), *The New Industrial State*, Houghton Mifflin, Boston
- Giesecke, J., Gross, M. (2003), "Temporary Employment, Chance or Risk", *European Sociological Review*, Vol. 19 NO 2, 161-177, Oxford University Press, Oxford
- Hannah, A. S., Harris, H. M. (1996), "Inormation Technology and Future of Work", *Progressive Librarian*, Issue number 10/11, Winter 1995/1996, [url: http://www.libr.org/PL/contents10-11.htm](http://www.libr.org/PL/contents10-11.htm)
- Handerl, Michael (2002), *Skill Mismatch in the Labor Market*, University of Wisconsin, Medison
- Josifidis, Kosta (1998), *Makroekonomija*, Savez ekonomista Vojvodine, Novi Sad
- Knocke, D., Yang, S. (2002), *Fattening Frogs for Snakes? Company Investment in Job Skill Training*, University of Minnesota, Minneapolis
- Kochan, A. Thomas (1998), *Reconstructing America's Social Contract in Employment (The Role of Policy, Institutions, and Practices)*, MIT for Work and Employment Research, Massachusetts
- Kochan, A. Thomas (2001), *Building a New Social Contract at Work: A Call to Action*, MIT for Work and Employment Research, Cambridge, Massachusetts
- Laubacher, R., Malone, T.W (2002), *Retreat of the Firm and the Rise of Guilds: The Employment Relationship in the Age of Virtual Business*, MIT, Massachussetts
- Littler, Craig (2003), *Understanding the HR Strategies of the 1990s*, Paper for University of Queensland; <http://www.business.uq.edu.au/news/speakers/littlerc.html>
- Loveman, G., Tilly, C. (1988), "Good Jobs or Bad Jobs: What Does the Evidence Say?", *New England Economic Review*, Jan, 1988, p. 46-65, Boston

- National Policy Association (NPA) Report #303 (2001), *Building a Digital Workforce*, National Policy Association, Washington DC
- Milošević, Božo (1990), *Tehničko stvaralaštvo radnika*, Narodna tehnika Srbije/Vojvodine, Novi Sad
- Milošević, Božo (1996), "Paradigmatičnost brejvermanije u sociologiji", *Sociološki pregled*, Beograd, br. 3
- Milošević, Božo (2003), "Nezaposlenost u Srbiji devedesetih: stvarnost i privid "ekonomije preživljavanja", u: Srbija krajem milenijuma (prir. S. Bolčić i A. Milić), ISI Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, str. 141-157
- Milošević, Božo (2004), *Umeće rada*, Prometej, Novi Sad
- Rose, J.B., Chaison, G. N. (2001), "Unionism in Canada and the United States in the 21th Century", *Industrial Relations*, 2001, Vol.56, No1 <http://www.erudit.org/revue/ri/2001/v56/n1/000140ar/pdf>
- Rifkin, Jeremy (1995), *The End of Work*, Putnam Boox, New York
- Stutsman, Richard (1999), "Jeremy's Rifkin The End of Work, A Review", World Works Symposium; www.worldworks.org/ramblings/endofwork.html
- Tenenbaum, Charles (1998), "Jeremy Rifkin: La fin du travail", Bibelec <http://www.chez.com/bibelec/publications/eco/rifkin/btm>

UDK 330.342(497)::331.5

Milorad Božić

Pravni fakultet

Niš

NEZAPOSLENOST RADNE SNAGE – UZROK I POSLEDICA PROCESA TRANZICIJE NA BALKANU*

Rezime

U osnovi procesa tranzicije koji se sprovodi u bivšim socijalističkim zemljama na Balkanu stoji raskid sa starim i izgradnja novog (tržišnog) privrednog sistema. Taj proces se može posmatrati iz različitih uglova i sa različitih aspekata. Bilo kako da se posmatra, njegova ekonomska dimenzija je nezaobilazna pri čemu makroekonomski rast i razvoj privrede sintetički izražavaju rezultate i probleme u tom procesu. Zaposlenost, odnosno nezaposlenost, radne snage sa svim svojim ekonomskim i socijalnim posledicama proizilazi iz tih procesa i govori o njegovoj dinamici i kvalitetu.

Analiza procesa tranzicije i razvoja privrede u balkanskim zemljama koje sprovode proces tranzicije pokazuje da je nezaposlenost radne snage u njima veoma visoka i da ona kao takva vremenski dugo traje. To je direktna posledica sporog privrednog razvoja, promena u strukturi privrede, nedovoljnih investicija, strukturnih promena u samoj zaposlenosti radne snage i sličnih faktora. Visoka nezaposlenost sa sobom nosi brojne ekonomske i socijalne posledice koje se negativno odražavaju na uslove života stanovništva u ovim zemljama. Ona naročito dovodi u pitanje budućnost mlade generacije koja mora da prolazi kroz drugačiji sistem obrazovanja i da prihvati novu filozofiju i metode zapošljavanja primerene tržišnoj privredi. Nezaposlenost je veća a posledice izraženije u onim zemljama u kojima proces tranzicije sporije teče.

Ključne reči: nezaposlenost, radna snaga, privredni razvoj, investicije, životni standard, siva ekonomija, tržište rada, tranzicija

LABOUR FORCE UNEMPLOYMENT – THE CAUSE AND EFFECT OF THE TRANSITION PROCESS IN THE BALKANS

Summary

The essence of the ongoing transition process in the former socialist countries in the Balkans is breaking away with the old and establishing a new system of market economy. This process can be considered from different perspectives and diverse points of view. Nonetheless, the economic dimension of this process can hardly be avoided, whereby macro-economic growth and development of economy

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

synthetically reflect the results and problems in the transition process. Employment, or unemployment, with all its economical and social consequences, is a result of this process, pointing to its quality and dynamics.

The analysis of the transition processes and the development of economy in the Balkan countries where the process is underway has shown an extremely high rate of long-standing unemployment of labour force in those countries. It is a direct consequence of the slow economic development, the changes in the economic structure, insufficient investments, structural changes in labour force employment itself, and other factors of similar nature. High unemployment rate yields numerous economic and social consequences which have a negative impact on the living standard of the population in these countries. It particularly affects the future of the young generation which is to go through quite a different system of education, and comply with a new philosophy and methods of employment in line with the rules of market economy. The higher the unemployment rate, the more prominent the consequences, particularly in the countries where the transition processes proceed at a slower pace.

Key Words: Unemployment, Labour Force, Economic Development, Investments, Living Standard, Gray Market Economy, Labour Market, Transition

Uvodne napomene

Veličina i struktura nezaposlenosti radne snage u jednoj zemlji ili grupi zemalja sintetički izražavaju stanje njihove ekonomije i društvenih procesa koji se razvijaju u njima. To važi i za grupu od osam balkanskih zemalja koje se nalaze u procesu tranzicije. Njihovo sučeljavanje sa problemom nezaposlenosti radne snage, posebno sa ekonomskim i socijalnim posledicama te nezaposlenosti, počinje drastično da se ispoljava na samom početku procesa tranzicije. Problemi u toj oblasti traju koliko i sam proces tranzicije s tim da su oni izraženiji u njegovim višim fazama kada dolazi do suptilnijih i dubljih reformskih zahvata.

Posmatrano sa stanovišta društveno ekonomskih ciljeva, povećanje zaposlenosti u ovim zemljama postaje najuži prioritet. Njegovo ostvarivanje uglavnom se vezuje za dva pravca dejstva: prvi, ubrzanje ekonomskog razvoja i, drugi, ostvarivanje privrednosistemskih reformi u oblasti zapošljavanja, utvrđivanja i politike zarada i naknada zaposlenih, zaštite nezaposlenih, definisanja i ostvarivanja prava iz oblasti socijalnog osiguranja i dr. Zadatak ovoga priloga jeste da istraži neke od tih problema u odabranoj grupi zemalja i da ukaže na pravce njihovog rešavanja.

1. Sučeljavanje sa realnošću: umesto ekonomskog razvoja smanjenje proizvodnje

Grupa balanskih zemalja koja se i danas nalazi u procesu tranzicije, kao i sve druge zemlje u Istočnoj Evropi, u decenijama posle Drugog svetskog rata imale su relativno uspešan ekonomski rast i razvoj. Makroekonomski pokazatelji poput stope rasta društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka, stope rasta zaposlenosti radne snage, stope rasta potrošnje i dr., ukazivali su da su u to vreme to bila ekonomski

prosperitetna društva.²¹⁷ Ali unutrašnje protivurečnosti i ekonomski i politički problemi sistema u kome se taj razvoj odvijao pokazaće svu njegovu nemoć, naročito na ekonomskom planu. To će se desiti u jednoj relativno višoj fazi ekonomskog razvoja tih zemalja kada više stari metodi i politika ekonomskog razvoja nisu mogli da daju rezultate. Vremenski do toga dolazi već na samom početku osamdesetih godina. Ekonomski problemi se najpre počinju izražavati usporavanjem stope privrednog rasta a zatim ubrzo i tekućom ekonomskom nestabilnošću, koja se je najčešće izražavala visokom inflacijom; deficitima u potrošnji, deficitima u ekonomskim odnosima sa inostranstvom i sl.

Analizom dinamike privrednog rasta, izražene stopom rasta bruto domaćeg proizvoda, dolazimo do karakterističnih ocena i zaključaka.

Tabela 1

Stope rasta GDP u balkanskim zemljama

	Zemlja	1980-1990	1990-2001	2002	2003	2004*
1	Albanija	1,5	3,7	4,7	6,0	6,0
2	Bosna i Hercego.	-	-	3,5	4,7	5,5
3	Bugarska	3,4	-1,2	4,8	5,0	5,0
4	Hrvatska	-	1,1	5,2	4,7	5,0
5	Makedonija	-	-0,2	0,7	3,0	4,0
6	Rumunija	1,0	0,4	4,9	4,5	5,0
7	Slovenija	-	2,9	3,0	4,3	4,8
8	Srbija i Crna Gora	-	-	4,0	3,3	4,3
9	Grčka	0,9	2,4	3,8	4,1	4,3
10	Turska	5,3	3,3	7,8	5,2	5,0

*Projekcija.

Izvor: Za periode 1980-90. i 1991-01.: World Bank; World Development Indicator, 2003. godine. Za period 2002-2004: Investment Guide for Southeast Europe 2004 (www.seeuropa.net).

Iz ovih i sličnih podataka možemo zapaziti da već u drugoj polovini 80-tih godina dolazi do usporavanja privrednog rasta i razvoja ovih zemalja. Ulazak u proces tranzicije (početkom 90-tih), dalje zaoštava ekonomske probleme u njima, pa umesto pozitivnih imamo negativne trendove u tim procesima koji se izražavaju niskim pozitivnim ili negativnim stopama kretanja društvene proizvodnje. Krajni ishod toga jeste da ove zemlje imaju niži obim društvene proizvodnje krajem 90-tih u odnosu na

²¹⁷ Privredni rast i razvoj u tim zemljama u to vreme uslovlili su brz rast zaposlenosti radne snage koji je doveo do brzih promena u njihovoj ekonomskoj strukturi stanovništva. Zapošljavanje radne snage i zaposlenost uopšte imali su naglašenu siccijalnu dimenziju. Radna snaga nije bila tržišna kategorija pa je zaposlenost bila društvena obaveza privrednih preduzeća. Naravno da je to moglo da postoji u uslovima državne svojine nad sredstvima za proizvodnju i u uslovima postojanja netržišnih motiva privredjivanja privrednih subjekata.

njen obim koji su imale krajem 80-tih godina.²¹⁸ To je danas slučaj sa skoro svim novonastalim državama bivšim republikama SFRJ, osim Slovenije koja jedina od njih danas ima veći društveni proizvod u odnosu na njegovu veličinu u vreme svog osamostaljivanja. Ista je situacija i sa Bugarskom i Rumunijom koje su realno danas na nižem nivou privredne razvijenosti u odnosu na period pre jedne ipo decenije. Takvi trendovi doveli su do promena u rang listi balkanskih zemalja posmatranoj kroz bruto domaći dohodak *per capita*.

Tabela 2

Bruto nacionalni dohodak *per capita* u 2002. godini u balkanskim zemljama
Atlas metodology u USA dolarima

	Zemlja	Iznos u USA dolarima
1.	Grčka	11.660
2.	Slovenija	10.370
3.	Hrvatska	4.540
4.	Turska	2.490
5.	Rumunija	1.870
6.	Bugarska	1.770
7.	Makedonija	1.710
8.	Albanija	1.450
9.	Srbija i Crna Gora	1.400
10.	Bosna i Hercegovina	1.310

Izvor: World Bank: World Development Indicators, april, 2004.

Dodatnom analizom podataka iz tabele br. 1, uočavamo povećanje stope rasta GDP u zemljama u tranziciji zadnjih godina, što bi se moglo protumačiti kao ekonomski oporavak ovih zemalja. Međutim, to je samo delimično tačno. To bi se moglo odnositi na Sloveniju i delimično za Bugarsku, Rumuniju i Hrvatsku, ali ne i za ostale zemlje. Upravo te tri ostale zemlje (Bosna i Hercegovina, Makedonija i Srbija i Crna Gora), imale su devedesetih godina najveći pad proizvodnje. Pored pozitivnih stopa njihovog privrednog rasta zadnjih godina, one su još uvek daleko od privrednog oporavka.

Interesantan je pogled na Grčku i Tursku kroz prizmu ovih podataka. Podaci pokazuju da su se one 90-tih godina konačno ekonomski stabilizovale i da početkom XXI veka one nastavljaju relativno dinamičan i stabilan privredni rast i razvoj. Prva kao već dve decenije članica EU (odnosno ranije EEZ), a druga, koja za strateški cilj članstvo u EU i, u vezi s tim, već odavno razvija svoju ekonomiju na tržišnim osnovama. To im je omogućilo da zaumu povoljniju poziciju na rang listi ekonomske

²¹⁸ Ako veličinu GDP u 1989. godini u ovim zemljama pojedinačno označimo sa 100, njegova veličina u 1998. godini bila je u: Sloveniji 104,0, Albaniji 86,4, Hrvatskoj 77,8, Rumuniji 76,1, Makedoniji 71,6 i u Bugarskoj 65,9%. Kod ostalih balkanskih zemalja u tranziciji taj odnos je još nepovoljniji. Izvor podataka: EBRD: Transition Report za 1999. godinu.

razvijenosti balkanskih zemalja merene *per capita* dohotkom. Grčka je prva, a Turska ispred većine balkanskih zemalja u tranziciji.

2. Rast nezaposlenosti i proces tranzicije

Veliku nezaposlenost radne snage uslovljavaju brojni faktori ekonomske i neekonomske prirode. Najčešće se oni sistematizuju po grupama, kao na primer: stepen ekonomske razvijenosti zemlje, makroekonomski trendovi u njoj, karakteristike privrednog sistema i ekonomske politike, demografski razvoj u zemlji, međunarodni položaj zemlje i njeni odnosi sa okruženjem, istorijsko nasleđe i dr. Preovladjujući uticaj je na ekonomskim grupama faktora jer u osnovi nezaposlenost je prevshodno ekonomska kategorija. Visoka nezaposlenost radne snage u konkretnoj zemlji najčešće je izraz njene ekonomske nerazvijenosti, a zadržavanje takvog stanja u vremenu dovodi do naglašenijeg ispoljavanja socijalnih i drugih posledica takve nezaposlenosti.

Na primeru balkanskih zemalja u tranziciji odnosi između ekonomske razvijenosti i dinamike privrednog razvoja, na jednoj, i veličine nezaposlenosti radne snage, na drugoj, su veoma uočljivi i karakteristični. Njihovim ulaskom u taj proces dolazi do pada veličine društvene proizvodnje i dinamike njenog rasta, što direktno utiče na povećanje nezaposlenosti. Naravno da je rast nezaposlenosti veći kod onih zemalja koje su imale veći pad proizvodnje i sporiji proces njenog oporavka i rasta.

Tabela 3

Godišnje stope nezaposlenosti radne snage u balkanskim zemljama u tranziciji u periodu od 1990 - 2003. godine

		1990	1992	1995	1997	1999	2000	2001	2002	2003
1	Albanija	9,5	27,0	12,9	14,9	18,2	16,9	14,6	15,8	-
2	B i H	-	-	-	39,0	39,0	39,4	39,9	42,7	40,0
3	Bugarska	1,8	15,3	11,1	13,7	16,0	17,9	17,9	16,3	13,5
4	Hrvatska	-	17,8	17,6	17,6	20,8	22,6	23,1	21,3	19,1
5	Rumunija	1,3	8,2	9,5	8,8	11,5	10,5	8,8	8,4	7,2
6	Makedonija	-	26,2	36,6	41,7	44,0	45,1	41,8	45,3	45,3
7	Srb. i CG	-	24,6	24,7	25,6	27,4	26,6	26,5	29,3	34,0
8	Slovenija	-	13,3	14,5	7,4	7,5	7,0	6,4	6,2	-
	Prosek za Južnu Evropu	-	11,7	12,3	11,5	14,3	14,8	15,3	15,5	-
	Prosek za Istočnu Evropu	-	2,7	5,8	7,6	8,3	7,1	6,4	6,5	-

Izvor: UNECE: Comman Database, derived from National and Interest Statistical Committe of the CIS statistics.

Kretanje nezaposlenosti radne snage u posmatranim zemljama u zadnjoj deceniji XX i početkom ovoga veka, gotovo je identično kretanjima u njihovim ekonomijama. Sa padom društvene proizvodnje početkom 90-tih u njima dolazi do rasta nezaposlenosti radne snage. Stope nezaposlenosti su povećane u tom periodu kod svih u tabeli posmatranih zemalja. One su veće kod onih koje su imale veći pad društvene proizvodnje merene veličinom društvenog proizvoda, odnosno stopom njegovog smanjenja. I kada je o nezaposlenosti reč, problem je izraženiji u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Srbiji i Crnoj Gori. Po visini tog porođenja u njima možemo reći da se radi o zemljama sa vrlo visokom nezaposlenošću u svetskim razmerama.²¹⁹

Zbog izuzetno velikog problema nezaposlenosti, niskih zarada, dužine trajanja ekonomske (u nekim i političke) krize, sa prostora Balkana zadnjih desetak godina dodatno je pokrenut i intenziviran proces migracije stanovništva prema industrijski razvijenom delu sveta. Broj ekonomskih migranata u svetu sa ovog područja je višestruko uvećan.²²⁰ U njihovoj strukturi preovladjuju mladi i školovani ljudi. To za posledicu ima ekonomsko siromašenje posmatranih zemalja kroz sistem obrazovanja radne snage koja se po završetku školovanja zapošljava u inostranstvu, ali i ostajanje bez onih najboljih koji mogu da daju veći doprinos društvenom i ekonomskom razvoju zemlje porekla.

Ako detaljnije analiziramo uzroke nezaposlenosti u ovim zemljama tokom dosadašnjeg procesa tranzicije u njima, dolazimo do toga da možemo izdvojiti dva perioda u tom procesu. U prvom orijentaciono do 1997. godine, povećanje nezaposlenosti u gotovo svim posmatranim zemljama pretežno je uzrokovano padom ili stagnacijom društvene proizvodnje. Zadnjih pet godina glavni uzroci nezaposlenosti se menjaju, naročito u onim zemljama koje su uspele da pokrenu svoj privredni rast i razvoj i da ga, koliko toliko, učine stabilnim. Radi se o procesima u Sloveniji, Hrvatskoj, Bugarskoj i Rumuniji, kod kojih se više može govoriti o strukturnoj i privrednosistemske nezaposlenosti. Naime, restrukturiranje privrede, dejstvo tržišta radne snage koje se postepeno uspostavlja, efekti privatizacije u privredi i sl., uslovi su da se potrebe za radnom snagom, samim tim i zapošljavanje, iskazuju i realizuju na posve drugi način – primeren tržišnoj ekonomiji. Nezaposlenost sve više je uzrokovana neadekvatnom ponudom radne snage, neodgovarajućim stručnim znanjima koje nezaposlena radna snaga poseduje, nedovoljnom geografskom pokretljivošću radne snage, nespremnosću da se prihvate novi uslovi rada i tržišni kriterijumi određivanja zarada radnika i dr. Očigledno da u takvim uslovima nije dovoljno samo pokrenuti i ubrzati privredni rast i razvoj već su potrebne i druge mere

²¹⁹ Problem nezaposlenosti u ovim zemljama još je veći ako se ima u vidu fiktivna zaposlenost ne malog dela radne snage u delu preduzeća u društvenoj svojini. Naime, brojna preduzeća iz te grupe ne rade ili rade sa malim kapacitetom, iskazuju gubitke – ali ne idu u stečaj i likvidaciju; radnici u njima mesecima i godinama ne primaju zarade, ali se statistički vode kao zaposleni. Procene su da samo u Srbiji takvih radnika ima između 300 i 500 hiljada.

²²⁰ Prema rezultatima istraživanja Vladimira Grečića iz Instituta za međunarodnu politiku i privredu u Beogradu, u zadnjoj deceniji XX veka Sr Jugoslaviju je napostilo blizu 400 hiljada, uglavnom školovanih ljudi. Njihove destinacije su bile Kanada, SAD, EU, Australija i druge zemlje.

kako bi se uticalo na smanjenje nezaposlenosti. One su uglavnom privrednosistemskog, ekonomskopolitičkog i socijalnog karaktera.

3. Siva ekonomija u oblasti zapošljavanja

Visoka ponuda radne snage naspram njenoj niskoj tražnji u procesu tranzicije na prostoru Balakana, uslovlila je razvoj sive ekonomije u oblasti zapošljavanja. U potrazi za poslom, kada ga nema dovoljno, ljudi su primorani da prihvataju i rade manje plaćene poslove, da rade bez elementarnih prava iz radnih odnosa, bez odgovarajućih uslova rada i sl. Deo poslodavaca se koristi takvom situacijom i neregulisanim tržištem rada. Oni na taj način ostvaruju visoke profite i praktično opstaju na tržištu zahvaljujući klasičnim metodama eksploatacije radne snage poznatim u ekonomskoj istoriji. Zbog toga država ostaje bez ne malog dela javnih prihoda koje bi inače trebalo da ubere po osnovu oporezivanja zarada radnika. Radi *socijalnog mira* ona često na to pristaje, tolerišući nelegalno stanje na sektorima zapošljavanja i rada.²²¹ Na taj način gubi država ali gubi i tako zaposlena radna snaga.

Suzbijanje sive ekonomije u oblasti zapošljavanja u ovim zemljama nije lak i jednostavan proces.²²² Glavni pravac u tom poslu treba da bude brži ekonomski razvoj i, po tom osnovu, veće zapošljavanje. Na taj način bi se samnjio jaz između ponude i tražnje radne snage, odnosno zaposlio deo njihovih viškova koji postoje u zemljama u tranziciji. Taj proces je uslovljen novim investicijama, restrukturiranjem privrede, ekonomskim otvaranjem prema svetu, razvojem institucija novog privrednog sistema i sl. U uslovima ekonomskog siromaštva i političke i ekonomske nestabilnosti u ovim zemljama efekti tog procesa mogu se ostvariti u dužem vremenskom periodu.

Problem nezaposlenosti radne snage može se posmatrati i sa stanovišta ostvarivanja procesa reformi u nekim oblastima privrednog sistema. Od njihovih rezultata se očekuje poboljšanje uslova privredjivanja i stvaranje novog privrednog ambijenta koji bi omogućio brži rast zaposlenosti radne snage. To se posebno odnosi na reformu javne potrošnje i fiskalnog sistema; konkretnije, reformu poreza i doprinosa koji se plaćaju na zarade zaposlenih ili one služe kao osnovica za njihov obračun u slučaju da ih plaća poslodavac. Nasledjeno stanje iz prethodnog sistema zadržava rešenja u toj oblasti po kojima su zarade i naknade zaposlenima (njihovo oporezivanje) siguran izvor prihoda budžeta i fondova javne potrošnje. Očigledno da

²²¹ Jedan od načina nelegalnog zapošljavanja radne snage pred *očima države* jeste rad na tzv. *buvljacima* na kojima se trguje svim i svačim. Država ne sprečava takav rad sa obrazloženjem da ljudi moraju od nečega da žive jer su teška vremena. Njihovo postojanje vezuje se za početak procesa tranzicije u posmatranim zemljama i smatralo se da će biti kratkog veka. Međutim, oni opstaju više od jedne decenije sa tendencijom širenja i uvećanja.

²²² Siva ekonomija u oblasti zapošljavanja radne snage prisutna je kao veliki problem u svim zemljama u tranziciji. Tako, na primer, procenat radnoaktivnog stanovništva angažovan u sivoj ekonomiji u periodu 1998 – 1999. godine, bio je u: Bugarskoj 30,9%, Makedoniji 35,1%, Rumuniji 24,3%, Sloveniji 21,6%, Belorusiji 40,9%, Gruziji 53,2%, Moldaviji 35,1%, Rusiji 20,9%, Ukrajini 41,2% itd. Vidi: Fidrich Schneider and Johannes Kepler; *Veličina i razvoj sive ekonomije ...*, **Finansijska teorija i praksa**, br. 27, Zagreb, 2003. godine, str. 4.

takva rešenja čine radnu snagu skupim faktorom proizvodnje sa negativnim efektima na njenu zaposlenost.²²³

Posmatrano iz ugla rešavanja problema nezaposlenosti visoki izdaci za radnu snagu destimulativno deluju na poslodavce da otvaraju nova radna mesta, odnosno upošljavaju više radnika. Sa stanovišta položaja posmatranih zemalja u međunarodnim ekonomskim odnosima, posebno konkurentnosti njihovog izvoza i mogućnosti privlačenja stranih investicija, takva rešenja u fiskalnom sistemu nisu u funkciji njihove konkurentnosti, samim tim, i bržeg rasta zaposlenosti po tom osnovu.

Takvo stanje ima višestruko negativne posledice kojima je zajednički imenitelj siva ekonomija u oblasti zapošljavanja i socijalnog osiguranja. Ono se ispoljava na više načina.

Prvo, poslodavci zapošljavaju radnike na crno, bez da na njihove zarade plaćaju zakonima propisane poreze i doprinose. Štete u tom slučaju nastaju i za radnike i za državu.

Drugo, visoka fiskalna i parafiskalna opterećenja zarada i naknada zaposlenima, uslovljavaju da ih poslodavci utvrđuju na nižem nivou od njihovog realnog (tržišnog ili kolektivnim ugovorima određenog) nivoa. Na taj način oni smanjuju svoje obaveze prema državi (javnoj potrošnji). To smanjenje ide na štetu zaposlenih kada su u pitanju njihova prava iz radnog odnosa i socijalnog osiguranja.

Treće, poslodavci – vodjeni svojim ekonomskim interesima, stavljeni su u poziciju da štede na radnoj snazi, što direktno utiče na stepen njene zaposlenosti odnosno nezaposlenosti.

Reformske promene u oblasti fiskalnog sistema, socijalnog osiguranja, sistema pomoći nezaposlenima, sistema penzionog i invalidskog osiguranja; razvoj sistema tržišta rada i dr., od značaja su za rešavanje problema nezaposlenosti u zemljama u tranziciji, gotovo isto kao i pokretanje i ubrzanje procesa privrednog razvoja. U balkanskim zemljama u tranziciji, reformaski procesi u ovim oblastima su u toku ali još uvek rešenja u njima nisu takva da predstavljaju pogodan ambijent za njihov značajniji doprinos zapošljavanju radne snage. U tim reformama pozitivno je to što sve ove zemlje za cilj imaju članstvo u Evropskoj uniji (Slovenija je u tom već uspela), što ih primorava da standarde Unije brže ugrađuju u svoje propise i privrednosistemska rešenja.

Za ubrzanje procesa privrednog razvoja, samim tim, i povećanje zaposlenosti radne snage u balkanskim zemljama u tranziciji veophodno je povećanje investicionih ulaganja. Domaći izvori investicija i akumulacije su visoko limitirani. Izlaz i nada se traže u stranim ulaganjima, odnosno prilivu stranog kapitala. Kako privući više stranog kapitala, postavljeno je u sam vrh prioriteta ekonomske politike u ovim zemljama. O rezultatima te politike govore podaci u narednoj tabeli.

²²³ Vidi: Dr Mile Vranješ, *Finansiranje socijalnog osiguranja*, časopis, **Radno i socijalno pravo**, br. 1-2, Beograd 1998.godine, str. 64-72.

Tabela 4

Strane direktne investicije u balkanskim zemljama u tranziciji
(zaokruženo umilionima USA dolara)

	Albanija	B i H	Bugarska	Hrvatska	Makedo	Rumunija	Slovenija	Sr. i CG
1992	32	-	34	-	2	359	-	392
1993	45	-	102	120	1	415	-	318
1994	65	0	211	117	19	902	1325	203
1995	89	0	166	115	8	300	1758	129
1996	97	0	236	504	7	694	2069	306
1997	42	504	636	517	31	509	2257	1947
1998	45	100	620	893	112	228	2907	290
1999	43	60	806	1382	35	256	2683	454
2000	143	-	1100	1125	17	-	3109	373
2001	207	-	812	1445	44	-	3002	1318
2002	150	.	598	981	77	-	3257	-

Izvor: www. seeurope.net

Priliv stranih direktnih investicija u posmatranim zemljama u tabeli je različit i vremenski neujednačen. Opšte je zapažanje da veli i stabilniji priliv tih investicija imaju one zemlje koje imaju veći stepen političke stabilnosti i viši nivo ekonomskog razvoja (poput Slovenije, na primer). Na drugoj strani, i ovde je očigledno zaostajanje Bosne i Hercegovine, Makedonije i Srbije i Crne Gore. Ta grupa zemalja zaostaje i u ekonomskim i drugim reformama što predstavlja veliku smetnju većem prilivu stranih investicija. U tom kontekstu treba imati u vidu i sivu ekonomiju jer tamo gde je ona prisutna tamo ne postoji pogodno tle za priliv stranog kapitala. Za ulaganja strani investitori prioritet daju onim zemljama koje imaju političku stabilnost, viši nivo i veću stabilnost ekonomskog razvoja, funkcionisanje pravnog sistema i njegovu prilagodjenost evropskim standardima i podnošljiv nivo sive ekonomije.

4. Nezaposlenost i približavanje Evropskoj uniji

Nastojanje balkanskih zemalja u tranziciji da se ekonomski i politički približe Evropskoj uniji i u konačnom postanu njeni članovi, nužno treba posmatrati i sa stanovišta rezultata koje one ostvaruju u tranzicionom procesu. To se posebno odnosi na njihove rezultate u ekonomskom razvoju, zapošljavanju radne snage i reformi privrednog sistema. Nemoguće je očekivati da bi one mogle biti primljene u članstvo EU sa izrazito niskim i nestabilnim ekonomskim razvojem, visokom nezaposlenošću radne snage i neprilagodjenim privrednim sistemima standardima Unije. Uostalom, prijem Slovenije u EU imao je uporeište u njenoj ekonomskoj razvijenosti relativno prihvatljivom nivou nezaposlenosti radne sange i ostvarenim rezultatima u reformi njenog privrednog sistema. Prema zvaničnoj politici Unije u oblasti njenog proširivanja novim članicama, datum prijema ostalih balkanskih zemalja u tranziciji zavisi, pre svega, od rezultata koje te zemlje budu ostvarivale u ovim oblastima.

U okviru Evropske unije i politici koju ona vodi posebna pažnja se poklanja problemima zapošljavanja, rešavanju problema nezaposlenosti i socijalnom zbrinjavanju nezaposlenih. Ona ima usvojenu strategiju zapošljavanja (The European Employment Strategy), koja je deo političkog programa koji je Unija pokrenula 1997. godine u Luksemburgu a potvrdila 2000. godine u Lisabonu. Osnovni moto politike koju ona sprovodi u ovoj oblasti jeste: *zapošljavanje je najbolja brana siromaštvu i socijalnim problemima*. Iz ekonomskih razloga prihvaćen je princip slobodnog kretanja radne snage u okviru Unije, odnosno na taj način želi se ostvariti jedinstveno tržište rada.

Evropska strategija zapošljavanja određuje okvir programa članica EU, a glavne stavke toga okvira odnose se na:²²⁴

- *poboljšanje zaposlenosti i kvaliteta posla*, sa težištem na politici tržišta rada i posebnom brigom o mladima i onima koji dugo čekaju na posao;
- *razvoj preduzetništva*, sa težištem na deregulaciji, lakšem osnivanju malih preduzeća, boljim kreditnim uslovima i sl.;
- *podsticanje prilagodjavanja odnosa između poslovnih subjekata* u čemu se posebna uloga daje socijalnoj participaciji; i
- *jačanje politike jednakih mogućnosti*, sa težištem na podsticanje zapošljavanja i stvaranje posebnih uslova rada za žene i lica sa smanjenim radnim sposobnostima.

Prema zvaničnim podacima Eurostata, početkom 2004. godine prosečna stopa nezaposlenosti radne snage u Evropskoj uniji (25), iznosila je 9%. Nadprosečnu nezaposlenost su imale većina zemalja iz grupe od deset novoprimitljenih članica. Tako da je ta stopa iznosila u: Estoniji 9,5%, Letoniji 10,5%, Litvaniji 11,7%, Slovačkoj 16,6% i Poljskoj 19,1%. Visoka nezaposlenost u ovim zemljama bila je povod nekim zemljama starim članicama EU da zatraže privremenu suspenziju principa slobode kretanja radne snage unutar Unije za novoprimitljene članice. Zahtev proizilazi iz straha da će kolone nezaposlenih iz Poljske, Baltičkih zemalja, Slovačke i Češke krenuti ka zapadnim zemljama u potrazi za poslom. To bi u starim članicama EU dovelo do poremećaja na tržištu rada sa brojnim negativnim konsekvencama socijalne prirode.

Iskustvo novoprimitljenih članica EU je veoma dragoceno za balkanske zemlje u tranziciji koje pretenduju na to članstvo. Visoka nezaposlenost radne snage u njima nije preporuka za njihov prijem u EU, naprotiv, smanjenje nezaposlenosti (njeno svodjenje u ekonomski i socijalno prihvatljive okvire), je prvi uslov u odvoj oblasti za taj prijem. Drugi se odnosi na razvoj tržišta rada, uvođenje standarda i prihvatanje elemenata politike zapošljavanja koju već primenjuje Evropska unija u svojoj praksi. Taj posao bi mogao biti olakšan i reformama u nekim drugim oblastima društvenog života kao što su sistem obrazovanja i sistem penzijskog i invalidskog osiguranja.

²²⁴ Predrag Bejaković Viktor Gotovac, *Nezaposlenost u Republici Hrvatskoj*, Institut za javne finansije, Zagreb, 2002., str. 197.

Zaključak

Istraživanje procesa tranzicije i ekonomskog razvoja zemalja u kojima se taj proces odvija, pokazuje da je nezaposlenost radne snage u njima visoka i da vremenski dugo traje. To je posledica sporog privrednog razvoja, sporih promena u strukturi privrede, nedovoljnih investicija, sporih privrednosistemskih promena koje se tiču zapošljavanja i neadekvatne politike u toj oblasti. Očigledno da je ulazak u proces tranzicije na površinu izbacio visoku nezaposlenost kao jedan od važnih ekonomskih i socijalnih problema. Odvijanje tog procesa posmatrano po zemljama pojedinačno vrši se različitim tempom, što za sobom povlači i razlike među njima u nivou nezaposlenosti radne snage. Najveću nezaposlenost imaju one zemlje koje zaostaju u tranziciji a to zaostajanje uglavnom je uslovljeno političkim problemima u njima.

Visoka nezaposlenost sa sobom nosi brojne negativne ekonomske, socijalne, demografske i političke posledice. Zajedničko svima njima jeste da negativno utiču na uslove života ljudi u ovim zemljama. Ona naročito problematizuje budućnost mlade generacije koja mora da prolazi kroz drugačiji sistem obrazovanja i da prihvati novu filozofiju i nove metode zapošljavanja primerene tržišnoj privredi. Stalnost zanimanja, sigurnost radnog mesta, stalnost zaposlenja, sigurnost zarade, socijalna prava iz radnog odnosa i sl., zahtevaju drugačiji pristup i vrednovanje. Procesom reformi se to i ostvaruje, doduče, različitim intenzitetom od zemlje do zemlje.

Posledice visoke nezaposlenosti u ovoj grupi balkanskih zemalja, koje se ispoljavaju u kontinuitetu već više od jedne decenije, mogu da ugroze njihov socijalni i ekonomski razvoj u neposrednoj budućnosti. Zato u daljem toku procesa tranzicije problemu nezaposlenosti neophodno je pokloniti više pažnje, odnosno, povećanje zaposlenosti radne snage treba da bude jedan od prioritarnih ciljeva. On se može ostvariti delovanjem u dva međusobno povezana i uslovljena pravca: prvi se odnosi na ubrzanje procesa privrednog razvoja a, drugi, na reforme privrednosistemskog i ekonomskopolitičkog karaktera u oblasti zapošljavanja, socijalnog osiguranja, osiguranja za slučaj nezaposlenosti i sl. Ostvarivanje prvog podrazumeva veća investiciona ulaganja i adekvatno strukturiranje privrede a drugi razvoj tržišta rada koje podrazumeva primenu standarda u ovoj oblasti koje već primenjuje razvijeni svet.

Sve zemlje iz ove grupe balkanskih zemalja kao strateški cilj imaju članstvo u Evropskoj uniji. Međutim, ostvarivanje toga cilja podrazumeva brže reforme i bolje rezultate u oblasti zaposlenosti radne snage. Generalno, smanjenje nezaposlenosti – što je u direktnoj vezi sa privrednim razvojem i investicijama, razvoj tržišta rada i primena evropskih standarda u ovoj oblasti, su glavni pravci aktivnosti u njegovom ostvarivanju. Analizom tih aktivnosti i procesa u zemljama pojedinačno iz ove grupe, dolazimo do zaključka da postoje između njih razlike u pogledu vremena potrebnog za ostvarivanje neophodnih rezultata u ovim oblastima. Visok nivo nezaposlenosti radne snage u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Srbiji i Crnoj Gori rezultat je zaostajanja u procesima tranzicije, što problematizuje ostvarivanje njihovog članstva u Evropskoj uniji za duži vremenski period.

Literatura

1. Božidar Cerović; *The Economic Surroundings of the Aegean Sea: the Balkans an Essay on Economic Perspectives*, **Ekonomska misao**, br. 4, Beograd 1998. st. 449-454
2. Bulgaria Economic Forum: *Investment Guide for Southeast Europe*, Sofia, 2004.
3. Friedrich Schneider; *Veličina i razvoj sive ekonomije i radne snage u sivoj ekonomiji u 22 tranzicijske zemlje i 21 zemlji OECD-a: šta doista znamo?*, **Finansijska teorija i praksa**, br. 27, Zagreb 2003., str. 1-29
4. Ljubiša R. Mitrović; *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena*, **Centar za balkanske studije**, Niš, 2003.
5. Nikolai Genov; *Managing Transformations in Eastern Europe*, **UNESCO-MOST**, Paris – Sofia, 1999.
6. OECD: *SR Jugoslavija, ekonomski izveštaj za 2002. godinu*, novembra 2002.
7. Predrag Bejatović i Viktor Gotovac; *(Ne)zaposlenost u Republici Hrvatskoj*, **Institut za javne finansije**, Zagreb, 2002

UDK 631.1:334.73(4-12)

Srđan Šljukić
Filozofski fakultet
Novi Sad

ZEMLJORADNIČKE ZADRUGE U JUGOISTOČNOJ EVROPI: SELJACI ILI FARMERI?

Rezime

U ovom radu autor razmatra povezanost razvoja zemljoradničkog zadrugarstva sa promenama u društvenoj strukturi Srbije, Rumunije i Bugarske. Zemljoradnička (poljoprivredna) zadruga je jedna od osnovnih institucija na kojima počiva poljoprivreda zemalja Evropske Unije i SAD. U Srbiji, Rumuniji i Bugarskoj je razvoj zemljoradničkog zadrugarstva zaustavljen u prvim nekoliko godina nakon završetka Drugog svetskog rata, kada su nove (komunističke) elite preuzele vlast i pokušale da izvrše kolektivizaciju poljoprivrede. Zemljoradničke zadruge su korištene kao instrument kojim je država kontrolisala i eksploatisala seljaštvo, što je dovelo do ozbiljne kompromitacije zadrugarnog pokreta. Slom socijalističkih sistema vodio je nastanku novih tipova poljoprivrednih asocijacija u sve tri zemlje, kao i promenama društvene strukture u poljoprivredi. Autor analizira moguće scenarije daljeg razvoja, imajući u vidu potrebu modernizacije zemalja jugoistočne Evrope.

Ključne reči: zemljoradničke zadruge, jugoistočna Evropa, modernizacija, seljaci, farmeri.

AGRICULTURAL COOPERATIVES IN SOUTHEASTERN EUROPE: PEASANTS OR FARMERS?

Summary

In this paper the author deals with the connection between the development of agricultural cooperatives and the changes of the social structure in Serbia, Romania and Bulgaria. Agricultural cooperative is one of the basic institutions of agriculture in the European Union and the USA. In Serbia, Romania and Bulgaria, the development of agricultural cooperatives was stopped after the Second World War, when the new (communist) elites tried to collectivize agriculture. Agricultural cooperatives were used by state as a tool for controlling and exploiting peasantry, which seriously compromised the cooperative movement. The breakup of the socialist systems provoked the appearance of the new types of agricultural associations, as well as the changes of the social structure in agriculture. The author analyses the possible scenarios of the future development, keeping in mind the need of modernization of the Southeastern European countries.

Key Words: Agricultural Cooperatives, Farmers, Modernization, Peasants, Southeastern Europe

Sociolozi su oduvek imali različita mišljenja o najvažnijim teorijskim i metodološkim problemima, što navodi neke na pomisao da sociologija zapravo i nije nauka, jer se oni koji se njome bave ne mogu složiti oko temeljnih pitanja svoje discipline. Međutim, moglo bi se tvrditi da je ova brojnost različitih stanovišta (koja – budimo iskreni – nije strana ni drugim naukama i to ne samo društvenim) zapravo služila i još uvek služi kao faktor koji gura sociologiju napred, ne dopuštajući joj da se transformiše u vrstu dogmatizma. Oni koji su bili svedoci uspona i pada marksizma u bivšim socijalističkim zemljama svakako su svesni ove opasnosti. Sa druge strane, valja reći da ipak postoje pitanja (problemi) oko kojih bi se manje-više svi sociolozi složili.

Traganje za teorijskim okvirom koji bi mogao da posluži kao osnova poređenja društvenih promena i razvoja u globalnim društvima različitih karakteristika već dugo zaokuplja sociologe. Tome umnogome doprinosi i praktičan značaj ovog problema, koji ga često dovodi na samu ivicu, ili čak u sferu ideoloških razmatranja iza kojih stoje interesi pojedinih društvenih grupa unutar globalnih društava ili interesi samih globalnih društava, kao i njihovi grupacija. Kao i kod mnogih drugih pitanja i ovde su se sociolozi podelili na dva suprotstavljena teorijska tabora (Long, 1977: 9). Prvi čine oni koji zagovaraju evolucionistički modernizacijski pristup, a drugi, marksistički inspirisan, oni koji govore o teoriji zavisnog razvoja.

Pobornici modernizacijskog pristupa polaze od pretpostavke da je moguće odrediti opšte odlike kako tradicionalnih (predmodernih) tako i modernih (“naprednih”) društava, te da se razvoj (modernizacija) ima shvatiti kao transformacija iz jednog tipa društva u drugi. Za razliku od tradicionalnih, moderna društva karakteriše visoko diferencirana i integrisana struktura u svim sferama (ekonomskoj, političkoj i kulturnoj), pa se proces razvoja tradicionalnih društava može odrediti kao proces strukturalne diferencijacije praćene društvenom integracijom na novim osnovama (isto, 10-11).

Na drugoj strani zagovornici teorije zavisnog razvoja ističu da se ne sme izgubiti iz vida, a što čine oni koji prednost daju modernizacijskom pristupu, da su se nerazvijena društva oblikovala kroz istorijske procese u kojima su nemalu ulogu imala upravo današnja razvijena društva, tj. njihovi interesi. Stoga se razvoj nerazvijenih ne može razumeti prosto kao transformacija tradicionalnih društava u moderna prema unapred određenom receptu.

Uprkos ovim, očigledno veoma dubokim neslaganjima, mišljenja smo da postoje barem dve uporišne tačke oko kojih bi se suprotstavljene strane mogle složiti iz jednostavnog razloga što ih je zaista teško osporavati.

Prvom smatramo tezu T. Parsonsa (Parsons) prema kojoj moderna društva “ (...) imaju veću opštu sposobnost prilagođavanja nego sva ostala društva i (...) jedinstveno Zapadno poreklo” (Parsons, 1992: 9).

Druga tačka koju smatramo nespornom jeste tvrdnja da ne-moderna (“nerazvijena”, “tradicionalna”, “predmoderna”, “ostala”) društva, sasvim prirodno, nastoje da se razvijaju, da uvećaju svoju moć i time svoj evolutivni kapacitet, da “uhvate priključak” sa modernim (“razvijenim”, “Zapadnim”) društvima i to tako što pokušavaju da određene crte modernih društava razvijaju unutar sebe samih. Ovaj se proces najčešće naziva modernizacija (“modernizacijski procesi”). Naravno, pokušati

ne znači odmah i uspeti. Isto tako, pitanje metoda i aktera modernizacije ostaje otvoreno.

Većina globalnih društava jugoistočne Evrope se pred zadatkom modernizacije nalazi već treći put u poslednjih dve stotine godina. Prvi put su se pred ovim zadatkom našle nakon oslobođenja od strane (turske) dominacije u devetnaestom veku. Istini za volju treba reći da je jedan broj ovih društava, i/ili pojedini njihovi delovi (Slovenija, Hrvatska, Vojvodina, Transilvanija), bio pod vlašću jednog evropskog društva koje je nastojalo da postane moderno - Habzburške monarhije, ali je njihova modernizacija vršena sporije u odnosu na centralne delove. Radilo se u stvari o zavisnoj, periferijskoj modernizaciji koja se vrši u odnosu na potrebe centra, pri čemu je modernizovaniji centar proizvodio modernizovaniju periferiju (Beč – Budimpešta). Među društvima pod dominacijom Otomanske imperije bilo je veoma bitnih razlika. Primera radi, dok su centralna Srbija i Bugarska bile u svakom pogledu izrazito seljačke zemlje, bez maltene nikakvog feudalnog nasleđa, Rumunija je zahvaljujući vazalnom odnosu prema Turskoj sačuvala mnogo od feudalnih struktura.

Slabo diferencirana društva jugoistočne Evrope u kojima je poljoprivredno stanovništvo činilo ogromnu većinu su nakon odlaska Turaka krenula putem diferencijacije, doduše spore i donekle jednostrane. Tokom devetnaestog i u početku dvadesetog veka politička moć u balkanskim državama došla u ruke malobrojnih modernizacijskih elita, odlučnih da u praksu svojih država uvedu organizacionu strukturu evropskog državnog sistema, što znači modernu državu sa njenim instrumentima za generisanje lojalnosti i sprovođenje masovne mobilizacije ljudi i resursa (Miškova, 1999: 41). Balkanske države dostigle su izvestan stepen političke i kulturne modernosti (državna birokratije, školstvo, stajaća vojska i sl.), ali i su, istovremeno, ostale ekonomski nerazvijene. D. Miškova smatra da je ovakav razvoj bio neizbežan i neka vrsta preduslova ekonomskog razvitka (isto, 49-50).

Drugi se put se zadatak postavio nakon Drugog svetskog rata, kada se vlasti dokopala, na različite načine, nova politička elita. Vrhovi komunističkih partija su, dobrim delom, svoju vlast legitimisali upravo iskazivanjem nezadovoljstva dotadašnjim tokom modernizacijskih procesa i želje da se nerazvijenost prevlada.

“Eksperiment” koji su želele da izvrše komunističke elite nije uspeo i to ne samo zbog pritiska koje je neprestano dolazilo iz okruženja (razvijenih zemalja Zapada), već i zbog toga što se modernizacija htela izvesti bez izgradnje njenih osnovnih institucija. Komunističke su elite pobrkale tržište sa industrijalizacijom, demokratiju sa političkom partijom i vrednosni konsenzus sa (nametnutom) ideologijom.

Konačno, slom socijalističkih sistema nije smestio neophodnost modernizacije u arhiv istorije; naprotiv, isto pitanje, ovaj put u formi “tranzicije”, ponovo je postavljeno.

Uz termin “tranzicija” stavili smo i stavljamo znake navoda jer smatramo izraz *post-socijalistička transformacija* boljim (Stark, 1994: 4). Ovo zbog toga što je ishod procesa o kojima se radi, uprkos željama i namerama da se bivša socijalistička društva modernizuju, zapravo neizvestan. Ako su post-socijalističke zemlje u procesu

“tranzicije”, imamo pravo da pitamo: Šta je na drugoj strani prolaza (tranzita)? Oni koji tvrde da se bivše socijalističke zemlje nezaustavljivo kreću ka tržišnoj ekonomiji i demokratskom političkom sistemu su ili naivni ili su prosto ideolozi i nalaze se u istoj ravni sa nekadašnjim komunističkim “teoretičarima” koji su tvrdili da je “socijalizam prelazni period na putu ka komunizmu”. Može se ispostaviti da se radi o približavanju modernim društvima, ali i o formiranju neke vrste periferijskih društava. U društvenom životu nema automatizma i zato “sutra nikad ne dolazi”. Društveni svet nije ono što izgleda da jeste i ispod njegove vidljive površine kriju se nevidljive strukture snaga i interesa. Stoga je zadatak sociologije da otkriva, a ne da glorifikuje (Berger i Kelner, 1991: 32-33).

Ovaj rad pretenduje da da skroman doprinos razumevanju i objašnjenju procesa post-socijalističke transformacije u *Srbiji, Rumuniji i Bugarskoj* i to koncentrišući se na samo jedan mali segment tog velikog mozaika: *poljoprivredne (zemljoradničke) zadruge*.

Postati moderno društvo ne podrazumeva samo da zemlja koja je u pitanju treba da prihvati i uvede glavne političke i ekonomske institucije modernih društava, kao što su, na primer, višestranački politički sistem, prava manjina, odlučujuća uloga tržišta u ekonomiji i sl, već uključuje i kreiranje specifične društvene strukture (u njenoj vertikalnoj dimenziji) koju karakteriše odsustvo oštih granica između društvenih klasa/slojeva, široki srednji slojevi i prisustvo intenzivne društvene pokretljivosti. To znači da je *razvoj određenih odlika društvene strukture integralni deo modernizacije*. U oblasti poljoprivrede to znači imati sloj farmera kao jedan od srednjih slojeva umesto dezorganizovanog i fragmentiranog seljaštva.

Jedan od najvećih autoriteta u sociologiji sela, T. Šanin, pisao je da se *seljaštvo* sastoji od sitnih poljoprivrednih proizvođača, koji koriste jednostavna i sitna oruđa, kao i rad svojih porodica kako bi proizveli sredstva za sopstvenu potrošnju i kako bi ispunili obaveze prema nosiocima političke i ekonomske moći. Ono ima četiri distinktivne karakteristike: 1) porodična farma kao osnovna jedinica društvene i ekonomske organizacije; 2) poljoprivreda kao osnovni izvor sredstava za život; 3) ruralni način života i specifična tradicionalna kultura malih ruralnih zajednica; 4) potlačeni položaj koji znači eksploataciju seljaštva od strane moćnih autsajdera (Šanin, 1973: 14-15, 240). Nasuprot ovome, *farmeri* proizvode uglavnom za tržište, koristeći modernu tehniku i tehnologiju. Oni se specijalizuju u proizvodnji, a njihova se kultura ne razlikuje mnogo od kulture drugih društvenih grupa, što ih čini integralnim delom modernog globalnog društva.

Jedna od razlika između seljaka i farmera (poljoprivrednika) je i ta što kod seljaka preovlađuju neugovorni oblici kooperacije, dok kod farmera dominira ugovorni oblik saradnje – poljoprivredna (zemljoradnička) zadruga. Stoga je *pojava i razvoj zemljoradničkih zadruga jedan od indikatora transformacije seljaka u farmere kao modernizacijskog procesa*. Istovremeno, poljoprivredne zadruge predstavljaju jednu od poluga ove transformacije: farmeri i poljoprivredne zadruge idu ruku pod ruku, a ne prvi pre drugih ili obrnuto.

Dakle, ukoliko bi smo ustanovili da se u zemljama jugoistočne Evrope koje su naš predmet razvijaju zemljoradničke zadruge kao ugovorni oblik saradnje između

poljoprivrednih proizvođača, to bi moglo da znači da se u poljoprivredi ovih društava pojavljuje društvena struktura nalik onoj u modernim društvima. Suprotan nalaz približio bi nas za jedan korak zaključku da je u Rumuniji, Bugarskoj i Srbiji na delu stvaranje jednog oblika *periferijskog društva*, čiju društvenu strukturu odlikuju vrlo oštre razlike među klasama i nestabilnost.

Zadruga (kooperativa) kao ustanova modernog društva

Predrasude o zadrugama su brojne. Izdvajamo dve koje smatramo najvažnijim.

Prema prvoj, zadruge su postojale samo u doba socijalizma, tj. u periodu socijalističkog sistema u kojem je dominantnu ulogu imala Komunistička partija. Kao i socijalizam sam, kaže se dalje, one su bile u ekonomskom smislu promašaj i institucija koja je služila državi kako bi eksploatisala seljake. U kapitalističkom poretku nema nikakvih zadruga, niti ih može biti. Zato zadruge nemaju budućnost i valja da odu, kako bi rekao K. Marks, “na smetlišće istorije”.

Druga predrasuda, blisko vezano sa prvom, tiče se delatnosti zemljoradničkih zadruga. Kod nas vlada mišljenje da udruživanje u zadrugu zapravo znači udruživanje zemlje i stoke, kao i sredstava za rad, te shodno tome neku vrstu “zajedničkog gazdovanja”, zajedničke obrade zemlje i sl. Zato je zadruga, tobože, primer “komunizma”.

Izvor ovih predrasuda nije teško utvrditi. Van svake sumnje, on se nalazi u sudbini koju su doživele zadruge i čitav zadrugarski pokret u svim onim zemljama u kojima su na vlasti dugo godina bile komunističke partije i koje su “izgrađivale socijalizam”. Premda je bivša Jugoslavija (SFRJ) imala svoj “specifični put u socijalizam”, u ovom pogledu ona nije izuzetak.

Zadrugarstvo se nije javilo u nekom društvenom vakuumu, kao “vanvremenska” ideja, nego u određenim društvenim uslovima, uslovima modernog, kapitalističkog društvenog poretka. Zato ne čudi činjenica da se prva zadruga koja je bila kadra da preživi pojavila upravo u Engleskoj polovinom devetnaestog veka. Ekonomisti obično smatraju tržište mehanizmom putem kojeg se na efikasan način distribuiraju robe i usluge. Međutim, ne sme se ispustiti iz vida da se na tržištu pre svega susreću i takmiče ljudi, bilo kao pojedinci, bilo kao predstavnici pojedinih organizacija (firmi, preduzeća). Svako iznosi na tržište ono što ima: neko kapital (u raznim oblicima), neko znanje i diplomu, neko samo svoju golu radnu snagu. Tržište je mesto na kome se odvija borba za moć: veća “riba” jede manju, manje sposoban ustupa pred sposobnijim, neuspešni “ispadaju iz igre” i bivaju osuđeni na tavorenje ili čak na propadanje; pravila igre koja diktira tržište veoma su surova i ne trpe ničiju lenjost i tromost. Takođe, na tržištu nipošto nisu svi jednaki: jedni su bogati i moćni, dok drugi imaju sasvim ograničena sredstva. Oni koji su slabiji imaju, vrlo često, samo jedan način da svoj položaj poprave: *da se udruže* i tako svoju snagu povećaju.

Kao udruženja lica, a ne kapitala, zadruge su se pojavile i razvile najpre u zapadnoj Evropi i SAD. Danas je zadrugarski pokret visoko institucionalizovan. Međunarodni zadrugarski savez (osnovan 1895) danas čine 207 nacionalnih organizacija i osam međunarodnih organizacija, sa ukupno preko 750 miliona članova iz devedeset

država na svih pet kontinenta. Zadruge postoje u svim sektorima ekonomije, od poljoprivrede do usluga.

U SAD se najranije počeo odvijati proces preobražaja seljaka u poljoprivrednike (farmere). Taj je proces tekao uporedo sa razvojem zemljoradničkog zadrugarstva, tako da su se prve zemljoradničke zadruge u SAD pojavile još u prvoj polovini devetnaestog veka. Pre desetak godina (1993) u toj zemlji je bilo 4 244 poljoprivredne zadruge sa preko četiri miliona članova; njihov godišnji obrt bio je oko 83 milijarde dolara. Danas su one “ključna komponenta ruralne ekonomije” (Thompson, 2000).

Sličan se proces odvijao u zapadnoj Evropi nešto kasnije, ali se danas može reći da je uloga i udeo zadruga u poljoprivredi Evropske Unije još veći nego u SAD. Prema podacima za 1998, u 15 zemalja-članica EU bilo je skoro 30 000 poljoprivrednih zadruga sa devet miliona članova i godišnjim obrtom od više od 200 milijardi evra.

Poljoprivredne zadruge u SAD i EU bave se pre svega zajedničkom nabavkom poljoprivrednih inputa, zajedničkom prodajom poljoprivrednih proizvoda, kao i njihovom preradom.

Različiti putevi razvoja

Sve tri zemlje koje su predmet razmatranja su sve do početka Drugog svetskog rata bile izrazito agrarne i seljačke zemlje. Međutim, bez obzira na ovu sličnost, postojale su i velike razlike u agrarnim odnosima izazvane različitim oblikom turske vlasti i različitim putevima narodnog oslobođenja. Direktna turska uprava u Srbiji i Bugarskoj vodila je situaciji u kojoj su, nakon proterivanja muslimanskih zavojevača, seljaci postali vlasnici poseda koje su do tada obrađivali, čime je stvoren sloj slobodnog seljaštva, uz odsustvo veleposeda, a time i slojeva veleposednika, kmetova i/ili najamnih poljoprivrednih radnika. Vazalni položaj rumunskih kneževina Vlaške i Moldavije prema Otomanskoj imperiji za posledicu je imao očuvanje domaćeg, rumunskog feudalizma i veoma težak položaj seljaka-kmetova. Sticanje nezavisnosti i ukidanje feudalnih obaveza nisu ovaj položaj značajniji popravili, jer seljaci i dalje nisu bili (ne u meri koja bi im omogućavala kakvu-takvu ekonomsku nezavisnost) vlasnici zemlje, već je ona i dalje bila u rukama plemstva (boljara). Veleposedi su postojali i u Vojvodini, severnom delu Srbije tada pod vlašću Habzburške monarhije.

Posle Prvog svetskog i rata i agrarnih reformi u Rumuniji i Kraljevini SHS, društvena struktura u poljoprivredni tri balkanske države počinje da konvergira. Svuda je dominantno prisustvo sitnog seljačkog poseda, okrenutog pretežno prirodnoj proizvodnji, sa tradicionalnim metodima poljoprivredne proizvodnje i niskim prinosima. Opadanje mortaliteta i zadržavanje visokog nataliteta brzo je dovelo do agrarne prenaseljenosti, dok su se posedi dalje usitnjavali usled raspada porodičnih zadruga i sistema nasleđivanja, uz dodatnu okolnost da se svaki seljački posed sastojao od velikog broja parcela, što je još više otežavalo primenu modernijih načina obrade zemlje. Krupnijeg seljaštva, koje je bilo kadro da proizvodi i za tržište bilo je uglavnom

u Vojvodini; veliki posedi, a time i poljoprivredni proletarijat, postojali su još uvek u Vojvodini i Rumuniji.

Prodiranje tržišne i novčane privrede na selo i u poljoprivredu imalo je veoma krupne posledice. U tradicionalnoj seljačkoj ekonomiji novac ne predstavlja potpuno prirodan element, a upravo je novac sve više dobijao na značaju i sve im je više trebao: da plate porez, da zadovolje nove potrebe koje su stvarane prihvatanjem novih (zapadnih) kulturnih obrazaca, da svake godine ulože u novi ciklus proizvodnje i da istu pokušaju da unaprede. U nedostatku drugih izvora kreditiranja, seljaci su se zaduživali kod lokalnih činovnika, mehandžija i drugih gazda, uz ogromne kamate koje su brzo postajale veće od same glavnice. Tako je stvoren svima zajednički problem seljačkih dugova koji je pretio pauperizacijom i proletarizacijom seljačkih masa, koncentracije zemlje u malom broju (nezemljoradničkih) ruku i izazivanjem velike društvene nestabilnosti. Problem je država nastojala da reši merama poput uvođenja ustanove okućja u Srbiji 1836, koja je definitivno ukinuta tek 1929, a kojom je društvena struktura u poljoprivredi Srbije nekako “zamrznuta” kroz ceo devetnaesti i dobar deo dvadesetog veka (ova je mera često optuživana kao glavna prepreka modernizaciji ne samo poljoprivrede, nego i čitavog srpskog društva), kao i vremenski ograničenim suspendovanjem seljačkih dugova i njihovim prenošenjem na državu, od čega su koristi uglavnom imali poverioci, većinom banke. Krajnje rešenje problema seljačkih dugova nije nigde dostignuto, iz jednostavnog razloga što nisu uklonjeni uzroci njegovog nastanka. Zato je sasvim razumljivo zbog čega zemljoradničko zadrugarstvo u Rumuniji, Srbiji i Bugarskoj počinje kao kreditno, upravo na način na koji se ono javilo među seljacima i u drugim evropskim zemljama. Veoma je važno uočiti da su kreditne zemljoradničke zadruge u stvari bile višefunkcionalne, što znači da se nisu bavile isključivo štedno-kreditnim poslovima, već su delovale i kao potrošačke, nabavno-prodajne i specijalizovane zadruge.

Uprkos nekim očevitim slabostima, zemljoradničke zadruge su popravile težak ekonomski i društveni položaj seljaštva i doprinele modernizaciji poljoprivredne proizvodnje, kao i njenom uključivanju u podelu rada globalnog društva. To su pre svega uspele onom svojom stranom kojom su nalikovale na poljoprivredne zadruge američkih farmera i zapadnoevropskih seljaka, a to je zajednička nabavka inputa po povoljnijim cenama i zajednička prodaja poljoprivrednih proizvoda. Premda su Rumunija, Bugarska i Srbija bile zemlje kapitalističke periferije, sa slabo razvijenom industrijom, perspektiva seljačke poljoprivrede i zadržnog pokreta ne bi se mogla smatrati rđavom – naravno, pod uslovom razvoja prerađivačkog i uslužnog sektora ekonomije. Dokaz bi mogla da bude današnja Grčka, koja je u to vreme (pred Drugi svetski rat) bila na otprilike istom stepenu društvenog razvoja, a po razvijenosti zemljoradničkog zadrugarstva i iza ovih triju zemalja.

Kao što je poznato, eventualni evolutivni razvoj seljačke poljoprivrede i zemljoradničkog zadrugarstva prekinut je, u sve tri zemlje, preuzimanjem vlasti od strane novih političkih (komunističkih) elita pred sam kraj ili neposredno nakon završetka Drugog svetskog rata. Premda su preuzeli vlast na različite načine, ideologije novih vlastodržaca bile su identične, a ekonomske i društvene okolnosti koje su zatekli veoma slične. Svaka autonomija zadržnog pokreta je sasečena u korenu i zadruge su

stavljene pod kontrolu države (partije). Ipak, razlike koje danas primećujemo u razvoju zemljoradničkog zadrugarstva i položaju seljaštva u Rumuniji, Bugarskoj i Srbiji uglavnom su posledica različitih puteva razvoja u okviru socijalističkih sistema. Naime, dok je u Bugarskoj (1958) i Rumuniji (1962) kolektivizacija poljoprivrede uspešno okončana, u Jugoslaviji je doživela potpuni krah (1953). U uslovima uspešne kolektivizacije, seljaci su prestali da budu seljaci, a da nisu postali farmeri, već najamni radnici jednog jedinog poslodavca – države. Sa druge strane, iako sistematski ograničavana i držana u neravnopravnom položaju, srpska seljačka poljoprivreda, tačnije jedan njen deo, doživela je izvesnu transformaciju u pravcu formiranja farmerskih gazdinstava zapadnog tipa.

Šta se promenilo?

Krah komunističkih režima odmah je otvorio pitanje “tranzicije”, tj. nastojanja da se društva istočne Evrope preustroje po uzoru na moderna zapadna društva i tako (konačno) stupe na put uspešne modernizacije.

Kao i u slučaju socijalističkog perioda, stvari su se u Bugarskoj i Rumuniji, kada se radi o zemljoradničkom zadrugarstvu, razvijale na sličan način:

U obe je zemlje sprovedena izuzetno široka agrarna reforma, inspirisana pre svega političkim interesima; pošto zemlja nije bila nacionalizovana, ista je (faktički) vraćana nekadašnjim vlasnicima i njihovim naslednicima; implementacija tih reformi trajala je veoma dugo – u nekim svojim aspektima one nisu ni do danas okončane; proces sprovođenja agrarnih reforme bio je praćen mnogobrojnim zloupotrebama, pri čemu su se od reforme najviše okoristili upravo pripadnici nekadašnje komunističke nomenklature (poljoprivredne elite).

Stari institucionalni aranžmani u poljoprivredi, nasleđeni iz socijalističkog perioda, u potpunosti su likvidirani, što se posebno odnosi na kolhoze (SAR i TKZS); likvidacija je u velikoj meri pogodila i same resurse (uništavane su čitave farme, pa čak i rušene zgrade) – to je dovelo do velikog pada poljoprivredne proizvodnje; preostale resurse rasformiranih kolhoza nasledile su nove kvazi-kooperativne organizacije, ili su oni dospeli u ruke poljoprivredne elite.

Prethodne su dve okolnosti stvorile izuzetno fragmentisan zemljišni posed – posedovna struktura bila je čak lošija od one neposredno posle Drugog svetskog rata; pojavila se *nova klasa seljaštva* koja nije raspolagala gotovo nikakvom društvenom moći, nikakvim oblikom kapitala (ekonomskim, socijalnim, političkim, kulturnim) i koja je proizvodila uglavnom za sopstvenu potrošnju (“povratak u budućnost” – Giordano and Kostova, 2001: 11); u toku nekoliko decenija svog postojanja, sistem kolektivizovane poljoprivrede od nekadašnjih je seljaka napravio radnike u “kooperativama” (kolhozima) kojima je upravljala država (partija), uništivši u velikoj meri u ovim ljudima preduzimački duh i seljačku svestranost.

Mnogi stanovnici gradova, bez ikakvih veza sa poljoprivredom, stekli su naslednim putem sitne zemljišne posede koje nisu bili u mogućnosti da obrađuju.

Ove su dve društvene grupe činile ogromnu većinu članova novih struktura koje su ličile na zadružne (kooperativne): “poljoprivredna društva” (SA – Societati agricole) u

Rumuniji i “seljačke proizvodne zadruge” (ZPK – Zemedelska proizvodstvena kooperacija); nesposobnost novih (starih) vlasnika zemlje da dobijenu zemlju obrađuju glavni je uzrok formiranja ZPK i SA.

Novi (stari) organizatori proizvodnje i upravljači ovih novih struktura u poljoprivredi bili su u najvećem broju slučajeva nekadašnji članovi uprava (predsednici, agronomi, itd) bivših kvazi-zadružnih organizacija (SAR i TKZS); to su ljudi sa izgrađenim političkim, ekonomskim i društvenim vezama, sa velikim iskustvom u organizovanju poljoprivredne proizvode i, često, sa visokim obrazovanjem.

Imajući u vidu kapital-resurse, jaz između članova i upravljača novih kvazi-kooperativnih organizacija je veoma veliki, što ovi drugi koriste na više načina (“oportunističko ponašanje” usled “jednostrane zavisnosti”, prema terminologiji Nove institucionalne ekonomije).

ZPK i SA su zapravo organizacije za obradu zemlje uzete u zakup (od članova, ali i drugih zemljovlasnika), pri čemu je renta često nepoznata veličina; način i vreme isplate rente takođe se ne znaju unapred; u situaciji koju bi smo mogli nazvati anomijском, faktički zakupci (rukovodioci) u stanju su da svoje interese u potpunosti nametnu vlasnicima zemlje; odsustvo pisanih ugovora nije retka pojava. Ekonomski gledano, poslovanje ZPK i SA veoma je rđavo; investicije su male, jer su članovi zainteresovani samo za rentu, a upravljači imaju mogućnost da manipulišu resursima i gotovo ništa ih ne motiviše na unapređivanje proizvodnje.

Takođe su se pojavile poluformalne strukture koje su formirali seljaci, nazvane “porodične asocijacije” (AF – Asociatii familiale) u Rumuniji i “udruženja” (sdruženia) u Bugarskoj; te su strukture po svome karakteru vrlo labilne, lako se formiraju, ali lako i nestaju.

Kao rezultat svega prethodno navedenog, formiranje srednje klase farmera je i u Bugarskoj i u Rumuniji značajno usporeno, dok je organizovanje poljoprivrednih zadruga po ugledu na one u zapadnoj Evropi i SAD ostalo samo sporadična pojava. Svakako da postojanje gore navedenih sličnosti odmah ne znači odsustvo bilo kakvih razlika:

Bugarske ZPK su brojnije od rumunskih SA, a obrađuju i (procentualno, u odnosu na ukupnu) veću obradivu površinu;

Dok SA nisu formirale nacionalni (a ni bilo kakav drugi) savez, u Bugarskoj ovakav savez postoji i član je Međunarodnog zadružnog saveza.

Na drugoj je strani Srbija, u kojoj su se razvoj zemljoradničkog zadrugarstva i proces transformacija seljačkog sloja odvijali (uglavnom) na drugačiji način.

U Srbiji je na početku post-socijalističke transformacije 80% obradivog zemljišta već bilo u rukama privatnih vlasnika, većinom seljaka, tako da je agrarna reforma imala mnogo manje razmere. Ukidanje zemljišnog maksimuma vodilo je oštrijoj diferencijaciji među seljacima, ali i formiranju velikih imanja, obrađivanih na kapitalistički način (putem najamne radne snage). Ograničeni proces restitucije zemlje oduzete zbog neizvršavanja obaveza iz obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda (1945-1952), kao i zemlje od seljaka oduzete 1953. godine nakon rasformiranja većine SRZ, bio je praćen, upravo kao i Rumuniji i Bugarskoj, mnogobrojnim

nepravilnostima i zloupotrebama. U uslovima odsustva vladavine prava, jači “igrači” nametali su svoje interese. Seljački je posed ostao prilično usitnjen, uz istovremen proces diferenciranja: manji broj seljaka, onih bogatijih i preduzimljivijih, povećava svoje posede, dok mnogo veći broj stagnira ili nazaduje.

Za razliku od Rumunije i Bugarske, stare zadružne strukture nasleđene iz perioda socijalizma u Srbiji nisu likvidirane, niti su (veći njihov deo) doživele značajniju transformaciju. One i dalje više liče na preduzeća nego na zadruge i u većini njih glavnu reč i dalje vode uprava i zaposleni (koji su redovno i zadrugari), dok su seljaci-zadrugari po pravilu marginalizovani. Lavovski deo imovine ovih “starih” zadruga vodi se kao društvena svojina. Jedan deo ovih zadruga je, počevši od otvaranja procesa promena 1989. godine, transformisan u deoničarska društva, uglavnom na način koji ili nije bio zakonski sasvim “čist”, ili tako što su zadrugari “uzeli nazad” svoje udele, koji su jedini činili zadružnu svojinu, inače priznatu Ustavom. Zakonom je predviđeno da se “starim” zadrugama vrati imovina oduzeta u mnogobrojnim institucionalnim transformacijama vršenim u vreme socijalističkog sistema, ali taj proces nije daleko odmakao. Jednostavno, oni koji treba tu imovinu da vrate su moćniji od samih zadruga, pa svoje obaveze, u uslovima anomalije, izbegavaju. Da stvar bude gora, onaj deo imovine koji je zadrugama vraćen upisan je u knjige kao društvena svojina, što dalje otežava ionako nejasan položaj zadruga u procesu privatizacije društvene svojine. Većina “starih” zemljoradničkih zadruga posluje veoma loše i na ivici je stečaja, što je posledica kako državne politike prema poljoprivredi, tako i njene (faktičke, ne deklarativne) politike prema zadrugama. Višak zaposlenih redovna je pojava. Zajednička crta ovih zadruga sa ZKP (Bugarska) i SA (Rumunija) jeste njihovo angažovanje pre svega u oblasti poljoprivredne proizvodnje.

Osnivanje zemljoradničkih zadruga kojima je osnovna delatnost u sferi razmene u Srbiji nije ostalo samo sporadična pojava. Osim “starih”, u Srbiji postoje i “nove” zemljoradničke zadruge, čije je osnivanje počelo odmah nakon liberalizacije privrednog života i sloma “tvrdog” komunizma. Ove “nove” zemljoradničke zadruge se po mnogo čemu razlikuju od “starih”: broj članova “novih” zadruga je daleko manji i iznosi od deset do dvadeset; problem svojine, koji toliko opterećuje položaj “starih” zadruga, u “novima” ne postoji, jer se one temelje na privatnoj svojini; od imovine “nove” zadruge često imaju samo kancelarijsku opremu, a sama kancelarija je uzeta u zakup; “nove” zadruge ne bave se poljoprivrednom proizvodnjom, već uglavnom nabavkom inputa i njihovom prodajom seljacima (članovima i nečlanovima), kao i otkupom poljoprivrednih proizvoda – dakle, deluju u sferi u kojoj i poljoprivredne zadruge na Zapadu; nisu opterećene viškom zaposlenih kao “stare”. Ocene karaktera ovih “novih” zemljoradničkih zadruga od strane stručnjaka variraju od izrazito negativnih do pozitivnih. Mišljenja smo da se može govoriti o dva tipa “novih” zemljoradničkih zadruga. O prvom tipu je reč kada imamo situaciju u kojoj neki preduzetnik, koji želi da se bavi trgovinom poljoprivrednim inputima i poljoprivrednim proizvodima, umesto da osnuje trgovinsku firmu, bira jeftiniju varijantu i nalazi deset ljudi (često svojih poznanika i rođaka) koji pristaju da osnuju zadrugu. Članovi zadruge bez ikakvog su uticaja i ovakve zadruge posluju u suštini isto kao i svako drugo privatno trgovinsko preduzeće – vlasnik vodi firmu i o svemu

odlučuje. Prostor za preduzimače ove vrste, sa određenim kulturnim, socijalnim i ekonomskim kapitalom otvara se upravo iz razloga što osnovni problem srpskih seljaka nije obrada zemlje, kao što je to slučaj u Rumuniji i u Bugarskoj, već sfera trgovine i marketinga. U drugi tip svrstavamo “nove” zadruge koje su zaista osnovali seljaci (najčešće oni bogatiji), kojima upravljaju seljaci i koje rade za seljake. Te bi zadruge mogli nazvati “pravim” zemljoradničkim zadrugama; one svojim postojanjem potvrđuju da je zemljoradničko zadrugarstvo u Srbiji moguće. Zemljoradničke zadruge u Srbiji imaju svoj savez, koji je član Međunarodnog zadrugarskog saveza, ali još uvek na sebi nosi “mladeže” ranijeg, socijalističkog perioda.

Od triju društava, klice farmerskog sloja najjače su se razvile u Srbiji, dok je u Rumuniji i Bugarskoj ovaj sloj tek začet. Takođe, u Srbiji postoji i najveći broj zemljoradničkih zadruga koje nalikuju onima kakve deluju u zapadnoj Evropi i SAD. Opšti je zaključak ipak taj da *proces modernizacije poljoprivrede, kada se radi o društvenoj strukturi, nije daleko odmakao u društvima jugoistočne Evrope.*

* * *

Šta je alternativa modernizaciji? Ona nije isuviše privlačna i može biti nazvana *perifernizacija*. Periferna su društva oblikovana ne prema imidžu centra, već prema njegovim potrebama. Njihova društvena struktura je drugačija jer ne uključuje široke srednje slojeve. Naprotiv, ona je nestabilna i može da vodi izbijanju društvenih konflikata, jer se na jednom njenom polu nalazi ščica bogatih, a na drugom fragmentisana masa siromašnih. Ta su društva u stanju “permanentne tranzicije”. U sektoru poljoprivrede to bi značilo da bi se, umesto srednjeg sloja farmera, pojavila klasa krupnih zemljoposjednika. Na drugoj bi strani bila masa seljaštva sa sasvim malo zemlje, čiji pripadnici proizvode gotovo isključivo za sopstvenu potrošnju, kao i sloj poljoprivrednih radnika. Siromašni, neobrazovani i pogodni za manipulaciju, ovi poslednji bi predstavljali stalnu pretnju stabilnosti društva.

Ovakve su tendencije u izvesnoj meri vidljive u Rumuniji, Bugarskoj i Srbiji. U sve tri zemlje “*dobitnici*” *procesa post-socijalističke transformacije u poljoprivredi su uglavnom pripadnici bivše nomenklature* koji su uspeali da transformišu svoj politički i socijalni kapital u ekonomski. Menadžeri državnih farmi i agro-industrijskih kompanija, nekadašnji predsednici kolhoza i neki drugi članovi socijalističke poljoprivredne i političke elite – nekad branioci komunizma – prošli su kroz metarmofozu i postali prebogat poljoprivredni kapitalisti. Ne samo što su osnovali privatne kompanije za trgovinu poljoprivrednim inputima i poljoprivrednim proizvodima, nego su takođe organizovali velike kapitalističke farme, bilo kupujući zemlju, bilo iznajmljujući je od onih koji nisu u stanju da je obrađuju i/ili od države same. Njihove su veze sa političkim elitama vrlo bliske i one im omogućuju da utiču na poljoprivrednu politiku (cene poljoprivrednih proizvoda, uslovi izvoza i kvote), što ih čini još bogatijim.

Kako se industrijski sektor u zemljama jugoistočne Evrope umnogome smanjuje i još se smanjuje, izgleda da će jugoistočna Evropa, a u njoj posebno Rumunija, Bugarska i Srbija, biti periferni region Evropske unije sa poljoprivredom

kao najznačajnijom privrednom granom i to poljoprivredom koja neće biti pretežno farmerskog tipa, kao u društvima centra, nego poljoprivredom u kojoj će dominirati krupni posedi i kapitalistički način proizvodnje. *Slab razvoj zadrugnog sektora samo je jedan od indikatora toga procesa.* Ovakva društvena struktura u poljoprivredi ne može a da ne utiče na periferni karakter društva u celini.

Literatura

- BERGER, H, KELNER, P. (1991): *Sociologija u novom ključu*, Niš, Gradina.
- PARSONS, T. (1992): *Moderna društva*, Niš, Gradina.
- MIŠKOVA, D. (1999): “Predimstvata na izostalia – načaloto na balkanskata modernizacia”, *Sociologičeski problemi* 3-4.
- GIORDANO, K, KOSTOVA, D. (2001): “The Unexpected Effects of the Land Reform in Post-Socialist Bulgaria”, *Eastern European Countryside* 7/2001.
- LONG, N. (1977): *An Introduction to the Sociology of Rural Development*, London, Tavistock Publications.
- SHANIN, T. (ed.) (1973): *Peasants and Peasant Societies*, Penguin Education.
- STARK, D. (1994): “Recombination Property in East Europe Capitalism”, Public Lectures No. 8, Collegium Budapest.
- THOMPSON, J.L. (2000): “Borders Are No Longer Barriers for Co-ops”, *Rural Cooperatives* Vol. 67, Issue 2.

UDK 329.12-029:330]::305-055.1/.2

Dragana Zaharijevski
Gorana Đorić
Filozofski fakultet
Niš

STRATEGIJA ZA SMANJENJE RODNE NERAVNOPRAVNOSTI U NEKOLIKO KORAKA

Rezime

U ovome saopštenju želi se skrenuti pažnja na to da je formalno-pravno izjednačavanje muškaraca i žena u sferi socio-ekonomskih odnosa neophodno, ali i nedovoljno za njihovo faktičko izjednačavanje. Autorke ukazuju na dva osnovna izvora opstanka ove nejednakosti: polnu podjelu društvenog rada (koja može biti tradicionalna ali i podstaknuta strukturnim promjenama u tranziciji ka tržišnoj ekonomiji) i nejednaku konkurentnost muškaraca i žena uhvaćenih u rodne uloge na tržištu rada i tržištu političkih funkcija; najzad, skiciraju strategiju za smanjenje faktičke rodne neravnopravnosti u pogledu socijalno-ekonomskog položaja zagovarajući potrebu za institucionalnim garancijama kojima se izjednačavaju šanse roditelja i ne-roditelja na principima socijalno-tržišne ekonomije u uslovima i uprkos imperativima evropskih integracija.

Ključne reči: rodna neravnopravnost, roditeljstvo, strategija, socijalno-tržišna ekonomije.

TOWARDS REDUCING GENDER INEQUALITY IN ECONOMIC WELLBEING

Summary

The authors argue that equality before the law is necessary but by no means the only precondition for the socio-economic equality between men and women. They emphasise the two main sources of the stubborn resistance of the economic inequality: sexual division of labour (both traditional and reinforced by the structural transformation towards the market economy) and the unequal competitiveness in the labour market and political offices market, of men and women captured in their gender roles. In the end, authors suggest a strategy for reducing gender inequality in economic wellbeing. The main trust of the strategy is invested in institutional preconditions ensuring the equality of opportunity for "parents" (who do full-time caring work) and "non-parents" (without full-time caring obligations) within a framework of a social-market economy and in the context of European integration.

Key words: gender inequality, caring work, strategy, social-market economy.

Uvod

Društveni odnosi polova su fundamentalni za organizaciju svih aspekata društvenog života. Ovo ima nekoliko važnih reperkusija za ozbiljno bavljenje strategijom društvenog razvoja: S jedne strane, ta strategija mora da računa sa zatečenim stanjem društvenih odnosa između polova. S druge strane, svaka strategija društvenog razvoja mora da eksplicira svoje efekte po društvene odnose između polova, s obzirom na to da svaka promena društvenih odnosa (bilo spontana, bilo reformska) nužno vodi ka uspostavljanju društvenih odnosa između polova na novim osnovama.

Sa svoje strane analitičari i istraživači problema rodne neravnopravnosti proizveli su obilje raznovrsne literature kojom se demonstrira obim društvenih nejednakosti između polova, analiziraju mehanizmi društvene konstrukcije rodova (kao društvenih, a ne bioloških osnova polne nejednakosti i neravnopravnosti), i kritikuju analize društvenog života, slepe za rodni aspekt njegove organizacije (J. Lewis, A.S. Orloff, J. O'Connor, D. Sainsbury, M. Daly, A. Siaroff, B. Hobson...). Deo ove literature posvećen socio-ekonomskim nejednakostima između polova, postavio je temelje na kojima, po mišljenju autorki, treba graditi polodotvornu analizu mogućih strategija za izjednačavanje socio-ekonomskog položaja muškaraca i žena u konkretnim uslovima (H. Joshi, S. Webb, M. Cancian, D. Reed, S. Jarvis, J. Micklewright...).

Dva su osnovna rezultata dosadašnjih analiza i istraživanja koje autorke žele da promovišu i na kojima grade predlog strategije za smanjenje rodne neravnopravnosti u kontekstu evropskih integracija balkanskih zemlja u tranziciji. Prvo, lošiji socio-ekonomski položaj žena ne proizlazi iz nekih specifično ženskih bioloških osobina – “ženskog pola”, već iz društvene uloge koja se pripisuje ženama – “ženskog roda” (porodične obaveze, nega dece, briga o domaćinstvu), a koja žene čini manje konkurentnim na tržištu radne snage. Drugo, različita institucionalna rešenja za problem “roditeljstva” u organizaciji sfere socio-ekonomskih odnosa (pre svega na tržištu radne snage i u oblasti socijalne politike) povećavaju ili smanjuju socio-ekonomsku nejednakost između polova.

Pravno jednake, faktički nejednake

U modernim društvima (nastalim na osnovama zapadnoevropske kulture i institucionalne tradicije) proces izjednačavanja žena i muškaraca pred zakonom je gotovo okončan. To znači, popularno rečeno, da je ženama u modernom društvu zapadnoevropskog tipa dozvoljeno sve što i muškarcima. To se u svakom slučaju može reći za kompleks tzv. ljudskih prava zagarantovanih građanima država koje su prihvatile Univerzalnu deklaraciju UN o ljudskim pravima i međunarodne ugovore koji su na osnovu nje zaključeni i koji su postali integralni deo nacionalnih zakonodavstava. U našoj zemlji se o izjednačenosti muškaraca i žena pred zakonom može govoriti u onoj meri u kojoj su prava iz Deklaracije UN o ljudskim pravima preneti u naše nacionalno zakonodavstvo i do detalja razrađena i garantovana pojedinim zakonima i zakonskim propisima. Inkorporiranje rodne jednakosti u

zakonske projekte jeste mehanizam za unapređenje položaja žena, jer se na taj način svi oblici diskriminacije žena čine vidljivijim, a samim tim lakšim za sprečavanje.

Ipak uspostavljena pravna jednakost nije garancija eliminisanja različitih oblika diskriminacije. Vrlo je važno uspostaviti pravni sistem u kome se proklamovana prava mogu efikasno sudski zaštititi. Otuda se dalji napor u oblasti pravne jednakosti muškaraca i žena mora odnositi na efikasnost delovanja u procedurama sankcionisanja u slučajevima kršenja pravnih normi. Javlja se izražena potreba da država - nacionalnim ustavima, zakonima i podzakonskim aktima – prizna, i u svim slučajevima, zaštititi onoga ko je diskriminisan, i to formalno i faktički.

KORAK BR. 1: EFIKASNI MEHANIZMI ZAŠTITE JEDNAKOSTI PRED ZAKONOM

U ovom tekstu se nećemo baviti slučajevima diskriminacije žena koji proizlaze iz kršenja njihovih ljudskih prava i neadekvatne sudske zaštite (mada nećemo tvrditi da takvi slučajevi ne postoje). Naša osnovna tema su *slučajevi faktičke (de facto) nejednakosti muškaraca i žena, koja opstaje istovremeno i uprkos njihovoj pravnoj (de jure) jednakosti*. S obzirom na to da je ovaj tekst posvećen socijalno-ekonomskim nejednakostima muškaraca i žena, dokumentovaćemo ovu nejednakost podacima o obrazovanju, zapošljavanju i zaradama muškaraca i žena u Srbiji, zemljama u tranziciji i zemljama zapadne Evrope.

Nejednako zaposlenje

Ključna kategorija socijalno-ekonomskog položaja pojedinca u modernom društvu je zaposlenje, kao osnovni izvor dohotka i finansijske sigurnosti i ekonomske nezavisnosti. Međunarodnim dokumentima i našim zakonima ženama i muškarcima je zagantovan pristup zaposlenju pod jednakim uslovima.

Deklaracija o ljudskim pravima

Član 23/1 – Svako ima pravo na rad, na slobodan izbor zaposlenja, na jednaku platu za jednaki rad.

Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena

Član 11/1 obavezuje sve države potpisnice da muškarcima i ženama obezbede jednako pravo na rad, jednake šanse za zapošljavanje, napredovanje, slobodan izbor profesije i jednak tretman u pogledu rada jednake vrednosti.

Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 100

Zahteva jednake plate za jednak rad

Zakon o radu Republike Srbije

eksplicitno zabranjuje diskriminaciju u zapošljavanju na osnovu pola
garantuje jednaku zaradu za isti rad

Bez obzira na jednako pravo na rad, stope ekonomske aktivnosti žena (procenat zaposlenih u populaciji starijoj od 15 godina) su manje od stopa ekonomske aktivnosti muškaraca u gotovo svim zemljama. Istovremeno, u većini zemalja procenat žena u ukupnoj radnoj snazi je manji od 50% - što bi bio očekivani procenat ako bi žene koristile svoje pravo na rad u istoj meri kao i muškarci. U tabeli 1 su predstavljeni relevantni podaci za razvijene zemlje (uključujući neke bivše socijalističke zemlje i našu zemlju), gde su ove razlike najmanje, ali ipak veoma očigledne.

Tabela 1: Stope ekonomske aktivnosti u razvijenim zemljama

Zemlja	Stopa ekonomske aktivnosti odraslih (15+) u %				% žena u radnoj snazi 1995/1997
	1990		1995/1997		
	Žene	Muškarci	žene	Muškarci	
Švedska	71	77	65	72	47
Finska	64	74	62	71	47
Češka	61	74	52	71	44
Ruska fed.	60	76	59	74	48
Poljska	57	75	50	66	46
Slovenija	55	71	52	65	46
US	58	76	60	75	46
UK	53	75	54	72	44
Francuska	46	64	47	62	45
Nemačka	44	70	47	68	43
Grčka	35	66	36	63	39
Italija	36	64	35	61	38
Jugoslavija	50	72	50	71	29 ^a , 33 ^b , 42 ^c

Izvor: ILO New Indicators of the Labour Market (Novi indikatori tržišta radne snage), Geneva 1999

ILO – SEGREGAT međunarodna baza podataka: ^a 1971, ^b 1981, ^c 1991, 1995/1997

Jednostavnim rečnikom, manje žena nego muškaraca radi i ima nezavisan izvor prihoda. Već ovi pokazatelji upućuju na to da žene raspolažu sa manje ekonomske sigurnosti i nezavisnosti, i autonomije koja iz te sigurnosti proizlazi. Pre nego što pokušamo da odgovorimo na pitanje zašto je to tako, pozabavićemo se dodatnom nesigurnošću ekonomskog položaja žena koja proizlazi iz visine dohotka žena koje rade. Već smo videli da je izjednačenost muškaraca i žena u nadoknadama za isti rad zaštićena zakonom. Ipak, prosečne zarade žena su manje od prosečnih zarada muškaraca (tabela 2).

Nejednake plate

Tabela 2: Visina zarada žena u industrijskoj i zanatskoj proizvodnji izražena kao procenat zarade muškaraca

Zemlja	1990	1992/97	
Švedska	89	90	Nejednake plate mogu biti rezultat direktne diskriminacije, tako da na istom radnom mestu u istoj delatnosti žena ima manju platu od muškarca. Ovakvi slučajevi su direktno kršenje zakona i u principu bi trebalo da se rešavaju u okviru sistema pravne zaštite. Neformalno, o njima saznajemo iz ličnog iskustva mnogih žena, formalno, iz sudske prakse, na primer pred Evropskim sudom – u slučajevima kad su žene manje plaćene na radnim mestima na kojima su ranije bili zaposleni muškarci.
Norveška	86	87	
Finska	77	79	
Mađarska	70	70	
UK	68	72	
Švajcarska	68	69	
Francuska	79	79	
Nemačka	73	74	
Grčka	78	81	
SCG	-	81 ^a	

Izvor: ILO – SEGREGAT međunarodna baza podataka

^a Anketa SZS, 2001, svi zaposleni

Mnoge žene nikad ne prijave ovakve slučajeve otvorene diskriminacije i čak prihvate neizrečenu pretpostavku da je tržišna vrednost ženskog rada, na istom radnom mestu i sa istom kvalifikacijom, manja nego tržišna vrednost muškog rada.

Ipak, istraživanja pokazuju da razlike u prosečnim platama muškaraca i žena postoje nezavisno od direktne diskriminacije. Otkuda one dolaze? Jedno od teorijski mogućih objašnjenja za niže plate žena bi bilo da je obrazovna struktura žena lošija, te da su manje plate adekvatna nadoknada za lošije kvalifikacije. Međutim, makar u razvijenim zemljama, to nije slučaj.

Nejednako obrazovanje

Kao i kod zaposlenja, jednaka prava žena i muškaraca na polju obrazovanja su garantovana međunarodnim pravnim aktima i nacionalnim zakonima kod nas.

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, član 26

Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, član 10

garantuju pravo na školovanje, obavezno i besplatno osnovno obrazovanje i besplatno srednjoškolsko obrazovanje ženama jednako kao i muškarcima.

Povelja o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama Državne zajednice Srbije i Crna Gora, čl. 43 garantuje pravo na obrazovanje i predviđa obavezno i besplatno osnovno obrazovanje.

Ustav Republike Srbije, čl. 32 propisuje:

Školovanje je svakom dostupno, pod jednakim uslovima.

Osnovno školovanje je obavezno.

Za redovno školovanje koje se finansira iz javnih prihoda, građani ne plaćuju školarinu.

I zaista, podaci govore da nema nejednakosti između muškaraca i žena u njihovom pristupu različitim nivoima obrazovanja. (tabela 3 u Dodatku). Da to nije samo zbog toga što je u razvijenom svetu osnovno i srednje obrazovanje obavezno (kod nas je obavezno samo osnovno obrazovanje) vidimo po tome što žene procentualno premašuju muškarce na univerzitetima, iako visoko obrazovanje nije obavezno.

Ipak, ako pogledamo vrstu obrazovanja kroz koje muškarci i žene prolaze pre nego što se nađu na tržištu radne snage, uočavamo podelu na tipično ženske i tipično muške srednje škole i fakultete (tabele 4 i 5).

Tabela 4: Procenat žena u različitim vrstama srednjih škola 2000/2001

Područje rada škole	% žena
Tekstil i kožarstvo	87
Lične usluge	84
Zdravstvo i socijalna zaštita	82
Ekonomija, pravo i administracija	76
Hemija, nemetali i grafičarstvo	69
Trgovina, ugostiteljstvo i turizam	65
Kultura, umetnost, informisanje	63
Gimnazija	61
Proizvodnja i prerada hrane	55
Geologija, rudarstvo i metalurgija	50
<i>Geodezija i građevinarstvo</i>	<i>33</i>
<i>Saobraćaj</i>	<i>27</i>
<i>Šumarstvo i obrada drveta</i>	<i>25</i>
<i>Mašinstvo i obrada metala</i>	<i>12</i>
<i>Elektrotehnika</i>	<i>8</i>

Tabela 5: Procenat žena na različitim fakultetima SCG 2001

Fakulteti	% žena
Medicina*	65
Pravni	60
Prirodne nauke i matematika*	67
Pedagoški i učiteljski fakulteti	90
Filozofski i filološki	86
<i>Geološki, rudarski i metalurški</i>	<i>41</i>
<i>Fakultet nacionalne odbrane</i>	<i>17</i>
<i>Poljoprivreda i šumarstvo*</i>	<i>37</i>
<i>Mašinski fakultet</i>	<i>19</i>
<i>Mašinski i elektrotehnički*</i>	<i>33</i>

Izvor: Statistički godišnjak Srbije, 2002.

* podaci iz 1992.

Iako nije moguće direktno poredjenje, tabela 6 (u Dodatku) omogućava da naše podatke interpretiramo u kontekstu podataka o drugim zemljama.

O razlozima za ove različite “afinitete” u obrazovanju učenika i studenata, u zavisnosti od njihovog pola, govorićemo nešto kasnije. U kontekstu nejednakog zapošljavanja i nejednakih plata, vredno je upozoriti da polna segregacija u obrazovanju vodi u polnu segregaciju na tržištu rada. S jedne strane to se događa indirektno, preko pojačavanja stereotipa o tipično ženskim i tipično muškim zanimanjima (devojčice kao frizerke, krojačice, nastavnice i medicinske sestre – pružaju usluge i brinu o drugima), s druge strane izbor škole ili fakulteta direktno vodi u određeno zanimanje, a isključuje druga, zbog nedostatka kvalifikacija.

Dakle nejednake plate ne dolaze od lošije obrazovne strukture žena, ali mogu biti rezultat segregacije na tržištu rada koja prati segregaciju u obrazovanju.

Polna segregacija na tržištu rada

Drugo objašnjenje za manje prosečne plate žena se poziva na koncentraciju žena u nisko plaćenim granama privrede, s jedne strane, i na odsustvo žena sa dobro plaćenih rukovodećih položaja, s druge strane. I jedan i drugi fenomen u velikoj meri proizlaze iz stereotipa o tzv. ženskim i muškim poslovima, ali i iz razlike u obrazovnim profilima o kojoj je već bilo reči. Ideja u osnovi ovog objašnjenja je da žene nisu plaćene manje zato što su žene, već zato što rade u delatnostima i na radnim mestima koja su ionako već lošije plaćena, bez obzira na to ko ih zauzima.

Tabela 7: Procenat žena u radnoj snazi po grupama zanimanja u SCG

Grupa zanimanja	1971	1981	1991		Zanimanje	% žena 1991 ^a	Indeksi 2001 ^b
<i>Ukupno</i>	29	33	41		Šumarstvo	12	112
Poljoprivrednici	17	24	47		Ribarstvo	11	121
Industrijski radnici	16	16	23		Ruda, nafta, gas	09	151
Prodavci	31	36	46		Električna energija	16	170
Usluge	69	67	66		Tekstilna industrija	79	47
Administracija	45	57	64		Proizvodnja obuće	70	54
Uprava	9	12	19		Hoteli i restorani	58	71 ^c
Profesije	46	49	53		Obrazovanje	59	101 ^c

Izvor: ILO – SEGREGAT
SEGREGAT

Tabela 8: Procenat žena u odabranim zanimanjima i indeksi prosečnih zarada u zanimanju (ukupna prosečna zarada za sva zanimanja = 100)

Izvor: ^a ILO –

(međunarodna baza podataka)

^b Statistički godišnjak Srbije 2002^c Republički zavod za statistiku Srbije

Tabela 7 sadrži jednu prilično uopštenu klasifikaciju grupa zanimanja (prema Međunarodnoj organizaciji rada). Žene u SCG, prema ovim podacima, dominiraju u uslugama i administraciji (na službeničkim položajima), a ima ih veoma malo među industrijskim radnicima i u upravi preduzeća. S druge strane, broj žena na rukovodećim položajima se udvostručio od 1971. do 1991, što, nadamo se ukazuje na trend povoljan za žene. Tabela 8 prikazuje procenat žena u pojedinim delatnostima upoređujući taj procenat sa indeksom prosečnih zarada u toj delatnosti (popis nije sistematičan, odabrane su samo neke delatnosti kao ilustracija). Podaci pokazuju da delatnosti u kojima preovlađuju muškarci imaju indekse zarada iznad prosečnih, dok delatnosti u kojima preovlađuju žene imaju indekse zarada ispod prosečnih, ili, u najboljem slučaju, na nivou proseka (kao kod obrazovanja).

Nepotpuno radno vreme

U zapadnoj Evropi i ostalim razvijenim zemljama puno žena radi nepotpuno radno vreme (part-time job), te u proseku žene imaju manje radnih sati koji se plaćaju. U Istočnoj Evropi to još uvek nije slučaj, pa se to i ne može smatrati glavnim izvorom razlika u zaradama. Podaci o nekim zemljama zapadne i istočne Evrope i za Australiju i Kanadu prikazani su u tabeli 9.

Tabela 9: Procenat zaposlenih delimično radno vreme

Zemlja	1990/93		1996/98	
	Žene	m	Žene	M
Holandija	53	13	55	11
Švajcarska	46	9	48	8
UK	40	5	41	8
Norveška	39	7	37	8
Australija	36	11	38	14
Kanada	27	9	29	11
Švedska	25	5	23	7
Nemačka	25	2	30	4
Francuska	22	4	25	6
Italija	18	4	22	5
Grčka	12	4	14	5
Finska	10	5	11	6
Poljska	13	9	14	8
Češka	10	3	10	3
Mađarska	4	2	8	3
Bugarska	2	2	1	1

Polovina svih zaposlenih žena u Holandiji i Švajcarskoj, na primer, radi nepotpuno radno vreme, Poljska i Češka hvataju korak sa Finskom i južnoevropskim državama, dok u Bugarskoj gotovo da i nema nepotpunog radnog vremena kao forme rada. Nepotpuno radno vreme neki ugledni teoretičari (K. Hakim, P. Blossfeld, S. Drobnić) smatraju racionalnim izborom žena koje pokušavaju da usklade zaposlenje sa svojim porodičnim obavezama. S druge strane, nepotpuno radno vreme, ne samo što nosi niske zarade i nesiguran ekonomski položaj, već uglavnom znači i gubitak svih ostalih socijalnih beneficija (puna starosna penzija, nadoknada za nezaposlenost, zdravstveno osiguranje, porodično dsustvo...), koje proizlaze iz radnog odnosa sa punim radnim vremenom (full-time job).

Izvor: ILO New Indicators of the Labour Market (Novi indikatori tržišta radne snage), Geneva 1999

Asimetrična podela poslova u domaćinstvu

Prethodne analize indikatora socijalno-ekonomskih nejednakosti muškaraca i žena jasno ukazuju na diskriminaciju žena u sferi tzv. plaćenog rada. Međutim, u privatnoj sferi, nedovoljno "vidljivoj", postoji snažna asimetrija: žene nose glavni teret neplaćenog porodičnog rada (domaćinski, odnosni i potrošni) (Renner, 1988).

Zakoni, kojima je danas u Republici Srbiji regulisan porodično-pravni status žena, jesu u skladu sa pravnim standardima u ovoj oblasti i ne može se izdvojiti nijedna norma kojom se nelegitimno ograničava pravo žena na izbor i vrši njihova direktna zakonska diskriminacija. Međutim, pravno angažovanje izostaje kada je u pitanju privatna sfera, gde je zaštita ženskih prava ostala nepotpuno rešena i u velikoj meri prepuštena regulisanju uz pomoć ustaljenih, običajnih pravila ponašanja. Otuda se problem dvostruke opterećenosti žena sagledava kao privatni problem, što je u koliziji sa konceptom jednakih mogućnosti. Osim toga, činjenica je da položaj žena u porodici, u velikoj, meri utiče na ostvarivanje njihovih građanskih, političkih, ekonomskih i svih ostalih kategorija ljudskih prava. Porodica je "mesto" gde se najučestalije krše mnoga njihova prava, kao što su pravo na život, pravo na slobodu i ličnu sigurnost, pravo na ljudsko dostojanstvo i pravo na slobodan lični razvoj i samoostvarivanje.

Povelja o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama Državne zajednice Srbija i Crna Gora i Ustav Republike Srbije

Propisuju pravila o jednakosti muškarca i žene kao bračnih supružnika.

Garantuju pravo na brak i pravo na zasnivanje porodice, kao neotuđiva ljudska prava.

Regulišu lična prava i dužnosti bračnih supružnika (pravo i dužnost međusobnog poštovanja ličnosti i dostojanstva, vernosti i razvijanja osećanja međusobne solidarnosti; supružnici su slobodni da bez pristanka drugog supružnika izaberu zanimanje, da slobodno razvijaju svoje radne, duhovne i druge sposobnosti i sklonosti).

Zakon o braku i porodičnim odnosima

Roditelji zajednički i sporazumno vrše roditeljsko pravo.

Partneri su ravnopravni u pravima i dužnostima prema svojoj zajedničkoj deci, bez obzira na bračno stanje.

Međutim, sve ostalo je prepušteno partnerskom dogovoru. Vođenje zajedničkog domaćinstva, raspodela poslova i organizacija porodičnog života je domen sporazumevanja partnera, pri čemu nemogućnost sporazumevanja, kao i ponašanja suprotna sporazumu nisu direktno pravno sankcionisana. Iako je na nivou zakonodavstva postignut visok stepen ravnopravnosti u ličnim odnosima bračnih supružnika, u realnom životu ovi odnosi se, uglavnom, još uvek odvijaju prema tradicionalnim pravilima, tako da je evidentna izrazita neravnopravnost. Naime, srpsko

društvo u svakodnevnicu “specifičnog balkanskog patrijarhata” kroz porodične odnose neguje još uvek tradicionalne modele ponašanja – sa ženom, koja mnogo više od muškarca, nosi porodični život, obavlja domaći rad, materinstvom zamenjuje roditeljstvo, a pri tome misli da je upravo taj model porodičnog života prirodni i socijalno prihvatljiviji. *Upravo su to moćni činioci koji ostaju da deluju izvan sfere prava.*

Nalazi istraživanja o raspodeli poslova među supružnicima (Grupa autorki, 2002: 53-59) pokazuju da su poslovi, koje uglavnom, obavljaju samo žene, istovremeno i poslovi koji oduzimaju najviše vremena, obavljaju se svakodnevno, čak i više puta u toku jednog dana (kuvanje, pranje, peglanje, nabavka namirnica i sl.). Tipični muški poslovi (pranje kola, plaćanje računa, sitne popravke po kući i sl.) zahtevaju najmanje vremena, a i spadaju u obaveze koje se odvijaju relativno retko. Najčešće deljeni poslovi su “odnosni” (kontakti sa rođacima, briga o deci i sl.), iako se uočava da i u tim poslovima žene imaju izraženiju ulogu (tabela 10).

Tabela10: Raspodela poslova među supružnicima

Poslovi	Ko obavlja poslove (%)		
	Suprug	Supruga	Oboje
Domaći poslovi koji oduzimaju najviše vremena			
Nabavka namirnica	23,5	44,5	31,0
Pranje i peglanje veša	0,0	90,0	3,5
Pranje sudova	2,0	78,5	7,5
Spremanje obroka	2,0	84,5	4,2
Domaći poslovi koji oduzimaju najmanje vremena			
Pranje kola	47,8	3,8	4,2
Sitne popravke u kući	67,2	8,4	6,4
Plaćanje računa i slično	48,6	24,3	20,7
Najčešće deljeni poslovi			
Kontakti s rođacima	6,7	25,8	61,8
Igranje sa decom	5,4	16,3	33,6
Izlasci sa decom	5,3	34,6	18,6
Nadziranje dece	6,1	24,4	32,3

U celini, žene obavljaju 65% svih poslova u domaćinstvu, 25% poslova obavljaju supružnici zajedno, 5% - suprug, a preostalih 5% - druge osobe (najčešće roditelji).

Ovi podaci pokazuju da žene nesumnjivo nose najveći teret obavljanja poslova u porodici što je uslovljeno odsustvom unutarporodične i izvanporodične (institucionalne) podrške. Žena je, dakle, izložena dvostrukoj opterećenosti: rad u kući i rad na radnom mestu. Rad u kući se za ženu “podrazumeva”, tako da izostaje ravnopravno učešće drugih članova porodice i adekvatna nadoknada za ovaj rad. Asimetrična podela poslova u domaćinstvu umanjuje ravnopravne mogućnosti žena na tržištu rada.

Izvori faktičke nejednakosti

Otkuda ova faktička nejednakost muškaraca i žena i pored jednakosti pred zakonom? Otkud manje stope zaposlenosti kod žena, otkud manje plate, otkud segregacija u obrazovanju i na tržištu rada i asimetrična podela poslova u domaćinstvu?

Najrasprostranjenije, i čini se, očigledno objašnjenje za opisane nejednakosti može se formulisati ovako: pošto su žene izjednačene sa muškarcima pred zakonom, i pošto se nalaze sa muškarcima na tržištu rada pod jednakim uslovima, različiti ishodi u pogledu njihovog ekonomskog položaja proizlaze iz njihovih *prirodnih razlika*. Žene su pre svega majke i supruge; njihova osnovna uloga je da brinu o deci, kući i mužu. Zaposlenje je samo nužno zlo – još jedna plata u kući, hobi koji ih povremeno izvlači iz kuće, u svakom slučaju nešto što je uvek na drugom mestu, posle osnovne preokupacije porodicom i domaćinstvom. Zato neke žene i ne pokušavaju da se zaposle, a ako se zaposle nastoje da rade nepotpuno radno vreme i u svakom slučaju se retko prihvataju zahtevnih i odgovornih rukovodećih položaja koji bi im odvlačili pažnju i vreme od njihove osnovne delatnosti – brige o porodici. To naravno rezultuje ogromnom ekonomskom nesigurnošću i zavisnošću žena. Ali to i ne treba da ih brine, “jer muž je taj koji obezbeđuje ekonomsku dobrobit porodice.”

Ovo objašnjenje, koje se zasniva na stereotipu o muškim i ženskim ulogama, tačno ukazuje na činjenicu da *roditeljstvo* – briga o deci, vreme investirano u čuvanje i odgajanje dece, pogotovo dece u uzrastu na kome je neophodno stalno prisustvo roditelja - bitno smanjuje konkurentnost žena-majki na tržištu radne snage i ugrožava njihov ekonomski položaj, pri svim drugim jednakim uslovima. Ovo je potvrđeno rezultatima istraživanja koja su se bavila pojavama nejednakosti u stopi zaposlenja, visini zarada i vrstama radnog vremena, ne između žena i muškaraca (kao što je tabelarno prikazano u gornjem delu teksta), već *između različitih kategorija žena*, razvrstanih prema bračnom i porodičnom statusu (udate ili neudate, imaju li ili nemaju dece i koliko su deca stara) (H. Joshi, 1996, 1998, 1999, S. Webb, 1993, L. Rainwater, 1986...). Bez upuštanja u precizno izveštavanje ovih rezultata, samo ćemo konstatovati da prema njima najnižu stopu zaposlenja, najniže zarade i najčešće zaposlenje sa nepotpunim radnim vremenom imaju “samohrane” i udate majke sa decom predškolskog uzrasta, a da najviše stope zaposlenja, najveće zarade, najčešće zapošljavanje na radnim mestima sa punim radnim vremenom i na rukovodećim položajima imaju “samohrane” majke odrasle dece, i neudate žene bez dece. Istovremeno, neka istraživanja pokazuju da su žene bez porodičnih obaveza (bez dece, ili sa odraslom decom, koja ne traže konstantnu brigu i negu) izjednačene sa muškarcima u gotovo svim pokazateljima ekonomskog položaja. Dakle *porodične obaveze, a ne ženski pol čine žene manje konkurentnima na tržištu radne snage*.

Komparativna istraživanja socio-ekonomskog položaja različitih kategorija žena (i muškaraca), s obzirom na njihov bračni i porodični status, kod nas su još uvek retka. Indirektno, pokazatelji nezaposlenosti, fertiliteta i apsentizma mogu ilustrovati da žene imaju otežan pristup tržištu rada, ne kao žene već kao roditelji.

Tabela 11: Nezaposlena lica prema polu i starosti (C.Srbija)

Starost	Nezaposlena lica		Udeo nezaposlenih žena u ukupnom broju nezaposlenih
	Ukupno	Žene	
do 18 godina	0,4	0,5	60,7
19-25	21,3	22,4	56,2
26-30	19,0	21,5	60,3
31-40	26,6	25,9	51,2
41-50	18,7	18,7	53,4
preko 50	14,0	11,0	41,8
<i>Ukupno</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>53,3</i>

Izvor: Republički zavod za tržište rada, (stanje decembar 2002.)

Udeo nezaposlenih žena u ukupnom broju nezaposlenih iznosi 53,3%. Međutim, u periodu od 26-30 godina je 60,3%. Ako imamo u vidu podatke o posečnoj starosti žena pri sklapanju braka (24,9) i prosečnoj starosti majki pri rođenju prvog deteta (27,1) jasno je da je nezaposlenost veoma izražena upravo u reproduktivnom periodu. Pitanje je da li je to izbor žena koje žele da rađaju, ili je, pak, iznuđeni oblik nadomeštanja izostanka adekvatne društvene brige o deci?

Analiza apsentezma po polu je još jedna ilustracija ukorenjenosti stereotipa o “prirodnijoj” vezanosti žene za privatnu sferu. Naime, žene odsustvuju sa posla onda kada je potrebna nega i briga nekom od ukućana.

Tabela 12: Slučajevi apsentezma po polu (nišavski okrug)

	Do 30 dana		Preko 30 dana	
	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
Bolest ¹	65%	35%	54%	46%
Nesreće na poslu ¹	82%	18%	71%	29%
Profesionalna oboljenja ¹	67%	33%	55%	45%
Nega člana porodice		82%		88%
	1983²			91%
	1989²			92%
	1990²	22%	78%	12%
2003¹				
Izolacija i pratilac¹	37%	63%	42%	58%

Izvor: ¹Zavod za zdravstvenu zaštitu radnika Niš (podaci za 2003)

² D. Zaharijevski, Sociološki aspekti radnog apsentezma žena (podaci za 1983, 1989 i 1990), doktorska teza

“Ženski apsenteizam” je u prvom redu društveni, a ne bio-medicinski fenomen; u našoj kulturi primarno je determinisan društvenim položajem žene, koji je,

pak, u velikoj meri odraz neusklađenosti njenih uloga, a pri tome je određen privatnom sferom i tradicionalnim predstavama o polnosti. Podaci o odsustvovanju sa posla zbog nege člana porodice, u celokupnom posmatranom periodu, jasno pokazuju da žene u ogromnim procentima koriste ovo bolovanje. Razloge bi trebalo tražiti pre svega u ustaljenom shvatanju da je briga i nega opis poslova koji su predviđeni za ženu. Sa druge strane, činjenica je da porodični budžet manje gubi ukoliko žene odsustvuju sa posla, jer one imaju manja primanja. U svakom slučaju ovaj podatak upućuje na još jedan važan problem – *neravnomernu raspodelu roditeljstva*.

Predviđeno je da porodica, majka i dete uživaju posebnu zaštitu društva i države, te da je zagaranovano pravo majke na podršku i zaštitu države u zakonom propisanom periodu pre i posle porođaja. *U svakodnevnim životnim odnosima roditeljstvo nije ravnopravna obaveza majčinstva i očinstva. Deca su u velikoj meri briga majke.* Zakonom o radu u Srbiji je promovisan koncept roditeljstva tako što je odsustvo sa posla podeljeno na porodiljsko odsustvo, koje traje tri meseca, i na odsustvo radi nege deteta, koje traje do isteka 365 dana, od dana njegovog rođenja. Roditelji sporazumno odlučuju ko će koristiti pravo na odsustvo radi nege deteta. Prva iskustva u primeni ovoga Zakona pokazuju da odsustvo radi nege deteta po pravilu koriste majke, čak i onda kad obavljaju bolje plaćene poslove u odnosu na očeve. Ako se ovom doda i postojeća nerazvijena mreža socijalnih institucija i davanja, potom, nefleksibilni oblici rada, jasno je koliko se odmaklo u stvarnoj ravnopravnosti. Tu leže izvori faktičke nejednakosti.

Podaci demografske statistike pokazuju da se smanjuje broj sklopljenih brakova, pomera starosna granica za sklapanje braka i nastavlja trend pada prirodnog priraštaja i fertiliteta.

Tabela 13: Stope nupcijaliteta, prirodnog priraštaja i fertiliteta (C. Srbija)

Godina	Stopa nupcijaliteta ¹	Stopa prirodnog priraštaja ²	Stopa fertiliteta ³	
1950	13,3			¹ Stopa nupcijaliteta (broj sklopljenih brakova na 1000 stanovnika) ² Stopa prirodnog priraštaja (na 1000 stanovnika) ³ Stopa fertiliteta (broj dece na jednu ženu)
1970	9,2			
1980	7,4	3,6	1,74	
1991	5,8	0,9	1,72	
2002	5,6	-2,7	1,60	

Izvor: Republički zavod za statistiku

Uprkos padu fertiliteta, istraživanje “Mlade porodice u Srbiji na početku XXI veka”, (Istraživanje obavila D. Zaharijevski - 2003) je pokazalo da su i žene i muškarci, u postojećim uslovima (osiromašenje, nesigurnost, neizvesnost, nezaposlenost)

zadovoljni brojem dece koju imaju (tabela 14). Izraženije zadovoljstvo žena postojećim broje dece trebalo bi prepoznati u činjenici da teret roditeljstva još uvek, velikim delom, nosi žena, s obzirom da je dimenzija očinstva poprilično zaodnuta mišljenjem da otac radi i privređuje van kuće. Nema racionalnog i održivog planiranja porodice u uslovima nezaposlenosti, niskog životnog standarda, neadekvatne socijalne zaštite. Iako je predviđena zakonska mogućnost da porodijsko odsustvo može da koristi i otac deteta, u praksi je zanemarljiv procenat onih muškaraca, koji koriste to pravo. Pošto je tako, žene su zbog rađanja, ali i odgoja dece, na kraće ili duže vreme odvojene od javne sfere i manje su poželjna radna snaga.

Tabela 14: Zadovoljstvo brojem dece po polu

Zadovoljstvo brojem dece	Pol	
	Žena	Muškarac
Zadovoljan	70,8%	50,9%
Više da, nego ne	6,3%	7,3%
teško je reći	2,1%	7,3%
Više ne, nego da	5,2%	3,6%
Nezadovoljan	15,6%	30,9%

Jedan od sigurnih načina zaštite od svega toga jeste rađanje manjeg broja dece, ili, pak ne rađanje. Kako vidimo veliki broj ispitanih muškaraca (35%) ne odobrava ovaj, uglavnom, žeski izbor.

Izvor: Istraživanje "Mlade porodice u Srbiji na početku XXI veka"

Da mali broj dece nije slobodan izbor žena, već samo reakcija na nepovoljne uslove, pokazuje nalaz OSCE istraživanja, prema kome se 44,6% muškaraca i 40,7% žena potpuno slaže sa stavom: "Jedan od glavnih interesa svake nacije je da žene rađaju što više dece". (OSCE: 2002)

Ako smo prihvatili da roditeljstvo čini žene manje konkurentim na slobodnom tržištu radne snage i doprinosi njihovoj ekonomskoj nesigurnosti, želimo da ukažemo na dve pogreške u gornjem objašnjenju faktičke ekonomske nejednakosti između muškaraca i žena, koje se zasniva na stereotipu o *prirodnim* muškim i ženskim ulogama. S jedne strane, roditeljstvo nije *prirodno* specijalizovana i isključiva društvena uloga žena. S druge strane, nema ničeg *prirodnog* u slobodnom tržištu radne snage na kome su roditelji (pre svega – majke) u startu hendikepirani i nekonkurentni.

Pol i rod – polna podela društvenog rada

Mnogo je mastila utrošeno da bi se pokazalo da je podela društvenog rada među polovima – po kojoj muškarac privređuje, izdržava porodicu, predstavlja porodicu u javnoj sferi, a žena brine o kući, mužu i deci – daleko od toga da bude prirodna, u stvari samo jedan, istorijski pronađen i razvijen način društvene organizacije seksualnosti i reprodukcije vrste. U modernim društvima, zasnovanim na privatnoj svojini, ovaj problem je rešen kroz heteroseksualnu organizaciju porodice i ograničenjem i kontrolom ženske seksualnosti kroz instituciju braka, čime se obezbeđuje sigurnost u identitet naslednika. Mnogi smatraju da striktna polna podela

društvenog rada opstaje jer omogućava opstanak institucije braka na osnovama uzajamne zavisnosti muža i žene.

Osobnosti muškaraca i žena koje proizlaze iz ove socijalno nametnute podele rada, odnosno iz različitih društvenih uloga, nazivaju se *rod*, za razliku od *pol*, koji se odnosi na biološke razlike između muškaraca i žena. Muški rod je muž, hranitelj i glava porodice - agresivan, ambiciozan i aktivan. Ženski rod je supruga, domaćica i majka - mazohistična, manipulativna i pasivna. Rod je definicija šta su 'pravi muškarac' i 'prava žena'. Kroz proces socijalizacije u porodici, školi i širem društvu dečaci i devojčice prihvataju društveni sistem polne različitosti i podele rada kao jedini normalan/prirodan - i postaju 'pravi muškarci' i 'prave žene'.

Dakle, opisane nejednakosti između muškaraca i žena možemo u velikoj meri pripisati polnoj podeli rada, koja društvenu ulogu staranja o deci (i ostalim zavisnim članovima domaćinstva), pripisuje prevashodno ženama. To ne utiče samo na manje stope zaposlenosti žena, već i na izbor zanimanja i stepen posvećenosti poslu. Naime, među poslodavcima, u porodici, pa i među samim ženama, veoma je proširena predstava da je zaposlenje za žene od drugostepene važnosti. Otuda se žene obrazuju i zapošljavaju u školama i na radnim mestima koja pogoduju njihovim rodnim osobinama (usluge, briga o drugima, podučavanje, rutinsko administriranje). Videli smo da u zemljama u kojima ta mogućnost postoji veliki broj žena (pre svega ženamajki) radi nepotpuno radno vreme ne bi li lakše uskladile svoje porodične i profesionalne obaveze, čak i po cenu manje ekonomske sigurnosti i nezavisnosti. U hijerarhiji radnih mesta žene često ostaju na rutinskim i srednjim položajima, na kojima se ne donosi mnogo odluka i ne preuzima velika odgovornost. Donekle, to je zato jer se opis radnog mesta rukovodioca bitno razlikuje od opisa "prave žene", ali i zbog toga što takva zanimanja zahtevaju vreme i posvećenost, koje žena, čija je prva društvena uloga da bude majka i supruga, vrlo često prosto nema. Manje zarade žena, čak i na istom radnom mestu, često odslikavaju stvarno manju tržišnu vrednost njihovog rada – njihova karijera će biti isprekidana porodičkim odsustvima i odsustvima zbog bolesti deteta, na primer; poslodavac će imati dodatne troškove obuke nove osobe na tom mestu, ili ponovne obuke žene koja se posle duže pauze vraća na staro radno mesto.

Ukorenjenost rodnih stereotipa u konkretnim uslovima se, između ostalog, meri stavovima prema podeli javne i privatne sfere između muškaraca i žena. Izabrani rezultati merenja stavova kod nas prikazani su u tabeli 15.

Reč je o istraživanjima obavljenim u različitim periodima i na različitim uzorcima. Dakle, sa velikom oprežnošću, bez namere da vršimo ozbiljniju komparaciju, koristimo ove podatke samo kao ilustraciju izvesnih pomaka u promeni stavova o rodnoj pripadnosti privatnoj, odnosno javnoj sferi.

Tabela 15: Stavovi o polnoj podeli rada

	Potpuno se slažem		Slažem se		Neodlučan		Ne slažem se		Uopšte se ne slažem	
	m	ž	m	Ž	M	Ž	m	ž	m	ž
“Između porodice i karijere, ženina obaveza je da izabere porodicu”. ¹	25	22							23	26
“Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovaraju ženama” ³	36	26	31	25	7	6	15	23	11	21
“Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen prirodno je da to bude muškarac” ³	35	26	24	17	7	5	19	23	15	29
“Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti” ²		34		27						
“Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti” ³	24	16	23	14	22	22	18	22	13	26

Izvor: ¹Rezultati istraživanja OEBS-ovog istraživanja o perspektivama primene mehanizama za ostvarivanje rodne nopravnosti i jednakih mogućnosti u opštinama Srbije. (OSCE: 2002)

²Naučno-istraživački makroprojekt: Struktura jugoslovenskog društva Konzorcijum instituta društvenih nauka Jugoslavije 1989/90. Poduzorak za Srbiju

³Odbor za građansku inicijativu (istraživanje 2003).

Približno podjednak broj žena opredeljuje se za potpuno konzervativan i potpuno moderan stav. Žene sve više vide sebe i u javnoj sferi, mada njihova konzervativnost dolazi do izražaja onda kada poslove u domaćinstvu ocenjuju kao nešto što njima prirodnije pripada. U odnosu na žene, muškarci pokazuju nešto izraženiji konzervativizam, ali ipak tradicionalne vrednosti ne predstavljaju opšte prihvaćeni normativ. Pored porodične sfere važna je i javna sfera. Ženi se u velikoj meri prepušta da iznađe načine usklađivanja svojih različitih uloga, balansirajući između jedne i druge sfere.

Ovi nalazi pokazuju da nemamo izrazitu tradicionalističku situaciju, niti vrednosno homogeno okruženje oko ispitanika. Otuda, ima nade da se utiče u pravcu menjanja ukorenjenih predrasuda. Pravac dalje transformacije porodice više zavisi od stepena modernizacije šireg društva: konkretne politike pomoći porodici (veći broj i

bolji kvalitet obdaništa, dostupnije cene, dodatni servisi, usklađivanje radnog vremena, stimulisanje podele odgovornosti muškaraca i žena u porodici, regulisanje odgovarajućih beneficija kroz finansijske programe, i slično).

KORAK BR. 2: RAZOBLIČAVANJE STEREOTIPA O POLNIM ULOGAMA

Potrebno je menjati ova uverenja i stavove:
Uspostavljanjem mreže tela za unapređenje ravnopravnosti polova (čija bi prioritarna akcija bila edukacija);
Upoznavanjem žena sa njihovim pravima;
Podsticanjem aktivnosti medija sa ciljem širenja saznanja o ovim pitanjima;
Promovisanjem reprezentacije muškaraca i žena kao ravnopravnih bića: u udžbenicima, medijima i ostalim oblicima javnog pojavljivanja
Promovisanjem simetrične podele poslova u porodici
Političkim i ekonomskim osnaživanjem žena .

Žene i tržišna konkurencija

Iako su stereotipi o polnim ulogama još uvek veoma jaki, rigidna polna podela društvenog rada više nije održiva u modernom svetu. Žene su, nadamo se, nepovratno, izašle iz kuće i našle svoje mesto na tržištu rada, dok muškarci preuzimaju sve veću odgovornost za funkcionisanje domaćinstva i brigu o deci. Ako smo uspeli da prevaziđemo, ili makar donekle raskrinkamo, predrasudu da je nega dece prevashodna uloga žena i da tu ulogu podjednako *prirodno* mogu da obavljaju i muškarci, preostaje nam da se pozabavimo možda mnogo težim problemom *tržišne nekonkurentnosti roditelja, ma kog pola oni bili, u uslovima liberalno-tržišne privrede.*

Nejednakosti u socijalno-ekonomskom položaju, kojima smo se bavili, ticale su se zaposlenja kao osnovnog izvora ekonomske sigurnosti. Pokazali smo da, iako muškarci i žene imaju zakonski jednak pristup radu i jednakim zaradama, faktička nejednakost opstaje. Tvrdili smo da je to zbog manje konkurentnosti žena na tržištu radne snage koja ne proizlazi iz nekih specifično ženskih bioloških osobina – ženskog pola, već iz društvene uloge koja se pripisuje ženama – ženskog roda. To znači da bi i muškarac “ženskog roda”, opterećen porodičnim obavezama – pre svega brigom o deci - bio manje konkurentan na tržištu. Da li je ovo neizbežno? Drugim rečima, *kako biti roditelj i istovremeno imati sva prava i jednak tretman na tržištu rada kao i osoba bez porodičnih obaveza?*

Po našem mišljenju, faktička socijalno-ekonomska jednakost kroz zaposlenje može se postići samo ako se roditelji (bez obzira na pol) uz pomoć određenih zakonskih i institucionalnih garancija dovedu u isti početni položaj sa ne-roditeljima na startu tržišne utakmice. Ovo obuhvata mere posebne zaštite trudnica, maternistva, i roditeljstva. Ove mere uključuju dotirana obdaništa, plaćeno porodiljsko odsustvo i odsustvo zbog nege deteta, zagarantovani povratak na isto radno mesto nakon tog

odsustva, kao i uračunavanje vremena odsustva u osnovicu penzijskog osiguranja i tome slično.

KORAK BR. 3:

USPOSTAVLJANJE JEDNAKIH ŠANSI ZA PRISTUP SVIM SOCIJALNIM RESURSIMA KROZ SPECIJALNE MERE ZAKONSKE I INSTITUCIONALNE ZAŠTITE RODITELJA

Razumevanje novonastale situacije dovelo je do pomeranja naglaska sa formalno-pravnog izjednačavanja muškaraca i žena na zakonsko i institucionalno sprečavanje diskriminacije i žena i muškaraca na bazi roditeljstva u međunarodnim konvencijama i nacionalnim zakonodavstvima.

Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena

Član 11/2 zahteva od država potpisnica

Sprečavanje otpuštanja sa posla na osnovu trudnoće, porodijskog bolovanja ili bračnog statusa

Plaćeno porodijsko odsustvo bez gubitka ranijeg zaposlenja

Promovisnje mreže objekata za dečiju zaštitu

Mere posebne zaštite žena tokom trudnoće

Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 156 o jedankim mogućnostima (SCG je potpisnik): odnosi se na muškarce i žene sa porodičnim obavezama

Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 103

Predviđa zaštitu materinstva

Standardi EU, Evropska povelja o socijalnim pravima, pravo EU – ugovori i direktive i sudska praksa (sa zakonskom snagom)

Zahtevaju posebnu zaštitu trudnica, materinstva i roditeljstva

Nacionalni plan akcije za žene u Jugoslaviji iz 2000.

traži razvijanje institucija koje će omogućiti lakše usklađivanje rada i roditeljstva

Zakon o radu Republike Srbije

Dozvoljava mogućnost da otac koristi odsustvo radi nege deteta

Zabranjuje otkaz u vreme trudnoće, porodijskog i roditeljskog odsustva

Zabranjuje uslovljavanje zaposlenja pokazivanjem testa o trudnoći

Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom Republike Srbije

Predviđa regresiranje vrtića

Problem *posebne zaštite roditeljstva* je posebno aktuelizovan u postsocijalističkim društvima u tranziciji, u kojima je jedno od osnovnih obeležja reforme povlačenje države iz sfere regulacije raspodele ekonomskog bogatstva. Neki naši ekonomisti, osetljivi na probleme na tržištu radne snage, koji proizlaze iz porodičnih obaveza, već su skrenuli pažnju na to da uvođenje standarda i normi tržišne ekonomije kroz

zakonsku regulativu može voditi pogoršanju socijalno-ekonomskog položaja žena i gubitku nekih socijalnih i ekonomskih prava koja su u ovim društvima već osvojena (B. Bujišić, 2002). Ovde ćemo samo sumarno izložiti osnove njihove zabrinutosti.

Argument zagovornika *liberalno-tržišne privrede*, kojim se opravdavaju razlike u ekonomskom položaju žena i muškaraca, jeste da tržište predstavlja objektivan mehanizam koji ne zavisi od volje ljudi i politike, pa je prema tome i pravičan. Prema njima, ekonomski položaj određuje tržišna konkurencija, zavisno od napora koje je svako uložio u svoje osposobljavanje i učenje i od napora koje ulaže u svoj rad prilikom primene stečenih znanja i veština. Na državi je da samo obezbedi poštovanje načela tržišne konkurencije. Nasuprot ovakvoj argumentaciji, zagovornici tzv. *socijalno-tržišne privrede* ukazuju na to da su različite grupe ljudi nejednako konkurentne na tržištu zbog svojih pripisanih ili kvazipripisanih osobina – na primer obaveza staranja o deci. Tržište je, prema njima, pravičan mehanizam samo ako je konkurencija na tržištu fer – a to znači ako svi imaju jednake šanse na uspeh. Otuda, prema Branislavi Bujišić, sa kojom se u potpunosti slažemo, specijalne zakonske i institucionalne mere zaštite žena/roditelja ne bi trebalo zvati socijalna prava već “mere koje idu u pravcu uspostavljanja potpune konkurencije”, a “...pokušaj ukidanja ili smanjivanja stečenih socijalnih prava treba kvalifikovati kao mere kojima se narušava princip tržišne konkurencije...” (B. Bujišić, 2002, str.4). Dakle nema ničeg *prirodnog* u slobodnom tržištu radne snage na kome su roditelji (pre svega – majke) u startu hendikepirani i nekonkurentni. Kako mi to vidimo, to je pre svega pitanje političkog opredeljenja jednog društva i njegovog odnosa prema društvenoj funkciji reprodukcije vrste i roditeljstva. Otuda je potrebno:

formirati institucionalne mehanizme za obezbeđenje poštovanja normativnih akata u koje su ugrađeni principi ravnopravnosti polova;

podsticati zakonodavne inicijative i mere pozitivne akcije zaštite roditeljstva. .

Alternativna rešenja

To nas vodi do poslednje teme kojom u ovom tekstu želimo da se pozabavimo. Dosadašnja rasprava se bavila, pre svega, zaposlenjem kao osnovnim izvorom ekonomske autonomije, sigurnosti i nezavisnosti. Roditeljstvo smo posmatrali samo kao prepreku da se ostvari određeni nivo životnog standarda kroz zaposlenje. Međutim, razdvajanje društvene uloge od pola i istorijski i u predstavama ljudi (tako da su sada i muškarci i žene i roditelji i hranitelji) zahteva da se funkcija reprodukcije vrste i roditeljstva reintegriše u sistem društvenih odnosa na novim i drugačijim osnovama. Jedan od načina za to, (sa kojim se “eksperimentiše” u nekim državama), je da se do sada neplaćeni “prirodno” ženski rad – nega (sopstvene) dece – plati. Na taj način, umesto da otežava pristup izvoru ekonomske sigurnosti, roditeljstvo može da postane jedan od izvora ekonomske sigurnosti.

<p>KORAK BR. 4: DRUŠTVENO VREDNOVANJE ČUVANJA I NEGE SOPSTVENE DECE</p>
--

Takvu mogućnost, kroz različite forme, predviđaju zakonodavstva Nemačke, Holandije, Švedske i Finske, na primer. Na žalost, u onoj meri u kojoj se nega dece plaća samo ženama, i to pod pretpostavkom da ostanu u kući i ne traže zaposlenje (kao što je slučaj sa Nemačkom i Holandijom), ove mere se mogu shvatiti kao konzervativni pokušaj zadržavanja žena u njihovim tradicionalnim, “prirodnim” ulogama. Ali, ako su, kao u Švedskoj, dostupne i muškarcima i ženama, uz istovremeno maksimalno olakšavanje pristupa tržištu rada roditeljima, ove mere garantuju pravu i realističnu slobodu izbora za sve. Neke od mera predviđenih našim Zakonom o pomoći porodici sa decom, bez obzira na to što su originalno zamišljene kao mere socijalne pomoći ili populacione politike, u osnovi se mogu protumačiti kao plata za roditeljstvo, u zametku.

Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom Republike Srbije

Naknada zarade u vreme odsustvovanja sa posla zbog nege deteta

Roditeljski dodatak

Dečiji dodatak

Da li zakonske i institucionalne garancije, kojima se štiti trudnoća, materinstvo i roditeljstvo, i kojima se vrednuje uloga roditelja, sama po sebi, imaju efekta na faktičko izjednačavanje ekonomskog položaja muškaraca i žena, s jedne strane, i roditelja i ne-roditelja, s druge strane? Drugim rečima, da li uočene nejednakosti variraju od zemlje do zemlje, s obzirom na institucionalne osobenosti tih zemalja? Obimna literatura koja se bavi uporednom analizom efekata institucionalnih osobina u različitim zemljama pokazuje da *institucionalne garancije smanjuju ekonomsku nejednakost*. U tabeli 16 su prikazani podaci koji to samo ilustruju.

Tabela 16: Procenat ljudi iz tipa domaćinstva u najsiromašnijoj šestini stanovništva, dohodak po osobi

	Švedska	Velika Britanija	US
Muškarac sam	15	6	21
sama žena bez dece	21	20	20
sama žena sa decom	31	69	58
par bez dece	10	7	5
par sa decom	18	18	16

Izvor: Rainwater et al, Income packaging in the welfare state, 1986

U ovoj tabeli smo uporedili dohodak muškaraca i žena koji žive u različitim tipovima domaćinstva, u Švedskoj – zemlji sa razvijenim institucionalnim garancijama za roditelje: plaćeno prodiljsko odsustvo i odsustvo za oba roditelja za negu dece, dečiji dodatak, dotirana obdaništa... i u Velikoj Britaniji i US, u kojima takvih garancija

nema, ili su veoma male. Procenti u kolonama pokazuju kolike su šanse osoba koje žive u različitim tipovima domaćinstva da budu u najsiromašnijoj šestini stanovnika (što je jedna od često upotrebljivanih mera ekonomskog položaja). U Švedskoj su te šanse, bez obzira na razlike, prilično izjednačene: najmanje šanse da budu "siromašne" imaju udane žene bez dece – 10%, najveće šanse "imaju samohrane majke" – 31% (dakle odnos je 1:3). U Velikoj Britaniji i US su ove šanse izrazito neujednačene: npr. udana žena bez dece (7%, odnosno 5%) ima 10 puta manje šanse da bude siromašna nego "samohrana majka" (69%, odnosno 58%). Ako uporedimo šanse žena koje žive same bez dece i žena koje žive same sa decom, u Švedskoj je taj odnos 21%:31%, u Velikoj Britaniji 20%:69%, u US 20%:58%. Konačno, ako uporedimo relativne šanse "samohranih majki" - generalno ekonomski najugroženije kategorije žena - da budu siromašne u tri posmatrane zemlje, uočavamo da su u Velikoj Britaniji i US te šanse čitava dva puta veće nego u Švedskoj. Ovi podaci su u skladu sa mnogim drugim istraživanjima efekata institucionalne zaštite roditeljstva na izjednačavanje ekonomskog položaja muškaraca i žena, odnosno roditelja i ne-roditelja.

Evalvacija

Svaka dobra razvojna strategija predviđa način merenja i evaluiranja svojih efekata. Ovde predložena strategija za smanjenje socio-ekonomske nejednakosti između polova zasniva se na dve pretpostavke (koje su dobro utemeljena na rezultatima istraživanja sprovedenih u razvijenim zemljama Zapada): 1) *da su ove nejednakosti rezultat smanjene konkurentnosti žena na tržištu rada zbog porodičnih obaveza koje se smatraju njihovim gotovo isključivim domenom delovanja*; 2) *da se ove nejednakosti mogu smanjiti i čak potpuno iskoreniti institucionalnim rešenjima problema roditeljstva kojima se šanse roditelja (ne bioloških, već u smislu "čuvanja" i nege dece) i ne-roditelja na tržištu rada izjednačuju*. Ovde ponuđena strategija biće uspešna u meri u kojoj smo dobro definisali problem, odnosno u meri u kojoj se može pokazati da je pretpostavka br. 1 istinit opis empirijske situacije u zemljama Balkana. S druge strane, koja konkretna institucionalna rešenja smanjuju nejednakost u najvećoj meri, mora biti predmet komparativne analize efekata različitih rešenja (bilo da su različita rešenja primenjena u različito vreme u istoj zemlji, bilo da su različita rešenja primenjena u različitim zemljama).

Ovakva provera uspešnosti strategije moguća je samo na osnovu pristupa određenom tipu informacija. U prvom redu, sva nacionalna statistika mora registrovati relevantne informacije (pre svega radni status, prosečne i granske zarade i sve druge izvore prihoda) ne samo prema polu, već i prema različitim socijalnim karakteristikama muškaraca i žena posebno (obrazovanje, bračni status, porodični status, broj i starost dece, radni status...). Drugo, sva empirijska istraživanja koja pretenduju na merenje rodno teorijskih fenomena, moraju sadržati osim generičke podele na polove i indikatore teorijskog pojma roda - porodični status (imate li dece, koliko, koliko godina ima najmlađe dete, ko ga čuva) i bračni status ispitanika. Treće, nedostaju nam sistematska merenja vremena utrošenog na neplaćeni rad uložen u kućne poslove i negu deteta. Četvrto, nedostaju nam longitudinalna istraživanja kako bismo mogli da merimo efekte različitih institucionalnih rešenja po veličinu nejednakosti, upoređivanjem izmerene nejednakosti u različita vremena (pre i posle

uvođenja novog institucionalnog rešenja). I konačno, nedostaju nam panel istraživanja (ponovljena istraživanja na istim ispitanicima) kako bismo mogli da merimo bihevioralne efekte različitih institucionalnih rešenja.

KORAK BR. 5: IZGRADNJA RODNO (TEORIJSKI) OSETLJIVE STATISTIKE
--

Zaključak

Preložena strategija odgovara na problem socio-ekonomske nejednakosti muškaraca i žena u konkretnim uslovima društvenog razvoja balkanskih zemalja u kontekstu evropskih integracija. Pošli smo od pretpostavki 1) da lošiji socio-ekonomski položaj žena proizlazi iz društvene uloge koja se pripisuje ženama – “ženskog roda” (porodične obaveze, nega dece, briga o domaćinstvu), a koja žene čini manje konkurentnim na tržištu radne snage, i 2) da se adekvatnim institucionalnim rešenjima za problem *roditeljstva* u organizaciji sfere socio-ekonomskih odnosa (pre svega na tržištu radne snage i u oblasti socijalne politike) socio-ekonomska nejednakost između polova može smanjiti.

Strategija sadrži nekoliko koraka, s obzirom na kompleksnost problema. Prvi i treći korak odnose se na pravnu i institucionalnu regulaciju odnosa polova. Zakoni zabranjuju svaku vrstu diskriminacije žena i muškaraca i potenciraju njihovu ravnopravnost u uslovima jednakih mogućnosti, što jeste preduslov jačanja liberalnog obrasca društvenog života. Međutim, svakodnevnica je, na štetu žena, još uvek nedovoljno rodno osetljiva. Vekovna marginalizacija, uronjenost u sopstveni pol, predrasude o orijentisanosti žene ka privatnoj sferi i drugo, jesu kočnice efikasnog delovanja ovih zakona. Strategija zagovara institucionalne garancije kojima se izjednačavaju šanse roditelja i ne-roditelja – na principima socijalno-tržišne ekonomije, nasuprot principima liberalno-tržišne ekonomije, koji se mogu prepoznati u dosadašnjim reformskim naporima. Nastojali smo da pokažemo da u okviru liberalno zamišljenog tržišta radne snage, svi drugi koraci strategije ostaju nedelotvorni, jer u potpuno slobodnoj konkurenciji na tržištu radne snage, osobe opterećene porodičnim obavezama (roditeljstvom), s obzirom na dvostruku opterećenost, imaju lošije šanse. Kako se kod nas porodične obaveze još uvek smatraju specifičnim za žene, otuda one na tržištu rada imaju manje šanse, a što je u direktnoj koliziji sa konceptom jednakih mogućnosti.

Drugi korak naše strategije odnosi se na razobličavanje tradicionalno ukorenjenih stereotipa o rodnim ulogama, koji se perpetuiraju rodno specifičnom socijalizacijom u porodici, školi, kroz medije... Četvrti korak podseća na mogućnost vrednovanja neplaćenog porodičnog rada, po sebi. Konačno, potreba sistematskog praćenja rezultata primene ovakve strategije, zahteva pristup rodno osetljivim informacijama. Zato se kao peti korak naše strategije pojavljuje, s jedne strane, inicijativa za rodno osetljivom statistikom, a s druge strane podsećanje na potrebu za komparativnim i longitudinalnim istraživanjima u ovoj oblasti.

Reference:

1. B. Bujišić (2002), Žene i tržišna konkurencija, u *Ekonomski ravnopravne*, Asocijacija za žensku inicijativu, Beograd
2. H. Joshi (1996), A widening gulf among Britain's mothers, *Oxford Review of Economic Policy*, vol.12, no. 1
3. H. Joshi, P. Oaci and J. Waldfogel (1999), The wages of motherhood: better or worse?, *Cambridge Journal of Economics*, 23, 543-564.
4. H. Davis and H. Joshi (1998), Gender and income inequality in the UK 1968-1990 the feminisation of earnings or of poverty? *J.R.Statist. Soc. A*, 161, pp. 33-61
5. Rainwater et al, *Income packaging in the welfare state*, 1986
6. S. Webb (1993), *Womens incomes: Past, Present and Prospects*, *Fiscal Studies*, vol. 14, no. 4, pp. 14-36
7. T. Rener (1988) Svjetla i sjene porodičnog rada, u *Žena*, broj 4, Zagreb.
8. Grupa autorki (2002) *Konkurentnost žena sa decom na tržištu rada*, *Glas razlike – Grupa za promociju ženskih političkih prava*, Beograd, 53-57.
9. OSCE Istraživanje o rodno zasnovanoj diskriminaciji i jednakim mogućnostima, OEBS, Odeljenje za demokratizaciju, Beograd.

DODATAK

Tabela 3: Procenat žena na različitim nivoima obrazovanja 2000/2001

Zemlja	Osnovno	Srednje	Više i visoko
Srbija ^a	49	51	54
Češka	50	50	50
Mađarska	50	50	55
Francuska	50	51	54
Engleska	50	51	55

Izvor: UNESCO Institut for Statistics (Institut za statistiku)

^a Statistički godišnjak Srbije, 2002

Tabela 6: Struktura studentske populacije prema tipu fakulteta 1994/1996

Region	Humanističke nauke		Pravo i ekonomija		Prorodne nauke i inženjerski fakulteti		Poljoprivredni fakultet		Ukupno	
	žene	m	žene	m	žene	m	žene	m	žene	m
Istočna Evropa	34	14	26	25	33	51	5	6	100	100
Zapadna Evropa	35	18	22	24	39	53	2	3	100	100
Druge razvijene	36	16	25	30	25	40	1	3	100	100

Izvor: UNESCO Institut for Statistics (Institut za statistiku)

UDK 323(497)::339.923(4)

Vjekoslav Butigan

Filozofski fakultet

Niš

POLITIČKE REFORME U BALKANSKIM DRŽAVAMA KAO USLOV ZA PRIJEM U EVROPSKU UNIJU*

Rezime

Jedan od uslova za prijem balkanskih država u Evropsku uniju je izvođenje demokratskih reformi političkih sistema i razvijanje demokratske političke kulture prema modelu zapadnoevropske demokratije, što je utvrđeno kriterijumima za integraciju u EU iz Kopenhagena.

Sve Balkanske države zainteresovane su za prijem u članstvo EU ali pozitivne studije izvodljivosti pridruživanja Evropskoj uniji uradene su za Hrvatsku, Makedoniju i Tursku, što je prvi korak za podnošenje zahteva za pridruživanje Uniji. Bugarska i Rumunija nisu ispunile postavljenje uslove Unije za pridruživanje pa su zaustavljene u procesu pridruživanja dok ih ne ispune. Albanija pregovara sa Unijom. Srbija i Crna Gora i Bosna i Hercegovina najviše kasne u ispunjavanju uslova koji se traže studijom o izvodljivosti pridruživanja pa takve studije Evropska komisija još nije uradila.

Na osnovu rezultata ankete sprovedene u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj nastojace se da se utvrdi u kojoj meri dosadašnja demokratizacija političkih sistema i politička kultura građana utiču na ispunjavanje uslova za sklapanje ugovora sa Evropskom Unijom o stabilizaciji i pridruživanju ovih država. Zatim će se razmatrati koje su socio-političke prepreke u stvaranju demokratskih institucija u ovim i drugim balkanskim državama i šta treba učiniti za njihovo uklanjanje.

Ključne reči: političke reforme, politička kultura, politički sistem, demokratske institucije, balkanske države, Evropska unija, stabilizacija, pridruživanje

LES RÉFORMES POLITIQUES DANS LES PAYS BALKANIQUES COMME UNE CONDITION DE L'ADHÉSION À L'UNION EUROPÉENNE

Résumé

Une des conditions de l'adhésion des pays balkaniques à l'Union Européenne est la création des réformes démocratiques des systèmes politiques ainsi que le développement de la culture politique démocratique d'après le modèle de la démocratie de l'Europe occidentale, ce qui est défini par les critères pour l'intégration de l'UE de Copenhague.

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

Tous les pays balkaniques prennent intérêt pour devenir membres de l'UE , mais les études positives de la possibilité de l'adhésion ne sont faites que pour la Croatie, la Macédoine et la Turquie, ce qui présente le premier pas pour une demande de leur adhésion à l'UE. La Bulgarie et la Roumanie n'ont pas rempli les conditions exigées par l'Union, de façon que le procès de leur adhésion est arrêté jusqu'à l'accomplissement de toutes les conditions obligatoires. L'Albanie est en train de négocier un traité avec l'Union. La Serbie et le Monténégro ainsi que la Bosnie et l'Herzégovine sont le plus en retard pour remplir les conditions exigées par l'étude de la possibilité de l'adhésion et c' est pourquoi la commission européenne n'a pas encore exécuté de teeles études.

D'après les résultats d'une enquête faite en Serbie, Macedoine et Bulgarie, on s'efforcera de constater en quelle mesure la démocratisation des systèmes politiques et la culture politique des habitants, réalisées jusqu'à présent, influencent l'accomplissement des conditions pour un traité avec l'Union Européenne de la stabilisation et l'adhésion de ces pays. Après on observera les difficultés de créer des institutions démocratiques dans les pays cités ainsi que dans d'autres pays balkaniques et aussi les mesures qu'il faut prendre pour éliminer ces difficultés.

Important les parols: la réform politique, la culture politique, le système politique, l'institution démocratique, les pay balcaniques, l'Union européenne, la stabilité, l'association

U procesu tranzicije balkanskih društava iz autoritarnih u demokratska društva neophodne su temeljne reforme političkih sistema u njima i promene političke kulture elita i građana u skladu sa demokratskim principima. Na tome insistira i Evropska unija da bi omogućila prijem balkanskih država u Uniju. Sve Balkanske države životno su zainteresovane da postanu članice Evropske unije očekujući da će uz pomoć Unije rešiti svoje ekonomske, socijalne, bezbednosne pa i političke probleme. Evropska unija ima geoekonomske i geopolitičke interesa da uključi balkanske države u svoju zajednicu da bi proširila svoje tržište, koristila prirodne, ekonomske i socijalne resurse ovih država u konkurenciji sa Sjedinjenim Američkim Državama i zemljama Dalekog istoka. Evropska komisija je jula 1997. godine objavila izveštaj „Agenda 2000” u kome se iznose stavovi o kandidatima za prijem u Evropsku uniju iz centralne i jugoistočne Evrope, utvrđuju ekonomski i politički kriterijumi za prijem novih članica Unije u skladu sa uslovima koje je postavio Savet Evrope 1993.g. za prijem novih članica.^{1/}

Savet Evrope na sastanku u Luksemburgu 1997. godine pozvao je 5 zemalja Centralne Evrope i Kipar da počnu pregovore o uključivanju u Evropsku Uniju a 1999.g. na sastanku u Helsinkiju pozvano je još pet zemalja među kojima Bugarska i Rumunija, a nešto ranije i Tursku, da se naredne godine uključe u pregovore o pristupanju Evropskoj uniji. To je bila i nagrada za podršku ovih zemalja bombardovanju Jugoslavije 1999.g. Kasnije su pozivi upućeni Makedoniji, Hrvatskoj i Albaniji. Trinaest zemalja centralne i istočne Evrope (Zapadnog Balkana) pripremaju se da po ispunjenju određenih uslova postanu članice Evropske unije. Bugarska, Rumunija i Hrvatska su zvanični kandidati za prijem u Evropsku uniju, Makedonija je podnela zahtev za prijem u Uniju, Albanija pregovara sa Unjom. U pripremama za pregovore sa Evropskom unijom zaostaju Srbija i Crna Gora i Bosna i Hercegovina. Od Bosne i Hercegovine Evropska komisija zahteva ispunjavanje uslova utvrdjenih Studijom izvodljivosti pregovora za pridruživanje Evropskoj uniji a za Srbiju još nije

urađena Studija izvodljivosti pregovora o pristupanju Evropskoj uniji zbog nedovoljne saradnje sa Haškim tribunalom, političke nestabilnosti i neizvršavanja preuzetih međunarodnih obaveza, kako je utvrđeno na Solunskom samitu 2003.g. Srbiji i Crnoj Gori Evropska komisija zamera kašnjenje u primeni novog ustavnog uređenja i nedovoljnu saradnju dve republike, članice, u ostvarenju ustavnih reformi, organizaciji demokratske vlasti i finansiranju državne zajednice.

Na samitu u Kopenhagenu utvrđeni su ekonomski, ustavno-pravni i politički uslovi za prijem u Evropsku uniju. Politički uslovi su proizašli iz koncepta liberalne političke demokratije koji je formulisao Robert Dal^{2/}. Dal je razlikovao formalnu demokratiju od supstancijalne. Formalnu političku demokratiju čine skup pravila, institucija i procedura za donošenje političkih odluka. Supstancijalnu demokratiju čini moć uticanja pojedinaca na uslove svoga života preko učešća u odlučivanju koja se tiču celog društva. Da bi neki politički sistem mogao da bude nazvan demokratskim mora da odgovara na opravdane želje građana u dužem vremenskom periodu, od 30 do 35 godina, pisao je A. Liphart (Lijphart).^{3/}

Formalna politička demokratija ostvaruje se preko principa građansta, vladavine prava, podele vlasti, slobodnih izbora nosilaca vlasti, slobode izražavanja i korišćenja raznovrsnih izvora informacija, slobode udruživanja i civilne kontrole represivnog aparata. Na osnovu toga utvrđena su 6 uslova koje treba da ispune države koje žele da postanu članice Evropske unije: 1.stvaranje stabilnih demokratskih institucija, 2. ostvarenje vladavine prava i pravne države, 3.ppravno regulisanje tržišne privrede 4. poštovanje prava manjina, 5.zaštita ljudskih prava i 6.spremnost na suočavanje sa konkurencijom na tržištu Evropske unije. Za ispunjavanje političkih uslova potrebno je naročito: 1. prilagoditi pravne propise svake države propisima Unije, 2. obezbediti slobodne i poštene izbore predstavnika vlasti, 3. garantovati slobodno delovanje medija, 4. konstituisati nezavisno sudstvo, 5. smanjiti korupciju i privredni kriminal, 6. ukinuti privilegije pojedinim društvenim grupama.^{4/}

Ove uslove trenutno ne ispunjava ni jedna država na Balkanu koja želi da postane članica Unije. Sve su one zahvaćene „balkanskim političkim kompleksom”^{5/} karakterističnim po slabim demokratskim institucijama, prevlasti izvršne vlasti nad zakonodavnom i sudskom, političkom nestabilnošću praćenom socijalnim konfliktima i nemirima, kolebljivim raspoloženjima birača, sporim i neefikasnim ekonomskim reformama propalih privreda, velikim socijalnim i ekonomskim razlikama koje se povećavaju, niskim i visoko rizičnim investiranjem, sukobima zbog nerešenih odnosa sa susedima. Bugarska i Rumunija, koje su se najviše primakle pridruživanju Evropskoj uniji, nisu ispunile postavljene uslove zbog sporosti u primeni evropskih ugovora, nedovoljne političke sposobnosti demokratizacije, nedovoljne makroekonomske stabinosti, ekonomske nerazvijenosti i nekonkurentnosti nacionalnih privreda na evropskom tržištu, sporosti u strukturnim reformama društava, odsustva funkcionalne tržišne privrede, nerazvijene državne, smaoupravne i privredne administracije i nesposbnosti za ostvarenje preuzetih obaveza. U toku 2004.g. balkanske države treba da otklone nedostatke konstatovane u Izveštaju Evropske komisije o studiji izvodljivosti ugovora o pridruživanju Evropskoj uniji i započnu pregovore o zaključenju sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju da bi dobile

status pridruženih članica Unije. Posle izrade studija o troškovima i koristi od pridruživanja i strategiji otklanjanja štetnih posledica integracije treba da se završe pregovori o svim pitanjima da bi postale punopravne članice Unije kroz 6 do 10 godina.

Snažno motivisane za prijem u Evropsku uniju balkanske države su dosadašnjim političkim reformama uspostavile neku vrstu formalne (proceduralne) demokratije. Ona se može razlikovati prema stepenu ostvarenja. Meri Kaldor i Ivan Vejvoda razlikuju četiri stepena formalne demokratije.^{6/} Prvi stepen se odlikuje time što formalne demokratske procedure nisu u redu. Drugi stepen formalne demokratije odlikuje postojanje valjanih procedura ali postoje prepreke u njihovom ostvarenju. Treći stepen formalne demokratije odlikuje postojanje ispravnih procedura ali postoje nedostaci u primeni. Četvrti stepen formalne demokratije karakterističan je po tome što su procedure u redu i najvećim delom se ostvaruju. Na osnovu ovih nivoa formalne demokratije oni su ocenivali na kom su stepenu demokratizacije pojedini elementi demokratije kao što su: inkluzivno građanstvo, vladavina prava, podela vlasti, izabrani nosioci vlasti, slobodni i fer izbori, sloboda izražavanja i alternativne informacije, asocijalna autonomija i civilna kontrola oružanih snaga i službi bezbednosti. Prema tim ocenama Bugarska i Rumunija, jedini kandidati od postsocijalističkih balkanskih država za prijem u Evropsku uniju, ispunile su uslove formalne demokratije, uz neke nedostatke povezane sa vladavinom prava, podelom vlasti, izborima, delovanjem opozicije, udruživanja i civilnom kontrolom snaga bezbednosti. I ostale države na Balkanu mogu da ispune uslove formalne (proceduralne demokratije) ali je problem kako da ostavre uslove supstancijalne demokratije koji se odnose na demokratsku političku kulturu. Najveći problem balkanskih država je kako da dostignu demokratsku političku kulturu koju zahteva Evropska unija. Postojeći politički sistemi na Balkanu su specifični po tome što nose u sebi teško nasleđe totalitarne, autoritarne i populističke tradicije pa postoji latentna opasnost povratka tih režima ali i uspostavljanja prividne demokratije koja skriva „demokratski despotizam”. Deficit demokratske političke kulture u balkanskim državama glavna je prepreka za stvaranje demokratskih institucija, pravila i procedura.^{7/} Demokračnost političke kulture neke države Evropska unija procenjuje na osnovu ustavnog položaja demokratskih institucija, ostvarenja ljudskih prava, uloga političkih partija u mobilisanju građana u političkoj participaciji, uloge medija u objektivnom prikazivanju političkih rasprava i događaja, transformacije državne administracije u javne servise kojim građani veruju, sposobnosti lokalnih samouprava da ispunjavaju životne zahteve građana, postojanja civilnog društva sa asocijacijama za kontrolu vlasti.

1. Promena političke kulture na Balkanu

1. 1. Ustavne reforme i ljudska prava

Transformacija autoritarnih političkih sistema u balkanskim državama u demokratske nije moguća bez ustavno-pravnih reformi koje će ograničavati vlast od

mogućih zloupotreba na štetu građana i omogućiti autoritativno, efikasno, legalno vršenje vlasti. Na početku demokratizacije neke balkanske države su donele nove ustave a druge još nisu. One koje su donele nove ustave nisu odmakle od komunitarnog koncepta konstitucionalizma, utemeljenog na pravima nacija i zajednica a ne na pravima građana. Time je pravo zajednice postavljeno iznad građanske pravde, prava manjina i ljudskih prava. Iz tih razloga etničke manjine nisu mogle da ostvare svoja prava ni u jednoj državi Balkana na zadovoljavajući način. Ljudska prava se najčešće svode na ekonomska i socijalna prava (prava na rad, besplatno obrazovanje, socijalne pomoći, penzije, dečje dodatke...) koja ne mogu ostvariti svi građani jer zahtevaju velika finansijska sredstva a privreda i država ih nemaju niti će ih uskoro imati. Visoka ekonomska i socijalna cena ekonomskih reformi i demokratizacije stvorila je razočarane, malodušne, politički apatične građane, nepoverljive prema političkim institucijama i političarima, sklonim populističkim reakcijama. Princip građanstva ni pravno ni praktično nije dobio mesto koje u demokratskom društvu treba da ima pa zato i nema aktivnih građana spremnih da kritikuju i kontrolišu vlast i suprotstavljaju se korupciji i zloupotrebama vlasti i njenim povezivanjem sa organizovanim kriminalom.

Nepoverljiva prema sposobnostima pravnih stručnjaka i političkih predstavnika da izrade demokratske ustanove Evropska unija nudi pa i zahteva od balkanskih država korišćenje usluga njenih pravnih stručnjaka iz Venecijanske komisije. A ovi, uz veoma visoke honorare, daju savete kako da ti ustavi nalikuju na ustave evropskih država, gubeći iz vida specifičnosti demokratizacije balkanskih društava, u kojoj meri se ona mogu približiti demokratskom idealu ili normativnoj demokratiji.

Od demokratskih ustavnih rešenja u balkanskim državama Evropska unija očekuje pravne garancije da će se uskladiti njihovi zakoni sa evropskim.^{8/} Konstitucionalizacija vlasti treba da prenese političku borbu u demokratske institucije.^{9/}

1.2. Političke partije na Balkanu

Prelaskom sa monističkih na pluralističke političke sisteme u balkanskim državama su nastale političke partije u manjem ili većem broju do ekstremnog pluralizma. U Jugoslaviji je bilo registrovanih preko 250 političkih partija. Političke partije na balkanskom prostoru mogu da se podele u tri grupe prema poreklu. Prvu grupu čine postkomunističke partije nastale od komunističkih partija koje su promenile imena, programe i delimišno članstvo i rukovodstva. Drugu grupu čine obnovljene političke partije koje su postojale pre Drugog svetskog rata na čije čelo su došli disidenti i treću grupu nove partije po ugledu na savremene političke partije u Evropi. Prema ideološkim i programskim odlikama političke partije su se delile na prokomunističke i antikomunističke. Posle perioda ekspanzije političkih partija, nakon prvih nekoliko izbora predstavnika vlasti, došlo je do smanjenja njihovog broja na 5 do 6 parlamentarnih političkih partija, jer nisu mogle da ispune izborne cenzuse. Postkomunističke partije su bile dominantne po svom uticaju zahvaljujući masovnosti,

organizacionoj rasprostranjenosti, infrastrukturi i imovini kojom su raspolagale, iskustvu članova i rukovodstava u korišćenju izborne tehnike i vršenju vlasti. Zato su lako osvajale vlast na prvim demokratskim izborima.

Ostale partije formirane s vrha, od nekoliko samozvanih vođa, bile su sa malobrojnim članstvom, uglavnom u većim gradovima, bez partijsko-političkog iskustva, bez infrastrukture i ugleda u biračkom telu. I vladajuće i opozicione partije bile su leaderske partije, socijalno i ideološki neprofilisane, centralizovane i hijerarhizovane, klijentelističke, instrumentalizovane, uglavnom, za osvajanje ili očuvanje vlasti. Teško ih je razvrstati na levicu, desnicu i centar. Ekstremne partije leve i desne orijentacije nisu imale pristalice više od desetak procenata biračkog tela. Od komunističkih partija nasledile su partokratske težnje, da kontrolišu sve društvene institucije, medije, univerzitet, privatizovana preduzeća, sudove, policiju i vojsku. Partije iz koalicija, po dolasku na vlast, preuzimale su patronat nad delom izbornog plena i tako vršile svojevrsnu političku feudalizaciju društvenih resursa. Programski su bile dosta srodne po orijentaciji na tržišnu privredu, demokratski politički sistem, socijalnu pravdu, evrointegracije, nacionalne vrednosti. Najznačajnije političke partije opozicionog bloka su doživele fragmentaciju najviše pod uticajem leaderskih ambicija ili partijske nediscipline pojedinih čelnih ljudi partija. Kao razjedinjena opozicija ove partije nisu imale većeg uticaja na kontrolu vlasti sve dok nisu počele da stvaraju koalicije, dosta podpomognute od pojedinih javnih i tajnih službi Zapada. Najranije je došla na vlast nacionalistička Hrvatska demokratska zajednica 1991.g. Kolacija novoformiranog Saveza demokratskih snaga i Pokreta za prava i slobode (Turaka) došla je na vlast i zamenila Burasku socijalističku partiju 1992. g. ali uskoro izgubila vlast zbog gubitka parlamentarne većine i vratila je Socijalistima. U Rumuniji je posle sedam godina antikomunistička opozicija, Demokratska konvencija Rumunije (sastavljena od Unije socijaldemokrata Petra Romana i Demokratskog sabora Emila Konstanueskua i Mađarske alijanse). U Srbiji je posle 10 godina Demokratska opozicija Srbije, sastavljena od 18 partija, preuzela vlast od koalicije Socijalističke partije Srbije, Jugoslovenske levice i Srpske radikalne stranke, 2000.godine.

I pored postojanja velikog broja političkih partija i njihove smene na vlasti nije dolazilo do realizacije njihovih izbornih obećanja o poboljšanju ekonomskih i socijalnih uslova života pa su građani zapadali u političku apatiju, gubili poverenje u njih i menjali izborna opredeljenja. Videli su da na njihov život više utiče takozvana međunarodna zajednica direktno, preko ultimatum, politike štapa i šargarepe, posebnih kredita i donacija a indirektno, putem uključivanja u razne evropske organizacije a najviše preko Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke.

1.3. Mediji na Balkanu

U borbi za vlast sredstva masovnih komunikacija su imala veoma veliku ulogu na Balkanu. U protekloj deceniji vođeni su pravi medijski ratovi i borbe oko pluralizacije i kontrole medija, naročito elektronskih. Zapadna Evropa organizovano je radila na rušenju autoritarnih režima preko takozvanih nezavisnih, privatnih, medija, koje je obilato finansirala a novinare edukovala i nagrađivala. Mediji su se u toj borbi

polarizovali na režimske (državne) i nezavisne (privatne, često u vlasništvu stranih državljana i domaćih bogataša koji su preko njih štitili brzo i na sumnjiv način stečeno bogatstvo i svoj ekonomski uticaj). Svaka vladajuća partijska grupacija nastojala je da očuva monopol u medijima pa je stoga izostalo zakonodavstvo koje bi omogućilo pretvaranje državnih medija u javni servis građana za istinito informisanje o stanju u društvu i državi i za održavanje kritičkog javnog mnjenja. Nezadovoljni informisanjem nacionalnih medija građani se okreću stranim medijima od kojih očekuju objektivnije izveštavanje. Državni elektronski mediji a naročito televizije su bile opterećene viškom zaposlenih i manjkom kreativnih kadrova koji profesionalno ostvaruju svoju društvenu ulogu. Privatne radio i televizijske stanice se nekontrolisano i mimo zakona osnivaju bez dozvola za frekvencije. Naročito je velika ekspanzija lokalnih televizijskih i radio stanica. Pokušaji vlasti da uvedu red u ovoj oblasti nailaze na velike optore njihovih vlasnika jer su profitabilne i predstavljaju značajne centre društvene moći koji su često povezani sa političkim centrima moći.

Štampani mediji u državnom vlasništvu su pretežno pod kontrolom vlada a privatni, u težnji za ostvarivanjem većih tiraža, često pribegavaju senzacionalističkom informisanju, izmišljanju afera, pribegavaju medijskom linču političkih protivnika i onih koji im smetaju u ostvarivanju profita. Često su u vlasništvu novih bogataša ili su korumpirani od njih.

Mediji na Balkanu su pod snažnim uticajem svetskih agencija i medijskih kuća koje kreiraju svetsko javno mnjenje prema potrebama globalizacije svetskog kapitala i imperijalnih težnji svetskih sila. U nastojanju da se suprotstave imperijalizmu svetskih medija ima inicijativa za stvaranje zajedničkih informativnih agencija balkanskih država koje će širiti istinu o događajima na balkanskom prostoru. Balkanske države treba još dosta da rade na stvaranju uslova za pravno regulisano, slobodno i odgovorno, demokratsko delovanje medija kao javnih servisa građana.

1.4. Države Balkana

Država kao okosnica političkih sistema na Balkanu još nije prošla kroz demokratsku transformaciju. Ona je u velikoj meri ostala, partijska klijentelistička institucija preko koje vladajuće partije i njihovi finansijeri ostavruju svoje interese. Još nije postignuta potrebna podela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku i njihova međusobna kontrola i ravnoteža. Vlade ostvaruju supremaciju nad parlamentima i sudovima na različite načine. Politički voluntarizam, decizionizam^{10/} i praksa da vlade uredbama i dekretima regulišu pojedine oblasti umesto zakona su dosta rašireni. Takođe i razni načini ograničavanja nezavisnosti sudova pa i nepoštovanje njihovih odluka. Državne administracije su glomazne, politizovane, nedovoljno stručne i tehnički opremljene, neefikasne i još daleko od toga da budu javne službe na usluzi građanima. Položaji u državnoj administraciji su korišćeni za prisvajanje državne ili društvene imovine preko „spontane privatizacije” a pojednci i grupe iz državne administracije preko korumpcije brzo su se bogtili, naročito prilikom izdavanja raznih dozvola privrednim subjektima i građanima.

Povećanje nezaposlenosti i siromaštva uz porast socijalnih razlika, a zatim bezakonje, neadekvatna primena zakona, neefikasnost upravnih organa i organa bezbednosti, porast sirove ekonomije i širenje nacionalnih i međunarodnih mreža mafija povezanih sa administracijom doveli su do porasta kriminala, javnih skandala povezanih sa državnim funkcionerima, pljački banaka, državnih preduzeća i građana, otmica radi otkupa, šverca droge, narkotika, cigareta, oružja i ljudi (posebno žena i dece), nasilja i ubistava opljačkanih građana, biznismena, mafijaša, političara i državnika, bivših ili aktuelnih predsednika vlade. Sve to je stvorilo nesigurnost ljudi, osećaj svakodnevne životne ugroženosti i nepoverenje u državne institucije. Posledice takvog stanja videle su se u masovnom razočarenju i političkoj apatiji građana, slabom odzivu birača na izborima i povećanju broja glasova za ekstremne političke partije. Vladajuće elite su nastojale da održe centralizovanu vlast i autoritarno upravljanje „odozgo” umesto da kroz regionalizaciju i lokalnu samoupravu obezbede autonomiju i participaciju građana u rešavanju problema u životnim sredinama. Potrebno je razvijanje demokratije „odozdo” da bi se aktivirala ogromna energija građana u ostvarivanju demokratskih političkih reformi.

Evropska unija je posebnim programima pružala ekonomsku i stručnu pomoć u edukaciji kadrova za modernizaciju državnih administracija na Balkanu. Ona je zainteresovana da efikasne državne administracije na Balkanu prekinu puteve šverca droge, oružja, ljudi i raznih vidova kriminala koji vode ka zapadnoj Evropi i da balkanski prostor bude bezbedan za izvoz kapitala i ekonomsku razmenu.

1.5. Lokalna samouprava na Balkanu

Lokalna samouprava ima veliku ulogu u osposobljavanju političkih partija, građana i njihovih predstavnika u lokalnoj samoupravi u razvijanju demokratije „odozdo”. Lokalna demokratija podstiče inicijative pojedinaca i društvenih grupa za unapređivanje kvaliteta života u naseljima preko veće brige za razvoj male privrede, komunalnih službi, obrazovanja, zdravstvene zaštite, kulture, humanitarnih aktivnosti, medija i alternativnih izvora informisanja, odnosa sa manjinama, obuke kadrova za javne službe i jačanje bezbednosti. Evropska unija je razvila mreže „aktivne solidarnosti” lokalnih zajednica preko programa PHARE radi sitematskog osposobljavanja subjekata lokalne samouprave za „demokratsku misisju”. U periodu opšte globalizacije ljudi nastoje da očuvaju svoj etnički, kulturni i zavičajni identitet razvijanjem regionalne i samoupravne autonomije.

Usled jake centralizacije vlasti u balkanskim državama lokalna samouprava je potiskivana. Sa redukovanim nadležnostima, bez finansijskih sredstava, stručnog kadra i sa veoma ograničenim drugim resursima lokalna samouprava nije mogla uspešno da rešava komunalne probleme građana i da podstiče njihovu participaciju u donošenju važnih odluka za razvoj lokalnih sredina. I pored tih teškoća u lokalnim samoupravama uspešno su rešavani ekološki, kulturni i neki komunalni problemi povezani sa lokalnom infrastrukturom. Lokalna samouprava je mogla da dođe do finansijskih sredstava za pojedine komunalne projekte ako je uspela da stekne blagonaklonost vladajućih partija u državama. To je bilo nemoguće u opštinama u

kojima je vlast bila u rukama opozicionih partija. U nastojanju da u ograničenim materijalnim, pravnim i političkim uslovima rešavaju probleme građana u lokalnim administrativnim jedinicama organi lokalne samouprave su uspostavljali saradnju na nacionalnom i međunarodnom nivou. Tako je 1996.g. u Nišu održana prva konferencija lokalne samouprave na Balkanu na kojoj je razmatrana lokalna samouprava u teoriji i praksi u balkanskim državama.

Evropska unija je inicirala saradnju sa organima pojedinih lokalnih samouprava balkanskih država a preko posebnih programa pružala finansijsku pomoć za rešavanje komunalnih problema i organizovala seminare za osposobljavanje funkcionera lokalne samouprave za izradu strateških projekata ravoja lokalnih sredina i upravljanje lokalnom samoupravom.

1.6. Razvoj civilnog društva na Balkanu

U periodu vladavine autoritarnih sistema na Balkanu civilna društva su bila potisnuta ili skoro uništena. Demokratizacija političkih sistema na Balkanu omogućila je oslobađanje privrednih organizacija, sindikata, udruženja građana, univerziteta, kulturnih i naučnih ustanova tutorstva države i samoorganizovanje grupa građana za očuvanje autonomije javne sfere, individualnih i grupnih sloboda. Počela su da se stvaraju mala i srednja preduzeća ali bez odgovarajuće finansijske podrške banaka i države.

Naglo su počele da se osnivaju nevladine organizacije kao nacionalne ili delovi međunarodnih organizacija i njihovih mreža. Tome su doprinele i brojne fondacije Zapada koje su obezbeđivale finansijska sredstva za nevladine organizacije. One su zapošljavale priličan broj dobro plaćenih funkcionera i aktivista, uglavnom intelektualaca, koji su postali nova društvena elita, često povezana sa rukovodstvima političkih partija i pojedinim organima vlasti u zemlji i inostranstvu.^{11/}

Civilna društva balkanskih država još nisu oslobodila svoju energiju i nisu postala veći uticajni faktor političkih reformi. Ona su sputana sporom modernizacijom, siromaštvom i ugrožena necivizmom, nasilja, nacionalne i međunarodne mafije, crnom i sivom ekonomijom i odsustvom društvene bezbednosti.

2. Politička svest građana kao elemenat demokratske političke kulture na Balkanu u svetlu jedne ankete

Politička svest građana Balkana nalazi se pod protivrečnim uticajima s jedne strane globalizacije, liberalizacije, univerzalizacije demokratskih vrednosti Zapada a s druge strane retradicionalizacije i eskalacije nacionalizma, verskih i političkih sukoba na Balkanu i oko Balkana i težnji za očuvanjem etničkih, nacionalnih, regionalnih, kulturnih, religijskih i drugih identiteta s treće strane. O promenama nastalim u svesti građana pod tim uticajima kazuju i neki rezultati ankete koju je realizovao Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu u saradnju sa institutima u Bugarskoj i Makedoniji o stanju međuetničkih i kulturnih identiteta i mogućnostima balkanske i evropske integracije.

1. Zainteresovanost građana za događaje iz političkog života

Jedna od bitnih odlika demokratske političke svesti i demokratske političke kulture je zainteresovanost građana za političke događaje i spremnost za političku participaciju. Od 1 786 anketiranih građana Bugarske, Makedonije i Srbije na pitanje „Koliko se interesujete za događaje iz političkog života” odgovorili su 361 (20,7%) da su veoma zainteresovani za takve događaje, 948 (54,2%) da su donekle zainteresovani za političke događaje a 493 (25%) da se uopšte ne interesuju za političke događaje. Samo 2,1% nije odgovorilo na ovo pitanje.

Nadprosečna velika zainteresovanost za političke događaje nađena je kod građana Makedonije 160 (27,7%) a ispod proseka u Srbiji 111 (18,68%) i u Bugarskoj 90 (15,2%). U grupi donekle zainteresovanih za događaje iz političkog života našlo se iznad proseka 57,3% ispitanika iz Makedonije, 54,5% ispitanika iz Bugarske, a ispod proseka 49,7% iz Srbije. Iznad proseka bilo je politički apatičnih iz Bugarske 30,4% a ispod proseka 28,9% iz Srbije i 15,1% iz Makedonije.

S obzirom na to da je 74,9% ili tri četvrtine ispitanika veoma i donekle zainteresovano za događaje u političkom životu a samo je jedna četvrtina politički apatična može da se prihvati kao dobar uslov za uspešne političke reforme u ovim državama.

2.1. Zainteresovanost za događaje iz političkog života i pol

Mali broj žena u predstavničkim institucijama vlasti u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj može da se objašnjava i njihovom manjom zainteresovanošću za politička događanja. Od 361 veoma zainteresovanih za političke događaje samo je 30,2% žena a 69,8% muškaraca. Manja je ova razlika među polovima u grupi donekle zainteresovanih gde je 52% muškaraca i 48% žena. Ali je politička apatija mnogo veća kod žena 62 % nego kod muškaraca 38%.

Tabela 1

Zainteresovanost za događaje iz političkog života i pol

	Veoma zainteresovani za događaje iz političkog života	Donekle zainteresovani za događaje iz političkog života	Uopšte se ne interesuju za događaje iz političkog života	Ukupno
Muški	252 27,6%	493 54,1%	167 18,3%	912 52,2%
Ženski	109 13,0%	455 54,4%	272 32,5%	836 47,8%
SVEGA	361 20,7%	948 54,2%	439 25,1%	1 748 100%

U okviru ženske populacije najviše zainteresovanih za događaje iz političkog života je u Makedoniji 20,3% žena, u Bugarskoj 9,3% a najmanje u Srbiji 4,2%. od anketiranih žena. U grupi donekle zainteresovanih žena za političke događaje najviše je u Makedoniji 60,2%, u Bugarskoj 51,3%, i u Srbiji 48%. Najviše politički apatičnih žena je u Bugarskoj 39,4%, u Makedoniji 19,5% i u Srbiji 19,1%. Iz ovih podataka se vidi da žene u Bugarskoj pokazuju veće interesovanje za političke događaje od žena u susednim državama ali je i najviše politički apatičnih među njima.

2.2. Uzrast i zainteresovanost za događaje iz političkog života

Fizički uzrast izražen u godinama života ima uticaja na zainteresovanost za događanja u političkom životu. Od pet kategorija ispitanika izdvojenih po uzrastu najviše je veoma zainteresovanih za političke događaje iz grupe ispitanika od 50 do 59 godina 29,5% a zatim iz grupe preko 60 godina 26,3%, od 40 do 49 godina 23,6%, od 30 do 39 godina 19,6% i na kraju iz grupe 19 do 29 godina 10,2%. Ako se posmatra samo grupa veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života koju čini 20,7% ispitanika nju čine najviše ispitanici od 40 do 49 godina 22,3% pa onda ispitanici preko 60 godina a najmanje onih najmlađih od 19 do 29 godina 12,2%.

Obrnut je redosled ovih uzrasnih grupa prema delimičnoj (donekle) zainteresovanosti za događaje iz političkog života. Najviše je ovih iz najmlađeg uzrasta 19 do 29 godina 63,9%, pa onda iz grupe 43 do 39 godina 53,7%, iz grupe 50-59 godina 52,5% , 40 do 49 godina 49,6% i najmanje iz grupe preko 60 godina 47,6%. Grupu donekle zainteresovanih za događaje iz političkog života čini preko polovine ispitanika 54,2% a u njoj je najviše najmlađih, 29,8% uzrasta 19-29 godina, zatim onih 30-39 godina 21,9%, 40-49 godina 17,9%, preko 60 godina 16% i najmanje uzrasta 50-59 godina 14,4%.

Uopšte se ne interesuje za događaje iz političkog života skoro podjednak broj u svakoj uzrasnoj grupi izuzev jedne i kreće se od 29,8% uzrasne grupe 40-49 godina, 26,6% uzrasne grupe 30-39%, 26% uzrasne grupe 19-29 i 11,3% preko 60 godina. Najmanji broj je u uzrasnoj grupi 50-59 godina 18%. Grupu politički apatičnih ispitanika činila je jedna četvrtina 25,1%.

Prema tome, najviše je veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života među starijim ispitanicima, delimično zainteresovanih među mlađim a politička apatija je približno ista kod svih uzrasnih grupa izuzev kod grupe 50-59 godina u kojoj je za trćinu manje ovih ispitanika.

U grupi veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života prednjače najstariji ispitanici preko 60 godina iz Makedonije 47%, iz Srbije 22,4% i iz Bugarske 20%. I u grupi uzrasta 50-59 godina najzainteresovaniji za političke događaje su ispitanici iz Makedonije 39,2%, iz Srbije 31,2% i Bugarske 17,2%. U grupi najmlađih, uzrasta 19-29 godine najviše je zainteresovanih za političke događaje iz Makedonije 14,3%, zatim iz Srbije 8,2% i iz Bugarske 6,3%. U grupi uzrasta 30-39 godina najviše je veoma zainteresovanih iz Makedonije 26,2%, iz Srbije 18% i iz Bugarske 14,5%.

Među onima koji su donekle zainteresovani za politički život prednjače uzrasne grupe 19-29 godina iz Bugarske, onda 68,5%, grupe 50-59 godina 57,5% i

grupe preko 60 godina 48,4%. A iz Makedonije uzrasne grupe 30-39 godina 57,7% i 40-49 godina 54,2%.

Najviše politički apatičnih je u Bugarskoj u grupama 30-39 godina 35,5%, 40-49 godina 34,3% i 50-59 godina 25,3% a u Srbiji u grupi 19-29 godina 34,3%, i u grupi preko 60 godina 29,3%.

Tabela 2

Uzrasne grupe prema zainteresovanosti za događaje iz političkog života

Starosne grupe	Veoma zainteresovani za događanja u politici	Donekle zainteresovani za događanja u politici	Uopšte se ne interesuju za događanja u politici	Ukupno
19-29 godina	45 10,2%	283 63,9%	115 26,0%	443 25,3%
30-39 godina	76 19,6%	208 53,7%	103 26,6%	387 22,1%
40-49 godina	81 83,6%	170 49,6%	92 26,8%	343 19,6%
50-59 godina	77 29,5%	137 52,5%	47 18,0%	261 14,9%
Preko 60 godin	84 26,3%	152 47,6%	83 26,0%	319 18,2%
Svega	363 20,7%	950 54,2%	440 25,1%	1753 100%

2.3. Nacionalna pripadnost i zainteresovanost za događaje iz političkog života

U anketi su učestvovali pripadnici sedam etničko-nacionalnih zajednica. Najviše veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života je Makedonaca 29%, zatim Srba 28,6% , Bugara 18,7%, Albanaca 16,9%, Turaka 14,8%, Roma 13,7% i Vlaha 6,5%. Najviše donekle zainteresovanih za događaje iz političkog života je Vlaha 56,5%, Srba 56,4%, Turaka 55,7%, Makedonaca 55,4% Bugara 55,4% Albanaca 55,1% a najmanje Roma 46,7%. Najviše je onih koji se uopšte ne interesuju za događaje iz političkog života među Romima 39,6%, zatim među Vlasima 37%, Turcima 29,6%, Albancima 28% i Bugarima 25,9% a najmanje među Makedoncima 15,6% i Srbima 14,7%.

Pripadnici etničkih i nacionalnih manjina koji žive u različitim državama iskazuju različitu zainteresovanost za događaje iz političkog života. Tako 23,5% anketiranih Albanaca koji žive u Makedoniji izjašnjava se kao veoma zainteresovan za

događaje iz političkog života a 9,8% onih koji žive u Srbiji. Kao donekle zainteresovani za događaje iz političkog života izjašnjava se 62,1% Albanaca u Makedoniji a 47,5% u Srbiji. U Makedoniji se javlja 14,4% politički apatičnih Albanaca a u Srbiji 42,6%. Kod Bugara nema takve velike razlike. Kod domicilnih Bugara 18,2% se izjašnjava kao veoma zainteresovan za događaje iz politike a u Srbiji se tako izjašnjava 20,4%. U Bugarskoj 56,7% Bugara izjavljuje da su donekle zainteresovani za događaje iz političkog života a u Srbiji 50,5% Bugara. U Bugarskoj je 25,1% Bugara politički apatičnih a u Srbiji 29%. U Bugarskoj 4,8% Roma iskazuje da je veoma zainteresovan za političke događaje, u Srbiji 11,5% a u Makedoniji 23,5%. U Bugarskoj 42,2% anketiranih Roma tvrdi da su donekle zainteresovani za političke događaje, 46,9% njihovih sunarodnika u Makedoniji i 50,5% u Srbiji. Među politički apatičnim su 29,6% romske populacije u Makedoniji, 38,5% u Srbiji i 53% u Bugarskoj.

2.4. Zainteresovanost za događaje iz političkog života i obrazovanje

Najviše veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života je među anketiranim sa višim i visokim obrazovanjem 114 (37,7%), zaim sa četvorogodišnjim srdnjim obrazovanjem 132 (20,7%), sa trogodišnjim stručnim obrazovanjem 26 (19,7%), sa nezavršenom osnovnom školom 32 (15,7%), sa osnovnom školom 51 (13,1%) i bez školskog obrazovanja 8 (9,2%).

Donekle zainteresovanih za političke događaje najviše je među ispitanicima sa srednjoškolskim obrazovanjem 378 (59,2%), zatim među onim sa trogodišnjom stručnom školom 77 (58,3%), sa osnovnom školom 210 (53,8%), sa višom školom, fakultetom ili akademijom 157 (52%), sa nezavršenom osnovnom školom 95 (46,6%), i bez škole 33 (37,9%).

Najviše politički apatičnih je među ispitanicima bez škole 46 (52,9%), nezavršenom osnovnom školom 95 (46,6%), sa osnovnom školom 129 (33,1%), sa trogodišnjom stručnom školom 29 (22%), sa srednjom školom 128 (20,1%), i najmanje među viskoobrazovanim 31 (10,3%).

U svim grupama razvrstanim prema školskoj spremi prednjače ispitanici iz Makedonije u kategoriji veoma zainteresovanih za političke događaje i kreće se od 16,7% među ispitanicima bez škole do 31% među onim sa nezavršenom osnovnom školom, 20% sa osnovnom školom, 24,1% sa trogodišnjom srednjom školom, 23,4% sa četvorogodišnjom srednjom školom i 49% sa završenom višom školom, fakultetom ili akademijom, dok je sa visokim obrazovanjem u Srbiji 36,2% a u Bugarskoj 33,3% takvih. Velika razlika postoji u grupi veoma zainteresovanih sa nezavršenom osnovnom školom između lica u Makedoniji (31%) i Bugarskoj 7,1%, ili četiri puta manje i Srbiji 12,9%, više od dva puta manje.

Ispitanici iz Makedonije prednjače u grupi donekle zainteresovanih za događaje iz političkog života u tri obrazovne grupe, sa nezavršenom osnovnom školom 50%, sa osnovnom školom 59% i sa srednjom školom 61,9%.

Po broju politički apatičnih prednjače ispitanici iz Bugarske u 4 grupe formirane prema stepenu obrazovanja i to 66,7% u grupi ispitanika bez školske

spreme, 48,8% sa nezavršenom osnovnom školom, 30,9% sa osnovnom školom i 22% sa srednjom školom.

Tabela 3

Rang lista stepena zainteresovanosti za događaje iz političkog života prema stepenu obrazovanja

Obrazovanje	Rang veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života	Rang donekle zainteresovanih za događaje iz političkog života	Rang politički apatičnih (uopšte nezainteresovanih za politiku)
Bez škole	6	6	1
Nezavršena osn.š.	4	5	2
Osnovna škola	5	3	3
Trogodišnja stručna škola	3	2	4
Završena srednja škola	2	1	5
Završena viša škola, Fakultet ili akademija	1	4	6

2.5. Zainteresovanost za događaje iz političkog života i zanimanje

Najviše veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života je među stručnjacima. Od 94 anketirana stručnjaka 29 (30,9%) su veoma zainteresovani za političke događaje. Slede preduzetnici 30 (29,7%), službenici 55 (29,6%), penzioneri 85 (28,2%), radnici 75 (20,9%), poljoprivrednici 14 (18,7%), učenici i studenti 19 (14,5%), nezaposleni radnici 31 (10,8%), domaćice 14 (9,7%), i nadničari 2 (5,9%).

U grupi donekle zainteresovanih za događaje iz političkog života najviše je među učenicima i studentima 64,1%, zatim među stručnjacima 59,6%, radnicima 57,1%, službenicima 57%, preduzetnicima 52,5%, nezaposlenim 52,1%, penzionerima 49,2%, poljoprivrednicima 48% i domaćicama 44,8%.

Najviše politički apatičnih je među domaćicama 45,5%, nezaposlenim 37,2 a zatim među poljoprivrednicima 33,3%, penzionerima 22,6%, radnicima 22%, učenicima i studentima 21,4%, preduzetnicima 17,8%, nadničarima 14,7%, službenicima 13,4% i stručnjacima 9 (9,6%).

2.6. Mesto stanovanja i zainteresovanost za događaje iz političkog života

Anketirani stanovnici prigradskih naselja prednjače u grupi veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života jer 52 (25,6%) je takvih, zatim slede ispitanici iz grada 249 (21,7%) i 62 (15,7%) iz sela. Donekle zainteresovanih za političke događaje najviše je među stanovnicima grada 648 (56,3%), nešto manje među stanovnicima sela 202 (51%) a najmanje među stanovnicima prigradskih naselja 97 (47,8%). Najviše je politički apatičnih među stanovnicima sela 132 (33,3%), zatim među stanovnicima prigradskih naselja 54 (26,6%) i među stanovnicima grada 253 (22%).

2.7. Materijalni položaj i zainteresovanost za događaje iz političkog života

Najveći broj anketiranih građana spada u kategorije relativno dobrog materijalnog stanja 756 (43,2%) i relativno lošeg materijalnog stanja 520 (29,7%). Kao što se i očekivalo veće interesovanje za događaje iz političkog života pokazali su ispitanici sa boljim materijalnim položajem. Od 90 anketiranih sa veoma dobrim materijalnim položajem 24 (26,7%) su veoma zainteresovani za događaje iz političkog života. Zatim slede 195 (25,8%) iz grupe relativno dobrog materijalnog položaja, 93 (17,9%) sa relativno lošim materijalnim položajem, 37 (14,6%) sa veoma lošim materijalnim položajem i 14 (10,6%) sa nepodnošljivim položajem.

Donekle zainteresovani za događaje iz političkog života potiču najviše iz redova relativno lošeg materijalnog položaja 301 (57,9%) zatim sa relativno dobrim položajem 431 (57%), veoma dobrim 45 (50%), veoma lošim 118 (46,5%) i sa nepodnošljivim 54 (40,9%).

Najviše politički apatičnih je iz grupe anketiranih sa nepodnošljivim materijalnim položajem 64 (48,5%), zatim sa veoma lošim 99 (39%), relativno lošim 126 (24,2%), sa veoma dobrim 21 (23,3%) i sa relativno dobrim materijalnim položajem 130 (17,2%).

3. Način informisanja o političkim događanjima

Polazeći od toga da se građani najviše informišu o događajima koji ih interesuju preko televizije anketom je trebalo da se utvrdi preko kojih se sve televizijskih stanica informišu. Najveći broj anketiranih građana u sve tri države informiše se preko svih domaćih televizijskih stanica 687 (39,1%), zatim preko nacionalnih televizijskih stanica 511 (29,1%), lokalnih 197 (11,2%), svetskih 95 (5,4%) i susednih 64 (3,6%). Ne prati televizijske emisije 203 (11,6%). Iz ovih podataka se vidi i stepen poverenja koje ovi građani imaju u pojedine vrste TV stanica.

Najviše se informišu preko nacionalne televizije građani Bugarske 48,5%, upola manje iz Makedonije 22,2% a najmanje iz Srbije 16,3% anketiranih. Najviše informacija preko lokalnih TV stanica dobijaju anketirani iz Srbije 14%, onda iz Makedonije 11,2% i iz Bugarske 8,4%. Preko domaćih TV stanica najviše se informišu iz Makedonije 53%, onda iz Srbije 50% i Bugarske 13,9%. Preko svetskih TV stanica najviše se informišu iz Srbije 9,1%, zatim iz Bugarske 4,9% i Makedonije 2,2%.

Najviše je onih koji ne prate emisije ni jedne TV stanice iz Bugarske 29,3% a najmanje iz Srbije 7,7%.

Od 1 758 anketiranih, koji su se izjasnili za 2 vrste priloga koje prate u medijima od ponuđenih 9 (televiziji, radiju, novinama), prate informativne programe 718 (40%) a 219 (12,56%) političke priloge. Ni jedan prilog ne prati 201 (11,43%) jer ih ne interesuju mediji. Kao drugi izbor priloga u medijima koji se najviše prate, po odbitku nezainteresovanih za priloge, 122 (8,3%) se opredelilo za političke priloge a 10 (0,7%) za informativne priloge. Najviše se interesuju za političke priloge u medijima ispitanici iz Makedonije 16,7%, zatim iz Srbije 14,6% i 6,2% iz Bugarske.

Na osnovu ovih podataka može da se konstatuje da u ove tri države postoji medijski pluralizam, veći broj izvora informisanja ali različito poverenje u pojedine vrste TV stanica. Mali je procenat građana koji prati političke priloge u medijima i velika je razlika u stepenu interesovanja za njih između ispitanika iz Makedonije i Bugarske (više od dvostruke).

4. Percepcija političkog sistema u kome žive

Od ispitanika je traženo da se izjasne da li imaju saznanja o tipu političkog sistema u kome žive (demokratskom ili nedemokratskom). Od 1 771 ispitaika 709 (40%) je izjavilo da živi u demokratskom političkom poretku, 562 (31,7%) da živi u nedemokratskom poretku a 500 (28,2%) nije znalo da oceni u kakvom političkom poretku živi. Preko polovine ispitanika iz Bugarske (54,1%) smatralo je da živi u demokratskom političkom poretku, 33,2% iz Makedonije i 32,5% iz Srbije. Da žive u nedemokratskom poretku utvrdili su 49,7% anketiranih iz Makedonije, 31,8% iz Srbije i 13,9% iz Bugarske. Nisu znali da odrede u kakvom političkom poretku žive 35,5% ispitanika iz Srbije, 32% iz Bugarske i 17% iz Makedonije.

S obzirom na tranzicioni karakter balkanskih društava od ispitanika je traženo da odrede da li se društvo u kome žive kreće u demokratskom pravcu ili nedemokratskom. Najveći deo njih 751 (42,6%) je mišljenja da se njihova društva kreću od nedemokratskih ka demokratskim društvima, 382 (21,7%) da se kreću od demokratskih ka nedemokratskim društvima, a 631 (35,8%) ne zna u kom se pravcu kreću društva u kome žive. Najviše je 47,9% ispitanika iz Bugarske mišljenja je da se njihovo društvo kreće od nedemokratskog društva ka demokratskom, zatim iz Srbije 43,9% i Makedonije 35,8%. Kretanje svog društva od demokratskog ka nedemokratskom ocenilo je 37% anketiranih iz Makedonije, 16,6% iz Srbije i 11,4% iz Bugarske. Najviše ispitanika iz Bugarske 40,7% nije znalo da odredi u kom se pravcu razvija njihovo društvo, 39,5% iz Srbije i 27,1% iz Makedonije.

Političke partije su značajan elemenat demokratskih političkih sistema. Anketirani građani imaju loše mišljenje o ulozi koju imaju političke partije u njihovim društvima. Izjašnjavajući se o tome za čije se interese bore političke partije u njihovim društvima 258 (14,6%) se opredelilo za tvrdnju da se bore za interese svih građana, 266 (15,1%) za interese privilegovanih slojeva građana, 1 063 (60,3%), za sopstvene interese a 175 (9,9%) nije imalo stav o tome. Da se političke partije bore za sopstvene interese izjasnilo se 80,7% anketiranih iz Makedonije, 55,8% iz Srbije i 44,6% iz

Bugarske. Velike su razlike i u oceni da se političke partije bore za interese svih građana, od 23,6% anketiranih iz Bugarske, 15,1% iz Srbije do 5,1% iz Makedonije. Podjednak broj anketiranih iz Bugarske 17,9% i 17,5% iz Srbije a upola manje, 9,9% iz Makedonije smatra da se političke partije kod njih bore za interese povlašćenih društvenih slojeva. Nemaju stav o tome 13,9% anketiranih iz Bugarske, 11,6% iz Srbije i 4,3% iz Makedonije.

Političke institucije uživaju veoma nizak legitimitet kod građana u ove tri države. U anketi je trebalo da se od 12 ponuđenih društvenih ustanova izdvoje dve kojima građani najviše veruju. Kao prve institucije kojima građani veruju izdvojeni su: predsednik države od 309 (18%) anketiranih, vojska od 214 (12,5%), crkva 161 (9,4%), parlament 88 (5,1%), univerzitet 85 (5%), sudovi 83 (4,8%), vlada 68 (4%), policija 45 (2,6%), akademija nauka 28 (1,6%), nevladine organizacije 21 (1,2%), neke druge 14 (0,8%), i političke partije 8 (0,5%). Nijednoj ustanovi ne veruje 451 (26,3%) a nema stav o tome 142 (8,3%).

Njaveće poverenje prema predsedniku države iskazali su anketirani iz Bugarske (37%) a najmanje iz Makedonije (4,2%). Najveće poverenje u vojsku izrazili su ispitanici iz Makedonije (21,5%) a najmanje iz Bugarske (3,1%). Najveće poverenje u crkvu imaju anketirani iz Srbije (13,7%) a najmanje iz Bugarske (1,7%). Najveće poverenje u parlament pokazali su ispitanici iz Srbije (8%) a najmanje iz Makedonije (1,6%). Njaveće poverenje u sudove imaju anketirani iz Bugarske (7,1%) a najmanje iz Makedonije (2,6%). Najveće poverenje u vladu imaju ispitanici iz Bugarske (6,1%) a najmanje iz Makedonije (1,6%). Najveće poverenje u političke partije od 0,9% imaju ispitanici iz Makedonije a najmanje iz Bugarske (0,2%). Njaveće poverenje u nevladine organizacije imaju ispitanici iz Makedonije (2,4%) a najmanje iz Bugarske (0,3%).

Kao drugu društvenu ustanovu od poverenja anketirani su izabrali crkvu 196 (12,7%), policiju 168 (10,95%), akademiju nauka 129 (8,4%), nevladine organizacije 103 (6,3%), univerzitet 101 (6,6%), vojsku 72 (4,7%), vladu 57 (3,7%), sudove 46 (3%), parlament 40 (2,6%), neke druge ustanove 24 (1,6%) i političke partije 19 (1,2%). Nijednoj ustanovi ne veruje 8 (0,5%) a 10 (0,6%) nema stav o tome.

O nevladinim organizacijama koje svoje aktivnosti ostvaruju uz pomoć međunarodne zajednice anketirani nemaju visoko mišljenje. Samo 451 (25,6%) smatra da one doprinose rešavanju važnih društvenih problema, 372 (21,1%) da promovišu interese stranih zemalja i međunarodnih organizacija, 430 (24,4%) da služe isključivo interesu svojih članova i ne zna njihovu ulogu 512 (29%). Najviše se vrednuje doprinos nevladinih organizacija u rešavanju društvenih problema u Srbiji od 32,2% ispitanika a najmanje u Bugarskoj od 22,1%. Mišljenja je da služe isključivo interesima svojih članova 48,7% ispitanika iz Bugarske a 11,5% iz Makedonije. Da su u službi međunarodnih organizacija i stranih zemalja misli 32,6% ispitanika iz Makedonije, 19 iz Srbije i 11,6% iz Bugarske.

Veoma nizak stepen poverenja anketiranih građana u ključne političke institucije kao što su parlament, vlada, predsednik države, sudovi, policija, političke partije ili potpuno odsustvo poverenja u političke institucije kod preko jedne trećine pokazuju da je demokratizacija političkih sistema u ovim državama na početku. Podatak da se od 12 društvenih institucija političke partija nalaze na poslednjem mestu

u sve tri države pokazuje da je potrebna njihova temeljna demokratska reforma da bi mogle da utiču na demokratizaciju političkih sistema i na ohrabrivanje građana da učestvuju u javnim raspravama prilikom političkog odlučivanja od kojih zavisi društveni položaj svih građana. Zbog njihove političke korupcije i brige samo za sopstvene interese one nisu mogle da se ukorene u određene društvene slojeve, artikulišu njihove interese i zadobiju njihovo poverenje zalaganjem za zaštitu njihovih interesa.

Zaključak

U protekloj deceniji i po balkanska društva učinila su napredak u formalnoj (proceduralnoj) demokratizaciji političkih sistema i formiranju demokratske političke kulture. Politička praksa je pokazala da u balkanskim društvima ne može da se ostvari zapadnoevropski liberalni tip demokratije, kao verna kopija, već jedan specifičan tip demokratije uslovljen istorijsko-političkim i kulturnim nasleđem, sadašnjim strukturnim i kulturnim stanjem balkanskih društava i raznim međunarodnim uticajima na takvo stanje. Demokratizacija balkanskih društava odvija se u veoma teškim ekonomskim i političkim okolnostima, veoma nepovoljnim za razvoj demokratije. U njima se restaurira divlji kapitalizam sa ogromnom rezervnom armijom nezaposlenih radnika i masom siromašnih ljudi koji zbog egzistencijalne ugroženosti nisu naročito zainteresovani za političke reforme niti su motivisani za demokratsku participaciju. Kolektivistička, egalitaristička, autoritaristička i populistička obeležja političke svesti građana traži komunitarističke forme demokratije.

Ova društva postavila su ustavno pravne osnove demokratskih političkih sistema, formirale neke demokratske institucije, pravila i procedure ali supstancijalne demokratije nema, jer nema odgovarajuće demokratske političke kulture koja će udahnuti demokratski duh ovim institucijama i učiniti ih delotvornim i efikasnim. Za formiranje i učvršćivanje demokratske političke kulture potrebno je ogromno angažovanje na demokratskoj političkoj socijalizaciji mladih i resocijalizaciji svih odraslih građana u dugom vremenskom periodu koji se procenjuje na tri do sedam decenija (Lijphart, Darnedorf). Podsticaji i pomoć koji dolaze iz Evropske unije za demokratske političke reforme u balkanskim državama praćeni su i zahtevima, ucenama i ultimatumima koji nisu u skladu sa realnim mogućnostima ovih država za njihovo ispunjenje ili ugrožavaju njihovu stabilnost i nacionalne interese. Proevropske vladajuće političke elite na Balkanu spremne su na žrtvovanje državnih suvereniteta i nacionalnih interesa da bi se našle u strukturama evropskih političkih elita i ušle u evropsku istoriju kao najzaslužnije za uključivanje svojih država u Evropsku uniju. Međutim, građani tih država koji plaćaju visoku ekonomsku i socijalnu cenu tržišne i demokratske tranzicije očekuju od uključenja u Evropsku uniju evropski životni standard i kvalitet života. Oni nisu svesni kolika je cena ulaska u Uniju i da li mogu da ispune konkurentne ekonomske, političke i kulturne standarde u zajednici evropskih naroda. Evropska unija nije idealna zajednica država. U njoj postoje sporovi u mnogim oblastima, sporost u donošenju odluka i u njihovom ostvarenju, dvostruki standardi u tretiranju prava i obaveza članica, nedovoljno demokratsko ustrojstvo,

birokratizam i neravnopravnost između bogatih i siromašnih država pa i protekcionističko, neodgovorno trošenje zajedničkih fondova. Usvajanjem evropskih vrednosti i pravnih standarda Evropske unije dovode se u pitanje etnički i kulturni identiteti i nacionalni interesi malih i siromašnih zemalja u Uniji. Alternative sada nema. Evropska unija na početku pregovora traži ispunjenje političkih demokratskih standarda, ekonomsku uspešnost, političku stabilnost, bezbednost, opredeljenost za modernizaciju i međunarodnu miroljubivu saradnju, u prvom redu sa susedima. Ispunjenje mnogo težih ekonomskih standarda dolaze posle prijema u Evropsku uniju.

Pred svim balkanskim državama predstoji period teške i složene borbe za ostvarenje supstancijalne političke demokratije, posebnog, regionalnog, balkanskog, građanskog tipa, punog iskušenja, teškoća i neizvesnosti. Za uspešno ostvarenje ovog istorijskog poduhvata potreban je konsenzus svih demokratski orijentisanih snaga u svakoj državi na Balkanu ali i među balkanskim državama pa i evropskim državama .

BELEŠKE

^{1/} Mišel Fuše: *Evropska republika*, Stubovi kulture, Beograd, 2000.

^{2/} Rober Dal: *Dileme pluralističke demokratije*, BIGZ, 1994.g.

^{3/} A. Lijphart, *Democracies Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries* (New Haven, CT:Yale University Press), navedeno prema Meri Kolder i Ivan Vejvoda, priređivači: *Prošlost na Istoku, budućnost na Zapadu* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003.g. str 13.

^{4/} Ilija Vujačić: *Politička teorija*, Čigoja, Beograd, 2002.g.

^{5/} Bojan Dimitrijević: *Srbija između demokratske Evrope i balkanskog kompleksa*, Nova srpska politička misao, www.nspm.org.yu

^{6/} Meri Kolder i Ivan Vejvod, op. Cit.

^{7/} Ilija Vujačić: *Od izbora do demokratske konsolidacije*, Prizma, decembar, 2003.

^{8/} Vladimir Gligorov: *Srbija van Evrope*, Prizma, novembar, 2003.g.

^{9/} Ilija Vujačić: „Zaglanjivanje“ tranzicije i izgledi za njeno odglavlivanje, Prizma, oktobar, 2003.g.

^{10/} Ilija Vujačić: *Politička teorija*, Čigoja, Beograd, 2002.g.

^{11/} Steven Samson: *Beyond transition, Rethinkin elite configuration in the Euroasia*, Routledge, London and New York, 2002.

LITERATURA:

1. Etidet by Mile Savić: *Integration and tradition*, Institute for Philosophy and Social Teory, Beograd, 2003.
2. Slobodan Divjak: *Nacija, kultura i građanstvo*, JP Službeni list, Beograd, 2002.
3. Silvano Bolčić, Anđelka Milić, priredili: *Srbija krajem milenijuma*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2002.g.
4. Djovani Sartori: *Uporedni ustavni inženjering*, Filip Višnjić, Beograd, 2003.g.
5. Mihael Cirn: *Upravljanje sa one strane nacionalne države*, Filip Višnjić, Beograd, 2003. g.
6. Džon Kin: *Civilno društvo*, Filip Višnjić, Beograd, 2002.g.

5. Vojislav Stanovčić: *Vlast i sloboda*, Čigoja, Beograd, 2003.g.
6. Huan Linc, Alfred Stepan: *Demokratska tranzija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.g.
7. Ljubiša R. Mitrović: *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena*, Centar za jugoistočno evropske studije-Beograd, Centar za balkanske studije-Niš, Niš, 2003.g.

Miloš Knežević
Dom kulture "Stari Grad"
Beograd

NADNACIONALNA ISKUŠENJA EVROPE NACIJA: NACIONALNA VEĆINA I STRATEGIJE MANJINIZMA

Rezime

Ne postoji jedinstveni evropski narod. Nedostaje i Evropa i Evropljani. Evropa poseduje globalni identitet kontinenta, ali unutar nje postoji etnički i nacionalni poliidentitet. Kolektivni osećaji prema Evropi ispoljavaju se kao evropofobija i evropofilija. Postoji i dvojni nacionalno/evropski identitet. Balkan je poseban evropski slučaj nataloženih predrasuda. Saznajni kapacitet formule "balkanizacija" je smanjen. Tome je doprinela konfuzija nastala pri konstrukciji novih nacija i pseudonacija. U multietničkim državama se izmenio odnos domicilne nacije i nacionalnih manjina. Nacionalna većina je sve više ugrožena procesima etnonacionalnih deoba i isticanja razlika. Prepoznaje se intencija stvaranja država nacionalnih manjina. Ideološki oblik davanja primata nacionalnim manjinama je tzv. građanizam. U građanizmu nacionalnih manjina prikriven je manjinski nacionalizam. U krizi klasične nacionalne države Evropa se suočava sa izazovom da postane zbrkana suma nacionalnih manjina. Otuda dilema: da li poliidentitet garantuje nastanak Evrope Evropljana?

Ključne reči: Srbija, Balkan, Evropa, etnos, nacija, pseudoetnos, pseudonacija, nacionalna manjina, nacionalna država, država nacionalnih manjina, poliidentitet, multizam, multietničnost, multikulturalizam, kulturni secesionizam, pseudokultura

Provincija jednog međuzavisnog sveta, Evropa je kontinent na kome se rasprava o samim Evropljanima vodi u senci sumnje i samokritike. Takav filozofski stav govori o jedinstvenom stanju njihovog duha kome su svojstveni primat pojedinca i sloboda njegovog delovanja, verovanja i prosuđivanja.
Mišel Fuše²²⁵

I Evropske muke sa jedninom

Mnogo naroda od vjkada živi u Evropi, no, postoji li jedinstveni *evropski narod*? Kada je reč o kulturi u Evropi²²⁶ i nacijama u Evropi, podjednako se zapada u

²²⁵ Fuše Mišel, *Evropska republika. Između istorija i geografija. Esej*, Stubovi kulture, poglavlje "Evropa, jedan novi svet?", str. 9, Stubovi kulture, Beograd, 2000.

²²⁶ Zanimljivo je mišljenje Žan-Mari Domenaka o koegzistenciji dve Evrope: "Drugim rečima, istorija je nekorisna za one koji se nalaze van istorije: služi za razonodu, za utehu, ali ne i za delanje. Politička Evropa i kulturna Evropa sada izgledaju zatvorene u začaranom krugu; prvoj je potrebna druga da bi se afirmisala, da bi stekla postojanost i odredila svoje ciljeve; druga, lišena otelovljenja ne uspeva da se demokratizuje i, prepuštajući teren američkoj masovnoj kulturi, povlači se u hermetizam, istoricizam i beznačajnost." Videti: Domenak Žan-mari, *Evropa: kulturni izazov*, str. 25, XX vek, Beograd, 1991

dilemu oko postojanja jedinstvene evropske kulture i mogućnosti konstituisanja *nacije Evropljana*. Manja je, naime, nedoumica oko intermarijumskih i kopnenih obrisa evropskog kontinenta, nego oko etničke, nacionalne pa i kulturne homogenosti žitelja evropskog tla. Etnicka homogenost, po svemu sudeci, ne postoji. Ko više nedostaje: Evropa ili Evropljani? Evropa je heterogena - Evropljani jos uvek nedostaju Evropi. Taj suštinski deficit "kolevke" savremenih naroda nije lako, a možda i uopšte nije moguće otkloniti. Uostalom, zar mnoštvo etnosa, naroda i nacija na relativno malom prostoru ne iskazuje istorijsko bogatstvo i mogućnosti razvoja. Izgleda da je lakše raseliti Evropljane nego ih sabrati i stopiti u istoliki narod. Pogotovu, ne po zapovednom načelu: "Jedna Evropa – jedan Narod – jedna Vlada!"²²⁷

Otuda je uputnije jer je tačnije govoriti o *narodima Evrope* i *Evropi nacija*, nego o homogenom evropskom narodu. Nacije odolevaju, nacije su žilave i to ne bi smelo da bude loše, naprotiv. "Nacionalna država je postala manje važa; ali ona jos nije suvišna ... Za sada je samo nacionalnodržavni okvir u stanju da bude zaštitni omotač demokratskim i liberalnim institucijama. I same nacije odolevaju u ništa manjoj meri od nacionalne države evropske nacije, koje su početkom 19. veka jos uvek bile utopijske tvorevine, u sadašnjosti su se dokazale kao živa kulturna i duhovna bića, čak i kao izraz one raznovrsnosti bez koje bi Evropa izgubila svoju suštinu."²²⁸ Navedene reci Hagen Šulcea ukazuju na potrebu uvažavanja istorijski nužnih, rekoo bi se egzistencijalnih funkcija nacija i država u nacionalnom obliku. Američki filozof Frensis Fukujama razloge koji prete "evropskom nacionalizmu" sagledava, međutim, nešto drugačije: "Moderna Evropa kreće se naglo ka gubljenju suvereniteta i ka uživanju svog nacionalnog identiteta u lagodnosti privatnog života. Slično religiji, nacionalizmu ne preti opasnost od iščezavanja, ali isto tako slično religiji, on tendencijski gubi mnogo od svoje moći da pokrene Evropljane da rizikuju svoj udobni život radi velikih imperijalnih ciljeva."²²⁹

²²⁷ Filozof Mihajlo Marković upoređuje "Novi svetski poredak" i totalitarne zamisli ustrojstva Nove Evrope u prvoj polovini 20. veka. Kao relativne "novosti" u situaciji u kojoj se pomalja "Novi svetski poredak", Marković ističe sledeće elementarne razlike: 1. Polazna tačka naci-fašizma bila je potpuna oskudica dobara, jer su ključne zemlje istorijskog revanša bile lišene sirovinske baze i kolonija. Tome nasuprot, savremene zemlje razvijenog liberalnog kapitalizma imaju monopol nad sirovinama i nadmoć u kapitalu; 2. sofisticovana tehnologija vodećih zapadnih zemlja danas je superiorna u odnosu na rivale. U svoje vreme, naci-fašističke zemlje su tehnološku nedovoljnost i inferiornost nadoknađivale besprimernom ekonomskom i vojnom disciplinom; 3. dok je u naci-fašističkim državama sveukupni život do krajnosti militarizovan, a omladina ideološki fanatizovana, u zemljama savremenog liberalnog kapitalizma, vlada potrošački komoditet koji onemogućuje fanatizaciju. Ipak, primećuje autor, postoje refleksi autoritarnog i totalitarnog duha, koji se, pre svega, očituju u stavu prema levlci i sindikalnom organizovanju, a onda i u manipulaciji medijima putem propagande i dezinformisanja. Uporediti: Marković Mihajlo, *Društvena misao na granici milenijuma*, deo "Antinomije u Evropi", poglavlje "Sličnosti Novog svetskog poretka i nove Evrope i sveta u viziji i praksi fašizma", str. 185, Javno preduzeće Službeni list SRJ, Beograd, 1999.

²²⁸ Hagen Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, glava "Nacije, država, Evropa", str. 223, "Filip Višnjić", Beograd, 2002.

²²⁹ Fukujama Frensis, *Kraj istorije i poslednji čovek*, glava "Nacionalni interesi", str. 286, CID, Podgorica, 2002.

Vremena su se promenila, Imperije u Evropi kao i imperijalni *Evronarod*, svakako, ne postoje jer se nijedna od postojećih nacija-naroda do sada nije odrekla niti je izgubila svoj etnonacionalni profil. Nije, naime, jos uvek stvoren sloj Evropljana u potpunosti “emancipovan” od svojih nacionalnih država. Jos uvek nije empirijski utvrđena pojava Evropljana koji bi širokim osećajima kontinentalne zavičajnosti nadvisili partikularne osećaje pripadnosti matičnim nacionalnim državama ili svojim rodovima, plemenima, etnosima i nacijama. Nadnacionalnih ili međunacionalnih Evropljana – poput *homo sovjeticus* ili *homo jugoslavicus* - još uvek nema i pitanje je da li će ih na taj revolucionarno kompozitan način više ikada i biti? *Evropski nadnarod*, superiorna evropska transnacija, nije se ukazala na civilizacijskom horizontu. U tom smislu, Evropa koja hoće da bude singularna, osuđena je na večitu kaznu pluralizma. Zabune u određenju autentičnog evropskog identiteta - svojevrsne *error in persona* - svestan je i filozof Milorad Belančić: “Nije li danas, možda, opet na delu ta čudna imaginarna geografija koja nikada nije prestala da rasejava heterodoksne kartografske učinke? Pa ipak, deluje čudno: kako to da u tih nekoliko milenijuma evropskog 'razvoja', bez obzira na katastrofe koje su povremeno znale da zadese 'staru damu', Evropa nije mogla sebi da osigura jedan trajan monumentalan, ako već ne i okamenjen, monolitan identitet. Kako to da je čitava povest Evrope, do današnjeg dana, bila povest stalnog izmicanja i slamanja pretpostavljenih 'identiteta', bekstva u nevoljnu drugost, u kontraindikovani efekat ili patogeni smisao?”²³⁰

Evropa mnogostrukog identiteta je izvorni galimatijas prastarih naroda i modernih nacija. Upravo u Evropi su nastale nacionalne države, onakve kakve poznajemo i podrazumevamo danas. Ali, uz evropske principe nacionalne državnosti uporedo su razvijani građanski principi vezani za vladavinu naroda u odgovarajućem obliku države. Nacionalni i građanski pogled na svet nisu se uvek podudarali. Šulce o tome piše: “Ne mora se u Evropi suzbijati ideja nacije, već fikcija sudbinskog, objektivnog i neraskidivog jedinstva naroda, nacije, itorije, jezika i države. S obzirom na nemogućnost da se bez rata i etničkog čišćenja i masovnih ubistava ove namere ostvare u stešnjenom evropskom prostoru, ova će fikcija uvek ponovo voditi masovnoj neurozi integralnog nacionalizma, uverenju da nacija nesporno predstavlja najvišu vrednost zajednice i da se ta zajednica mora ispoljavati u jedinstvenoj nacionalnoj državi.”²³¹

S druge strane, Ernest Gelner, povezujući suštinu nacije sa mehanizmom “priznanja sapripadnika”, smatra: “Nacija čini čoveka; nacije su artefakti ljudskih ubeđenja, lojalnosti i solidarnosti. Puka kategorija ličnosti, recimo, onih koji zauzimaju izvesnu teritoriju ili, na primer, govore dati jezik, postaje nacija ako i kada članovi te kategorije, čvrsto priznaju izvesna uzajmna prava i dužnosti koje imaju jedni prema drugima i koje su posledica zajeničkog članstva u naciji. Upravo priznavanje drugih kao takvih sapripadnika, koje ih onda pretvara u naciju, jeste ono što ovu kategoriju

²³⁰ Belančić Milorad, *Evropa na Balkanu*, “Predgovor”, str. 12, Radio B92 – Beogradski krug, Beograd, 1998.

²³¹ Hagen Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, glava “Nacije, država, Evropa”, str. 222, “Filip Višnjić”, Beograd, 2002.

odvaja od onih koji nisu članovi, a ne odvajaju je drugi zajednički atributi, ma koji bili.”²³² Kao uvereni Evropljanin Hagen Šulce korene nacionalizmu vidi u zamisli i težnji integrisanja nacije na “stešnjenom prostoru” Evrope.

Ali, kako se moglo desiti da Evropi vlastiti prostor postane tesan? Na to pitanje, bez sentimentalizma, mogla bi da odgovori *istorija evropske osećajnosti*.

Hronotop evropske istovremenosti

Ni kolektivini osećaji spram Evrope nisu istovetni. Ima ih onoliko koliko ima evropskih zemalja i naroda. Štaviše, ima ih onoliko koliko ima Evropljana. Nije lako prepoznati i izgraditi *osećaj za Evropu*. Saosećanje sa Evropom varira. Ono se ispoljava kao stanje potpune uživljenosti i solidarnosti sa Evropom, ali i kao stanje nenaklonosti, antipatije i antievropskog egoizma. Neki “Evropu sa hiljadu lica” vole i obožavaju, drugi je ne podnose i kude. Najmanje je ravnodušnosti: Evropa se nalazi između ljubavi i mržnje. Evromanija, evropofilija i evropofobija tvore dva paralelna evropska sveta. Evropi predstoji Sizifov posao *evropskog uosećavanja*.

Evropejstvo, (evropičnost ili evropskost, takođe), doživljavaju se, zastupaju i praktikuju na dva radikalno različita načina:

1) Prvi je sličan osećajima pripadnosti vlastitoj naciji i zemlji, i transponovan je u izrazito evropsko opredeljenje. Reklo bi se da u političkom senzibilitetu ovog tipa “Evropljana” Evropa i vlastita država, tj. nacija i zemlja mogu sapostojati udvojeno, kao veće i manje, kao celina i deo te celine, kao ravnopravno ili hijerarhizovano, u racionalnom ili iracionalnom, ambivalentnom stanju.²³³ Takva evropska osećanja i misli proizvode Evropu i kada je ima previše i kada je uopšte nema, kada se Evropa ne oseća. Fkciju države i nacije Evrope ispunjava mnoštvo realnih evropskih država nacija. To je samoniklo drveće koje tvori evropsku nacionalnu i kulturnu šumu. S druge strane “evropske duge”, fikciju Evrope proizvode evropske nacije kroz permanentnu imaginaciju i idealizaciju. U oba slučaja, indikativnom i prospektivnom, nacionalno još uvek nije ustuknulo pred evropskim, jer to evropsko nije konstituisano nezavisno od nacionalnog ili protiv njega. Nacionalno i evropsko nisu u alternativnom i antagonističkom odnosu. Oni se, zapravo, susreću, pogađaju i mire, jedno u drugo udevaju i prožimaju. Nacionalno iznutra tvori rastvara evropsko tako da evropski osećaji neometano saučestvuju u nacionalnim osećajima. Kada se pomisli na vlastitu

²³² Gelner Ernst, *Nacije i nacionalizam*, glava “Nacija”, str. 19, Matica Srpska, Novi Sad, 1997.

²³³ Evropeolog Džozef Vajler razlikuje tri vrste gledišta na evropsko građanstvo: 1. Pristup “koncentričnih krugova” u kome se jedinka istovremeno oseća pripadnikom i pojedine nacionalne države i Evrope, s tim da se jedinka na isti nacionalni način može identifikovati i sa vlastitim narodom i Evropom; 2. jedinka se može subjektivno identifikovati sa dva različita identiteta; 3. Varijanta složenog *demoi* “varijabilne geometrije” i nacionalnog osećaja koji teži evropskom kao transnacionalnom tj. zajedničkom. Vajler prosuđuje: “Za neke je evropsko građanstvo izraz koji označava veru u sporedno postojanje transcendentne države i nacionalnog društva. Za druge ono nije više od simbola za nestajanje klasične nacionalne države u Evropi u uslovima birokratizovanog, globalizovanog tržišta. Za ostale ono je i dalje izraz mudre makijavelističke zavere očuvanja iste državne strukture koja je dominirala Evropom više od veka. Na kraju ono se može smatrati odrazom tih novih liberalnih napora koji žele sačuvati Eros nacionalnog, a njegov demonski aspekt držati pod kontrolom civilizacijskih ograničenja.”²³³

naciju pomisli se na Evropu. Štaviše, evropski osećaji, poput nacionalnih, postaju nacionalno drugobiće pojedinačnih nacija. Razvija se *bronotop evropske istovremenosti*. Time nacije pozitiviraju svoj evropski karakter. Evropa jača evropske narode. Razumljivo je da takva evropskost ne samo da ne dokida nacionalne partikularitete nego ih približava i kroz proces univerzalizacije obogaćuje i snaži;

2) Drugi osećaj Evrope je potpuno različit od prvog i vezan je za prividno "postnacionalne" fenomene *globalizaciju, masizam i klijentelizam*. U evropskom osećaju se ne prepoznaje vlastiti nacionalni osećaj nego njegova negacija. Nenacionalni "Evropljani" u evropskom osećaju pronalaze drugačije transnacionalne i anacionalne kvalitete. Evropa im se dopada upravo zbog toga jer nagoveštava i obećava izlazak iz konfliktnog nacionalnog stanja u koje su zapreteni. Zbog toga ta vrsta evropskosti ne sadrži identitetnu udvojenost, ona je monistička – samoevropska. Na mestu nacionalnih osećaja zjapi anacionalna praznina pripadnosti nečemu – evropskom svačemu i ničemu - sto se, doduše različito definise, ali se niukom slučaju ne određuje kao nacionalno. Šta je to toliko evropsko a nije nacionalno? Možda se može zamisliti izravno, dakle nacionalno neposredovano, pripadanje samo Evropi, i to onoj embrionalnoj Evropi koja je međunacionalna (internacionalna!), transnacionalna ili anacionalna. U struktunom i procesnom smislu, takav evropeizam je oruđe kidanja čvrstih niti nacionalne pripadnosti. Kao neki izlazak iz sfere nacionalnog na utopijom obasjane postnacionalne poljane. Novi demokratski poredak je, po mišljenju "kosmopolita", već postnacionalan.²³⁴ No, možda ni to postnacionalno prosunčavanje nije dovoljno, zato je potreban svet u šaci celine, što pomalo liči na grčki kosmopolitizam, ali se od njega u izvornom smislu bitno razlikuje, jer mu nedostaje početna i završna zavičajna svest rodnog polisa. Ona je samozatajena i zaboravljena. Tako umišljena Evropa je prvobiće "evropejaca" koji nisu dovoljno akomodirani u svojim matičnim državama. One su im, naime, tesne. Tamo gde je *dobra Evropa* – tamo je još bolja otadžbina! Preciznije: tamo gde su dobra u Evropi – tamo je stan, kuća i konforni zavičaj. Ta Evropa je obećana zemlja boljeg "evropskijeg" života. Ukratko, reč je o fiktivnoj Evropi u pokretnim slikama anacionalnog monoidentiteta.

Potrebno je, dakle, razlikovati opšti sliv *evropskog nacionalizma* od pojedinačnih tokova *nacionalizma u Evropi*.²³⁵ Evronacionalizam je lociran kako u pojedinačnim evropskim zemljama tako i u evrokratskom geopolitičkom središtu kontinenta. Evronacionalizam se, pre svega iskazuje kao ideolosko isticanje potrebe evropskog geopolitičkog primata spram Amerike, Rusije, islamskog sveta i drugih u globalnim odnosima.²³⁶ Sadržaj preterane nacionalne ideacije usmeren je ka jačanju evropičnosti

²³⁴ Held Dejvid, *Demokratija i globalni poredak. Od moderne države ka kosmopolitskoj vladavini*, glava "Kosmopolitska demokratija i novi međunarodni poredak", str. 309-328, "Filip Višnjić", Beograd, 1997.

²³⁵ O ovom drugom, videti: *Zarobljenici nacionalne ideje. Politički portreti lidera istočne Evrope*, hrestomatija, "Filip Višnjić", Beograd, 1996.

²³⁶ "Zapravo, Sjedinjene Države i političku Evropu deli jedna suštinska geopolitička razlika. Prve deluju kao centar, čak i kada se zadovoljavaju koalicijama ili savezima sa vazalima; to je, konačno, jedna klasična šema, poput Rima i njegovih provincija. Druga, uprkos tome što je previše okrenuta sebi, na putu je da otkrije bitno novu konfiguraciju, u pogledu izazova organizacije sveta: to je prvi i najnapredniji među međudržavnim sistemima, zasnovan na dobrovoljnom savezu starih nacionalnih država, i znači mnogo

na nekoliko načina. Pre svega, kroz nastojanje na usvajanju onih evropskih vizija koje se baštine u najsnažnijim i najmoćnijim evropskim zemljama tzv. *evrojezga*. Potom kroz težnju realizacije interesa evrokratskog establišmenta. Naposljetku, deluje intelektualno i spiritualno, a katkad i skoro mistično formiran pogled na svet “evropskog coveka”.²³⁷ Predočeno ukazuje na, u ovom času skoro nezamislivu mogućnost, sukoba manjine proevropskih nacionalista sa većinom nacionalista iz pojedinih evropskih zemalja. U SF sukobu bi se našla dva nejednaka nacionalna ubeđenja.

Evrobalkansko uosećavanje Divlje Evrope

Balkan je ono makroregionalno područje Evrope na kome su se sve zloćudne i dobroćudne varijante kontinentalne harmonije i konflikta – bez obzira na žrtve - najpre i najduže testirale. Smatrajući da je geografski termin *Balkan* postao “neprecizna i omalovažavajuća odrednica”, engleski istoričar srpskog porekla Stevan Stiv Pavlović ironično je zapazio: “Bez jasnih granica između poluostrva i zaleđa, međe na kojima se Balkan završava ostaju sporne. Nevolja je u tome što je širenje i sužavanje teritorije Balkana obično pre političko nego geografsko pitanje. U današnje vreme sam naziv *Balkan* nije popularan. Za neke delove poluostrva tvrdi se da su Sredozemlje (ako ne i severni Atlantik), ili latinski (time praktično i zapadnoevropski), ili srednjoevropski (i teško svakome koji se odvaži da na njih proširi Balkan), ili alpski (ako ne i austrijski). Čak i deo poluostrva na kome nastaju Balkanske planine i koji je nekada nastojao da usvoji ime, sada je deo frankofonske zajednice naroda. Time su na Balkanu ostali zaglubljeni samo ostaci njegovih naroda, pošto on sam 'nije više u Evropi'”.²³⁸ Nešto dalje, o prilikama na neevropskom Balkanu Pavlović rezignirano konstatuje: “Ponekad su njihovi junaci pozapadnjačeni, dok su negativci i dalje ostali *Balkanci*. U drugim vremenima (ili za vreme drugih ideologija) negativci su ostajali iskvareni Evropejci, dok su neiskvareni dobri divljaci (*bons sauvages*) postajali heroji. Na ovaj ili onaj način, po dobru ili zlu, put evropskih posetilaca obično je bio put *keroz divlju Evropu*.”²³⁹ *Civilizovana Evropa* je odavno iskazala sklonost da Balkan posmatra kao neuljudeni i nekulturni, dakle, divlji deo kontinenta. U neskriveno kolonijalnom maniru Balkan je doživljavao kao *evropski Divlji jugoistok*. Na sličan način, preko Balkana je prelazila granica između civilizacije i varvarstva.²⁴⁰ Varvari su za Evropljane, dabome, bili oni drugi i nerazgovetni ljudi – Balkanci musavog lika u kristalnom evropskom ogledalu.

više od zbira njegovih delova.” Videti: Fuše Mišel, *Evropska republika. Između istorija i geografija. Esej*, Stubovi kulture, poglavlje “Evropa, geopolitička laboratorija i korisna sila”, str. 154, Stubovi kulture, Beograd, 2000.

²³⁷ Jedan od veoma ekspresivnih zastupnika specifičnog proevropskog kritičkog mišljenja kod nas je, svakako, Dragoš Kalajić. Konsultovati njegove knjige: *Izdana Evropa, Američko zlo, Poslednji Evropljanin i Evropska ideologija*.

²³⁸ Pavlović Stevan, *Istorija Balkana*, CLIO, Beograd, 2001, glava “Zaključak”, str. 486.

²³⁹ Pavlović Stevan, navedeno delo, str. 492.

²⁴⁰ Knežević Miloš, *Balkanska pomotnja*, glava “Evropska metamorfoza balkanskih granica”, str. 55-73, DP “Đura Salaj”, Beograd, 1996; takođe, knjiga *Evropa iza limesa*, glava “Balkan između svetova”, str. 7-37, Slobodna knjiga, Beograd, 2001.

Ima, međutim i suprotnih mišljenja. Tako, recimo, filozof Mirko Zurovac, duboko nezadovoljan evropskom ulogom u razbijanju Jugoslavije, smatra da: "... sadašnji odnos Evrope prema Jugoslaviji, a posebno prema srpskom narodu, doslovno završava u teoriji varvarstva. Otuda ne može a da se postavi pitanje da li Evropa, u ovom času, potvrđuje svoj identitet, ili se okreće protiv sebe same, otvarajući put u varvarstvo, koje, ovog puta, ne prodire u nju spolja, kao njoj tuđi elemenat, već potiče od nje same i iz njenog savremenog središta. *Na delu je Evropa protiv Evrope.* (podvukao M.K.) To je paradoks evropske stvarnosti koji treba ozbiljno shvatiti da bi smo izbegli da budemo njegova naivna žrtva."²⁴¹

Na Balkanu su etnonacionalni poremećaji evropskog života brutalno vidljivi. Trauma hinjene evropske harmonije najčešće je nazivana *balkanizacijom*. Nanizano je bezbroj definicija tog pojma, kao što je u mnogo navrata iskazivana sklonost balkanologa ka semantičkom i istorijskom inoviranju. Tako, na primer, odskorašnji britanski istoričar Balkana Miša Gleni smatra: "Tek sa krajem velikog rata ovom terminu pridodato je jedno novo značenje. 'Balkanizaciju' su kao tremin prvo koristili novinari i političari. Ali da bi opisali ne političku rascepanost Balkanskog polustrva već pojavu nekoliko novih državnica koje će zameniti imperije Habzburga i Romanovih. Ovaj proces bi podjednako tačno bilo nazvati istočnom evropeizacijom ili čak pobaltičenjem Evrope."²⁴²

Većina savremenih određenja balkanskih odnosa i balkanizacije, poput Glenijeve, zasniva se na isticanju etnonacionalnih protivrečnosti i sukoba. Upravo to je zapazio sociolog Trivo Indić: "Kao snažno žarište sukoba na Balkanu javlja se etnifikacija političkog života, prožimanje svih oblika političke delatnosti entičkim identitetom kao primarnom vrednošću i nastojanje da se društvo organizuje na načelu etničke pripadnosti ili etničkog predstavnštva (etničke reprezentacije)."²⁴³ Razmatrajući savremene geopolitičke prilike na Balkanu, slično Indiću, pisac iz domena vojnih nauka Radovan Radinović, uočava delovanje četiri grupe faktora: a) veliku etničku i kulturnu heterogenost; b) veliku političku usitnjenost; c) nizak nivo ekonomske razvijenosti, i d) položaj Balkana kao objekta međunarodnih odnosa.²⁴⁴ U većini određenja etnonacionalne tenzije su samoj biti balkanskih sukoba.

II Priviđenja novih nacija

Evropska nacionalna i kulturna dilematika pomalo liči na dvojenja oko prirode etnonacionalnog odnosa Južnih Slovena i Jugoslovena i odnosa posebnih

²⁴¹ Zurovac Mirko, "Evropska pojava varvarstva", zbornik *Geopolitička stvarnost Srba*, Institut za geopolitičke studije, Beograd, 1997, glava "Evropa protiv Evrope", str. 106.

²⁴² Gleni Miša, *Balkan 1804-1999. Nacionalizam, rat i velike sile*, "Uvod", str. 13, B92, samizdat, Beograd, 2001.

²⁴³ Indić Trivo, *Žarišta sukoba na Balkanu*, glava *Etnifikacija političkog života kao načelo organizacije društva*, str. 91, u Radinović Radovan, Indić Trivo, *Balkan – mogućnosti regionalnog sistema bezbednosti*, IES - Fondacija Friedrich Ebert, Beograd, mart, 1999.

²⁴⁴ *Geopolitičke i vojnostrateške pretpostavke regionalnog sistema bezbednosti Balkana*, glava "Geopolitička slika Balkana danas", str. 20-26, u Radinović Radovan, Indić Trivo, *Balkan – mogućnosti regionalnog sistema bezbednosti*, IES - Fondacija Friedrich Ebert, Beograd, mart, 1999.

južnoslovenskih kultura prema neizvesnom postojanju jugoslovenske kulture. Kada je, pak, reč o Južnim Slovenima, po svemu sudeći, na delu su dva paralelna toka: *etnogeneza* i *pseudoetnogeneza*. Drugim rečima iskazano, na južnoslovenskom tlu je naglom upotrebom političkih sredstava, a ne postepenom kulturnom kristalizacijom, konstruisano nekoliko novih nacija. Među starim, ili pored starih južnoslovenskih naroda Srba, Hrvata i Slovenaca - koji su, uzgred rečeno, iz plemenske osnove nastali u srednjem veku - u proteklih stotinak godina, naročito u titoističkom periodu, niklo je još nekoliko "nacionalnih entiteta" a potom i nacija i nacionalnosti. Partijskim dekretima je stvoreno nekoliko pseudoetnosa i pseudonacija koje su, po ideološkoj i političkoj zakonitosti potrebe svog republickog upotpunjavanja, istakle ciljeve sociokulturnog uposebljavanja.²⁴⁵ Nove "nacije" iziskivale su nove nacionalne kulture; novostečeni politički subjektiviteti zahtevali su dodatnu kulturnu subjektivizaciju. Političko generisanje kulture vršeno je iz raspoloživog materijala, tako su nastale politizovane kulturne tvorevine u naciolikom obliku.

Analizujući sudbinu "državno i kulturno neaktuelizovanih naroda" u doskorašnjem jugoslovenskom ambijentu, antropolog i etnolog Bojan Jovanović je uočio: "Pod tim jakim ideološkim i političkim prekrivačem, osporavanjem istorije, nužnosti evolutivnog rasta i postupnog preobražaja proizvoljno su stvarane nove nacije, Muslimana, Makedonaca i Crnogoraca, uspostavljeni paradržavni entiteti i isrtavane nove granice. (...) Iako nacionalno transcendiraju etničko, nove nacije u osporavanju svojih realnih etničkih osnova, nude mitologizaciju prošlosti koja kao važeća istina postaje i njihova mitska sadašnjost. Put preko mitske sadašnjosti do istorijske aktuelizacije nacionalnog pokazuje se kao nacionalističko bespuće."²⁴⁶ Bojan Jovanović, suprotno citiranom Šulceu, mogućnost nacionalističkog zabasavanja prepoznaje, pre svega, u nasilnim dezintegrativnim procesima rastakanja starih evropskih, tj. južnoslovenskih nacija i stvaranju novih i nedovoljno različitih nacionalnih "entiteta". Dok Šulce u naporu matičnih nacija da se odupru dezintegraciji i očuvaju ugrožene periferne delove, vidi "integralni nacionalizam", Bojan Jovanović "nacionalističko bespuće" uočava u naporima odvojenih delova etnosa da ponište i zaborave svoje istorijske etničke onove.

Pseudokultura je u sebi kontradiktorna, neautentična i konfliktna, ona namiče pozajmljenu obrazinu kulturnog identiteta u razdvojenim povorkama secesionog karnevala. Politička i ideološka mehanika pseudokulturne geneze ne temelji se na evolutivnim procesima kulturnog pluralizovanja. Naprotiv, u vapajućem nedostatku vlastitog identiteta i nesposobnosti da ga evolutivno razviju, elite političke moći pseudoetnosa i pseudonacija prisvajaju kulturni identitet drugog i različitog, najčešće onoga etnosa i nacije iz koje su nastale i od koje su se odvojile. U drugom koraku kulturnog udaljavanja, ono iz čega se kroz sukobe izdvojilo tumači se kao drugačije,

²⁴⁵ Uporedi: Stamatović Aleksandar, *Istorijske osnove nacionalnog identiteta Crnogoraca 1918-1953*, Srpska radikalna stranka, Zips, Beograd, 2000; takođe, Ičević Dušan, *Crnogorska nacija*, Forum za etničke odnose, Beograd, 1998, posebno poglavlja "Kulturno oblikovanje nacije", 124-128, i "Crnogorski kulturni identitet", str. 128-135.

²⁴⁶ Jovanović Bojan, *Klopka za dušu, Anabronike I*, glava "Tragedija balkanskih Eskima", str. 105. i 107, Stilos, Novi Sad, 2002.

strano i nesrodno, a u okolnostima otvorenog rata i kao neprijateljsko. Stoga, rodna kultura biva sagledavana kao *neprijateljska kultura*. Ratna politika hostilizuje kulturu. U nastranoj psihozi narcizma premalih kulturnih razlika do krajnosti se negira etnonacionalno i kulturno poreklo. Velike su samo želje da male razlike budu što veće. Izgara se u želji da se bude drugačiji i svoj. Ali, izostanak autentične subjektivnosti navodi na političko i ideološko subjektiviranje nepostojećih razlika. U hostilizovanoj atmosferi nastaju *kulturna priviđenja*. Kulturna istost se serijom političkih odluka, voluntaristički dakle, deklarirše kao kulturna neistovetnost. Kulturni separatizam, sasvim očekivano, manifestuje i glorifikuje nepremostive kulturne razlike. Slavi se i proslavlja nepostojeća različitost!

***Etno-enti* svojstvo modernih plemena**

Očigledno je da pseudokulture nastaju u ideološkoj meljavi denacionalizujuće politike. U anglosaksonskoj projekciji “sveta nacija”²⁴⁷ matične nacije postaju žrtve malih i apartnih etničkih i nacionalnih grupa. Etničko se shvata kao “entitetsko”. Tzv. etnički entiteti se, dabome, po svojstvima razlikuju od svojstava modernih nacija. Nacija se razlama u *etno-etni sastojke*, socijalne i političke forme koji nisu a hoće da budu nacija. Postmoderno doba priziva etnogenetsku situaciju plemenskog pradoba. Savremenoj globalnoj masi više odgovora *tribalizam* nego nacionalizam. Za sve je “kriva” globalizacija. Odatle se evroamerički filozof istorije Pol Kenedi sa razlogom pita: “Može li Evropska Zajednica da barata globalizacijom dok dalje teži se integriše? Može li da se nosi sa tendencijama političke deobe, rastućim neraspoloženjem prema ertničkim susedima i skorašnjim imigrantima, novim tribalizmom?”²⁴⁸ Tribalizam, dakle, sadrži svest o pripadnosti plemenu, ono je prednacionalno osećanje. Plemena ne drži mesto. Plemena su pokretljiva, ona pate od lutalačke hiprekinezije, ona su uvek spremna na seobu. Maksimalna mobilnost, bez sentimentalizma mesta, imperativ je visoko urganizovanog kapitalizma brzog obrta kapitala. Postmoderni tribalizam je zamena za sidraški modernitet nacionalnog u industrijskim epohama.

U tribalističkoj atmosferi globalne konfuzije izaziva se i podržava *manjinski nacionalizam*. Prirodnopravnom glorifikacijom “prava na razliku” identitet celine se dekonponuje u subidentitete delova. Razaznaju se samo delovi. Organika nacionalne celine se pretvara u mehanički razdvojeni zbir *etno-enti* delova. Umesto prizora iz života istorijski formiranih nacija iskrsavaju prizori koegzistencije različito usadašnjih socijalnih grupacija. Pri tom, ne prestaje da teče reka različitih definicija i autodefinicija etnosa.²⁴⁹ Etnolog Ričard Dženkins uočava postupke unutrašnjeg i spoljašnjeg određenja identiteta: “U praktičnom ostvarenju identiteta deluju dva međuzavisna, ali teorijski odelita društvena procesa: *unutrašnje* i *spoljašnje definisanje*. Oni operišu na

²⁴⁷ Najbolja analiza projekcije “sveta nacija” može se pronaći u knjizi Živojina Rakočevića *Geopolitičko finansijski lavirini. Prilog kritici anglo-saksonske geopolitike*, Izdanje pisca, Beograd, 2001.

²⁴⁸ Kenedi Pol, *Priprema za dvadeset prvi vek*, glava “Evropa i budućnost”, str. 285, Novinsko izdavačka ustanova Službeni list SRJ, Beograd, 1997.

²⁴⁹ Nacionalni i etnički identiteti sagledavaju se u novom svetlu. *Relativizam, neesencijalnost, nesupstancijalnost, pluralizam, multizam, postizam, endizam* ... reči su savremenih postmodernističkih dekonstrukcionih mantri.

različite načine u individualnom, interaktivnom i institucionalnom poretku. Međutim, analize etniciteta – naročito u socijalnoj antropologiji – dosad su naglašavale unutrašnje definisanje i *grupnu identifikaciju* na štetu spoljašnjeg definisanja i *društvene kategorizacije*. To nije stvar samo empirijskog nehata. Posredi je zapravo jednostranost u razumevanju.”²⁵⁰ Za etničku grupu, a naciju naročito, nije presudan samo unutrašnji doživljaj i samoodređenje, bitan je takođe, spoljašnji okvir klasifikacije i kategorizacije. Postaje bitno biti paralelan i aleternativan, koegzistentan i pluralizovan. Jer, u korenu svega je njeno veličanstvo Razlika. Slogan jedne od globalnih mreža, poručuje: “Slavimo Razlike!”

Ugroženost većine od manjine

U građanskom pogledu, politički i pravno posebno, narod u jednoj državi je nedeljiv jer su svi građani, kao državljani te države, pred zakonom jednaki. Italijanski kulturolog Kristijan Đordano je uočio kako: “Državljanstvo i nacionalnost predstavljaju dva temeljna, legalno zajemčena instrumenta kojima se definiše ko poseduje prava na pripadnost jednoj nacionalnoj državi, a ko je bez tog prava. Otuda se multikulturalne konfiguracije, kao interesnički sistemi, u kontekstu visokomoralnih društava, neretko sastoje od politički 'uključenih' i 'isključenih’.”²⁵¹ U nacionalnom pogledu narod u jednoj državi se i sastoji od većinske nacije ili nacionalne većine, nacionalnih manjina i drugih manjinskih grupa.²⁵² Otuda, država neizbežno ulazi u odnose prema svojim građanima, nacionalno heterogenim državljanima, pripadnicima nacionalnih, religijskih, jezičkih i drugih manjina. Države to rade na veoma različite načine.

Citirajući klasifikaciju S. R. Riginsa, sociolog kulture Branimir Stojković navodi pet mogućih modela odnosa države prema nacionalnim manjinama: 1) Integracionistički – državno podsticanje manjina putem njihovih medija na integraciju u život matične države; 2) Ekonomski – državno jačanje manjinskih medija radi jačanja ekonomskih potencijala manjina u okviru privrede države; 3) Divizivni – državno podsticanje manjinskih medija radi međusobnih sukoba manjina i državnog arbitriranja; 4) Preemptivni – državno podsticanje manjinskih medija radi državne

²⁵⁰ Dženkins Ričard, *Etnicitet u novom ključu*, glava “Kategorizacija i moć”, str. 127, XX vek, Beograd, 2001.

²⁵¹ Đordano Kristijan, *Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji*, poglavlje “Multikulturalne konfiguracije kao interesnički sistemi”, str. 142, XX vek, Beograd, 2001.

²⁵² Preporuka Parlamentarne Skupštine Saveta Evrope br. 1201, iz 1993. godine, recimo, određuje nacionalnu manjinu kao: “grupu lica u jednoj državi koja a) prebivaju na teritoriji te države i njeni su državljani; b) održavaju sa tom državom dugotrajne i čvrste veze; c) pokazuju posebne etničke, kulturne verske ili jezičke karakteristike; d) zastupljeni su u dovoljnom broju, pri čemu su još uvek malobrojnija od ostalog stanovništva te države ili jedne oblasti te države; e) podstaknuta su željom da zajedno očuvaju ono što čini njihov zajednički identitet, posebno njihovu kulturu, tradicije, veru ili jezik.” (Član 1. *Preporuke 1201, Parlamentarne Skupštine Saveta Evrope*, iz 1993. godine). Prema: Mitić Miodrag, *Nacionalne manjine. Prava pripadnika manjina i zaštita teritorijalnog integriteta država*, Službeni list SRJ, Beograd, 2001, str. 348.

kontrole, i; 5) Prozelitski – korišćenje jezika manjina radi nametanja kulturnog i religijskog sistema.²⁵³

Do nedavno je bilo uobičajno pledirati na zaštitu nacionalnih manjina, ali su se, po svemu sudeći, današnje prilike znatno promenile. Po inerciji se smatralo da je onaj nacionalizam koji izvire iz većinskih nacionalnih osećaja opasniji i maligniji od nacionalizma manjina. Štaviše, manjine su u političkoj retorici i teorijskom diskursu bile imunizovane od “nacionalističke bolesti”. Nacionalizam je pripisivan većinskim, domicilnim nacijama, tj. predstavnicima i zastupnicima ideje i prakse nacionalnih država.²⁵⁴ Malo se zapaža i neće da se prizna sve veće *ugrožavanje nacionalne većine*. Mnoge nacije su zapale u duboku strukturnu krizu. Mnoge, naročito “stare nacije” nalaze se u fazi istorijskog zamora i poodmakle dekadencije. Evropa je, takođe, zapala u razdoblje dekadencije. “Dekadencija se određuje trenutkom u kome ste izgubili teritoriju. Dekadencija Evrope je započela onda kada se ona ukotvila na svojoj teritoriji napuštajući svoje kolonijalne posede”, smatra Žilijen Frojnd.²⁵⁵ Sve češće je ugroženo suverenitetno bivstvo klasičnih država. Mnogi autori iskazuju sumnju u izglednu perspektivu nacionalnih država. Veler, takođe, sumnja u krajnje sposobnosti nacionalne države: “Fundamentalni deficit nacionalizma i nacionalne države kao njegove tvorevine sastoji se u njihovoj nesposobnosti da na zadovoljavajući način reše unutrašnje i spoljašnje probleme i uspostave trajan mir - ili barem da ih bolje reše nego što su to činili dosadašnji idejni sistemi. Naprotiv: u sklopu nastojanja za unutrašnjom integracijom i zastupanja interesa prema vani, oboje izazivaju ekstremno zaoštrene konflikte.”²⁵⁶

Građanizam i demokratizam

Kriza nacije i dekonponovanje njenog neupitnog identiteta praćeno je istovremenim apsolutizovanjem identiteta manjinskih grupa. Iako manjinske grupe identitet ne poseduju u apsolutnom nego u relacionom i relativnom obliku, ipak ga zastupaju kao nespornu političku vrednost unutar posebno viđenog građanskog poretka. Pri tom se “građansko” najčešće shvata kao kosmopolitsko, univerzalno i anacionalno. To “građansko” je nepomireno i nespojivo sa nacionalnim atributima nacionalne većine ali - gle čuda! - itekako je spojivo sa nacionalnim svojstvima nacionalne manjine koja, uostalom, bez tog “nacionalnog” ne bi mogla ni da se konstituiše u svojim težnjama. Većini se zarad građanskog oduzima nacionalno, da bi

²⁵³ Prema: Stojković Branimir, *Identitet i komunikacija*, poglavlje “Manjinski mediji i država”, str. 175-177, “Čigoja štampa”, Beograd, 2002.

²⁵⁴ Hans-Urluh Veler smatra da: “Nacionalizam znači: sistem ideja, doktrina, slika sveta koja služi stvaranju, mobilizaciji i integraciji veće solidarne zajednice (zване nacija), ali pre svega legitimaciji novovremene političke vladavine. Otuda nacionalna država, sa po mogućstvu homogenom nacijom, postaje kardinalni problem nacionalizma.” Videti: Veler Hans-Urluh, *Nacionalizam. Istorija, forme, posledice*, glava “Problemi sa nacionalizmom”, str. 15, Svetovi, Novi Sad, 2002.

²⁵⁵ Frojnd Žilijen, *Avanture Zapada*, poglavlja “Gubitak teritorije – objektivni znak dekadencije”, str. 24, Kalekom, Beograd, 1998.

²⁵⁶ Veler Hans-Urluh, *Nacionalizam. Istorija, forme, posledice*, glava “Kraj nacionalizma”, str. 139, Svetovi, Novi Sad, 2002.

se isto to nacionalno, ali u još žešćem obliku, nadodavalo (nacionalnim) manjinama. Nacionalna većina, zato što je difuzno nacionalna, navodno nije sposobna za građansko, a nacionalna manjina, baš zato što je koncentrisano nacionalna, i uz to manjina, jeste? Kao da se zaboravlja, ono što je uočio Ričard Dženkins, da: "Etnicitet nije osobeni atribut manjina, niti je ograničen na egzotične Druge."²⁵⁷ Pri tom, da stvar u svojoj perverznoj nelogičnosti bude još gora, smatra se da nacionalna većina ne samo da nije kadra da se razvije kroz građanski politički oblik, nego zbog toga ne može da postane ni demokratska u svom delovanju.

Prikazani ideološki stav zastupaju građanski orijentisani doktrinari i propagandisti. Njihovo građanstvo je, zapravo, *građanizam*.²⁵⁸

Građanizam je ideologija koja se zalaže za obnovu statusa hiper-građanina i ponovno uspostavljanje građanskog u preteranom obliku *građanističkog društva*. U ideacijskom sklopu građanizam više se oslikava nedostižni ideal apsolutne nedržavne društvenosti i nepobitnih ljudskih prava, nego političke i državne realnosti. Pravnost koju građanizam uvažava i iskazuje dolazi pre iz predpravne sfere kulture i morala, odnosno kompleksa politike prirodnih i ljudskih prava, nego iz oblasti *pravniha prava* koja se oslanjanju na državu. Državnost koju građanizam uvažava i zastupa takođe je prožeta građanističkim načelima. Građanizam je primarno obuzet osiguravanjem etničkih i nacionalnih prava inividua. Ali, građanizam je opčinjen i zaštitom kolektivnih prava manjina, u svim vidovima manjinskog nacionalnog ispoljavanja. Odatle građanizam deluje kao, pre svega nacionalna kolektivistička, zaštitarska ideološka orijentacija.

U postranzitinom, tj. postesecesionom razdoblju građanizam fiksira ideje građanističkog plastifikovanja društva i države. Građanizam opsesivno idealizuje građanističku a ne građansku državu. Građanisti polažu nade u *demokratizam*. Demokratizam je ideološko *vjeruju* građanizma. Nema čak ni majušnog građaniste koji nije golemi demokratičar. U obuzetosti etničkim i nacionalnim manjinama građanizam, međutim, izražava kontradiktorne stavove. Usmeren protiv "tiranije nacionalne većine" građanizam skoro bezupitno podržava sva prava etničkih, nacionalnih i svih drugih manjina. Većina je "tiranska" naprosto zato jer je većina. Ljuljajući se na klackalici nacionalne većine i manjine građanizam, u stvari, promovise pojavu *posebne nacionalne države nacionalnih manjina*.

U igri nultog ishoda su mitologizovane važne empirijske kategorije: *nacija*, *nacionalna manjina*, *građansko društvo*, *demokratija*, *država*. Ukratko, izloženo shvatanje u slučaju nacionalne većine pretpostavlja nespojivost nacionalnog, građanskog i demokratskog, uz istovremenu saživljenost nacionalne manjine sa prijemčivim oblicima građanske demokratije. Naizgled sofistikovano, a, u stvari, sasvim popartističko u izobličenom političkom saldu: nacionalna većina ili nacija odudara od

²⁵⁷ Dženkins Ričard, *Etnicitet u novom ključu*, glava "Većinski etnicitet", str. 155, XX vek, Beograd, 2001.

²⁵⁸ Pojam, odnosno reč *građanizam* u domaći politikološki rečnik je nedavno uveo filozof Svetozar Stojanović. Poreklo uspešene izvedenice *građanizam* je u polaznom pojmu *građanin* i njegovim korelativima, *građansko (društvo)*, *građanizacija*, *građanština* i sl. Reč je verovatno izvedena po ugledu na suptilno razlikovanje *demokratije* i *demokratizma*, *demokrata* i *demokratista*, *liberala* i *liberalista*, a možda tek kao direktna prevedenica strane reči *civilizam*. Svejedno, građanizam je ideološki, doktrinarno i propagandno uobličeni iskaz građanskog fenomena.

vrednosti civilnog društva; nacija je nesklona demokratiji jer je bezobzirna prema manjinama; nacija monopolizuje nacionalnu državu jer ne uvažava druge i različite, pre svih etničke i nacionalne manjine. S druge strane, u istom preračunavajućem saldu nacionalne i druge manjine: personifikuju ono najbolje u građanstvu i građanskom društvu; oličavaju srž demokratskih stremljenja jer se, navodno, suprotstavljaju autoritarnoj većini; demonstriraju transdržavnu političku kulturu, jer osporavaju svakovrsne etatiističke monopole. Opozitno, tačnije rečno antitetičko izobličenje odnosa nacija i nacionalnih manjina u “zemljama tranzicije” zahteva dodatno objašnjenje.

III Evropa nacija nacionalnih manjina

Uveren da se Evropa neće skoro osloboditi nacionalističkih konflikta Fukujama pronalazi razloge za procvat parcijalnih evropskih nacionalizama na istoku kontinenta: “To posebno važi za novonastale nacionalizme u Istočnoj Evropi i Sovjetskom savezu koji su bili latentni i nezadovoljeni pod komunističkom vladavinom. Zaista možemo očekivati u određenoj meri nacionalističke konflikte u Evropi posle hladnog rata. Nacionalizam u ovim slučajevima je nužni pratilac širenja demokratije, pošto su nacionalne i etničke grupe dugo sprečavane u svom pokušaju da iskažu svoj glas u korist suvereniteta i nezavisne egzistencije.”²⁵⁹

Šta motivise tako gorljiva nacionalna htenja zastupnika nacionalnih manjina? Najčešće je reč o izgradnji svojevrsnog *kontraidentiteta manjine* spram većine. Na šta se, u toj strategiji razlike, odnose pojmovi “većina” i “manjina”? Pogledajmo jedno od semantičkih preciziranja izraza “narod” i “narodnost”, odnosno “nacionalna manjina” i “nacionalnost”: “U ustavu i zakonodavstvu SFRJ i njenih republika, izraz *manjina* zamenjivao se izrazom *nacionalnost*, čime se htelo izbeći navodno potcenjivanje vezano za brojnu inferiornost. Ovaj termin nije bio srećno izabran, jer se dotle odnosio na nečije svojstvo, tj. pripadanje narodu, a ne na samu grupu ljudi, Nije ga bilo moguće prevesti na najvažnije jezike sveta.”²⁶⁰ Osim izraza *nacionalna manjina* u kolokvijalnoj i pravnoj upotrebi su i izrazi *etnička* ili *nacionalna zajednica*, *manjinski kolektivitet*, *entitet*, *grupa*, *posebnost* i sl. Zapravo, u striktnom semantičkom smislu mešaju se i brkaju konvencionalni etnološki izrazi: *etnos*, *narod*, *nacija* u smislu *naroda*, *građana*, *stanovnika*, *podanika* i *državljana*.²⁶¹ Manjina ne želi da bude deo većine, ne želi da bude integrisana i asimilovana, ne želi da bez ostatka deli njenu nacionalnu sudbinu, ali želi da se konstituiše na principama nacionalne većine, upravo kao nacionalna manjina. I to, ne kao bilo koja manjina nego baš nacionalna manjina neke druge spoljašnje, okolne nacije. Izgleda kao da okrnjena nacionalna većina više ne poseduje mono-identitet

²⁵⁹ Fukujama Frensis, *Kraj istorije i poslednji čovek*, glava “Nacionalni interesi”, str. 286, CID, Podgorica, 2002

²⁶⁰ Paunović Milan, Dimitrijević V. *Ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava – Dosije, Beograd, 1997, poglavlje *Prava pripadnika manjina*, str. 353-363; takođe, poglavlje *Prava grupa (kolektivna prava)*, str. 391-411, posebno zapažanje oko pojma manjine, tačka *Pojam manjine*, str. 406.

²⁶¹ Od velike pomoći nije ni razlikovanje grčkog poimanje *plebsa*, *demosa* i *laosa*, ili rimskog *populusa* i *vulgusa*, ili američkog shvatanja *nation* i *people*. U razdoblju angloameričkog lingvističkog imperijalizma klasični evropski pojam nacije se razblažuje i gubi u entitetskom rastvoru sveta perifernih nacija.

nego da se taj identitet ukazuje u umnoženom, dakle razlikujućem liku. S druge strane, identitetni atom složenog molekula u polju političke i kulturne moći je *identitet manjine* koji je nerazloživ. Šta, onda, ishodi, iz takve “nauke”? Raznovrsne i raznolike manjine, tobože, poseduju nerazložive identitete, koji u jedinstvenom obliku manjka nacionalnoj većini. Nacionalna većina se, u takvom slučaju, i sama umnožava u bezidentitetnu plazmu etnonacionalnih varijacija. U jednom narodu biva više naroda, pa taj narod - recimo srpski – više nije jedinstven. Nacionalna većina u postmodernističkoj dekonstrukciji gubi singularni identitet i supstancu. Nacija se na istorijsko pozornici pojavljuje u sve mutnijem neesencijalnom liku.

Identitet na rasklapanje

Navodeći tri paradoksa odnosa nacionalnog i nacionalističkog, koji se sastoje u kontradikcijama nacionalne modernosti i drevnosti; nacionalnoj univerzalnosti i partikularnosti; velikoj političkoj moći i misaonom, tj. filozofskom siromaštvu nacionalizma - Benedikt Anderson u “antropološkom duhu” predlaže definiciju savremene nacije “koja je istovremeno “ograničena i suverena” i koja ispoljava sledeća svojstva. “Zamišljena je zato što pripadnik čak i najmanje nacije nikad neće upoznati većinu drugih pripadnika svoje nacije, pa čak ni čuti o njima, no ipak u mislima svakog od njih živi slika o zajedništvu. (...) Nacija se zamišlja kao *ograničena* jer čak i najveće nacije koje broje i milijardu ljudi, imaju određene, iako rastezljive granice, s one strane kojih se nalaze druge nacije. Nijedna nacija ne zamišlja da se poklapa sa ljudskim rodnom. (...) Nacija se zamišlja i kao suverena jer se taj pojam pojavio onda kad su prosvetiteljstvo i revolucija razbili legitimitet hijerarhijskog dinastičkog kraljevstva koje vlada po milosti božjoj. (...) Naposljetku, nacija se zamišlja kao *zajednica* zato što se bez obzira na stvarnu nejednakost i izrabljivanje koje u njoj mogu vladati, ona uvek prima kao snažno horizontalno drugarstvo.”²⁶² U postmodernističkom ljuču *nacionalni identitet* je lišen prethodne jasnosti, toliko karakteristične za razdoblje Moderne. Akcenat nacionalne konfiguracije se pomera iz državnog centra ka razdržavljenoj periferiji i marginama tzv. četvrtog sveta. Reč je o krizi nacionalne države u, kako kaže Jirgen Habermas, “postnacionalnoj konstelaciji”.²⁶³ Slave se “razlike” a zapravo se - nijednog časa ne zaboravljajući *imperium* - proslavlja deoba nacija i država.

Novomanjinski poredak, koji nastaje u tranzicionim zemljama, niukoliko nije anacionalan, štaviše, uopšte nije anacionalan. Nacionalni karakter manjinskih revandikacija zaklanja *ideologija multikulturalizma*. Politički filozof Slobodan Divjak je precizno uočio kontradikcije ekstremnog multikulturalizma, koje vode u radikalnu politizaciju kulturno-etničkih zajednica: “Ideologija maksimalističkog multikulturalizma zapravo teži da rehabilituje čisti kulturno-etnički pojam nacije koji zahteva ne multikulturnu već monokulturnu državu i tako ugrožava elementarne pretpostavke za opstanak kulturno-etnički heterogenih zemalja – kao prvo, minimum

²⁶² Benedikt Anderson, *Nacija zamišljena zajednica*, glava “Pojmovi i definicije”, str. 17-18, Plato, Beograd, 1998.

²⁶³ Habermas Jirgen, *Postnacionalna konstelacija. Politički eseji*, glava “Postnacionalna konstelacija i budućnost demokratije”, str. 64-116, Otkrovenje, Beograd, 2002.

zajedničke instance i zajedničkih pravila igre, i, kao drugo, status pojedinca kao izvornog nosioca prava. Za ovu ideologiju su individualne slobode i prava nebitni, jer ona daje primat različitim vrstama kolektivnih identiteta (rasni, etnički, verski i itd.) i zahtevima za njihovo javno priznanje – krajni rezultat ovih nastojanja bio bi potpuno premeštanje kulturno-etničkog iz sfere civilnog društva u sferu javno-političkog.²⁶⁴ Divjakova analiza na nepogrešiv način “dekonstruiše” neizdrživu ambivalenciju civilnog i političkog u težnjama ekstremnog multikulturalizma.

Politika ekstremnog multikulturalizma naročito je konfliktna u Istočnoj Evropi. Mađar i srednjevropljanin Ištvan Bibo misli da ključni istočnoevropski sukobi nastaju tamo gde se sučeljavaju istorijski i etnički principi u prelazu sa istorijskih na jezičke granice. Pri tom, Bibo smatra da se broj nacija u Istočnoj Evropi jedva promenio u proteklih pola milenijuma. “U Istočnoj Evropi, pre 600 godina, između 1300. i 1350. godine, postojala je poljska, mađarska, češka, srpska, hrvatska, litvanska, rumunska, bugarska i grčka nacija. U međuvremenu, u periodu između 1400. i 1800. godine, zabeležena su na ovom području dva *ad hoc* vojna i politička pokušaja, u vidu Osmanlijskog carstva i Habsburgške monarhije, da se uspostave od ovdašnjih nacija nezavisne formacije vlasti. One su na izvesno vreme i uspele da potčine sebi te nacije, zaustavivši njihov politički razvoj, ali nisu bile u stanju da ukinu ni jednu od ovdašnjih nacija, niti da njihovim ujedinjenjem pokrenu proces formiranja neke nove nacije. (...) Danas, ako se osvrnemo oko sebe, na ovim prostorima zapazićemo uglavnom iste nacije koje su ovde bile i pre 600 godina.”²⁶⁵ Ištvan Bibo, očigledno, ili ne poznaje ili zanemaruje i ne priznaje stvaranje novih nacija na južnoslovenskom prostoru. Svejedno, autor misli kritički o istočnoevropskom etničkom i jezičkom pluralizmu kao ometajućem činiocu razgraničenja.

Jedan od važnih elemenata dezintegracije klasičnih slovenskih nacija na evropskom Istoku zasniva se na razbuktanom nacionalizmu velikog broja manjinskih grupa i denacionalizaciji nacionalnih većina, tj. matičnih nacija. Takva situacija nastala je u Istočnoj Evropi pod pritiskom globalizacije, tj. anglosaksonskog, odnosno američkog modela naroda. Američki mislilac Noam Čomski o tome veli: “Mislim a se Istočnoj Evropi crno piše. Zapad za nju ima plan – dobrim delom želi da je pretvori u novu, lako izrabljivu članicu nerazvijenog sveta. Zapadna i Istocna Evropa su nekad bile u kolonijalnom odnosu. U svari, rusko suprotstavljanje takvom odnosu je bilo jedan od uzroka hladnog rata. Sada se stari odnos ponovo usposostavlja, ali se vodi i velika bitka oko toga ko će imati primat u toj trci pljačke i izrabljivanja.”²⁶⁶ Deoba nacija na Evroistoku izaziva deobu država, stvaraju se *nacije u naciji* i *države u državi*. Ukazano je na koji način su regulativni *etno-enti* principi manjinske konstrukcije

²⁶⁴ Divjak Slobodan, “Multikulturalizam – komunitarizam – liberalizam”, poglavlje “Jedan prilog konstitucionalizaciji postmiloševićevske Srbije: Uravnotežena kombinacija građanskog i multikulturalnog modela”, časopis *Nova srpska politička misao*, Beograd, Nova edicija Vol. VIII, no. 1-4, str. 43, (bez oznake godine izdanja).

²⁶⁵ Bibo Ištvan, *Beda malih istočnoevropskih država*, glava “Mogućnost konsolidacije”, str. 81, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad – Sremski Karlovci, 1996.

²⁶⁶ Comski Noam, *Sta to u stvari jeste Amerika*, Institut za političke studije, glava “Izgledi za istocnu Evropou”, str. 70, Bograd, 1995.

koncentrovano nacionalni i na koji način vode u stvaranje surogatnih država nacionalnih manjina.

Pripadamo li Evropi?

Mozaična slika koja bi trebalo da nastane – a na Balkanu je već nastala – ukazuje na svojevrsnu *refeudalizaciju evropskog prostora*. U budućnosti Evrope svaki pojedinačni narod mogao bi da postane svojevrsna nacionalna manjina u odnosa na sve ostale narode, kao što bi svaki drugi narodi spram evrokratske hipoteze *naroda Evropljana*, takođe, mogao biti u statusu nacionalnih manjina. Na delu je primena strategija isticanja razlika i posebnosti.²⁶⁷

Može se pretpostaviti da će kontroverzni osećaji identiteta *evropskog čoveka* u budućnosti staviti pred mnogostruka iskušenja. Evropljani će se dvoumiti oko prevage: sasvim intimnih osećaja zavičajnosti na lokalnom, mikro nivou; pripadnosti etnosu i naciji u nekom od vidova nacionalnog prostora (religijski, kulturni, politički, privredni itd.); regionalnog opredeljenja na široj istorijskoj i prostornoj skali srodnosti (Srbi, Sloveni, Južni Sloveni, Balkanci itd.), i naposletku; doživljava Evrope kao “toplog doma”, proširenog zavičaja, manjeg od Sveta a većeg od prostora vlastitog naroda ili države. Biće da svi ti pomešani osećaji pripadnosti, ponegdje i ponekad, koegzistiraju u komplikovanom odnosu sličnog i različitog i da, u skladu sa konkretnim istorijskim okolnostima, na površinu izbijaju naizmenično, ne dokidajući se međusobno, ali relativizujući mogućnost apsolutne prevage jednog, drugog ili trećeg. Nacionalnu raspolućenost u vremenu i konfliktnost u prostoru uočio je i psiholog religije i kulture Vladeta Jerotić, rečima: “Da li srpski narod spada u konfliktne narode i ako spada kakvo je poreklo konflikta – geografska kob granice između Istoka i Zapada, uporno održavanje 'herojskog čoveka' u nacionalno nesvesnom naroda, neplodan ili plodan prkos, inferiornost i zavidljivost, 'fenomen malih razlika' u odnosu na susedne narode, ili nešto drugo...”²⁶⁸

Napokon, pitanje je u suštini jednostavno: pripadamo li Evropi? Čemu pripadamo kada pripadamo Evropi? Nečemu ili ničemu? A čemu kada joj ne pripadamo? Nekakvoj *Ne-Evropi*, verovatno? U tom smislu evropske nacije možda postaju zbirovi nacionalnih manjina, kako je rečeno, ne samo prema apstrakciji *evropske nacije* nego i spram mikrokosmosa manjinskih grupa u okvirima vlastitih državnih

²⁶⁷ Kao ilustracija pokušaja zamene pojma “manjina” pojmom “posebnost” mogu da posluže stavovi tumača vojvodanske autonomije Stanka Pihlera. Smatrajući da se interkulturalnost doživljava kao “integracionizam sa negativnim predznacima i put ka negativnoj asimilaciji”, Pihler smatra da: “građanski etos nije naklonjen opoziciji većina-manjina, već legitimira pojam *posebnosti* (pluralizma) u širokom značenju, koji ne slabi “manjinu”, već naprotiv garantuje njen civilizovan opstanak i razvoj. U protivnom, paralelno sa zahtevima za “jakom” nacionalnom državom, razvijaju se i borba za “jaku” nacionalnu “autonomiju”. Ta dva procesa se međusobno uslovljavaju i pothranjuju.” Videti: Pihler Stanko, *Manjine i autonomija – kolizije i paradoksi*, zbornik *Manjine i tranzicija*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002, str. 112

²⁶⁸ Jerotić Vladeta, *Srbija i Srbi. Između izazova i odgovora*, glava “Prokrustova postelja i Zapad”, str. 241, Ars libri, Beograd, 2003.

granica.²⁶⁹ Ako su Evropljani manjina, onda smo svi manjina jer Evrope ima isuviše u okruženju, u spoljašnjosti, a premalo u nutrini. Evropa manjka i na evropskom Zapadu i na evropskom Istoku, ali Evropa najviše nedostaje onima koji je osećaju kao svoj veliki zavičaj.

²⁶⁹ Granice u Evropi se, doduše, *šengenizuju* pa se time i nacije u Evropskoj Uniji nalaze pred iskušenjem rasipanja, tj. razgraničenog preoblikovanja. Takvo evropsko "etnokuvanje" na jakoj integracionoj vatri u "evrokotlu" do sada nije viđeno. Ono je, po svemu sudeći, bitno različito od nastanaka SAD tokom antikolonijalne revolucije, građanskog rata i osvajanja prerija Divljeg zapada, ali i od nastanka Ruske imperije i kolonizovanja Divljeg istoka u sibirskim tajgama.

UDK 323+321.7](497.11)::339.92(4)

Slobodan Miladinović

Fakultet organizacionih nauka

Beograd

POLITIKA KAO FAKTOR SOCIJALNE (DEZ)INTEGRACIJE SRBIJE U EVROPSKE TOKOVE

Rezime

U ovom radu se analiziraju mogućnosti razvoja demokratskog sistema postpetooktobarske Srbije. Srbija se danas nalazi u procepu između modernog industrijskog i postindustrijskog društva s jedne strane i (poluperifernog) agrarnog društva u kojem je započet proces industrijalizacije koji nije uspešno priveden kraju, s druge strane. Iz toga sledi niz unutrašnjih društvenih protivrečnosti. Polazi se od stava da je jedna od najvažnijih stavki u definisanju političke demokratije odnos prema prisustvu i delovanju opozicije na političkoj sceni. Ključni je stav da je za uspešno funkcionisanje političkog sistema Srbije danas više nego ikada, potrebna dobra (demokratska) opozicija koja bi bila protivteža demokratskoj vlasti. Pitanje je koliko je ovo realno ostvarivo. Konstatuje se da se opozicione stranke mogu podeliti u tri heterogene celine: 1. Opozicije proizišla iz vladajućih stranaka starog režima, 2. Opozicija proizišla iz stare opozicije i 3. Opozicija koja se izdvojila iz nove (postpetooktobarske) vlasti. Svaka od tih grupacija ima svoje specifičnosti i nasledena opterećenja. U ovom radu autor analizira ograničenja i teškoće koje proizilaze iz datog političkog konteksta.

Ključne reči: politika, političke partije, demokratija, evropska integracija, Srbija

POLITICS AS A FACTOR OF SOCIAL (DIS)INTEGRATION OF SERBIA IN EUROPEAN FLOWS

Summary

In this paper are analysed development possibilities of democratic system in Serbia after 5. October 2000. Today Serbia is cut-out between modern (post)industrial society in one side and (semiperipheral) agrarian society in which started process of industrialisation without successful finish in other side. Because that there is many internal social contradictorinesses in our society. One of the most important things in circumscription of political democracy is relation toward presence and acting of opposition in political scene. The main attitude is we in Serbia need a high-class opposition now more than ever earlier as a counterweight of democratic government because successful functioning of politic system. Is it really, that is question. The opposition parties in Serbia are divided in three heterogenous wholes: 1. Opposition followed from ex-governmental parties of old regime, 2. Opposition followed from old (democratic) opposition and 3. Opposition disparted from new (post 5. October

2000.) *governmentaly parties. Every of these groups have its own specially and lineal ballast. In this paper the author analyse limitations and difficulties followed from our political context.*

Key Words: Politics, Political Parties, Democracy, European Integration, Serbia

Jedan od ključnih činilaca u sferi političkih odnosa, koji bi Srbiju trebalo da povežu evropskim integracionim tokovima, je globalna demokratizacija društva i, naročito, razvoj demokratskih institucija. Da bi se ovo bolje razumelo, treba napomenuti da je pojam (političke) demokratije, tokom istorije, više puta menjao svoj sadržaj. U (istorijsko-logički) ranijim fazama razvoja demokratije pod njom se podrazumevalo pravo većine da sprovede svoju volju (antičko gledište). Mehanizam funkcionisanja takve demokratije bio je veoma jednostavan. Prebrojavanjem glasova se utvrdi ko ima većinu te se, zatim, usvoji njegov stav odnosno zahtev, predlog, ideja ili već o čemu je reč. U sledećem koraku razvoja demokratije došlo je na red shvatanje po kojem narod ima pravo da u svakom momentu opozove vlast kojom nije zadovoljan (novovekovno gledište). U ova dva pojma demokratije operiše se pojmom većine koja u političkom procesu, naprosto zato što je većina dobija legitimitet u sprovođenju svoje političke volje. U ovom momentu samo definisanje pojma većine nije toliko bitno. Ona se može različito definisati zavisno od situacije, političke potrebe ili značajnosti problema o kojem je reč, i na različite načine matematički izraziti. Savremeno shvatanje demokratije (mada to nije svuda praksa) polako ali sigurno, prevazilazi koncept "volje većine".

Istorijska praksa je nebrojeno puta pokazala i dokazala da je većinom lako manipulirati, te da većina ne mora pokazivati ista socijalna obeležja kao i manjina (naročito ako se radi o kulturno, religijski, nacionalno, rasno ili na neki drugi način mešovitim sredinama). Većina, u takvim situacijama, ima brojčano, prostim računom, mogućnost preglasavanja manjine. U situacijama kada se radi o pitanjima koja ulaze u domen ljudskih prava i sloboda, čime se lako narušava prirodno i biološki obojen socijalni identitet ili pravo na lično opredelenje, većina je u poziciji da tlači manjinu i da nad njom uspostavi nedemokratski, despotski, diktatorski odnos (režim). Ovo je naročito došlo do izražaja u našoj novijoj političkoj istoriji i to je bio jedan od ključnih momenata koji su Srbiju izopštili iz evropskih integracija. Stoga, danas više nego ikad ranije, kad se govori o demokratiji uopšte i posebno o političkoj demokratiji, treba imati u vidu kao jedan od bitnih konstitutivnih elemenata pojma demokratije zaštitu manjine od diktature većine. Ovo dobija na značaju i činjenicom da se kod nas ne tako davno, demokratija izjednačavala sa diktaturom većine (diktatura proletarijata u socijalističkom periodu i, uopšte, nacionalna diktatura na prostoru bivše SFRJ tokom devedesetih), iako je u pozadini te diktature obično stajala manjina (politička elita)²⁷⁰. Naravno, uvažena tradicija razvijenog sveta pod manjinskim ne podrazumeva samo nacionalne i religijske grupe, već uopšte sve one koji se nađu, na ovaj ili onaj način, u

²⁷⁰ Ovo su, kod nas, među prvima elaborirali Svetozar Stojanović i Milovan Đilas (Stojanović, S.: "Estatistički mit socijalizma", *Praxis*, 1-2/1967.; Stojanović, S.: "Još jedanput o etatističkom mitu socijalizma", *Socijalizam* 1/1968.; Stojanović, S.: *Između ideala i stvarnosti*, Prosveta, Beograd, 1969.; Đilas, M.: *Nova klasa*, Narodna knjiga, Beograd, 1989.)

manjini (npr. žitelje urbanih ili ruralnih sredina, visokoobrazovanu populaciju ili, recimo, seksualne manjine).

Ako ovaj stav pretočimo u striktno politički kontekst tada o manjini možemo govoriti koristeći termin opozicija. Dakle, pod opozicijom bi podrazumevali sve one subjekte koji u procesu raspodele društvene moći i uticaja u oficijelnim strukturama zauzmu pozicije manjinskog učesnika. Prevedeno na jezik višepartijskog sistema opoziciju čine one političke grupacije (stranke, udruženja građana i sl.) koje, samostalno ili u koaliciji sa drugim sličnim organizacijama, ne formiraju vladu po obavljenim izborima. U ovom kontekstu imamo dihotomnu podelu na relaciji vlast-opozicija. Vlast (vladu) bi, kao što je dobro poznato, činili svi oni koji, u većoj ili manjoj meri, uspostave kontrolu nad zvaničnim državnim institucijama. Opoziciju bi činili svi oni koji se u datom momentu nađu van kontrole nad tim institucijama. U svakom pojedinačnom slučaju ova dihotomija pokazuje drugačije karakteristike i ona se može kretati u rasponu od nejednake, ali ipak priznate i realne, mogućnosti vršenja uticaja pa sve do potpune isključenosti manjine iz učešća u javnim poslovima. Dakle, jedna od ključnih stavki u definisanju političke demokratije je, nesumnjivo, odnos prema prisustvu opozicije, pre svega, na političkoj sceni.

Pitanje koje se ovde postavlja glasi “kakva je naša realnost?”. Kroz kraći istorijski osvrt²⁷¹ možemo konstatovati da su na prostoru Srbije kraj devetnaestog i početak dvadesetog veka obeleženi stvaranjem prvih demokratskih političkih institucija (stranaka, parlamenta i sl.), što je Srbiju uvelo u društvo modernih evropskih zemalja. Od završetka Prvog svetskog rata slika se unekoliko menja. S jedne strane imamo vidan razvoj političkih institucija (pojavu velikog broja raznolikih političkih partija) a s druge strane nastojanje da se one sputaju u svom radu (zabrana rada nekim partijama, raspuštanje skupštine, uspostavljanje kraljeve diktature, oktroisanje ustava, nekoliko državnih udara i sl.). Od završetka Drugog svetskog rata kompletnu vlast u zemlji preuzima Komunistička partija (KP). Ona gasi višestranački sistem, uspostavlja kontrolu nad totalitetom društvenih odnosa²⁷² i kao jedini (dominantni) politički subjekt vlada sve do kraja osamdesetih – početka devedesetih. Vreme vladavine KP (kasnije nazvane Savez komunista – SK) je vreme ideološkog monopola, isključivog prava jedne partije da tumači društvene odnose i sprovodi strategiju društvenog razvoja. Bilo kakav oblik drugačijeg delovanja (na teorijsko-ideološkom ili praktičnom planu) bio je suzbijan pa i krivičnopravno sankcionisan. Praktična implikacija ovakvog stava bila je zabrana opozicionog delovanja, što samo po sebi, podrazumeva isključivanje iz javnog optičaja odnosno onemogućavanje ideološkog konstituisanja manjinskog mišljenja, što, dalje, implicira nedvosmisleno nedemokratsku socijalnu i političku klimu.

Tokom osamdesetih ekonomska kriza razjeda tkivo vladajućeg SK čime počinju da se stvaraju povoljni uslovi za opoziciono delovanje. Ono upravo i počinje u krilu vladajućeg ali više ne tako moćnog i uticajnog SK, kroz delovanje republičkih i

²⁷¹ Slobodan Antonić: *Nacija u strujama prošlosti: ogledi o održivosti demokratije u Srbiji*, Čigolja štampa, Beograd, 2003.

²⁷² Mladen Lazić: *Ususret zatvorenom društvu*, Mladost, Zagreb, 1987.

pokrajinskih ogranaka partije²⁷³. Vrlo brzo se, čak i unutar istih republičkih organizacija pojavljuju suprotstavljena krila čime se SK definitivno urušava. Paralelno sa ovim počinju da se javljaju i prve prave opozicione partije čije se osnivanje i političko delovanje ni na koji način ne može povezati sa vladajućim SK (veza jedino može postojati kroz prisustvo ljudi koji su nekad bili članovi, funkcioneri, pa čak i ideolozi SK)²⁷⁴.

Početak devedesetih opozicione stranke su se stvarale iz dana u dan. Pozicije vlasti preuzela je Socijalistička partija Srbije (SPS) kao fizički naslednik SK. Međutim, pojava velikog broja stranaka nije značila istovremeno i rađanje demokratije. Iako od 1990. Stranke postaju legalizovane one, ipak, nemaju pravo građanstva na političkoj sceni Srbije. Poluvekovni period ideološkog mraka učinio je da mnogi ne vide "svetlo na kraju tunela". Ideološka zaslepljenost i autoritarnost²⁷⁵ većeg dela stanovništva učinila je da Srbija bude bukvalno poslednja od evropskih bivših socijalističkih zemalja koja je sa decenijskim zakašnjenjem zakoračila u svet demokratizacije. U vreme vladavine S. Miloševića i njegovog SPSa biti u opoziciji značilo je biti potisnut na margine javnog života, nemati pristup centrima društvene moći, biti odsutan iz medija ili, ako si u njima prisutan, biti satanizovan po crno-belom principu bez mogućnosti i prava na odbranu.

U takvim uslovima je režim pokazao minimum tolerancije samo prema onim strankama čija je političko-vrednosna orijentacija mogla biti iskorišćena u korist same vladajuće partije, kroz propagiranje ekstremnog nacionalizma i nacionalne i verske mržnje i ratne propagande. No, medijski pristup takvim opozicionim partijama bio je strogo doziran u meri koja nije bitno ugrožavao politiku i ciljeve vladajuće partije (SPS).

S obzirom da je vladajuća partija favorizovala nacionalnu i versku netoleranciju, ekstremne autoritarne vrednosti, krajnju suprotstavljenost modernizacijskim tokovima, ksenofobiju, nacionalnu, ekonomsku i političku zatvorenost i slične ekstremne vrednosti²⁷⁶, ona je pružala medijski pristup javnosti samo onim strankama koje su u umerenijoj ili češće ekstremnijoj varijanti podržavale neke od ovih vrednosti. Naravno, ekstremisti su uvek imali prednost. Stoga nije slučajno da je već na samom početku višestranačkog sistema, koji se preklapa sa ekonomskim kolapsom, raspadom Jugoslavije, građanskim ratom i ostalim strahotama i nesrećama devedesetih, u javnost plasirana politička dihotomija na relaciji patrioti-

²⁷³ Vidi: V. Goati: "Ko poseduje političku moć?" u M. Popović: *Srbija krajem osamdesetih*, ISI FF, Beograd, 1991. V. Goati: i dr. *Političke organizacije u jugoslovenskom društvu*, Mladost, Beograd 1985. V. Goati: *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, Naprijed, Zagreb, 1989.

²⁷⁴ Vidi npr. S. Antonić: *Zarobljena zemlja: Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Otkrovenje, Beograd, 2002.

²⁷⁵ Vidi šire u Sergej Flere: "Autoritarizam i retradicionalizacija", *Sociologija* 3/1991. vol. XXXIII. str. 390. Bora Kuzmanović: "Authoritarianism", in M. Lazić et all. *Society in Crisis*, Filip Višnjić, Belgrade 1995. i Bora Kuzmanović: "Autoritarnost kao socijalno-psihološka karakteristika" u Z. Golubović; B. Kuzmanović; M. Vasović: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Filip Višnjić, Beograd, 1995.

²⁷⁶ Slobodan Miladinović: *Socijalna reprodukcija u društvena svest vladajućih elita u Srbiji i Hrvatskoj pred raspad SFRJ*, Filozofski fakultet, Beograd, 1999.

izdajnici²⁷⁷. Naravno, patrioti su bili oni koji su zauzimali pozicije vlasti, pre svega SPS, ali i, u meri u kojoj nisu po svaku cenu želeli da ugroze sam vrh vlasti SPS (pre svega njenog harizmatičkog lidera S. Miloševića) i druge partije koje su podržavale ratnohuškačku politiku državnog vrha (kao npr. što je bila SRS). Naravno, čim bi ova granica bila prekoračena, bio bi poljuljan i status patriote.

S druge strane, izdajnicima su bili, paušalno, proglašavani svi oni koji su se zalagali za vrednosti tolerancije, modernizacije, mondijalizma, za civilno društvo, pravnu državu, dijalog suprotstavljenih strana i slične vrednosti. Izdajnicima su bili proglašavani i umereni nacionalisti i tradicionalisti čiji se nacionalizam i tradicionalizam bazirao na zaštiti i očuvanju osobenosti srpskog naroda kroz miroljubivu saradnju sa razvijenim svetom ali i svim onima čiji se nacionalni interesi preklapaju sa ili suprotstavljaju srpskim nacionalnim interesima.

Period vladavine S. Miloševića je bio obeležen brojnim dezintegracionim procesima, počevši od raspada nekada vrlo uticajnog SK, preko raspada savezne države pa sve do isključenja Srbije iz međunarodnih organizacija i sankcija Ujedinjenih Nacija. Dakle, radi se o periodu u kojem su, s jedne strane, na delu bili međunarodni integrativni procesi (kao što su povezivanje Zapadne Evrope u Evropsku Uniju (EU), koji ne predstavljaju samo ekonomske integracije kako se to u početku činilo već jedan širi vid socijalnog integrisanja ekonomski razvijenih evropskih zemlja sa snažnom demokratskom tradicijom ili tendencija mnogih postsocijalističkih zemalja da se približe EU.) dok, s druge strane, imamo neprestanu izolaciju Srbije od razvijenog dela Evrope i sveta. Naravno, dezintegracioni procesi se, za nas, nisu završavali samo na odvajanju od sveta. Oni su bili prisutni i na unutrašnjem planu (poljuljano međunacionalno poverenje ili, bolje reći, međunacionalna sukobljavanja i netrpeljivosti, zategnuti odnosi na relaciji Srbija – Crna Gora, partijsko-politička nestabilnost, ekonomski slom, ekonomsko propadanje srednje klase itd.²⁷⁸). Mnogi od ovih procesa su produkovani i kanalisani iz partijsko-političke sfere društva, posebno onog dela koji je zauzimao pozicije vlasti.

Klima političke netrpeljivosti i izolacije pratila je opozicione stranke čitav period vladavine S. Miloševića i SPSa. Očekivanu prekretnicu ovome trebalo je da predstavljaju septembarski izbori 2000. Koji su finalizirani velikim buntom udruženog naroda i opozicije 5. oktobra iste godine.

Na prvi pogled, pobjeda je izvojevana. Demokratske snage su se (najzad) ujedinile i zbacile tiransku vlast. Vrata promenama su otvorena. No, da li su kroz njih prošle istinske promene? Da li je Srbija konačno ušla u društvo demokratskog sveta. Sada kada je od smene vlasti prošlo više od tri godine treba podvući crtu i svesti račun. Šta je zatečeno a šta je učinjeno?

²⁷⁷ Slobodan Vuković: "Nato agresija i priča o patriotama izdajnicima", *Sociološki pregled* 1-2/1999.

²⁷⁸ Mnogi od ovih procesa su prikazani i objašnjeni u Lazić, M. (ed) *Society in Crisis*, Filip Višnjić, Beograd, 1995.; Lazić, M.: *Sistem i slom*, Filip Višnjić, Beograd, 1994.; Lazić, M. (ur): *Rađi bod*, Filip Višnjić, Beograd, 2000.; Golubović, Z.; Kuzmanović, B. i Vasović, M.: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Filip Višnjić, Beograd, 1995.; Bolčić S (ur): *Društvene promene i svakodnevni život; Srbija početkom devedesetih*, ISI FF; Beograd 1995.; Bolčić S. (ur): *Srbija krajem Milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*, ISI FF, Beograd, 2002.

Postignuto je sledeće:

- zbačena je vlast S. Miloševića i njegovog SPSa (i Jugoslovenske levice - JULa kao njenog levog krila - ali i trabantske ekstremističke Srpske radikalne stranke - SRS), uz napomenu da je, nasuprot mnogim procenama, izvršena mirna smena vlasti;
- ukinut je nakazni Zakon o informisanju koji je Srbiju definitivno uveo u medijski mrak i još par spornih zakona (kao što je bio Zakon o Univerzitetu);
- donesen je paket poreskih zakona i, u nekim segmentima, sumnjiv i sporan Zakon o radu, i još nekoliko zakona uređenih po evropskim standardima;
- delimično je pročišćena diplomatska služba;
- stabilizovana je nacionalna valuta, smanjena inflacija, povećane devizne rezerve;
- likvidirano je nekoliko banaka i pokušana je sanacija par velikih državnih preduzeća;
- dolazi do otvaranja na spoljno-političkom planu;
- Srbija je vraćena u međunarodne političke, ekonomske i finansijske organizacije;
- uspostavljena je kakva-takva normalizacija odnosa Srbije i Crne Gore;
- konačno, posle atentata na premijera Srbije dr Zorana Đinđića (posle više od dve godine vladavine DOSa) pokrenut je obračun sa organizovanim kriminalom, nažalost, sa malim izgledom da ovaj problem može, u skorije vreme, da bude rešen na iole zadovoljavajući način.

No, u našim okolnostima, mnogo bitnije od onog šta je učinjeno se može izraziti kroz pitanje "šta nije učinjeno"?

- nije donet novi ustav koji bi odgovarao demokratskim tradicijama razvijenog sveta ali i same Srbije;
- nisu pročišćeni sudstvo, vojska, policija, služba državne bezbednosti;
- nisu doneti novi sistemski zakoni (koji su, navodno, bili pripremljeni još pre izbora);
- nije izvršena lustracija, kadrovi starog režima se polako, ali sigurno vraćaju u javni život i počinju da zauzimaju javne funkcije a da, u međuvremenu, nije bilo preispitivanja njihove eventualne pojedinačne odgovornosti iz prethodnog perioda;
- nisu doneseni čak ni orijentacioni planovi za rešavanje krupnih socijalnih pitanja (rešavanje nezaposlenosti, stambena izgradnja, formiranje zdravog penzionog fonda, pitanje statusa izbeglih iz drugih bivših jugoslovenskih republika i raseljenih sa Kosova i sl.);
- prosveta, nauka, kultura i zdravstvo su samo na papiru prioriteta nove vlasti, itd, itd;
- nije bitnije popravljen životni standard građana;
- nije pokrenuta proizvodnja, zemlja i dalje funkcionise na osnovu donacija, stranih kredita, raznih vrsta pomoći, akciza na luksuznu robu, sivoj ekonomiji i sličnom;
- nije došlo do smanjenja stope nezaposlenosti (i njemu komplementarnog procesa povećanja stope zaposlenosti).

Drugo pitanje je šta, realno, imamo na političkoj sceni Srbije?

U prve tri godine po zbacivanju Miloševićevog režima dolazi do, može se slobodno reći, očekivanih obrta unutar nove, demokratske, vlasti. Nekada demokratska opozicija, a posle toga vladajuća koalicija (DOS) počinje da gubi svoju homogenost i kompaktnost. Vrlo brzo po osvajanju vlasti DOS postaje razjedan iznutra. Radi se o tome da DOS, kao što je to ranije bio slučaj i sa Demokratskim pokretom Srbije (DEPOS) i koalicijom Zajedno, nije predstavljao skup partija iz iste

“političke porodice”²⁷⁹. DOS su činile partije svih političkih orijentacija izuzev komunističke. Ovo je impliciralo slab politički i programski identitet DOSa.

Već od samog početka dve velike stranke, Demokratska stranka (DS) i Demokratska stranka Srbije (DSS) ne mogu da nađu zajednički jezik oko vitalnih pitanja. Male stranke imaju izbor između dve mogućnosti: ili da se priklone jednoj od velikih stranaka ili da budu marginalizovane. Priklanjanje velikoj stranci (u početku ih je bilo samo dve DS i DSS) znači potpadanje pod “partijski bič” dominantne partije. Ovakva marginalizacija ima dva kraja ili ostati u koaliciji zarad očuvanja pozicije na vlasti, koja donosi korist isključivo partijskom čelniku ili napustiti koaliciju i preći u “slobodna strelce”. Takođe, krupan problem koji se ispoljava po smeni vlasti bilo je pitanje “sistema podele plena”, odnosno raspodele i preraspodele društvene moći koja se nužno postavlja u postizbornom periodu u svakoj koaliciji. Ovo se postavljalo kao problem, pre svega, u odnosima dve vodeće stranke unutar DOSa (DSa i DSSa) s napomenom da su pod udar došle i neke manje stranke (Socijaldemokratija i Pokret za demokratsku Srbiju - PDS) koje su, praktično, eliminisane iz političkog života. Sve je ovo rezultiralo istupanjem DSSa iz DOSa (avgusta 2001).

Praktična posledica ovih dešavanja ogleda se i u činjenici da na političkoj sceni posle 5. oktobra 2000. i dalje imamo polarizaciju odnosa političke moći na relaciji vlast – opozicija umesto da se stvori nekoliko političkih opcija (tendencija) odnosno jačih stranaka. Radi se o tome da su se formirala dva jasno izdvojena politička saveza koja imaju izbornu snagu i koji se međusobno suprotstavljene odnosno ideološki razdvojene na političkom prostoru, te koje imaju dovoljno jako i međusobno odvojeno biračko telo da bi mogle da predstavljaju relevantnu političku snagu. Unutar svake polarizovane grupacije je moguće izdvojiti vodeće i trabantske snage (stranke)²⁸⁰. Peti oktobar je, u ovom kontekstu, samo značio promenu odnosa snaga vlasti i opozicije. Opozicioni pol je stekao dovoljno jako uporište u biračkom telu tako da je preuzeo vladajuće pozicije, odnosno, dotadašnja vlast je prešla u opoziciju. Dvopolna struktura se održala sve do avgusta 2001. Izlaskom DSSa iz vladajuće koalicije dobijena je tropolna partijska scena na kojoj imamo tri, po snazi izjednačena, partijska pola.

Iz ovako konfigurisane tropolne strukture (koja je inače potvrđena većim brojem ispitivanja javnog mnjenja ali i predsedničkih izbora po isteku mandata predsednika Srbije M. Milutinovića) proizišla je, kao teškoća, činjenica da nijedna grupacija ne bi bila u stanju da formira parlamentarnu većinu (što je konačno potvrđeno na decembarskim izborima 2003. godine). Ovo je Srbiju uvelo u period političke nestabilnosti, čime je ona, još uvek, zadržala imidž zemlje visokog rizika, što, svakako, ne doprinosi uspešnom uključanju Srbije u evropske integrativne tokove, odnosno, odvraća potencijalne investitore i poslovne partnere od moguće saradnje.

²⁷⁹ V. Goati: “Partije Srbije od 1990 do 2002. u komparativnoj perspektivi” u V. Goati (ur): *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.*, Fridrich Ebart Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd 2002.

²⁸⁰ Maximilian Strmiska: Challenges of Consolidation and Post-Communists Party Systems, Collections of Essays, Brno Masaryk University, navedeno prema V. Goati: “Partije Srbije od 1990 do 2002. u komparativnoj perspektivi” u V. Goati (ur): *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.*, Fridrich Ebart Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd 2002. str. 34.

Da zaključimo, Srbiji je danas, više nego ikad u njenoj istoriji, iz više razloga potrebna opozicija, i to ne bilo kakva opozicija, već dobra opozicija. Šta to znači? Ko danas čini (dobru) opoziciju? Pod dobrom opozicijom, pre svega, treba smatrati one političke grupacije koje su programski i akciono kritičko-reformski opredeljene, one snage čiji je osnovni cilj dalja demokratizacija i modernizacija društva, povezivanje sa svetom i uključivanje Srbije u razvojne tokove. Naravno, nužni uslovi za prepoznavanje kvalitetne političke opozicije su i kritička orijentacija prema društvenoj promeni. Promena nužno mora uvažiti sve specifičnosti našeg nacionalnog i kulturnog identiteta, sistema vrednosti ali i kulturnog i institucionalnog nasleđa.

Iz ove perspektive moguće je izdvojiti bar tri opozicione celine (koje ne predstavljaju kompaktno blokove):

opoziciju proizišlu iz starog režima (SPS i otpaci od njega, JUL i SRS),

opoziciju proizišlu iz stare opozicije i

opoziciju koja se izdvojila iz same nove vladajuće grupacije (DOSa) – novoformirana demokratska opozicija.

Kada je reč o prvoj grupaciji treba napomenuti da se radi o strankama koje imaju hipoteku podržavanja i održavanja starog režima (SPS, JUL, SRS i Stranka srpskog jedinstva – SSJ koja nikada nije učestvovala u vlasti ali se posle petooktobarske smene vlasti našla u parlamentu kao snaga koja se zalaže za očuvanje vrednosti prethodnog, miloševićevog režima) i koje ukoliko nešto bitno ne promene u programskom i akcionom smislu neće imati nikakav istorijski, politički niti moralni kredibilitet za demokratsku akciju i za ponovno preuzimanje sudbine naroda i države u svoje ruke. Njihov politički bilans je po svim kriterijumima negativan: četiri započeta i četiri izgubljena rata, uništena privredna infrastruktura, ekonomski sunovrat, permanentna galopirajuća inflacija rekordnog trajanja od preko decenije i po, opustošeni penzijski fondovi, marginalizacija srednjih slojeva koji, po prirodi stvari, predstavljaju nosioce ukupnog društvenog razvoja, nezaposlenost, opšte siromaštvo, sankcije od strane međunarodne zajednice, besomučna pljačka deviznih rezervi, stambenog fonda, društvene imovine (za šta niko nije krivično odgovarao) itd. itd. U jednom delu političke javnosti a posebno u nevladinom sektoru ima predloga i ideja da bi ovaj deo opozicije tek trebalo da bude doveden pod lupu javnosti i, eventualno, izveden pred istražne organe, što naročito važi za njegove čelnike koji su zauzimali javne funkcije (od članova upravnih odbora malih državnih preduzeća i ustanova pa sve do partijskih i državnih funkcionera najvišeg ranga). Mnogi u javnosti smatraju da bi svima pojedinačno iz ovog bloka koji su vršili javne funkcije trebalo, u doglednom periodu od najmanje deset godina, uskratiti pravo na bavljenje politikom i vršenje javnih funkcija. U suprotnom, smatraju oni, realno bi bilo očekivati njihovo jačanje pa čak i ponovni povratak na javnu scenu, tim pre što u strukturi društva ne postoji jasno definisana grupacija u kojoj bi se mogao prepoznati potencijalni nosilac društvenih promena razvojnog karaktera. Međutim, zakon o lustraciji još uvek nije donet, a nije čak ni u pripremi a polemike na ovi temu se kreću u različitim smerovima²⁸¹.

²⁸¹ Jedan deo relevantnih polemika na ovu temu nalazi se u časopisu *Hereticus* (2003).

Za ovu grupaciju je karakteristično da je tri godine posle petooktobarskih promena zadržala iste integrativne ideje i vrednosti kojima se deklarirala (i koje je manifestovala) dok je bila na vlasti. Ova grupacija je unutrašnjim podelama i, naročito, rasipanjem članstva posle 5. oktobra ostala učvršćena u svojim stavovima i idejama i dublje ukorenjena u starom biračkom telu koje čine oni sa dna socijalne piramide²⁸².

Drugi segment opozicije čine partije koje su tokom protekle decenije, sa manje ili više uspeha, učestvovala u političkom životu ali koje, iz raznih razloga, nisu uspele da svoj angažman valorizuju na dosadašnjim (2000. i 2003.) izborima. Radi se o strankama čija je ukupna snaga toliko mala tako da ovaj blok nije potrebno uzimati za ozbiljno. Ima tu, verovatno, i stranaka koje su potpuno ugasile svoju aktivnost iako se zvanično još uvek vode u registru političkih organizacija. Sem par izuzetaka, za stranke ovog bloka se može reći da ih odlikuje politička sterilnost i gotovo potpuna anonimnost. Praktično, s izuzetkom Srpskog pokreta obnove (SPO) kojem mnogi pripisuju hipoteku saradnje sa starim režimom (ali kojem se, i pored svega, mora priznati, značajan doprinos za uvođenje demokratije) bilo koja od ovih stranaka teško da može računati na bilo kakvu podršku javnog mnjenja. Drugo, ovaj blok je do te mere heterogen te mu je zajednička karakteristika samo to da predstavlja staru opoziciju u novim uslovima.

Treći segment opozicije čine partije koje su se odvojile iz DOSa. Za sada (u prve tri godine demokratskog sistema – do parlamentarnih izbora iz decembra 2003.) se u tom društvu nalazile samo Narodna demokratska stranka (NDS), Socijaldemokratska partija (SDP) i G17+, Otpor, Laburistička partija.

Pojava treća grupe opozicionih stranaka se može vezati za činjenicu da je DOS heterogeni skup političkih organizacija, konglomerat različitih grupacija od kojih su neke međusobno toliko udaljene da je bilo gotovo nezamisliva njihova saradnja van DOSa (npr. DSS i Socijaldemokratska unija - SDU ili Demohrišćanska stranka - DHSS i Građanski savez - GS). Dakle, radi se o skupu partija koje se međusobno razlikuju i po programu i po snazi. Štaviše, neke od članica DOSa nikad nisu samostalno izlazile na izbore te, samim tim, nisu ni odmeravale sopstvenu izbornu snagu²⁸³. U takvom skupu se, realno, moraju očekivati oprečni stavovi po raznim pitanjima. Poseban problem unutar ovog skupa predstavlja pravilo unutarpartijske discipline koje, kada je reč o osetljivim pitanjima mnoge ne ostavlja ravnodušnim. Štaviše, često se postavljalo i pitanje unutar koalicione discipline. Ta vrsta discipline se pokazala kao teško održiva te, stoga, i nije slučajno da su koalicije u političkom životu obično kratkog veka. Unutar DOSa, od 5. oktobra 2000. g. do kraja 2003. g. bila je vidna borba za hegemoniju dve najveće stranke DSA i DSSa. Malim strankama je ostavljeno da se priklone jednoj ili drugoj strani.

Oni koji su očekivali više od promena i njihovo brže sprovođenje su potencijalni pripadnici trećeg bloka. No, u našem socijalnom miljeu, zaista, treba imati

²⁸² Zoran Đ. Slavujević: "Socijalna utemeljenost političkih stranaka pre i posle izbora 2000. godine" u V. Goati (ur): *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.*, Fridrich Ebart Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd 2002..

²⁸³ Vladimir Goati: *Političke partije i moć*, Čigoja, Beograd, 2002. str. 206.

veliku hrabrost i napustiti pozicije stranke na vlasti (u periodu 2000-2003), jer vlast, pa makar kako se malo u njoj učestvovalo, donosi brojne prednosti²⁸⁴. U ovom momentu, suprotstaviti se aktuelnoj vlasti, znači pokazati veću političku hrabrost nego suprotstaviti se prethodnoj vlasti, naprosto zato što, ovog puta, to nije suprotstavljanje otvorenoj diktaturi već suprotstavljanje opciji koja se smatra demokratskom. Činjenica je da suprotstavljanje demokratskoj vlasti može da ima veću političku plodnost i da urodi većom javnom koristi od onih koji se bave politikom nego što je to slučaj sa suprotstavljanjem diktaturi.

Ovakvo oponiranje vlasti predstavlja dinamički moment koji, demokratski ustrojen, sistem tera na dalji razvoj. Naravno, velika je opasnost da se u ovakvom sticaju okolnosti društvo poput našeg nađe u situaciji da umesto demokratskog ambijenta realno dobije samo novi tip demokratskog dekora. Da bi ova vrsta oponiranja zaista predstavljala dinamičku silu koja podstiče društvo na razvoj nužno je obezbediti prisustvo javnosti koja je sine qua non savremene (predstavničke) demokratije. Kontrola od strane javnosti je faktor koji otežava političku manipulaciju s tim da javnost mora biti u političko-ideološkom smislu heterogena i, istovremeno, otvorena za dijalog.

Veliki je problem u tome što naša politička javnost još uvek nije u potpunosti prihvatila legitimitet drugačijeg stava već se oslanja na zvanični stav nosilaca vlasti. Uostalom kreiranje javnog mnjenja je u rukama onih koji poseduju vlast a njih je stalno potrebno opominjati na postignuća prethodnih vladajućih garnitura kako u medijskoj manipulaciji tako i na ukupan društveni učinak svih onih koji su, povučeni privilegijama koje donosi vlast, posezali za njenom apsolutizacijom i totalizacijom..

Na ovom mestu ima dovoljno razloga da se ponovi konstatacija da je Srbiji, danas više nego ikad, potrebna (dobra) opozicija. Prvo pitanje koje se ovde može postaviti je "zašto?". Naravno, deo odgovora se uglavnom kreće u domenu već klasičnih viđenja opozicije kao kontrolne snage i protivteže vlasti. Aktuelna vlast je do nedavno (praktično 5. oktobra 2000. a jednim delom i posle tog datuma) bila i sama opozicija, i to opozicija od svog postanka, opozicija čije je političko delovanje, uglavnom, bilo motivisano demokratskim ciljevima i motivima. No, drugi deo odgovora se nalazi u činjenici da se ovoj i ovakvoj vlasti ne može u potpunosti pripisati da je pre 5. oktobra uvek bila demokratski orijentisana. Jedan broj uglednika (od kojih su neki zauzimali visoke pozicije čak i u samoj vladi), je nekada direktno učestvovao u prethodnoj, diktatorskoj vlasti režima S. Miloševića. Primera radi Dušan Mihailović (ministar unutrašnjih poslova u vladi DOSa) je bio ministar u socijalističkoj vladi (92-96) kada je njegova stranka napustila opozicioni blok Demokratski pokret Srbije (DEPOS), s kojim je krenula u izbore, i priključila se protivničkom taboru kojem je taman bilo potrebno njihovih pet poslanika da bi formirali skupštinsku većinu. Za uzvrat, njegova stranka Nova demokratija (ND) je dobila par (marginalnih) ministarskih mesta. Na izborima iz 1996. god on i njegova stranka su bili članovi koalicionog saveza SPS-JUL-ND. Posle izbora njegova ekipa ne učestvuje u raspodeli

²⁸⁴ Slobodan Antić: *Nacija u strujama prošlosti: ogledi o održivosti demokratije u Srbiji*, Čigoja štampa, Beograd, 2003.

vlasti i to je bio ključni motiv njihovog priklanjanja demokratskoj opoziciji. Pored toga, tu je bio i Nebojša Čović kao nekadašnji Miloševićev gradonačelnik Beograda, koji je prešao na stranu demokratskih snaga ne kao povratnik, što je bio slučaj s Novom demokratijom, već kao čovek koji je smogao dovoljno snage da javno prizna ono što se javno nije smelo priznati, da je SPS izgubio lokalne izbore (1996) i što je čestitao pobjedu opozicionoj Koaliciji Zajedno. Naravno, tu je i načelnik generalštaba vojske Jugoslavije iz vremena S. Miloševića, kome se mora priznati da se ranije nije direktno bavio politikom iako je, u više navrata iznosio, za režim, jeretičke ideje (o pristupu Partnerstvu za mir, povezivanju i saradnji Jugoslavije sa NATO paktom i slično). Ovi, ali i mnogi drugi, primeri pokazuju samo najisturenije pojedince, i posredno grupacije čiji su čelni ljudi bili u bliskoj vezi sa starim režimom. Spisak se ovim ne završava, radi se samo o najkarakterističnijim i najisturenijim funkcionerima DOSa preuzetim iz prethodne vlasti.

Svakoj zemlji koja se nalazi u demokratskoj tranziciji su potrebni novi ljudi, ("sveža krv"), koji bi bili u stanju da, neopterećeni hipotekom prošlosti, preuzmu odgovornost za nova vremena, nove ideje i nova dela. Na političkoj sceni se mora apsolvirati sporno pitanje "šta sa onima koji su, po prirodi funkcija i položaja koje su zauzimali, odgovorni za društveni učinak režima S. Miloševića.

Da li, po ko zna koji put, iznova plasirati tezu da smo mi nešto posebno i da kod nas istorijski zakoni ne važe, da imamo drugačije društvene uslove od ostatka sveta te da gradimo svoje autohtone puteve društvenog razvoja i da prihvatamo da nas vode preletači, prevrtači i njima slični, da s njima prelazimo iz jedne diktature u drugu i tako redom, dok nas neko konačno ne oslobodi starih zabluda i uvede u nove. Ovakvih pitanja ima bezbroj i nema svrhe popisivati ih. Možda bi najjednostavniji odgovor na njih bio "potrebno je u punoj meri afirmisati ono demokratski i tehnološki razvijena Evropa odavno praktikuje a što se zove političko tržište". A na političkom tržištu bi trebalo da se susreću građani kao subjekti tražnje i političke organizacije različitih orijentacija kao subjekti ponude. Kao što na ekonomskom tržištu dejstvo zakona ponude i potražnje, regulišući protok roba i usluga, niveliše njihov kvalitet, kvantitet i cenu tako bi dejstvo sličnog zakona na političkom tržištu moralo da niveliše protok političkih ideja i aktera s jedne strane te da niveliše odnos uloga i dobiti na opštedruštvenom planu s druge strane. U tom kontekstu bi političko i ekonomsko tržište morali da budu direktno povezani, da deluju po principu spojenih sudova²⁸⁵. To znači da se društveni učinak političkog delovanja, u krajnoj liniji, mora iskazati kroz ekonomske trendove. Dobar zakon (donesen u političkoj sferi) se nužno odražava na učinak koji ostvaruju akteri uključeni u oblast društvenog života na koji se dati zakon odnosi (što, u krajnoj liniji ima ekonomske implikacije koje se kvantitativno lako mogu iskazati).

No, da bi bilo koje tržište normalno moglo da funkcioniše neophodno je da se ispune određeni zahtevi. Osnovne zahteve je utvrdila još klasična liberalna politička ekonomija i oni, do danas, nisu bitno osporeni a njima se podrazumeva: slobodno

²⁸⁵ O osnovnim analogijama (sličnostima) i razlikama političkog i ekonomskog tržišta rečeno je više u Miroslav Prokopijević: *Politička tržišta*, CESID, Beograd, 2002. str. 59-65.

tržište kao socijalni prostor unutar koga se nesmetano sreću ponuda i tražnja; slobodna konkurencija učesnika s obe strane i, naravno sine qua non, lična, privatna i grupna inicijativa.

Da li su ovi elementi prisutni u našem socijalnom i, naročito, političkom kontekstu? Ako bi smo pogledali glavne zakonske dokumente, odgovor bi verovatno bio da. No, po ovom osnovu bi smo afirmativan odgovor mogli dobiti na bilo koje pitanje od strateškog značaja u poslednjih pola veka (od 1945 do danas). I SFRJ i SRJ su ugradile demokratska načela u većinu svojih pravnih akata (naročito u ustave). Gore postavljeno pitanje treba preinačiti u formu: da li se između normativnog i stvarnog može staviti znak jednakosti. Da li nešto što je pravnim aktom propisano izaziva pravnu snagu, da li postoje mehanizmi kojima se mogu zaštititi proklamovana prava i slobode kako na ličnom tako i na javnom nivou, da li su u zakonska rešenja koja afirmišu demokratska načela ugrađene garancije za poštovanje i ostvarivanje istih načela?

Odgovori na ova pitanja u mnogome definišu aktuelni položaj današnje opozicije ali i realnu mogućnost približavanja Srbije Evropi i evropskim integracionim tokovima. Praktično, može se konstatovati da je od Drugog svetskog rata pa sve do 1990. Svaki pokušaj opozicionog delovanja bio proglašavan za krivično delo, kriminalnu radnju, zločin protiv naroda i države i sl. Tek se 1990. u Srbiji legalizuje politička opozicija i ona na dalje biva pravno priznata ali se dalje od toga nije otišlo. Pravno priznanje nije za sobom povlačilo i legitimnost njenog delovanja a još manje je značilo mogućnost javnog nastupa i javnog delovanja. Dovoljno je konstatovati da je vladajući režim utemeljio privredni i politički sistem (još u doba SFRJ) unutar koga je vladajuća grupacija težila da ovlada totalitetom društvenih odnosa (u oblasti privrede, politike i kulture).

Nedostatak političkog tržišta nesumnjivo vodi ili ka uspostavljanju političkog monopola ili u politički haos. Ovo je do 5. Oktobra bilo jasno vidljivo. No, da li je posle tog datuma situacija postala nešto bolja? Odgovor teško da bi mogao biti pozitivan. Nova vlast nesumnjivo nosi oreol snage koja je srušila diktatorski režim. No, da li je to dovoljno za demokratsku legitimaciju? I ovoga puta odgovor teško da bi mogao biti pozitivan. Da bi se zavredeo demokratski legitimitet potrebno je klasična liberalna načela posmatrati kao podrazumevajući situacioni okvir. Dakle, slobodno političko preduzetništvo (koje uključuje kako partijsko-politički sektor tako i civilno društvo) sa ličnom i privatnom (političkom) inicijativom, slobodna politička konkurencija (opozicija) i slobodno (političko – višepartijski sistem) tržište naprosto moraju slobodno da deluju.

No, da li su slobode političkog delovanja ideal kome se, u praksi, stvarno teži. Da li je alternativni politički stav, mimo zvaničnog tumačenja političkih prilika poželjan i prihvatljiv? Normativno i deklarativno, tu nema nikakvih dilema. No, za bilo koje ozbiljnije sociološko tumačenje mora e poći od stava da normativna regulativa i deklaracije ne moraju biti obavezujuće a još manje su stvarnost. Sociološka analiza ima za cilj da utvrdi realne društvene odnose i da spozna empirijske činjenice, te da na osnovu toga, izvede svoje zaključke.

Ako se ponovo osvrnemo na napred iznesenu tipologiju opozicionih grupacija na političkoj sceni Srbije možemo konstatovati da prvu grupaciju opozicionih stranaka, za sada, nema potrebe posebno komentarisati. One su se jasno legitimisale u periodu kada su držale vlast i veliko je pitanje zašto se neki njihovi čelnici i viđeniji funkcioneri iz Miloševićevog perioda još uvek slobodno bave politikom (ne toliko zbog same političke pripadnosti koliko zbog evidentnih zloupotreba vlasti). Međunarodna zajednica (bar kada je reč o razvijenom delu Evrope) uglavnom ima negativan stav prema ovim strankama. Praktično, svako uvećanje njihovog rejtinga (bez korekcija programskih opredeljenja) bi značilo globalno opadanje ugleda Srbije i njenu dalju marginalizaciju u evropskom okruženju. Druga grupa (proizišla iz opozicije starom sistemu a koja nije ušla u kombinatorike DOSa) je i dalje marginalna. Osim SPOa teško da se za neku od ovih partija čuje u javnosti. Naravno, može se postaviti pitanje i o političkoj ozbiljnosti većine od ovih partija. Većina se svodi na par čelnih ljudi koji, manje-više, nemaju nikakvih kontakata sa javnošću. Dakle, njihova reč se ne čuje, njihove ideje ne idu u javnost a o njihovoj konkretnoj političkoj i socijalnoj akciji nema svrhe ni raspravljati. Ono najvažnije zbog čega su uopšte i formirane – prikupljanje političke moći i uticaja - je samo davno zaboravljeni san. Treba napomenuti da su neke od tih stranaka prvih meseci, ponekad čak i prvih godina, u sredinama u kojima su delovale, imale vidan politički značaj i ugled (npr. Narodna radikalna stranka - NRS, Srpska liberalna stranka - SLS ili Srpska narodna obnova - SNO i sl.). No, danas se oni najpreciznije mogu definisati kao patuljci iz zaboravljene priče. O njima se sada može govoriti kao o likovima iz bajki ("bila jednom jedna stranka"). Dakle, iz ove ekipe, danas, jedino SPO može predstavljati iole uticajniju i ozbiljniju političku stranku, što je potvrđeno i na parlamentarnim izborima s kraja 2003. godine na kojima je SPO uspeo da povрати status parlamentarne stranke. Da li će povratiti svoj raniji ugled i moć, odnosno uticaj na biračko telo, zavisi samo od njegove unutrašnje energije i sposobnosti da se prilagodi novim vremenima. Ovu stranku je, tokom prethodnih godina obeležavalo dosta arhaičnih elemenata koji su mogli da privuku veliko biračko telo u smutnim vremenima koja su, nadam se, iza nas. Moderna vremena, koja tek dolaze, zahtevaju od političkih aktera drugačiji pristup tradiciji. Kompletna socijalna akcija mora biti usmerena ka generacijama i vremenima koje tek dolaze, a ne ka davno prošlim generacijama "slavnih predaka" i vrednostima tradicionalnog društva. Tradicija, u kontekstu evropskih integracija, predstavlja socijalnu činjenicu koju treba uvažiti u onoj meri u kojoj ne ometa razvoj i ne narušava razvoj i ne narušava kooperativne sposobnosti društva.

Za uključivanje u tokove evropskih integracija mnogo je važnije držati se proverene ekonomske i političke racionalnosti koja, po logici stvari, otvara kanale povezivanja sa svetom. Arhaični socijalni obrasci imaju smisla samo u društvima u čijoj strukturi dominiraju agrarna proizvodnja, većinsko seosko i seljačko stanovništvo, patrijarhalni tradicionalizam, autoritarni odnosi, jaka ideološka svest i sl. Savremeno industrijsko i postindustrijsko društvo, sopstvenim razvojem, ukida pomenute elemente. U socijalno-političkom smislu arhaično i lokalno idu ruku pod ruku. Moderni industrijski razvoj nužno nameće globalne obrasce proizvodnje i društvenog

života a razvojni imperativ mu je međunarodno (što podrazumeva multietničko, multikonfesionalno, multikulturno itd.) povezivanje.

Srbija se danas nalazi u procesu između modernog industrijskog i postindustrijskog društva s jedne strane i (polutradicionalnog i poluperifernog) agrarnog društva u kome je započet proces industrijalizacije koji nije uspešno priveden kraju, s druge strane²⁸⁶.

Vrednosna slika savremenog društva Srbije je opterećena, danas nefunkcionalnim, vrednostima patrijarhalnog tradicionalizma, autoritarnosti, nacionalizma i etnocentrizma, ksenofobije, verske, nacionalne i političke netolerancije (koja u pojedinim segmentima seže čak i do netrpeljivosti)²⁸⁷. Ove vrednosti su nefunkcionalne prosto zato što usporavaju i otežavaju integraciju srpskog naroda u aktuelne svetske integrativne tokove što, pre svega, za sobom povlači ekonomske i političke implikacije koje se, gledano u dugoročnoj perspektivi, odražavaju na opštu prilagođenost modernizacijskim tokovima. Kao odgovor na vrednosni sistem koji teži nacionalnom zatvaranju javljaju se političke ideje i grupacije čija je težnja da anuliraju nacionalne vrednosti i osobenosti srpskog naroda (kao da su one neuklopive u moderne tokove) te da puteve integracije u svetske tokove traže posredstvom dominantnih socijalnih i kulturnih obrazaca iz društvenih sredina koje su u ekonomskom i tehnološkom smislu daleko ispred nas a, samim tim, čija je vrednosna struktura u potpunosti saobražena sa tekovinama sada već postindustrijskog društva. Zastupnici ovih ideja su, na prvi pogled, najbliži razvijenom svetu. Međutim, za njih bi se moglo reći da su, od svih političkih grupacija, najdalji od stvarnosti savremene Srbije. Nije slučajno da neki naši autori zastupnike ovakvih ideja nazivaju misionarskom inteligencijom²⁸⁸. No, ova tip misionarstva teško da može predstavljati integracionu snagu sposobnu da poveže Srbiju sa svetom. Pre bi se reklo da se radi o onima koji nastoje da nekritički prisvoje tradiciju i sistem vrednosti jednog dela razvijenog sveta (Zapadna Evropa ili Amerika) i da je usade u naš kulturni prostor. Predstavnici ovakvog mišljenja okupljeni oko stranaka dominantno građanske orijentacije (od kojih su neke bliske i međunarodnim, stranim, fondacijama i nevladinim organizacijama koje imaju za cilj širenje ideje civilnog društva, često gube iz vida da je naše društvo opterećeno nizom unutrašnjih protivrečnosti²⁸⁹ te da, kao takvo, ne može, po skraćenom postupku, da se uklopi u životne i strukturalne obrasce tehnološki razvijenog sveta. Naprotiv, može se čak postaviti hipoteza da ovakva

²⁸⁶ Slobodan Miladinović: "Transformacija društvenih vrednosti kao deo strategije razvoja", *Tehnologija, kultura i razvoj* – 8, Beograd, 2002.

²⁸⁷ Vidi šire u Zagorka Golubović, Bora Kuzmanović, Mirjana Vasović: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Filip Višnjić, Beograd, 1995; Mladen Lazić (ur): *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj*, IDIS, Zagreb 1990.; Lj. Bačević i dr.: *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1991. str 261. M. Lazić et all. *Society in Crisis*, Filip Višnjić, Belgrade 1995.; S. Mihailović: *Deca krize*, IDN, Beograd, 1990.

²⁸⁸ Slobodan Antonić: *Nacija u strujama prošlosti: ogledi o održivosti demokratije u Srbiji*, Čigoja štampa, Beograd, 2003.

²⁸⁹ S. Miladinović: "Srbija i Crna Gora: pitanje unutrašnjih protivrečnosti i evropska integracija", *Tehnologija, kultura i razvoj* – 9, Beograd, 2003.

misionarska aktivnost predstavlja koordinatu više oko koje je moguće stvarati potencijalna žarišta socijalnih konflikata na unutrašnjem planu.

Treća grupacija zaslužuje posebnu pažnju. Ona je trenutno brojno najmanja (s tendencijom stalnog porasta). Praktično, nju, za sada, čini nekoliko stranaka, koje su se odvojila od DOSa i od kojih su posle izbora s kraja 2003. samo tri uspele da postanu parlamentarne stranke (Narodna demokratska stranka - NDS, G17+, i Socijaldemokratska partija - SDP). Po logici dešavanja na političkoj sceni, moglo bi se očekivati da, uskoro, toj grupaciji pristupi još neka ekipa iz postpetooktobarskog DOSa (što se i desilo nekim strankama gubitkom pozicija vlasti na izborima s kraja 2003. godine) ili da se vremenom, na bazi sličnih političkih stavova oformi neka nova stranka, nezavisno od DOSa. No, bez obzira kako se stvari budu kretale, treba naglasiti da upravo ova grupacija ima najveći kredibilitet i legitimitet za opoziciono demokratsko delovanje. Međutim, treba dodati, da je ova grupacija, u postpetooktobarskom periodu, ima gotovo identične probleme koje je imala demokratska opozicija pre 5. oktobra. Među najznačajnije svakako treba spomenuti medijsku blokadu koja se izražava kroz nemogućnost (ili bar otežanu mogućnost) nastupa na državnim medijima. Praktično, za nju ostaju otvoreni samo neki od nezavisnih medija. Druga teškoća je u tome što ona čini demokratsku opoziciju demokratskoj vlasti. Radi se o situaciji na koju naša politika javnost (koja je inače opterećena autoritarnom svešću) nije navikla. Vrednosna svest običnog čoveka sa naših prostora se još uvek kreće u granicama binarne logike koja priznaje samo krutu podelu na dva ekstrema: istinu-laž, dobro-zlo, crno-belo. Upravo je jedan od predstojećih zadataka ove grupacije opozicionih stranaka da razbija binarnu političku i uopšte društvenu svest običnog čoveka sa naših prostora ali i binarnu logiku političkog života i mišljenja. Mesto binarne bi trebalo da zauzme polivalentna logika koja uvažava svu raznolikost realnog društvenog života. Uostalom, da uđemo u malu lingvističku raspravu, nekada, u političkom govoru, dominantan prefiks *među* počinje da gubi značaj te se umesto njega sve češće upotrebljava prefiks sa mnogo širim značenjem – *multi*. Prefiks *multi* dobija na značaju zato što ukazuje na povezanost u različitosti, za razliku od njega prefiksa *među* implicira ostvarivanje kontakata (ograničenog broja) različitih.

Dakle, demokratska vlast ne može bez demokratske opozicije. Partije iz stare opozicije, bez političkog značaja i uticaja, sigurno ne mogu biti demokratska protivteža demokratskoj vlasti. O restlovima starog režima kao demokratskom potencijalu još uvek ne treba govoriti. Vreme će pokazati da li će i kod njih doći do raščišćavanja redova koje bi trebalo da rezultira i revidiranjem programskih načela u pravcu oslobađanja od autoritarnih i nedemokratskih obrazaca i na preorijentaciji na politiku kooperativnosti i tolerancije uz nužno distanciranje od ideja i ideologija politike rata i mržnje i ekstremnih rešenja. Dakle, ostaje treća grupacija kao realna snaga koja bi mogla uticati na ozbiljnost postupaka demokratske vlasti. Nažalost, treća grupacija je u ovom momentu još uvek fizički slaba (s izuzetkom DS koja je trenutno - posle izbora iz decembra 2003 – na pozicijama između opozicije i vlasti) da bi ostvarila veći uticaj. No, realno je očekivati, s obzirom na sporost ukupnih društvenih promena, da će njen uticaj vremenom jačati.

Realno je očekivati da će sa narednim parlamentarnim izborima doći do postepenog grupisanja bar dva jaka demokratska bloka od kojih će jedan uvek biti u poziciji da na sebe preuzme sve obaveze i odgovornosti snage na vlasti a drugi u situaciji da preuzme ulogu kvalitetne demokratski orijentisane opozicije. Iz ovoga bi trebalo da sledi puna afirmacija političkog tržišta. Ova dva bloka bi trebalo da se formiraju od stranaka iz iste političke porodice, od programsko-ideološki srodnih grupacija. Realno je očekivati da će ugaoni kamen ovih blokova biti DS i DSS (uz ogradu da su u politici moguće sve varijante zavisno od trenutne konjunktura). Ostatci starog režima bi trebalo, ako je verovati istorijskoj logici, da se svedu na ekstremne grupacije malog obima i uticaja, kakve su prisutne, manje više, u svim demokratski ustrojenim sistemima. Ovo tim pre jer se politička javnost (ako se u našim uslovima o njoj uopšte može govoriti) zasitila ekonomske krize, ratova, nacionalnih frustracija, velikih vođa i sitnih duša koje u njima čuče, "mudre politike" koja vodi u sunovrat, ekstremizma svake vrste, jednom rečju nemaštine i bednog života. Mera uspešnosti sadašnje i svake naredne politike će biti kvalitet promena koji se, pre svega, vidi u poboljšanju životnog standarda i kvaliteta svakodnevnog života. Alternativa demokratskoj vlasti ne mogu biti oni koji su u prethodnom periodu pokazali političku sterilnosti, još manje oni koji su nas vodili u sunovrat.

Međutim, može se postaviti pitanje koliko je ovakva razvojna dinamika realno ostvariva u dogledno vreme. Poslednji izbori s kraja 2003. godine su pokazale znake konsolidovanja upravo onih stranaka koje su dominirale političkom scenom pre 5. oktobra 2000. godine, posebno SRS koja se pokazala kao pojedinačno najuticajnija stranka u biračkom telu. Njen uspeh je potencijalna pretnja nastavku demokratskih reformi i uključivanju Srbije u evropske integracione tokove. Može se pretpostaviti da će bliža budućnost Srbije i mogućnost njenog uključivanja u evropske integracione procese upravo zavisiti od spremnosti ove grupacije da se distancira od politike koju je vodila pre 5. oktobra 2000. godine i njene sposobnosti da se preстрои na evidentno demokratski kolosek i, naravno, od spremnosti međunarodne zajednice da prihvati moguće prestrojavanje.

UDK 323.153.159.923+321.7
316.72:321.7

Branislav Stevanović
Filozofski fakultet
Niš

ETNIČKI KARAKTER, NACIONALNE POLITIČKE KULTURE I SPREMNOST ZA DEMOKRATIJU*

Rezime

U radu se zastupa stanovište da tzv. "nacionalni karakter" zasigurno postoji, što u prvom redu potvrđuju etničke grupe u rasejanju: mnoge od njih su neopozivo tradicionalne u svojim orijentacijama. Ipak, odnosi između kulture, politike i države nisu dati jednom za svagda, već su konstruisani u društvenoj praksi. Stoga i one države koje nemaju sve kulturne pretpostavke za demokratiju, mogu da dosegnu visok nivo političke razvijenosti. Jer, danas nema nijedne demokratske zemlje koja je započela sa demokratskim promenama bez prisustva jake autoritarne tradicije iz njene prošlosti.

Ključne reči: etnički karakter, kultura, politika, država, demokratija

ETHNIC CHARACTER, NATIONAL POLITICAL CULTURES AND READINESS FOR DEMOCRACY

Summary

This paper argue that so-called "national character" truly exists – which is primary confirmed by ethnic groups in Diaspora: many of them are irrevocable traditional in orientations. Still, relations between culture, politics and nation are not givens but are constructed in social practice. So, even the countries whose lacks some of the cultural preconditions of democracy could reach high level of political development. At least, there is no today's democratic country whose entered democratic transformations without presence of strong authoritarian tradition from its past.

Key Words: Ethnic Character, Culture, Politics, Nation, Democracy

U radu se zastupa stanovište da tzv. "nacionalni karakter" zasigurno postoji, što u prvom redu potvrđuju etničke grupe u rasejanju: mnoge od njih su neopozivo tradicionalne u svojim orijentacijama. Ipak, odnosi između kulture, politike i države nisu dati jednom za svagda, već su konstruisani u društvenoj praksi. Stoga i one države

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

koje nemaju sve kulturne pretpostavke za demokratiju, mogu da dosegnu visok nivo političke razvijenosti. Jer, danas nema nijedne demokratske zemlje koja je započela sa demokratskim promenama bez prisustva jake autoritarne tradicije iz njene prošlosti.

Pitanje preovlađujuće političke kulture unutar jednog društva (ili nacije) neodvojivo je povezano sa nekim njoj srodnim a po obimu širim kategorijama poput "nacionalnog" ili pak "društvenog karaktera". Jedino uz pomoć te veze se može objasniti činjenica da neke političke zajednice na približno jednakom stepenu društveno-ekonomskog razvoja i sličnih političkih uređenja, imaju ponekad čak veoma različite političke kulture. Tako se, na primer, političke kulture zemalja Zapadne Evrope umnogome razlikuju od svojih pandana u Severnoj Americi ili u Japanu. Rečju, već formirana politička kultura deluje postojano, snažno gravitirajući ka pojmu "narodne duše", odnosno "karakterologiji" (pojedinih) naroda koju je iznedrila nekadašnja, najpre hvaljena a zatim žestoko osporavana i na kraju, ukinuta, etnopsihologija, ili "psihologija naroda", o kojoj R. Supek s pravom piše sledeće: "Psihologija naroda nikla je na osnovama konzervativnog romantizma, od kojeg je preuzela shvaćanje da narodi imaju svoju zasebnu psihologiju koja proizlazi iz njihove etničke prirode kao nešto svojevrsno i zatvoreno prema utjecajima općeg kulturnog razvoja."²⁹⁰ Akademskom likvidacijom etnopsihologije kao posebne naučne discipline, međutim, nije nestao i osnovni predmet njenog proučavanja. Kako god ga nazivali i ma koliko (malo) uvažavali, nešto nalik "duhu" ili "duši naroda", nesumnjivo postoji, i to barem onoliko koliko postoje i drugi oblici kolektivne svesti. Ne bez razloga, svojevremeno je jedan od klasika sociološke misli, E. Dirkem, odredio kolektivnu svest per se kao manje-više posebnu i nezavisnu od pojedinačnih svesti. Sagledavajući društvene pojave kao pre svega, kolektivno-psihičke tvorevine, Dirkem je smatrao da se njihovo ishodište nalazi u načinu kolektivnog ponašanja i mišljenja. Sva istorijska proučavanja ljudske društvenosti i kulture, svedoče o zaključku do kojeg je došao ovaj autor: "Kolektivni život nije nastao iz individualnog života, nego je, naprotiv, ovaj drugi nastao iz prvoga."²⁹¹ Ako je to tako, nema razloga sumnjati da kolektivni duh, kao oblik kolektivne svesti, postoji i u formi narodnog duha ili nacionalnog karaktera. Razume se, postojanje bilo kakve kolektivne svesti nikada nije u potpunosti nezavisno od individualnih svesti pojedinaca, jer su ove zapravo jedini realni nosioci onih "nadličnih mentalnih tvorevina" koje i čine kolektivnu svest. Kao i između mnogih drugih pojava koje se odlikuju uzajamnošću, odnos između individualne i kolektivne psihe je - uzorno dijalektički, što znači da dolazi do ukrštanja, prožimanja i međusobnog uslovljavanja njihovih realnosti. Od K. G. Junga naovamo, i u oblasti proučavanja individualne psihologije, postalo je jasno ono što su još antički logičari odlično znali - "opšte" nije samo prost zbir pojedinačnog već i postoji kroz pojedinačno. Stoga sadržaji individualne psihe sadrže kao svoju pretpostavku kolektivno arhaisko psihičko nasleđe, svojevrsni kolektivno-psihološki a priori ispoljen

²⁹⁰ Rudi Supek, *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd, 1973, str. 133.

²⁹¹ Emil Dirkem, *O podeli društvenog rada*, Prosveta, Beograd, 1972, str. 282.

u univerzalnim simbolima i arhetipovima, odnosno kolektivnom nesvesnom.²⁹² Posmatrani i sami u dijalektičkoj vezi, kolektivno nesvesno i kolektivna svest, predstavljaju važne konstitutivne činioce individualnih psiha, dok zajedničke predstave ovih drugih svedoče o suštinskoj (i sudbinskoj) pripadnosti bilo kog pojedinca određenoj zajednici.

Iz ove očite kolektivne nad-determinacije individualne psihe, naravno, ne sme se jednostrano zaključiti da je čovek posvuda i u potpunosti okovan vladajućim ili pak tradicionalnim “kolektivnim predstavama”. Konstatacija da čovek ne može da egzistira bez nekog kolektiviteta (izvan i u sebi), ne sme ići dalje od činjenice da je socijabilnost nužan ali, po svemu sudeći, ne i dovoljan uslov njegove egzistencije. Iako društvenost predstavlja neophodan uslov svake pojedinačne egzistencije, bilo bi krajnje nategnuto tvrditi da pojedinci žive *za* društvo; iako poređenje ovog tipa nije baš najprimerenije, za normalan ljudski život neophodni su, takođe, i kiseonik, voda, hrana, odeća, etc, pa se ipak niko ozbiljan nije usudio da tvrdi da ljudska individua egzistira da bi udisala vazduh, jela hranu, pila, oblačila se i sl. To pogotovo važi za čoveka modernog, demokratizovanog doba, za čije se “ja-hoću” (Hegel) nikako ne bi moglo reći da u potpunosti živi *za* zajednicu, iako živi *u* njoj. Za njega su društvo i društvenost, pre svega, oznake za grupu pojedinačnih ljudi koji, ujedno, jedini mogu biti nosioci delatnog života. Čak i kod samog Junga, poniranje do u dubine individualne psihe, nema za cilj podređivanje ovom ili onom arhajsom kulturnom nasleđu, već se – “pravi zadatak pojedinca sastoji u tome da dosegne stepen razlikovanja od svake druge osobe i da stane na svoje noge. Svako poistovećivanje sa kolektivom, kao što su članstvo u organizacijama, podržavanje raznih “izama”, i slično, kosi se sa ispunjenjem ovog zadatka.”²⁹³

U ovom traganju pojedinaca za samim sobom i sopstvenom “unutrašnjom mnogostrukošću” (Jung), međutim, veliku ulogu imaju i opšta značenja utisnuta u same temelje kolektivnog kulturnog iskustva, pa i one crte njihovih ličnosti koje se mogu podvesti pod pojam društvenog ili pak nacionalnog karaktera. Ko smatra apsolutno drugačije, nalazi se u direktnom sukobu ne samo sa (opravdano) kritikovanom “etnopsihologijom” ili sa Jungovima “arhetipovima”, već i sa humanističkom koncepcijom o univerzalnosti, prioritetu i nezavisnosti izvesnih, “supstancijalnih” opštih pojmova u odnosu na konkretne vidove njihovog ispoljavanja. Pitanje o *statusu opštih pojmova* kao nosiocima *kvalitativnih* svojstava, se,

²⁹² “Arhetipovi, koji prethode svesti i koji je uslovljavaju, javljaju se u ulozi koju doista imaju u stvarnosti: kao a priori gradivni oblici stvari od kojih se sastoji svest. Oni ni na koji način ne reprezentuju suštinu stvari po sebi, već pre oblike u kojima stvari mogu da budu primećene i pojmljene. Osobitom prirodom opažanja ne upravljaju, naravno, samo arhetipovi. Oni jedino predstavljaju zajedničku komponentu opažanja.” (Karl Gustav Jung, *Sećanja, snovi, razmišljanja*, Atos, Beograd, s.a, str. 342.)

²⁹³ “Može biti da ni u jednom ruhu, obličju, obliku življenja, načinu postojanja ili običaju koje mu život nudi čovek ne nalazi ono za čim osobito žudi. Nastaviće da korača sam i da sam sebi bude društvo. Imaće ulogu sopstvene grupe, koja se sastoji od raznolikih mišljenja i težnji – a one ne moraju nužno da se kreću u istom pravcu. Biće, zapravo, u zavadi sa samim sobom, i naći će se na velikoj muči kako da objedini svoju sopstvenu mnogostrukost u cilju ispunjenja jedinstvenog dela. Čak iako je spolja zaštićen društvenim oblicima prelaznog stadijuma, neće moći da nađe nikakvu odbranu protiv svoje unutarnje mnogostrukosti.” (Karl Gustav Jung, *ibid*, str.338)

zapravo, nalazi u samom centru filozofske i demokratske misli, i tako bi trebalo da je i nadalje. I ma koliko u njima videli nekakve “metafizičke konstrukcije”, svaki pokušaj razlaganja značenja opštih pojmova, odnosno, njihovog rastvaranja u pojedinačnim operacijama, zasigurno završava – neuspehom. Ovo prethodno, naprosto, nije moguće, jer tzv. “univerzalije” nisu samo vrednosni pojmovi koji usmeravaju ljudsku praksu, već, kako kaže H. Markuze (H. Marcuse), i – “primarni elementi iskustva – općenitosti ne kao filozofski pojmovi, već upravo kao svojstva svijeta s kojim je čovjek svakodnevno konfrontiran.”²⁹⁴ Rečju, pojedinačne stvari, pojave i događaji se pojavljuju kao slučajevi i delovi u opštoj konfiguraciji od koje su neodvojivi. One i postoje samo na osnovi onog “opšteg” koje je konkretna osnova na kojoj pojedinačno nastaje, egzistira i prolazi. Strukturu te osnove čine opšti pojmovi poput boje, oblika, gustine, tvrdoće ili mekoće, svetla ili tame, pokreta ili mirovanja. “U tom smislu opće oblikuje “materijal” svijeta.”²⁹⁵ Supstancijalni opšti pojmovi, dakle, smeraju na kvalitete koji nadmašuju svako pojedinačno iskustvo i istovremeno opstaju u svesti, i to ne kao puki produkti mašte niti kao logičnije mogućnosti, već pre svega, kao “građa” iz koje je satkan sav naš ljudski svet. “Nijedan snijeg nije čisto bijel, nijedna okrutna zvijer ili čovjek, nije sva okrutnost koju čovjek poznaje - poznaje kao gotovo neumornu silu u povijesti i imaginaciji.”²⁹⁶ Svako konkretno biće je, stoga, nepotpuna realizacija samog sebe, i otud, predmet promene ka sopstvenoj “istinskijoj realnosti”, koju upravo nagoveštavaju opšti pojmovi. Humanistička misao mora da insistira na kritičkoj napetosti između onog “jeste” i “treba”, u smislu u kojem je specifični *idealizam* primeren svakoj filozofskoj misli (Hegel). Na taj način, recimo, (opšti) pojmovi lepote i slobode pored svog individualno-psihološkog značenja, obuhvataju i svu lepotu i slobodu koja još nije postignuta, i ne mogu se svoditi na sopstveni *concretum* koji je uvek istorijski uposebljen. I filozofski pojam “čoveka”, takođe, ujedno i objašnjava i “cilja” na potpuno razvijene ljudske sposobnosti – one koje čine njegova distinktivna obeležja. On je, istovremeno, i istorijski i transistorijski, jer konkretnog čoveka posmatra u svetlu njegovih mogućnosti, pa samim tim i u svetlu njegove stvarne ograničenosti za ono izvorno “ljudsko”, tj. humano. Ova kritička usmerenost saznanja i filozofije per se, koja se zahvaljuje opštim pojmovima, razume se, ima suštinski značaj za sve nauke o čoveku.

Ipak, većina nekadašnjih istraživača “nacionalnog karaktera” nije imala na umu ovo (kategorijalno, supstancijalno ili formativno) značenje opštih pojmova i značenja, pa je njegovu specifičnost objašnjavala na parcijalan način, na pr. isticanjem genetsko-rasnih, geografsko-klimatskih ili kulturno-istorijskih faktora. Mentalne karakteristike pojedinih naroda, najčešće su posmatrane u korelaciji sa geografskom sredinom u kojoj su živeli, fizičko-antropološkim osobinama njihovih pripadnika i određenim istorijskim i kulturnim okolnostima. Prenaglašavanje samo jednog od pomenutih faktora, razume se, dovodilo je do različitih kvazi-naučnih rezultata i (uzaludnih)

²⁹⁴ Herbert Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, Veselin Masleša, Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. 197.

²⁹⁵ Herbert Marcuse, *ibid*, str. 198.

²⁹⁶ Herbert Marcuse, *ibid*, str. 199-200.

pokušaja utvrđivanja “nepromenljivih” mentalnih crta ovog ili onog naroda.²⁹⁷ Posmatrani iz savremene perspektive, rezultati etnopsihologije pokazuju se u najmanju ruku kao nedovoljno naučni, ako već ne i potpuno promašeni, što je, ponovimo, svojevremeno i dovelo do njene osude i akademskog ukidanja. Prepoznavanje nacionalnog karaktera ili tipskog ponašanja pripadnika jedne nacije, takođe, često je išlo ruku pod ruku sa *etnocentrizmom*, sa predrasudama i stereotipima prema drugim nacionalnim kolektivitetima, kojima su se, po pravilu, pripisivale znatno nepovoljnije karakterne osobine.²⁹⁸ Odvelo bi nas u preveliku opširnost ako bi na ovom mestu pristupili nabranjanju svih onih mislilaca koji su u sopstvenoj etnocentričkoj ekstazi, “dokazivali” ili “objavljivali” superiornost svoje nacije. Dovoljno je ovom prilikom primetiti da su na obogotvorenju sopstvenog naroda predano radili i neki zaista vrhunski stvaraoci, poput F. M. Dostojevskog, koji je u *Zlim Dusima*, kroz misli jednog svog junaka, pristupio pravoj apoteozii ruskog naroda.²⁹⁹

Ono što se, međutim, u vezi s etnocentrizmom mora posebno naglasiti je da razlozi za divinizaciju sopstvenog naroda, leže mnogo dublje nego li u nečijim (individualnim) patološkim zlim namerama za nipodaštavanjem drugih nacija. Odgovornost je u ovom slučaju sasvim *kolektivne provenijencije* - sami kolektiviteti “po sebi”, uzvisuju svoju prošlost i smatraju se za “izabrane” društvene grupe. Kako tvrdi N. Rot – “pripadnici grupe ocenjuju se i osećaju kao bliski, a svi oni koji ne pripadaju grupi doživljavaju se, bar po nekim karakteristikama, kao drugačiji i kao stranci. Iako lojalnost prema vlastitoj grupi ne mora nužno da bude praćena neprijateljstvom prema drugim grupama, ipak uvek postoji drugačiji odnos prema pripadnicima drugih grupa nego prema pripadnicima vlastite grupe.”³⁰⁰ Iz tog razloga, u bukvalno svakoj etničkoj grupi (ukoliko o njoj govorimo), koliko god ona bila brojčano mala, postoji tendencija ka samodivinizaciji i sakralizaciji sopstvenog porekla ili povesnog “poslanstva”. Zapanjujuće je, a ponekad čak i smešno, primetiti koliko svaki narod, ma koliko bio inferioran, utvrđuje za sebe specijalan status izrazima svetosti. Svaki narod je za sebe “izabran” i “posvećen” da sopstvenim vrlinama ili božanskim providenjem, bude

²⁹⁷ “Pokušaj da se crte pojedinih naroda izvedu iz konfiguracije tla dovodi do raznih protivurječnosti. Tako neki autori, povodeći se za tom teorijom, pripisuju stepi rusku aristokraciju i apsolutizam, dok istovremeno kod Mađara ona predstavlja izvor hrabrosti i iskrenosti ili ljubavi prema slobodi. Neki smatraju da stepa uvjetuje sanjarski karakter, a drugi opet temperament toliko svojstven Mađarima.” (Rudi Supek, *ibid*, str. 138.)

²⁹⁸ Strah od pomenutog etnocentrizma, po svemu sudeći, navodi i F. Fukujamu da kaže da - “u savremenom svetu nije prihvatljivo govoriti o “nacionalnom karakteru”: za takve generalizacije povodom etičkih navika naroda kaže se da su “naučno” nemejljive i da su sklone prihvatanju stereotipa i zloupotrebama kada se zasnivaju, a to je često slučaj, na anegdotskoj evidenciji. Generalizacije o nacionalnom karakteru suprotstavljene su relativističkom i egalitarnom duhu našeg vremena, zato što one gotovo uvek implicitno sadrže vrednosne sudove o relativnoj vrednosti kulture koja je u pitanju. Niko ne voli da mu se kaže da njegova kultura promovise lenjost i besčašće; i zaista, takvi stavovi su pogodni za znatne zloupotrebe.” (Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997, str. 240.)

²⁹⁹ “Ako veliki narod ne vjeruje da je istina jedino u njemu (samo tako: u njemu i isključivo u njemu), ako on ne vjeruje da je on sposoban i da je pozvan da svojom istinom sve uskrсне i spasi, onda se on brzo pretvara u etnografsko gradivo, a ne u veliki narod. ... Jedini narod “bogonosac” - to je ruski narod.”; u: F. M. Dostojevski, *Zli dusi*, Otokar Keršovani, Rijeka - Matica Hrvatska, Zagreb, 1964, str. 294.

³⁰⁰ Nikola Rot, *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1994, str. 397.

iznad svih drugih naroda ili da njima gospodari. Kako je primetio još M. Veber, ideja o “izabranom narodu”, krije se u pozadini svih etničkih suprotnosti, a stekla je popularnost jer na nju može u jednakoj meri pretendovati svaki od pripadnika grupa koje se međusobno preziru.³⁰¹ Radi se, dakako, o “popularnosti” koja je ne samo data već i *zadata*, tj. postulirana kao *conditio sine qua non* postojanja, odnosno, identiteta svake zajednice – pa i one etničke; njeni izvori nalaze se u dubljim naslagama kolektivno nesvesnog, i tu moralisanje i kritika ne mogu ništa promeniti. Uzvisivanje sopstvene društvene grupe, uz isključivanje svih ostalih grupa, predstavlja neku vrstu osnovne socio-kulturne norme, kojoj sve ostale norme moraju biti podređene i koju njeni pripadnici usvajaju nužno, tj. kao nešto što se samo po sebi razume. Ljudi i društvene grupe definišu sami sebe po onom što ih čini drugačijim od ostalih, ili – kako danas kaže S. Huntington (Huntington) – “Ljudi svoj identitet određuju po onome što nisu”.³⁰² Nema, dakle, ničeg slučajnog u tome što su od davnina Nemci verovali da imaju izvorno božansko poreklo, (kao, uostalom, i Francuzi i Englezi i mnogi drugi), Jevreji sebe smatrali “odabranim narodom”, Rusi “bogonošcem”, dok mnogi današnji Amerikanci svoju državu smatraju “Izraelom našeg doba” i sl. Po identičnoj logici, svaka politička zajednica pokazuje tendenciju obogotvorenja sopstvene prošlosti, koja, *per definitionem*, mora biti “slavna”, “zlatna” ili pak, “uzvišeno-tragična”, jer u suprotnom ne bi ni bila zapamćena u kolektivnoj memoriji njenih građana. Posvećenje sopstvene nacije i sva nacionalna mistika postoji, pre i iznad svega, kao apriorni uslov da bi se kolektivni život učinio mogućim a egzistencijalni problemi učinili delom jedinstvene zajedničke “sudbine”. Nacionalna idolatrija, poput svih drugih mitskih proizvoda, nije sagrađena na racionalnim premisama, već joj je prvenstveni interes da trasira budućnost koja bi bila što manje nesigurna. To što su preci najčešće izmišljeni a njihovi potomci gotovo sve pre nego direktni naslednici jedne etnički čiste grupe, nije važno – važna je *vera* u istorijski i duhovni kontinuitet a ona, kako se zna, ne podleže pravilima naučnog dokazivanja. Čak i kada nacija postane gotovo prava religiozna tvorevina, a to se u prošlosti zaista često dešavalo, ne sme se smetnuti s uma činjenica da je izvesna apoteoza nacije, uz, najčešće, obilato korišćenje stereotipa i predrasuda – samorazumljiva i nužna pojava, bez koje nema ni same nacije. Predrasude, tvrdi R. Supek – “ne služe samo privatnim ili ličnim ciljevima, nego i društvenim ili kolektivnim, kad se na osnovu njih povećava društvena solidarnost u odnosu na neku drugu socijalnu ili etničku grupu, ili kad se mobilizira pomoću njih borbeni entuzijazam u cilju nekih ratničkih poduhvata.”³⁰³ Za E. Siorana, pak, predrasuda je “organska činjenica”, sama po sebi lažna, ali izgrađivana i prenošena tokom generacija, pa je se narodi ne mogu otarasiti nekažnjeno. Pomenuti autor ide čak toliko daleko da tvrdi da se narod koji bez obzira odbacuje svoje predrasude, odriče malo-pomalo i samog sebe, dok mu u jednom trenutku, ne ostane više ništa čega bi se mogao odreći:

³⁰¹ Maks Veber, *Odnosi u etničkim zajednicama, Privreda i društvo I*, Prosveta, beograd, 1976, str. 330.

³⁰² Semjuel Huntington, *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000, str. 73.

³⁰³ Rudi Supek, *ibid*, str. 77.

“Trajanje i postojanost jedne zajednice poklapaju se sa trajanjem i postojanošću njegovih predrasuda”³⁰⁴ – smelo zaključuje Sioran.

Iskaz o tome kako sve pojedine nacije neizostavno divinizuju same sebe (i to na jedini mogući način – na račun drugih), moguće je dokazivati na najrazličitijim primerima, pa i na onim koji retko kada postaju predmetom ozbiljnih naučnih analiza. Jedan od naročitih primera etničkog ekskluzivizma je i tvrdokorno opstojanje *viceva* zasnovanih na stereotipima o nacionalnoj superiornosti, sa kojima se svi ljudi sveta susreću već u najranijem periodu svog života. Svi oni počinju izvesnim nabranjanjem pripadnika različitih nacija (u stilu “sreli se: Srbin, Englez, Francuz ...”), a završavaju se katastrofalno po ljude drugih nacionalnosti.³⁰⁵ Etnocentrizam, koji je po značenju gotovo istovetan sa “tribalizmom” odnosno, plemenskom svešću tzv. primitivnih zajednica, dakle, počiva na dubljim mehanizmima društvene identifikacije čije poreklo nije iskustvenog, već apriornog i, ništa manje, nagonско-afektivnog karaktera. On je povezan sa imperativima, manje ili više čvrste, *unutargrupne identifikacije*, koja je svojstvena svakom obliku ljudskog zajedništva i kulture, i koju je, stoga - nemoguće izbeći. Kako ističe kulturolog K. Đordano – “naša sopstvena istorija i etnologija nam kazuju da su kolektivne misaone predstave svakog društva uvek obeležene jasnim etnocentrizmom: sopstvene slike uvek se odlikuju pozitivnom konotacijom, dok slike o drugima, tj. o strancima, gotovo bez izuzetka sadrže stigmatizaciju onog “drugog””.³⁰⁶ Shvaćena kao neophodnost, unutargrupna identifikacija “sama po sebi”, dakle, nije ni dobra ni loša – loši su samo neki njeni ekstremni izdanci, poput rasizma, naci-fašizma, šovinizma i sl. Ona jednostavno znači da osećanje pripadnosti nekoj grupi, neizostavno uključuje osećanje manjeg ili većeg animoziteta prema svim drugim grupama, koje s onom prethodnom stoje u bilo kakvom (potencijalnom ili stvarnom) takmičarskom odnosu. Lojalnost prema sopstvenoj grupi, ima svoj “spoljašnji” produžetak u, makar i simboličnom, antagonizmu prema svim drugim grupama, tj. pojedinac i ne može biti u pravom smislu pripadnik jedne grupe, ukoliko se ne suprotstavlja nekoj drugoj grupi. Jednostavno – kako tvrdi Hantington – “mi znamo ko smo samo kada znamo ko nismo i, često, kada znamo protiv koga smo.”³⁰⁷ Ovdje se ne radi o poznatoj mitskoj figuri “neprijatelja sa velikim N”, tj. o nekakvom “izmišljanju zajedničkog neprijatelja” (kojem redovno pribegavaju nacional-šovinistički mitomani), već o psihološkoj primarnosti unutargrupnog pripadanja, o osećaju pripadništva nečemu čemu, barem minimalna, antipatija prema drugim grupama

³⁰⁴ Emil M. Sioran, *Kratak pregled raspadanja*, Matica srpska, Novi Sad, 1972, str. 155.

³⁰⁵ U srpskoj varijanti ovih viceva, Englezi, Francuzi i Nemci su redovno glupi, naivni, ružni, seksualno manje potentni i sl., dok su u francuskoj, engleskoj ili nemačkoj verziji takvi svi osim Francuza, Engleza ili Nemaca. Čak i onda kada se u takvim vicevima navodno “ismeva” neka sopstvena nacionalna osobenost, uz pomoć njih se vešto krijumčari skriveno “naravoučenje” da je takva osobina, u stvari, superiornija u odnosu na neke - inače besprekorne karakteristike pripadnika drugih nacija. Kako ističe Ž. Trebješanin, “etnocentrički vicevi doprinose osećanju superiornosti u odnosu na rivalsko pleme, oblast ili naciju i time se učvršćuje osećanje pripadnosti grupi i etničkog identiteta. “Drugi” su glupi, niski, primitivni, lukavi, a “mi” smo dovitljiviji, mudri, kulturni, čovečni itd.” (Žarko Trebješanin, *Politika i duša*, Vreme knjige, Beograd, 1995, str. 53.)

³⁰⁶ Kristijan Đordano, *Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001, str. 9.

³⁰⁷ Semjuel Hantington, *ibid*, str. 28.

predstavlja pravi – strukturni preduslov. Uključivanje u jednu grupu nužno se povezuje sa isključivanjem iz neke druge slične grupe, i ta se društvena zakonitost ne može isključiti ili “negirati”. Eventualni prigovor da je prethodni stav isuviše rigidan, da inklinira socijal-darvinizmu, po svoj prilici, nije na mestu. Ovdje se ne zastupa teza da pripadanje jednoj grupi, nužno uključuje neprijateljske stavove prema svim drugim grupama. Odnosi između grupa ne moraju da budu otvoreno neprijateljski, ali se izvestan stepen netrpeljivosti i “napetosti” između njih podrazumeva, i to taman u onoj meri koja je potrebna da bi se te grupe uopšte razlikovale. To, razume se, ne važi za odnose između svih mogućih društvenih grupa, na pr. između grupe ribolovaca i neke folklorne družine, koje mogu sasvim mirno koegzistirati čak bez ikakve svesti o uzajamnom postojanju, već samo na one koje su u nekom bitnom smislu konkurentske, a pritom, i od šireg životnog značaja. Ovdje imamo na umu one društvene grupe koje izražavaju neke opštije interese, one sa kojima se relativno lako može identifikovati veliki broj ljudi, a to su u modernom društvu, pre svih nacije i države, ali i pojedine klase, slojevi, profesije etc. Identifikacije pojedinaca sa njima su od naročite važnosti, jer samo te društvene grupe mogu indukovati one najdublje porive koji čoveka u potpunosti izjednačuju sa kolektivom čiji je deo, porive koji su sposobni podstaći najdublje nagonsko-afektivne tendencije unutar-grupnog povezivanja s jedne, i inter-grupnog suprotstavljanja, s druge strane. Sagledan u tom svetlu, etnocentrizam, zapravo samo simbolički prenaplašava iskonske potrebe jedne etničke grupe za samoodržanjem, koje imaju jak biološki koren (tzv. “gregarni motiv”). Prema tome, pre “narcizma *malih* razlika”, o kojima je govorio otac Psihoanalize S. Frojd, postoji i “narcizam *samih* razlika”, tj. *zajednica* “kao takvih”, kao i njihov “duh” koji je nedeljiv i zajednički za sve njihove pripadnike. “Budući da nijedan čovjek ne živi sam za sebe, već je mnogim nitima vezan uz društvo i stoga po prirodi društveno biće, to nitko ne živi bez prilagodbe na društvo. Zato *duh zajednice* nije samo nešto pozitivno, već je i *nužno*. Bez njega bi se raspala država a također i neka manja zajednica. Duh zajednice – ili u okviru čitavog naroda – *nacionalna svijest* stoji u interesu naroda, pod pretpostavkom da odgovarajuća država primjećuje interese toga naroda”³⁰⁸ – zaključuje R. Supek (kurziv B. S.).

Iz svih dosad pomenutih razloga, bilo kakvi pređašnji neuspesi i sporni rezultati u istraživanju “nacionalnog duha” ili karaktera, ne mogu dovesti u pitanje naučni interes za njegovim istraživanjem; nacionalni karakter evidentno postoji i ima veliki uticaj na društvena i politička zbivanja. Da on postoji, rečito potvrđuje i činjenica da etničke grupe u rasejanju gotovo po pravilu ispoljavaju, odnosno ponavljaju karakteristike svojih matičnih etničkih zajednica. B. Tadić, primećuje da “... Amerikanci irskog porijekla u natprosječnim procentima izlaze na izbore, oponašajući tako mentalitet Iraca u Irskoj koji su poznati po velikom odzivu građana na izborima. Naprotiv, Amerikanci italijanskog porijekla imaju manje učešće na izborima i drugim političkim aktivnostima, što opet odgovara mentalitetu Italijana naročito u južnom dijelu zemlje i na Siciliji. Zna se da Albanci svuda u svijetu imaju visoke stope nataliteta, a Mađari – visoke stope samoubistva (Albanija ima najviši natalitet u Evropi,

³⁰⁸ Rudi Supek, *ibid*, str. 161-162.

a Mađarska opet najvišu stopu samoubistva). Japanci se, opet, svuda u svijetu odlikuju izvanrednom radnom disciplinom.”³⁰⁹ Razume se, ni same nacije, kao osobene društvene grupe, nisu “iscrple” sve svoje istorijske mogućnosti. Do tog zaključka došao je i ortodokсни marksista S. Majstorović, kada je svojevremeno istraživao “kulturni pluralizam” savremenog sveta – konstatujući da nema ni naučnih ni praktičnih dokaza o “istorijskoj izivljenosti” nacija.³¹⁰ O tvrdokornosti i postojanosti onoga što označava kategorija *nacionalnog karaktera*, pak, rečito svedoče i licemerni navodi nekih od vodećih teoretičara-ideologa u nekadašnjoj SFRJ, čija je zvanična ideologija, podsetimo se, ono “nacionalno” uvek stavljala iza “klasnog” – sve do krvavog razrešenja ove ideološke zavrzlake u versko-etničkom građanskom ratu tokom prve polovine 90-tih godina prošlog veka.³¹¹ Na kraju, ko bi se danas, u jeku tzv. *etničkog revivala*, usudio da ospori nesumnjivu činjenicu da se narodi međusobno razlikuju i po specifičnim etnopsihološkim osobinama koje možemo nazvati nacionalnim mentalitetom, karakterom i sl? Takvo osporavanje bilo bi naučno neprihvatljivo, iz kog razloga valja podržati neke aktualne pokušaje *obnavljanja* “etnopsihologije” u nas – koja bi na jedan nov (politički i ideološko nekompromitovan) način pristupila utvrđivanju karakternih osobina pojedinih nacija ili političkih zajednica.³¹² To bi, naravno, bilo moguće uz mnogo veću objektivnost u

³⁰⁹ Božidar Tadić, *Etničke zajednice i međuetnički sukobi*, CID, Podgorica, 1999, str. 29.

³¹⁰ “Sasvim suprotno, navedeni primeri pokazuju da su one (nacije - B. S.) još daleko od stapanja i iščezavanja sa istorijske scene, kao i da još uvek predstavljaju značajan oblik podsticanja, grupisanja i pokretanja proizvodnih, političkih i kulturnih mogućnosti ljudi.” (Stevan Majstorović, *U traganju za identitetom*, Slovo ljubve, Prosveta, Beograd, 1979, str. 326.)

³¹¹ Tako na primer, N. Pašić u elemente koje čine društveno biće nacije ubraja zajednički jezik, etničku povezanost i jedinstvo teritorije, ali i sve ono što se naziva “psihološkim elementom” ili istorijskom tradicijom, znači zajednicu istorijske sudbine i svest o tom zajedništvu. Formira se, tvrdi Pašić, tokom vremena određena svest o zajednici istorijske sudbine, pa čak stvaraju i posebni socio-psihološki tipovi na osnovu elementa zajedničkog u karakteru i u psihičkoj konstituciji ljudi koji pripadaju određenoj nacionalnoj zajednici. (Najdan Pašić: *Istorijski i savremeni aspekti nacionalnog pitanja*, *Savremenost*, br. 4/1976, Novi Sad, str. 125; navedeno prema: Dušan Ičević: *Nacionalna kultura i kultura nacije*, IRO “Partizanska knjiga” - Ljubljana, OOUR IPD - Beograd, Beograd, 1984, str. 22.) Poznati “kritičar nacionalizma” Stipe Šuvar, još direktnije definiše nacionalni karakter kao zbir osobina, postupaka, reakcija svojstvenih pripadnicima jedne nacije, jer, uprkos difuzije kulturnih tekovina, svaka etnička zajednica poseduje specifičnosti kulturne tradicije, pa se u običajima i vrednostima javljaju njene životne posebnosti, izražava istorijska sudbina i poseban “etnički (nacionalni) karakter”. (Stipe Šuvar: *Nacionalno i nacionalističko*, Marksistički centar, Split, 1974, str. 26; navedeno prema: Dušan Ičević, *ibid*, str. 22.) Čak i E. Kardelj, naoko sporeći se sa teorijama o naciji kao izrazu nacionalnog karaktera i zajedničke kulture, piše da je “duhovni karakter” jedan od bitnih elemenata za definisanje nacije, uz zajedničku kulturnu prošlost. Svi “ideolozi” koji su oblikovali duh i karakter svog naroda, i sami su “izraz duha nacije” (Edvard Kardelj Sperans: *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Kultura, Beograd, 1956, str. 98; navedeno prema: Dušan Ičević, *ibid*, str. 21.)

³¹² O obnovljenom interesovanju za jednu novu naučnu “psihologiju naroda”, barem u našoj naučnoj javnosti, svedoče sve učestalija dela posvećena ovoj tematici, počev od 1990. god kada je reprintovana Dvornikovićeve “*Karakterologija Jugoslavena*”, objavljena knjiga D. Vasića “*Karakter i mentalitet jednog pokoljenja*” kao i sabrana dela S. Jovanovića. Nakon toga, sledile su brojne knjige, simpozijumi, zbornici radova i kritičke rasprave u časopisima koje su za svoj predmet imale bilo etnopsihologiju bilo karakterologiju Srba, kako i nose naslov dva naročito značajna zbornika koje je uredio antropolog Bojan

odnosu na shvatanje nacionalnog karaktera iz doba kolonijalizma i imperijalizma 19. veka, ili doba fašizma i nacizma u 20-tom veku, kada je ono (shvatanje) bilo otvoreno stavljeno u funkciju ekonomske i političke ekspanzije i rasističkog ekskluzivizma. Zalaganje za obnavljanje etnopsihologije, razume se, ne znači da nacionalni karakter predstavlja nekakvu “mističnu suštinu” ove ili one nacije, već sasvim prirodan i spontan rezultat njene zajedničke kulture, kao i dugog ekonomskog i idejnog komuniciranja unutar nje, njene “zajednice jezika” i mnogo čega drugog.³¹³ Uzroci međusobne diferencijacije nacionalnih karaktera (društveno-istorijski, kulturni, politički, psihološki i dr. činioci), su pak, u toj meri kompleksni, raznoliki i brojni, da bi ovde bili posebno razmatrani.

Sasvim lapidarno određen, *nacionalni mentalitet* ili karakter, mogao bi se shvatiti kao osobeni duhovni, kulturni i psihološki “filter” kao i tipičan način reagovanja koji ublažuje štetna dejstva sredine na pojedince – pripadnike određene nacije i učvršćuje svest o njihovoj zajedničkoj pripadnosti. On po V. Kariću podrazumeva – “one duševne belege, koje se, pri upoređivanju jednoga naroda s drugim, ističu kao njegove naročite osobine, i za koje možemo uzeti da se fizičkim rasplodavanjem i društvenim dodirrom održavaju u snazi, neprekidno, kroz većinu pojedinaca.”³¹⁴ Radi se, dakle, o relativno čvrstom i vremenski postojanijem “amalgamu” geo-antropoloških, društveno-istorijskih, kulturnih i mentalnih karakteristika žitelja neke regije ili političke zajednice koji pripadaju istom etnosu.³¹⁵ Ima mišljenja da pojam nacionalnog karaktera “po sebi”, podrazumeva neku vrstu organskog kontinuuma koji se prenosi s generacije na generaciju i vezuje pre svega za tradicionalne vrednosti, te da, hteo-ne hteo, podrazumeva jednu *organsku zajednicu* koja zapravo aludira na zajedničko genetsko i duhovno poreklo i nepromenljivost sopstvenih elemenata. U stvarnosti su, međutim, posebni geografski, istorijski, kulturni i dr. uslovi veoma mnogo doprineli formiranju različitih, ponekad i dijametralno suprotnih psihičkih odlika jednog te istog

Jovanović. Videti: *Etnopsihologija danas*, Dom kulture “Studentski grad”, Novi Beograd, 1991; *Karakterologija Srba*, Naučna knjiga, Beograd, 1992.

³¹³ Kako ističe M. Pečujlić - “osećanje nacionalne pripadnosti potpuno je legitimno, prirodno i pozitivno osećanje bliskosti, solidarnosti sa socijalnom grupom, kolektivitetom kome se pripada. Ono je jedan od najvećih izvora individualne i kolektivne energije, jedinstven spoj svesnog i emotivnog osećanja koje pokreće na plemenita delanja. Spremnost žrtvovanja za nacionalne ideale ravna je samo velikom religioznom žaru ili borbama za slobodu. Nacionalno osećanje je prirodna posledica zajedničkog porekla i života, pripadanja istoj nacionalnoj državi, zajedničkih duhovnih vrednosti (jezika i kultura). To je koren iz koga prirodno izrasta solidarnost zajednice a time se povećava i njena snaga u svetu koji se sastoji od međusobno konkurentskih ili antagonističkih nacija-država.” (Miroslav Pečujlić, *Nacija – nacionalizam*, u: Miroslav Pečujlić i Vladimir Milić: *Demokratija i autoritarizam, politička kultura jugoslovenskog višestranačkog društva*, Srempublik, Pravni fakultet i Institut za političke studije, Beograd, 1994., str. 43.)

³¹⁴ Vladimir Karić, *Narodni duh i osećanje*, u: *Etnopsihologija danas*, ur. B. Jovanović, Dom kulture “Studentski grad”, Novi Beograd, 1991, str. 23.

³¹⁵ U skladu s tim, etnopsihologija bi morala da “zadire u dublje slojeve, koji su nastali kao posledica dužih integracija na nivou nacionalnog iskustva generacija, koje profilišu socijalni lik subjekta u svim njegovim psihološkim instancama, od karaktera volje i temperamenta do intelekta i kulturnih dispozicija, čineći ga, u većoj ili manjoj meri, nosiocem jednog zajedničkog psihološkog imenitelja.” (Zoran Glušćević, *Etnopsihologija u svetlosti savremenih problema i saznanja o nacionalnom mentalitetu*, u: *Etnopsihologija danas*, ur. B. Jovanović, Dom kulture “Studentski grad”, Novi Beograd, 1991, str. 21.)

nacionalna. U to se uverio i naš poznati “antropogeograf” J. Cvijić, kada je na Balkanskom području, srpski etnički korpus morao da posmatra kroz tri “psihička tipa”: *dinarski* (sa brojnim varijetetima), *centralni* i *panonski*.³¹⁶ Donekle sličan kategoriji nacionalnog mentaliteta je i pojam *društvenog karaktera*, iako je fleksibilniji i širi po obimu. E. From, pod njim podrazumeva posrednika između društveno-ekonomske strukture i prevalentnih društvenih ideja i ideala, koji služi usmeravanju ljudske energije unutar datog društva u svrhu njegovog uspešnog funkcionisanja. On “internalizuje spoljašnje potrebe, te tako ljudsku snagu upreže u izvršavanje zadatka datog ekonomskog i društvenog sistema.”³¹⁷ Radi se o dominantnom i tipičnom karakteru koji se nameće pod uticajem širih društvenih činilaca a ne samo tradicije; njegove su crte relativno konstantne jer se koliko konstituišu, toliko i menjaju pod uticajem društveno-kulturnih promena i procesa. “Društveni karakter se, dakle, može definisati kao tipično ponašanje pojedinaca u određenom društvenom sistemu u skladu sa prihvaćenim vrednostima i zahtevima kulture.”³¹⁸

Poput nacionalnog i društvenog karaktera, i njima srodna *nacionalna politička kultura* se razvija u dužim vremenskim intervalima kroz internalizaciju ljudskih iskustava o politici i pitanjima koja se u njoj razrešavaju, pa se, kao takva, ne može veštački konceptualizovati i “od spolja” unositi u politički život. Politička kultura predstavlja jedan složen sistem vrednosti, uverenja, simbola, obrazaca ponašanja i dr. koji se razvija u procesima osobene i dugotrajnije kristalizacije kolektivnih iskustava pripadnika jedne političke zajednice. Ona je integralni deo sociokulturne stvarnosti koji preko sistema vrednosti, afiniteta ljudi, obrazaca ponašanja i stavova u političkim procesima, snažno deluje na sve tokove političkog života. Na političku kulturu pojedinih nacija ponajpre utiču *opšte civilizacijske okolnosti* u kojima su se razvijale a naročito broj, vrsta i težina *sukoba* u kojima su učestvovala u toku svoje istorijske prošlosti. U onim nacijama koje su imale česte i teške ratove i socijalne revolucije, naglašenija je slobodarska crta u obliku tzv. “pozitivne slobode”, tj. spremnosti za političko učešće, za razliku od onih nacija ili država koje su imale mirne i evolutivne promene društvenog i političkog života, koje pokazuju sklonosti ka “negativnoj slobodi”, odnosno nezavisnosti pojedinaca i grupa. Glavna obeležja određenih (nacionalnih) političkih kultura moguće je izražavati s obzirom na dosad poznate klasifikacije političkih kultura i njihove predominantne karakteristike. Tako se, na primer, po uzoru na G. Almondovu tipologiju političkih kultura, može tragati za *podaničkim*, *parohijalnim* ili *participativnim* tendencijama (ili njihovim kombinacijama) u nekoj političkoj zajednici. Identifikacija prisustva ovih tendencija, često potpunije otkriva stanje i moguće smerove političkog procesa no što to mogu da učine proučavanja institucionalnih oblika političkog organizovanja ili formalne alokacije političke moći. O tome rečito svedoče i komparativna istraživanja političkih kultura,

³¹⁶ Jovan Cvijić, *Dinarski, centralni i panonski tip*, u: *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Zavod za izdavanje udžbenika Sr Srbije, Beograd, 1966.

³¹⁷ Erih From, *Bekstvo od slobode*, Naprijed, Avgust Cesarec - Zagreb, Nolit, Beograd, 1984, str. 199.

³¹⁸ Zagorka Golubović, *Uvodna razmatranja*, u: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i “Filip Višnjić”, Beograd, 1995, str. 9.

koja su ukazala na brojne rasepe u samim kulturnim osnovama političkih procesa (naročito u sferi vrednosnih orijentacija) unutar određenih nacionalnih zajednica.³¹⁹ Nema sumnje da su različita istorijska iskustva kao i širi kulturno-civilizacijski okviri, ponajviše uticali na političku kulturu pojedinih nacija. Svaki drugi odgovor bi naginjao rasističkim teorijama i njihovim etničkim stereotipima, koji bi trebalo da predstavljaju naučnu prošlost.³²⁰ Prethodni stav, razume se, ne dovodi u pitanje posebnost³²¹ pojedinih nacionalnih političkih kultura, već samo znači da političke kulture nisu date “za svagda”, već su i same dinamične i sklone promenama. Kao i sam nacionalni karakter, ni politička kultura nije bogomdana, ni pred-određujuća za dalji razvoj neke nacije, niti predstavlja neko uzvišeno svojstvo koje bi je uzdizalo na račun svih drugih nacija. Politička kultura nekadašnjeg SSSR-a, na primer, odlikovala se – “neefikasnošću političkih institucija, birokratskim autoritetom, centralizmom, privrženošću naroda vođama, javnošću koja je prihvatila istočnjačko shvatanje o privatnom pravu, raskorakom između ličnih uverenja i interesa vladanja, negovanjem kulta ličnosti”³²² - ali to ne znači da će takva biti i politička kultura sutrašnje Rusije i ostalih zemalja nastalih nakon njegovog raspada. Uzmimo za ilustraciju prethodne teze jedno vrlo poznato istraživanje koje je u periodu od 1954- 1955 godine obavio E. Benfield (E.

³¹⁹ Proučavajući svojevremeno političku kulturu u Francuskoj, L. Vili (L. Wylie) je, na primer, tragao za korenima tradicionalnog francuskog “*necivizma*” koji se izražava u visokom stepenu *nepoverenja* prema neposrednim nosiocima političke vlasti, kao i *odsustvom kooperacije* i zajedništva građana u političkim akcijama. Odsustvo socijalnog poverenja u osnovnim društvenim odnosima, po ovom autoru, dovodi do političkog cinizma na koji navodi *porodica* kao najznačajnija “referentna grupa” u političkoj socijalizaciji Francuza. Bitno obeležje političke socijalizacije u francuskoj porodici je naglašavanje nepoverenja prema svima izvan porodice, posebno prema političarima, jer – “odrasli označavaju politiku i ljude koji se bore za mesta u njoj kao izvor zla.” (L. Wylie: *Village in Vauclose*, N. York, 1964, str. 208.; navedeno prema: Milan Podunavac, *Politička kultura i politički odnosi*, Radnička štampa, Beograd, 1982, str. 158.) L. Paj (L. Pye), pak, istražujući političku kulturu Burme, ističe kao odlučujući faktor za intenzitet političkih inovacija, sposobnost ljudi za *kooperaciju*. Ovo naročito važi za zemlje sa tradicionalnom političkom strukturom, u kojima je odsustvo sentimentata udruženosti u direktnoj vezi sa nedostatkom poverenja u bazične socijalne odnose. Nepoverenje između individua se zatim širi i na čitav svet, što rađa osećaj nemoći u narodu kao i strah da je svet protiv njih ili da je ravnodušan prema njemu. (L. Pye, *Politics, Personality and Nation Building*, str. 51; po: Milan Podunavac, *Politička kultura i politički odnosi*, str. 160-161.)

³²⁰ “U drugim vremenima, u prošlosti, čitavi narodi su bili opisivani kao kulturno nekvalifikovani za stabilnu demokratiju: za Nemce i Japance se govorilo da su sputani svojom autoritarnom tradicijom; katolicizam je smatran nepremostivom preprekom za demokratiju u Španiji, Portugaliji i bilo kojoj latinoameričkoj zemlji, kao što je to bio slučaj sa pravoslavljem u Grčkoj i Rusiji. Za mnoge narode Istočne Evrope tvrđeno je da su nesposobni ili nezainteresovani za liberalnu demokratsku tradiciju Zapadne Evrope.” (Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, str. 237.)

³²¹ Kao primer posebnosti nacionalnih političkih kultura, možda i najupečatljiviji je primer *Japana*, u čijoj je političkoj kulturi, u odnosu na zemlje Evrope, jače izraženo poistovećivanje pojedinca sa nacijom, u procesu odlučivanja više se ceni konsenzus nego nadglasavanje, interesne grupe i grupe za pritisak su manje izražene; manjinske partije, baš zato što ne osvajaju većinu, uživaju posebne simpatije građana čak i neku vrstu sažaljenja; primena sile u politici (na pr. prema demonstrantima) manje se osuđuje, vlade se mnogo više ocenjuju na osnovu privrednih i drugih rezultata koje je društvo dostiglo tokom njihovih mandata, nego na osnovu proklamovanih političkih ciljeva i programa. (Robert E. Ward: *Japon: The Continuity of Modernization*, in: Lucian W. Pye and Sidney Verba, eds, *Political Culture and Political development*, Princeton, New Jersey, 1965, pp. 56-74.)

³²² Vjekoslav Butigan, *Politička kultura na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 2000, str. 22.

Banfield) u jednom nerazvijenom selu u južnoj Italiji, čiji zaključci ali i kasnija naučna sudbina, držimo, može biti od značaja – kako za aktuelno istraživanje tako i za projekciju eventualne buduće “balkanske političke kulture”. Najbitnija obeležja dotične političke kulture, koju autor naziva *amoralnim familizmom*, su *odsustvo* socijalnog poverenja i kooperacije kao i politička *apatija*. Njene posledice se ogledaju u tome da: 1. Niko nije zainteresovan za angažovanje izvan porodice, osim ako mu to ne nalaže privatni materijalni interes, 2. Javna sfera je rezervisana za plaćene političare, dok se interes običnih ljudi za politiku kvalifikuje kao nemoralan, 3. Postoje samo minimalne kočnice (odbrambeni mehanizmi) društva u odnosu na političare i to one koje se tiču delatnosti drugih nosilaca javnih funkcija, 4. Političko organizovanje je otežano zbog nedostatka elementarnog uzajamnog poverenja i lojalnosti prema organizaciji uopšte, 5. Kod političara nema identifikacije sa organizacijom, jer se funkcije posmatraju u funkciji ostvarivanja privatnih interesa što dovodi do legalizacije mita i korupcije, 6. Zahtevi ličnosti i institucija inspirisani eventualnim javnim interesom umesto privatnim, smatraju se obmanom, 7. Nema povezanosti između apstraktnih političkih principa i ideala i svakodnevnog političkog ponašanja, 8. Nema ni lidera ni sledbenika, već svaku inicijativu i vođstvo grupa odbija sa nepoverenjem i 9. U političkom odlučivanju i opredeljivanju presudan je uticaj neposrednih, užih interesa, najčešće porodičnih.³²³

Pomenuti Benfieldov rad baziran na posmatranju malog sela italijanskog sela (Montenegrano, tj. Chiaromonte) motivisao je više studija koji su ukazivali na prevalentan uticaj kulture³²⁴ u ukupnom socijalnom, pa i političkom životu. Ipak, ako se kultura nekritički gotovo u potpunosti poistoveti sa *tradicionalizmom* i posmatra statički (a to nije izuzetak, već gotovo pravilo u recentnim istraživanjima), zaključci o nekakvoj kulturnoj nad-determinaciji društva, teško da mogu da istrpe ozbiljniju naučnu kritiku. Zapravo, može im se desiti ono što i nekadašnjim Benfieldovim uvidima: opservacije o malom italijanskom selu iz sredine 50-tih godina prošlog veka, malo vrede u suočenju sa savremenim prilikama. L. Harison (Harrison) je, na primer, već 1989. godine video “dramatične promene” u pomenutom selu. Skoro svi su imali neko obrazovanje, dok je polovina imala srednju školu. Sve porodice su imale televizor, 60% njih telefonske linije i automobile. Formirano je bilo nekoliko poljoprivrednih kooperativa; porodice su bile manje, sa po prosečno dva deteta; ljudi iz sela su putovali mnogo više, neki u potrazi za poslom, drugi zbog školovanja, itd.

³²³ Eduard Banfield: *The Moral Basis of Backward Society*, New York, Free, 1958. p. 7.

³²⁴ Neke od poznatijih su studije: S. P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Orde*, New York, Simon & Schuster, 1996; (upor. Semjuel Hantington, *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000); R. D. Putnam: *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1993; R.D Putnam: *Bowling alone: America's declining social capital*, Journal of Democr. 1995a, 6:65-78; R. Inglehart R: *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, NJ, Princeton Univ. Press, 1990; R. Inglehart, *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton, NJ, Princeton Univ. Press, 1997. F. Fukuyama, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, New York, Free Press, 1995. (upor. F. Fukujama: *Sudar kultura*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd)

Rečju, za samo 35 godina, selo je bilo kompletno promenjeno.³²⁵ Iz ove vremenske perspektive, potpuno je besmisleno tumačiti nekadašnju zaostalost Montegrana zbog kulturnih razloga (konkretno “amoralnog familizma” kao fundamentalne orijentacije prema svetu). Mnogo značajniji razlozi za razvijanje osećanja nezadovoljstva i nepoverenja bili su sasvim na drugom mestu – u sitnom, neredovnom poslu, malim nadnicama, visokim cenama, gladi i drugim čisto ekonomskim okolnostima. Uz dato (mizerno) ekonomsko okruženje, nizak nivo poverenja i visok nivo orijentacije na ono što se dnevno dešava, opisani kod Benfillda, mogli bi da predstavljaju sasvim logičan (kulturni) odgovor. Nakon Harisonovog uvida u novo “stanje stvari”, ispada da je “amoralni familizam” bio funkcija ekonomske zaostalosti, a ne obratno. Zapravo, naše je mišljenje da bi društvene nauke najzad morale ozbiljno da se zamisle nad različitim redukcionističkim postupcima koji se čine u njeno ime – u potrazi za ovim ili onim “odlučujućim razlogom” ljudskog ponašanja ili, pak čitave “Istorije”. Nakon marksističkog ekonomsko-tehnološkog redukcionizma, danas smo vrlo često svedoci svojevrstnog reaktivnog (kvazi)kulturološkog pre-determinizma, koji bi celokupno manifestovanje ljudskog bića da svede na nekakvu “kulturnu osnovu”. Pritom, a to je u stvari i najpogrešnije, pod kulturom se uglavnom podrazumevaju izvesne *iracionalne* i tradicijom *okamenjene* vrednosti koje, jednom za svagda, prikivaju čoveka uz “ustaljeni red stvari”. Još je pionirsko delo u oblasti političke kulture³²⁶ s razlogom bilo izloženo kritici da je ovu predstavljala kao manje-više *statičan* fenomen. Iako se Almond i Verba bave i mogućim *promenama* političke kulture, njihove analize su, pre svega, bazirane na empirijskim činjenicama u jednom te istom vremenskom periodu, tj. zanemaruju aspekt razvoja i promene. Činioci razvoja tzv. “participativne” političke kulture, posmatrani su kao nepromenljivi, što je vodilo implicitnom zaključku da ne samo neke vrste političkih kultura nisu pogodne za razvoj demokratije, već ni sva društva nisu podjednako spremna za nju. Ljudska kultura (u koju, razume se, spada i politička kultura) se, međutim, ne nasleđuje genetski već se uči i podložna je promeni. Stoga, ono što bi valjalo podrazumevati pod njenim izvornim ili “iskonskim” smislom nije tradicionalizam, već vrednosno osmišljena *ljudska praksa* koju odlikuje ne samo *repetitivnost*, već i *sloboda*, svestan, *racionalan* izbor. Dakako, ne radi o nekakvoj apsolutnoj slobodi i racionalnosti, jer su one uvek istorijski konkretizovane, ali se takodje, ne radi ni o “večnom ponavljanju istog”, niti o pukom vegetiranju. Upravo je snaga ljudskog bića u tome da može da transcendirira postojeće okolnosti kako one materijalne tako i one duhovne – ukoliko mu u nekom trenutku predstavljaju ograničenje. To važi za sve manifestacije ljudskog bića, pa i za one koje se tiču njegovog političkog bitisanja i političke kulture. Kako ističe H. Arendt (Arendt) - “slobodni smo da svet menjamo i da u njemu započinjemo nešto novo. Bez duhovne slobode da prihvatimo ili odbacimo ono što je stvarno, da kažemo “da” ili “ne” - ne samo iskazima ili predlozima, kako bismo pokazali svoje saglašavanje ili odbijanje,

³²⁵L. E. Harrison: *Who Prospers? How Cultural Values Shape Economic and Political Success*. New York, Basic Books, 1992, p.80.

³²⁶ Gabriel A. Almond and Sidney Verba, *The Civic Culture*, Princeton University Press, Princeton N.Y, 1963.

nego i stvarima, onako kako se nude našim čulima i saznajnim organima s one strane saglašavanja ili odbijanja – bez te duhovne slobode, delanje ne bi bilo moguće. A delanje je istinska građa od koje je politika sagrađena.”³²⁷ Šta u nekom trenutku individualnog ljudskog života ili istorijskom periodu nekog društva (države, nacije, lokalne zajednice uključujući i sela) predstavlja motivišuću snagu ili odlučujući faktor, mogu da pokažu samo konkretne minuciozne analize, uz punu svest o tome da će, možda već koliko sutra, neki drugi činilac biti odlučujući. U našem slučaju, dublji uvid u političko-kulturnu problematiku, nedvosmisleno pokazuje da linije razdvajanja između kulture, politike, naroda i države nisu strogo određene, što znači da dolazi do stalnog prožimanja njihovih sfera uticaja. I država, pa čak i neki njeni pojedinačni akti mogu imati veoma važnu ulogu u formiranju naroda i njegove kulture, tj. stvaranju novih navika, običaja i novog tipa ličnosti. Političku kulturu, dakle, ne odlikuje samo kontinuitet već i diskontinuitet: ona se postupno modifikuje shodno stalnim društvenim i političkim promenama, dok u slučaju krupnijih istorijskih obrta može nastaviti da postoji na kvalitativno novom stupnju tj. započeti svoj kvalitativno novi život. U vezi s prethodnim, žitelji balkanskih zemalja su u XX veku doživeli barem dva istorijska diskontinuiteta, prvi nakon II svetskog rata i socijalističke revolucije i drugi, nakon implozije njihovih soc-realističkih država. Kada se stari politički sistemi sruše i pravila političke igre drastično izmene, političko-kulturno nasleđe ne predstavlja više efikasno sredstvo prilagođavanja, pa je realno pretpostaviti da će ono na Balkanu, protokom vremena, imati sve manju socijalnu i političku težinu. U novonastalim okolnostima, za očekivati je da će učinci neposrednih političkih i ekonomskih okolnosti, makar postupno, nadvladavati efekte ranije (pretežno autoritarne) političke kulture, tj. da će se političko ponašanje pojedinaca i društvenih grupa sve više povoditi za racionalnim izborom između ponuđenih alternativa umesto za inercijom sopstvene političke tradicije. Kako piše Fukujama, “kulture nisu statički fenomen kao zakoni prirode; one su ljudske tvorevine koje podrivaju kontinuirani proces evolucije. One mogu biti modifikovane ekonomskim razvojem, ratovima i drugim nacionalnim traumama, imigracijama i svesnim izborom. Otuda kulturne pretpostavke za demokratiju, iako su krajnje važne, treba tretirati sa određenom dozom skepse.”³²⁸

U vezi sa prethodnim, Fukujama, međutim, na jednom mestu ide i mnogo dalje, i tvrdi da kulturni faktori ne predstavljaju ni *nužan* ni *dovoljan* uslov za uspostavljanje demokratije! Nekadašnja nacistička Nemačka je, na primer, po Fukujami imala sve pa i kulturne preduslove koji se obično navode kao nužni za stabilnu demokratiju, pa, ipak je u njoj timotički naboj “nacional-socijalizma” nadvladao želju za “recipročnim priznanjem” (tj. pravnom i političkom jednakošću liberalne demokratije). Fukujama je, takođe, i mišljenja da M. Veber nije bio u pravu kad je svojevremeno tvrdio da se demokratija može razviti samo u specifičnom kulturnom i socijalnom miljeu (prostorno male zapadne civilizacije), navodeći kao primer Indiju, koja je i pored toga što je siromašna i nacionalno slabo integrisana, kao i ne-protestantska, učvrstila

³²⁷ Hana Arent: *Istina i laž u politici*, Filip Višnjić, Beograd, 1994., str. 69-70.

³²⁸ Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, str. 238.

demokratiju nakon sticanja nezavisnosti 1947. godine. Što se tiče drugog primera, veliko je pitanje da li je Veber tvrdio da se demokratija *mogla* razviti samo na Zapadu (imajući i vidu jedinstvene kulturno-istorijske prilike) ili da se, kao takva, *može* razviti samo na Zapadu – kako to interpretira Fukujama. Naše je mišljenje da je Veber pre mislio ono prvo. Koliko se, pak, Indija može smatrati paradigmatičnom za ono što podrazumevamo pod savremenom demokratijom, sasvim je zasebno pitanje, na koje se u Fukujaminoj studiji zasigurno ne daje ubedljiv odgovor. Sve u svemu, čini se da Fukujama preteruje u isticanju samosvojnosti političke “odluke za demokratiju” (ili, pak, ne vidi njenu kulturnu dimenziju u pravom svetlu), što se ponajbolje ogleda u njegovom (nedoslednom) stavu da kulturne pretpostavke nisu *nužne*, premda su – kako on u isto vreme kaže – “krajnje važne” za demokratiju! “Izbor demokratije” je, međutim, sam po sebi paradigmatičan *kulturnan čin* – akt kojim ljudi sami sebe postavljaju za gospodare sopstvene sudbine. Kulturne dimenzije demokratije (i to upravo one koje su nedostajale nacističkoj Nemačkoj) ne pridodaju joj se od “spolja”, već sama demokratija predstavlja proces od prvorazrednog kulturnog značaja. Taj značaj proističe iz imanentne potrebe čoveka za vrednosnim osmišljavanjem kako sebe tako i sredine kojoj pripada, a koja implicira i demokratiji inherentno rasuđivanje o uslovima zajedničkog života. Drugačije stoji stvar ako (kao Fukujama) pod kulturom, pre svega, podrazumevamo *tradiciju*, tj. njenu konzervativnu stranu – u kojem slučaju je zaista moguće da neke zemlje koje nemaju sve “kulturne pretpostavke za demokratiju”, ipak dosegnu iznenađujuće visok nivo demokratske stabilnosti. No, tada to i nije slučaj, već – bukvalno rečeno – pravilo, s obzirom na to da danas nema nijedne demokratske zemlje koja nije započela sa demokratskim promenama uz prisustvo jake autoritarne tradicije koja je odlikovala njenu istorijsku prošlost.

Postoji jedan razlog zbog koga bi se, eventualno, mogla izraziti sumnja u delotvornost i neshodnost “kulturnih pretpostavki za demokratiju”, a on se nalazi u činjenici *heterogenosti* ili fragmentarnosti savremenih političkih kultura. Zapravo, kao što je teško iznaći jedan jedinstveni “narodni duh”, pa se u tu svrhu radije govori o njegovim varijetetima, ni sadržaji političke kulture nisu proporcionalno raspoređeni među svim pripadnicima iste nacije. Fragmentarna politička kultura se, međutim, ne smatra za nekakvu zlu kob demokratije “kao takve”. Činjenično stanje u najrazvijenijim demokratijama govori upravo suprotno: komponente političke kulture se znatno razlikuju između različitih slojeva, klasa, generacija, profesija, regija etc. unutar jedne te iste nacije, a da to, ukoliko su ostale institucije društva “dobro uređene”, ne dovodi u pitanje samu demokratiju kojoj konflikti predstavljaju prave “životne sokove” (Lipset). Kako ističe Đ. Sartori – “homogena politička kultura nije *neophodan uslov* za demokratiju. Nije ni – smatram – olakšavajući uslov. Naravno, saglasnost o suštinskim vrednostima pomaže stabilnosti demokratije. Ali, heterogena politička kultura nije prepreka za demokratiju. ... Činjenica je da konsenzus na nivou društvene zajednice o krajnjim vrednostima demokratije nije uslov *sine qua non*. Ako on postoji, olakšava posao demokratiji. Ako ga nema, radi se o “teškoj demokratiji”, ali ne i nemogućoj.”³²⁹ Rečju, nema demokratske političke zajednice sa jednoobraznom

³²⁹ Đovani Sartori, *Demokratija. Šta je to?*, CID, Podgorica, 2001, str. 124.

političkom kulturom na svim nivoima, već se u svakoj od njih javlja makar ona osnovna dihotomija između kulture *vladajuće elite* i kulture *mase* koja nema direktnog učešća u politici. Svekoliko istorijsko iskustvo govori da onaj ko obavlja javne funkcije i donosi političke odluke, drugačije percipira politiku i sledi nešto različitiije vrednosti od onih koji ostaju samo udaljeni posmatrači političkih prilika. Protiv ovog civilizacijskog usuda (zbog koga su liberalni mislioci sferu politike s pravom i oduvek smatrali za, manje ili više, otuđenu delatnost), ne mogu pomoći bilo kakvi populističko-demagoški prigovori, niti utopistička naduvavanja, inače nespornog, demokratskog ideala o *vladavini naroda*. Za utehu, neretko se i sama kultura vladajuće elite rastače na dve ili više potkultura, što uz brojne podele na nivou političke kulture mase, doprinosi popriličnoj raznolikosti, sučeljavanju, antitezama ali i sintezama unutar pretpostavljene “integralne” nacionalne političke kulture.³³⁰

Dakako, na ovom mestu valja istaći i to da demokratija, iako ne računa na jednoobraznost političke kulture, isto tako ne može imati za cilj ni nekakvo anarhično “gomilanje političkih kultura” niti njihovu (pre)oštru polarizaciju. Naime, u uslovima neograničenog kulturnog pluralizma “kao takvog”, šanse za demokratiju bivaju ozbiljno smanjene, jer ona, pored njoj inherentne nesaglasnosti, računa i na izvestan stepen saglasnosti o osnovnim *vrednostima*, koji u tzv. “multikulturnim” društvima nije uvek lako postići. Želeo to neko ili ne, *multikulturni* karakter jedne političke zajednice, značajno utiče na procenu njenog legitimiteta i ukupnu političku stabilnost. “Multikulturalizmu se često prigovara da ugrožava društveno i političko jedinstvo, da zaustavlja, odnosno, da obrće smer dinamike integracije, da podstiče pojedince da se ukopavaju unutar sopstvene grupne - etničke, religiozne, rasne, polne, kulturološke pripadnosti”³³¹, ističe (doduše, zagovarač multikulturalizma) A. Semprini. Konsekventno sprovedeni multikulturalizam, bi, u stvari, uslovio pokretanje nepovratnog procesa društvene fragmentacije i neizbežno doveo do anarhije - do raspada čitavog društva. Najveći problem multikulturalizma leži u protivurečnosti koja se javlja između “*kulturnih specifičnosti*” određenih grupa s jedne, i *pravne jednakosti* građana (koju garantuje univerzalna demokratska pravna država), s druge strane. Tekovine pravne države su, barem na Zapadu, postale nešto samo po sebi razumljivo, tj. deo “javne političke kulture”, pa se postavlja pitanje “krajnje (socijalne i političke) cene” koju će te iste države morati da plate – ukoliko nastave bezgranično da pospešuju politiku “multikulturalizma”. A ona je, ni manje ni više, do - rušenje pravne države i vraćanje na srednjevekovno staleško društvo institucionalnih privilegija! “Ako se u okviru jedne pravne države dozvoljava poligamija za Afrikance, ali ne i za

³³⁰ Jedna od osnovnih podela u sferi političke kulture, pogotovu u zemljama u razvoju, je dihotomija na *modernu* i *tradicionalnu* (patrijarhalnu) kulturu. Po pravilu, za prvu se vezuju demokratske vrednosti, a za drugu stare političke strukture, odnosi i vrednosti. Postoje, međutim, i brojni drugi oblici podvajanja političke kulture, u rasponu od sučeljavanja o *najaktuelnijim* političkim problemima, do onih koja se tiču *temeljnih* političkih pitanja, poput pitanja o legitimitetu samog političkog sistema, izboru demokratije ili autokratije, osnovnom smeru društvenog razvoja, nacionalnim i državnim interesima, vladajućoj ideologiji... etc. U odnosu na odgovore na ova trenutna ili dugoročna pitanja, političke kulture mogu ostvarivati veći ili manji stepen konzistencije i principijelnosti.

³³¹ Andrea Semprini: *Multikulturalizam*, Clio, Beograd, 1999, str. 109.

hrišćanske Evropljane, onda se time ukida princip podjednagog i ravnopravnog tretmana svih državljana” – trezveno primećuje K. Đordano.³³²

Pretpostavljeni demokratski konsenzus, kako ističe P. G. Kilmaseg (Kielmansegg), od samog početka je - “ugrožen u svojoj suštini.”³³³ Svaka demokratija, po ovom autoru, susreće se sa tri vrste pluralizma: (a) *interesa*, (b) *vrednosti* i (c) *identiteta*. Ona podnosi priličnu količinu pluralizma interesa, teže joj ide sa pluralizmom vrednosti, a najteže sa pluralizmom identiteta. Tamo gde se radi o udelu o deljivim dobrima, postoji mogućnost sporazuma i kompromisa, dok slične mogućnosti ne postoje kad se radi o vrednostima (koje moraju slediti imperativ “ili...ili”) i identitetima (koji računaju sa formiranjem “mi-svesti”).³³⁴ Jednostavno, liberalna demokratija nije politički sistem koji je najpogodniji za rešavanje svih mogućih društvenih sukoba, niti je “kao takva” moguća ukoliko u njoj već ne postoji neki bazični vrednosni konsenzus. Kako ističe i Fukujama, sposobnost demokratije da miroljubivo rešava sukobe najveća je kada ti sukobi nastaju između takozvanih “interesnih grupa” koje dele veći, prethodno postojeći konsenzus na osnovu vrednosti i pravila igre i kada su sukobi prvenstveno ekonomske prirode. Sve druge vrste neekonomskih sukoba, koji su daleko tvrdokorniji, poput nasleđenih društvenih statusa i nacionalnosti, demokratija ne može naročito dobro da rešava.³³⁵ Razlozi za to leže u “timotičkim” korenima religije i nacionalizma zbog kojih su konflikti u vezi sa vrednostima potencijalno mnogo opasniji od konflikata oko materijalnog poseda i bogatstva. Za razliku od novca, koji se može podeliti, dostojanstvo i svetinje su beskompromisni: ili se priznaju ili ne! Demokratija, posebno podbacuje u rešavanju sporova između različitih etničkih ili nacionalnih grupa. Kao i vrednostima per se, i pitanju *nacionalne suverenosti* inherentna je nepomirljivost, tj. suverenost pripada ili jednom ili drugom narodu - Jermenima ili Azerbejdžancima, Litvancima ili Rusima, Srbima ili Albancima, etc, pa kad različite etničke grupe dođu u sukob - ne postoji “racionalan” način da se njihov konflikt ublaži putem kompromisa - kao u slučaju ekonomskih sporova. Rečju, demokratija nije moguća u zemlji u kojoj je nacionalizam njenih delova stanovništva izražen u toj meri da oni nemaju svest o nacionalnom i državnom jedinstvu, odnosno da jedne etničke grupe ne prihvataju prava drugih.³³⁶ Ova i druga društvena (klasna, verska, potkulturna, etc.) neslaganja, mogu donekle biti

³³² Kristijan Đordano: *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001, str. 133. Pomenuto upozorenje ima naročitu težinu, jer ga izriče čovek koji je deo svog radnog veka proveo po zapadno-evropskim sudovima, nastojeći da (kao sudski veštak) sazna u kojoj meri emigranti koriste “kulturnu logiku” svoje nekadašnje sredine, da bi “opravdali” najobičnije kriminalne motive.

³³³ Peter Graf Kielmansegg: *Koliko pluralizma podnosi demokratija?*, *Gledišta*, Beograd, br. 3-4/1991, str. 39.

³³⁴ Peter Graf Kielmansegg, *ibid*, str. 39.

³³⁵ “Liberalna demokratija može da bude funkcionalnija za društvo koje je već dostiglo visok stepen društvene jednakosti i konsenzusa u pogledu određenih društvenih vrednosti. Ali za društva koja su jako polarizovana kada su u pitanju socijalna klasa, nacionalnost ili religija, demokratija može da bude formula za pat poziciju i stagnaciju.” (Frensis Fukujama, *ibid*, str. 140.)

³³⁶ “Snažna svest o nacionalnom jedinstvu, dakle, nužno prethodi pojavi stabilne demokratije kao što su Engleska, Sjedinjene Američke Države, Francuska, Italija i Nemačka. Odsustvo takvog osećanja jedinstva u Sovjetskom Savezu bilo je jedan od razloga s kojih se stabilna demokratija nije mogla pojaviti pre nego što se zemlja raspala na manje nacionalne jedinice.” (Frensis Fukujama, *ibid*, str. 231.)

ublažena procesom *ekonomskog* razvoja koji poboljšava izgleda za pojavu demokratskog konsenzusa tokom vremena. Ipak, nema pouzdanih garancija da ova neslaganja neće trajati za sve vreme ekonomskog rasta niti da se neće vratiti, možda u još brutalnijoj formi. Kako je poznato, ekonomski prosperitet nije oslabio osećaj nacionalnog identiteta francuskih Kanađana u Kvebeku, već se njihov strah od homogenizacije u dominantnu anglofonsku kulturu pojačao, osnaživši time njihovu želju da sačuvaju svoju posebnost. Fukujama zato zaključuje: “Demokratija, dakle, ne postaje nužno funkcionalnija ako su društva složenija i raznovrsnija. U stvari, ona podbacuje tačno onda kada društvena raznolikost pređe određenu granicu.”³³⁷ Kako kaže i R. Dal - “sa uvećanjem snage i različitosti supkultura u zemlji, izgledi za nastanak poliarhije se smanjuju.”³³⁸ Za S. Hantigtona, pak, dileme nikad nije ni bilo – kulturna pitanja ne prihvataju nikakve kompromise: “Na kulturna pitanja ... može se odgovoriti sa da ili ne, što je izbor ravan nuli.”³³⁹

Prema tome, ako je demokratija ne samo deklarativno, već (makar delimično) stvarna vladavina naroda, tj. ljudi jednakih po pravima, ta se prava mogu ostvarivati samo u uslovima *relativno ujednačenih* životnih i kulturnih uslova, što će reći i u uslovima značajnog smanjivanja jaza između političkih kultura različitih društvenih, pa i etničkih grupa. U političkim zajednicama gde je visok stepen tzv. “socijalne pokretljivosti”, pa usled toga i na političke funkcije dolazi srazmerno veliki broj ljudi iz najširih slojeva društva, razlike u sadržajima političke kulture su manje i obratno – onde gde takva pokretljivost izostaje, one su veće. Jednom rečju, koliko je demokratija uslov njihovog ujednačavanja, toliko je i njihovo ujednačavanje uslov demokratije, pa se mora raditi na smanjivanju njihovih razlika, prvenstveno putem povećanja opšteg stepena obrazovanosti celokupnog građanstva kao i što širom dostupnošću informacija koji se tiču političkih preferencija i vrednosnih standarda u vezi s politikom.

U raspravama o političkoj kulturi i demokratskoj konsolidaciji u Balkanskim multietničkim državama, ne bi smeli smetnuti s uma još jednu važnu teorijsku

³³⁷ Frensis Fukujama, *ibid*, str. 142.

³³⁸ Robert Dal: *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Podgorica, 1999, str. 343.

³³⁹ “O razlikama koje se tiču materijalnog interesa - piše Hantigton - može da se pregovara i one, često, mogu da se prevaziđu putem kompromisa na način na koji to ne može da se uradi s kulturnim pitanjima. Hindusi i muslimani verovatno neće rešiti pitanje da li bi kod Ajdohije trebalo izgraditi i hram i džamiju, ni jedno ni drugo, ili sinkretičku građevinu koja predstavlja i jedno i drugo. Niti izgleda verovatno da će se lako rešiti otvoreno teritorijalno pitanje između albanskih muslimana i pravoslavnih Srba u pogledu Kosova ili između Jevreja i Arapa u pogledu Jerusalima, pošto i jedno i drugo mesto imaju duboko istorijsko, kulturno i emotivno značenje za te narode. Slično tome, niti su francuske vlasti niti roditelji muslimani spremni da prihvate kompromis koji bi učenicama dozvolio da svaki drugi dan tokom školske godine nose muslimansku odeću. Na kulturna pitanja kao što su ova može se odgovoriti sa da ili ne, što je izbor ravan nuli.” (Semjuel Hantigton: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000., str. 144.) Pomenuti autor, ne bez razloga, pun je kritike i na račun multikulturalista u SAD-u, koji od Sjedinjenih Država hoće da naprave zemlju sa “mnogo civilizacija”, što će reći društvo kome nedostaje “kulturno jezgo” - poput mnogih nezapadnih društava koja su želela da se odreknu svog kulturnog nasleđa i u tome nisu uspela, stvarajući “shizofrenične pocepane zemlje”. (Semjuel Hantigton, *ibid*, str. 340.)

distinkciju – legitimnost *države*, razlikuje se od *demokratske* legitimnosti.³⁴⁰ Demokratija in vivo, naime, podrazumeva vladavinu većine (u koju može da spada i većinska nacija), kao i (prethodno) postojanje države. Ukoliko se sama država od strane manjina, unapred ne prihvata kao legitimna (što je danas na Balkanu pre pravilo, nego izuzetak), nikakve demokratske procedure ne mogu nadomestiti deficit njene legitimnosti. Kako kaže V. Vasović, “Legitimnost, odnosno postojanje države, je na neki način, preduslov demokratske legitimnosti.”³⁴¹ Posmatran u ovom (kritičkom) svetlu, zahtevi za “građanskom državom” ili različitim “autonomijama” od strane manjinskih nacija, mogu biti inspirisani i potajnim namerama za dezintegracijom države ili većinske nacije, o čemu posebno mora da vodi računa svaki realni višenacionalni demokratski poredak. Jer, kao što su logične posledice nacionalizma većinske nacije – “kontranacionalizmi” ostalih, manjinskih nacija - tako je za očekivati da će na partikularističke težnje ovih drugih, odgovor većinske nacije biti - još izraženiji nacionalizam. Stabilnost demokratije unutar države, otud zavisi od ostvarenja principa građanstva, kako na *globalnoj ravni*, tako i na nivou *lokalnih zajednica*, tj. kako za većinsku naciju tako i za sve manjine, i to pod jednim generalnim uslovom - da su svi njeni pripadnici (ili ogromna većina) lojalni građani te države. Kako ističu Linc i Stepan, “demokratija je oblik upravljanja državom. Prema tome, nema modernog sistema vladavine koji bi se mogao demokratski učvrstiti ukoliko, pre svega, nema države. Sledstveno tome, nepostojanje države ili činjenica toliko intenzivnog neidentifikovanja sa njom da velike grupe ljudi na određenoj teritoriji žele da se pridruže drugoj državi ili stvore nezavisnu državu, izazivaju znatne i često nerešive probleme.”³⁴² Sasvim je jasno da neka država može da opstane samo ako je velika većina njenih građana smatra legitimnom. Još je prirodno-pravna teorija, tvrdi Vasović, razlikovala “prvi društveni ugovor” kao sporazum o pristupanju u *državu*, koji prethodi “drugom društvenom ugovoru”, koji se odnosi na formu političke *organizacije*. Ovim dvema vrstama ugovora, odgovaraju i dve vrste građanske saglasnosti: jedna se tiče saglasnosti o državnoj zajednici, a druga pristanka na određeni oblik političke organizacije. Ove dve vrste ugovora, odnosno konsenzusa, nipošto ne bi trebalo mešati, jer, najjednostavnije rečeno, još uvek ne postoji nekakva “pravovaljana” demokratska teorija koja bi mogla utvrditi “pravo” na *cepanje država* u korist manjinskih nacija, drugih država ili stvaranja novih država. “Zamislimo – kaže R. Dal - da neka demokratska zemlja zaista objavi kako je politička autonomija apsolutno pravo. Davanje takvog prava bi svaku državu ili svaku prinudnu organizaciju učinilo nemogućom (ili u svakom slučaju nelegitimnom), pošto bi svaka grupa suočena sa prisilom u bilo kom pitanju mogla zatražiti, i putem secesije i dobiti, autonomiju. Na ovaj način bi u stvari bio ozakonjen anarhizam.”³⁴³ Takođe se zna da su u istoriji, gotovo sve države, svoje teritorije i stanovništvo objedinjavale silom i za to plaćale

³⁴⁰ Vučina Vasović: Država, demokratija i etno-nacionalne manjine, u: *Položaj manjina u SRJ* (zbornik), SANU, Beograd, 1996, str. 37.

³⁴¹ Vučina Vasović, *ibid*, str. 38.

³⁴² Huan Linc, Alfred Stepan: *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, 1998., str. 20.

³⁴³ Robert Dal, *Demokratija i njeni kritičari*, str. 282.

visoku cenu u ljudskim žrtvama i stradanjima, pa se ta cena neizbežno nameće i svim novim državama koje bi da promene trenutni odnos raspoređenosti nacija u postojećim državama. Ukoliko država, kao po teoriji društvenog ugovora, podjednako radi na “dobrobiti svih” (što je već kod Dž. Loka protumačeno u smislu građanske većine), ona se ne može jednostavno “opozvati”, rasturiti ili zameniti nekom drugom državom. Jedino što je, da tako kažemo, teorijski dozvoljeno i moguće uraditi, je uskratiti svoje poverenje postojećoj vladi ili parlamentu, za koji akt je, opet, potrebna većina i njena saglasnost. Drugačije, međutim, stoji stvar, kada pripadnici etnički manjinskih grupa kao isključivi način zadovoljavanja svojih zahteva vide stvaranje neke svoje države, prizivanjem poprilično kontraverznog “prava naroda na samoopredeljenje”, koje je svojevremeno promovisao američki predsednik V. Vilson (V. Wilson, 1856.-1924.), a ništa manji njegov zagovornik nije bio ni V. I. Lenjin (1870.-1924.), vođa tzv. “oktobarske revolucije” iz 1917. godine. Razvijeno do svojih “poslednjih konsekvenci”, ovo navodno “pravo” zakonito dovodi do apsurdna, budući da bi njegova dosledna implementacija dozvoljavala sve manjim i manjim etničkim grupama da se otcepljuju od širih zajednica, koje bi, pritom, i same bivale sve manje i manje. S obzirom na to da danas, po nekim procenama, u svetu postoji preko 5.000 nacija sa oko 800 jezika sabijenih u oko 190 država, neobuzdana primena ovog prava, teško da bi tom svetu donela išta dobro, osim opšteg meteža i krvavog pira između nacija. Tako nešto ne prizivaju međunarodna pravna akta usvojena poslednjih godina: u komentaru člana 27 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, koji je izdao Komitet za ljudska prava, izričito je naglašeno da “uživanje prava iz člana 27 ne sme ni na koji način remetiti suverenitet i integritet države.”³⁴⁴ Takođe je u Dokumentu Konferencije o ljudskoj dimenziji KEBS-a u Kopenhagenu (Danska), iz 1990, apostrofirana obaveza nacionalnih manjina da poštuju princip teritorijalnog integriteta države u kojoj žive.

Tako stoji stvar sa dokumentima, dok je u praksi, ipak sve mnogo nedoslednije i ponekad kao da žuri da ove prethodne što pre demantuje. Poslednjih desetak godina, na tlu Jugoistočne i Istočne Evrope, na delu je faktički proces podsticanja erozije suvereniteta pojedinih država. Paradoksalno, opšti proces globalizacije, doveo je ne samo do *univerzalizacije* pitanja manjinskih prava, već je podstakao i brojne *državotvorne aspiracije* manjinskih etničkih grupa, čiji su zahtevi, pak, više nego selektivno uvažavani. Stoga je danas teško razlučiti šta, in concreto, stoji iza želje neke etničke grupe za rešenjem njihovog “manjinskog pitanja” kao i iza spremnosti tzv. “međunarodne zajednice” da u tome uzme aktivnog učešća. Na osnovu onoga što se događalo i još uvek događa na trusnim područjima bivših socijalističkih država u Evropi, čini se da se tu najčešće ne radi ni o legitimnim interesima različitih manjinskih etničkih grupa, ni o iskrenoj želji iz inostranstva da se međunacionalni problemi rešavaju na fer-plej osnovi, već, pre svega, o namerama *velikih sila*, koje čin “zaštite” manjina, preuzimaju, odnosno, ne preuzimaju, shodno sopstvenim interesima. U tom kontekstu valja protumačiti i strahovanje M. Todorove po pitanju aktuelne politizacije kulturnih

³⁴⁴ Goran Bašić: Položaj manjina u SR Jugoslaviji od stagnacije ka afirmaciji, u: *Položaj manjina u SRJ* (zbornik), SANU, Beograd, 1996, str. 395.

tenzija u Bugarskoj, tj. transformacije kulturnog identiteta *Pomaka* u politički identitet. Između ekonomskih faktora, geopolitičkih pritisaka, međunarodnih određenja grupnih i individualnih prava i političkih institucija Bugarske, internacionalni pritisci i podsticaji su od najveće važnosti, ističe Todorova.³⁴⁵ Kako bilo, kompetencije (nejakih) država opadaju, dok ingerencije različitih međunarodnih institucija rastu, pri čemu je prisustvo internacionalnog faktora u etničkim razmiricama, gotovo isključivo rezervisano za “male” države bez moćnih saveznika. Tako u jeku sveopšte erozije suvereniteta i teritorijalnog integriteta država, svetske sile i nadalje tvrdokorno insistiraju na poštovanju ljudskih prava i prava nacionalnih manjina, premda znatno manje u svojim sredinama³⁴⁶, a mnogo više u postsocijalističkim zemljama, gde su, na razvalinama nekadašnjeg “realnog socijalizma”, očito, naišle na veoma pogodno tle za svoju novu strategiju “upravljanja krizama”, u kojoj vodeću ulogu, zapravo, preuzima jedna vojna organizacija - NATO.³⁴⁷

Po strani od ove konstelacije (i hipokrizije) aktuelnih međunarodnih prilika, jedino valjani zaključak, čini se, morao bi da glasi da osnovni preduslovi za uspešno funkcionisanje demokratije u višenacionalnim, viševerskim, i višejezičnim zajednicama na Balkanu, leže kako u *formalno-pravnoj jednakosti* svih građana tako i u razvijenoj *političkoj kulturi*, koja, više nego sve drugo, podrazumeva toleranciju, dijalog, zajedničku saglasnost oko nekih bazičnih vrednosti i međusobno uvažavanje. Nema višenacionalne demokratske zajednice bez jasno iskristalisane svesti o neophodnosti poštovanja različitosti društvenih grupa koje je sačinjavaju: u isto vreme, samo na tlu

³⁴⁵ Marija Todorova: Identity (Trans)formation among Bulgarian Muslims, in: Beverly Crawford and Ronnie D. Lipschutz ed, *The Myth of “Ethnic Conflict”: Politics, Economics, and “Cultural” Violence*, University of California, Berkeley, 1998, Reserch Series, No 98, p. 500.

³⁴⁶ Kako ističe M. Ignatieff, američka politika prema ljudskim pravima je paradoksalna. Nacija koja predvodi svet u obznanjivanju kršenja ljudskih prava, u odnosu prema međunarodnim zakonskim propisima ponaša se kao prava “rogue” (što na engleskom može da znači: hulju, nitkova, ali i nestaška, šaljivčinu itd.). Kako bilo da je značenje prethodno pomenute reči, SAD su među poslednjima ratifikovale Konvenciju o genocidu i jedine još nisu ratifikovale Konvenciju o pravima deteta. Među razvijenim zemljama Zapada, jos samo u SAD postoji smrtna kazna kao takva, pa čak i za adolescente, mentalno retardirane i umno bolesne. Američka vlada redovno ignoriše internacionalne izveštaje o kršenju ljudskih prava u Americi, posebno u zatvorima. Ona, takođe, odbija (zajedno sa Iranom, Irakom, Kinom Libijom, Alžiirom i Sudanom) ustanovljavanje stalnog međunarodnog suda koji bi sudio zločinima protiv humanosti (sa sedištem u Rimu) koji bi mogao biti najvažnija institucija za nova ljudska prava u 21. veku. (Michael Ignatieff, *Human Rights, The Midlife Crisis*, The New York Review, May 20, 1999, p. 61.)

³⁴⁷ Nakon “hladnog rata”, Vodeća uloga NATO-a u razrešavanju međunacionalnih sukoba, nagoveštena je ekonomskim sankcijama protiv Iraka kao i vojnom invazijom na Kuvajt. Obrazloženje ove nove uloge NATO-a, može se naći u neo-liberalnom shvatanju “saveza slobodnih i liberalnih nacija”, koji je već bio na delu za vreme blokovskog sučeljavanja pod okriljem organizacija kao što su NATO, EEZ, Grupa 7 i GATT. Pomenute organizacije su prihvatanje liberalizma učinile uslovom za učlanjenje u njih, pa budući savez nacija “mora biti sličniji NATO nego UN”, koje su, na primer, po Fukujami, patile od “mlitavosti” i “fatalnih slabosti”. Zašto je potrebno stvoriti baš takve organizacije, odgovoreno je na vrlo direktan način u njegovoj studiji - “Takva bi liga bila mnogo sposobnija za *nasilne* akcije da bi zaštitila svoju kolektivnu sigurnost od pretnji koje dolaze iz nedemokratskog dela sveta.” (Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, str. 296, kurziv B.S.). U međuvremenu su, dakako, nasilne akcije u liku “preventivnih udara” i vojnih operacija na teritorijama drugih država (protiv terorizma, iz “humanitarnih razloga” i sl.), postale sasvim uobičajena praksa spoljne politike nekih od svetskih velesila.

razvijene (demokratske) političke kulture, sa visoko uzdignutim univerzalističkim vrednostima, moguće je različitim manjinskim grupama i stvarno obezbediti jednak status. Razvijanje demokratske političke kulture je prva vrednosna pretpostavka za ustanovljavanje pravednih odnosa između većinske nacije i pripadnika manjina, uz međusobno građansko poverenje i dijalog, kojim bi se na jedan racionalan i razložan način moglo doći do prihvatanja njihovih uzajamnih prava i obaveza. Ovo je, pritom, ne samo unutrašnja moralno-politička obaveza država koje žele da slove kao “demokratske”, već i preko potreban ulog za dobre međunarodne odnose kojim se izbegavaju sporovi oko teritorijalnog integriteta, što je ujedno i jedno od najosetljivijih pitanja svake države. Jer, naročito u poslednje vreme, usled procesa globalizacije, od načina regulisanja položaja i prava nacionalnih manjina, zavisi kako unutrašnja politička stabilnost određene države, tako i međudržavni odnosi na širim prostorima.

LITERATURA:

1. Almond Gabriel and Verba Sidney, *The Civic Culture*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1963.
2. Arent Hana, *Istina i laž u politici*, Filip Višnjić, Beograd, 1994.
3. Banfield Eduard, *The Moral Basis of a Backward Society*, New York, Free, 1958.
4. Bašić Goran, Položaj manjina u SR Jugoslaviji od stagnacije ka afirmaciji, u: *Položaj manjina u SRJ* (zbornik), SANU, Beograd, 1996.
5. Butigan Vjekoslav, *Politička kultura na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 2000.
6. Cvijić Jovan, Dinarski, centralni i panonski tip, u: *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Zavod za izdavanje udžbenika Sr Srbije, Beograd, 1966.
7. Dal Robert, *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Podgorica, 1999.
8. Dirkem Emil, *O podeli društvenog rada*, Prosveta, Beograd, 1972.
9. Dostojevski F. M., *Zli dusi*, Otokar Keršovani, Rijeka - Matica Hrvatska, Zagreb, 1964.
10. Đordano Kristijan, *Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.
11. From Erich, *Bekstvo od slobode*, Naprijed, Avgust Cesarec - Zagreb, Nolit, Beograd, 1984.
12. Fukujama Frensis, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997.
13. Fukuyama Francis, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, New York, Free Press, 1995.
14. Glušević Zoran: Etnopsihologija u svetlosti savremenih problema i saznanja o nacionalnom mentalitetu, u: *Etnopsihologija danas* (urednik. Bojan Jovanović), Dom kulture “Studentski grad”, Novi Beograd, 1991.
15. Golubović Zagorka, Uvodna razmatranja, u: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju “Filip Višnjić”, Beograd, 1995.
16. Huntington Semjuel, *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000.

17. Huntington Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon & Schuster, 1996.
18. Harrison L. E., *Who Prospers? How Cultural Values Shape Economic and Political Success*. New York: Basic Books, 1992.
19. Ičević Dušan, *Nacionalna kultura i kultura nacije*, IRO "Partizanska knjiga" - Ljubljana, OOUR IPD - Beograd, Beograd,
20. Ignatieff Michael, *Human Rights, The Midlife Crisis*, The New York Review, May 20, 1999.
21. Ilić Veselin, *Mitologija i kultura*, Književne novine, Beograd, 1988.
22. Ilić Veselin, *Religija i kultura*, Prosveta, Niš, 1995.
23. Inglehart Roman, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, NJ, Princeton Univ. Press, 1990.
24. Inglehart Roman, *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton, NJ, Princeton Univ. Press, 1997.
25. Jackman W. Robert, *Social Capital and Politics*, Annual Review of Political Science, Jun 1998, Vol. 1.
26. Jovanović Bojan, *Etnopsihologija danas*, Dom kulture "Studentski grad", Novi Beograd, 1991.
27. Jovanović Bojan, *Karakterologija Srba*, Naučna knjiga, Beograd, 1992.
28. Jung Gustav Karl, *Sećanja, snovi, razmišljanja*, Atos, Beograd, s.a.
29. Karić Vladimir, Narodni duh i osećanje, u: *Etnopsihologija danas*, Dom kulture "Studentski grad", Novi Beograd, 1991.
30. Kielmansegg Graf Peter, Koliko pluralizma podnosi demokratija?, *Gledišta*, Beograd, br. 3-4/1991.
31. Linc Huan, Stepan Alfred: *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
32. Majstorović Stevan, *U traganju za identitetom*, Slovo ljubve, Prosveta, Beograd, 1979.
33. Marcuse Herbert, *Čovjek jedne dimenzije*, Veselin Masleša, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
34. Pečujlić Miroslav i Milić Vladimir, *Demokratija i autoritarizam, politička kultura jugoslovenskog višestranačkog društva*, Srempublik, Pravni fakultet i Institut za političke studije, Beograd, 1994.
35. Podunavac Milan, *Politička kultura i politički odnosi*, Radnička štampa, Beograd, 1982.
36. Podunavac Milan, *Princip građanstva i poredak politike*, Princip i Fakultet političkih nauka, Beograd, 1998.
37. Putnam Robert, *Bowling alone: America's declining social capital*. J. Democr. 6:65-78, 1995a.
38. Putnam Robert, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, NJ, Princeton Univ. Press, 1993.
39. Pye W. Lucian and Verba Sidney. eds, *Political Culture and Political development*, Princeton, New Jersey, 1965.

40. Rot Nikola, *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1994.
41. Sartori Đovani, *Demokratija. Šta je to?*, CID, Podgorica, 2001.
42. Semprini Andrea, *Multikulturalizam*, Clio, Beograd, 1999.
43. Sioran M. Emil, *Kratak pregled raspadanja*, Matica srpska, Novi Sad, 1972.
44. Supek Rudi, *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd, 1973.
45. Tadić Božidar, *Etničke zajednice i međuetnički sukobi*, CID, Podgorica, 1999.
46. Todorova Marija, Identity (Trans)formation among Bulgarian Muslims, in: Beverly Crawford and Ronnie D. Lipschutz ed, *The Myth of "Ethnic Conflict": Politics, Economics, and "Cultural" Violence*, University of California, Berkeley, 1998, Reserch Series, No 98.
47. Trebješanin Žarko, *Politika i duša*, Vreme knjige, Beograd, 1995.
48. Vasović Vučina: Država, demokratija i etno-nacionalne manjine, u: *Položaj manjina u SRJ* (zbornik), SANU, Beograd, 1996.
49. Veber Maks, *Odnosi u etničkim zajednicama, Privreda i društvo* I tom, Prosveta, Beograd, 1976.

UDK 304.2:323.174

Jovan Živković
Filozofski fakultet
Kosovska Mitrovica

Goran Bašić
Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd

KULTURNA AUTONOMIJA KAO KONCEPTUALNI PRILAZ REGIONALIZMU*

Rezime

Na osnovu prvog istraživačkog saznanja moglo se zaključiti da nacionalne manjine na prostoru južne Srbije u regionalizmu nisu videle potrebe za većom decentralizacijom i negiranjem državne celine kao centralističkog oblika vlasti. Međutim, ako se iz ukupnih podataka izdvoje najreferentniji, onda je izvesno da je svest tog dela stanovništva usmerena na potrebe za kulturnom autonomijom. Odatle je moguće, smatramo, da se pristup regionalizaciji doživljava sa geografskog i kulturno-identitetnog ugla – što je i predmet ove analize. U isto vreme evidentno je da ispitanici ovog podneblja sa takvom opcijom nemaju onaj pragmatičan pristup koji implicira tezu da “slobode individuma” podrazumevaju “novu teritorijalizaciju” pod formom regionalizacije.

Ključne reči: region, regionalizam, partikularizam, entitet, identitet

THE CULTURE AUTONOMY AS A CONCEPTUAL APPROACH TO REGIONALISM

Summary

Having followed the first knowledge, the national minorities on the territory of South Serbia didn't see in regionalism their own needs for much more decentralization and negation of the state's totality as a centralistic form of power. However, if we separated the most important facts, we could say that the awareness of that part of inhabitants is directed towards the regionalism of cultural concept. Therefore we consider for certain that the principle of regionalism is being lived from a geographical and cultural-identificational viewpoint. At the same time it is evident that such viewpoint has no pragmatism which consists the thesis about “freedom of the individuality” that can mean “a new territorialism” in a form of a regionalism.

Keywords: Region, Regionalisation, Partikularism, Entities, Identities

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

Uvod

ad 1.

Ako imamo u vidu prvobitno saznanje, dobijeno na osnovu rezultata empirijskog istraživanja izvršenog na jugu Srbije u okviru projekta “Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu” (jul-avgust 2003)³⁴⁸, po kome pripadnici manjinskih nacionalnih zajednica u regionalizmu nisu videli potrebe za većom subjektivizacijom kroz decentralizaciju ili negiranje državne celine kao unitarnog oblika vlasti, to se na osnovu potonjeg saznanja može reći sledeće: *izdvoje li se najreferentniji podaci evidentno je da je svest tog dela stanovništva naklonjena kulturnoj autonomiji*. Svakako, ni ovaj uvid nije u idealno-tipskom obliku, ali se selekcijom referentnih odgovora ukazuje na to da je *kulturološki vidokrug istovremeno i onaj koji se može identifikovati kao dovoljna osnova u potvrđivanju identitetnih karakteristika*. Odatle je moguće, sledi, da se princip autonomnosti vidi posebnim racionalnim opredeljenjem – *sa opšteg geografskog i kulturno-identitetnog stanovišta manjinskih nacionalnih zajednica u tom delu Srbije, pošto može da se imenuje specifičnim oblikom regionalizacije*. Isticanje ovog specifičnog pristupa odlikuje se nesumnjivim pomanjkanjem ili odsustvom pragmatičnosti koja bi i implicite sadržala tezu da *sloboda individuma* podrazumeva *novu teritorijalizaciju* pod formom regionalizacije.

ad 2.

S obzirom da je u prethodnom radu bilo više reči o metodološkom pristupu, opštoj, posebnim i pojedinačnim hipotezama, ali i o strukturi ispitanika³⁴⁹, za ovu priliku od opštih podataka navodimo – iz dela nepromenljivih socio-demografskih varijabli, zastupljenost respondenata prema nacionalnoj pripadnosti, polu, zanimanju i mestu stanovanja, kao i odgovore na pitanja koja smatramo uputnim za objašnjenje generalnih stavova ispitanika.

³⁴⁸ U okviru projekta “Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu”, obavljeno je i empirijsko istraživanje na uzorku od 1.800 ispitanika u periodu jul – avgust 2003. Uzorak je podeljen na tri poduzorka sa identičnim brojem ispitanika (po 600), koji su realizovani na teritoriji jugoistočne Srbije, severozapadne Makedonije i centralne i zapadne Bugarske. Prikupljanje empirijske građe usmereno je na pet okruga jugoistočne Srbije (Nišavski, Toplički, Pirotski, Jablanički i Pčinjski), tri opštine severozapadne Makedonije (Skoplje, Tetovo i Kumanovo) i dve oblasti centralne i zapadne Bugarske (Šumen i Veliko Trnovo). U ovom radu analiziraju se stavovi respondenata u jugoistočnoj Srbiji.

³⁴⁹ Videći u: J. Živković, O. Marković, (2004), *Apstraktni pristup regionalizaciji manjinskih zajednica jugoistočne Srbije*, u: Zbornik radova “Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu”, Filozofski fakultet-Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 59-74. Kontinuiteta radi navodimo posebnu hipotezu od koje se i pristupilo istraživanju: “Potreba za regionalizacijom jugoistočne Srbije postoji u svesti ljudi ovog područja kao ideja o zaživljavanju političkog društva i zasniva se na realnim potrebama radi prevazilaženja centralističko-hegemonističkog ustrojstva i provođenja građanskog društvenog koncepta, a u cilju subjektivizacije manjinskih nacionalnih zajednica.”

Tabela 1

Respondenti po nacionalnoj pripadnosti	N	%
Albanac	126	21,2
Bugarin	95	16,0
Rom	109	18,4
Srbin	258	43,4
Makedonac	1	0,2
Vlah	1	0,2
Ukupno	590	99,3

Nije upisano 4 (0,7%)

Tabela 2

Respondenti po polnoj pripadnosti	N	%
Muškarci	307	51,7
Žene	286	48,1
Ukupno	593	100,0

Nije upisano 1 (0,2%)

Tabela 3

Respondenti po zanimanju	N	%
Poljoprivrednik	31	5,2
Radnik	133	22,4
Službenik	69	11,6
Stručnjak	26	4,4
Privatni preduzetnik	33	5,6
Nadničar	17	2,9
Nezaposlen radnik	74	12,5
Učenik-student	38	6,4
Domaćica	84	14,1
Penzioner	72	12,1
Nešto drugo	9	1,5
Ukupno	586	98,7

Nije upisano 8 (1,3%)

Tabela 4

Respondenti prema mestu stanovanja	N	%
Selo	154	25,9
Prigradsko naselje	75	12,6
Grad	363	61,1
Ukupno	592	99,7

Nije upisano 2 (0,3%)

Centralno pitanje koje fokusira stavove respondenata, sa odgovorima na osam ponuđenih modaliteta, jeste veoma kompleksno 50 pitanje i ono glasi:

50. Nacionalnim manjinama i etničkim grupama treba omogućiti sledeća prava:

1. Da stvaraju organizacije i udruženja za očuvanje i razvijanje njihove kulture
1. da 2. ne 3. ne znam
2. Izdaju knjige i druge publikacije na sopstvenom jeziku 1. da 2. ne 3. ne znam
3. Da imaju svoje predstavnike u lokalnim organima vlasti (bez obzira na izborne rezultate)
1. da 2. ne 3. ne znam
4. Da imaju svoje predstavnike u narodnoj skupštini (bez obzira na izborne rezultate)
1. da 2. ne 3. ne znam
5. Da imaju pravo na službenu upotrebu svog jezika i isticanje natpisa na javnim mestima i mestima u kojima žive i njihovoj okolini 1. da 2. ne 3. ne znam
6. Da imaju svoje političke partije 1. da 2. ne 3. ne znam
7. Da imaju pravo na teritorijalnu autonomiju 1. da 2. ne 3. ne znam
8. Da se obrazuju na maternjem jeziku 1. da 2. ne 3. ne znam

Ostala pitanja čiji će odgovori biti korišćeni uvršćena su iz ugla njihove prožetosti sa osnovnim pristupom temi i mogu biti relevantni za konačni zaključak, uprkos što nisu iz istog tematskog korpusa. Navodimo ih po mestu koje zauzimaju u upitniku, kao i ponuđene odgovore:

21. *Za svakog pojedinca važna je pripadnost nekoj široj celini. Molimo Vas da rangirate koliko je za Vas važna:* 1. Pripadnost mestu u kome živite, 2. Regionalna/pokrajinska pripadnost, 3. Pripadnost državi, 4. Pripadnost Balkanu, 5. Evropska pripadnost i 6. Pripadnost čovečanstvu.

30. *Proces ujedinjenja sa Evropom može da naruši nacionalni i etnički identitet. Sa kojom od navedenih tvrdnji se slažete:* 1. Nacionalni i etnički identiteti su stvar prošlosti, 2. Odricanje od nacionalnog i etničkog identiteta je nužna cena za ulazak u Evropu, 3. Uključenje u Evropu ne znači gubitak nacionalnog i etničkog identiteta, 4. Uključenje u Evropu ne znači potpuni gubitak već izvesno prilagođavanje nacionalnog i etničkog identiteta, 5. Uključenje u Evropu afirmiše nacionalni i etnički identitet, 6. Nemam stav.

31. *Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena amerikanizacijom?* 1. Da, 2. Ne.

45. *Šta je u Vašoj sredini najveći problem za pripadnike manjinske zajednice* 1. Obrazovanje dece, 2. Zapošljavanje, 3. Komunalni uslovi, 4. Međususedski odnosi, 5. Očuvanje kulturnih vrednosti, 6. Informisanje, 7. Političko angažovanje, 8. Nešto drugo.

51. *Informativne emisije pratite uglavnom na:* 1. Nacionalnoj televiziji, 2. Lokalnim TV stanicama, 3. Pratim na svim domaćim TV stanicama, 4. Pratim na TV stanicama susednih država, 5. Pratim na svetskim TV stanicama, 6. Ne pratim.

53. *Prema Vašem mišljenju, kulturna politika prevashodno treba da bude orijentisana:* 1. Ka svetskoj kulturnoj baštini, 2. Ka balkanskoj kulturnoj baštini, 3. Ka nacionalnoj kulturi, 4. Ka lokalnoj kulturi, 5. Nemam stav.

Kulturna autonomija – osnovni pristup respondenata

Pri utvrđivanju konceptualnog prilaza kulturnoj autonomiji eksplikacija sadržaja kulturnih potreba manjinskih nacionalnih zajednica podrazumeva apostrofiranje dva aspekata sa kojim se one mogu povezati. S obzirom na temu potrebno je da se sagledaju (1) stavovi repondenata na *suštinska kulturna prava, koja se raspoznaju kao autentična i nezaobilazna osnova njihovog identiteta*, ali i, potom, (2) *ono što figurira kao relevantan pristup u ostvarenju kulturne i geografski omeđene autentičnosti kojom se zajemčuje posebnost kao realna potreba za podneblje kakvo je jug Srbije*. Orijeatcija ka ovakvom pristupu empiriskim iskazima oslanja se na saznanje, ponovimo, da je vrednosni okvir ispitanika izvan svakog povezivanja sa teritorijalnim zahtevom, tj. da se rešenje postojećeg stanja vidi u stvaranju regiona, pošto se sledeći rezultate ispostavilo da ispitanici nemaju aktivistički stav ka reorganizaciji postojećeg državnog oblika (organizovanosti)³⁵⁰.

Kako se pri elaboraciji *osnovnih sadržaja kulturnog identiteta* ne pristupa iz ugla kulture sa šireg aspekta – kao sveukupnost načina života uzdignutog na nivo društvenog sistema, uprkos što njihova implementacija polazi od toga da u društvenoj praksi mora da postoji dosegnut nivo poštovanja opšte prihvaćenih standarda oslonjenih na kulturu razumljenu iz šireg horizonta, to se u radu apostrofiraju parametri bez čijeg zaživljavanja nema ni ostvarenja osnovnih prava njihovih nosilaca/pripadnika. U tom kontekstu se među relevantnim stavkama smatraju one delatnosti, a kojima se potvrđuje minimum prostora za ostvarenje kulturnih prava po osnovu nacionalne posebnosti, koje se podvode pod prava na: (a) očuvanje sopstvene kulture i tradicije, (b) zastupljenost maternjeg jezika i pisma, ali i njihovo korišćenje u obrazovnom procesu svih nivoa, (c) korišćenje informacija na svom jeziku, kao i (d) omogućenosti svake slobode i prava na posebno organizovanje i delovanje u medijskom prostoru³⁵¹. Svako od ovih osnovnih prava, kao dela kulturne

³⁵⁰ U radu *Apstraktni pristup regionalizaciji manjinskih zajednica jugoistočne Srbije* došlo se do sledećeg: "Pored saznanja da je ispitanicima važno mesto u kome žive (55,9%), kao i da im je bitno da su stanovnici određene države (58,1%), te Evrope (53,5%) i pripadnici čovečanstva (75,4%), odnos prema regionalnoj pripadnosti od 36,7% nije ispostavljen kao posebno izražena alternativa ili pravac društvenog razvoja na koji bi trebalo stavljati akcenat. Uz približno isti procentualni odnos prema pripadnosti Balkanu (32,3%), takođe viđenom kao region unutar evropskog podneblja, može se reći da stanovnici jugoistočne Srbije imaju tradicionalan pogled što se tiče značaja pripadnosti državi, ali i pripadnosti Evropi. To ukazuje na mogući zaključak da se respondenti osećaju stanovnicima Evrope, odnosno da imaju svest o tome šta Evropa simbolizuje (iz pretpostavljenih vrednosti) i da se, utoliko, samorazumevaju i kao njeni akteri. [...] Žitelji ovog dela Srbije u regionalizaciji ne vide proces subjektivizacije, pošto bi regionalizam kao politički društveni koncept bio subdijarna veza sa državom. Odnosno, stanovnici ovog dela Srbije smatraju da je relevantnija društvena organizacija kao državna zaokruženost, jer se i dalje značaj celine teritorije vezuje za centralistički organizacijski koncept, pošto podrazumevani okvir unitarne države pruža garancije njihovoj bezbednosti i boljem položaju." Šire u: J. Živković, O. Marković, naveden rad, u: Zbornik radova "Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu", Filozofski fakultet-Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 59-74.

³⁵¹ Uporediti prema: Goran Bašić, (2003), *Standardi zaštite nacionalnih manjina u savremenoj Evropi*, u: Zbornik radova "Demokratija i multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi", CIE, Beograd; Agneš Kartag-Odri, Branislav Milinković, Ivana Simović-Hiber, (1999), *Manjinska prava u oblasti kulture*, u: Zbornik radova "Kulturna prava", Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, s. 185-223; Branimir Stojković, (1999),

identitetnosti, sadrži dodatnu operacionalizaciju kroz životne procese saobrazno njihovoj ovladanosti u političkoj i pravnoj regulativi do lokalnog nivoa, a koja polazi od stavova u dokumentima međunarodne zajednice i zakonima društvenog sistema državne zajednice Srbija i Crna Gora³⁵². Međutim, ako se u odgovorima respondenata ustanovi njihova veća zastupljenost, onda je to pokazatelj kako ona nisu deo svakodnevnih prakse u sredinama u kojima je izvršeno empirijsko istraživanje, ali i to da će veća procentualizacija biti signal šta se u budućnosti mora i primeriti potrebama manjinskog nacionalnog stanovništva.

Budući da je ovom prilikom reč o stavovima koji se odnose na osnovna prava koja reprezentuju minimum kulturne identitetnosti manjinskih nacionalnih zajednica, to prvo iznosimo njihov odnos kroz rezultate u frekventnom prikazu. U tom smislu su odgovori usmereni na centralno 50 pitanje (*Nacionalnim manjinama i etničkim grupama treba omogućiti sledeća prava*), razloženo kroz plasman mišljenja respondenata po ponuđenim odgovorima:

Istraživanje stanja kulturnih prava u Srbiji u toku 1998. godine (radionice "multikultura i kulturna prava"), u: Zbornik radova "Kulturna prava", Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, s. 255-279; Zorica Radović, (2000), *Slobode i prava – legitimacijski osnov ustava*, u: Zbornik radova "Principi ustavne deklaracije", Forum za etničke odnose, Beograd, s. 15-34; Jovan Živković, (2003), *Komplementarnost "Zakona o lokalnoj samoupravi" i "Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima" prema pravima manjina u korišćenju jezika*, u: Zbornik radova: "Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana", Filozofski fakultet-Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 207-218; Jovan Živković (2003), *Nacionalne manjine i pitanje statusa obrazovanja*, u: "Otvorena pitanja demokratije", Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici, Kosovska Mitrovica, s. 37-40; Jovan Živković, Goran Bašić, (2002), *Regionalizam i položaj nacionalnih manjina u svetlu međunarodno-pravnih standarda*, u: Zbornik radova "Globalizacija, akulturacija i identitet na Balkanu", Filozofski fakultet-Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 127-141.

³⁵² Navedeni činioци kojima se zaokružuje minimum osnovnih prava u potvrđivanju kulturne posebnosti mogu se dodatno razložiti, tim pre što sublimiraju mnoga prava koja se u svakodnevnoj društvenoj praksi ispoljavaju kao osnovna i neposredna prava. Tako se spomenuti prvi aspekt prava, kakav je *očuvanje sopstvene kulture i tradicije*, može videti kroz npr. prava na (a) osnivanje i razvoj kulturnih institucija (festivala i posebnih kulturnih društava) i organizacija (arhiva, muzeja, galerija, pozorišta idr) nacionalnih manjina, ali i kroz prava kojima se garantuje (b) osnivanje specijalizovanih organizacija za prevodilaštvo ili brigu o kulturnim spomenicima i spomen-mestima koja označavaju istorijsku dimenziju nacionalne manjine. U zaštiti nacionalnih manjina posebnu ulogu ima pravo na *zastupljenost maternjeg jezika i pisma, ali i njihovo korišćenje u obrazovnom procesu svih nivoa*. Ovo pravo ima svoju ekspanziju kroz (a) korišćenje maternjeg jezika i pisma i u javnoj (službenoj) sferi, pored privatne (u sudskim procesima i drugim postupcima državnih i upravnih službi, štampi, dokumentaciji itd), zatim u (b) vaspitno-obrazovnom procesu svih nivoa, ali i pri (c) određivanju i ispisivanju naziva mesta, te pri izbornim radnjama i sličnim komunikacionim pravima iz tog delokruga. Sa opštim društvenim razvojem dodatnu važnost ima i (d) pravo na *korišćenje informacija na svom jeziku*, s posebnim akcentom na (e) *omogućenost svake slobode i prava na posebno organizovanje i delovanje u medijskoj sferi*, ali i na (f) pomoć države u edukacionoj i drugim oblicima tehničke podrške radi ojačanja te sfere delovanja manjinskih nacionalnih zajednica.

Tabela 5

Da stvaraju organizacije i udruženja za očuvanje i razvijanje njihove kulture	N	%
Da	450	75,8
Ne	85	14,3
Ne znam	47	7,9
Ukupno	582	98,0

Nije odgovorilo 12 (2,0%)

Tabela 6

Da izdaju knjige i druge publikacije na sopstvenom jeziku	N	%
Da	440	74,1
Ne	90	15,2
Ne znam	51	8,6
Ukupno	581	97,8

Nije odgovorilo 13 (2,2%)

Tabela 7

Da imaju svoje predstavnike u lokalnim organima vlasti (bez obzira na izborne rezultate)	N	%
Da	343	57,7
Ne	172	29,0
Ne znam	68	11,4
Ukupno	583	98,1

Nije odgovorilo 11 (1,9%)

Tabela 8

Da imaju svoje predstavnike u narodnoj skupštini (bez obzira na izborne rezultate)	N	%
Da	311	52,4
Ne	200	33,7
Ne znam	69	11,6
Ukupno	580	97,6

Nije odgovorilo 14 (2,4%)

Tabela 9

Da imaju pravo na službenu upotrebu svog jezika i isticanje natpisa na javnim mestima u kojima žive i njihovoj okolini	N	%
Da	352	59,4
Ne	165	27,8
Ne znam	64	10,8
Ukupno	581	97,8

Nije odgovorilo 13 (2,2%)

Tabela 10

Da imaju svoje političke partije	N	%
Da	387	65,2
Ne	128	21,5
Ne znam	61	10,3
Ukupno	576	97,0

Nije odgovorilo 18 (3,0%)

Tabela 11

Da imaju pravo na teritorijalnu autonomiju	N	%
Da	167	28,1
Ne	335	56,4
Ne znam	73	12,3
Ukupno	575	96,8

Nije odgovorilo 19 (3,2%)

Tabela 12

Da se obrazuju na maternjem jeziku	N	%
Da	409	68,9
Ne	126	21,2
Ne znam	40	6,7
Ukupno	575	96,8

Nije odgovorilo 19 (3,2%)

Stavljajući u prvi plan izjašnjavanje na prva dva pododgovora, kao i na peti i osmi po predloženom redosledu: *Da stvaraju organizacije i udruženja za očuvanje i razvijanje njihove kulture* (tabela 5), *Da izdaju knjige i druge publikacije na sopstvenom jeziku* (tabela 6), *Da imaju pravo na službenu upotrebu svog jezika i isticanje natpisa na javnim mestima u kojima žive i njihovoj okolini* (tabela 9) i *Da se obrazuju na maternjem jeziku* (tabela 12), respondenti su iskazali i svoj ozbiljan odnos prema osnovnim elementima kulturno-identitetne posebnosti, s obzirom da je zastupljena brojnost takva da ni u jednom slučaju nije manja od 59,4 odsto (kada je po sredi isticanje značaj jezika), ali i ozbiljnih 75,8 odsto (da stvaraju organizacije i udruženja za razvoj kulture), 74,1 odsto (da izdaju knjige i druge publikacije na maternjem jeziku), te 68,9 odsto (da se obrazuju na maternjem jeziku).

Budući da je pitanje o potrebi obrazovanja na maternjem jeziku ugrađeno i u druga pitanja, poput 45-og, kroz ponuđen pododgovor (*Šta je u Vašoj sredini najveći problem za pripadnike manjinske zajednice*), onda se može podvući da se obrazovni aspekt (obrazovanje na maternjem jeziku) doista potvrđuje kao pravo koje tek mora da zaživi unutar obrazovne politike Srbije. Na inicirano pitanje šta je *problem u tom delu Srbije kod pripadnika nacionalnih manjina*, drugi odgovor koji se odnosi na *obrazovanje dece* je sa 22,7 odsto zastupljenosti, pored najdominantnije iskazane potrebe – za *zapošljavanjem* (41,9 odsto).

Da pripadnici manjinskih nacionalnih zajednica prate društvena zbivanja, kao i to da je za njih važan izbor medija putem kojih se informišu, sledi iz narednih tabela. Neosporno je da su informativne (sa 37,5 odsto) i političke emisije (sa 14,3 odsto) prva sfera (u zbiru iznosi 51,8 odsto), što samo kazuje o značajnom stepenu interesovanja za društvene događaje kojima se saodređuje i njihov položaj (videti tabelu 13).

Tabela 13

U medijima (TV, radio, štampa) najviše pratim:	N	%
Informativne priloge	223	37,5
Političke priloge	85	14,3
Sportske priloge	99	16,7
Filmove	121	20,4
Zabavne priloge	28	4,7
Dokumentarni program, odnosno feljtone	9	1,5
Priloge iz kulture	1	0,2
Obrazovne priloge	2	0,3
Mediji me ne interesuju	15	2,5
Ukupno	583	98,1

Nije odgovorilo 11 (1,9%)

Tabela 14

Informativne emisije pratite uglavnom na:	N	%
Nacionalnoj TV	95	16,0
Lokalnim TV stanicama	82	13,8
Na svim domaćim TV stanicama	292	49,2
Na TV stanicama susednih država	17	2,9
Na svetskim TV stanicama	53	8,9
Ne pratim	45	7,6
Ukupno	584	98,3

Nije odgovorilo 10 (1,7%)

Ako se slede odgovori na pitanje o utvrđivanju medija na kojima se prate informativne emisije (*Informativne emisije pratite uglavnom na:* – videti tabelu 14), onda je evidentno da ili nema dovoljno lokalnih medija, ili da oni nisu saobrazili programske sadržaje prema nacionalnom identitetu pripadnika manjinskih zajednica. Ovaj zaključak je moguć, tim pre, što je evidentno da predstavnici nacionalnih manjina glavne informativne sadržaje dobijaju (ipak) od strane opšte nacionalne ili ostalih TV stanica većinskog etniciteta. Propustom upitnika može se smatrati to što nije bilo pitanja o neposrednijem prisustvu manjinskih medija u informativnom prostoru, tj.

koji su to mediji koji imaju (i koliko imaju) programske sadržaje namenjene manjinama u tom delu Srbije³⁵³.

Iz uvida u ostvarenje prava sa kulturološkim sadržajem kod pripadnika manjinskih entiteta, stoji nesumnjiv zaključak da su ona implementirana na veoma niskom nivou u društvenoj stvarnosti, ali i to da je svest respondenata u toj meri sazrela da se njihov visok stepen izražavanja o potrebi ostvarenja prava kulturološkog aspekta može tumačiti kao *odgovornost ne samo za vlastiti opstanak, već i kao zahtev za demokratizacijom ovog dela Srbije*. Drugu deo zaključka treba posebno naglasiti, utoliko, što se kod ispitanika nacionalnih manjina ne oseća potreba za regionalizacijom kao društvenim procesom kojim bi se redefinisala teritorijalna celovitost Srbije, pa je i proces demokratizacije društvenih odnosa tim pre u prvom planu. U tom kontekstu se za autonomiju regionalističkog karaktera anketirani izjašnjavaju sa svega 28,1 odsto, dok se njihov stav protiv takvog pogleda na mogući novi organizacioni pristup države ipostavlja sa 56,4 odsto (videti tabelu 11).

Opšte stanovište o regionalizmu

Sagledavanjem *kulturoloških potreba* pripadnika nacionalnih manjina prema propratnim pitanjima iz upitnika, pogotovo prema navedenim delovima kojima se osvetljava značaj identitetnih odlika, stiče se prilika da se kaže nešto bliže i o mogućem konceptijskom pristupu regionu. Međutim, pre konkretne eksplikacije stavova u odnosu na naznačena pitanja u razaznavanju potencijalnog koncepta autonomije, a koju saodređuju kulturološki zahtevi respondenata, navešćemo pristup prema *regionu*, s namerom da se raspozna potencijalni vid regionalizma pri konačnom zaključivanju.

Polazeći od afirmativnog pristupa regionu kao teritorijalno-političko-ekonomsko-kulturnoj zajednici, kojim bi trebalo da se prevaziđe svako pretpolitično ustrojstvo, ima se u vidu novi društveni koncept sa “aktiviranim principom delovanja *posebnosti*, naspram onog koga poznajemo kao *opštost*”.³⁵⁴ Međutim, upravo takav modus implicira svu opreznost prema regionalnom organizovanju društvenog života, budući da se oslanja na prevazilaženje, tj. potiskivanje državnog okvira – *kao života izvan polisa*, a koji je razumljen kao mesto/okruženje za ustoličenje i realizaciju demokratske društvene opcije i, sada – kao potonje i savremene konceptijske opservacije, regionalizacije kao oblika kojim se radi delotvornije i sveobuhvatnije demokratije poništava tradicionalni značaj države i njene moći. Nesumnjivo je, dalje, da se stavovi o negativnom pristupu regionalizmu mogu dovesti u vezu sa *prostornim i vremenskim faktorima* ili, drugim rečima, da je svako zauzimanje tzv. pozitivnog odnosa prema njima prenebregavanje nedosegnutih elementarnih uslova: zavidanu ekonomsku razvijenost, prevaziđenu kolektivističko-autoritarnu matricu životne

³⁵³ Nnalazimo da je napravljen propust stručnog tima koji je oblikovao definitivni izgled upitnika, jer se nije opsežnije pristupilo ovom važnom društvenom segmentu, tim pre što se radilo o međuregionalnom istraživanju. Pored opštih mesta o zastupljenosti informisanja moglo je da se sazna više o postojanju manjinskih medija u delu Srbije, Bugarske i Makedonije, ali i odnos ne samo prema postojećim medijima, već i prema informativnoj politici uopšte kada su u pitanju manjinske nacionalne zajednice.

³⁵⁴ Prema: Jovan Živković, (2001), *Regionalizam – osnova demokratizacije društva*, u: “Teme”, g. XXV, br. 1-4, s. 181-186.

participacije i političku zrelost kojom se neće od umanjenih teritorijalnih celina stvarati novo-staro unitarno društveno okruženje u kome bi se iznova moralo da radi na ustoličavanju demokratskog ambijenta u horizontalnom i vertikalnom pravcu³⁵⁵. Umesto naznačene brige, ka sleđenju dosegnutog misaonog i realnog okvira, ističemo da ako se savremenost ipak razaznaje kao sveobuhvatni pragmatični napor ka približavanju planova postojanja koji po dosadašnjoj legitimnosti ne da nisu približni, već su u neposrednoj prošlosti bili i duboko oprečni ili, u najmanu ruku, neuporedljivi – poput ideje o razumevanju suverenosti, s jedne, i uvažavanja (pridavanja značaja) izvesnim posebnostima u rasponu od kulturološko-identitetnih projekcija marginalnih entiteta do teritorijalno omeđenih celina kroz lokalnu samoupravu i regionalne ispostave (unutar kojih se tek promovišu ne samo entiteti etno-nacionalnih i verskih posebnosti, već i drugosti raznih društvenih nivoa), s druge strane, onda je tek to nesumnjiv nagoveštaj da se pitanje *supstancijaliteta* – a ono je osnovni korektiv svega – počinje istinski da implementira i u kome je pomeranje prava na *konstitucionalizam* ona forma nove svetovnosti kojom se dosadašnje mora razumeti kao dalja umska ispostava sveta. Jer, menjanje rasporeda prioriteta elemenata iz sveta činjenica kao čovekovog sveta, ma koliko neko pristajao na to ili bio (ne)svestan takve procesualnosti, jeste onaj željeni napor povesnosti kojim bi da se svetovnost zaokruži kao *dovršavanje individualizacije* kroz privatno, lično, subjektivno i pojedinačno, afirmišući posrednim političkim pravom i svaku vrstu autonomije. Takav naboj događajnosti, kao postliberalni period, bitno radikalizuje poziciju ka svakoj vrsti *pluralizacije* i, time, nagoveštava nove oblike *integracije* i *participacije*. Dakle, ako je menjanje redosleda važnosti u socijalnom svetu onaj potrebni milje da bi se od centalističkih (unitarnih) koncepata njegove uređenosti prešlo ka svakoj vrsti *jednakosti* (u slobodama i u stepenu prava na participaciju u cilju delotvornog učešća u javnom životu), onda je na delu ona

³⁵⁵ Opreznost prema regionalizmu sa kojom se nastupilo u nasoj javnosti sigurno da ostaje kao upozorenje svakoj ishitrenoj misli, ma koliko bila humanistički nastrojena, tim pre što su takve opservacije rezime dosegnutog promišljanja ne samo ideja, već i društvene prakse. U tom kontekstu se sreću višeznačne napomene kojima se u načelu nema šta prigovoriti: “U svakom slučaju regioni ne bi smeli da budu veštačke tvorevine, čak ni u trenutku svog nastajanja. Regioni svaki za sebe moraju da budu *viable*, sposobni za život i ostvarenje sfrhe svog postojanja” (Miodrag Jovičić, (1995), *Kuda ideš Srbijo? Hronika srpsko-jugoslovenske ustavnosti (1990-1994)*, glava “Pledoaje za regionalnu državu”, s. 153, “Draginić”, Beograd). Uz drugi aspekt koji aktualizuje opreznost ideji regionalizma ide i onaj koji ističe da “fenomen regionalizacije, vezan za globalizaciju ekonomije i ukidanje carinskih rampi, vodi do zahteva regionalizacije u onim delovima države koji su bogati. [...] Kapitalu tih regiona više nije potrebna nacionalna država kao posrednik. Ali, sasvim je druga situacija kada se nacionalizam pojavi kao osnov regionalnih revandikacija, kao što je npr., slučaj na Kosovu i Metohiji, ili u Makedoniji.” (Đorđe Popović, (1997), *Podunavski region u Srbiji na kraju 20. veka*, “Regioni i države”, s. 129, zbornik “Političke sveske”, br. 1, Institut za političke studije, Beograd). Dodatna strana predostrožnosti u zaživljavanju ideje regionalizacije sugerise: “Razmatranje otvorenog “regionalnog pitanja” i politizovanog “regionalnog problema” ne može da se sagleda samo kroz okular stepena ostvarenosti ljudskih prava i demokratije. U političkoj realnosti tranzitnih državnih rezidua i tranzicije na evropskom eks-Istoku i jugoistoku, idealoški iskaz o zasnivanju “slobode individua” na “novim teritorijama” umesto “interesa nacije” nije dovoljno uverljiv. Retorika ljudskih prava i prodemokratska demagogija prečesto zaklanjaju dublje uzroke i motivacije partikularističkih regionalizama” (Miloš Knežević, (2003), *Regioni, država i regionalizam*, s. 135, u: Zbornik radova: “Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana”, Filozofski fakultet-Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš).

društvena praksa koja uz rekonceptualizaciju vidova komunikacijâ stvara i nove aktere koji ravnopravno ulaze u *partnerski odnos*. Da se zalaganje za ovakvu elaboraciju ne iscrpljuje samo u deklarativnom smislu, te da nije samo jedan od demagoških iskaza o demokratizaciji svrsishodnog zapadnoevropskom delu Balkana, upućuju nas dokumenata od opšte vasžećeg značaja od strane međunarodne zajednice, poput: *Okvirne konvencije Saveta Evrope o zaštiti nacionalnih manjina*, *Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima*, kao i *Evropska povelja o regionalnoj autonomiji*. Pogotovo u njoj se zastupaju temeljni principi o zaštiti ideala i poštovanja prava čoveka i demokratije (*Preambula*, stav 1), prava građana da učestvuju u vođenju javnih poslova izabranih opštim glasanjem i njihovo angažovanje na bazi bliskosti sredine (*Preambula*, stavovi 2 i 3) i “subsidiarnosti, zasnovane na jednakoj legitimnosti raznih nivoa vlasti: lokalne, regionalne, državne i evropske” – što bi bio značajan doprinos izgradnji demokratije u Evropi (*Preambula*, stav 4). Istovremeno, već u samoj Preambuli u stavovima 7 i 8, daje se i odgovor na svako tradicionalno stanovište o društvenom ustrojstvu, s obzirom da se naglašava kako “regionalizacija ne sme da se ostvaruje na račun autonomije lokalnih zajednica nego naprotiv [...] i da priznavanje regionalne autonomije pretpostavlja, prema državi kojoj te regije pripadaju, njihovu lojalnost po pitanju suvereniteta i teritorijalnog integriteta iste”³⁵⁶. Imajući u vidu da je pozadina ovog koncepta isticanje nacionalne, ali i uvažavanje globale (svetske) kulturne matrice, to su i stavovi respondenata potpuno kompatibilni po nivou/zastupljenosti njihove opredeljenosti, ako se pogleda njihova orijentacija prema jednom od ova dva pristupa savremenog načina socijalnog egzistiranja – “Ka nacionalnoj kulturi” – 31,0 odsto i “Ka svetskoj kulturnoj baštini” - 30,6 odsto (tabela 15).

Tabela 15

Kulturna politika prevashodno treba da bude orijentisana	N	%
Ka svetskoj kulturnoj baštini	182	30,6
Ka balkanskoj kulturnoj baštini	55	9,3
Ka nacionalnoj kulturi	184	31,0
Ka lokalnoj kulturi	30	5,1
Nemam stav	123	20,7
Ukupno	574	96,6

Nije odgovorilo 20 (3,4%)

Uz podatke dobijenih na pitanje “Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja”, a radi utvrđivanja značaja uticaja odnosa prema savremenim procesima, sledi nesumnjiv zaključak da se pitanje straha za identitet ne može da locira na uticaj vrednosti iz zapadnih zemalja, pošto je dolazak nešto izmenjenih vrednosnih postulata čak prijemčiviji proces koji se

³⁵⁶ Navedeno prema: *Evropska povelja o regionalnoj autonomiji*, u: Zbornik radova i dokumenata “Sandžak-multietnička regija”, (2002), s. 125, “Centar za multiregionalizam Novi Pazar”, NIŠP “Sandžačke novine”, Novi Pazar.

već oseća ili će biti izraženiji u narednom periodu među stanovnicima ovog dela Srbije – budući da strepnje o ugroženosti matične kulturne tradicije novim vrednostima ne deli ili ne raspoznaje takvim procesom njih 61,6 odsto (tabela 16).

Tabela 16

Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja	N	%
Da	225	37,9
Ne	366	61,6
Ukupno	591	99,5

Nije odgovorilo 3 (0,5%)

Kulturna prava – stvar svesti o pravima kolektiviteta

Kako imamo u vidu istraživački rezultat iz koga sledi da se ispitanici nisu prepoznali u regionalizmu kao novom pristupu društvenog organizovanja (tabela 17), najpre, pošto ne daju prednost regionu (tabela 18), ali da se nisu našli i u opciji koja potrebuje veći stepen kulturne autonomije, s obzirom da ni u formiranju mogućeg novog teritorijalnog sklopa organizovanosti ne ističu u 47 pitanju pododgovor po kome im je relevantno “Podizanje nivoa kulturne autonomije” – jer se za taj aspekt izjašnjava svega 5,7 odsto ispitanih (tabela 19), onda se mora konstatovati da su stanovnici ovog dela Srbije sa specifičnim pristupom u razumevanja postojanja i ostvarenja svojih potreba.

Tabela 17

Za ostvarivanje kolektivnih prava manjina potrebno je da se oblast u kojoj žive organizuje kao region	N	%
Da	163	27,4
Ne	420	70,7
Ukupno	583	98,1

Nije odgovorilo 11 (1,9%)

Tabela 18

Pripadnost regionu/pokrajini	N	%
Veoma važno	218	36,7
Manje važno	256	43,1
Nevažno	106	17,8
Ukupno	580	97,6

Nije odgovorilo 14 (2,4%)

Tabela 19

Formiranje regiona za manjinske zajednice pre svega znači:	N	%
,00	1	0,2
Integraciju u pravno politički sistem države	75	12,6
Veću bezbednost u tom delu zemlje	91	15,3
Podizanje nivoa kulturne autonomije	34	5,7
Mogućnosti sticanja potpune samostalnosti u skorijoj budućnosti	60	10,1
Nešto drugo	13	2,4
Ne slažem se	307	51,7
Ukupno	581	97,8

Nije odgovorilo 13 (2,2 %)

Naime, naše naglašavanje specifičnog ugla o potrebama stanovnika južne Srbije ne sugerise i stav o njihovoj neizdiferenciranosti i nepoznanju potreba, već naprotiv – pošto je u prvom delu teksta naglašen njihov odnos prema osnovnim identitetnim kulturološkim elementima. Ono što se može istaći, i što nije u prvom planu, jeste da oni svoje identitetne odlike nisu samo artikulisali u sintagmi “kulturne autonomije”, uprkos što su sve kulturne potrebe potcrtali važnim. Dakle, baš zato što se pripadnici nacionalnih manjina ovog dela Srbije ne vide subjektom prava i relevantnim faktorom u isticanju sloboda i prava, izbegava se svaka upotreba ili isticanje pojma *autonomije*, uprkos što je njena participacija legitimna kako kroz pravni i politički, tako i svaki drugi socijalni plan³⁵⁷. Iz te predostrožnosti i nema kod njih izražene potrebne svesti o eksplicitnijoj organizovanosti koja se garantuje posebnim manjinskim pravima – na oblike samoorganizovanja i samoadministriranja kroz manjinske samouprave koje se mogu povezivati unutar jedne regije, ali i sa drugim u neposrednom okruženju i drugim zemljama. Međunarodna zajednica je još 1966. godine u *Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima* istakla da “U državama gde postoje etničke, verske ili jezičke manjine, lica koja pripadaju tim manjinama ne mogu biti lišena prava da imaju, u zajednici sa drugim članovima svoje grupe, svoj sopstveni kulturni život, da ispovedaju svoju sopstvenu veroispovest i obavljaju verske dužnosti, ili da upotrebljavaju svoj spstveni jezik”(čl. 27).

Literatura

- Bašić, Goran, (2003), *Standardi zaštite nacionalnih manjina u savremenoj Evropi*, u: “Demokratija i multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi”, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd.
- Bašić, Goran, (2002), *Položaj nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji*, u: “Demokratija i nacionalne manjine”, s. 15-68, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd.
- Bašić, Goran, (1999), *Importance of tolerance for multiethnic societies*, p. 443-450, In “Interculturality and Tolerance”, editor: B. Jaksic, Republika-Filip Višnjić, Beograd.

³⁵⁷ Uporediti prema: *Principi ustavne deklaracije*, (2000), Forum za etničke odnose, Beograd, s. 24-26.

- Beljanski, Slobodan, (1994), *Regionalizam i otvoreno društvo*, u: Zbornik radova "Regionalizam – kao put ka otvorenom društvu", VISIO MUNDI academic press, Novi Sad, s. 11-32.
- Habermas, Jürgen, (2002), *Postnacionalna konstelacija*, Otkrovenje, Beograd.
- Janjić, Dušan, (1999), *Demokratija i etnički odnosi u Jugoslaviji*, u: Zbornik radova "Škola za demokratiju", OGI, Niš, s. 120-127.
- Kartag-Odri, Agneš, Milinković, Branislav, Simović-Hiber, Ivana, (1999), *Manjinska prava u oblasti kulture*, u: "Kulturna prava", Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, s. 185-223.
- Kimlika, Vil, (2002), *Multikulturalno građanstvo*, Centar za multikulturalnost, Novi Sad.
- Kiprijanovski, Vesna (2001), *Lokalna zajednica u procesima regionalizacije i globalizacije*, "Habitus", br. 5, s. 29-42.
- Knežević, Miloš (2003), *Regioni, država, regionalizam*, u: Zbornik radova: "Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana", Filozofski fakultet-Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 125-144.
- Lošonc, Alpar, (2001), *Kulturna pluralnost: apoteoza različitosti ili praksa prihvatanja*, u: "Nova srpska politička misao", vol. VIII, no. 1-4, s. 7-23.
- Radović, Zorica, (2000), *Manjine i teritorijalna autonomija*, u: Zbornik radova "Autonomija i multietnička društva", Otvoreni univerzitet, Subotica, s. 89-103.
- Stanovčić, Vojislav, (2000), *Oblici decentralizacije i disperzije moći: federalizam, autonomija, regionalizam, lokalna samouprava*, u: "Autonomija i multietnička društva", Otvoreni univerzitet, Subotica, s. 9-44.
- Stojković, Branimir, (1999), *Identitet kao determinanta kulturnih prava*, u: "Kulturna prava", Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, s. 9-97.
- Stojković, Branimir, (1999), *Istraživanje stanja kulturnih prava u Srbiji u toku 1998. godine* (radionice "multikultura i kulturna prava"), u: "Kulturna prava", Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, s. 255-279.
- Zbornik radova, (2000), *Principi ustavne deklaracije*, Forum za etničke odnose, Beograd.
- Zbornik radova, (2001), *Ogledi o regionalizmu*, ALD-Otvoreni univerzitet, Subotica.
- Živković, Jovan (2003), *Komplementarnost "Zakona o lokalnoj samoupravi" i "Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima" prema pravima manjina u korišćenju jezika*, u: Zbornik radova: "Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana", Filozofski fakultet-Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 207-218.
- Živković, Jovan, Marković, Olivera (2004), *Apstraktni pristup regionalizaciji manjinskih zajednica jugoistočne Srbije*, u: Zbornik radova: "Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu", Filozofski fakultet–Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 59-74.
- Živković, Jovan, (2001), *Regionalizam – osnova demokratizacije društva*, u: "Teme", g. XXV, br. 1-4, s. 181-186.
- Živković, Jovan, (2003), *Nacionalne manjine i pitanje statusa obrazovanja*, u: "Otvorena pitanja demokratije", Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici, Kosovska Mitrovica, s. 37-40.
- Živković, Jovan, Bašić, Goran, (2002), *Regionalizam i položaj nacionalnih manjina u svetlu međunarodno-pravnih standarda*, u: "Globalizacija, akulturacija i identitet na Balkanu", Filozofski fakultet - Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 127-141.

II

KULTURNI I ETNIČKI ODNOSI I IDENTITETI U USLOVIMA REGIONALIZACIJE I EVROINTEGRACIJE BALKANA

CULTURAL AND ETHNIC RELATIONS AND IDENTITIES UNDER THE CONDITIONS OF REGIONALIZATION AND BALKAN EUROINTEGRATION

UDK 39+316.422+339.923](497:4)

Nikola Božilović

Filozofski fakultet

Niš

TRADICIJA I TRADICIONALIZAM U KONTEKSTU MODERNIZACIJE I EVROINTEGRACIJE BALKANA*

Rezime

Današnji Balkan nalazi se u senci tradicije, pred izazovima modernizacije i na putu evropske integracije. U njemu se prepliću naslage istorijskog nasleđa i moderni trendovi u kulturi. Iz brojnih protivrečnosti rađa se neizvesnost i podstiču strahovi, pre svega od mogućnosti gubljenja kulturnog i nacionalnog identiteta. Pred naletima modernog dolazi do jačanja tradicionalističkih struja, rezistentnih prema svemu što je novo i avangardno. Konzervativne snage inspirišu razne retrogradne pokrete i dovode do slabljenja demokratskih inicijativa u društvu. Za to vreme razvijena društva Evrope nalaze se u fazi post-tradicionalnog razvika. Što se Balkana tiče, njegove perspektive kreću se u smeru: tradicija – modernizacija – evrointegracija. Tradicionalistička ideologija i svest stoje kao prepreke na tom putu, ali izlaz postoji.

Ključne reči: tradicija, tradicionalizam, kič, post-tradicionalno društvo, savremenost, modernizacija, otvoreni identitet

TRADITION AND TRADITIONALISM WITHIN THE CONTEXT OF MODERNIZATION AND EURO-INTEGRATION OF THE BALKANS

Summary

The present-day Balkan region lies in the shadow of the tradition, facing the challenges of modernization. It is also on its way to European integration. It is in the Balkans that the layers of the historical inheritance and the modern trends in culture are to be found intertwined. Its numerous controversies give birth not only to uncertainty but also to some fears, most of all, the fear of losing one's peculiar cultural and national identity. Facing the onrush of the modern tendencies, the traditional ones, resistant to all that is avant-garde and new, are gaining strength. The conservative forces inspire various retrograde movements and lead to the weakening of the democratic initiatives in the society. At the same time, the developed European societies are in the phase of the post-traditional development. So far as the Balkan region is concerned, its perspectives lie on the pathway leading from the tradition through modernization to Eurointegration. The traditional ideology and awareness stand as obstacles on the path but there is a way out.

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

Key Words: Tradition, Traditionalism, Kitsch, Post-traditional Society, Modernity, Modernization, Open Identity

Pred društvima današnjeg Balkana, koja su odlučila da svoju sudbinu pridruže sudbini Evrope, stoje brojni izazovi i nedoumice. Da ulazak u Evropu ne bi ostao pusta želja, on podrazumeva spremnost na promene u svim segmentima društvene strukture. Stiče se utisak da se problemi u ekonomskom i institucionalnom delu društva lakše prihvataju, podnose i rešavaju, dok su stvari na planu svesti i duhovne kulture delikatnije. Ljudi se teže oslobađaju starih navika, predrasuda, ponašanja i vrednosti. Odnos prema tradiciji predstavlja jedan od ključnih aspekata iz koga proizilaze ostali odnosi koji se tiču projektovanja društva u evropske i transatlantske strukture. Ovaj odnos zahteva temeljno preispitivanje, jer se on najdirektnije povezuje sa očuvanjem/gubljenjem nacionalnog i kulturnog identiteta (u Srbiji, ali i u ostalim zemljama na Balkanu). Nevolje sa tradicijom proizilaze iz neshvatanja njene suštine. Za neke, ona je nepovoljnost koja se tretira kao “trn u oku”, dok se drugi njome nekritički oduševljavaju, smatrajući da je ona upravo “samo to oko” kroz koje se posmatra. Problemi počinju od trenutka kada se ustanovi da je “oko” tradicije kratkovidno i da ne oseća pulsiranje svetskih kultura. Vizija budućeg, bez sumnje, počinje već od odnosa prema prošlom. Po nemačkom filozofu J.G. Herderu kultura se ostvaruje putem tradicije – prenošenjem kulturnih dostignuća između jedinki i pokoljenja.

Pošto je tradicija (lat. *traditio* - predanje, predaja) jedan od najvažnijih elemenata kulture i nacionalne kulture i odnosi se na prenošenje već stvorenih i osvojenih vrednosti, odnos prema njoj treba pažljivo razmotriti. Odnos prema tradiciji treba postaviti na zdravo kritičku osnovu, kako bi se društvima na Balkanu omogućilo realno sagledavanje perspektiva povezanih sa integracijom u EU. Nedoumice iskrsavaju pre svega oko pitanja očuvanja autentičnih vrednosti kulturne istorije, ali jednako i oko oslobađanja od negativnog nasleđa (duha) prošlosti. Za tradiciju “svih mrtvih generacija” K. Marks (Marx) je pisao da ona “kao mora pritiska mozak živih” te da, u tom kontekstu, donosi zlo u vidu “nasleđenih nevolja”. Različito vrednovanje tradicije kao komponente kulture zahteva pojmovno razgraničenje tradicije i tradicionalizma.

Evropska integracija balkanskih zemalja sa današnjeg gledišta podrazumeva, između ostalog, i oslobađanje njihovih društava bremena prošlosti, oličenog u raznim tradicionalističkim predrasudama, praznovericama, kompleksima niže ili više vrednosti, navikama, parolama i mentalitetu. U Evropi, inače, sentence tipa “lako ćemo”, “nema problema”, “nekako ćemo se snaći”, rečeno u našem žargonu, “ne drže vodu”. Drugim rečima, one ne znače ništa. Takva razmišljanja nepotrebno uzimaju vreme, kočće svaku akciju, stvaraju bezrazložno zadovoljstvo i opravdavaju neuspeh. Odranije, a naročito iz vremena komunizma, u Srbiji je bila ozvaničena praksa da se sopstvena nesposobnost i nemarnost pravdaju optuživanjem drugih. Reč je o poznatom ksenofobnom sindromu “spoljnog neprijatelja” (pod njim se podrazumevaju “dežurni krivci” poput Vatikana, Amerike ili “svetskih policajaca”) i “mangupa u sopstvenim redovima” (taj izraz rezervisan je za ideološke

neistomišljenike *alias* “domaće izdajnike”). Građansko društvo zasnovano je na kategoriji individualiteta i lične odgovornosti, a tu se podrazumevaju društvene i moralne vrline zasnovane na poverenju. One mogu biti jedina i prava garancija socijalnog i kulturnog prosperiteta.³⁵⁸

Za uključivanje u Evropu potrebno je najpre identifikovati istinske dominantne vrednosti svoje (nacionalne) kulture kako se ne bi došlo u iskušenje da se iz korita sa prljavom vodom izbac i dete. Zadatak preispitivanja tradicionalnih vrednosti odviše je delikatan i ne treba ga otaljivati, uraditi na brzu ruku i “prelomiti preko kolena”. Naprosto zato što tradicija predstavlja osnov socijalnog i kulturnog progresu (lat. *progressio* – napredak, rastenje). Svako razmatranje kulture danas zasnovano je na sagledavanju prošloga u kulturi, na razumevanju onoga što je bilo, na predanju, kulturnom nasleđu. Negovanje tradicije omogućava kontinualno življenje čoveka u istoriji kroz raznovrsnost, drugojačijost i samoprevazilaženje. Prema tome, tradicija je nužna i nezaobilazna pretpostavka daljeg razvoja društva i kulture. Njeno poznavanje i poštovanje treba da podstiče potrebu za upoznavanjem drugih kultura, za saradnjom sa drugima i drugačijima pa, dakle, i za nalaženjem zajedničkih interesa sa narodima iz bližeg ili šireg okruženja (Balkan, Evropa, Svet).

Tradicija predstavlja fond stečenih, već dostignutih, vrednosti. Ali ona nije nešto okoštalo, statično i nepromenljivo. Još je Hegel primetio da je kultura opšti fluid koji se prenosi sa generacije na generaciju, ali se u isto vreme prerađuje i obogaćuje. Hegelov “opšti duh” nikada se ne zaustavlja jer se nasleđeno dalje preobražava. Fakat da nas ima više pod zemljom nego na zemlji treba da podseti na ogroman značaj prošloga za sadašnjost. Sociološkim jezikom rečeno, to znači da je čovek kao socijalno biće ukorenjen u tradiciji. Ona pomaže očuvanju identiteta jednog naroda i istovremeno doprinosi formiranju jasne slike življenja tog naroda u budućnosti. Tradicija jeste “sadašnjost prošlog”, ali je ona, ništa manje, i vizija budućeg. Pravo znanje o značaju tradicije i njenoj društvenoj relevanciji može se formirati u odgovoru na pitanje da li ona (ne) ugrožava svest o potrebi društvenih promena, odnosno da li su kulturne vrednosti dotične tradicije podsticajne za savremeno stvaralaštvo. Sud o njenoj poželjnosti u društvu donosi se tek pošto se utvrdi da ona ne predstavlja breme prošlosti već izazov budućnosti. Tradicija je konstitutivni element svake kulture jer sadrži tvoračku dimenziju. Klica novog često se nalazi u najsmelijim slutnjama i nagoveštajima u prošlosti, a vrednost prošloga očituje se u mogućnosti njegovog projektovanja u budućnost. Nemogućnost takve projekcije vodila bi izobličavanju tradicije i njenom pretvaranju u konzervativnu pojavu.³⁵⁹ Jezik, pismenost, religija, umetnost i narodna predanja, sačuvani u tradiciji jednog naroda, omogućuju da čovek lakše sebe nalazi u sadašnjosti i projektuje u neki novi život. “Sadašnjost menja prošlost koliko prošlost upravlja sadašnjošću” – zapisao je Eliot.

Bez tradicije, dakle, nema kulture ali zlo se piše onoj kulturi koja bi da se okameni i zaustavi u istoriji i da sve “ovo” danas vrednuje “onim” iz prošlosti. U tom

³⁵⁸ Detaljnije: Frensis Fukujama, *Sudar kultura*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997.

³⁵⁹ Vidi: Radoslav Đokić, *Vidovi kulturne komunikacije*, Fakultet dramskih umetnosti/Institut za pozorište, film, radio i televiziju, Beograd, 1992, str. 117-125.

slučaju na scenu stupa tradicionalizam kao negativna socio-kulturna pojava. Kao i svaki drugi "izam", i tradicionalizam preti da poništi pojam u izvornom značenju, dakle tradiciju. On dovodi do kočenja promena, reformi i napretka, a poznato je da se politička nestabilnost (karakteristična za većinu balkanskih društava u tranziciji) može prevazići jedino otvaranjem prema svetu i okretanjem ka budućnosti. Stalni pogledi na retrovizor na balkanskim kolima moraju se skrenuti napred kako bi se izbegli čeonni sudari sa stvarnošću zbog kojih bi ta kola, kao i svaka bezvredna krtinja, bila odšlepana u prošlost i prepuštena zaboravu.

Teškoće sa tradicijom se uvećavaju jer se oko nje kao pojma grupišu pojmovi koji sadrže vrednosnu konotaciju – tradicionalizam, savremenost, modernost, napredak. Da li će se kao model života odabrati i prihvatiti konzervativni ili progresivni tokovi, kojima se "hvata korak" sa svetom, u prvom redu zavisi od kakvog sistema vrednosti se polazi, koje vrednosti se prihvataju i usvajaju, a koje ne priznaju i odbacuju. Odnos prema ovim modelima, kao dominantnim, definitivno će odrediti budući razvoj balkanskih društava. Pre nego se ova pitanja teorijski razmotre i obrazlože, osmisle i operacionalizuju, valja postulirati tezu: *Tradicionalizam kao temeljni odnos ili kulturna paradigma predstavlja prepreku na putu svakog društva koje je sebi odredilo zadatak da izvrši tranziciju u pravcu progresivnog razvoja, to jest kulturne integracije u moderne evropske društvene strukture*. Naravno, ovde se ima u vidu Balkan, njegov regionalni razvoj i integracija u strukture Evropske Unije.

Tradicija kao "kolektivno pamćenje" može se smatrati pozitivnom sa stanovišta celine društva ukoliko je kadra da izdrži proveru kroz kompatibilnost sa strogim kriterijumima vrednosti u savremenosti. U suprotnom, poznato je da je patrijarhalno nasleđe sklono da se učauri u, za našu sredinu karakterističan, "duh palanke". Palanački duh odbija svako otvaranje i veran je načelu zatvorenosti svuda pa i u prostoru emocionalnosti.³⁶⁰ Sa duhom rodno-plemenskih odnosa ni Srbija niti koja zemlja na Balkanu ne može računati na podršku i pomoć Evrope. Pred vratima Evrope svakako se treba osloboditi balasta negativnog nasleđa prošlosti koje se ukorenilo u navikama. Reč je o svojevrsnom inventaru negativnih osobina, kao što su mržnja, prezir, zavist koristoljublje, lakomost, prevara, osvetoljubivost i, napose, čuveni inat, koji se po pravilu uvek vraća na adresu pošiljaoca u vidu nekakvog *boomerang* efekta (ekonomske sankcije, oružana intervencija).

Vrednost tradicije za savremeni život ne određuje se posebno za neke lokalitete, već ona ima globalnu dimenziju i univerzalno značenje. Taj značajan aspekt bio je predmet analize teoretičara raznih zemalja, epoha i orijentacija (Hegel, T. Adorno, M. Mos). Anri Lefevr (Lefebvre) je upozoravao na to da tradicija nije statička pojava i zamerao je istoričarima što prošlost ponekad odvajaju od svakidašnjeg života. Na opasnost da upošćena predstava prošlosti može da nanese ogromnu štetu sadašnjosti i ugrozi planove za budućnost upozoravao je i V. Benjamin. Lista mislilaca sličnih nazora znatno je duža i čine je, među ostalima, A.F. Losev, T.S. Eliot i R. Pođoli (Poggioli). Ukoliko je jedno društvo ne preferira kao dominantni kulturni model mišljenja i življenja u savremenim uslovima, tradicija može biti konstruktivna za

³⁶⁰ Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke*, Nolit, Beograd, 1981, str. 373.

nadgradnju kulture. U suprotnom, ona će predstavljati kočnicu daljeg razvoja. U svrhu pozitivnog praktikovanja tradicije potrebno je napraviti preciznu distinkciju srodnih reči. U ovom slučaju, teorijski se mogu razgraničiti sledeći pojmovi: *tradijsko*, koje se shvata kao tipološka odrednica (kulture, komunikacije), *tradicionalno*, kojim se označavaju institucije i proizvodi “starine” i *tradicionalističko*, shvaćeno kao atribut koji ukazuje na svesno negovanje tradicije.³⁶¹ Za razliku od prva dva, poslednji pojam predstavlja antipod savremenom i, dakako, on je kočnica svih modernih tendencija u kulturi. Pri tom, savremeno ne treba identifikovati sa modernim.

Pojmovi tradicije i tradicionalizma u aksiološkom kontekstu nalaze se na suprotnim polovima. Tradicija podstiče progres kao “uzlaznu komponentu kulture” (M. Ilić), ona inspiriše i ohrabruje na stvaranje novih vrednosti. Tradicionalizam, suprotno, guši svaku invenciju i kreativnu inicijativu, sputava individualnost i onemogućava moderne tendencije u kulturi. Među ovim pojmovima postoji nesavladivi antagonizam, a iz njega sledi da ono tradicijsko/tradicionalno vredi svagda negovati na račun tradicionalističkog/konzervativnog. Problem je tim veći što će ovaj vek biti vreme radikalnih promena u koje nije uračunato čekanje na one koji sporo misle i rade i koji nisu kooperativni. Ritam društvenih promena je takav da će se sve odsada odvijati u duhu poznate devize predstavnika rok generacije iz šezdesetih godina minulog stoleća: “Sve, odmah i uvek”.

Netačno je mišljenje koje plasiraju konzervativci da je svaka inovacija negacija tradicije. Nije sporno da tradicija latentno učestvuje u svakoj novoj kreaciji. Marsel Mos (Mauss) je u tom smislu dobro zapazio da se iza svake društvene pojave nalaze istorija, tradicija, jezik i navike. Stoga je upozorio da “sociolog mora znati da je svaka društvena pojava, čak i kad izgleda nova i revolucionarna, kao, na primer, neki pronalazak, uprkos tome, uvek krcata prošlošću. Ona je plod vremenski najudaljenijih okolnosti i mnogostrukih veza u istoriji i geografiji. Nikada je, ni najvećim apstrahovanjem, ne treba potpuno odvojiti ni od lokalne boje ni od istorijske podloge”.³⁶²

Danas su zemlje Balkana razapete između koncepata retradicionalizacije i modernizacije. Na tom terenu vode se glavne teorijske i ideološke bitke. Povratak na stare, preživle i prevaziđene obrasce života nikome ne bi doneo dobroga i zato treba razumeti imperativ da je *modernizacija balkanskih društava osnovni uslov za stvaranje regionalnog okvira integracije i uključenja u EU*. Niko ko preferira ovaj uslov ne spori pozitivno delovanje tradicije u smislu da ona ljudima obezbeđuje gotova iskustva i sugeriše resurse za nove aktivnosti, da učvršćuje simbole kolektivnog identiteta i jača lojalnost grupi (zajednici, naciji, narodu, klasi). Ona, međutim, može biti disfunkcionalna u smislu da sprečava usvajanje novih oblika ponašanja, ograničava kreativnost i podstiče sukobe. U tom slučaju ima se posla sa tradicionalizmom koji, kao sila “s leđa”, deluje negativno. Balkan je opterećen činjenicom da je još uvek prilično opsednut prošlošću, a perspektiva odnosa na ovom prostoru ogleđa se u njegovom okretanju ka modernizaciji na svim nivoima kulture življenja - od nauke i

³⁶¹ Ivan Čolović, *Divlja književnost*, Nolit, Beograd, 1984, str. 15.

³⁶² Marsel Mos, *Sociologija i antropologija (1)*, Prosveta, Beograd, 1982, str. 258.

prosvete, umetnosti i sredstava komunikacije, preko moralnosti, manira i dobrog vaspitanja, do razonode i zabave. Naravno da se modernizacija podrazumeva i u oblasti života koji obuhvata dostignuća sa područja materijalnih dobara kulture.

Modernizacijom ne sme ostati nepokriven još jedan, takođe veoma važan, institucionalni nivo kulture. Tu je reč o modernim projektima ostvarivanja regionalne saradnje, koji podrazumevaju izgradnju civilnog društva i modernih institucija. Mora doći do učvršćivanja i razvoja demokratskih odnosa, koji podrazumevaju promenu sistema vrednosti i koji vode većoj pacifikaciji konflikata. Bitno je naglasiti da se izgrađivanje sektora civilnog društva odnosi na sasvim konkretne stvari i niz intervencija: demokratsku rekonstrukciju svih institucija, konstituisanje kritičke javnosti koja će biti korektiv i kontrolor vlasti, poštovanje demokratskih načela i edukaciju građana za aktivno učešće u javnom životu. Sve to izgleda lako samo na papiru. U praktičnoj realizaciji tih poslova javljaju se mnogi problemi i otpori. Poznato je da su društva na Balkanu opterećena nasleđem bivših, nedemokratskih, režima, sa kojim nasleđem treba definitivno raskrstiti. To znači odreći ga se na institucionalnom nivou (kada se provlače neki stari mehanizmi vlasti) i na mentalnom nivou (u smislu eliminisanja svih vidova autoritarnosti, naročito kod državnih i partijskih funkcionera).³⁶³ Institucionalno "pročišćen" i pripremljen, Balkan može računati na otvorenost moderne Evrope za njegovo integrisanje u porodicu ujedinjenih demokratskih država.

Sada treba odgovoriti na nekoliko "vezanih" pitanja: šta, zapravo, predstavlja modernizacija, kakav je odnos tradicije i modernizacije i u čemu se sastoji prednost modernih demokratskih društava u odnosu na zatvorenost sveta tradicionalnih društava? Pojašnjenjem ovih pitanja unelo bi se više svetla i u sam proces (obuhvat, intenzitet) uključivanja Balkana u moderne tokove društvenog razvoja, programirane od strane EU.

Modernizacija obuhvata početni period kapitalizma, iako je kao pojam znatno starija. Kasnije se ona ograničava na industrijska društva. Zato se industrijska društva ponekad nazivaju "modernim" ili "razvijenim" društvima. Ona su potpuno drugačija od bilo kog prethodnog tipa društvenog poretka, a njihov razvoj ostavlja posledice na prostore koji se protežu daleko izvan Evrope, kontinenta na kome je ona ponikla. Život u modernim društvima mahom se odvija u velikim gradovima. U njima on postaje sve bezličniji i anonimniji, a nalazi se u poziciji da određuje pojedinačne sudbine ljudi. Politički sistemi u modernim društvima razvijeniji su i jači nego oblici vladavine u tradicionalnim državama. Oni imaju moć da ostvaruju direktan uticaj na običaje i navike najvećeg broja svojih podanika.³⁶⁴

Srbija, kao i većina država na Balkanu, sadrži neke odrednice modernog društva. U stvari, ona se nalazi u fazi predmodernog društva, koje nije u dovoljnoj meri ni "industrijsko" ni "razvijeno" da bi bilo moderno u pravom smislu te reči. Po nekima je ova balkanska i evropska država razapeta između retraditionalizacije i modernizacije, a karakteriše je pluralni identitet. Pod njim podrazumevam kombinaciju

³⁶³ Zagorka Golubović, *Izazovi demokratije u savremenom svetu*, Centar za kulturu, Požarevac, 2003, str. 79-81.

³⁶⁴ Vidi: Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2003, str. 38.

pravoslavne sabornosti (identiteta) i komunističkog kolektivizma (identiteta) na putu ka građanskom individualizmu (identitetu). Ono što je zajedničko svim državama na Balkanskom poluostrvu, a imperativno traži njihovu modernizaciju, odnosi se na kompleksne socijalne promene koje podrazumevaju: ekonomski rast, tehnički progres, reformu političkog uređenja i socijalne strukture, uz promenu psihologije i sistema socio-kulturnih vrednosti. Jednom rečju, moderna društva uvode novi sistem vrednosti koji je zasnovan na naučnoj racionalnosti.³⁶⁵ U bivšim socijalističkim zemljama Balkana, kakva je i Srbija, početni procesi modernizacije bili su zaustavljeni i sputavani tradicionalističkim stegama i egalističkim sindromom. To su bile jake kulturne barijere koje su ostavljale duboke tragove u svesti ljudi. Pokazalo se da se modernizacija ne odnosi samo na ekonomske odnose, već sve više na sistem vrednosti i način ponašanja.

Izvesno je da uključivanje Balkana u evropske integracije podrazumeva jedinstvo tradicijskog, savremenog i modernog. Zadatak je pronaći model u kome bi sve komponente iz ove trijade bile združene u jednu koherentnu celinu. Možda to i ne bi bilo problematično da se u ovaj kulturni trougao nije uvukao crv *tradicionalizma*. Izgleda paradoksalno, ali na toj činjenici se ruši svaki optimizam kada je u pitanju opstajanje tradicije u modernom društvu. Stvari postaju jasnije ako se zna da se ideološka i filozofska osnova tradicionalizma nalazi u, blago rečeno, indiferentnom odnosu prema savremenosti. Do suštine tradicionalizma kao pojave došli smo sukcesivno kroz nalaženje logičke veze između nekoliko činjenica. Ja, inače, držim do toga da se tradicionalizam iskazuje kao pogrešan politički projekt, kao loš kulturni izbor i kao faktor socijalne dezintegracije. Tradicionalističko je povezano sa svim onim što je anahrono, preživelo, prevaziđeno, autistično. Reč je o formi tradicionalnog mišljenja dovedenoj do ekstremnog stanovišta kojim se zagovara *status quo* i prekid kontinuiteta komuniciranja u kulturi. Pristalice ovakvog shvatanja ne slute da ograničavanje i zatvaranje kulture oglašava istovremeno i njen bliski kraj. Bez pogleda unapred, svaka kultura osuđena je na blisku propast.

Značajem tradicije za razvoj kulture naročito su se bavili antropolozi. Kao karakteristično, izdvaja se mišljenje evolucioniste E.B. Tajlora (Tylor), s kraja XIX veka. On je o tradicionalizmu pisao u terminološkoj alternativi "tradijskog konzervativizma". Smatrao ga je bolesnim stanjem i upozoravao da "civilizacija stoji u mestu kad njome upravlja drevni običaj koji nameću pradedovi".³⁶⁶ Iz jedne racionalističke perspektive, poput ove, realno je očekivati da se tradicionalizam postavlja kao antiteza napretku. Njome se želi poručiti da je "nepromišljenost" osnovna odlika konzervativizma, "jednodušnost javnog mnjenja" njegova osnova, a crkveni autoriteti jedan od važnih izvora. Mada je i sam Tajlor isticao da je tradicijski konzervativizam mnogo izraženiji u takozvanom primitivnom društvu, on se itekako može prepoznati i u civilizovanim sredinama, u kojima se svako nasleđe predaka smatra mudrošću, a njegova i najmanja izmena svetogrđem.

³⁶⁵ Dragan Koković, *Pukotine kulture*, Prosveta, Beograd, 1997, str. 327.

³⁶⁶ E.B. Tylor, *Anthropology: An Introduction to the Study of Man*, D. Appleton & Co, New York, 1881, pp. 24.

Važno je napomenuti da se Tajlor služio redukcionističkom shemom u cilju racionalnog obrazloženja nastanka i razvitka ustanova. Njegovo stanovište neraskidivo je povezano s idejom evolucije i ono se upadljivo razlikuje od mišljenja kasnijih antropologa, pre svih Dirckema (Durkheim), koji je veliki značaj pridavao kolektivnim osećanjima, i Boasa, po kome čovekom više vladaju i upravljaju čuvstvo i navika negoli razum. Boas, čak, namesto Tajlorove racionalnosti, u središte svoje teorijske sheme stavlja tradiciju, jer "živa kultura" za njega predstavlja muzej predašnjih formi ponašanja. Naravno, pri svemu ovom treba voditi računa o razlici između pojmova tradicije i tradicionalizma.

U svakom slučaju, Tajlor se prema konzervativnim "okovima tradicije" odnosio krajnje negativno, a konzervativizam je držao za bolesno stanje. Neki antroposociolozi, poput Dirckema, smatrali su okove tradicije korisnima, jer sila tradicije, navodno, doprinosi koheziji i postojanosti društva. Ali, valja zapaziti i treće, središnje, meliorativno i neutralno shvatanje, reprezentovano u stavu Rut Benedikt (Benedict). Po njenom mišljenju, tradicionalizam je, prosto, životna činjenica, možda nepovoljna u nekim prilikama, ali sigurno ne u većini.³⁶⁷ Treba razumeti Tajlorov otpor prema konzervativizmu, ali i odbaciti takvu isključivost koja seže do apsolutne nenaklonosti prema tradiciji kao entitetu živuće kulture. U našem slučaju, okovi tradicije, kako on govori, takođe su se mogli odraziti kao opasnost ukorenjenja u prošlosti. Na primer, u glorifikovanju "slavne nacije", proglašavanju Srba za "nebeski narod" i odsustvu svake kritičnosti prema svojoj tradiciji i kulturi, čime se pothranjuju ksenofobična raspoloženja, nacionalni egoizam, unutrašnji izolacionizam i antimoderna shvatanja.

Istina je da je tradicionalno društvo bilo uzdrmano onda kada je savremeno društvo promovisalo globalnu kosmopolitsku kulturu i stil života. Međutim, ne znači da uvođenjem "post-tradicionalnog društvenog poretka" tradicija nestaje. U izmenjenim uslovima, jednostavno, slabi fundamentalizam religije, etniciteta, roda, a slave se dinamizam, promene, novine, mobilnost u društvu i diskontinuitet u svakodnevnom životu. Moderno društvo, sasvim prirodno, stupa na društvenu pozornicu kao revolt na tradicionalizam. Kultura se odsada orijentiše na svakodnevni svet života, a personalnim identitetom ne dominiraju više klasa, starost, rod, etnicitet. Međutim, moderno društvo mora ponuditi jasne i ostvarljive alternative. Nije dovoljno samo uzdržati stare navike i vrednosti, bez ikakve nadoknade. U suprotnom, moderno društvo će za običnog čoveka predstavljati virtuelni svet, čiju suštinu čini "lavirint pluralnih zamki". Bez okončanja procesa identifikacije ("otvoreni identitet") nema unapređenja kvaliteta života. Mora se izgraditi neka uporišna tačka pripadanja, kao i okvir orijentacije, kako se smisao ljudskog života u industrijskom (modernom, razvijenom) društvu ne bi izgubio u apstrakciji.³⁶⁸ Očekuje se da ono što je bilo vredno u prošlosti doživi nove interpretacije koje će biti usaglašene sa potrebama današnjice.

S druge strane, treba stalno imati na umu da sve prošlo nije i sveto. Nostalgija za prošlim, bez potrebne kritičnosti i distance, lako se izvirgava u negaciju sadašnjeg i

³⁶⁷ Upor. Elvin Hač, *Antropološke teorije (1)*, BIGZ, Beograd, 1979, str. 47.

³⁶⁸ Vidi: Zagorka Golubović, cit. delo, str. 25-28.

paničan strah od novog. U njoj možemo prepoznati regresivne elemente koji je opasno približavaju kiču. Nostalgija je obrnuto srazmerna zanimljivošću: ona se javlja kao izraz straha od neočekivanog i nepredvidljivog, koje postavlja stalne zahteve i traži neprekidne stvaralačke odgovore na sve nove i nove izazove života. Jednako kao i kič, i ona je znak unutrašnje neprilagodljivosti. Međutim, pravo kič-lice nostalgije pokazuje se u njenoj neobjašnjivoj tendenciji da glorifikuje prošlost. To lice vidi se u iskrivljenom ogledalu tradicionalizma (ne tradicije). Ovde je reč o (u sociologiji kulture poznatom) protivrečju *istorijske memorije*, koja u sebi sadrži klicu formalističkog konzervativizma, i *ideje progressa*. Pristalice prvog smera stvari gledaju samo sa njihove spoljne strane. One ne žele ništa da menjaju, teže da konstantno imitiraju stvari prošlosti i ne osećaju ni najmanju potrebu da život postave na savremene osnove. Na drugoj strani, zastupnici ideje progressa su pravi reformisti jer stvari gledaju iznutra. Ne ruše stare vrednosti, ali prednost daju inovacijama i stvaranju novih vrednosti.

Šta se dobija kada se ove činjenice stave u službu pseudovrednosti? Naravno, stupa se u predvorje kiča. Kič je, uostalom, poznat po izuzetnoj penetrantnosti, pa se i u slučaju nostalgije on pokazuje “na delu”. Zoran Gluščević tvrdi da pravo zloupotrebljavanje nostalgije kič izvodi na taj način što težnju ka apsolutizaciji prošlosti uzdiže do opipljivog vrednosnog ideala, te *prošlost postavlja kao ideal savremenom i budućem*. Konzervativna uloga kiča naročito dolazi do izražaja kada on osobinu zloupotrebe nostalgijinih osećanja rasporedi u službu politike. Na taj način kič stavlja novu masku, dobija političko obličje i prelazi u agresivnu reakcionarnu kategoriju.³⁶⁹

Vratimo se sada temi iz ugla istraženih činjenica. Empirijsko istraživanje (koje smo sprovedeli na području jugoistočne Srbije) pokazalo je izlišnim i prevaziđenim mišljenje da ljudi sa ovog prostora imaju ukorenjene predrasude da je njihova kulturna tradicija, navodno, ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja. Da vidimo šta kažu činjenice. Ispitanici nisu ispoljili vidljiv strah od prodora novih, evropskih, vrednosti, nezavisno od školske sprema kao i od mesta stanovanja. Zanimljivo je da je 66% ispitanika sa završenom srednjom školom od ukupnog broja (194) i onih iz prigradskih naselja (72% od ukupnog broja 75) i gradskih naselja (58,3% od ukupnog broja 362) smatralo da je njihova kultura, bez ikakvih rezervi, otvorena za evrointegraciju. Praksa sa ovih prostora je pokazala, a sve veći broj ljudi to uviđa, da autoritarne vrednosti nasleđene iz plemenskog društva, porađaju fanatične i harizmatičke ličnosti koje potiskuju demokratsku motivaciju naroda. Usled toga dolazi do tradicionalističke regresije ka “primitivnom nacionalizmu” (Z. Bauman). Stvara se začaran krug iz koga nema iskoraka napred, u Evropu, u Svet. Konzervativna ideologija utiče na formiranje iste takve svesti kojom se lako manipuliše. Sve akcije, pa i ratne operacije, opravdavaju se “višim ciljevima” i “nacionalnim interesom”, najčešće iz uskog političkog (stranačkog) pragmatizma ili zbog lične koristi.

Mogućnost nacionalne integracije u svetske kulturne tokove iskazana je u rezultatima rečenog istraživanja. Naime, na pitanje o budućim smernicama kulturne politike, ispitanici su se gotovo ravnomerno podelili, jednako preferirajući odgovore “ka nacionalnoj kulturi” (32,1%) i “ka svetskoj kulturnoj baštini” (31,7%), a

³⁶⁹ Vidi: Zoran Gluščević, *Život u ružičastom*, Prosveta, Beograd, 1990, str. 42-43.

ostavljajući pri tom daleko ispod njih odgovore koji su se ticali balkanske (9,6%) i lokalne kulturne baštine (5,2%). Ljudi sa područja jugoistočne Srbije, očigledno, sagledavaju neophodnost promena i znaju da će one biti brže i efikasnije ukoliko Balkan (ili njihova država) uđe u proces evrointegracije. Dakle, nisu bili u pravu oni “vidovnjaci” koji su očekivali (priželjkivali, možda) da konzervativni duh preovladava u ovoj populaciji. Tradicionalistička svest, očito, ustupa mesto savremenim i modernim pogledima u vizijama budućnosti stanovnika koji naseljavaju ovaj prostor.

Pogrešno je misliti da su moderna i tradicionalna društva u potpunosti homogena. Niti su tzv. moderna društva oslobođena tradicije, niti su tradicionalna društva antimoderna bez ostatka. Realno je očekivati da tradicionalni i moderni elementi budu koegzistentni, to jest da jednovremeno postoje u društvu. I više od toga, oni mogu da održavaju ili podržavaju jedni druge. Modernizacija može latentno da utiče na obnovu tradicije i da podstiče njeno jačanje, a, sa druge strane, tradicionalni sadržaji i simboli mogu biti podrška modernizaciji. Tradicionalizam i konzervativizam, čak, u velikom broju slučajeva predstavljaju reakciju na negativne nanose modernizacije i odgovor na nesigurnost koja dolazi sa naglim socijalnim promenama (siromaštvo, nezaposlenost). Dihotomija “tradicionalno-moderno” u društvenom kontekstu ne vodi uvek dekonstrukciji. Sasvim su pojednostavljena gledišta da postoje potpuno nepromenljiva društva. Takve postavke su apsolutno nezastovane i vode stvaranju stereotipa i raznih predrasuda o navodnoj statičnosti tradicionalnih i permanentnoj dinamičnosti modernih društava. Sasvim je suvislo govoriti o uticaju tradicije na društvene promene, pa i na sam proces modernizacije. Pogledi na tradiciju i savremenost moraju biti fleksibilni. Tradicija ne mora biti posvaku cenu nepromenljiva, inertna i neupitna, jer se kritičkim preispitivanjem u kulturi može doći do odbacivanja i menjanja nekih tradicionalnih elemenata i značenja. Na drugoj strani, modernizacija može biti spora, bolna i anomična, suprotno očekivanjima. Ako se ona pri tom nameće kroz nasilnu akulturaciju, dovešće do jačanja tradicionalističkih shvatanja. Za društva u tranziciji najbezbolnije bi bilo pronaći referentnu tačku prožimanja tradicionalnog i modernog, što bi dovelo do njihovog usklađivanja. U kulturno-istorijskom kontekstu između njih postoji linija kontinuiteta, pri čemu sadašnja modernost uspostavlja standarde koji će u perspektivi predstavljati tradicionalnu vrednost za nove naraštaje.

Za epilog, jedna kratka refleksija o tradiciji i tradicionalizmu u kontekstu balkanskog puta ka evropskim kulturnim standardima i vrednostima. Pošto zagriženi tradicionalisti, izvesno, žele da zaustave hod istorije, obezoružaju savremenost i ukinu budućnost, pošto nekritički obožavaju prošlost, afirmišu staromodnost, inspirišu etnonacionaliste i protive se integracionistima, oni time nesvesno zaustavljaju moderne kulturne tokove i inicijative. Tradicija u svom izvornom značenju, pak, premošćuje vreme i omogućava hod kulture ka novome, budućem i boljem. Progres je, u tom kontekstu, samo jedna aktivna komponenta kulture, zasnovana na onome što je bilo i zadržalo se kao vredno. Ima smisla govoriti o trajnom antagonizmu tradicije i tradicijskog konzervativizma. Zato sentencu da je ekstremni i borbeni tradicionalizam

negacija tradicije ne treba uzimati kao nekakvu zgodnu frazu ili jezičku dosetku, već kao empirijski zasnovanu istinu.

LITERATURA

- Adorno, Theodor W (1985) *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Božilović, Nikola (1998) *Sociologija kulture. Prolegomena*. Niš: Narodne novine.
- Božilović, Nikola, ed (2000) "Kultura - tradicija i savremenost". Niš: *Teme*, br. 1-2.
- Čejni, Dejvid (2003) *Životni stilovi*. Beograd: Clio.
- Čolović, Ivan (1984) *Divlja književnost*. Beograd: Nolit.
- Damnjanović, Milan (1990) *Ophođenje sa mnogostrukošću*. Banjaluka: Novi glas.
- Eliot, T.S (1995) *Ka definiciji kulture*. Niš: Prosveta.
- Fukujama, Frensis (1997) *Sudar kultura. Poverenje - društvene vrline i stvaranje prosperiteta*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Gidens, Entoni (1998) *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- Gidens, Entoni (2003) *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu.
- Glušćević, Zoran (1990) *Život u ružičastom. Antologija svakidašnjeg kiča*. Beograd: Prosveta.
- Golubović, Zagorka (2003) *Izazovi demokratije u savremenom svetu*. Požarevac: Centar za kulturu.
- Hač, Elvin (1979) *Antropološke teorije (1-2)*. Beograd: BIGZ.
- Kloskowska, Antonjina (2001) *Sociologija kulture*. Beograd: Čigoja Štampa.
- Koković, Dragan (1997) *Pukotine kulture*. Beograd: Prosveta.
- Konstantinović, Radomir (1981) *Filosofija palanke*. Beograd: Nolit.
- Marks, Karl (1977) *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*. Beograd: Prosveta-BIGZ.
- Morin, Edgar (1989) *Kako misliti Evropu*. Sarajevo: Svjetlost.
- Mos, Marsel (1982) *Sociologija i antropologija (1-2)*. Beograd: Prosveta.
- Petrović, Sreten (1991) *Kultura i umetnost*. Niš: Prosveta.
- Toynbee, Arnold (1970) *Istraživanje istorije (I-II)*. Beograd: Prosveta.
- Tylor, E.B (1881) *Anthropology: An Introduction to the Study of Man*. New York: D. Appleton & Co.
- Veber, Alfred (1987) *Tragično i istorija*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada/Dnevnik.

UDK 316.776(497.2:497.11)
811.163.2:811.163.41

Ценка Иванова
Филозофски факултет
Ниш

ЗА БЪЛГАРСКО-СРЪБСКИЯ ИНТЕРКУЛТУРЕН ДИАЛОГ И ЕЗИКОВИТЕ КОНТАКТИ

Резюме

Интеркултурният диалог има свои специфики тогава, когато встъпват в контакт носители на съседни и твърде близки идентичности с много общи черти, но и с достатъчно, на пръв поглед “скрити” различия или особености. Разбирането на другата култура е основна предпоставка за съвременните мултиезични и мултикултурни комуникации. От своя страна, контактните културни процеси преминават задължително през бариерата на неразбирането, което не винаги означава и езиково неразбиране в строго научната интерпретация на цялата палитра от отношения между съседни и генетично близки езици и култури.

Балканският регион изобилства от подобни прояви поради голямата близост на южнославянските езици и култури. Феноменът на малките разлики изтъква дълбинно в междуезиковия контакт – там, където е важно да се отчитат отношенията между знак и символ, между форма и съдържание.

Наред с теоретичната аргументация, в работата се привеждат конкретни примери от българско-сръбските интеркултурни контакти, за чието разкодиране е нужно добро езиково тълкуване. С конкретни примери и резултати от анкети се посочват факти в подкрепа на изходната теза на авторката, че между близки култури съществуващият феномен на малките разлики може да има големи последици тогава, когато се пренебрегва ролята на езика като посредник, но и когато той се превръща в пречка към културния диалог, ако не се познават добре детайлите, нужни за “превода”, разбирането и възприемането на културните специфики на другите.

Ключови думи: културни кодове, интеркултурен контакт, феноменът на малките различия, социокултурна компетенция, разбиране, дивергенция, превод на културните специфики, не-идентичност на граматика и семантика, диалекти и стандартни (книжовни) езици, малцинствени езици, чужда близост, межкултурна полисемантичност и омонимичност.

**BULGARIAN AND SERBIAN CULTURAL AND LANGUAGE
DIALOGUES – FROM THE CONTEMPORARY BALKAN AND
EUROPEAN PERSPECTIVES**

Summary

The intercultural dialogue has its own particularities when neighbouring and genetically close agents of cultural sameness get in touch with many common features as well as with enough, at first sight “hidden”, differences or particularities. The understanding of the “other” culture is the basic assumption for multilingual and multicultural communication. On the other side, connecting cultural processes go through an obligatory barrier of misunderstanding which doesn't always mean language misunderstanding in a strictly scientific interpretation of the whole palette of relationships between neighbouring and genetically close languages and cultures. The region of the Balkans abounds in similar phenomena because of the closeness of South Slavic languages and cultures. The phenomenon of “small differences” has appeared to be deep in interlingual contact where it is very important that a relationship between a sign and a symbol, form and content, should be taken into account.

The paper discusses, apart from the theoretical argumentation, concrete examples from Bulgarian and Serbian intercultural contacts for the decoding of which a good linguistic interpretation is needed. On the basis of concrete examples and the results of questionnaires, the facts that support the initial theses of the author saying that between close cultures there is a specific phenomenon of small differences with great consequences when the role of language as mediator is neglected, as well as an obstacle for a cultural dialogue, if the details, necessary for “translation”, understanding and acceptance of the cultural particularities of others, are not well known.

Key words: cultural codes, phenomenon of small differences, sociocultural compatibility, understanding, divergence, translation of cultural particularities, non-sameness of grammar and semantics, dialects and standard languages, minor languages, foreign closeness, intercultural polysemy and homonymy.

Интеркултурният диалог има свои специфики тогава, когато встъпват в контакт носители на съседни и твърде близки идентичности с много общи черти, но и с достатъчно, на пръв поглед “скрити” различия или особености. Балканският регион със своя мултикултурен и мултиезиков облик изобилства от подобни прояви поради голямата близост в бита на обитаващите го от векове народи и на техните култури. Феноменът на *малките разлики* изпъква там, където межкултурната и междуезиковата граница не е строго фиксирана, където в по-голяма степен е необходимо да се внимава за отношенията между знак и символ, между форма и съдържание.

В съвременния свят на глобални отношения в почти всички сфери на човешката дейност езиците заемат уникално място. За разлика от предходни исторически периоди в развитието на човешката цивилизация, когато владенето на други езици освен родния е било почти кастова привилегия, във века на бързи и непризнаващи условностите на политически и географски

граница комуникации (много)езиковата компетентност е по-важна от когато и да било. Най-важната квалификация в днешно време става именно общуването отвъд традиционните граници. Обменът на информация е немислим без езика, а следователно и съвместното съществуване на човешките индивиди в различни форми на обществена организация – нации, народности, малцинства, професионални, социални, религиозни обединения. Утвърждаването на обща европейска идентичност налага две тенденции, които не се изключват взаимно, а се допълват и обогатяват: унификация и формиране на наднационални ценности наред със съхраняване на многообразието на индивидуалните култури от миналото и вписването им в съвременния общ културен модел. Съвременните европейски принципи за единството на многообразието обръщат изключително внимание на културния диалог и съответно на т. нар. *фонови знания*, които са включени в критериите за оценка на езиковата компетентност³⁷⁰.

Всеизвестен в езикознанието е фактът, че различията между езиците тогава, когато са функция на различията в културите, се проявяват основно в лексиката и фразеологията, тъй като номинативните езикови средства са най-тясно свързани с извънезиковата действителност. При сравняването на култури в редица случаи едни и същи явления с нещо са по-своеобразни от същите явления при “другия”, т.е. дори т.нар. еквивалентна лексика може да се отличава със смислови нюанси. От друга страна във всеки език и диалект съществуват думи, които не могат да бъдат преведени дословно на друг език – т.нар. безеквивалентна лексика. Безеквивалентната лексика маркира специфичните явления на местната култура. В изследванията за този тип интеркултурни и

³⁷⁰ Първи в поредицата са знания по история и култура на съответната етно-езикова общност: пълно официално название на държавата и геополитическо описание; етнически състав; най-важните географски области; най-известни планини, реки, равнини; най-големите и значими градове; туристически региони; държавни символи: знаме, герб, химн; официални празници; традиционни светски празници и символични дати; най-важни исторически дати и събития; известни исторически личности, народни будители и национални герои; традиционни религиозни празници; обичаи (например сурвакане, кукерски игри, лазаруване, нестинарски игри, закичване с мартеници за българските традиции; сръбската *слава*); символи (мартеницата, българската роза, виното и гроздовата ракия; сръбската шапка *шајкача*, сливовата ракия, народният инструмент *зукле*); емблематични за историята и културата на страната селища и култови обекти (манастири). Важни за културната история са познаването на имената и основното за творчеството на писатели и поети, певци, музиканти и композитори от различни жанрове, строители и архитекти; знания за театър и кино, за спорт и туризъм; най-известни народни танци, традиционни музикални инструменти и т.н. Съвременната мобилност е немислима също без знания за традиционни храни и напитки, за традиционни експортни стоки и местна валута (банкноти и монети), за най-важните институции при нужда от помощ. Тук спада и подраздел, който включва твърде специфични “детайли” от бита и междуличностното общуване на носителите на съответния език: ежедневни и стандартизирани навици, езикът на тялото – поздравя, жестове, поведение на определени обществени места и употреба на характерни изрази, общоприети норми при служебни и частни посещения, условия на живот в средностатистическото семейство, на село и в града, роднински отношения, традиции в общественния живот, ценностна система и етично-културни норми, религия, речев етикет, цивилизационни елементи на бита – хигиенни и хранителни навици и под.

междуетникова отношения се посочва, че разликите в лексикалния фон обхващат съществена част от речниковия състав на езиците. Така в социолингвистиката се обособява проблематиката на фоновете знания, наричани още комуникативна компетенция [Пачев 1993:156-159], макар че според нас комуникативната компетенция е подредна на общата категория фонови знания.

Фоновете знания се определят като дифузен слой от съзнанието, като взаимодействие между граматика и логика, изискващо познания от много широк спектър³⁷¹. Те гравитират към няколко близки една до друга области, които в крайна сметка се обединяват около общата формулировка, че чисто езиковите познания не са достатъчни, за да се осъществи пълноценен комуникативен акт с носителите на друг език, да се “преведе” културата на “другия” чрез художествения, публицистичния, икономическия, дори административния текст, като в този случай преводът не се схваща само като буквална работа над конкретния текст, а по-скоро като знания и информация, които нямат външно езиково изражение в изходния език, но трябва да бъдат “втъкани” в езика, на който се превежда. Преводът фактически е конкретна проява и акт (експлицитен или имплицитен) на разбирането, т.е. на комплексно проявена езикова и комуникативна компетенция. В много случаи носителите на различни езици не биха се разбрали напълно, ако са изградили личността и миогледа си в различни културни среди. Изключителната важност на дискутирания въпрос се допълва от предположението, че адресатът (читател, слушател, зрител, който “консумира” преведена и поднесена на родния му език информация) разполага с по-малък запас от съответните фонови знания.

В определени сфери на човешката дейност развитието на съвременната цивилизация натовазва езиковата компетенция с нови и твърде отговорни функции. В изследванията за въздействието на средствата за масова комуникация например³⁷² все повече се отчита и т.нар. макро- или надезиков контекст (социален, културен, народопсихологически и др.), с други думи – фонови знания, които имплицитно присъстват в микроконтекста на езиковия изказ. Глобализацията на информационния поток в световен мащаб налага почти без изключения прибягване до някой от международните езици за полифункционална комуникация извън пределите на собствената езикова територия. Какви могат да бъдат обаче последиците тогава, когато се опитваме да вникнем в същината на нечие общество и неговата култура, чийто език е от категорията на “малките” или “екзотичните”, но чрез друг език посредник

³⁷¹ Една от най-кратките дефиниции гласи: “Фоновете знания са двустранно познаване на реалитите от говорещите и слушащите и то е основата на езиковото общуване” [Ахманова 1966: 498]. В разширен вариант това означава, че различни антропологически, социологически, психолингвистически и други проблеми се вмъкват в областта на езикознанието.

³⁷² Между вътрешно- и външнополитическите новини например съществува важна типологическа разлика – за първите достатъчно условие е владението на официалния за държавата език (покрива се в повечето случаи с майчиния или става въпрос за симетричен класически билингвизъм); във втория случай задължително условие е специална езикова квалификация на съответния чужд език.

(напр. английски, който все повече се превръща в международен език монополист)? Недостатък, който в определени случаи фатално може да прекрачи прага на допустимите отклонения е, че езикът посредник няма да позволи да се опознае в дълбочина обектът на проучване тогава, когато се пренебрегва значимостта на съответните фонове знания – на народопсихологията на определен етнос, на създадените исторически връзки в заемания от него регион, на религиозните различия и т.н. Следователно рискът да се представи предварително зададена в представите на “интерпретатора” картина, която е функция на собствения му социален опит и на усвоената култура в друга среда и която да не отразява същината, е реален и често срещан факт. Остава открит въпросът за допустимите параметри на присъствие на езика-посредник, както и за степента на езикова компетенция по съответния език.

Комуникативната компетенция като част от обхвата на фоневите знания също е важна предпоставка за коректност в интеркултурния диалог: на въпроса “*Искате ли още сладкиши?*” отговорът в англ. *thank you* означава *да, благодаря*, докато фр. *merci* означава по-скоро *не* [Kristal 2002: 120]. Фоневите знания в определени случаи трябва да подпомогнат избора на изразни средства, за да се предаде автентичността на имплицитната информация; те са задължителен компонент в работата на този, който играе ролята на посредник между две култури чрез превода, в каквато и форма и с каквито и цели да е той. Например английската дума *Black* има неутрално значение, на чие то място в американския английски в определени случаи стои *Afro-American* (*афроамериканец*) – проява на стремеж да се елиминират всички езикови знаци, които биха засегнали или дискриминирали някого откъм произход или расова принадлежност в американското общество. Но в български *негър* (= ср./хр. *чрнац*) е носител на неутралното и обратно – бълг. пейоративно *черен, черньо* кореспондира с англ. *Negro*, която носи оттенък на презрителното и обидното.

Всеизвестен е фактът, че културните взаимоотношения между народите от древността до наши дни се проявяват най-отчетливо чрез заемките или чрез интернационалната лексика. Но в процеса на заемане или в собствения живот на вече заетата дума в новата езикова среда също се стига до разлики с изходната ѝ семантика или с изходната ѝ стилистична употреба, което обикновено не се отчита в обратен ред – от носителите на езиците, от които се е осъществило заемането. Затова например изразът *български народни и популярни песни* е напълно коректен (*популярен* – 1) леснодостъпен, напълно разбираем; 2) известен на много хора)³⁷³, докато за съзнанието на носители на други езици и култури той би представлявал пълна тавтология (фр. *populaire* = бълг. *народен*).

В интеркултурните непосредствени комуникации изпъкват и паралингвистични черти, които са много важни за осъществяването на контакта изобщо –

³⁷³ Сравни в ср. *популярен* (лат.) - народни; приступачан и разумъив ширим слојевима; омиъен у народу, који налази одзива у народу, општесхватлив, општеприхваћен.

например кимането с глава за означаване на “да” (знак за съгласие и потвърждение) и “не” (знак за несъгласие или отрицание): българите например движат глава в точно обратните посоки, установени традиционно при другите европейци и възприети в света.

Друг не по-малко рисков подход е подценяването на изискването за коректен превод от близкородствени езици и надценяването на собствените възможности за разбиране основно на базата на познанията по майчиния език. При генетично близките езици се установяват прилики и отлики в покриването на плана на съдържанието, поради което значенията на думи, съотносими с едни и същи реални, почти никога не съвпадат напълно. Именно там се проявява известната “провокираща” близост на близкородствените езици, която трябва да бъде елиминирана чрез специфични методически средства тогава, когато се изучават съответните езикови стандарти³⁷⁴, но и чрез специално внимание към фононите знания.

Към разисквания проблем могат да се отнесат конкретни примери от всяка една от близкородствените и съседски славянски култури. В случаи, когато два съседни народа векове наред са встъпвали в контакти, тогава, когато познаването на езика на съседа в елементарен обем е естествена последица от генетичната им близост, малките или фините разлики, които са в по-широкия обхват на езиковата комуникация, са интересна тема³⁷⁵.

Славянските езици се реализират в “тясно” етно-културно пространство – за това са допринесли както историческите и генетичните предпоставки, възходящи още към прародината и праетноса, така и континуитетът, устойчивостта и интегритетът на славянската етно-културно-езикова общност в продължение на столетия. От различни, но много близки по състав етноними, атрибути като *славянски/славянский*, *словенски/словенский* в различни славянски езици се съотнасят към различни същности: в сръбски и хърватски *словенски* = бълг. *славянски*, докато бълг. *словенски* = ср./хр. *словеначки*, = слш. *slovenski*; словашкото *slovenski* = ср./хр. *словачки*, = бълг. *словашки* и = рус. *словацкий* и т.н. Етнонимът *сърби/Срби* се съотнася с повече от един етнос: в част от славянските езици като в бълг. *лужишки сърби*, ср./хр. *Лужички Срби* или рус. *лужицкие сербы* (= луж. *sorbi, serbi*) се назовават лужишките сърби, населяващи областта Лужице в днешна Германия. Южнославянският етнос *Срби* (бълг. *сърби*, рус. *сербь*) днес живее в различни държавни (политически) единици, при което коректността налага тогава, когато “други” коментират, пишат и говорят за определени,

³⁷⁴ На този специфичен славянски проблем в неговия частен българско-сръбски случай са посветени няколко теоретични публикации на Ц. Иванова от Великотърновския университет (Иванова Ц. 1992; 1998; 1999) и на М. Алексич от Белградския университет (Алексич 2001), както и един речник на междуезиковите омоними и полисеми (Иванова – Алексич 1999).

³⁷⁵ Например редицата примери за семантичното придвижване на първичната “идея” в думи от общославянския лексикален слой: *изба/izba* стига до българския еквивалент на *маза - изба* ‘закопано в земята, в основите на къщата, помещение’ или *винарска изба*; в руски *изба, избушка* = бълг. *къща*; словашката *izba* = бълг. *стая*, = ср. *соба*...

понякога твърде сложни ситуации, да правят уточнения от типа *босненски сърби*, *краински сърби* (в Хърватия), *косовски сърби*... Славянските топоними на Балканите или в централна Европа показват определена устойчивост независимо от съвременната етнокултурна картина – на определени места, като последица от по-далечни исторически процеси или от съвсем скорошни политически конфликти и драстични демографски промени, само топонимите показват, че там е живяло славянско население.

Известната затвореност на повечето балкански народи едни спрямо други в протекция на почти целия XX век формира един културоложки феномен, който отдавна е предмет на констатации, но същевременно все още са недостатъчно действените проекти за взаимно “отваряне” на междусъседското културно пространство. Парадокс е, но е факт – поколения са възпитавани чрез европейското и световното културно наследство, всеки средно интелигентен гражданин на която и да е балканска страна може да изброи имената на видни личности – представители на отделните европейски национални култури, но по правило повечето “балканци” не знаят нищо за културата на своя съсед. Това реално състояние изкрystalизира в констатацията, че “различните форми на знанието или “когнитивният капитал” създават различни видове историческа чувствителност, която кристализира в различни становища спрямо едни и същи събития” [Jordanov 2001: 92]. Преекспонирането на възпитанието в национален дух деформира някои представи – че например поради общата историческа съдба и живот в продължение на няколко столетия в една империя тези народи имат и общо културно наследство, като митологическата фигура на Крали Марко за православните южнославянски народи, присъстваща и във фолклора им, или общите теми и мелодии в песенния фолклор, общ стил в традиционната архитектура, в иконописата, в художествените занаяти и под³⁷⁶.

Ако направим бегъл опит да систематизираме някои значими разлики във фононите знания тогава, когато имаме предвид български и сръбски, това едва ли би ни се удало толкова лесно без предварителна подготовка и внимателно вглеждане в приликите и отликите – дори в рамките на обособения етнос в отделните етнографски райони привидно еднакви кодове и сигнали съдържат собствени специфични черти “под повърхността”. Макар че става въпрос за две съседни и близки култури с близки езици, които се припокриват частично в определени равнища, при които е налице и специфичната за подобни случаи междуезикова омонимия и полисемия, все пак съществуват

³⁷⁶ Създаденият през 2003 г. документален филм на българската режисьорка Адела Пеева “Чия е тази песен?”, в който авторката върви по дирите на една песен (“Ясен месец щом изгрее” – химн на българските въстаници от Преображенското въстание в началото на XX век и “Русе косе пуло имаш” – стара Вранянска песен в Сърбия, но също толкова “тяхна” и за македонци, албанци, турци, гърци, босненци) доказва именно горното твърдение.

поредица нюанси и различия, изискващи доброто познаване на социокултурния фон.

Спецификите в интеркултурното сравнение, изразени чрез на пръв поглед еднакви езикови средства в български и сръбски, могат да се разделят на две групи. Към първата спадат наследените от предходни исторически етапи общи черти на битово равнище – особено в названията за храни и напитки, както и ареално-етнографски характеристики (*ние* спрямо *другите*) – географски названия, индивидуализиращи етноса символи и под. Втората група съставляват съвременни модели на организация на обществения живот – общоприети правила и норми в реда на административното управление, в сферата на образователните и културните институции, връзките с обществеността и медиите и т.н.

Всеизвестен факт, който се възприема като част от единството на многообразието, са различните предпочитания към определени храни и технологията на тяхното приготвяне както в рамките на една етноезикова общност, така и в по-широк ареал като балканския например, където вековното съжителство на различни етнически общества води до възприемането на определени навици и ястия от ориенталската кухня. Всички южнославянски народи, които са били в продължение на столетия част от Османската империя, са приели и богат лексикален фонд чрез турския език, свързан с кухненското оборудване, с ястия, подправки и под. Макар че с времето приготвянето на определени рецепти от ориенталската кухня е придобило определени нюанси и слаби модификации, в езиците на народите, които са били подчинени на Османската империя, присъстват *бурек/бурек*, *гювеч/гювеч*, *кавърма/кавърма*, *кебап/кебап*, *кебапче/кебапчић*, *кюфтета/кюфтета*, *мусака/мусака*, *сарма/сарма*, *чорба/чорба* и др. В сравнителен план домашната, т.е. славянската по произход кулинарна лексика, също съдържа както припокриващи се, така и разминаващи се сегменти.

Общите черти са повече от разликите: през съответните сезони се редуват пресни салати и туршии, есенно време се приготвя зимнина, която обаче се различава в някои малки нюанси (напр. в българското домакинство основно и масово се приготвя *лютеница*, докато в сръбското – *ајвар*), правенето на *кисело зеле/кисело кутус* е масово застъпен семеен “ритуал” и сред двата народа, пекат се *пиперки/пиперки* (повече в източна Сърбия). Фасулът, макар и с определени разлики в предпочитаните подправки и в начина на приготвяне, е също обща кулинарна страст. По отношение на домашното приготвяне на месни изделия има определени и дори съществени разлики. В кухнята на българина например преобладава смяното месо – пълнят се и се сушат наденици (известната само в пиротския край *пеглана кобасица*), правят се и се пекат на *скара* основно кебапчета и кюфтета, макар че има и краища, в които се суши или опушва месо (прословутият еленски бут). В сръбската кухня месото основно се опушва (в много домакинства с къща и двор има специално помещение за пушене на месо), а под *скара (роштиљ)* се подразбира първо

известната *пљескавица* (с формата на шницел от мляно месо за 2-3 “български” кюфтета), но и други (повече) видове месо на скара. Сръбската *скара* (*роштиљ*) става все по-популярна и вече се е превърнала в своеобразен кулинарен мост на сближаването на двете съседни гастрономически традиции. *Шопската салата* пък отдавна е завзела големи територии и е преминала държавни граници и предразсъдъци – единственото спорно нещо при нея, породено от личния вкус, е *лютата чушка/лута папричица*.

Кулинарните “недоразумения” между българите и сърби предизвикват усмивка, но понякога могат да станат повод и за отрицателни емоции – особено тогава, когато “жертвата” държи на гастрономическите удоволствия и не е настроена за “малки” изненади. Интересно е да се направи паралел какво разбират и какво очакват българинът и сърбинът, когато пребивават в съседната страна и когато названията за храни и напитки са напълно или почти еднакви³⁷⁷. Ако проследяваме фреквентността на случаите с кулинарни разлики, със сигурност първо място се полага на въпроса колко кебапчета (*кебапче* и *ћевапчић*) се очакват по подразбиране в една стандартна порция - сръбските кебапчета са повече и малки, стандартната порция съдържа 10 броя, а българските са по-големи, и два до три броя съставляват една порция³⁷⁸. Изключително преплетени и изискващи доста място са обясненията за нюансите в това, какво разбират двата народа като цяло, но и в различни етнографски райони, когато чуват названията на традиционни тестени изделия³⁷⁹: сръбската *пита* не е българската *пита*, *питка*, която се нарича в сръбски *погача* (в българския език *питка* и *погача* са синоними), сръбската *пита* е същото, което е *баница* в български, но за определени видове *пита/баница* в различните райони на Сърбия са известни названията *гибаница* (наложени една върху друга кори с пълнка), *гужвара* (от глагола *гужвати*, *гужвам* = бълг. *мачкам*), а *пита* има различни модификации - *пита са сиром*, *пита са (млевеним) месом*, *пита са зельем* (*зеле* = бълг. зелени листа, основно лапад) и под. Подобна е картината и с бълг. *бюрек* и ср. *бурек* – освен еднакъв по технология на приготвяне вид баница, в българската кухня названието е разширило своя периметър и над други специалитети, приготвени чрез пълнене със сирене и яйца *чушка бюрек* или *тиквичка бюрек* (панирани), а в сръбско изпълнение има и *бурек са месом*, *бурек са спанаћем*...

³⁷⁷ Публикация на авторката със заглавие “Кулинарните недоразумения на българско-сръбската езикова граница” е включена в сборника *Тразезата в българската и сръбската култура*, Велико Търново, 2004, съвместен проект на колеги от Филологическия факултет на Великотърновския университет и от Философския факултет на Университета в гр. Ниш.

³⁷⁸ Подобни особености започват да намират адекватен израз в сферата на обслужване, но и в двуезични речници и аналогични справочници, които поднасят информация за “другия”: например в Българско-сръбски речник [Младенов 2000]: **кебапче** с. ћевапчић – – **една тройка кебапчета!** три ћевапчића са прилогом (*примедба*: доволно за један оброк).

³⁷⁹ Необходимо е да се направи още веднъж уточнението, че в рамките на различните етнографски области на един народ също има разлики в това, кое изгъква “по подразбиране” при едни и същи названия: често двама души от различни райони потвърждават, че при тях под названието за определен вид приготвена храна се разбира *по-друго* нещо.

Друга разлика е какво се подразбира при бълг. *каймак* и ср. *каймак*: в сръбската кухня *каймак* е специален хранителен продукт, който се прави от горния гъст слой на прясното мляко на определена температура и влажност на въздуха и макар че не се приготвя из всички краища, заема почетно място на традиционната трапеза. С *каймак* се правят погачи, заливки, но най-често се предлага в натурален вид като продукт за консумиране с хляб или като част от предястие. В двузичните речници като негов български аналог се сочи *сметана* (= ср. *павлака*), което не е точно. Думата *каймак/каймак* има още значения в двата езика, някои от които си съвпадат, други пък се различават. Колко се цени каймакът показва и преносната употреба в български: най-хубавата, най-добрата част от нещо, *каймакът на обществото*, което в сръбски е свързано с друга кулинарна асоциация: *крем друштва* [вж Младенов 2000 и Игов 1983], или бълг. разг. *обирам каймака* 'вземам най-хубавата част от нещо'. Ако продължим в тази последователност при сравнението на кулинарните прилики и разлики и произлезлите от тях фразеологизми, би трябвало да посочим, че има разлика какво се разбира под бълг. *супа* и *чорба* и ср. *супа* и *чорба*³⁸⁰; *кюфте* и *ћуфте* (българското *кюфте* може да бъде на скара, печено, пържено, със сос в различни модификации, сръбските *ћуфте* са само със сос) и още много "дребни" детайли; *мерудия* и *мирођија* (*На всяка манджа (на всяко гърне) мерудия / Бити у свакој чорби мирођија...*).

Когато сърбинът си поръча *минерална вода*, той очаква минералната вода да бъде газирани (наричана традиционно и *кисела вода*) и обратното – българинът очаква негазирана *минерална вода*, защото не е поискал изрично газирани вода. Пиенето на *кафе* (ср. *кафа ж.*) е много по-ритуализирано и превърнато в национална страст за сърбите: масово в битата, както и в повечето заведения в определени райони, се пие варено "турско" кафе. Автоматите за кафе са слабо разпространени, а в заведение е наложително да се уточни кой вид кафе иска да пие клиентът – *еспreso* или *турску/кувану кафе*.

В определени случаи познаването как еднакви названия са възникнали исторически и как в по-нататъшното им развитие са ситуирани значенията им става важен елемент на съвременната диалогичност. Типичен е примерът с названията на крайна, граничеща си със съседния етнос етническа територия: бълг. *покрайнини* и *краище*, ср. *покрајина* и *крајина*. И в двата езика общото значение е 'крайна територия', но при синонимите има определени нюанси, които са се наслоили в резултат на по-късни процеси: прекрояване на държавни граници, административно-териториално устройство в рамките на държавната цялост и под. Така в съзнанието на сръбския гражданин днес "по подразбиране" при подаване на думата *покрајина* на първо място изплува значението 'велика държавна

³⁸⁰ *Супа* в сръбски вариант е само бистрата супа с домашно (*фезанци*) или фабрично фиде, но и бульонът (сварен и прецеден или от готово "кубче"); *чорба* е гъстата, застроена супа. Интересно е, че в български няма определено битово правило кое е чорба, и кое – супа. Но има няколко задължителни устойчиви названия като *шкембе чорба*, *бобена чорба*, *зелева чорба*...

територијална единица, удаљена од главног града⁶, која има и определени признаци на автономия, докато за носител на българският език *покрайнини* е по-скоро това, което за днешния сърбин е *крајина* – най-отдалечената част от центъра на селище или държава.

Интересен е и въпросът как в двата близки езика са се адаптирали названия и реални от *трета* култура, които също трябва взаимно да се познават, напр. заглавия на географски обекти, държави и селища (ср. *Беч* = бълг. *Виена*, ср. *Пјонгјанг* = бълг. *Пхенян*), на произведения от световната литературна класика (ср. *Бука и бес* = бълг. *Врява и безумие* от Уилям Фокнър / Вилијем Фокнер), от музикалната съкровищница (ср. *Крѝко Орашчић* = бълг. *Лешиникотрошачката*, опера от П.И. Чайковски) и т.н.

Следвайќи приетата логическа последователност на представяне на отделни сегменти от общата съвкупност на фоновите знания, стигаме до един заслужаващ внимание феномен – еднакви названия за определен вид обществена или професионална практика, еднакви принципи за избор или назначаване на определени длъжностни лица например, еднаква структура, но всъщност - “не е точно така”.

В българското обществено съзнание в разговорната реч като синоним за *кмет* на град (фактически градска община), избиран на преки избори, се среща и названието *градоначалник*. Той има функции и права, които го отличават от тези на сръбският *градоначалник* (избиран от местния парламент, според промени в законодателството вече и пряко избиран от населението на съответния град): управлява бюджета, приет от местния парламент, сключва различни видове договори от името на общината, явява се като работодател на служителите на общината и т.н. Една съществена част от посочените задължения на българският кмет в сръбската местна власт се извършват от председателя на изпълнителния съвет към местния парламент (*председник извршног одбора*), особено финансовото управление. Познаването на детайлите в случаи като този би ориентирало в нужната посока контактите тогава, когато в рамките на трансгранични проекти се търсят аналогичните координиращи и изпълнителски нива със съответните правомощия.

В сферата на образованието също могат да се посочат разлики под “гладката” повърхност: названието *професор* в сръбски е с по-разширен обхват – от гимназиалния до университетският преподавател, изобщо който работи в онези сфери на образованието, където се изисква диплома за висше образование – *професор гимназије, професор факултета* (= бълг. *гимназиален, съответно университетски преподавател*). В научните степени и звания (в българската система *доцент* и *професор*, в сръбската - *доцент, вайцедни професор, редовни професор*) също изпъкват съществени разлики както в статуса на самото звание и този, комуто е присъдено, така и в условията за придобиването му. В двете съседски университетски структури съществуват съществени разлики в реда и условията за кандидатстване и погълване на обявените за прием места (за разлика от българската, според сръбската практика с един изпит може да се

кандидатства в рамките на един факултет за една специалност и няма листа с рангиране на предпочитани специалности в рамките на университета), в начина и реда, по който се организират кандидатстудентските и семестриалните изпити. Важно ли е да се познават подобни детайли тогава, когато се сравняват образователни системи? Отговорът несъмнено е положителен - това улеснява не само пряко и конкретно партньорски проекти, но и дава една ориентация при определяне на нивата на комуникация в международните академични контакти.

В редица случаи познаването на специфичните национални символи е от решаващо значение както за превода, така и за осъществяването на т. нар. интеркултурна диалогичност чрез вникването в характерологичните особености на *другия*³⁸¹.

Примери със специфично българска окраска: "... облечената като *мартеница С.В.*" (за фолк-певица, облечена в червено и бяло); "*рушители на съвременна България*" (критично и иронично, алюзия по заглавието на известната книга "Строители на съвременна България" от С. Радев), "*байганювщина*" (негативно-иронична квалификация за балканско-ориенталски маниери и манталитет, противопоставящи се на общоевропейските ценности, по героя Бай Ганю на известния писател хуморист от началото на XX век Алеко Константинов), "*ракиено време*" (късният следобед, когато традиционните навици събират мъжете на ракия и салата; време за разпускане, а не за сериозна работа). Примери от сръбската характерология: "... *Данас Николдан, цела Србија слави*" (всъщност става припокриване – *слави славу*, емблематичният и специфичен за сърбите празник *српска крсна слава*, а не именния ден, който празнуват българите с името Никола - на Никулден в най-много семейства има *крсна слава*, у почти половината сърби - и другата половина пък им гостува); "... *читај као што је написано* – реклама на нов вестник "Вести" – аналогия с правилото на Вук Караджич при правописната реформа на сръбския книжовен език в средата на XIX век "Читај као што је написано и пиши као што говориш"; "... *не мењајте Данас*" (реклама на вестник, в която ученик стои пред учителката и скланя (*мења*) по падежи думата *данас* – игра на думи); "... *Волела ме једна Врањанка ... нит је Софка, нити Коштана*" - една от популярните сръбски песни за красивата врањанка (от гр. Враня) Елена, чийто текст не би могъл да се разбере, ако липсват фоновите знания за героините от произведенията на известния сръбски писател реалист Борисав Станкович (Софка е героинята на романа "Нечиста крв", а Коштана – от едноименната драма); "... *Сан сваког парадајза је да постане кечап "Ц"*" (реклама: всеки домат сънува да стане на кетчуп марка "Ц" – една от най-старите вериги супермаркети се нарича "Це-маркет") и т.н.

Ситуации от описаните не са универсални за всеки тип интеркултурен контакт. В случаите на интерперсонални контакти между близки народи и езици

381 Текстовете със задачата да поднесат колкото се може повече фоновите знания от посочените типове са включени в Христоматия със сръбски и хърватски текстове (съст. Елиана Караманова и Валентина Седефчева, отг. ред. Ценка Иванова, В. Търново, 2004).

действия специфичен синдром, който може да се определи като “синдром на гладката повърхност” – невинаги може да се твърди, че под повърхността е също толкова гладко и праволинейно. Този феномен при близки етноси, които имат много общи черти на народопсихологията и битовата култура, изисква повишено внимание при интерпретиране на *другата култура* в преводи, при съответното чуждоезиково обучение, при съвместни проекти, свързани с различни области от обществения и стопанския живот.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Алексич 2001:** М. Алексић, Међујезичка српско-бугарска (бугарско-српска) лексичка хомонимија (дисертация, под печат).
- Ахманова 1966:** О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966.
- Ђордано 2001:** Kristijan Ѓordano, Ogledi o interkulturnoj komunikaciji, Beograd, 2001.
- Етнопсихоллингвистика 1988:** Етнопсихоллингвистика. (Ред. Ю. А. Сорокин). Москва, 1988: А. Н. Крюков, Фоновые знания и языковая коммуникация, стр. 19-33.
- Иванова, Алексич 1999:** Ц. Иванова, М. Алексич. Србско-български тематичен речник. Лексикон на междуезиковите омоними и полисеми. Велико Търново, ПИК, 1999.
- Иванова Ц. 1992:** Ц. Иванова. Българският книжовен език - компонент на една специфична езикова ситуация (за книжовноезиковата практика на българската народност в република Сърбия). - Трудове на ВТУ, Филологически факултет, том 28, кн. 2, 1992.
- Иванова Ц. 1998:** Ц. Иванова. Южнославянският езиков ареал - наследени и нови тенденции в конвергентните и дивергентните процеси. - Славянска филология, т. 22, Доклади за XII международен конгрес на славистите. София, 1998, 34-46.
- Иванова Ц. 1999:** Ц. Иванова. Южнославянската междуезикова омонимия и полисемиа в приложната лингвистика. - В: Србско-български тематичен речник. Лексикон на междуезиковите омоними и полисеми. Велико Търново, ПИК, 1999, стр. 271-286.
- Игов 1983:** А. Игов. Србохърватско-български речник. София, 1983.
- Kristal 2002:** D. Kristal, Kembrička enciklopedija jezika, Beograd, 2002.
- Мечковская 1996:** Н. Б. Мечковская. Социальная лингвистика, Москва, 1996.
- Младенов 2000:** М. Младенов. Бугарско-српски речник, ЗЗУНС, Београд, 2000.
- Пачев 1993:** А. Пачев. Маака енциклопедия по социоллингвистика. Абагар - Плевен, 1993.

UDK 316.422:37.01“714”

Natalija Jovanović

Filozofski fakultet

Niš

OBRAZOVANJE IZMEĐU TRADICIJE I MODERNOG DOBA

Rezime

Danas se u svetu vodi latentna borba, putem obrazovanja, za prevlast u nauci i tehnologiji, a to znači i u ukupnom ekonomskom bilansu. Prelomni zaokreti u obrazovnim sistemima su nastali ispred ili zajedno s velikim prevratima u proizvodnim i društvenim promenama, a nikada iza njih. Tako na primer, ti prelazni periodi neposredno pre ili u vreme renesanse i prosvetljenje, a posebno pod pritiskom prve industrijske revolucije i početka modernog industrijskog društva (druga polovina XIX veka), obeleženi su slamanjem starog, iz srednjeg veka nasledenog, pretežno psihološkog, zatvorenog obrazovnog sistema i nastajanja potpuno novog modela obrazovanja, posebno prirodnih i tehničkih, i modernizacijom društvenih nauka i umetnosti. Novo obrazovanje radikalno menja poglede i ponašanja ljudi. Buran razvoj nauke i tehnike, posebno u drugoj polovini dvadesetog veka, sve značajnije utiče na obrazovanje i na njegovo utemeljenje između tradicionalnog i modernog. Moderno doba karakteriše, sa jedne strane, buran razvoj nauke i tehnike, a sa druge, u isto vreme, preispitivanje koncepcije sistema obrazovanja i kriza škole.

Ključne reči: obrazovanje, tradicija, moderno doba, modernizacija, kriza škole

EDUCATION BETWEEN TRADITION AND MODERN AGE

Summary

Nowadays in the world, latent struggle is led through education, for the supremacy in science and technology, and therefore in total economical balance. Crucial turning points have occurred before or together with revolutions in production and social changes though never after them. For example, these crucial periods immediately before or during renaissance and enlightenment and especially under the pressure of the first industrial revolution and the beginning of modern industrial society (second half of the nineteen century) are marked of old, mostly scholastic closed education system, a middle century inheritance and of completely new models of education, especially natural and technical, and modernization of social sciences and arts. New education changes radically the views and behavior of people. Tumultuous development of science and technology, especially in the half of twentieth century, more seriously affects education and its social foundation between traditional and modern. From one point of view, Modern Age is characterized by the tumultuous development of science and technology, and from the other, at the same time, by questioning the conception of educational system and school crisis.

Key words: Education, Tradition, Modern Age, Modernization, School Crisis

Danas se u svetu vodi latentna borba, putem obrazovanja, za prevlast u nauci i tehnologiji, a to znači i u ukupnom ekonomskom bilansu. Prelomni zaokreti u obrazovnim sistemima su nastali ispred ili zajedno s velikim prevratima u proizvodnim i društvenim promenama, a nikada iza njih. Tako, na primer, ti prelazni periodi neposredno pre ili u vreme renesanse i prosvetiteljstva, a posebno pod pritiskom prve industrijske revolucije i početka modernog industrijskog društva (druga polovina XIX veka), obeleženi su slamanjem starog, iz srednjeg veka nasleđenog, pretežno sholastičkog, zatvorenog obrazovnog sistema i nastajanja potpuno novih modela obrazovanja, posebno prirodnih i tehničkih, i modernizacijom društvenih nauka i umetnosti. Novo obrazovanje radikalno menja poglede i ponašanja ljudi. Tada stvoreni obrazovni modeli sačuvali su se do danas. Savremena događanja u nauci i tehnologiji pokazuju da ti preživeli obrazovni modeli postaju kočnica ulasku u postindustrijsku epohu.

Obrazovanje je jedno od osnovnih obeležja po kome se moderno društvo razlikuje od tradicionalnog. Istorijski procesi na kraju osamnaestog i u čitavom devetnaestom veku otvorili su prostore sloboda i prava čoveka i građanina, a jedno od najznačajnijih prava i osvojenih sloboda odnosilo se na školovnje dece iz građanskih i širokih narodnih slojeva. Obrazovanje dece više nije bilo samo jedna od funkcija porodice, nego postaje briga i obaveza države i društvenih institucija. Time je omogućena socijalizacija mladih naraštaja i njihovo uključivanje u zajednicu; detinjstvo i mladost se neraskidivo povezuju sa školovanjem. Sve to dovelo je do značajnih promena u društvenom statusu pojedinaca i do porasta važnosti obrazovanja za celokupan društveni život. Obrazovanje je u modernim društvima postalo obavezno, omogućilo je građanima pokretljivost unutar zajednice, promenu društvenog statusa i participaciju u javnom, kulturnom i političkom životu.

Škola je dobila ulogu obrazovanja građanina, pružajući mu pored opštih sadržaja i mogućnost specijalizovanja u određenom zanimanju. Drugim rečima, obrazovanje je postalo moćno sredstvo za očuvanje kulturnog i nacionalnog identiteta, a i omogućava integraciju u savremenu kulturu. Školovanje je doprinelo kultivisanju nacionalnog karaktera, potiskivanjem tradicionalizma i konzervativizma, mitologizacije i praznoverja, široko otvarajući mogućnosti pluralizma u sferi ideja, religija i kultura, od porodice do društvene zajednice u celini.

Istraživanja uloge obrazovanja u promenama 19. veka ukazuju na njegovu važnu društvenu funkciju. Zadobijajući sve značajniju društvenu ulogu, obrazovanje nije bilo samo rezultat navedenih istorijskih promena, nego sve više postaje generator promena u industriji, kulturi, politici i drugim oblastima društvenog života. Zbog toga se promene u sferi obrazovanja ne mogu posmatrati izdvojeno iz društvenog konteksta, bez uvida u sve one činioce koji su uticali na njegov razvoj. Smer i tempo promena bitno su zavisili od prevlasti tradicionalnog ili modernog u samom društvu, od odnosa političkih činilaca i drugih interesnih grupa, od ekonomskih potencijala zajednice. Koliko je obrazovanje uticalo na promene u društvu, toliko su i ostali društveni činioći uticali na njegovu suštinu i njegovu društvenu ulogu. To se najbolje vidi na primeru spomenutog tradicionalnog i modernog društva. Prvo se odlikuje

usmenom kulturom, nepostojanjem državne regulative školstva, velikom, tako reći, opštom nepismenošću stanovništva, dominacijom religijsko-dogmatskog obrazovanja (tamo gde ga je uopšte bilo), nepostojanjem, odnosno nerazvijenošću pedagoško-didaktičkih principa, nemogućnostima socijalne promocije, polnom segregacijom žena. Drugo, moderno društvo karakteriše državna zakonska regulativa školstva i obrazovanja uopšte, pismena kultura u svim oblastima materijalnog i duhovnog stvaralaštva, značajna uloga štampe - novina, razučena mreža škola različitog stručnog profila, svetovni karakter obrazovanja, stalno pedagoško-didaktičko unapređivanje nastave uz održavanje i razvijanje opšte osnovne obrazovanosti naroda. Srpska društvena zajednica 19. veka je započinjala težak put od tradicionalnog, zatvorenog, u moderno, otvoreno društvo i njemu odgovarajući sistem obrazovanja.

Jačanje industrije i privrede uopšte, dovelo je do velikog porasta gradskog stanovništva u razvijenim evropskim zemljama. To je, opet, značajno uticalo na osavremenjivanje poljoprivredne proizvodnje, jačanje uslužnog sektora i školstva. U Srbiji, međutim, iz navedenih istorijsko-socijalnih uzroka, proces nastajanja građanske klase tekao je mnogo sporije. Decenijama posle revolucije, na selu još uvek živi većina stanovnika Srbije, iako su se gradovi razvijali. Treba napomenuti, naime, da neke privredne aktivnosti, a trgovinu u većini, nose pripadnici drugih etničkih zajednica u Srbiji (Cincari, Grci, Turci). Primera radi, gradsko stanovništvo u Srbiji se u periodu od 1834. do 1910. godine povećalo sa 6,1% na 13,1%. U istom periodu se broj đaka i studenata brže povećavao u odnosu na opšti porast stanovništva. Iako stalan, trend porasta đaka nije bio ravnomeran. Broj učenika se u ovom periodu povećao 67 puta uz tek četvorostruko uvećanje ukupnog broja stanovnika, pri čemu je početni broj đaka bio izuzetno nizak.

Odnos vladajućih društvenih grupa prema školstvu odlučujuće je uticao na razvoj obrazovanja. Uočljivo je da su prve srpske škole osnovane u ustanku brzo prestale sa radom. Tek se posle 1833. godine obnavlja interes države za obrazovanje. Najčešći uzrok zanemarivanja obrazovanja i davanja prednosti drugim delatnostima je volja vodećih političkih činilaca i samog vladara. U Srbiji je došlo do ubrzanog razvoja školstva tek u doba vladavine kneza Mihaila, kada su i sam vladar i vodeća politička elita, predvođena liberalima koji su školovani na inostranim univerzitetima, podržavali širenje obrazovanja. Jačanje obrazovanja u ranim 70-tim godinama bilo je rezultat stava većine tadašnjih političkih snaga koje su u obrazovanju videle važan oslonac za političku i duhovnu emancipaciju Srbije i njen privredni razvoj.

Država je važan činilac razvoja školstva. Ono zavisi od uređenja države, odnosa političkih snaga u njoj, uticaja ideologija i interesa, kao i od njene privredne snage. U modernom dobu država preuzima na sebe staranje o obrazovanju; škola postaje nacionalna institucija, i zavisna od karaktera države. U liberalnim državama obrazovanje je liberalnije dok je u autokratskim ono strogo kontrolisano i podređeno interesima vlasti. Odnos države prema školi je dvojak. Ona svojim uredbama i zakonima može škole da načini činiocem opšteg društvenog razvoja, ili nasuprot tome, da bude prepreka daljem razvoju. Osim zakonske regulative, država može da

intervenirane i sistemom finansiranja škola, načinom izbora nastavnika, nametanjem udžbenika i drugo.

Zakonsko regulisanje školstva u modernoj Srbiji počelo je posle 1833. godine kada je donet prvi "Ustav narodnih škola Kneževine Srbije". On je predvideo tri vrste škola: male, redovne i jednu veliku u Beogradu. Školovanje nije bilo obavezno, nedostajali su učitelji, nije postojao nastavni program. Značaj za razvoj obrazovanja imalo je osnivanje ministarstva pravde i prosvete (početeljstva) 1834. godine, kojim je država pokazala nameru da razvije ovu oblast.

Prvim opštim Zakonom o školama iz 1844. godine postavljeni su temelji modernog školskog sistema u Srbiji. Zakon je propisao četiri vrste škola: osnovne, poslenotrgovačku, licej i gimnaziju. Seoske škole trajale su tri godine, varoške četiri a uvedena je i školska godina. Zakon je predviđao da škola treba da od đaka načini dobre hrišćane, poštene ljude i korisne građane. Istim zakonom je predviđeno školovanje ženske dece, a bila je naznačena težnja vlasti da se školovanjem postepeno obuhvate sva deca. Tada su doneta metodičko-didaktička uputstva kojima se od učitelja zahtevalo podsticanje mišljenja, preporučivalo se uvođenje učila, očigledna nastava. Novina je bio nastavni plan razrađen po razredima i uzrastu učenika. Ova moderna koncepcija školstva u Srbiji, nije, naravno, mogla u potpunosti da bude sprovedena zbog niskog stepena opšteg socijalno-ekonomskog i kulturnog stanja u Srbiji.

Ovaj Zakon je podržan i od prvih državnih pitomaca, koji su se posle povratka sa stranih univerziteta založili da u srpskoj sredini primene najnovija evropska iskustva. Oni su bili i pisci savremenih udžbenika u funkciji predviđenih nastavnih programa. Zahtevi ovih učenih ljudi (Milovan Spasić, Filip Hristić, Kosta Cukić, Ljubomir Nenadović), kao i sam nastavni plan iz 1844. godine, prevazilazili su sposobnosti slabog, neadekvatnog učiteljskog kadra i materijalne mogućnosti školstva. To je bio razlog da se 1850. godine ovaj nastavni plan (koji je važio dve decenije) prilagodi objektivnim mogućnostima zemlje. Zakonski akt iz 1857. godine doneo je centralizovanu kontrolu za koju je bilo nadležno ministarstvo i regulisao je status učitelja redovnih škola koji su ovim zakonom postali državni službenici. Zakon koji je doneo knez Mihailo 1863. godine bavio se, pre svega, organizacionim pitanjima.

Najznačajnija promena u drugoj polovini 19. veka nastala je donošenjem Zakona o osnovnim školama krajem 1882. godine, u vreme kada je ministar obrazovanja bio Stojan Novaković. Ovim Zakonom bilo je uvedeno obavezno školovanje za svako dete koje živi u Srbiji. Zakon je predviđao da školovanje traje šest godina, i da se njime obuhvate sva deca oba pola. Njim se predviđa obavezna stručnost učitelja. Obrazovanje je postalo opšte pravo svakog građanina i njime je zakonski postavljena osnova modernizacije u oblasti obrazovanja. Savremena rešenja u Zakonu nisu mogla sama po sebi biti dovoljna; društvo je bilo još uvek ekonomski nerazvijeno da bi moglo da podnese sve zahteve modernizacije.

Obuhvaćenost dece školskog uzrasta nije bila potpuna i pored preporuka i zakonskih rešenja. Srbija je tridesetih godina 19. veka imala 37 učenika na deset hiljada stanovnika (Bugarska je u isto vreme imala 930). Godine 1874. samo 9,4% dece

školskog uzrasta pohađalo je školu u Srbiji. Nizak obuhvat posebno je bio izražen kod ženske dece, što govori o dominaciji patrijarhalno-tradicionalnog morala po kome je ženskoj deci obrazovanje nepotrebno. Tako da u školama Srbije 1874. godine bilo 2,7% ženske dece. Školovanje ženske dece prvi put je naglašeno u Zakonu iz 1844. godine, sa ogradama koje je postavljao tradicionalni patrijarhalni moral. Ženska deca su do desete godine mogla ići u seoske škole zajedno sa svojim vršnjacima, dok su u gradovima predviđene posebne ženske škole. Prve škole za žensku decu osnivaju se u većim naseljima od 1846. godine posebnom uredbom. Godine 1856. postojalo je 17 škola a školske 1879/1880 bilo je 56. Ove škole su u početku imale zanatski karakter jer je ručni rad bio osnovno obeležje. Sa promenama iz 1865. godine uvode se predmeti kao i u drugim osnovnim školama, da bi se tek 1871. godine nastavni program u obe vrste škole izjednačio. Pravno se obe vrste osnovnih škola u potpunosti izjednačavaju 1882. godine Zakonom koji je nalagao obavezno školovanje dece oba pola.

Specifičnost Srbije bila je i u tome što je krajem 19. veka imala najmlađe stanovništvo u Evropi, čak 53,75% građana imalo manje od devetnaest godina godina života. Broj onih koji su dospeli za školovanje, u uzrastu između pet i četrnaest godina, iznosio je 25,6%. Da bi se školovanjem obuhvatila sva deca između pet i četrnaest godina bilo je potrebno skoro 7000 škola, a bilo ih je samo 1001; i šest puta više učitelja nego što ih je onda bilo. Srpsko društvo 19. veka nije imalo nasleđenu aristokratiju, niti velike posednike, a tanak sloj činili su državni činovnici, oficiri i trgovci, zajedno sa malobrojnim profesorima, učiteljima, lekarima i drugim slobodnim profesijama. Tokom čitavog 19. veka građansko stanovništvo je činilo jedva 10%, a i oni su imali seljačko poreklo. Državno-birokratski sloj, koji je počeo da se stvara posle ustanka, društveno uticajan, nastojao je svim sredstvima da zadrži svoje dominantne pozicije.

U procesima stvaranja nacionalnih država uloga škole je i u razvijanju nacionalne svesti, a uslov za to je razvitak jezika i leksike uopšte-činilaca objedinjavanja i povezivanja pripadnika jednog društva. Obrazovanjem se izjednačavaju lokalne razlike u jeziku a usvajanjem standarizovanog književnog oblika na nivou države učvršćuje se svest o zajedništvu između kulturno, jezički i geografski udaljenih članova istog društva. U Srbiji na početku 19. veka je postojala upotreba dva jezička tipa, narodnog i slavenoserbskog. Vukova jezička reforma i upotreba narodnog jezika u školi bila je zabranjena ukazima iz 1832. i 1852. godine. I kada je zabrana bila povučena 1860. godine, važila je sve do 1868. godine za osnovnoškolke udžbenike. Od tada su i udžbenici i jezik obrazovanja standarizovani u formi bliskoj govoru naroda centralnih delova Srbije.

Obrazovanje se može analizirati kao deo modernih promena u Srbiji i u socijalnom kontekstu. Ono je deo ukupnih društvenih, ekonomskih i političkih prilika. Njegov razvoj je neposredno zavisano od ekonomske osnove društva, društveno-političkih prilika i rasta stanovništva, što uslovljava i promene u samom obrazovanju. Na primeru Srbije može se videti zavisnost razvoja obrazovanja od promene vlasti. Česte smene vladara u Srbiji nisu, niti su mogle, bitno da utiču na promenu klasno-

slojne strukture u društvu, ali su uticale (pozitivno ili negativno) na razvitak obrazovanja, u zavisnosti od ličnog stava vladara i njegovog odnosa prema prosveti i prosvećenosti. Prvo potpunije pravno regulisanje ovog pitanja izvedeno je za vreme vladavine ustavobranitelja. Ovaj pokušaj modernizacije školstva bio je za ondašnje srpsko društvo preran. Pravi početak su bile sedamdesete godine, kada su se, i zakonski, kadrovski i društveno-ekonomski, stekli neki osnovni uslovi da se ovaj proces pokrene. U narednim decenijama su promene tekle usporeno, tako da je modernizacija bila delimična, i kretala se između modernosti nekih nauka na univerzitetu i velike nepismenost među stanovništvom.

Ovaj rad je sociološka analiza morala i moralnog vaspitanja u periodu Kneževine Srbije. U razdoblju od 1830. do 1882. godine u školama Kneževine bilo je organizovanog i planiranog rada na moralnom vaspitanju učenika, a predmet analize biće cilj i način na koji su se kod učenika razvijala određena moralna svojstva, i koji su sadržaji moralnog vaspitanja bili dominantni.

Osnovna građa za analizu će biti arhivska dokumenta (nastavni planovi i programi), istorijska, pedagoška i udžbenička literatura.

Škola kao društvena institucija je uvek, pa i u periodu Kneževine predstavljala instrument društva, ostvarivala konkretne društvene zadatke. Škole u Kneževini su predstavljale odraz društva i sprovednike i realizatore opštih društvenih ideja i težnji, i u njima su naraštaji moralno pripremani za funkcije i zadatke u konkretnoj društvenoj sredini, organizovanoj na određenom političkom i idejno-etičkom programu.

Ubrzani razvoj nauke i tehnike, naročito u drugoj polovini dvadesetog veka, sve značajnije utiče na obrazovanje. Savremenu epohu karakteriše, sa jedne strane, buran razvoj nauke i tehnike, a sa druge, u isto vreme, kriza škole.

Veliki deo čovečanstva se, danas, nalazi u protivrečnom raskoraku između želje da ostvari svoj brži napredak u ekonomskom, kulturnom i ukupnom društvenom smislu i objektivnog ograničenja. Kriza obrazovanja i kriza škole u vremenu brzih tehnoloških i ekonomskih promena ima novu dimenziju. Novina se manifestuje u tome što savremene protivurečnosti u svetu, stagnacija i kriza u obrazovanju se udvostručuje. Nerazvijene zemlje, a u njima živi više od 2/3 čovečanstva, suočene su, na pragu dvadeset prvog veka, sa elementarnim problemima opstanka (glad, nepismenost, bolesti i drugo), u isto vreme kada neuključivanje u tokove savremenog tehnološkog razvoja znači potpuno izbacivanje iz tokova modernog doba. Tako da se zapravo problemi razvoja i oni vezani za obrazovanje, u ovim državama, geometrijskom progresijom usložnjavaju.

Zajedničko svim zemljama savremene civilizacije, bez obzira na stepen razvijenosti i političko opredeljenje, je svest o velikom značaju obrazovanja. Preovladava teza da je nivo razvijenosti obrazovanja jedne zemlje, danas više nego ikad, merilo napretka.

Danas o obrazovanju svi govore, sa puno prava, od naučnih instituta, univerziteta i ministarstava prosvete, političara i prosvetnih radnika do običnih građana, roditelja i učenika. Interesovanje za obrazovanje nikada nije bilo veće. Ono je

predmet političke borbe, svakodnevnih razgovora, empirijskih istraživanja, popularne, naučne i javne kritike.

U svim društvima se uvek iznova preispituje koncept obrazovnog sistema. Njime se, u savremenom svetu, bave vlade, partije i pokreti, međunarodne vladine i nevladine organizacije, pedagozi, sociolozi, kulturni, javni i naučni radnici. Konceptu i razvoju obrazovnog sistema pristupa se sa pozicija da je to osnovni uslov napretka ili stagnacije određenog društva, njegovog ekonomskog i političkog sistema. UNESCO-ov Međunarodni institut za obrazovno planiranje postavio je već 1983. godine pitanje odgovornosti obrazovanja za politiku tehnološkog razvoja. Jer, više nije dovoljno obrazovanje organizovati samo na osnovu proizvodnje potrebnih veština i kvalifikacija, već je nužno usmeriti ga i prema drugim zahtevima naučnog i tehnološkog razvoja, što znači da bi neminovni zahtev bio razvijati sposobnost obrazovnog sistema da prihvata promene koje sa sobom donosi moderno doba-naučnotehnološki razvoj.

Bitan faktor koji danas određuje obrazovanje je zapošljavanje. Zahtev modernog doba je obrazovanje sa većim stepenom mobilnosti i fleksibilnosti. To odgovara velikim proizvodnim transformacijama u ekonomskom okruženju, zatim nestabilnosti i neizvesnosti u pogledu tehnoloških inovacija, proizvodnog rada, povećanju konkurencije, kao i mnogim socijalnim poremećajima izazvanim rastućom nezapošljenošću. Većina tehnologija brzo zastareva što će usloviti potrebu elastične programske strukture srednje škole i visokog obrazovanja s obzirom na proliferaciju novih struka i podstruka, gašenja starih zanimanja ili njihovo radikalno menjanje u tehnološkom smislu. Osnovna karakteristika modernog doba je prestrukturisanje privrede, promena kvantiteta i kvaliteta zaposlenosti i zapošljavanja.

Nove tehnologije stvaraju ne samo nove proizvode, već i nove proizvodne grane što menja i odnos između obrazovanja i tehnologije, menja strukturu i organizovanje obrazovanja. Naučno-tehnološki razvoj zahteva nove performanse radnika u smeru mobilnosti, sposobnosti rešavanja problema, preduzetništvo na većini radnih mesta i sposobnost da prihvati permanentni proces sopstvenog menjanja. Nastupajuća civilizacija ističe kvalitet i inovaciju kao svoje osnovne zahteve vremena. Svaka inovacija i svaki kvalitet bilo materijalne ili duhovne proizvodnje, rezultat je kvaliteta obrazovanja, znači rezultat formiranja ljudi, njihovih shvatanja, navika, umeća, njihovih kreativnih sposobnosti, estetskih i etičkih vrednosti.

UNESC-ov Međunarodni institut za planiranje obrazovanja konstatuje da "obrazovanje igra važnu ulogu u usvajanju tehnološkog razvoja u smislu lokalne kreativnosti. Ovde vredi istaknuti da se ta mogućnost ne može ograničiti samo na porast inženjera, tehničara i kvalifikovanih radnika, već ona mora uključiti i širenje znanja i tehnološke kulture u društvu kao celini, uz istovremeno čuvanje i razvijanje tradicionalnih umeća."³⁸²

Obrazovanje i društvo su u vezi međuzavisnosti. Međusobna uslovljenost obrazovanja i društva upućuje na vezu države i škole. Škola se stalno menjala i

382 Education planning in the context of current development problems, UNESCO, International institute for Education Planning, Paris, 1984.

prilagođavala društvu. Ona je uvek delila sudbinu, krize, padove i razvoj određenih društvenih formacija. Kao institucija, škola je, po pravilu, izražavala, pre svih ostalih, krizu društva. Nastanak i razvoj institucionalnog obrazovanja bilo je praćeno stalnim protivurečnostima i krizama.

Razvoj institucionalnog obrazovanja, ili kako se to simbolično kaže, razvoj škole (školskog sistema), uporno i dosledno, prati kriza škole (kriza obrazovnog - školskog sistema). Poznati su zahtevi za novu školu, kao i oni koji se grčevito bore za zadržavanje stare dobre škole. U stvarnosti je gotovo nemoguće naći idealni model nove ili stare škole u bukvalnom smislu. Može se reći da postoji škola koja se menja, u kojoj se stalno bori staro sa novim, tradicionalno i tradicionalističko sa modernim.

Sukob starog i novog, tradicije kao vrhovnog dobra i modernog doba, stalna borba onog što nestaje sa onim što dolazi, manifestno se prepoznaje u krizi škole. To je realnost od egipatskih skribusa, antičke atinske škole, srednjovekovnih crkvenih i gradskih škola, prvih univerziteta u severnoj Italiji, humanističkih ideja o novoj školi Montenja, Eramza Roterdamskog, Bekona, Loka, Helvecijusa, Holbaha, Komenskog, ideja utopista (T. Mor, T. Kampanela, R. Ovena, Š. Furjea i drugih), do savremenika pedagoške misli :I. Ilić, Suhodolski i dr.

Ovim problemom se danas bavi veliki broj sociologa, naučnih, političkih i kulturnih radnika, kao što su: F. Kums, E. For, P. Gudman, M.F. Grin, K. Nordstrom, F. Herera, A.R. Kadura, H. Lopes, L. Landa, Ž.Ž. Servan, Šrajber, A. Klase, Ž. Furastije, Š.T. Strumilin, A.M. M' Bo, a od naših autora: N. Potkonjak, S. Bezdánov, R. Tomanović, M. Bročić, M. Bulc, S. Ivanović.

Ono što je zajedničko u razmišljanjima svih ovih autora, jeste to da savremeno obrazovanje mora nalaziti odgovore na izazove naučno-tehničke revolucije, koja zastrašujućim tempom dovodi do porasta ljudskog znanja.

Proizvodnja ljudskog znanja, u drugoj polovini dvadesetog veka, postaje jednaom od najznačajnijih ljudskih delatnosti. Promene se ubrzavaju bezgranično, kao i kapital ljudskog znanja i broj ljudi koji rade u nauci. Poznato je da više od 90% naučnika i pronalazača iz celokupne ljudske istorije živi u našem vremenu. M. Pečujlić (Univerzitet budućnosti, Beograd, 1980) kaže da: Poslednjih pedeset hiljada godina čovekove egzistencije bilo je oko 800 životnih jedinica (generacija) sa prosečnim vekom od oko 60 godina. Od tih 800 životnih jedinica 650 je provedeno u pećinama; samo za poslednjih 70 bila je moguća bitna komunikacija između generacija; tek poslednje četiri poznaju štampanu reč; u poslednje dve počinje upotreba električnog motora, a ogromna većina materijalnih tvorevina koje danas poznajemo razvija se u toku poslednje životne jedinice. (str. 18)

Činjenice idu u prilog tezi da je opšti napredak savremenog sveta najuže povezan sa razvojem intelektualnih i stvaralačkih sposobnosti čoveka. Nauka i obrazovanje su danas, jače nego ikada, pokazale upadljivu veličinu svoje snage i međuzavisnosti. Na prvi pogled ta međuzavisnost je očigledna i logična, ali i vrlo složena. Bilo bi jednostavno da obrazovanje može da se utemelji na dostignućima savremene civilizacije, anjegove funkcije svedu na pripremanje i osposobljavanje ljudi za to da unose promene koje dovode do progresá. Sva složénost ovog odnosa ogleda

se u granicama koje nosi obrazovanje onakvo kakvo je ono u samoj, neposrednoj stvarnosti.

Rekli smo već da se obrazovanje najčešće ostvaruje kroz školu koja se menja, u kojoj se prepliće novo i staro, tradicionalno i moderno.

Tradicionalna škola je ona koja je izdvojena od života i rada, i koja je statična. Kroz istoriji čovečanstva tradicija je imala važnu pozitivnu ulogu u razvoju ljudi društva. To je posebno važno za epohe u kojima se, kao što smo videli, generacijama ništa značajno nije menjalo. Tradicija je uticala na procese saznavanja, razvoja i ponašanja, na kvalitet čovekovog razvoja, na procese integracije individue u društvo, na uloge koje ljudi prihvataju i igraju u društvu.

Naučni, tehnološki i kulturni napredak uticali su na tradiciju. Stvaraju se takve društvene situacije u kojima stari sistem vrednosti i način života nisu dovoljni za integraciju u moderno društvo. Tradicija zapada u tradicionalizam, a to je takvo stanje u društvu, dakle u kulturi, ekonomiji i politici, kada se zatvaraju sve mogućnosti za novo i bolje. Tradicionalizam u obrazovanju ima za rezultat ljude koji se spremaju da žive u prošlosti a ne u sadašnjosti i budućnosti. Podvrgavanje tradicionalnim vrednostima nije više dominantna, ali ni izumrla pojava u procesu obrazovanja. Škola je danas u značajnom raskoraku između onih tendencija koje znače stvaranje novih vrednosti i onih koje su za zadržavanje starih.

Koncepcija tradicionalnog obrazovanja odgovara modelu formalističko-dogmatske škole. To je škola u kojoj postoji tačno određeni fond činjenica, podataka, istina i drugo što čovek mora usvojiti. Tradicionalna škola principijelno teži tome da ponavlja i prenosi svakoj generaciji znanje koje je predhodna generacija nasledila od svojih predhodnika. Takvo obrazovanje je zatvoren sistem u vremenu i prostoru, vrlo inertnog i konzervativnog značaja. Funkcija tradicionalne škole je reproduktivna, pokušava da što vernije reprodukuje i sačuva svoj genetski materijal, bez ikakvih izmena. U takvoj školi prisutna je tendencija konzervativizma obrazovnog sadržaja i obrazovnog sistema. Glavna metoda je ponavljanje koja vodi do postojanih i čvrstih formula i formulacija.

Tradicionalizam škole se sadržajno programskog gledišta ogleda, najpr, u utvrđivanju sedam čvrstih i postojanih takozvanih slobodnih veština, koje čine osnovu tradicionalne obrazovne programske strukture. To su: gramatika, dijalektika, retorika, aritmetika, geometrija, astronomija i muzika. Takvi programi ne stimulišu napredak nauke, nemaju veze sa savremenošću, ne koriste rezultate naučnih istraživanja. Opšte znanje čitanja, pisanja, računanja su obrazovni ideal tradicionalne škole.

Tradicionalizam u školskoj koncepciji polazi od klasične, tj. antičko-srednjevekovne predstave znanja, učenosti i pogleda na svet. To je tačno utvrđen fond ljudskog znanja. Objavljena božja istina je vrhunac znanja.

Koncepcija obrazovanja je ephalno određena. Ona je izraz i koncensus svake kulturno-istorijske epohe u razvoju ljudskog društva. Tradicionalni sistemi obrazovanja nisu primereni dostignućima i aspiracijama novovekovnog čoveka i njegovog stila života.

Tracionalnu osnovu života menja atomska energija i kibernetička revolucija, u drugoj polovini dvadesetog veka. Nauka se uvodi u proizvodnju. U lancu odnosa nauka - rad vezivno tkivo postaje obrazovanje. Sadržaj obrazovanja se menja, ulaze elementi prirodnih i tehničkih nauka, humanističke i društvene nauke se stručno funkcionalizuju. Obrazovanje postaje masovno. Početno obrazovanje je osnova za dalje oblike obrazovanja: povratno, samoobrazovanje, permanentno, i druge oblike produženog obrazovanja. Čovek je u situaciji da sam otkriva istinu sopstvenim moćima i sam stvara svoj svet. U takvim okolnostima javlja se potreba za modernim obrazovanjem. To je glavni razlog što se javilo više obrazovnih reformi, posebno u drugoj polovini dvadesetog veka (modernog doba).

Sve je više mišljenja o tome da moderno doba nema sebi primerenu školu i obrazovanje. Ovakav zaljučak se izvodi iz teze da se struktura i principi školovanja nisu u biti izmenili i pored brojnih reformi škole. Zagovornici ovakvog načina razmišljanja ističu da se i pored brojnih revolucija, koje su se dogodile na svim poljima (socijalnom, ekonomskom, tehnološkom, umetničkom...) do revolucije u oblasti obrazovanja i školskog sistema nije došlo. Dok su sve druge oblasti revolucionarno zakoračile u novu postindustrijsku epohu, obrazovanje i škola ostaju u epohi alata. Tu, ovi predstavnici, traže i nalaze glavne razloge za krizu škole i obrazovanja, a rešenje nude u revolucionisanju škole.

Drugi tok misli ide za tim da se, ipak, dogodilo, u sistemu obrazovanja, ono što bi se moglo nazvati revolucionarnim. Po njima se dogodilo obrazovanje kojim se otkriva a ne samo usvaja i reprodukuje istina. Tvrdi da se naučno-tehnička revolucija snažno reflektuje na obrazovanje i školu. Došlo je, po ovom mišljenju, do značajnih strukturnih promena i u programskom i u formalnom smislu. Neki od manifestnih oblika tih promena, koji su predmet analiza su: demokratizacija obrazovanja - sve veći broj mladih se uključuje u obrazovanje na svim nivoima, raste broj škola, broj nastavnika, u obrazovanju radi sve veći broj ljudi, nauka sve brže prodire u nastavne sadržaje, znanje se specijalizuje, raste broj novih zanimanja, podiže se opšti i stručni obrazovni nivo, javlja se potreba za permanentnim obrazovanjem, razvija se alternativno obrazovanje, stručno usavršavanje, nove tehnologije se uvode u nastavnu tehnologiju, i drugo. Reforme obrazovanja se predlažu kao način da se dođe do najboljih modela obrazovanja, koji bi omogućili da se brže uhvati korak sa razvojem savremene nauke i tehnike.

U svakom slučaju, teoretičari obrazovanja, bez obzira na različitost u pristupu, ukazuju na akutnost i hroničnost ovog problema. Kriza obrazovanja ili reforma obrazovanja jeste svakako problem koji zavređuje posebnu naučnu i stručnu pažnju. U traganju za rešenjem ne može se zaobići prostor gde je lociran problem. A taj prostor se prepoznaje negde između tradicije i modernog doba.

UDK 001.3:3]:316.42(497.1/.11)

Ljubinko Pušić
Filozofski fakultet
Novi Sad

SLOM DRUŠTVA – PUKOTINE DRUŠTVENIH NAUKA?

Rezime

U radu se istražuje da li je stepen nelagodnosti državne administracije u bliskosti sa društvenim naukama obrnuto proporcionalan stepenu razvijenosti i demokratizacije društva? Sa prostora dojučerašnjeg političkog istoka Evrope znatno jasnije se može sagledati do koje mere su državna administracija i društvene nauke bili "prirodni neprijatelji". To je okvir unutar kog se može odgonetati problem tematske orijentacije i istraživanja u oblasti društvenih nauka u jugoslovenskom/srpskom društvu. Dakle, reč je o dominantnoj monotematskoj orijentaciji na istraživanja o jugoslovenskom/srpskom društvu. Ovakvu orijentaciju možemo identifikovati u tri perioda: (a) od kraja Drugog svetskog rata do devedesetih godina prošlog veka, (b) od ulaska u "tranzicijsko doba" i (c) u aktuelnom vremenu. Kod nas se državna administracija tek uči kako da koristi rezultate društvenih nauka u smislu rezultata objektivne istine, dok se sa druge strane društvene nauke uče da budu u produktivnom i partnerskom odnosu sa njima.

Ključne reči: društvo, društvene nauke, sociologija, tranzicija

A COLLAPSE OF THE SOCIETY – CRACKS IN SOCIAL SCIENCES?

Summary

When the state administration finds itself in proximity of social sciences, it feels discomfort. Could we say that this discomfort is in an inverse proportion to the extent of democratization and development of a society? From the point of view of what up until recently was the political East of Europe one can clearly see a natural hostility between a state and social sciences. The previous is the framework within which the thematic orientation and research of Yugoslav/Serbian social sciences could be deciphered. In other words, we are speaking about the dominant monothematic orientation toward a research of the Yugoslav/Serbian society. This orientation could be identified within three historical periods: a) from the end of the WWII until the nineties of the past century, b) from the beginnings of the "transitional period," and c) nowadays. It seems that in our society the state administration is still learning how to use the results of social sciences (in the sense of the results of the objective truth) while on the other hand social sciences are still learning how to be in a productive partnership with the state administration.

Key words: society, social sciences, sociology, transition

Nije velika mudrost u saznanju da nauka često ne može da uzleti van konkretnog društvenog konteksta. Kako bi to tek mogla ona nauka koja je zainteresovana za to isto društvo? Upravo u toj činjenici krije se i najveća zamka za sve one koji pokušavaju da, baveći se društvom, naprave otklon od tog istog društva. Ali, recimo da to nije problem već pre istorijska datost. Problem nastaje tada kada same društvene nauke, po sadržaju koji ih ispunjava, postaju neka vrsta posledice istog tog društva. Kada počinju da se bave samo jednim! Kada je straziivačko polje zadato sistemom, odnosno kada se tematizuje samo to društvo. Istraživačka radoznalost tada postaje monotematska opsesija.

Ovo je okvir unutar kog se može odgonetati problem tematske orijentacije i istraživanja u oblasti društvenih nauka u jugoslovenskom/srpskom društvu. Dakle, reč je o dominantnoj monotematskoj orijentaciji na istraživanja o našem društvu. Ovakvu orijentaciju možemo identifikovati u tri perioda: (a) od kraja Drugog svetskog rata do devedesetih godina prošlog veka, (b) od ulaska u “tranzicijsko doba” i (c) u aktuelnom vremenu.

Prvi talas je predstavljen dugotrajućom partijskom državom koja je, kao i u većini zemalja na dojučerašnjem političkom istoku, odredila krug unutar kog se kretala društvena misao sa pretenzijama na angažovanost. Ali i u okviru tog kruga ona se kretala u dva smeru: Jedan je bio određen trabantskom putanjom koju je icrtavao sistem a prihvatala nauka a drugi onaj protiv “zvanične struje”. Kako društveni bilans učestvovanja društvenih nauka u svetu ideja na ovim prostorima nikada nije napravljen (kao, uostalom, ni društveni bilans takve države i konkretnog društva), to omogućava da se i danas manipuliše partijskom provenijencijom njihovih kreatora, zastupnika i sledbenika. Upravo ovakvo odlaganje omogućilo je i omogućava da ideje poslanika u društvenim naukama, “s jedne ili druge strane vlasti”, budu intelektualna platforma partijske države. Zbog čega je sve ovo potrebno upravo ovde istaći? Zbog toga što se u takvim oklonostima formirala istraživačka praksa sociologije, odnosno što je u takvim uslovima učinjen dvostruki otklon: od sveta ideja u neposrednom okruženju i od sveta ideja u nekom drugom ili drugačije politički, pravno i moralno komponovanom svetu. Krićka praksa kod nas postala je interesantna za jedan deo naućnog i intelektualnog sveta i unutar i van granica zemlje, ali taj isti svet nije uoćio da se na taj naćin, samo samointeresovanjem dakle, stvarao dugotrajni otklon od prakse koja se paralelno razvijala u drugim sredinama. A ona je imala bar dva oblika neophodnog minimuma kosmopolitizma: intresovanje za iskustvo i društvenu stvarnost drugih i drugaćijih sredina i arhiviranje takozvanih “velikih pitanja” o društvu, istoriji, civilizaciji. Danas bi se olako moglo tvrditi da je to, “onima spolja” bilo moguće zbog ćinjenice da društvena nauka išla već prokrćenim stazama ka drućavi blagostanja. Drugim rećima, sociologija na ovim prostorima jednim znaćajnim delom bila je zatvorena u sopstvene probleme. Nisu bili bezimeni ni oni koji su bespogovornim slućenjem partijskoj drućavi i dirigovanim krićkim pristupom, doprineli izgradnji zatvorenog drućtva u celini i u odnosu na akademsku zajednicu, posebno.

Razume se, niko ne može poreći da se i u takvim uslovima razvijala kritička društvena misao, proganjana od strane države, sa poslenicima koji su delili nemilu sudbinu naučnih, intelektualnih a često i egzistencijalnih “persona non grata”.³⁸³

Poređenje kao princip (samo)provere sopsstvenih ideja i postignuća bilo je sa druge strane imanentne kritičke osobine sociologije. U takvom zatvorenom istraživačkom krugu prirodno je da se začinju i mnoga druga, politički potiskivana pitanja; prvenstveno ona koja se vezuju za nacionalno. Angažovane društvene nauke vrlo brzo su počele da postaju deo diskursa nacionalnog isticanja. A on je, kao što je poznato, ne zahvaljujući isključivo društvenoj nauci ali i neometano od nje, otišao putem nacionalizma i nacionalizama. Na taj način otupljivala se subverzivna oštrica kritičke nauke, dok se istovremeno ta oštrica nudila političkim opcijama za koje je prerastanje nacionalnog u nacionalističko veoma brzo dobijalo svoje operacionalizacije. To se može nazvati još i instrumentalizacijom društvenih nauka. Verovatno se i u takvom poretku stvari može tražiti odgovor na danas često postavljano pitanje – zbog čega nam je tako kako nam je? A dobro nije!

Preferencije međunarodne zajednice u pogledu oblikovanja istraživačkih polja u ovom periodu završavale su se u nekoj vrsti podsticanja naučnih oponenta u zatvorenim društvima jugoistočne Evrope. Naučna i kvazinaučna debata bila je poput vergla – kapitalizam nasuprot socijalizmu, sa mekšim varijantama koje su nudila neomarksistička, strukturalno-antropološka promišljanja. Snažna potreba da se izgradi nekakva “autentična” teorijska konstrukcija sociologije, potisnula je na marginu drugu važnu stranu projekta sociologije kao moderne nauke: empirijsku. Upravo to je ona tačka na kojoj je počeo da se iskazuje karakter veze između države i sociološke znatiželje, Nelagoda države u bliskosti sa sociologijom dala se trpeti sve dok nije bilo dovoljno rečitih podataka o nekakvom značajnom društvenom problemu. U ambijentu kada nisu postojale samostalne istraživačke institucije, koje bi se finansirale mimo jedinih, državnih izvora, nije bilo realno očekivati da se mogu oformiti istraživački timovi niti otvoriti one istraživačke teme koje bi problematizovale onu vrstu temata za koje država “nije zainteresovana”. Drugim rečima, bio je to period od preko četiri decenije (gotovo dve istraživačke generacije) u kojem se nije mogla uspostavljati kreativna i naučno produktivna veza sa međunarodnom sociološkom zajednicom.

No, činjenica je da nijedna društvena pojava, pa ni ona koja je živela u vidu podele na “zapadne” i “istočne”, odnosno otvorene i zatvorene društvene nauke, nema samo jednu stranu. Valjalo bi znati u kojoj meri su se sociološka istraživanja u drugim sredinama (gde prvenstveno mislimo na one sredine koje su imale manje ili više razvijen demokratski ambijent) formirala van kruga nacionalno lokalizovanih interesovanja. Kako nam je poznato da je upravo sredinom sedamdesetih godina prošlog veka na zapadu promovisan nov talas mikrosociološkog tematiziranja, možemo postaviti i pitanje o tome koliko su to trendovi koje je (bilo)moguće pratiti.

³⁸³ Verovatno će se u nekoj budućoj istoriji sociološke misli u Srbiji/Jugoslaviji naći i podatak o tome u kojoj meri su sociolozi participirali u podupiranju temelja takve države, te koliko su i time doprineli da se društvena nauka zatvori u dati politički sistem.

Ili, sa druge strane, koliko je to trend koji bi izdržao kritiku i vrednovanje u smislu napretka sociološke nauke, posebno ideja i metoda.

Pravi zazovi međunarodne naučne zajednice nastupaju nešto kasnije, sa prvim pitanjima vezanim za nestabilnost zapadnih sistema, sa jedne strane i očevitim krajem socijalističkog društvenog projekta, sa druge strane. Tada, ustvari, počinje konvergencija “zapadnih” i “istočnih” istraživačkih temata.

Drugi talas na kome se oblikovalo istraživačko interesovanje predstavljen je dvostrukim početkom – raspadom Jugoslavije i ulaskom u period “društvene tranzicije”. Veoma ubrzano formiranje totalitarnog sistema od početka devedesetih, koji je kako izgleda skončao u oktobru 2000. godine, predstavljao je jedinstvenu istraživačku laboratoriju u Evropi. Laboratoriju koja je funkcionisala zahvaljujući retrogradnim društvenim procesima. Ideja koja ponekad sa periferije interesovanja dolazi u sociologiju je – da svako anomičko stanje društva priziva sociologiju – manifestovala se početkom devedesetih godina u svom najdrastičnijem vidu. Početkom drame raspada državne zajednice krhkih konstituenata, otvorilo se sasvim novo istraživačko polje za društvene nauke na ovom društvenom prostoru; Najveće interesovanje pokazale su one nauke koje su, poput sociologije, imale pretenzije na angažovanost. Šta je drugo do sopstvenog društva i moglo da predstavlja osnovni predmet promišljanja društvenih nauka u takvim okolnostima? Okolnosti društvenog raspada bile su potpuno drugačije od svih dotadašnjih: na pragu postmoderne Evrope, predmoderni ciklus rata opkolio je društvene nauke. Još jednom je urušavanje društva, samo ovaj put sa izuzetnom akceleracijom, stvorilo ogromne pukotine u korpusu društvenih nauka: institucionalno, organizaciono, problemski, perspektivno. Premda nema sreće u činjenici da je svaka nova generacija na ovim balkanskim prostorima neposredni učesnik istorije, aktuelni društveni slom ispostavio se kao najkonkretniji mogući istraživački predmet. Istraživači u društvenim naukama ponovo su “ometeni” u potrebi da komuniciraju sa međunarodnom naučnom zajednicom.

Mnogi sudari unutar već oštećenog društva, doprineli su da se ukažu skrivene pukotine i unutar orijentacija društvenih nauka. Jedan od veoma snažnih sudara bio je na relaciji urbano-ruralno. Proces tranzicije u kom su se na samom početku devedesetih, sticajem okolnosti na koje nisu mogli da utiču, našli Jugoslavija i Srbija, u svim svojim pojavnim segmentima potvrdio je koliko su dominantni ruralni nad urbanim oblicima organizacije i funkcionisanja društva; počevši od toga kakav je talas poneo društvene promene, pa do toga kako se oblikovao kulturni, politički i ekonomski život. Činjenica da je nemoderni oblik nacionalizma bio osnova na kojoj se gradila srpska država nakon raspada Jugoslavije, govori o takvom socijalnom tlu na kome je građansko prekriveno ruralnim. Kako se pokazalo da ova populistička varijanta može da bude osnova za kakvo-takvo funkcionisanje države, ona je raznim institucionalnim formama opkolila čitavo društvo. Netolerancija, izrugivanje političkom pluralizmu, ksenofobičnost, zaziranje od evropskog, slavljenje i proizvoljna nadogradnja istorije i mitova o sopstvenom tlu i narodu, podozrivost i osuda promena u neposrednom geopolitičkom okruženju, samodovoljnost i otvorena pretnja svim

oblicima drugosti – postali su načela zvanične države, manir parlamentarizma i podloga za “principe” donošenja odluka o javnim stvarima.

Odusustvo društvenog konsenzusa u javnim poslovima koji se tiču razvoja društva u Srbiji, u suštini počiva na dugotrajnom nesporazumu između njegova dva lica – ruralnog i urbanog. Na žalost, sociologija nije dovoljno jasno prepoznala tu činjenicu. U datom slučaju sociologija nije ispunila “preuzetu obavezu” da, prepoznajući uzroke društvenih pojava, bude neka vrsta društvene savesti. Činjenica da je jedna država počela da se stvara iz svog ruralnog jezgra nije nova, niti sama po sebi predstavlja opstrukciju njenom progresu ka modernom društvu. Problemi nastaju ukoliko je taj proces preobražaja u velikom kašnjenju za okruženjem i ukoliko teži tome da se postojeće stanje okameni. U takvim uslovima pretpostavka progressa, svest zajednice o neophodnosti racionalnog posmatranja sveta oko sebe i potrebi racionalnog delanja, izostaje. Ruralno pobeđuje urbano, građansko društvo se odlaže i društvene nauke stagniraju.

Tokom druge polovine ovog veka, pa gotovo do samog početka sloma države početkom devedestih, Srbija se radije poredila sa svojim balkanskim, a nešto kasnije i istiočnovevropskim geopolitičkim okruženjem, nego sa širim evropskim zaleđem. U tom slučaju slika u ogledalu često je mogla izgledati lepša nego što je zaista bila. Politički sunovrat u kome se našla država i međunarodne sankcije, jednako negativno su uticali na naučna istraživanja. Rat, nacionalistička euforija, ekonomsko siromašenje, odlaganje demokratskih promena – jednom rečju sunovrat društva u zajednicu – nisu u stanju da proizvedu društvena istraživanja koja mogu da se odmaknu od takve stvarnosti. Međutim, jedan podatak zavređuje pažnju analitičara razvojnog puta društvenih nauka. I pored mnoštva negativnih procesa kojima se obeležava totalitarni sistem, društvene nauke formalno nisu bile osujećene da se bave istraživanjima; kako u pogledu izbora temata, tako i kod publikovanju rezultata. Istinske prepreke oblikovane su znatno ranije, diversifikacijom na istraživačke organizacije/institute koji su bili miljenici državnog budžeta i na one koji su preživljavali u vidu nepriznate “naučne opozicije”.

Šta je bio (i ostao) najmanji zajednički imenilac teorijskih promišljanja i “nezavisne” istraživačke prakse u jugoslovenskom/srpskom društvu? Potraga za demokratskim oblicima transformacije društva i to bar u tri osnovna segmenta: izgradnji političkog, ekonomskog i kulturnog ambijenta. Pouke o tranzicijskim procesima koji se dešavaju u neposrednom geopolitičkom okruženju (u evropskom pojasu tranzicije) bile su ohrabrujuće samo u jednom smislu: do promena se dolazilo na miran način.

Čudovišno odvajanje jugoslovenskog/srpskog društva od evropskog i svog prirodnog balkanskog okruženja, koje je pre svega zadato urušavanjem konkretnog društva, nije značilo i neinteresovanje za temate koji se ispisuju na naučnom globusu. Ipak, bilo bi neumesno tvrditi da postoji dovoljno motiva za fundamentalna i razvojna naučna istraživanja u vremenu i prostoru u kome se u rat proglašava nacionalnim interesom, u kome je kolektivitet zdrobljen ili nasilno preoblikovan u masu, gde se gine, gde se dešava rekordna svetska inflacija a prag siromaštva pomera na nepojmljivu

donju granicu; drugim rečima gde je elementarna egzistencija ugrožena. K svemu tome ne sme se zaboraviti ni pogubno dejstvo međunarodnih sankcija koje, kako pokazuje bilans opšteg društvenog stanja, u suštini nisu bile uperene protiv režima već protiv kolektiviteta. Činjenica je da međunarodne sankcije nisu bile empatične ni u odnosu na naučnu zajednicu. Traganje za demokratijom i građanskim društvom nikada se ne može pospešiti nijednom vrstom izolacionizma. Ukoliko se za najveći deo istraživačkog vremena i napora koji utrošen na “bavljenje samim sobom” može naći opravdanje u poražavajućoj društvenoj zbilji, to se mogu postaviti i dodatna pitanja: Kako je bilo moguće da je intelektualna zajednica u najbližem geografskom okruženju pokazala tako malo interesovanja za “tuđe” probleme? Da li naučna zajednica može da ima adjektiv ekumenskog kada se povinuje zahtevima politike da sprovodi selektivnu izolaciju. Gde je granica dopiranja “mojih” i “tuđih” problema? Da li su zajednički samo Dirken, Weber ili Kont? U takvom ambijentu gotovo da nema smisla govoriti o produktivnoj vezi domicilne istraživačke prakse sa preferencijama međunarodne naučne zajednice.³⁸⁴

Očevidno je do koje mere je aktuelni društveni kontekst konkretnog društva generator celokupnog naučnog diskursa. To, i pored svega, ne znači da nije bilo i onih naučnih zanimanja za “trajne društvene teme” koje se nalaze u vidokrugu otvorenih, modernih i razvijenih društava.

Treći talas – demokratizacija. Otvaranje vrata demokratskim procesima na ovim prostorima društvene nauke dočekale su na pepelu sagorele države i razorenog društva. Kraj (da li?) dugotrajućeg ideološkog eksperimenta koji je nastupio sa novim milenijumom, bilo bi još uvek isuviše smelo nazvati “početkom novog društvenog angažmana nauke”. To je samo njegov nagoveštaj. Nije dovoljno imati jednu revoluciju (ukoliko je ona već neminovna i ukoliko ono što se dogodilo na samom kraju prošlog veka na prostorima Jugoslavije/Srbije pripada tim velikim istorijskim značenjima) da bi se poverovalo kako su sve dojučerašnje nacionalno zatvorene naučne opcije ustuknule pred velikim talasom demokratizacije. Ništa nije manje tačno nego verovanje da se političko more smiruje nakon jednog, ma koliko velikog talasa.

Ukoliko bi na ovom mestu trebalo odgovoriti i na dva unapred postavljena pitanja – o vezi domicilnih istraživanja i preferencija međunarodne zajednice, kao i o trendovskom uticaju međunarodne zajednice na domicilnu istraživačku praksu – tada se to može učiniti naizgled veoma jednostavno: Evropskih ideja ima toliko koliko i Jugoslovenskog/Srpskog društva ima u toj istoj Evropi. Čini se da je bilans minulog vremena u oba slučaja nepovoljan a moguće negative posledice obostrane.

Tranzicija, demokratizacija, pluralizam, građansko društvo, participacija, modernizacija, globalizacija, blagostanje, društvena struktura, uloga novih društvenih aktera, ljudska prava, institucije, održivi razvoj, izgradnja poverenja, denacifikacija, novi socijalni pokreti, tolerancija... sve su to naznake mogućih tematskih povezivanja

³⁸⁴ Za ilustraciju ovakve prakse mogao bi da posluži pregled tema koje su se pojavljivale u dva sociološka časopisa – *Sociologiji* i *Sociološkom pregledu*..

sa naučnim zajednicama u jugoistočnoj Evropi. Prvi korak ka takom povezivanju je jasno prepoznavanje međunarodnih preferencija.³⁸⁵

Nelagodnosti države u bliskosti sa društvenim naukama

Da li se može smatrati da je stepen nelagodnosti državne administracije u bliskosti sa društvenim naukama obrnuto proporcionalan stepenu razvijenosti i demokratizacije društva? Sa prostora dojučerašnjeg političkog istoka Evrope znatno jasnije se može sagledati do koje mere su državna administracija i društvene nauke bili “prirodni neprijatelji”.

Postojanje “državnih” ekonomista, pravnika, filozofa ili sociologa u drugoj polovini prošlog veka značilo je institucionalizovanje prakse društvenih nauka kao odgovarajućeg servisa državnog aparata. Neko ko je društvenu praksu sticao van ovih prostora verovatno bi se mogao upitati šta u tome nije dobro. Nije bilo dobro to što se država nije identifikovala sa društvom, već sa svojom ideološkom konstrukcijom koja je neprestano morala da se podupire. Svima je dobro poznato da su postojali “državni instituti”, podrazumeva se da su bili u celosti finansirani od strane državnog aparata, zadruženi za proizvodnju poželjne istine ili pak za stvaranje poželjne, ali veoma usmeravane i limitirane kritike tog istog režima. To jeste prošlost ali prošlost sa posledicama. Nadalje, u okolnostima takvog nasleđa nije ni malo jednostavno govoriti o povezanosti državne administracije i društvenih nauka na način koji nadilazi ideološku banalnost.³⁸⁶ Pojedini istraživački instituti (u gotovo svim jugoistočnim zemljama Evrope) su ulazeći u period društvene tranzicije početkom devedesetih godina prošlog veka vrlo brzo obavili svoju ideološku dezinfekciju. Tako su instituti za studiranje radničkog pokreta preko noći postajali instituti za evropske studije, polit-ekonomski instituti su se legitimisali kao istraživački centri za biznis ili menadžment, tromi instituti za “privredni razvoj” postali su fondacije za strateške studije ili izučavanje budućnosti, itd. Danas bi smo rado zaboravili ovakav politički ambijent ali to nije moguće jer je njegovo nasleđe još uvek, makar sporadično, prisutno.

Čini se da se kod nas državna administracija tek uči kako da koristi rezultate društvenih nauka u smislu rezultata objektivne istine, dok se sa druge strane društvene nauke uče da budu u produktivnom i partnerskom odnosu sa njima. Sasvim je prirodno da se u uslovima razorene države i društva prvo pojavljuje ona vrsta interesa koja se odnosi na politiku, pravo i ekonomiju. Na taj način iz korpusa društvenih nauka izdvajaju se one kod kojih je moguća brza operacionalizacija ideja, mada bi istorijska nauka ponovo da bude na prvom mestu.³⁸⁷ Naše društvo tek odnedavno se

³⁸⁵ Uočava se da u shemi organizacije i programskim aktivnostima Evropske sociološke asocijacije, na primer, postoji dovoljno prostora za ispoljavanje interesovanja najrazličitijih istraživačkih opcija; razume se i onih koje bi potekle sa ovih prostora.

³⁸⁶ Ne treba biti naivan pa verovati da je ijedno društvo, bez obzira na stepen razvijenosti, lišeno usluga ovakvih ne-nezavisnih društvenih institucija.

³⁸⁷ Istorija će nezavisno i u poslovično sporom hodu svoj posao sabiranja i objektivnog interpretiranja činjenica obavljati nezavisno od onih procesa koji predstavljaju promotore demokratskih potreba društva. Međutim, kako je danas kristalno jasna činjenica da je država sa “svojim istoričarima” bila promotor

uči da politički pluralizam nije mimikrija kojom treba da se zasene “strani činioci”, niti trik kojim treba da se odloži neminovnost unutrašnjeg oslobađanja građanskih potencijala.

Sociologija, čija oštrica subverzivnosti u potonjem vremenu ipak nije outupela, nije mogla da plasira svoju angažovanost. Objašnjenje je jednostavno: nekadašnji strah države od bliskosti sa činjenicama o društvenoj zbilji, u vremenu totalitarnog sistema pretvorio se u beskrajnu ravnodušnost. Na žalost, ravnodušnost spram deruštvene stvarnosti je u poslednjih deset godina postala jedna od karakternih osobina kolektiviteta na ovim prostorima. Rezultati istraživanja, poput velikih socioloških projekata “Srbija krajem osamdesetih”, “Srbija krajem devedesetih” i slični, nisu nudili povod za državnu zbrinutost. Mnoge jasno iskazane istine o propadajućem društvu u svim njeovim segmentima utapale su se u sveopštu ravnodušnost. Ni sudbina drugih empirijskih istraživanjima nije bila drugačija.

Šta mogu društvene nauke kao pomoć da ponude državnoj dministraciji? Odgovor na ovo pitanje ima smisla samo u kontekstu vladajućih tranzicionih procesa, pri čemu zadržavanje na polju sociologije u ovom trenutku predstavlja prirodan izbor autora. Danas više nego ikada ranije prevladava svest da sociologija ne može ostati zatvorena u svoje disciplinarne zabrane. Kao nijedna društvena nauka, uostalom. Ili, kako kaže I. Volerstin: “Čini se da je ono što je potrebno manje pokušaj da se izvrši potpuna promena, a više nastojanje da se, bez preteranog obaziranja na aktuelne disciplinarne granice, proširi organizacija intelektualnih ektivnosti... Biti sociologičan nije isključivi delokrug osoba koje se zovu sociolozi. To je obaveza svih naučnika u oblasti društvenih nauka. Ekonomska pitanja su centralna za svaku i za sve analize u oblasti društvenih nauka. Nije apsolutno sigurno da istoričari obavezno znaju više o istorijskim objašnjenjima, sociolozi više o društvenim pitanjima, ekonomisti više o ekonomskim fluktuacijama, negoli drugi aktivni naučnici u oblasti društvenih nauka.”³⁸⁸

Aktuelno vreme pruža nesagledive mogućnosti takozvanim posebnim sociologijama.³⁸⁹ Anomičko društvo ne može biti cilj modernog društva. Isto tako, sociologija ne može da ostane nezainteresovana za mnogobrojne aspekte raspadanja društva. Tako, sociologija religije može da ponudi saznanja o tome kako je bilo moguće da se minulo vreme pretvori u najružniju zbirku religijskih animoziteta. U sprezi sa ostalim društvenim naukama ona mora da utvrdi koje su i kakve religijske pretpostavke za toleratno funkcionisanje višekulturnih društava. Ona ne mora da utvrđuje modele društvenog ponašanja, ali državoj administraciji, i ne samo njoj, potrebna su saznanja o dubini i karakteru nesporazuma koji društvo vodi u zajednicu. Ona treba da prepozna one retrogradne procese utemeljene u religijskoj komponenti

jedine istorijske “istine”, biće potrebna dodatna količina savesti da se ona očisti od primesa nacionalnog glorifikovanja.

³⁸⁸ Volerstin, Imanuel, *Kako otvoriti društvene nauke*, CID, Podgorica, 1997, 123.

³⁸⁹ Akademska sociologija i dalje predstavlja nezamenljiv oslonac socioloških znanja, prvenstveno u edukativnoj i saznoj funkciji. Međutim, izgleda da je u svim zemljama u tranziciji znatno veća “potražnja” za sociološkim istraživanjima koja imaju aplikativni karakter.

društva, koji bi da ponište modernost. Nadalje, nigde više nego u zemljama u tranziciji nije došlo do takve ekspanzije sekta koje su, koristeći pukotine pluralizma, uspele da kod jednog dela stanovništva, naročito mlađe populacije, stvore nerealna pribežišta od prisutne anomičnosti.

Vreme tranzicije nije zamislivo bez istinskih saznanja o tome kako se i u kom pravcu menjala društvena struktura. Tu svakako ima potrebe i nesumnjivih mogućnosti da se iskažu posebne sociologije. Saznanja o mestima društvenih pukotina najpotrebnija su upravo onoj državnoj administraciji koja želi da se bavi "popravkom društva". Prividan nestanak klasa, zatim njihova prekompozicija, razni vidovi raslojavanja i slično, jesu važni putokazi za državnu akciju. Ali, tu su i drugi: Gde intervenirati socijalnim programima? Gde pojačati socijalna davanja? Kako preusmeravati državne budžete (ma koliko oni bili slabašni)? Kako organizovati sektore proizvodnje? Kako pratiti trendove promene učesća radne snage na jedinstvenom tržištu? Kako usmeravati obrazovne procese za prekvalifikaciju? Kako odgovoriti na izazove feminizacije rada? Kako tradicionalne pristupe organizaciji rada prilagoditi zahtevima postindustrijskog društva ali i kako ne izazvati fatalne sudare nasleđenog i zahtevanog? Kako prepoznati preduzetne ljude u društvu i stvoriti im takav ambijent da mogu da postanu promotori ekonomskog napretka? Koja je razlika između rasta i razvoja? Kako pospešiti mala i srednja preduzeća a spasti (ili transformisati) dojučerašnje socijalističke "privredne gigante"? itd.

Kako više nema dileme da je društvo u kome živimo nepovratno urbano, sociologija koja je zainteresovana za prostorne aspekte ima posebno izazovan zadatak. Ona treba da pomogne državnoj administraciji da razume kako je grad uistinu najreprezentativniji otisak društva u prostoru. Lokalni političari i državni administratori počeli su da upravljaju gradovima pre nego što su ih razumeli.³⁹⁰ Svi društveni poremećaji tu se najdrastičnije uočavaju; moguće je da odatle počinje i "lečenje društva". Urbana sociologija treba da pomogne nosiocima urbano-političkih uloga da razumeju: Kako je moguće upravljati procesima urbanizacije i koji su instrumenti za orkestraciju demografskih, funkcionalnih i prostorno-fizičkih tokova; kako razvijati imidž grada u savremenom ekonomskom smislu, a da se pri tome ne ošteti njegovo vredno kulturno nasleđe; kako preduprediti pojave bespravnog ponašanja u prostoru³⁹¹; kako učiniti da se razvije kulturni obol grada, kao njegova glavna vrednost; kako inicirati projekte promovisanja (učenja) urbane kulture; kako se otrgnuti višedecenijskom nerazumevanju da je urbanistički progresizam, kao promotor socijalne intergracije i humanog stanovanja, bio najdrastičnija karikatura upravo tih vrednosti; kako naučiti da je participacija građana u svim procesima koji se tiču

³⁹⁰ Urbana ekonomija i urbana sociologija opremljeni su pokazateljima koji govore o tome da je grad najveća "ekonomska mašina" koju je čovek stvorio, ali to na jednom vulgarno-eksploatorskom nivou, na žalost, znaju i oni koji bi rado da se dohvate poluga za upravljanje tom mašinom.

³⁹¹ U poslednjim decenijama, ne isključivo ali u znatnoj meri zahvaljujući velikim migracijskim talasima koji su dolazili iz ratom zahvaćenih područja bivše Jugoslavije, mnogi gradovi postali su oličenja bespravnog ponašanja u prostoru, prvenstveno u domenu stambene izgradnje. Po mnoštvu i veličini bespravnih naselja u rubnim zonama, gradovi na ovom području počeli su da liče na mnoge gradove opretere sirotinjskim naseljima u Africi i Latinskoj Americi.

planiranja, projektovanja, izgradnje i funkcionisanja grada, prednost a ne nedostatak oblika upravljanja gradom; da je samo građanin-subjekt dostojan (su)građanin; kako prihvatiti i artikulirati urbane socijalne pokrete kao one koji predstavljaju poželje korektive lokalne politike; koji su aktuelni oblici urbane patologije; kako iskoristiti prostorni determinizam za pospešivanje urbane kulture, odnosno kulture prostora; kako stvarati takve akcione programe koji će odgovarati činjenici da su gradovi najveći prostori multikulturnih susreta, itd.

U vremenu urbane modernizacije ruralna problematika nikako nije na samom začelju sociološkog interesovanja. Postavlja se pitanje – šta državna administracija zna o tokovima koji su doveli do velikog poremećaja u ruralnim sredinama, podstaknutih nekontrolisanom urbanizacijom. Puš-pul efektom na liniji ruralno-urbano itekako je moguće upravljati, o čemu svedoče razvijene sredine. Nagla dezagrarizacija, naporedno sa naglom urbanizacijom, zahteva promptne, sociološki promišljene odgovore koji se mogu dobiti samo valjanim sociološkim analizama.

Svakako da je porodica još uvek (i trajno), najvažnija čestica društva. Isto tako je tačno da je ona u ovim tranzicijskim vremenima ozbiljno oštećena. Sa jedne strane su urušene tradicionalne vrednosti, sa druge su nametnute su neke nove. Ko o tome više zna nego oni sociolozi koji se bave sociologijom porodice. Ali, njihova saznanja ostaju samo u arhivi o promenama, ukoliko ne budu deo saznanja i akcionih programa onih koji su za socijalnu politiku (lokalno, regionalno ili nacionalno) zaduženi.

Danas više nije moguće zamisliti odvijanje svakodnevnog života bez da se “pitanje roda” ne stavi u prvi plan onih koji razmišljaju u pluralističkim kodovima. Tradicionalna društva, kojima svojim dubokim nasleđem svakako pripada i naše društvo, moraju da računaju sa sve snažnijim uplivom interesovanja za pitanje ravnopravnog tretmana pola u svim segmentima društvenog života: ravnopravna polna participacija u javnom, političkom, obrazovnom i egzekutivnom sektoru. I opet, sociologija je ta koja može da ponudi saznanja o aktuelnim trendovima, da ih obrazloži ali i da preporuči interesovanju državne administracije.

Vreme koje je za nama nedvosmisleno je pokazalo da se oblikovanje javnog života, prepušteno politički instrumentalizovanim medijima, vraća kao bumerang u vidu iskrivljene slike o stvarnosti, sprečavanju demokratskih pordora, podsticanju šovinizma, nacionalnizma i svih oblika netrpeljivosti prema drugostima. Nije tek prazna sintagma da su mediji učinili mnogo da se na ovim prostorima oblikuje zatvoreno društvo. Isto tako je tačno da mediji mogu biti izuzetno kvalitetni promotori odvojenog društva.³⁹² Sociologija masovnih komunikacija, zajedno sa sociologijom koja se intetesuje za kulturu, posebno su interesantne oblasti čiji rezultati bi umnogome pospešili funkcionisanje državne admistracije. Minulo vreme pokazalo je i do koje mere sociološka istraživanja mogu biti zloupotrebljena. U medijskom

³⁹² Pri tome nećemo zaboraviti da se i u razvijenim sredinama, odnosno onim koje se nalaze u samom vrhu promotora modenih demokratskih načela, mediji takođe nalaze u funkciji “proizvodnje istine”; svejedno da li iz “tržišnih” ili prikriivenih političko-ideoloških razloga. Postoje mišljenja, koja možda i nisu na suprotnom kraju ozbiljnosti, da su velike medijske kuće (u celom svetu, dakako) značajni ratni profiteri.

ratu koji na ovim prostorima ne prestaje praktično već više od jedne decenije, istraživanja javnog mnjenja postala su svojevrsno oružje. Napuštanje elementarnih pravila sociološkog metoda kod istraživanja pojava koje su relevantne za odluke političkih stranaka, značilo je da se jednim delom sociologija prepušta talasu perfidnih manipulacija. Danas se može reći da to i nije bila sociologija u pravom smislu reči. Kada je postalo jasno da su sondiranja javnog mnjenja vrlo dobar instrument za manipulisanje javnim mišljenjem, raznovrsne agencije za ispitivanje javnog mnjenja, pod klinkom socioloških istraživanja, stavile su se u službu politike. U vremenu kada javna administracija treba da donosi pravovremene, društveno ispravne i profesionalno poštene odluke i transparentne odluke, ništa nije prirodnije nego da se oslone na *vox populi* na način kako je to u stanju da utvrdi moderna sociologija.

Stimulacija državne administracije da koristi društvene nauke jednako je težak posao kao i njihova kultivacija. Čini se da se u vremenu tranzicije prelazno ali nezamenljivo rešenje nazire u ulozi koju imaju nevladine organizacije. Na ulogu i funkciju nevladinih organizacija na ovim prostorima još uvek se gleda očima neverice, što zbog elementarnog nepoznavanja njihove uloge u procesima društvenog sazrevanja, što zbog dugotrajne stigmatizacije koje su doživljavale. Isuviše brzo otvaranje u pravcu evropske integracije u prvi plan je stavilo egzistencijalne probleme pokradene države i osiromašenog (i osramoćenog) naroda. U takvom ambijentu i nevladine organizacije počele su se razumevati isključivo kao “trojanski konj” uz pomoć kog je moguće bespovratno pribaviti sredstva za razne vrste ekonomskih projekata za rekonstrukciju zemlje. Ali, pokazalo se i nešto drugo, da su gotovo sve političke opcije vrlo brzo ovladale praksom mimikrije spram međunarodne zajednice. Osnivanjem nevladinih organizacija iza sakrivenih interesa političkih stranaka opet se čini “greška u koracima”; pokušava se da se iskoristi trenutak relativne empatičnosti međunarodne zajednice ali i da se prevari narod. Bez obzira na ovaj trend, činjenica je da nevladine organizacije, organizujući, pomažući i obavljajući nezavisna istraživanja o svim segmentima društvene zbilje, mogu na najbolji način da pokažu državnoj administraciji na koji način, pod kakvim uslovima i sa kojim ljudskim i materijalnim, resursima je moguća istinska obnova društva. U današnjim uslovima, kada su gotovo razoreni svi institucionalni mehanizmi koji bi trebali programski ali i finansijski da podrže nacionalnu istraživačku zajednicu, funkcija nevladinih istraživačkih organizacija može biti dragocena. U okviru ovih projekata stimulacije svakako treba da se nalaze i projekti kultivacije državne administracije. U mnogim velikim gradovima u kojima je i za vreme diktatorskog režima opozicija uspevala da organizuje i održi lokalnu vlast, pokazalo se da ne postoje dovoljna znanja, da ima snažnih naslaga socijalističkog voluntarizma i nenaučivosti na stvaranje novog, demokratskog političkog ambijenta. Na žalost, ni novodemokrate u urbanoj politici nisu pokazale vizije koji bi prelazile sposobnost da se obezbede lična, grupna odnosno klanosvska i partijska materijalna korist. U najvećem broju slučajeva ni oni, na žalost, nisu ovladali znanjima i tehnikama o modernom, demokratskom, transparentnom, susretnom i kulturnom vladanju.

U takvom ambijentu i ambicije o saradnji državne administracije i građanskog društva moraju biti umerene. U vremenu koje dolazi najbolje će se pokazati da li je u

kod nas na delu politika diskontinuiteta, kako bi većina želela da je vidi ili kako se ona formalno deklarirše. Za vreme represivnog režima društvene nauke pokazale su da znaju šta znači građansko i moderno društvo, ne pristajući na jedino ponuđene – retrogradne opcije. Organizacija masovnih građanskih protesta, njihov pacifizam, njihova uljudna urbanost, organizovanost i istrajnost u prvim redovima imali su zavidan broj istraživača u društvenim naukama. Oni su u jednom prevalentnom broju istovremeno bili i veza sa demokratskim svetom.

Istraživanja koja se u poslednjih godina, a posebno od sredine 2000. godine rade u društvenim naukama, pokazuju svest o potrebi povezivanja sa međunarodnom zajednicom i spremnost na građansku opciju. Istražuju se svi oni segmenti društva koji su oštećeni dugotrajnim sociosuicidom: u oblasti građanskih prava i sloboda i njihovih zaštita, medija, multikulturalnosti, dijaloga, urbanosti, ekologije i održivog razvoja, obrazovanja, itd. Istraživačima u društvenim naukama poznato je da povratak u svet vodi jedino preko procesa demokratizacije, odnosno izgradnje građanskog društva.

UDK 316.72:504.03+316.32

Vesna Miltojević

Fakultet zaštite na radu

Niš

EKOLOŠKA KULTURA I PROCESI GLOBALIZACIJE

Rezime

Prelaz iz dvadesetog u dvadeset prvi vek obeležila su, dva medjusobno zavisna procesa: proces globalizacije i narušavanje ekološke ravnoteže. Nesumnjivo je da je dosadašnja kultura zasnovana na antropocentrizmu dovela do odvajanja i sukoba prirode i društva, čime je narušena ne samo ravnoteža u prirodi, već doveden u pitanje opstanak čoveka i planete Zemlje. U radu je ukazano na pozitivne i negativne efekte globalizacije, kao i na neophodnost drugačijeg shvatanja kulture. Izlaz iz ekološke krize treba potražiti u redefinisaniu vrednosnih stavova i utvrđivanju zajedničkih dominantnih vrednosti koje bi doprinele shvatanju kulture ne kao faktora odvajanja već spajanja prirode i društva. No, postavlja se pitanje da li će zajedničke vrednosti dovesti do unifikacije savremene civilizacije. U radu se ukazuje na ekološku kulturu kao faktor ujedinjavanja ali uz poštovanje osobenosti kulturnog identiteta naroda.

Ključne reči: kultura, ekološka kultura, ekološka etika, globalizacija, kulturni identitet

ECOLOGICAL CULTURE AND PROCESSES OF GLOBALIZATION

Summary

The transition from XX into XXI century was characterized by two, inter-dependent processes: globalization process and ecological balance disturbance. There is no doubt that up-to-date culture based on anthropocentrism caused separation and conflict of the nature and the society, which disturbed not only the natural balance, but endangered the survival of humankind and preservation of the planet Earth. The paper points out to the globalization positive and negative effects, as well as to the indispensability of different understanding of culture. The way out of ecological crisis should be sought in redefining of the attitudes of values and determination of common dominant values that would contribute to understanding culture not as the factor of separation, but the factor of joining the nature and the society. However, a question is raised if the common values would cause the unification of modern civilization. The paper points out to ecological culture as the factor of unification, but with observing the characteristics of the cultural identity of a nation.

Key Words: Culture, Ecological Culture, Ecological Ethics, Globalization, Cultural Identity

Uvod

Ulogu kulture u društvenim promena savremenog Balkana trebalo bi razmatrati i u kontekstu osnovnih obeležja savremene civilizacije: procesa integracije i ispoljavanja negativnih posledica antropogenog delovanja na prirodnu sredinu. Obe pojave rezultat su snažnog razvoja nauke i tehnologije, koji dovode do promena koje se ne mogu više ograničiti na određena područja ili grupe, već pokazuju tendenciju ka globalizaciji. Nauka i tehnologija, *s jedne strane* čine osnovu integracionih povezivanja te dolazi do tehnološke i ekonomske povezanosti pojedinačnih društava i odnosa međuzavisnosti i kulturne povezanosti. *S druge strane*, primena naučnih saznanja i tehnologije, dovode do narušavanja homeostaze biosfere, kako Ulrich Bek kaže rizika, koji se ne mogu više ograničiti na određena područja ili grupe, već pokazuju tendenciju ka globalizaciji.³⁹³ Istovremeno razvoj nauke i tehnologije, posebno informatičkih tehnologija i sredstava komunikacija, uslovljavaju nastajanje jedinstvenog svetskog društva i svest o pripadnosti tom društvu, kao i svest ljudi da su izloženi ekološkom riziku. U tom kontekstu dolazi i do kvalitativnih promena u vrednosnim sistemima pojedinaca i društva u celini, budjenja ekološke svesti i u krajnjoj instanci preokreta u kulturu, te ona prestaje da bude sredstvo odvajanja čoveka/društva od prirode i postaje sredstvo spajanja sa njom. Formira se ekološka kultura.

Polarizovana shvatanja procesa globalizacije, koja se kreću od njegovog glorifikovanja, preko umerene struje do antiglobalističkih, nameću i pitanje odnosa ovog procesa i rešavanja/ublažavanja ekoloških problema u cilju opstanka čoveka i planete Zemlje. U ovom kontekstu postavlja se pitanje mogućnosti postojanja dominantnih vrednosti zajedničkih svim društvima bez obzira na stepen njihove razvijenosti, zahvaljujući kojima bi se izbegle negativne posledice procesa globalizacije i dominacije jedne kulture i ostvorilo ujedinjavanje uz mogućnost multikulturalnog razvoja.

Globalizacija i ujednačavanje kulturnih vrednosti

Proces globalizacije ima dugu istoriju mada ga mnogi vezuju za kraj 20. veka. Nastojanja nastanka svetskog poretka nalazimo još u starodrevnim zajednicama, "koje ne postoje samo uporedo u prostoru već pletu mrežu međusobne razmene robe i tehnologija, i nadasve kultura i religija."³⁹⁴ Već tada se oseća ekonomsko, političko, socijalno i kulturno delovanje na nadnacionalnom nivou, što čini osnovu procesa globalizacije. Pored ovih protoglobalnih poredaka, M. Pečujlić razlikuje i prvi talas globalizacije koji vezuje za nastanak modernog svetskog sistema u 16. veku, drugi talas, u vreme ekspanzije industrijalizma i treći, nakon završetka hladnog rata.³⁹⁵

Naša pažnja usredsređena je na treći talas globalizacije, na vreme kada je brz naučno-tehnološki razvoj, posebno visoko sofisticirane tehnologije (pre svega

³⁹³ Ulrich Beck, *Rizično društvo*, Filip Višnjić, Beograd, 2001, str. 12.

³⁹⁴ Miroslav Pečujlić, *Globalizacija: dva lika sveta*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2002, str. 27.

³⁹⁵ Isto.

informatičke), omogućio smanjivanje barijera između društvenih zajednica i prostorno i vremenski ih približio, u cilju poboljšanja kvaliteta života. Sam proces globalizacije nosi sa sobom brojne pozitivne i negativne posledice, te su se iskristalisala i kontraverzna shvatanja o njemu.

Pored prostornog i vremenskog približavanja pristalice globalizacije, kao pozitivne efekte ovog procesa navode učešće većeg broja zemalja u međunarodnoj ekonomiji, trgovini i finansijama, podsticanje tržišne utakmice i demokratskih procesa u zemljama u razvoju. Upravo ovi pozitivni efekti procesa globalizacije, vode u zamku gubljenja kulturnog identiteta i omogućuju protivnicima globalizacije potenciranje negativnih efekata ovog procesa: korist isključivo najrazvijenijim ekonomskim zemljama, kočenje razvoja u nedovoljno razvijenim zemljama kroz stroge zahteve Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke, težnja za dominacijom Zapada ili tačnije Sjedinjenih Država. Po njihovom mišljenju formiranje oko 37 hiljada transnacionalnih kompanija sa 200 hiljada nacionalnih ogranaka koje kontrolšu 90% ukupnog svetskog kapitala dovešće do standardizacije sveta i uništavanja raznolikih kultura, pri čemu će dominantnu ulogu zauzeti visokorazvijene zemlje.

Čini se najprihvatljivijim stanovište između ova dva dijametralno suprotna, koje se zalaže za integraciju različitosti, očuvanje kulturnih identiteta naroda i suverenosti država, otvoreni dijalog. Ono ostavlja mogućnost koegzistencije različitih civilizacija i uvažavanja kulturnih specifičnosti svakog naroda uz formiranje pojedinih zajedničkih obeležja, jer uspostavljanje stvarnog kulturnog pluralizma je jedini put koji omogućava suprotstavljanje sve većoj uniformnosti koju donosi ekspanzija tehničke civilizacije.³⁹⁶ Zahvaljujući procesu globalizacije povećane su mogućnosti upoznavanja kultura različitih civilizacija i formiranja svesti o zajedničkom životu pojedinih društava na planeti, odnosno o potrebi ujedinjavanja čovečanstva i nastanku i razvoju *univerzalne planetarne civilizacije*. Nastanak ovog tipa civilizacije podrazumeva postojanje različitih kultura koje su "vredan izraz čoveka-stvaraoca, a svaki narod ima pravo da sačuva i unapredi svoju kulturu i svoje vrednosti,"³⁹⁷ tim pre što razvoj i poboljšanje kvaliteta života ne podrazumevaju samo veću proizvodnju i potrošnju, već "treba da ima globalni karakter i da obuhvati brojne pojave društvenog života, da odgovara moralnim i kulturnim ciljevima, ukorenjenim u istorijskom nasleđu svakog naroda."³⁹⁸

Bez obzira na različite stavove o pozitivnim i negativnim efektima procesa globalizacije, činjenica je da je došlo do smanjenja prostornih i vremenskih barijera između različitih naroda, a samim tim i do dodira i preplitanja kultura i njihovih vrednosti. U tom kontekstu osnovne vrednosti: *čovek gospodar sveta*, steći što više *materijalnih dobara* i uvećati *profit*, bile su dugi niz godina dominantne vrednosti najvećeg broja društava. Ove vrednosti, polako ali sigurno, zahvaljujući procesu modernizacije prodrle su čak i u društva i kulture koje su vekovima živela na tradicionalan način, gde je "stara kultura odražavala osnovne ljudske potrebe, poštujući istovremeno prirodna

³⁹⁶ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, Jugoslovenska revija, Beograd, 1991, str. 84.

³⁹⁷ Federiko Major, *UNESKO: Ideal i akcija*, Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavnih sredstava, Beograd, 1997, str. 70.

³⁹⁸ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izd., str. 66.

ograničenja.”³⁹⁹ Osnov pomenutih vrednosnih orijentacija nalazimo u antropocentrizmu, koji je kao pogled na svet dominirao veoma dugo. Stavljanje čoveka iznad prirode i shvatanja da su bogatstva planete nepresušna, uz razvijanje potrošačkog mentaliteta (važno je što više imati, važno je što više trošiti da bi se proizvodilo), kome su doprineli razvoj nauke i tehnologije pa i sam proces globalizacije, usloveli su razvoj kulture koja koja se shvata u humboldtovskom smislu kao vladavina čoveka nad prirodom.

Kultura i ekološka kriza

Kultura kao *differentia specifica* na osnovu koje se čovek odvaja i izdvaja od ostale prirode, obuhvata sve ono što je stvorio ~ovek i iskazao predmetima ili simbolima, kao i svet ideja i njihov uticaj na pojedinca i društvo. Na taj način predstavlja opozit prirodi.

Kultura ima osobenu regulacionu i adaptivnu funkciju i predstavlja nebiološki aspekt čovekovog ponašanja, ali čovek nije samo društveno biće koje živi u svetu kulture, već prirodno-društveno biće koje živi i u svetu prirode. Ne samo da su za čovekov opstanak neophodna oba sveta, već svet kulture može postojati samo dotle dok postoji prirodni svet. Ovo ukazuje na povezanost kulture i prirode, kao i na neophodnost usglašavanja čovekove kreativnosti koja se iskazuje kroz kulturu i čoveka kao biološkog bića. Pokazalo se da ono što je dobro za čoveka nije uvek dobro i za prirodu, što čini osnovu kritike vrednosnih sistema koji su zasnovani na eksploatatorskom odnosu prema prirodi. Pred kraj prošlog veka, javljaju se kvalitativno drugačija shvatanja o mestu i ulozi čoveka u svetu i sledstveno tome, drugačija shvatanja kulture. Po njima, kultura ne sme kako Humbolt tvrdi da bude vladavina čoveka nad prirodom, već nasuprot tome ona mora da izražava jedinstvo čoveka i prirode i da bude sredstvo spajanja sa njom.

Nasuprot prirodi koja se razvija u skladu sa prirodnim zakonitostima, kultura to čini u skladu sa vrednosnim sistemima i pogledima na svet pojedinaca ili grupa. U zavisnosti od vrednosnih sistema i dominantnih vrednosti u okviru pojedinačnih društava ljudi imaju različit odnos prema prirodi. Ako je osnovna vrednost čovek, zadovoljavanje njegovih potreba uz shvatanje da je on gospodar prirode, ili pak profit, onda je priroda shvatana kao neiscrpna datost koja je tu da udovolji raznovrsnim i mnogobrojnim potrebama čoveka. Prihvatanje antropocentrizma kao dominantne životne orijentacije, dovelo je do narušavanja osnove čovekovog bitisanja, do narušavanja ekološke ravnoteže čime je doveden u pitanje opstanak ljudskog roda. Medjutim, pokazalo se da niti je čovek gospodar nad ostalim delom prirode, niti je priroda neiscrpna, te da pogrešno vrednovanje nas samih i sveta koji nas okružuje neminovno dovodi do narušavanja ekološke ravnoteže i ekoloških problema ili do

³⁹⁹ Šire o uticaju procesa globalizacije na promene vrednosnih orijentacija u tradicionalnim kulturama videti: Helen Norberg-Hodž, *Pritisak da se izvrši modernizacija i globalizacija*, u knjizi: *Globalizacija: argumenti protiv* (ed. Džeri Mander, Edvard Goldsmit), CLIO, Beograd, 2003, str. 43-63.

ekološke krize. Shodno tome ekološka kriza nije ništa drugo do kriza vrednovanja,⁴⁰⁰ i rezultat je jedne arogantne kulture zasnovane na antropocentrizmu.

Izlaz iz postojeće ekološke krize treba tražiti, po našem mišljenju u izgradjivanju *ekološke kulture*. Ona podrazumeva drugačije vrednovanje sveta koji nas okružuje i nas samih i to kako u visoko razvijenim, tako i u nedovoljno razvijenim zemljama. Izmenjen odnos prema prirodi zahteva izgradjivanje vrednosti i uverenja zajedničkih svim žiteljima Planete. Dominantne vrednosti u okviru ove kulture terba da postanu *Život* (ne ljudske vrste, nego život uopšte), *odgovornost* (ne samo prema sadašnjim, već i prema budućim generacijama i drugim entitetima) i *štedljivost* (ne u smislu odricanja, već uzimanja iz prirode onoliko koliko nam je potrebno⁴⁰¹). Ove vrednosti doprinose i redefinisaju potreba i pravilnom sagledavanju činjenica “da li se raspoloživa prirodna bogatstva planete koriste na takave načine: (1) da se zadovolje osnovne potrebe svih ljudi; (2) da se održi biološka raznovrsnost; (3) da buduće generacije imaju na raspolaganju približne količine prirodnih resursa.”⁴⁰²

Preokret u kulturi uključuje pre svega postojanje znanja o mestu i ulozi čoveka u svetu koji ga okružuje, navike, umeća, ubedjenja i želju da se ponaša u skladu sa zahtevima za poboljšanje kvaliteta životne sredine i to kako njene prirodne tako i društvene komponente. Za formiranje *ekološke kulture* neophodno su kvalitativne promene društvene svesti i formiranje ekološke svesti. Odnosno neophodna su: *znanja* o jedinstvu i ograničenosti prirode, uzrocima i posledicama antropogenog delovanja na nju kako na lokalnom, tako i na globalnom planu, znanja o potrebi društvenog razvoja koji omogućuje koevoluciju prirode i društva; *vrednovanje ekološke situacije* koje zavisi od vrednosnog sistema pojedinca, grupe ili društva u celini i *ekološko ponašanje* koje podrazumeva usaglašavanje individualnog i opštedruštvenog ponašanja u skladu s aktuelnom ekološkom situacijom u cilju prevazilaženja ekološki nepovoljne situacije.

Ekološka kultura treba da izrazi jedinstvo prirode i društva i da omogući razvoj suštinskih moći čoveka u procesu duhovnog i materijalnog osvajanja prirode u cilju očuvanja njene celovitosti. Ona nije ništa drugo do deo opšte kulture koji determiniše odnos čoveka/društva prema životnoj sredini shvaćenoj kao ukupnost prirodnih i društvenih elemenata. Za njen nastanak potrebne su promene u vrednosnim sistemima pojedinaca i društva, kvalitativne promene u društvenoj svesti i formiranje ekološke svesti i ekološke etike.⁴⁰³

⁴⁰⁰ Dragan Koković, *Ekologija – novi izazov za obrazovanje*, zbornik radova *Ekološka svest i ekološko obrazovanje dece i omladine*, Šabac, 2002, str. 17.

⁴⁰¹ “Zemlja proizvodi dovoljno da bi zadovoljila potrebe svake osobe na planeti ali ne dovoljno da bi zadovoljila i pohlepu svake osobe.” (Mahatma Gandhi).

⁴⁰² Džeri Mander, Edvard Goldsmit (prir.), *Globalizacija: argumenti protiv*, CLIO, Beograd, 2003, str. 33.

⁴⁰³ Vesna Miltojević, *Ekologija – humanizam – kultura*, TEME god. XXVI, br. 2, Niš, 2002, str. 258.

Ekološka kultura i mogućnosti multikulturalnog razvoja u vreme globalizacije

U kontekstu ovakvog pristupa, nameću se dva međusobno povezana pitanja. Da li postoje zajedničke vrednosti koje mogu da važe za različite kulture i društva? Ako postoje, da li negativno utiču na samobitnost pojedinih naroda i kultura?

Ako se imaju u vidu pozitivne i negativne posledice globalizacije, kao i poimanje ekološke kulture može se zaključiti da globalizacija i formiranje ekološke kulture predstavljaju dva međusobno povezana procesa, koji na odredjen način, čak i uslovljavaju jedan drugog. Globalizacija je “moćan instrument rasprostiranja velikih inovacija: informatičke revolucije i superiornijih socijalnih formi (modernog tržišta, kosmopolitske kulture i demokratije)”⁴⁰⁴ a ekološka kultura kao deo opšte kulture, treba da postane deo opšteplanetarne kulture i da doprinese poštovanju zakonitosti prirode, harmonizaciji odnosa između dva samo na izgled odvojena i nezavisna entiteta prirode i društva.

Ekološka kultura, koja nužno mora da se zasniva na znanju, izražava odnos čoveka i društva prema životnoj sredini. Kako su znanja od druge polovine prošlog veka, pa do danas pokazala, dosadašnji industrijski razvoj doveo je do brojnih ekoloških problema, te je doveden u pitanje ne samo dalji razvoj društva, već i opstanak čoveka i planete Zemlje. Činjenica da globalizacija, pre svega kroz transfer prljavih tehnologija, “podsticanje privrednog rasta uz neograničeno “slobodno tržište”, odsustvo državne kontrole, pohlepni potrošački mentalitet /.../”⁴⁰⁵ negativno utiče na kvalitet životne sredine u zemljama sa veoma različitim kulturama, a pre svega u nedovoljno razvijenim. Međutim, razvoj tehnologije, pre svega informacione, koja povezuje društva prostorno i vremenski doprinosi i bržem širenju informacija, pa i informacija o ugroženosti životne sredine, što pozitivno utiče na formiranje ekološke svesti i ekološke kulture.

Globalizacija doprinosi i jačanju nadnacionalnih institucija, što je za zaštitu životne sredine veoma važno, jer narušavanja ekološke ravnoteže prevazilaze nacionalne granice, a ekološki problemi mogu da se reše samo zajedničkim nastojanjima i akcijama na globalnom nivou. Ekološka kultura zasnovana na vrednostima kao što su poštovanje Života, odgovornost i štedljivost ukazuje na neophodnost iznalaženja obrazaca i delovanja koji omogućavaju koevoluciju prirode i društva. U tom smislu čine se naponi na međunarodnom nivou, koji su otelotvoreni kroz ideju održivog/uskladjenog razvoja. Ovaj tip razvoja podrazumeva nov društveni odnos prema životnoj sredini, prostoru i prirodnim resursima, sa punom svešću postojanja odgovornosti prema sadašnjim i budućim generacijama. Ovako sagledavan društveni razvoj uz promovisanje vrednosti ekološke kulture, kao univerzalnih vrednosti zajedničkih za sva posebna društva mogu doprineti rešavanju ekoloških problema i poboljšanju kvaliteta života. Jačanje nadnacionalnih institucija u oblasti zaštite životne sredine potpomaže formiranju ekološke kulture pojedinih društava i samog čovečanstva.

⁴⁰⁴ Miroslav Pečujlić, *Globalizacija: dva lika sveta*, cit. izd., str. 1

⁴⁰⁵ Džeri Mander, Edvard Goldsmit (prir.), *Globalizacija: argumenti protiv*, cit. izd., str. 7.

Proces globalizacije doprinosi afirmaciji sloboda i prava čoveka i ima pozitivan uticaja na razvoj demokratskih odnosa u zemljama. Potenciranje prava na život i zdravu životnu sredinu na svojevrsan način doprinose formiranju ekološke kulture i ekološke svesti kao njene duhovne i praktične dimenzije. Insistiranje na poštovanju prava i sloboda građana otvara mogućnosti za iskazivanje ekološke kulture pojedinaca (ličnosti) i društvenih grupa.

Pri ujedinjenju čovečanstva, s obzirom na sve izraženuje ispoljavanje negativnih posledica antropogenog delovanja na životnu sredinu, čovečanstvo će radi ekumenskih ciljeva morati da prihvati preokret u kulturi i univerzalne dominantne vrednosti. Potencirane univerzalne dominantne vrednosti: poštovanje Života, odgovornost i štedljivost nikako ne podrazumevaju gubljenje posebnosti i različitosti, već nasuprot tome poštovanje tradicije, religije, običaja i ostalih vrednosnih sadržaja koji konstituišu jednu kulturu, čime doprinose “/.../ duhovnom budjenju koje proističe iz toga što smo uspostavili vezu sa drugima i sa prirodom.”⁴⁰⁶ Na taj način ekološka kultura trebalo bi da postane faktor integracije i globalizacije, da doprinese konstituisanju nadnacionalnog identiteta i prevazilaženju rizika koji sa sobom nosi proces globalizacije. Prihvatanje novih vrednosnih orijentacija, principa ekološke etike na Balkanu predstavlja s jedne strane, uslov uključivanja u integracione procese Evrope, a s druge, otvara mogućnosti pravilnog sagledavanja razvoja u skladu s realnim uslovima koji postoje na ovim prostorima, što doprinosi kulturnoj i biološkoj različitosti.

LITERATURA

- Beck, U. *Rizično društvo*, Filip Višnjić, Beograd, 2001.
- Koković, D. *Ekologija – novi izazov za obrazovanje*, zbornik radova *Ekološka svest i ekološko obrazovanje dece i omladine*, Šabac, 2000.
- Mander, Dž., Goldsmit, E. (priř.) *Globalizacija: argumenti protiv*, CLIO, Beograd, 2003.
- Major, F. *Sutra je uvek kasno*, Jugoslovenska revija, Beograd, 1991.
- Major, F. *UNESKO: Ideal i akcija*, Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavnih sredstava, Beograd, 1997.
- Miltojević, V. *Ekologija – humanizam – kultura*, TEME god. XXVI, br. 2, Niš, 2002.
- Pećujlić, M. *Globalizacija: dva lika sveta*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2002.

⁴⁰⁶ Helen Norberg-Hodž, *Promena pravca: Od globalne zavisnosti ka lokalnoj međuzavisnosti*, u knjizi: *Globalizacija: argumenti protiv*, cit. izd., str. 404.

UDK 316.647.8(=163.41) "18/19"
323.1(497):339.923

Danijela Zdravković
Učiteljski fakultet
Vranje

PROBLEMI I MOGUĆNOSTI DEMISTIFIKACIJE ETNIČKIH STEREOTIPA NA BALKANU

Rezime

Dvadeseti vek zatvorio je krug balkanskih nacionalizama, koji su izraz jednog neizgrađenog, atavističkog i nezrelog stremjenja. Sticajem političkih okolnosti, balkanski nacionalizam je prezentovao privid napretka i progressa. Srbija danas ulazi u 21. vek sa pozicija sličnih 19. veku, nikakav tehnološki napredak, moderne ideologije i naučna obaveštenost ne mogu da označe progres jer se "mitska svest" i dalje održava kao poželjno obeležje nacionalnog bića.

Autor u radu polazi od etničkog stereotipa kao univerzalne kategorije, koja nadilaze ideološke, političke i orijentacione razlike kod intelektualaca 20. veka. Posebno problematizujući socio-kulturni kontekst u kome je ponikao etnički stereotip, kao paradigmatičan tekst, autor pronalazi prostorno vremenske koordinate društvene stvarnosti Balkana u kojima će uokviriti probleme i mogućnosti demistifikacije etničkih stereotipa služeći se analizom sadržaja, istorijsko-komparativnom i biografskim metodom.

Problematizovanjem pitanja u čemu su sličnosti i razlike današnjih i starih intelektualaca u pristupu demistifikacije etničkih stereotipa, autor posredno traga za "etničkim jezgrom" srpske nacije u etničkoj zajednici Srba. Etnički stereotipi su isti i u 19. i u 20. veku, ali da li su pristupi demistifikacije isti?

Etnički stereotipi su isti, ali su se naučnici promenili. Stari su bili otvoreni u žestini i mišljenju, savremenici su prikriveni u detekciji i pristupima demistifikacije etničkih stereotipa. Kritička nauka i balkanska elita moraju se odlučnije angažovati u procesima demistifikacije etničkih stereotipa, samo tako će doprineti demokratskom povezivanju i udruživanju sa drugim narodima, u procesima regionalne, evropske i svetske integracije.

Ključne reči: balkanski nacionalizam, progres, etničko jezgro, etnički stereotipi, demistifikacija, integracija.

THE PROBLEMS AND POSSIBILITIES OF DEMYSTIFICATION OF ETHNICAL STEREOTYPES IN THE BALKANS

Summary

The 20th century has closed a circle of the Balkans nationalism which are the expression of one incomplete, atavistic and immature aspiration. Due to political circumstances Balkans nationalism has been presented to us as an illusion of progress. Modern Serbia has entered the 21st century from positions resembling the 19th century; no technological progress, modern ideologies and scientific information can mark the progress because the "mythological conscience" is still being trade mark of the Serbian national identity.

This work is based on an ethnical stereotype as a universal category which surpasses the ideological, political and orientational differences among the intellectuals of the 20th century, with a special review to socio-cultural context of marking the stereotype. By means of asking the following questions: what is the difference between modern and old-fashioned intellectuals in the approaching to the process of demystification of ethnical stereotypes, this work is indirectly searching for "the ethnical nucleus" of the Serbian nation in the Serbian ethnical community.

Ethnical stereotypes are the same in the 19th and the 20th century, but the scientists have changed, the old ones were open both in the heart and thoughts, where as the modern ones in the 21st century are hidden into aspirations of demystification.

The critical science and the Balkans elite can actively participate in the demystification of ethnical stereotypes whilst aspiring for democratic connection and association with other nations, in the processes of regional, European and world integration.

Key Words: Balkans Nationalism, Progress, Ethnical Nucleus, Ethnical Stereotype, Demystification, Integration

Nulta pozicija – osnovna ideja

Kulturna saradnja treba da predstavlja način komuniciranja istinskih vrednosti kulture svih etničkih grupa Balkana, njihovo uspešno međusobno upoznavanje moguće je po principu različitosti, ali i principu sličnosti varijacija njihovih opštih i osobenih etničkih oznaka. Međutim, imperativ vremena zahteva od nauke da teži identifikaciji kulturnih oznaka posebnosti etničkih grupa Balkana u cilju priznavanja od strane dominantnog dela moderne Evrope.

1. Aktuelnost i značaj proučavanja etničkih stereotipa na Balkanu

Etnički stereotipi kao predmet istraživanja na ovim prostorima, doskora su mnogo više okupirali pažnju psihologa i istoričara nego sociologa. Međutim, krupne društvene promene, praćene građanskim ratovima poslednjih godina, pružale su dobru podlogu za sociološku analizu etničkih stereotipa.

Dragocen doprinos objašnjenju eksplozije nacionalizama na Balkanu u prošlom veku dala su mnoga istraživanja o etničkoj distanci i zastupljenosti stereotipa u sopstvenoj i drugim nacijama.¹

Da bi se dobila celovita slika balkanskih nacionalizama, radi pružanja prave dimenzije njihovog međusobnog uslovljavanja i otkrivanja puteva demistifikacije već stvorenih etničkih stereotipa, neophodno bi bilo komparativno istraživanje, npr. srpsko-hrvatskih, srpsko-albanskih ili srpsko-bugarskih nacionalnih stereotipa u prelomnim trenucima zajedničkog života. Međutim, za takva ambiciozna istraživanja potrebni su čitavi timovi stručnjaka, a kako je ova teorijska refleksija samo pokušaj postavljanja osnove za demistifikaciju aktuelnih etničkih stereotipa, ostaje nam samo to da se zadovoljimo otkrivanjem mehanizama koji su omogućili stvaranje balkanskog mita i “američkog sna”, a tek nakon toga pristupiti demistifikovanju etničkih stereotipa.

Slike “o nama” i Drugima nisu ništa drugo do opisno značenje pojma nacionalizam. Identifikacijom etničke distance većinskog srpskog naroda u Srbiji, prema pripadnicima drugih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa (Crnogorci, Hrvati, Makedonci, Muslimani, Bugari, Albanci, Mađari, Vlasi, Rumuni, Turci, Romi, Cincari) ne pružamo zadovoljavajuće odgovore na niz gorućih egzistencijalnih pitanja tipa:

- 1) Da li su Srbi spremni na saradnju sa pripadnicima drugih etničkih grupa?
- 2) Kakvu sliku o sebi imaju Srbi (da li su žrtve balkanskog mita ili “američkog sna”)?
- 3) Kakvu sliku o drugima imaju Srbi?
- 4) Da li Srbi poseduju svest o dijalogu i toleranciji sa ostalim etničkim grupama na Balkanu?

2. Osnovni pojmovi

2.1. Stereotipi

U *Rječniku stranih riječi* Bratoljuba Kljajića, pojam stereotipa ima dva značenja:

- 1) grč. - ujednačen, uvijek isti postupak, svakidašnjost, nepromenljivost, neoriginalnost, banalnost i otrcanost;
- 2) prenes. - neizmenljiv, koji oponaša uvek iste, ukalupljen.

¹ Ovde ćemo izdvojiti samo neka od značajnih istraživanja kod nas:

D. Pantić (1967), *Jugoslovensko javno mnjenje o nekim aspektima međunacionalnih odnosa*, Beograd; *Etnička distanca u SFRJ*, Beograd (1987); *Nacionalna svest mladih u SR Srbiji bez SAP*, Beograd (1981); *Vrednosna orijentacija mladih u Srbiji*, Beograd (1991);

N. Rot, N. Havelka (1973), *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*, Beograd.

Z. Golubović, B. Kuzmanović, M. Vasović (1995), *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd.

O. Milosavljević (2002), *U tradiciji nacionalizma*, i

L. Milošević, G. Stojić-Atanasov (2003), *Predstavljanje nacionalnih manjina: analiza sadržaja tiskanih medija u Srbiji*, Zagreb.

Analizirani u istorijskoj perspektivi **stereotipi** se pojavljuju kao bespogovorni argumenti tj. kao dogmatske, automatske poštapalice. Dogmatske su zato što se o njima ne raspravlja, oni se podrazumevaju; automatske su zato što se o njima ne razmišlja, izlaze sami od sebe, spontano; poštapalice su zato što se ubacuju tamo gde nema reči, gde se hvata vazduh, ispunjava prostor.²

Kao najčešći oblik stereotipa izdvajaju se nacionalni ili **etnički stereotipi** i oni su osnovni element ispoljavanja nacionalističkog mišljenja i argument koji svojom pseudoutemeljenošću potvrđuje dogmatičnost nacionalističke ideologije.

U socijalnoj psihologiji pojam etničkih stereotipa uveo je Volter Lipman (1922), objašnjavajući ga kao predstavu odnosno stav koji obezbeđuje lakše snalaženje i orijentaciju pojedinca u složenom svetu.

Grupa naših psihologa, kao što su N. Rot, B. Kuzmanović i D. Pantić pristalice su Olportovog i Ajzenkovog stanovišta o stereotipima po kome su stereotipi o naciji “šabloni koji daju uvek isti otisak, a posledice su predrasuda” (mišljenja bez prosuđivanja). Pod etničkih stereotipima N. Rot³ podrazumeva deo kognitivne komponente odnosa prema pojedinim narodima, i to takav deo kognitivnih odnosa koji karakteriše relativno uprošćeno i rigidno shvatanje o karakteristikama pripadnika pojedinih naroda.

Dok je za B. Kuzmanovića stereotip *šematska i kruta predstava o sudbinama ličnosti i obrascima ponašanja pripadnika neke grupe* (B.Kuzmanović,1992:120), dotle je za D. Pantića stereotip *rezultat deformisane koncepcije i nekompletne generalizacije usmerene na pripadnike drugih etničkih grupa* (Pantić, 1996:562).

Kritička psihologija politike izdvojila je vrlo interesantan **pojam stereotipne predrasude** koja karakteriše oštećeno ili klišetirano mnjenje, a povezana je sa projekcijom manihejske podele sveta na dobro i zlo, napredno i primitivno. To su ona mnjenja koja privremeno olakšavaju lažnu orijentaciju, naročito u zamućenim društvenim priviranjima, gde se nacionalni odnosi još uvek nisu iskristalisali. *Stereotipne predrasude koje vladaju u nekoj društvenoj grupi imaju funkciju da ovekoveče događaje iz istorije vlastite grupe, da razreše određene konflikte ili smanje unutrašnje napetosti i da grupi osiguraju unutrašnju čvrstinu* (Lj. Tadić, 2002:24-26).

U istraživanjima se najveća pažnja poklanja rasnim i etničkim stereotipima kao najprisutnijim vrstama predrasuda u određivanju kvaliteta društvenog života, a ističe se i njihov kako pozitivan, tako i negativan uticaj na izgradnju socijalnih odnosa na ovim prostorima.

U ovom radu polazi se od etničkog stereotipa kao univerzalne kategorije, koja nadilazi ideološke, političke i orijentacione razlike kod intelektualaca 20. veka.

2.2. Mistifikacija

Pojam **mistifikacije** je M. Vujaklija objasnio kao iskorišćavanje lakovernosti nekog čoveka navodeći ga da veruje u nemoguće stvari, a još bliže objašnjenje dato je pojmom obmana ili prevara.

² O. Milosavljević (2002), *U tradiciji nacionalizama*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.

³ N. Rot (1989), *Socijalna psihologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, str.392.

Pojam misfikacija potiče od latinske reči *mystikos*, što znači vera u tajanstveno, zagonetno, natprirodno i grčke reči *fikcija* - nestvarno, a složenica *mystificare* znači iskorišćavati lakovernog čoveka navodeći ga da veruje u nestvarno.

2.3. Demistifikacija

Ovo je izvedeni pojam napred navedenog pojma i uslovno rečeno znači zabranu obmane i iskorišćavanja lakovernih ljudi da veruje u nemoguće stvari.

Proizvoljno objašnjenje pojmovnog sklopa demistifikacija etničkih stereotipa se sastoji u naučnom prevladavanju govora mržnje i etničke netrpeljivosti kroz programe dijaloga i tolerancije u okviru:

- 1) obrazovnog sistema,
- 2) socijalnog sistema i
- 3) političkog sistema.

Važnu ulogu u procesu demistifikacije svakako imaju porodica, škola i mediji, ali predmet ove terorijske refleksije jeste uloga intelektualne elite i naučnih saznanja u demistifikaciji etničkih stereotipa.

3. Balkanski mit – etnosociološki pristup kao alternativa u procesu demistifikacije etničkih stereotipa na Balkanu

Dvadeseti vek i demokratski pluralizam zatvorili su krug balkanskih nacionalizama - izraze jednog neizgrađenog, atavističkog i nezrelog stremljenja. Sticajem političkih okolnosti, balkanski nacionalizam je do petooktobarskih promena prezentovao privid napretka i progres. Srbija danas ulazi u 21. vek sa pozicija sličnih u 19. veku. Nikakav tehnološki napredak, moderne ideologije i naučna obaveštenost ne mogu da označe progres, jer se "mitska svest" i dalje održava kao poželjno obeležje nacionalnog bića Balkana. Ovaj sociološki zanimljiv teorijski pokušaj bavi se pre svega poreklom i istorijskim razvojem balkanskog mita, kojeg su konstruisali Drugi, sa krajnje negativnim stavom i nepoželjnim kulturnim oznakama.

Devid Noris u svom delu *Balkanski mit* prati razvoj termina Balkan, od geografskog pojma do kulturne oznake. Balkan zauzima krajnji jugoistok i čini kopneni prolaz iz Evrope u Aziju. On je kopnena masa okružen Jadranskim Egejskim i Crnim morem, na kojoj opstaju amalgami etničkih, jezičkih i religijskih grupa.

U početku se evropski identitet zasnivao na ideji hrišćanstva, dok su se ostale obalsti definisale kao nehrišćanske. Sa širenjem Otomanskog carstva na Balkan i padom Konstantinopolja 1453. godine, ovaj region postaje interesantan i sadržajan evropskoj modernosti. Džerard Delanti u knjizi *Izmišljanje Evrope: ideja, identitet, realnost* smatra da je gubitak Konstantinopolja jedan od ključnih događaja u formiranju evropske modernosti (G. Delanty, 1995:36). Osim toga, on tvrdi da je otpor Turcima u 16. veku bio ključan za formiranje evropskog identiteta (D. Noris, 2002:18).

Mnogi su Balkan opisivali kao mesto gde se istok susreće sa zapadom, a ono samo ne pripada ni jednom od tih svetova u potpunosti. Jednom rečju Balkan je Evroazija, dvosmislen prostor, podeljen između Orijenta i Zapada. Dž. Delanti ovaj region naziva "zonom tranzicije između dve civilizacije" i upravo je ovo određenje

Balkana on dao imajući u vidu geostrateški položaj Balkana, jer su on i Jadransko more poslednja linija odbrane zapadne Evrope od muslimanskog istoka (G. Delanti, 1995:60).

Geografski položaj Balkana je uzrok mnogim stvaralaštvima iz kojih se rađaju krajnje negativne slike o Balkanu. Prvi uzrok stvaranja te negativne slike o Balkanu je upravo odsečenost Balkana od mnogih glavnih intelektualnih i kulturnih tokova koji su uglavnom smatrani karakterističnim za Evropu. Ideja napretka je osnovna ideja na kojoj se gradila moderna Evropa. Realizaciji ove ideje težilo je prosvetiteljstvo, a kako je ovaj deo Evrope imao pogrešnu sliku o Balkanu, jer je pogrešno razumeo identitet turskih teritorija u ovom regionu, tako je i identitet srpskog naroda upoređivan sa plemenitim varvarima i pozitivnim militaristima.

Drugi uzrok negativne slike o Balkancima D. Noris objašnjava na osnovu termina Balkan koji se prvi put pojavljuje 1835. godine, sa pominjanjem "Balkanskih planina". Prema *Oksfordskom rečniku engleskog jezika* dolazi se do objašnjenja da su oblasti koje ovaj termin obuhvata u stvari pokrivene sa 12 provincija⁴, i na taj način ukazuju na jedno ekstremnije značenje različitosti – Drugosti.

Treći uzrok negativne slike o Balkanu jeste usvajanje pojmova "balkanizacija" i "balkanizovati". Težnja ka izolaciji Balkana i pojačavanje osećaja Drugosti u odnosu na savremeni Balkan preduzeti su sa usvajanjem pojmova balkanizacije. Balkanizovati prema *Oksfordskom rečniku engleskog rečnika* znači podeliti oblast u određen broj manjih, neprijateljski nastrojenih jedinica. Upotreba ovih termina prvi put je zabeležena posle Prvog svetskog rata (1920. godine) i zadržala se do danas (S. Hantington strepi od balkanizacije SAD).

3.1. Izvori balkanskog mita

Izvor balkanskog mita nalazi se na Zapadu. U 19. veku propalo je Otomansko carstvo, a poluostrvo je predstavljalo poslednju mogućnost za kolonijalnu ekspanziju u Evropi. Uprošćeno rečeno mit o balkanizaciji je proizvod zapadnih strahova od kulturne različitosti Drugog. On je u stvari nastavak njegovog kolonijalnog usmerenja koji jednu etnički raznoliku teritoriju na nestvaran način pretvara u opasnu zajednicu. Radi ostvarenja svojih zamišljenih ciljeva uključuje individualne, kulturne razlike kao prekretnicu krupnih društvenih događaja (npr. atentat na nadvojvodu Franca Ferdinanda 28. juna 1914. godine u Sarajevu je izvršio bosanski Srbin Gavrilo Princip). Tako se "opasna zajednica balkanskog mentaliteta" konstruiše kao avangarda krvavih sukoba, a sve u cilju opravdanja kolonijalizma velikih sila Evrope, a ujedno se skida odgovornost sa sebe za izbijanje Prvog svetskog rata.

Prepoznatljive kulturne oznake Balkana u još poznatijem balkanskom mitu su:

⁴ Balkan zahvata sledeće oblasti: Bugarska, Istočna Rumelija, Bosna, Hercegovina, Novi Bazar, Servia, Monte Negro i turske provinsije: Adrianopolj, Saloniki, Kosovo, Skutari i Janina (The Store house of General Information, vol.1, London, 1891, str.310; navedeno prema D. Noris (2002) *Balkanski mit*, Geopoetika, Beograd, str.24).

1) On označava predeo Evroazije, odnosno mešavinu pravoslavnog i muslimanskog stanovništva, nerazvijen je u ekonomskom, kulturnom i političkom smislu i to je ono što ga odvaja od modernog evropejstva;

2) Poricanje istorije i odbacivanje svake logike u organizovanju geografskog prostora transformiše poluostrvo u kulturnu prevlaku koja ujedinjuje Zapad sa izvorima njegovih sopstvenih korena u klasičnoj Grčkoj (D. Noris, 2002:26).

Evropski identitet danas je preovlađujuće zapadni i zahteva da svoje obeležje potpunosti konstantno pojačava balkanskom inferiornošću. U tu svrhu stvaraju se i etnički stereotipi kao veštačke tvorevine zapadne Evrope. Narodi regiona moraju da prihvate svoj položaj, jer poričući stereotipe koji su stvorili domino-evropejci zadiru u samu srž smisla evropske civilizacije. Na taj način pripadnici etničkih grupa na Balkanu postaju saučesnici, u svojoj inferiornosti, stvaranju balkanskog mita potvrđujući još jednom da su marionete kulturnog kolonijalizma. D. Noris uporedio je položaj Balkana i Zapada sa pojmom orijentalizma koji je formulisao Edvard Said. Sličan orijentalizmu kulturni kolonijalizam u Evropi proglašavao je Balkan za nazadni i regresivni prostor, vrlo različit od evropskog modernizma. U svom delu *Orijentalizam* E. Said objašnjava da je stav Zapada o Orijentu u stvari proizvod straha i zabrinutosti koji se javljaju u susretu sa nečim što je različito od njih, što preti da zagrebe površinu njihove dominacije i otkrije suštinu postojanja.

Milica Bakić – Hayden i Robert M. Hayden navode u svom tekstu *Orijentalist Variations* u *Slavističkoj reviji* da je interni balkanski mit smešten u okvire orijentalizma upravo zbog previđanja različitosti zapadne Evrope, a viđenja samo slabosti i primitivnosti Istoka.

Sa raspadom Jugoslavije bivše njene republike započele su trku u postavljanju početnih granica Balkana. Kao geografsku granicu postavili su reku Savu, pa stoga Slovenija i Hrvatska sebe predstavljaju ne kao balkanske, već kao prave evropske narode po svojoj istoriji. Tu navode povezanost sa katoličkom crkvom, pluralistička društva sa demokratskim tradicijama...

Sa druge strane oni stvaraju stereotipe o Srbima, predstavljajući ih kao poluazijatski narod, sa pravoslavnom crkvom, vizantijskom kulturom i despotskim oblikom vladavine. Srbija se nalazi na vetrometini neevropskom identiteta, a njena kulturna kartografija lišena je skoro svih evropskih određenja koja se odnose na identitet i modernost. Taj proces stvaranja etničkih stereotipa na Balkanu je u toku, a nauka još uvek ne poseduje prava sredstva da se suprotstavi aktivnosti zapadnog domino efekta.

Nasuprot socijalne distance koja postoji na relaciji moderna Evropa i Balkan stoje i etnički stereotipi na relaciji etnička grupa – Srbi ka drugim etničkim grupama Balkana. Međutim to je ogromno istraživačko područje koje zahteva ozbiljniju naučnu i metodološku rekonstrukciju.

3.2. Demistifikacija etničkih stereotipa - etnosociološki pristup

Procesom demistifikacije postojećih etničkih stereotipa na Balkanu pokušali bi smo da skinemo njegovu koprenu, sazdanu od krvoprolića i nasilja koja izviru iz ovog

regiona Balkana i to u kontekstu stvaranja pluralističkog demokratskog društvenog sistema.

Koreni demistifikacije su upravo nalaze u vrednosno neutralnoj osnovi sociološke analize saznanja da su balkanski narodi objekat stereotipije (D.Auguštin-Rihtman,2000:42-57) a ne zamišljeni opasan – evroazijski narod, modifikovan rukama moćnih sila zapadne Evrope.

Prve klice procesa demistifikacije mogu se naći još u jezičkoj reformi i radu na sakupljanju narodnog stvaralaštva i običaja Srba od strane Vuka Karadžića. V. Karadžić je prikupio i objavio mnogo narodnih pesama koje su kasnije u Evropi stekle slavu. Upravo je ovaj aspekt njegovog rada izazvao najveće interesovanje u zemljama civilizovane Evrope. Karadžić je jedan od utemeljivača srpske etnosociologije i očiti je primer kako zainteresovati Evropu za balkansku tradiciju, kako se povinovati zahtevima evropskog romantizma da bi sebe predstavili u pozitivnom kontekstu.

Stvarna slika o Balkanu ima jedan procep odnosno prelaz, naime u susretu Istoka i Zapada na Balkanu nastao je jaz kao posledica nedostatka karike koja povezuje jedno sa drugim i zato se neprestano upada u zamku etničkih stereotipa koji se stvaraju na osnovu dva motiva nastalih u periodu romantizma:

- motiv plemenitog divljaka – Balkanca,
- motiv pozitivnog militarizma na Balkanu.

Ovi motivi su do danas ostali dominantni u stvaranju slike Srba o njima samima. Moramo priznati da ima nečega što u slici Balkana 21. veka nedostaje, nešto što se definiše kao “domaće”, svojstveno samo Balkanu, kulturi Balkana bez nedostatka.

Savremena kulturna mapa Balkana u istorijskoj realnosti zahteva pre svega kontrolu vlastitih reprezentacija u inostranstvu. Naša kultura je smeštena na periferiji, zavisnog je karaktera, ali bi trebalo da bude otporna na njegovu dominaciju. Krićka nauka i balkanska elita se stoga moraju odlučnije angažovati u procesima demistifikacije etničkih stereotipa. U procesima regionalne, evropske i svetske integracije dominantniju ulogu treba da zauzme nauka kao osnovna snaga demistifikacije nepoželjnih etničkih stereotipa. Posebno se društvene nauke ističu u otkrivanju svojih pravih izvora u prošlosti, upisujući na kulturnoj mapi Evrope svoja kulturna obeležja odnosno *stigme* (Gofman koristi grčku reč stigma) svojstvene samo sebi (Stojković,2002:15).

Da li je etnosociološki pristup možda jedan od alternativnih pristupa koji se mogu primeniti u procesu demistifikacije?

Pojava **etnosociologije**⁵ predstavlja noviju etapu u naučnom, teorijskom i empirijskom proučavanju društvenih odnosa, sa stanovišta etnologije i sociologije. Osnovno obeležje nastanka etnosociologije vezano je za proces da se izučavanju višedimenzionalnih pojava “narodnog života”, odnosno tradicionalnog društvenog života obezbedi integrativni naučni pristup, u kome se komplementarno susreće čitav

⁵ Opširnije o ovome videti: Zdravković D.(2003), *Doprinos Tibomira Dorđevića utemeljenju i razvoju etnosociologije u Srbia*, Magistarska teza u rukopisu, Biblioteka Filozofskog fakulteta u Nišu, SG Sociologija, Niš.

niz već afirmisanih društvenih nauka. To je u stvari pokušaj da se više posebnih naučnih pristupa objedini u novo koherentno područje istraživanja, u kome će čvrstim istraživačkim nitima biti povezani kulturna prošlost i njen savremeni smisao.

Pod pojmom etnosociologije Milovan Mitrović podrazumeva *interdisciplinarne teorijsko-istorijske studije, međuetničkih odnosa i svih ostalih društvenih odnosa i obrazaca delovanja, ponašanja i mišljenja ustaljenih unutar nekog naroda* (M. Mitrović, 1996:54).

Traganje za društveno istorijskim i kulturnim oznakama Srba nije moguće bez proučavanja narodnog društvenog života u prošlosti. U tom smislu govorimo etnosociološkom pristupu, kao problemskom alternativnom području, koje baveći se proučavanjem tradicionalnog narodnog života Srbije učestvuje u procesu demistifikacije etničkih stereotipa danas.

U etnosociološkom području susreću se filozofija istorije i historiografija pod okriljem istorije, zatim sociologija, socijalna antropologija i socijalna psihologija, demografija, lingvistika, etnologija i kulturologija.

U novije vreme utemeljena je i savremena etnosociologija (G. Lapassade, 1993) koja predstavlja transdisciplinarnu kreativnu sintezu sociologije, kulturologije, etnometodologije i sociologije svakodnevnog života. Etnički identitet je osnovna kategorija tradicionalne i savremene etnosociologije. Uklopljena u šaroliki kolorit globalnih društvenih promena, savremena etnosociologija ima poseban zadatak da putem postavljanja kategorije etničkog identiteta započne misiju demistifikacije etničkih stereotipa i to na dva načina:

- prvi, da ukaže na posebne kulturne oznake Srba – za razliku “od Drugih”;
- drugi, da ukaže na univerzalne kulturne oznake moderne Evrope – i Srbe izjednači “kao što su i svi Drugi”.

Jedan od savremenih primera upotrebe ovakve vrste alternativnog pristupa jeste i rad hrvatske intelektualke Dubravke Ugrešić koja se suprotstavlja pre svega nacionalističkoj politici zauzimajući odlučan stav protiv građanskih ratova na Balkanu. Ukazujući na razlike između Istoka i Zapada koristi već poznati indikator – američko društvo i na taj način postavlja smernice procesu demistifikacije etničkih stereotipa, nudeći prosvetiteljski projekat ujedinjenog evropejstva. Svoj alternativni pristup je i šematski prikazala (navedeno prema D. Noris, 2002:62):

Zapadna Evropa

Istočna Evropa

Desno
Organizirano
Demokracija

Civiliziranost
Legitimnost
Racionalna svijest
Okrenutost prema budućnosti

Predvidljivost

Lijevo
Dezorganizirano
Zamjena demokracije
demokratskim simbolima
Primitivizam
Nelegitimnost
Mitska svijest
Nekrofilaska opsednutost
prošlošću
Nepredvidljivost

Uređeni sistem kriterija i vrednosti	Nepostojanje sistema
Individualna svijest	Kolektivna svijest
Gradjanin	Nacionalist

Ovako utvrđenom podelom na Istok i Zapad D. Ugrešić ukazuje na licemernost podela u Evropi. Toj strogoj podeli nedostaju uspešni prelazi i razmene. Slika balkanskog mita je univerzalni etnički stereotip i koliko god stvarnost ratova na Balkanu pojačavaju validnost ovog mita kao apsolutne istine, mora se otkriti i činjenica da je balkanska realnost sve više prožeta scenama iz “američkog sna”.

D. Ugrešić navodi primere američkog mita iz stvarnosti naših prostora, kao što su: nož se naziva “rambo”, vojnici koji nose trake oko glave “Silvester Stalone”, Knin je “Knin Piks”, srpske paramilitarne snage u Hrvatskoj “Knindže”, u vreme dok se bombardovalo Sarajevo, Zagrepčani su gledali američku “Santa Barbaru” (D. Noris, 2002:65).

D. Ugrešić tvrdi da balkanska stvarnost sebe ne poistovećuje sa balkanskim mitom već sa američkim.

Etnički stereotipi Balkana prethode samim stvaraocima (pisci, umetnici, naučnici...) oni ih samo prihvataju bez uticaja na obim i oblik i bez ikakve kontrole sa ovih prostora. Takvu kontrolu imaju Zapad i veće svetske kulture. *Identifikatori predstavljaju osnovu za nastanak etničkih stereotipa – pojednostavljenih i vrednosno obojenih predstava – koje društvene grupe uspostavljaju kako o sebi tako i o drugima* (Stojković, 2002:15). Izdvajanje indikatora (poželjni principi modernog evropejstva i “američki san”) stvaranja etničkih stereotipa daju ključ po kome se može stvoriti nova slika Balkana sasvim drugačija od Imaginarnog Balkana koji su nam dali zapadnjaci i različita od one slike “ružnog” Balkana koju su crtali sami Balkanci (gledajući popreko jedni druge, a svi želeći da sebe vide van slike koju su sami stvarali). Karl Kazer⁶ nas upoznaje sa Balkanom kao jedinstvenom civilizacijom, bolje rečeno kulturom, koja se dugo opirala uticaju zapadnog kulturnog obrasca. Međutim pod uticajem novih političkih i socijalnih dešavanja na ovim prostorima, danas se javljaju mnogobrojni znaci koji ukazuju na buduće nivelisanje razlika između balkanske i evropske kulture i to već u sledećoj ili potonjoj generaciji. To približavanje će u budućnosti obezbediti i proces ekumenizma evropske hrišćanske religije, kao i nestajanje sela kao odraza provincijalizma Balkana.

Savremena etnosociologija grad i selo predstavlja kao dve suprotne znakovne strukture u srpskoj kulturi. Grad je povezan sa kosmopolitizmom Zapada, dok je selo odraz primitivizma Balkana. Francuska etnosociologija (G.Lapassade) smatra da je osvajanje gradova od strane primitivnih osvajača sa sela povratak atavizmu i gubitak identiteta, a naš utemeljivač etnosociologije Tihomir Đorđević ističe da upravo gradovi nedovoljno brinu o kulturnom identitetu, dok je seoski svet pristupio očuvanju individualnosti i nacionalnog osećanja (Zdravković, 2003:153).

⁶ Videti: Kazer, K. (2002), *Porodica i srodstvo na Balkanu*, Euroclio-UDI, Beograd.

Zaključak

Osnovu etnosociološkog pristupa, u pronalaženju puteva demistifikacije etničkih stereotipa, čini promenljiva kategorija identiteta. U prethodnim vremenima identitet se češće tražio preko religije (hrišćani-muslimani), socijalnog položaja (raja-gospodari), jezika (domaći-stranci) nego preko nacije. Međutim sa nastankom nacionalizma, nastali su i nacionalni stereotipi. Nacionalni stereotip podrazumeva kvantitativnu zastupljenost određenog vrednosnog stava, njegovu rasprostranjenost i prepoznatljivost u konkretnom vremenskom i prostornom segmentu. U tom smislu nije svaki pozitivni ili negativni stav po definiciji stereotip, ali svaki to može da postane. Etnički stereotipi, budući da imaju funkciju generalizacije, omogućavaju percipiranje čitave grupe, druge nacije, kao individue dominantnih manje vrednih osobina, na isti način kao što omogućavaju viđenje sopstvene nacije kao individue preovlađujućih poželjnih osobina.

Proces demistifikacije etničkih stereotipa podrazumeva identifikovanje njihovih tvorca, puteva njihovog pretvaranja u opšte prihvaćeno mišljenje tj. puteve oblikovanja javnog mnjenja, kao i motive za njihovo širenje tj. političke ciljeve čije bi ostvarenje trebalo da bude olakšano stereotipnim mišljenjem o "drugima".

Istočnoevropski intelektualci su u obavezi da se odupru snazi etničkih stereotipa koji vladaju unutar okvira balkanskog tradicionalnog prostora, zarad prihvatanja modela interkulture i međukulture tolerancije i saradnje. Dijalog etničkih grupa na Balkanu stvorice novu sliku o Istočnoj Evropi, čije su skice već utvrđene na Zapadu. Ulazak u sfere koje kontroliše Zapad postiže se priznanjem od strane nekog izvan granica Balkana. Kultura Balkana mora da uspostavi svoje prisustvo da bi ušla na internacionalno tržište reprezentacije kulturnih formi gde je kulturni identitet najtraženiji proizvod. Sa druge strane kulturni identitet Balkana će popuniti prostor između primitivizma i civilizacije i na taj način učestvovati u procesima evropske i svetske integracije, najprostije rečeno balkanski identitet će aktivno učestvovati u procesima moderniteta.

Literatura

1. Auguštin-Rihtman, D. (2000): *Ulice moga grada*, Beograd, Biblioteka XX vek.
2. Delanty, G. (1995): *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*, London, Macmillan.
3. Djordjević, T. (1984): *Naš narodni život I-IV*, Beograd, Prosveta.
4. Zdravković, D. (2003): *Doprinos Tihomira Đorđevića utemeljenju i razvoju etnosociologije u Srbija*, magistarska teza u rukopisu, Biblioteka Filozofskog fakulteta u Nišu – SG Sociologija, Niš.
5. Lapassade, G. (1993): *L etnosociologie*, Paris, Meridiens-Klincksieck.
6. Mitrović, Lj. (2003): *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena*, Beograd / Niš, Centar za jugoistočno evropske studije / Centar za balkanske studije.
7. Mitrović, M. (1996): "Problemi srpske etnosociologije". Zbornik Matice Srpske za društvene nauke, broj 100.
8. Milošević, L. I Atanasov Stojić G. (2003): "Predstavljanje nacionalnih manjina: analiza sadržaja tiskanih medija u Srbiji, *Međunarodne studije (časopis za međunarodne odnose*,

- vanjsku politiku i diplomaciju*) god. III, br. 3 / 2003, Zagreb: Centar za međunarodne studije Hrvatske udruge za međunarodne studije; Politička kultura.
9. Noris, D. (2002): *Balkanski mit*, Beograd, Geopoetika.
 10. Pantić, D. (1996): "Changes in ethnic stereotypes of Serbs". *Sociologija*, XXXVIII, 4.
 11. Stojković, B. (2002): *Identitet i komunikacija*, Beograd, Čigoja.
 12. Tadić, Lj. (2002): "Velikosrpski hegemonizam kao stereotip", Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa SANU, Beograd, X.
 13. Džouns S. (2001): *Virtuelna kultura*, Beograd, Biblioteka XX vek.

UDK 001.3::[323.1:316.647.8(497)

Aleksandra Kostić
Danijela Gavrilović
Jasmina Nedeljković
Filozofski fakultet
Niš

ULOGA NAUKE U DEMISTIFIKOVANJU ETNIČKIH STEREOTIPA BALKANSKIH DRUŠTAVA

Rezime

Sukobi na Balkanu koji su u prethodnim godinama poprimili razmere sa nesagledivim posledicama imaju u svom podtekstu i komponente etničkih i verskih sukoba. Ta distinkcija MI-ONI se zasniva delimično i na postojanju etničkih stereotipa koji predstavljaju dodatni identifikacioni marker da se onaj drugačiji prepozna i označi na prostorima Balkana veoma često kao neprijatelj. Kako smo svedoci i učesnici najčešćih i najtragičnijih međuetničkih sukoba na tlu Evrope, ogromna je uloga i odgovornost sociologije i psihologije u razotkrivanju i demistifikovanju etničkih stereotipa. Mnogi "naučnici" gube vrednosnu neutralnost kada su u pitanju etnički odnosi naroda čiji su i sami pripadnici. Ovo je verovatno problem gde je postulat vrednosne neutralnosti" u nauci u najvećoj meri na ozbiljnom ispitu.

Ključne reči: etnički stereotipi, međuetnički sukobi, vrednosna neutralnost

THE ROLE OF SCIENCE IN EXPOSING ETHNIC STEREOTYPES OF BALKAN SOCIETIES

Summary

Conflicts in the Balkans which have in the recent years assumed proportions of unthinkable consequences also contain components of ethnic or religious clashes. The distinction between US and THEM is partly based on certain ethnic stereotypes which represent an additional identification marker for the other to be recognized and labelled, in the Balkans very often, as an enemy. As we are witnesses to the most severe and tragic interethnic conflicts in Europe, the role of sociology and psychology in exposing ethnic stereotypes is immense. Many "scientists" lose their value neutrality when ethnic relations of their own nation are concerned. This is probably an issue in which the very idea of "value neutrality" of science is being seriously tested.

Key Words: Ethnic Stereotypes, Interethnic Conflicts, Value Neutrality

Uvod

Po svemu sudeći, naša znanja o socijalnom svetu koji nas okružuje imaju tendenciju da budu kategorisana, svedena na nekoliko osnovnih dimenzija u okviru kojih je moguće vršiti dalje razvrstavanje. Rodžer Braun (1965) smatra da je glavni zadatak našeg mišljenja da formira kategorije koje nam omogućavaju da uočavamo koja zbivanja se ponavljaju i da predviđamo buduća zbivanja. Naravno, kategorizacija se zasniva na našem saznanju da svaka osoba zauzima određene položaje i ispunjava različite uloge unutar brojnih društvenih grupa kojima pripada. Informacija o grupnoj pripadnosti utiče na našu sliku o nekoj osobi. Tako, pripadnicima određene socijalne kategorije pripisujemo niz zajedničkih karakteristika, verujući da one oblikuju njihovo ustaljeno socijalno ponašanje. Kategorijalna identifikacija neke osobe (polna, starosna, verska, politička, nacionalna), aktualizuje socijalni stereotip o njenim karakteristikama i obrazcima ponašanja koji se spremno pripisuju i svim osobama iz date kategorije. Tumačenje smisla postupaka osoba ponekad proizilazi iz podataka o njihovom kategorijalnom svrstavanju. Zbog toga je neophodno sistematski istražiti ulogu socijalne kategorizacije u razumevanju socijalnog ponašanja. Ova vrsta istraživanja, zapravo je i počela izučavanjem pojma socijalnog stereotipa, pri čemu su najveću pažnju privukli etnički stereotipi.

Etnicitet je jedan oblik društvene organizacije koji je zasnovan na kategorijama, putem kojih se ljudi razvrstavaju po svom pretpostavljenom poreklu koje u društvenoj interakciji biva potvrđeno nizom socijalno diferencirajućih kulturnih znakova. Svaki narod ima neki skup obeležja identiteta na osnovu kojih razlikuje "nas" i "njih". Veoma je teško odrediti ovaj skup obeležja koji čine identifikatore, ali se u svim teorijskim koncepcijama uzimaju u obzir ideje o zajedničkom poreklu-precima, mitskoj domovini, tradiciji, jeziku. Etnički i nacionalni identitet imaju jak emocionalni legitimitet na ovim prostorima, uprkos vekovnim težnjama ka integracijama. Ove vrste društvene identifikacije igraju još uvek važnu ulogu u odabiru koncepta društvenog postojanja savremenog čoveka, iako procesi globalizacije utiču na stvaranje širih oblika identifikovanja (što nije povezano samo sa modernošću, hrišćanstvo na primer). Kako ističe Benedikt Anderson pripadnici ni najmanje nacije neće upoznati većinu drugih pripadnika svoje nacije, pa ipak "u mislima svakog od njih živi slika njihovog zajedništva" (Anderson, 1998, str.16). Uprkos čestim političkim manipulacijama etničkom identifikacijom, možemo se složiti sa Hobsbaumom da "službene ideologije država i pokreta nisu vodiči onome što je na umu čak ni najlojalnijim građanima i podržavaocima" (Hobsbaum, 1996, str.18).

Da bi pojam etničke grupe imao smisla potrebno je da članovi prepoznaju granice kolektiva kome, po sopstvenom mišljenju, pripadaju. Uzajamna identifikacija predstavlja bitni preduslov za postojanje etničke identifikacije. Postojanje etničkog identiteta se potvrđuje kroz imenovanje, označavanje specifičnim imenom. Endogeno i egzogeno definisanje je nemoguće analitički razdvojiti jer se javljaju u odnosu "dijalektičke suprotnosti". Egzogeno definisanje pokriva sva etiketiranja i označavanja kojima se jednoj grupi pripisuje određeni etnički identitet. Ove dve vrste određivanja

se retko podudaraju, ali su povezane jer etnička grupa ne može da ne mari za način na koji biva percipirana, pa endogene definicije dobijaju smisao upravo u odnosu na spoljna određenja.

Mnogo je nekritičnog i kvazinaučnog rečeno o srpskom etničkom identitetu, kao i o etničkom identitetu naših suseda na Balkanu. Sa nekima od njih smo, na nesreću, bili u ratnim sukobima u proteklom periodu, što je aktualizovalo pitanje postojanja etničkih stereotipa i njihove instrumentalizacije. Mnogi koji sebe nazivaju naučnicima upadali su u "zamke", koje u društvenim naukama, zapravo nisu nikakva tajna. Vrednosna neutralnost se po ovom pitanju lako gubi, pa se susrećemo sa koncepcijama o *izabranom narodu*, jasnim distinkcijama Mi - Oni. Jedino što se moglo iščitati iz takvih tekstova je zapravo lična etnička identifikacija autora, ako to nije bilo robovanje modi.

Problem istraživanja

Mi smo pokušali da naslutimo kakva bi mogla biti uloga nauke (sociologije i socijalne psihologije, na primer), u istraživanju, razumevanju, interpretaciji i demistifikaciji etničkih stereotipa. To je bio razlog da sprovedemo potpuno "stereotipno" istraživanje o etničkim stereotipima. Naši ispitanici su bili Srbi. Oni su se izjašnjavali o osobinama koje su karakteristične za pripadnike osam etničkih grupa na Balkanu (Srbi, Bošnjaci, Bugari, Rumuni, Makedonci, Crnogorci, Albanci i Hrvati), polazeći od unapred utvrđene liste.

Razmatrajući ulogu nauke u izučavanju suštine etničkih stereotipa, pojavio se čitav niz otvorenih pitanja. Da li nauka uspeva da odgovori na pitanje koliko formiranje takvih uopštenih slika o svim pripadnicima jedne etničke grupe, kojima se poriče postojanje izuzetaka, uopšte koristi onima koji ih formiraju? Da li nauka može da odgovori na pitanje da li su etnički stereotipi u nečemu tačni, u kojoj meri su stabilni i da li zavise od stabilnosti-nestabilnosti međuetničkih odnosa? U kojoj meri većina dosadašnjih istraživanja stereotipa izostavlja psihološku analizu rezultata, insistirajući na kvantitativnoj, sociološkoj? Da li se putem uobičajenih istraživanja etničkih stereotipa, sa unapred utvrđenim listama osobina ličnosti, sa insistiranjem na kvantitativnom pristupu, sa izostavljanjem psihološke analize načina formiranja stereotipa, kao što je smatrao Aš (Asch, 1952), otkriva šta osoba, zapravo, saopštava biranjem osobina ličnosti, dajući svoj prilog sumi odgovora ostalih članova grupe? Da li izučavanje stereotipa jedino može da potvrdi da su stereotipi pogrešni, ne ulazeći u to na koji način nastaju takve greške, pod kojim uslovima se formiraju date impresije i da li stereotipi ponekad mogu predstavljati rezultat organizacije stvarnog iskustva sa pripadnicima neke etničke grupe.

Istraživanja etničkih stereotipa

Raširenost etničkih stereotipa ukazuje na važnu ulogu koju oni mogu imati u međuetničkim odnosima. Tako se može objasniti velika zainteresovanost naučnika da ih istražuju. Prvo istraživanje etničkih stereotipa sprovedli su Kac i Brelji (Katz i Braly, 1933). Njihovi ispitanici su bili studenti jednog američkog univerziteta. Studenti su bili

podeljeni u tri grupe. Prva grupa studenata, ocenjivala je osobine ličnosti pripadnika deset etničkih grupa (Amerikanci, Englezi, Crnci, Nemci, Italijani, Irci, Jevreji, Kinezi, Japanci i Turci), birajući po pet najkarakterističnijih osobina sa ponuđene liste od 84 osobine. Druga grupa studenata procenjivala je poželjnost svake od označenih osobina, na skali od 1 do 10. Treća grupa studenata trebalo je da, sledeći svoje preferencije i sklonost prema svakoj od deset etničkih grupa, napravi njihov redosled. Rezultati istraživanja su pokazali da su studenti bili u stanju da pripišu traženi broj osobina pripadnicima ispitivanih etničkih grupa i da je to ocenjivanje bilo veoma stereotipno. To se odnosilo i na pripadnike onih etničkih grupa sa kojima ispitanici nisu nikada komunicirali. Stepenn međusobne saglasnosti u pridavanju osobina pojedinim grupama, svakako je doprinomio stepenu proširenosti stereotipa.

Ova procedura ispitivanja etničkih stereotipa, bila je polazna osnova za mnoga kasnija istraživanja. Džilbertovo istraživanje sa studentima istog univerziteta (Gilbert, 1951), pokazalo je da se, posle osamnaest godina, lista osobina za pripadnike ispitivanih grupa promenila, da su neke osobine upotrebljavane ređe nego ranije, da je saglasnost studenata opala. Istraživanja stereotipa na Havajima o Japancima, Koreancima, Kinezima, Filipincima i drugima (Vinacke, 1949), pokazuju saglasnost ispitanika u opštim ocenama pomenutih grupa (Havelka, 1992). Rot (1989) navodi rezultate istraživanja stereotipa o stranim i jugoslovenskim narodima, koja su sedamdesetih godina organizovana na Institutu za psihologiju u Beogradu, na uzorku beogradske omladine. Nemcima su pripisani: agresivnost, težnja za vlašću, svirepost, marljivost; Rusima, sposobnost za tehniku i nauku. Ocenjujući narode iz tadašnje Jugoslavije, ispitanici su isticali uglavnom pozitivne osobine ličnosti. Slovencima su pripisivani disciplinovanost, obrazovanost; Makedoncima – veselost, marljivost i smisao za muziku; Crnogorcima – hrabrost i ponositost; Srbima – hrabrost, veselost, gostoljubivost, duhovitost. Istraživanje je, dakle, pokazalo postojanje stereotipa koji su povezani sa predrasudama, što se naročito uočavalo kod naroda koji su bili manje preferirani, a kojima je pridat veći broj negativnih karakteristika.

Đurić je (1980) istraživao etničke stereotipe kod 930 učenika osmih razreda srpske i mađarske nacionalnosti u Vojvodini. Za Mađare su ispitanici srpske nacionalnosti navodili da su vredni, veseli, čisti i složni, dok su za Srbe mađarski ispitanici navodili da su hrabri, slobodoljubivi, ponosni i složni. Uočeno je pripisivanje većeg broja pozitivnih osobina pripadnicima sopstvene etničke grupe nego pripadnicima druge etničke grupe.

Pantić je (1986), došao do rezultata da mladi SR Srbije najnegativnije ocenjuju Albance (ne vole druge narode, zaostali, podmukli, zatvoreni, grubi, složni, nagli, lenji, sebični). Mihailović (1998), ispitujući autostereotipe i heterostereotipe na Kosovu, utvrđuje da i Srbi i Albanci misle o sebi sve najbolje (gostoljubivi, hrabri, miroljubivi, čisti). Albanci prepoznaju pozitivne osobine kod Srba u samo 7% slučajeva, dok Srbi Albancima pripisuju 32% pozitivnih i 68% negativnih osobina. Popadić i Biro (1999), uočavaju da su stereotipi o Albancima i Muslimanima zasićeni negativnim osobinama, dok je stereotip o Mađarima izgrađen od pozitivnih atributa. Hrvati su ocenjeni kao neiskreni, kao oni koji ne vole druge narode, hladni, sebični, ali i vredni, čisti, kulturni.

Definicija pojmova

Crta (osobina) ličnosti

Crta ličnosti je svaka trajna karakteristika osobe na osnovu koje se ona može razlikovati od neke druge osobe. To je osobina koja se dosledno ispoljava u velikom broju različitih situacija. Ovo široko značenje obuhvata fizičku pojavu, dosledne karakteristike i tendencije ili dispozicije ličnosti do kojih se dolazi zaključivanjem (Inglis i Inglis, 1972).

Stereotip

Stereotip predstavlja relativno krutu i uprošćenu ili pristrasnu percepciju ili koncepciju nekog aspekta realnosti. Na primer, stereotip osoba ili socijalnih grupa (Inglis i Inglis, 1972).

Etnički stereotip

Etnički stereotipi su uprošćene i uopštene slike o osobinama pripadnika etničkih grupa. Postoje autostereotipi i heterostereotipi. U prvom slučaju, pripadnici jedne etničke grupe ocenjuju karakteristike ličnosti pripadnika sopstvene grupe, dok u drugom slučaju, utvrđuju niz osobina koje pridaju pripadnicima drugih etničkih grupa.

Etnička grupa

Etnička grupa je društvena grupa čiji su članovi povezani osećanjem zajedničke pripadnosti, znanjem o istom poreklu, teritorijom, jezikom, religijom, tradicijom, običajima, kulturom. U antropološkoj, sociološkoj i socijalno-psihološkoj literaturi, pojam *etnička grupa* se upotrebljava da označi populaciju koja se: “1) u velikoj meri biološki održava, 2) ima zajedničke osnovne kulturne vrednosti koje se ostvaruju u manifestno jedinstvenim kulturnim formama, 3) predstavlja prostor komunikacije i interakcije”, koju čini “4) skup članova koji sebe identifikuju, a i očima drugih bivaju identifikovani kao kategorija koju je moguće razlikovati od kategorija istog reda” (Putinja, Stref-Fenar, 1997, str. 216).

Vrednosna neutralnost

Dva osnovna problema prističu iz pitanja o vrednosnoj neutralnosti naučnika u društvenim naukama: (1) vrednosna orijentisanost istraživača, (2) vrednost kao predmet proučavanja.

Po Darendorfu prvi istaknuti problem je maltene nerešiv, jer je već izbor teme, definisanje teorijskih okvira istraživanja, kao i tumačenje i uopštavanje rezultata vrednosno određeno. Ono što može, izvesno, ostati u domenu naučnog pristupa, jeste sam postupak istraživanja i operacionalizacija zadatih hipoteza. Tada i samo istraživanje vrednosti može biti objektivno, bez obzira na to u kojoj meri se ljudi, u odnosu na vrednosti i norme, razlikuju ili polarizuju.

METOD

Uzorak

U istraživanju je učestvovalo 113 studenata Filozofskog fakulteta u Nišu koji nisu bili ujednačeni po polu (96 devojaka i 17 mladića). To su bili studenti sociologije, psihologije i pedagogije. Uzorak je bio prigodan. Ispitanici su bili Srbi. Njihova prosečna starost je 21.3.

Lista termina za opis ličnosti

U istraživanju je korišćena lista od 67 termina za opis ličnosti. Na listi se nalaze nazivi osobina ličnosti koje su studenti sociologije (30) i psihologije (30) Filozofskog fakulteta u Beogradu, najučestalije koristili da bi opisali karakteristike određenog broja ličnosti koje su poznavali bar šest meseci (Rot, Havelka, 1967). Ispitanicima je bilo dopušteno da termine za opis ličnosti, koriste slobodno, po svom izboru. Obuhvaćene su: *karakterne osobine* kojima se, prema Guilfordu, kazuje čemu pojedinac teži; *osobine temperamenta* koje pokazuju na koji se relativno trajan način pojedinac ponaša i reaguje; osobine koje označavaju relativno trajne *načine opfodenja* u kontaktu sa drugima; *sposobnosti*, osobine koje pokazuju šta pojedinac može; *telesne osobine* koje govore o tome kako pojedinac izgleda, odnosno kako se njihov izgled ocenjuje; karakteristike kojima se izražava *lični odnos* ocenjivača prema ocenjivanom.

Procedura istraživanja

Ispitivanje je vršeno u grupama od 15-20 studenata. Ispitanici su imali zadatak da sa ponuđene liste termina za opis ličnosti, odaberu po pet karakteristika koje, po njihovom mišljenju, poseduju pripadnici osam etničkih grupa koje žive na Balkanu (Srbi, Crnogorci, Bošnjaci, Bugari, Rumuni, Makedonci, Albanci i Hrvati).

Statističke tehnike

U istraživanju su korišćene mere deskriptivne statistike (frekvence i procenti). Saglasnost ispitanika u izboru određene osobine ličnosti koja se pripisuje pripadnicima pomenutih etničkih grupa, izražena je u procentima.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja su prikazani tabelarno i grafički. U tabeli 1 su prikazane osobine ličnosti koje su ispitanici (Srbi) najčešće pripisivali pripadnicima svoje etničke grupe.

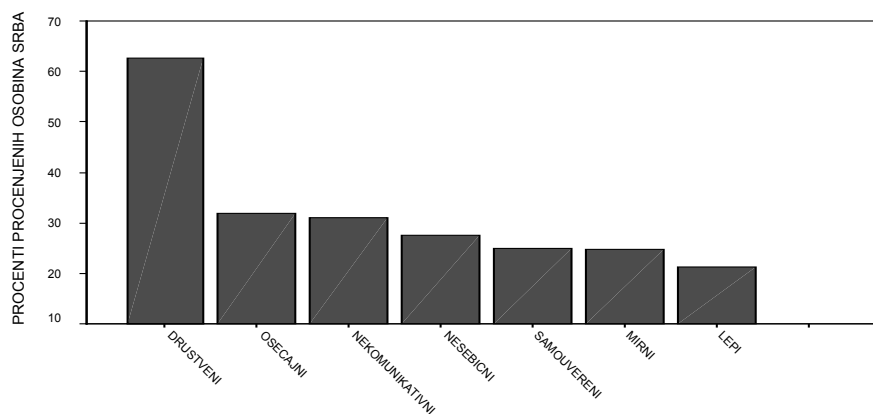
Najveću saglasnost (62.7%), ispitanici su postigli opisujući Srbe kao "društvene" osobe (crta koja govori o odnosu prema drugima). Jedna trećina ispitanika pripisala im je "osećajnost" (crta temperamenta) i "nesebičnost" (odnos prema drugima), dok je 31% ispitanika smatrao da su Srbi "nekomunikativni". Više od petine ispitanika misli da su Srbi "lepi" (fizička osobina). Takav atribut nije pripisan

pripadnicima ni jedne od osam etničkih grupa. U celini gledano, srpski ispitanici “lepo” misle o pripadnicima svoje etničke grupe. Stereotip je, uglavnom, pozitivan.

Tabela 1

SRBI		
1.	DRUŠTVENI	62.7 %
2.	OSEĆAJNI	31.8 %
3.	NEKOMUNIKATIVNI	31.0 %
4.	NESEBIČNI	27.5 %
5.	SAMOUVERENI	24.9 %
6.	MIRNI	24.7 %
7.	LEPI	21.2 %

Grafikon 1

Srpski ispitanici o Crnogorcima

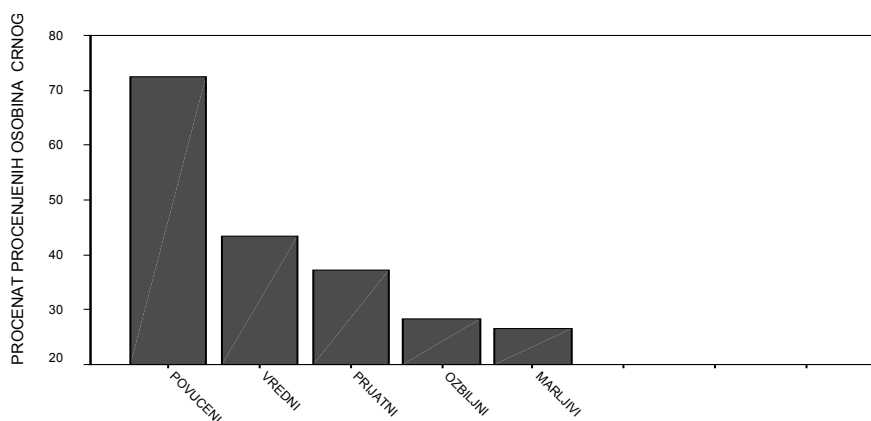
Tabela 2

CRNOGORCI		
1.	POVUČENI	72.5 %
2.	VREDNI	43.5 %
3.	PRIJATNI	37.2 %
4.	OZBILJNI	28.3 %
5.	MARLJIVI	26.5 %

U poređenju sa dosadašnjim proširenim “slikama” o Crnogorcima (istraživanja na Grupi za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, tokom osamdesetih godina), dobijeni rezultati pokazuju pozitivniju sliku: 43.5% ispitanika smatra da su

Crnogorci “vredni” (karakterna osobina koja slika odnos prema radu), a 37.2% da su “prijatni” (lični odnos ocenjivača prema ocenjivanom). U ranijim istraživanjima, najveći procenat ispitanika smatrao je da su Crnogorci “lenji” ljudi. Dve trećine ispitanika smatra da su po svom temperamentu, Crnogorci “povučeni”.

Grafikon 2

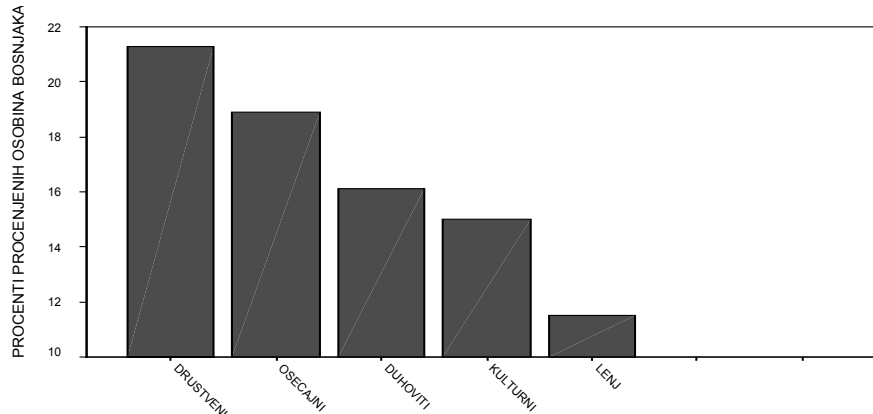
Srpski ispitanici o Bošnjacima

Tabela 3

BOŠNJACI		
1.	DRUŠTVENI	21.3 %
2.	OSEĆAJNI	18.9 %
3.	DUHOVITI	16.1 %
4.	KULTURNI	15.0 %
5.	LENJ	11.5 %

Ispitanici su, kao što pokazuje tabela 3, birali termine koji označavaju pozitivne osobine ličnosti Bošnjaka, izuzimajući osobinu “lenj” koja govori o odnosu prema radu. Međutim, procenat saglasnosti nije bio visok (najviše petina ispitanika uspevala je da se usaglasi u izboru termina za karakternu osobinu “društvenost” i nešto manje njih za osobinu temperamenta “osećajnost”). To pokazuje i grafički prikaz rezultata.

Grafikon 3

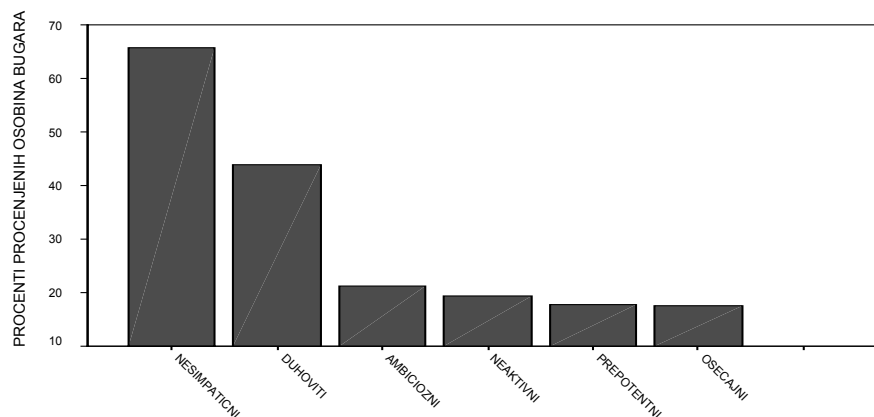
Srpski ispitanici o Bugarima

Tabela 4

BUGARI		
1.	NESIMPATIČNI	65.8 %
2.	DUHOVITI	43.9 %
3.	AMBICIOZNI	21.2 %
4.	NEAKTIVNI	19.3 %
5.	PREPOTENTNI	17.8 %
6.	OSEĆAJNI	17.6%

Najveća saglasnost ispitanika (65.8%) u ocenjivanju pripadnika bugarske etničke grupe, postignuta je pri izboru termina “nesimpatičan”, čime je saopšten lični odnos ocenjivača prema ocenjivanom. Na drugom mestu je termin “duhovit” kojim se označava specifična sposobnost (skoro polovina ispitanika), dok skoro petina ispitanika smatra da su Bugari ambiciozni (opšta karakterna osobina), a petina da su neaktivni (osobina temperamenta).

Grafikon 4

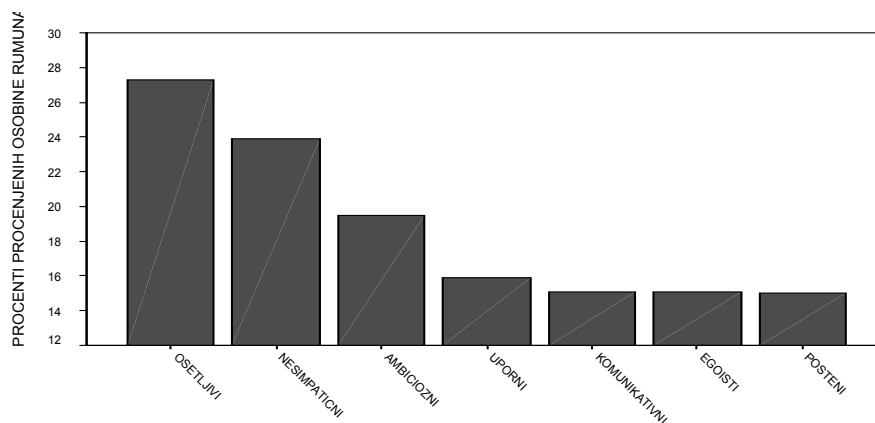
Srpski ispitanici o Rumunima

Tabela 5

RUMUNI		
1.	OSETLJIVI	27.3 %
2.	NESIMPATICNI	23.9 %
3.	AMBICIOZNI	19.5 %
4.	UPORNI	15.9 %
5.	KOMUNIKATIVNI	15.1 %
6.	EGOISTI	15.1%
7.	POŠTENI	15.0%

Stereotip o Rumunima je neizražen. Ni za jednu osobinu ove nacionalne grupe učestalost navođenja ne doseže 50%. Najučestalije izabrana osobina ličnosti, odnosi se na temperament – “osetljivost” (27.3%). Druga po redu je “nesimpatičnost” koja govori o ličnom odnosu ocenjivača prema ocenjivanom.

Grafikon 5

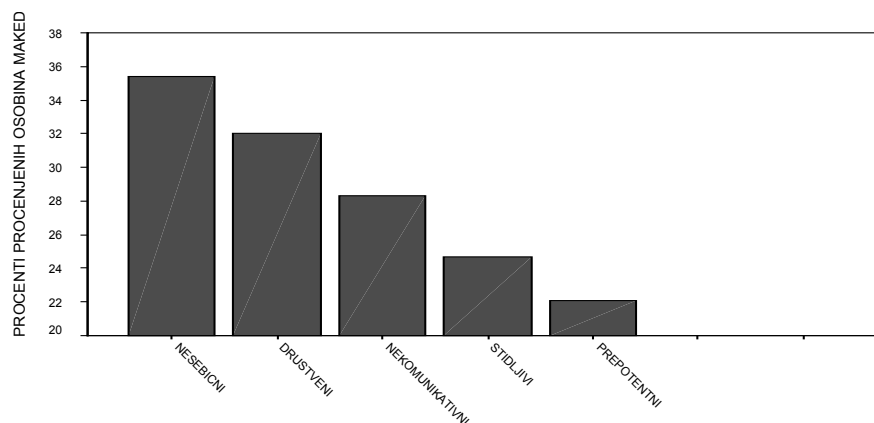
Srpski ispitanici o Makedoncima

Tabela 6

MAKEDONCI		
1.	NESEBIČNI	35.4 %
2.	DRUŠTVENI	32.0 %
3.	NEKOMUNIKATIVNI	28.3 %
4.	STIDLJIVI	24.7 %
5.	PREPOTENTNI	22.1 %

U stereotipu o Makedoncima najučestalije se biraju osobine ličnosti koje su relevantne za odnos prema drugima (nesebičnost, društvenost, nekomunikativnost, prepotentnost). Pored toga, pomenuta je i jedna osobina temperamenta – stidljivost (više od petine ispitanika). Stereotip nije suviše izražen jer procenat saglasnosti ispitanika ne doseže 50%.

Grafikon 6

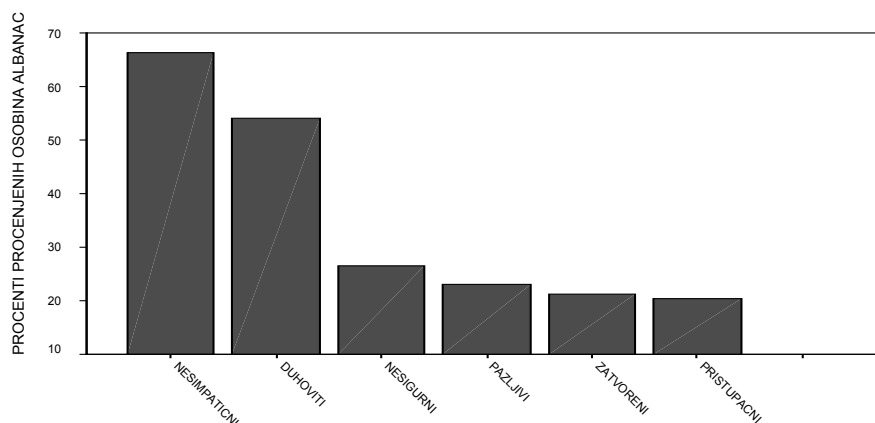
Srpski ispitanici o Albancima

Tabela 7

ALBANCIMA		
1.	NESIMPATIČNI	66.4 %
2.	DUHOVITI	54.0 %
3.	NESIGURNI	26.6 %
4.	PAŽLJIVI	23.0 %
5.	ZATVORENI	21.2 %
6.	PRISTUPAČNI	20.5 %

Zanimljivo je da su, kao u stereotipu o Bugarima, najučestalije navođene osobine za Albance “nesimpatičnost” (dve trećine ispitanika) i “duhovitost” (više od polovine ispitanika). Međutim, više od petine ispitanika smatra da su Albanci “pažljivi” i petina da su “pristupačni”. Za razliku od ranijih godina, kada su stereotipi o Albancima bili potpuno negativni, dobijen je stereotip koji pored isticanja nesimpatičnosti, tretira dve pozitivne osobine koje su od značaja za odnose sa drugima (pažljivost i pristupačnost).

Grafikon 7

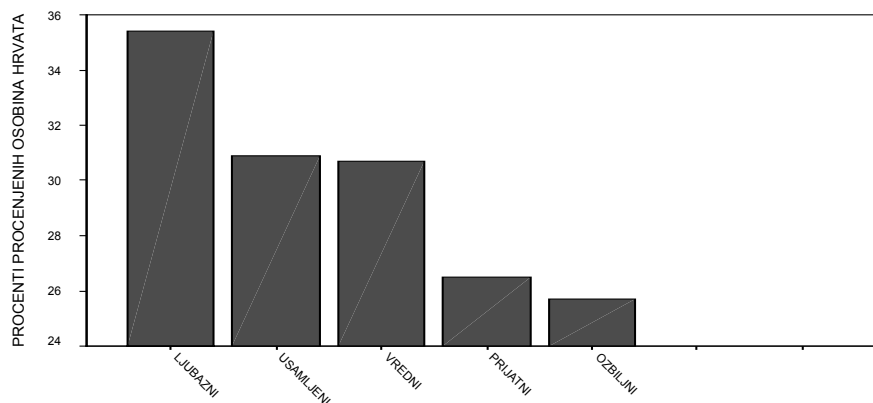
Srpski ispitanici o Hrvatima

Tabela 8

HRVATI		
1.	LJUBAZNI	35.4 %
2.	USAMLJENI	30.9 %
3.	VREDNI	30.7 %
4.	PRIJATNI	26.5 %
5.	OZBILJNI	25.7 %

Trećina srpskih ispitanika je smatrala da su Hrvati “ljubazni” (35.4%), više od petine da su “ozbiljni” (25.7%), što odslikava ocenu njihovog načina ophođenja, dok je skoro trećina ispitanika procenjivala osobinu temperamenta, govoreći da su “usamljeni”. Dobijena slika o Hrvatima je prilično pozitivna (bar kada se radi o trećini ispitanika), jer se navodi pozitivan odnos prema radu i pozitivan lični odnos ocenjivača prema pripadnicima ove grupe - “prijatni” (26.5%). U svakom slučaju u odnosu na veoma negativne stereotipe koji su dobijani tokom devedesetih godina (verovatno uslovljeni ratom i sukobom interesa), rezultati našeg istraživanja pokazuju da su dobijeni stereotipu, iako manje izraženi (procenat saglasnosti ispod 50%), daleko pozitivniji.

Grafikon 8

INTERPRETACIJA REZULTATA

U analizi rada naših etnologa nailazimo na svedočanstva da su Srbi još od davnina imali jasnu svest o razlikama između njih i susednih naroda, Latini (stanovnici Dubrovnika i Kotora) u srpskoj predstavi su uvek sa pridevom “lukavi”. Oni su pored toga “stare varalice.” Bugari kao susedni narod, našli su mesto u srpskom epu, sa različitim tretmanom, ali uglavnom je prisutno nipodaštavanje, itd.

Naše istraživanje je potvrdilo postojanje stereotipa o pripadnicima navedenih etničkih grupa na Balkanu. Iako učestalost izbora nekih osobina ličnosti nije dosegla 50% saglasnosti, treba uzeti u obzir da su ispitanici birali određenu osobinu sa liste od 67 osobina. Isticanje pozitivnih osobina je znatno izraženije u opisivanju pripadnika sopstvene etničke grupe (autostereotip o Srbima), što potvrđuje nalaze dosadašnjih istraživanja. Evidentna je manja izraženost heterostereotipa – manji procenat saglasnosti ispitanika u izboru određenih karakteristika ličnosti sa ponuđene liste. Zanimljivo je da nema potpuno negativnih slika o pripadnicima neke etničke grupe (kao što je to ranije bilo o Albancima i Muslimanima – Popadić i Biro, 1999, na primer). Takođe, Hrvati više nisu neiskreni, hladni, sebični, kao što su bili prema nalazima pomenutog istraživanja. Čini se da su potpuno negativni stereotipi, nekako, izbledeli. Naime, “slike o drugima” sadrže i pozitivne i negativne karakteristike. To, svakako, može da uteši, jer je najnegativnija pripisana odlika “nesimpatičnost”, koja govori o manjoj sklonosti ocenjivača prema ocenjivanom (verovatno, potreba za većom socijalnom distancom).

Izgleda da je naše istraživanje stereotipa potvrdilo određen broj konceptualnih i metodoloških teškoća u empirijskom sagledavanju suštine stereotipa. Kao što smo videli, korišćenje isključivo kvantitativnog pristupa ne omogućava da istraživač sagleda šta ispitanik stvarno podrazumeva birajući jedan od ponuđenih termina. Mi nismo saznali da li su svi naši ispitanici na isti način razumeli značenje termina sa liste, kao što nismo ni shvatili na koji način su oni formirali impresiju o “drugima”. Zaključili

smo da stereotip postoji jer smo se suočili sa postojanjem “zajedničke” impresije o “nama” i “drugima”. Dobijeni stereotip je, dakle bio rezultat saglasnosti ispitanika u izboru osobina koje su pripisane pripadnicima neke etničke grupe. Odgovor svake osobe je bio utoliko stereotipniji ukoliko je bio saglasniji odgovorima ostalih ispitanika.

Zahvaljujući uprošćavanju i zanemarivanju individualnih razlika, formiranje stereotipne slike o drugima se uvek ocenjuje kao pogrešno. Ipak, mi nemamo saznanje o tome da li su neke od dobijenih stereotipnih slika rezultat iskustva sa pripadnicima datih etničkih grupa u različitim društvenim kontekstima. Mi ne znamo da li su dobijeni stereotipi makar delimično, izraz činjeničnog stanja. Činjenica je da se dobijeni stereotipi razlikuju od nekih stereotipa koji su bili rasprostranjeni ranije, a ticali su se istih etničkih grupa. To daje neku nadu, jer ipak ukazuje na stalnu mogućnost menjanja stereotipa u zavisnosti od funkcionalne uloge koju oni imaju u društvenom životu.

Na kraju, smatramo da ovakav način “stereotipnog” ispitivanja stereotipa vodi daljoj stereotipizaciji i stavlja je u prvi plan, nasuprot intencijama društvenih nauka da ruše uvrežene klišeje.

LITERATURA

- Asch, S. E. (1952), *Social Psychology*, Prentice-Hall, Englewoods Cliffs, N. J.
- Anderson, B (1998.), *Nacija: Zamisljena zajednica*, Plato, Beograd.
- Brown, R. (1965), *Social Psychology*, The Macmillan Company, New York
- Havelka, N. (1992), *Socijalna percepcija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Hewstone, M. & Stroebe, W. (1988), *Introduction to Social Psychology*, Blackwell
- Hobsbaum, E., (1996), *Nacije i nacionalizam od 1780*, Filip Višnjiš, Beograd.
- Ingliš, H. B. i A. Č. Ingliš (1972), *Obuhvatni rečnik psiholoških i psihoanalitičkih pojmova*, Savremena administracija, Beograd.
- Kreč, D., Kračfeld, R. i I. Balaki, (1972), *Pojedinac u društvu*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Pantić D. (1996), *Changes in ethnic stereotypes of Serbs*, Sociologija, XXXVIII, 4.
- Popadić, D., Biro, M. (1999), *Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji*, Nova srpska politička misao, VI, 1-2.
- Putinja, F., Stref-Fenar Ž. (1997), *Teorije o etnicitetu*, Biblioteka XX vek, Čigoja štampa, Beograd.
- Rot. N. i Havelka, N. (1967). Broj naziva korišćenih u ocenjivanju ličnosti i osobine koje se njima najčešće ocenjuju, *Psihologija*, Godina I, broj 1.
- Rot, N. (1989), *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Secord, P. & Backman, C. (1964, 1974), *Social Psychology*, McGraw_Hill, Inc.

UDK 3:.[323.1+316.647.8](497.11)

Zagorka Golubović

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Beograd

ULOGA DRUŠTVENIH NAUKA U RAZOTKRIVANJU ETNIČKIH STEREOTIPA U SRBIJI

Rezime

Biće reči o etničkim stereotipima o Srbima koji se provlače kroz istoriju i izazivaju neutemeljene predstave o sopstvenom narodu, koje su dovele do nacionalističkih pokreta i sukoba sa drugim susednim narodima na Blakanu. Reč je takođe o izraženoj kolektivističkoj identifikaciji na etničkoj osnovi, koja izaziva odbojnost prema drugim narodima kada se javlja u ekskluzivnom obliku potirući druge, modernije oblike kolektivne i personalne identifikacije i otvarajući put ka ekstremnom nacionalizmu-šovinizmu i ksenofobiji (etnocentrizam), što ga Suzan Langer opisuje kao "žudnju za starim plemenskim jedinstvom".

Etničke predrasude i stereotipi predstavljaju osnovu za širenje isključivog nacionalizma kao "antipatije" koje se zasnivaju na pogrešnim, neelastičnim generalizacijama" (G. Allport), a najviše se javljaju u vremenima ekonomske depresije i nestabilnosti, kao i u ratnim periodima, kao reakcija na široko rasprostranjenu frustraciju i nesigurnost – te se racionalizuje i opravdava mržnja projekcije i stereotipizacije.

Etničke predrasude i stereotipizacije zasnivaju se na nesvesnim mentalnim operacijama i racionalizaciji izmišljenih razloga za mržnju i antagonizme prema drugim etničkim grupama ("generalizovana mržnja"). Po mišljenju Rudi Supeka, to je spuštanje na afektivno-nagonske dispozicije uzrokujući da se pojedinac ponaša kao član "horde", a ne kao građanin moderne nacije, budući da se etnički nacionalizam, podstaknut etničkim stereotipima, oslanja na koncepciu "kervi i tla" i vraća istorijskim mitovima o zamišljnom zajedničkom poreklu (predaka).

Etničke predrasude i stereotipi povezani su sa pojmom "nacionalnog karaktera", koji su analizirali Cvijić, Dvorniković, Velmar-Janković, Džadžić i drugi i to će biti razrađeno kao konkretnije objašnjenje nastanka etnocentrizma.

U tom sklopu biće razmotrena uloga društvenih nauka, pre svega psihologije, antropologije i sociologije u objašnjenju postupaka kojima se mogu razotkrivati etničke predrasude i stereotipi i način njihovog prevazilaženja.

Ključne reči: etničke predrasude i stereotipi, etnički nacionalizam, etnocentrizam, "nacionalni karakter"

THE ROLE OF SOCIAL SCIENCES IN DEMYSTIFYING ETHNIC STEREOTYPES IN SERBIA

Summary

The ethnic stereotypes of Serbs will be analysed, going on throughout history and provoking enrooted notions about one's own peoples, which have been producing nationalist movements and conflicts with the other neighbouring nations on the Balkans. The analysis will also include ethnic collective identification that provokes animosities against the other nations when it appears in an exclusive form, pushing aside more modern forms of collective and personal identifications, and thus opening rooms to an extreme nationalism-chauvinisms and xenophobia, which is described by Suzan Langer as "a longing for the old tribunal unity".

Ethnic prejudices as a foundation of the stereotypes, make the basis for spreading an exclusive nationalism as "antipathies which are rooted into false and inflexible generalizations" (G. Allport), mostly appearing in times of economic depression and instability, as well as being a reaction to widely expanded frustration and insecurity; therefore, their hatred is being rationalized and justified by projection and stereotypes.

Ethnic prejudices and stereotypes are based upon the unconscious mental operations and rationalization of the imagined reasons for hatred and antagonisms towards the other ethnic groups ("generalized hatred"). According to Rudi Supek, it is reduction to the affective-instinctive dispositions which provokes individuals to behave as the members of a "horde", being that ethnic nationalism relies on the conception of "blood and toil", and turns history towards mythology of an imagined common origin (of the ancestors).

Ethnic prejudices and stereotypes are linked with the concept of "national character", that had been analysed by Cvijić, Dvorniković, Velmar-Janković etc, about which the further consideration will be dedicated as a more concrete explanation of the emergence of ethnocentrism.

Within that context the role of social sciences will be reconsidered, primarily of psychology, anthropology and sociology, in order to analyze the procedures by which it is possible to reveal ethnic prejudices and stereotypes, as well as the way of their overcoming.

Key Words: Ethnic Prejudices, Ethnic Stereotypes, Ethnic Nationalism, Ethnocentrism, "National Character"

Uvod

Etničke predrasude i stereotipi o Srbima, koje se provlače kroz istoriju i izazivaju neutemeljene i neistorijske predstave o sopstvenom narodu, još su žilave i oblikuju kako socijalnu klimu i politiku tako i karakterologiju Srba. U toj pojavi treba tražiti razloge za euforiju nacionalizma i nacionalnih sukoba posle raspada bivše Jugoslavije, koji su karakterisali poslednju deceniju minulog veka.

Ali pre nego što predjem na razvijanje ove teze, treba objasniti u kom smislu se upotrebljavaju osnovni pojmovi: predrasude, stereotipi i nacionalizam.

Gordon Allport⁴⁰⁷ je definisao predrasude kao pojave koje se zasnivaju na pogrešnim i neelastičnim generalizacijama i upravljene su na grupu ili individuu zato što je član te grupe; a kada su u pitanju etničke predrasude, one se izražavaju kao antipatije koje izazivaju “generalizovanu mržnju” na bazi nesvesnih mentalnih operacija (10). Allport opisuje tri stupnja u nastajanju predrasuda: 1. frustracija radja agresiju, 2. agresija se prenosi na “žrtvenog jarca” koji je bez odbrane, i 3. ta kompenzirana mržnja se racionalizuje i opravdava pomoću napada, projekcije i stereotipizacije (331).

Prema Rudi Supeku⁴⁰⁸ predrasude (od latinske reči *praejudicium*) označavaju “jedan sud koji je stvoren bez prethodnog proveravanja i razmatranja činjenica - preran ili prenagljen sud” (72), koji je i emocionalno obojen u smislu “prihvatanja ili odbijanja koje prati takav apriorni i nezasnovani sud” (73); ali naglašava da predrasuda može imati i pozitivnu konotaciju, tj. biti povoljno ili nepovoljno mišljenje koje nije zasnovano na stvarnom iskustvu. Tako u etničkim predrasudama nepovoljno mišljenje o drugom narodu sadrži i pozitivno mišljenje o vlastitom narodu. Dakle, reč je o predrasudnom mišljenju koje najčešće izražava ili grupnu netrpeljivost, ili glorifikaciju svoje grupe. Moglo bi se, sa Allportom, zaključiti da je predrasudno mišljenje suviše lako uopštavanje jednog iskustva, koje nema odgovarajuću iskustvenu podlogu. Ali, po mišljenju Supeka, to ne proizlazi iz “logičke slabosti ljudskog uma”, nego iz svojevrstne afektivne identifikacije sa vlastitom grupom, a koja podrazumeva mehanizam “afektivne regresije”, tj. “emocionalnog i intelektualnog fiksiranja uz jedan primitivniji, nerazvijeniji i iracionalniji oblik grupnog ponašanja čovjeka” (76). Znači predrasude nisu samo saznavno-intelektualni proces nego i oblik grupnog ponašanja, kaže Supek (78), koje je uvek izrazito agresivno, oslonjeno na nagonosko-afektivnu strukturu ličnosti koja izražava niže vrednovanje grupe na koju se odnosi (a ako je reč o vlastitoj grupi izražava superiornost). Važno je uzeti u obzir Supekovo upozorenje da predrasude nisu čiste zablude koje se pomoću proveravanja iskustva mogu relativno lako ukloniti, jer je za iskorenjivanje drštvenih predrasuda potreban dugotrajan proces “prestrukturiranja dubljih nagonosko-afektivnih motivacionih struktura kod čovjeka” (80). Supek ukazuje na uticaj psihoanalize u otkrivanju kako nastaju ti dubinski nagonosko-afektivni sklopovi, ili “kompleksi”. A kada je reč o etničkim predrasudama lako dolazi do “izazivanja regresije u pogledu grupnog agresivnog ponašanja, odnosno grupne identifikacije u cilju mobilizacije prema nekom vanjskom neprijatelju” (Isto,81); tj. etničke predrasude, za razliku od drugih društvenih predrasuda, izazivaju lakšu identifikaciju sa grupom ns osnovu iracionalnih faktora, što Supek identifikuje kao “etnocentrizam” (ili “tribalizam” - 82), kao izraz pristrasnosti.

Gordon Allport piše da se etničke predrasude javljaju u vremenima ekonomske depresije i nestabilnosti, kao i u ratnim periodima kao reakcija na široko rasprostranjenu frustraciju i nesigurnost, što izaziva agresiju (Isto,328). Drugim rečima, predrasude, a naročito etničke, dobijaju socijalnu ulogu mobilizatora društvenog ponašanja i društvenih akcija u određenim društvenim uslovima, a

⁴⁰⁷ G.Allport, *The Nature of Prejudice*, Doubleday, New York, 1958.

⁴⁰⁸ R.Supek, *Društvene predrasude, Socijalno-psihološka razmatranja*, Radnička štampa, Beograd, 1973.

posebno kada je ugrožen tradicionalni identitet naroda i kada se zaoštravaju društveni/nacionalni sukobi.

Kada je reč o stereotipima, u pitanju su relativno stabilni stavovi koji se konstruišu na bazi predrasudnog mišljenja i izražavaju ustaljeno shvatanje o određenom pojedincu, narodima ili kulturi. To je, u stvari, uprošćeno poimanje nekog odnosa ili ličnosti, koje se oformilo nezavisno od iskustva, kao zdravorazumski iskaz lišen refleksivnog mišljenja (stereotipi se često izražavaju kroz narodne izreke koje generalizuju neki momenat stvarnosti, kao nepromenljivo svojstvo; kao, na primer, izreka: “ne može šut sa rogamim”, što sugeriše podaničku pokornost prema vlasti/moćnicima). Stereotipi se lako lepe uz narode ili ličnosti kao etikete (kao na primer, stereotip o Balkanskim narodima kao “kavgadžijama”, odnosno o Balkanu kao “buretu baruta”). Tako ustaljena uverenja ne samo da stvaraju pogrešnu sliku o nekoj kulturi (ili osobi), već predstavljaju i galvnu prepreku za integraciju iste u širu sredinu (u evropski prostor kada je Balkan u pitanju), ali i izgovor da se preduzme agresija (na primer, stereotip o Jevrejima koje je Hitler koristio kao izgovor za holokaust). Stereotipi o narodima, kao i etničke predrasude, glavni su povod za nacionalne sukobe kada se, pomoću stereotipa, napravi nepomirljiva granica između “mi” i “oni” (kao neprijatelji), koja opravdava međuetničke ratove, pa i genocid (još u antičko doba svi drugi narodi koji nisu bili Grci podvodjeni su pod stereotip “varvari”, koji ne pripadaju ljudskom rodu, te je dozvoljeno njihovo istrebljenje).

Ekstremni (etnički) nacionalizam je u velikoj meri plod predrasudnog i stereotipnog mišljenja, tj. nerefleksivnog mišljenja, koje se oslanja na niže nagonsko-afektivne porive i apsolutizuje jedan vid socijalnog identiteta - nacionalni identitet - kao jednostrano (jednodimenzionalno) suštinsko jezgro individualnog i društvenog bića čoveka, kao “žudnja za starim plemenskim jedinstvom” (Suzan Langer). Ali on se ne zasniva samo na “jedinstvu (svoje) nacije” koje dovodi do homogenizacije, već i na stereotipu o “ugroženosti od strane drugih” i njihovom potencijalnom neprijateljstvu (stereotip o “neprijatelju” je nezaobilazno svojstvo ekstremnog nacionalizma); a svoju ličnu nesigurnost ljudi skrivaju iza stereotipa o “veličini vlastite nacije”; zato što nisu u stanju da se suoče sa vlastitim protivrečnostima ekstremni nacionalisti idu u regresiju, degradirajući racionalnu dimenziju svesti na “etnocentrizam”, koji je povezan sa iracionalnim reakcijama. Prema pisanju Žarka Trebješanina⁴⁰⁹, ta vrsta nacionalizma se može definisati kao sistem vrednosti etničkih predrasuda i stereotipa, čije jezgro glorifikuje sopstvenu naciju na štetu drugih, te se javlja kao “mitologija satkana od mitova, mistifikacija i fetišizacije nacionalnog bića i nacionalne istorije”.

Stereotip o zajedničkom poreklu (pretka) i o zamišljenom kontinuitetu “krvi i tla” Hobsbawm naziva “etničkim nacionalizmom”⁴¹⁰. A problem sa etničkim nacionalizmom i etničkim konfliktima koje izaziva je u tome što različite grupe određuju jedne druge kao da pripadaju nekom drugom kvalitetu i ako se taj drugi

⁴⁰⁹ Ž. Trebješanin, *Predstava o detetu u srpskoj kulturi*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1991. str.15.

⁴¹⁰ J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780, Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, str.65.

kvalitet oceni kao opasan, kao nešto “strano”, “tudje”, onda između “nas” i “njih” nema kompromisa, jedino ostaje da se onaj drugi uništi, piše Agnes Heller.⁴¹¹

Stereotipi o “nebeskom narodu” i o “nebeskom carstvu”, koji proizlaze iz mita o Kosovskom boju, predstavljaju neprevladanu prošlost koja dominira nad sadašnjošću i budućnošću i sprečavaju nas da zakoračimo u civilizaciju, pod velikim bremenom tradicije.⁴¹²

Isto tako i stereotip o nacionalnoj državi kao jedinom autentičnom središtu suvereniteta (“Svi Srbi u jednoj državi”) predstavlja prepreku približavanju evropskoj integraciji i izlasku iz balkanske izolacije. Zygmunt Bauman ukazuje na to da nacionalne države promovišu “nativizam” i konstruišu svoje podanike kao “domorodce”, forsirajući etničku, religioznu, lingvističku i kulturnu homogenost i propagirajući osećanje zajedničke misije i zajedničke sudbine; dok sa druge strane, podstiču animozitet prema svakom ko je izvan “svete nacije”.⁴¹³

Stereotip o “krivici drugih” izaziva, po mišljenju Ištvana Bibo,⁴¹⁴ “kolektivnu histeriju” koja traži nekoga na koga može da svali svu krivicu, da bi se dotični narod oslobodio odgovornosti (na primer, odgovornost za ratne zločine izvršene u ime “svog” naroda). Opsednutost kolektivom i utopljenost u njega, kao izraz kolektivističke vrednosne orijentacije (što Supek krsti kao “sociocentrizam”) koja sistemski podređuje individualne interese kolektivnim, bitna je karakteristika takvog nacionalizma koji redukuje individualni i kolektivni identitet na nacionalnu identifikaciju, što se izražava stereotipom “slobodoljubivost je rodoljublje”, odnosno sa podelom na moralni “mi” i nemoralni “oni” (ili “prava strana” - “pogrešana strana”).

Autoritarni sindrom igra značajnu ulogu u strukturi ličnosti nacionaliste po spremnosti potčinjavanja autoritetu (nacije) i privrženosti tradicionalnim vrednostima (pothranjivanim predrasudama o “herojskoj naciji”, o “junaštvu”, o “slavnoj ratničkoj prošlosti”, o “vodji kao glavi porodice”).

Na predrasudama i stereotipima zasnovana je ideologija nacionalizma koja se, prema pisanju R.Supeka⁴¹⁵, oslanja na sledeće: 1. na akciju emocionalnog tipa, 2. na regresiju na jedan primitivni oblik ponašanja, koji je karakterističan za gomilu i njeno nekritičko prihvatanje vodje, 3. na idejne (etničke) stereotipe koji ne traže proveravanje i rukovode se logikom crno-bele slike i površnom polarizacijom mišljenja, 4. na projekcije i racionalizacije mržnje prema drugima. To je ideologija koja negira individualnu slobodu i građane određuje pomoću nacionalne/etničke pripadnosti, bez mogućnosti izbora vlastitog identiteta i upražnjavanja individualnih građanskih prava i sloboda (sloboda je shvaćena isključivo kao nacionalno

⁴¹¹ A.Heller, Intervju “Borbi” od 199-20 juna 1993, str.10.

⁴¹² Videti: Sima Ćirković, “Zid carstva nebeskog”, *Borba*, 27 septembar 1993, str.18.

⁴¹³ Z.Bauman, “Modernity and Ambivalence”, u M.Fatherston (ed), *Global Culture, Nationalism, Globalisation and Modernity*, SAGE, London, str.154.

⁴¹⁴ I.-Bibo, “Politička histerija”, *Republika*, br.75,1993, str.29-30.

⁴¹⁵ R.Supek, *Društvene predrasude i nacionalizam*, Globus, Zagreb, 1992, str. 183-192.

oslobodjenje, što izražava stereotip “žrtvovanje za otadžbinu kao najsvetije dužnosti pojedinca”).

1.

Prikaz stereotipa o Srbima

Na osnovu analize takozvanog nacionalnog karaktera Jovana Cvijića, Vladimira Dvornikovića i drugih analitičara⁴¹⁶ dobija se uvid u sliku koju Srbi stvaraju o sebi u vidu stereotipa, kao i slika drugih o njima, kao uverenje da poseduju niz istorijski nepromenljivih karakteristika, na osnovu kojih se razlikuju od drugih naroda. Ali pored naglašene glorifikacije svoje nacije, uočljivi su i negativni stereotipi koji ukazuju na ambivalentnost srpskog nacionalnog karaktera.

Stalna istorijska borba za samostalnost i oslobađanje od vekovnog turskog ropstva dovela je do formiranja “patrijarhalno-junačkog” shvatanja života koje nosi u sebi notu tragičnosti - kao borba za život kroz smrt; na osnovu toga razvio se “hajdučki” temperament i violentnost u borbi protiv “neprijatelja”, ali i “izdajnika” (stereotip o “spoljnom” i “unutrašnjem” neprijatelju). Apsolutizuje se mit o “junaku” kao izraz neaktualizovane nacije (P.Džadžić), ili “zakasnele nacije”, te je formiran stereotip o heroizmu kao osnovnoj crti karaktera, koji vodi do potpunog odricanja (D.Vasić⁴¹⁷) i daje prvenstvo nacionalnoj nezavisnosti na uštrb individualne emancipacije (kolektivistički stereotip), u smislu “svetog cilja oslobađanja” (V.Velmar-Janković). Sledi “etika žrtvovanja” i “spremnost Srba da daju glavu za nacionalne ideje” (J.Cvijić⁴¹⁸).

S tim je povezan i stereotip o izabranom “nebeskom narodu” koji ima nalog da izvrši nacionalne zadatke (Cvijić navodi gorljivu želju da se osveti Kosovo i obnovi stara srpska carevina - Isto, str.34). I kako piše Džadžić, razvila se romantičarska ideja o nacionalnoj svetinji “izvan svakog zla” koje se pripisuje drugima⁴¹⁹.

Stereotip o razgraničenju “svoga” - čovečanskog od “tudjeg” - demonskog, neprijateljskog, sledeća je važna crta karakterologije Srba, čime se opravdava neprestana borba usled stvarne ili umišljene ugroženosti (Džadžić). Ali ambivalentnost takvog karaktera izražava se u mešanju borbenog raspoloženja i naviknutosti na trpljenje. Dvorniković piše: on je hajduk koji diže pobune, ali i “raja” koja u trpljenju ispoljava svoj heroizam⁴²⁰; te se formira “mentalitet pokornosti”⁴²¹.

Stereotip o “harizmatском vodji” je tipičan za mentalitet podanika, u kojem se mešaju eksplozivni temperament sa “potištenom rezignacijom” (Dvorniković, Isto, 263), kao rezultat nedostatka snažne i istrajne volje, zbog čega osobe ovog tipa ne

⁴¹⁶ Videti: J.Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, “Dinarski tip”, V.Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena*, B.Jovanović(ed), *Karakterologija Srba*, P.Džadžić, *Homo Balcanicus, Homo heroicus*.

⁴¹⁷ D.Vasić, u B.Jovanović(ed), *Karakterologija Srba*, Naučna knjiga, Beograd, 1992, str.209.

⁴¹⁸ J.Cvijić, “Dinarski tip” u knjizi *Iz društvenih nauka*, Vuk Kradžić, Beograd, 1965, str.72.

⁴¹⁹ P.Džadžić, *Homo Balcanicus, Homo heroicus*, BIGZ., Beograd, 1987, str.197.

⁴²⁰ V.Dvoirniković, *Karakterologija Jugoslovena*, Kosmos, Beograd, 1939, str.327.

⁴²¹ M.Ekmečić, u Božić J., Ćirković S., Dedijer V., Ekmečić M., *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1972, str.303.

uspevaju da ostvare svoje zamisli i ideje, uprkos masovnom entuzijazmu kojim se lako manipuliše u ime “višeg cilja”.

Ovome treba dodati i jedno novije istraživanje o procesima socijalizacije i obrazovanja u Srbiji, koje potvrđuje da se i dalje pothranjuju pomenuti stereotipi, na osnovu analize udžbenika istorije za osnovne škole.⁴²² To istraživanje je pokazalo da je proces sazrevanja i u novijoj istoriji u funkciji razvoja kolektivističke svesti na osnovu tradicionalizma, patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma, budući da se podstiču viteške i ratničke osobine: borbenost, junaštvo, ponos, prkos, spremnost na žrtvovanje za nacionalne ideje u konfrontaciji sa drugim narodima. Zadržava se, dakle, fiksiranost za prošlost u funkciji mitološke i stereotipne svesti i podstrekava patriotizam u duhu ksenofobičnosti (to se postiže tako što se istorija čisti od elemenata opšte i jugoslovenske istorije i potencira nacionalna istorija, koja zauzima 73% sadržaja udžbenika).

U zaključku ovog dela može se konstatovati da se “nacionalni karakter” Srba i dalje izražava u vidu stereotipa (videti kako Srbi i danas sami o sebi govore⁴²³, što ide od glorifikacije do malodušnosti u pogledu dobrih osobina). Ovaj podatak sugerira potrebu da se poveća uloga društvenih nauka u razotkrivanju stereotipnog mišljenja, koje sprečava pripadnike srpskog naroda da se suoče sa sobom i realno procene svoje nasledjene karakteristike, u funkciji građanske emancipacije koja predstavlja osnovu modernog demokratskog društva.

2.

Kako društvene nauke mogu doprineti razotkrivanju stereotipa kao pseudo-naučnog mišljenja o karakterologiji jednog naroda?

Na prvom mestu treba istaći značajnu ulogu istorije i historiografije, koje unoseći istorijsku dimenziju imaju snagu da ospore opravdanost stereotipa kao nepromenljivih kategorija, pokazujući njihovu istorijsku uslovljenost u određenom vremenu. Ako se herojski i borbeni stereotip o srpskom narodu stavi u istorijski kontekst vekovne borbe za oslobađanje od turskog ropstva i drugih vidova zavisnosti u toku borbe za stvaranje nezavisne srpske države u srednjem veku i početkom novog veka, dolazi se do zaključka da to nisu “urođjene crte” srpskog nacionalnog karaktera, već da su situaciono uslovljene; a ako se to prenebregne stvara se stereotipno mišljenje koje ne otlikava modernu epohu, u kojoj imperativ vremena nalaže prevazilaženje tradicionalizma i patrijarhalizma, sa njihovom obeznom komponentom kolektivismu, u ime budjenja građanina kao slobodne i autonomne ličnosti. Istorija može da odigra emancipatorsku ulogu samo ako se i sama oslobodi tradicionalnih nazora i nepristrasno analizira epohu i njene aktere, kritički procenjujući

⁴²² Videti: R.Rosandić & V.Pešić (eds), *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*, Centar za antiratnu akciju, Beograd, 1994.

⁴²³ Z.Golubović, I.Spasić, Dj.Pavićević, *Politika i svakodnevni život, Srbija 1999-2001*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2003. Videti:G.Djerić, “Svakodnevnne diskursive prakse o 'osobinama naroda' i važnost nacionalnog identiteta”, str.187-205.

njihove rezultate i ukazujući na istorijske granice javljanja određenih osobnosti naroda, koje se menjaju u istorijskoj perspektivi. Pogubna je uloga istorije, koja sledeći tradicionalnu orijentaciju na prošlost podstiče istorijski prevaziđene stereotipe, veličajući, na primer, ratničku prirodu srpskog naroda, u vreme kada je jedno od najakutnijih pitanja kooperacija balkanskih naroda i evropske integracije, što se može postići samo saradnjom, tolerancijom i stvaranjem uzajamnog poverenja, a ne podgrevanjem ratova.

A analizirani udžbenici istorije pokazuju da istorijska nauka u nas još nije dostigla nivo na kojem će delovati u pravcu oslobađanja od predrasudnog i stereotipnog mišljenja, koje nas koči u napredovanju ka modernizaciji i aktuelnoj demokratskoj tranziciji putem utemeljenja naučnih istina o istorijskom karakteru i društvenoj uslovljenosti nacionalnog bića (suprotno uverenju o urodjenosti i nepromenljivosti osobina naroda što sugerira pojam “nacionalnog karaktera”). Problematična je istorija koja zarad nacionalističkog ideološkog opredeljenja pristrasno tretira istorijske događaje, falsifikujući na taj način samu istoriju, o čemu naučni krugovi moraju zauzeti mnogo jasniji stav u interesu otvaranja puta u budućnost, nasuprot nekritičkom stavu prema prošlosti i delovima nepovoljne istorije, ali komparativna kritička analiza i istorije drugih naroda može doprineti demistifikaciji stereotipa o regionu kao celini i u bivšoj Jugoslaviji i Srbiji⁴²⁴

Sociologija kao nauka o društvu (društvenom sistemu, društvenoj strukturi i društvenim institucijama) može da dopuni rad istorijske nauke u osvetljavanju percepcije o društvenoj uslovljenosti predrasuda i stereotipa, objašnjavajući njihov nastanak pod određenim uslovima: u periodima krize, preovladjujuće (ratne) nesigurnosti i nestabilnosti sistema, kao i usled nepouzdanosti funkcionisanja određenih društvenih institucija (usled čega, najčešće, dolazi do priklanjanja naciji koja se doživljava kao jedina “prirodna” skupina koja može da zaštiti individue od nastalog beznadja). Ekonomska kriza, koja zaoštava društvene sukobe, često prenoseći ih na etnički plan i izazivajući ratove u cilju ostvarenja etnički čistih teritorija, pojačava socijalnu nesigurnost, usled čega se pribežište traži u mitologiji i “nepromenljivim” standardima ljudske prirode, te se priziva prošlost i “plemenska ukorenjenost”, pojačavajući sklonost ka stereotipnom mišljenju.

Stoga, sociološke analize određenih društvenih situacija i uslova pomažu da se razotkrije iluzija o “nepromenljivom nacionalnom karakteru” i ukaže na mogućnosti promene, koje uskladjuju “ljudsku prirodu” sa zahtevima istorijskog vremena. U tom smislu sociološki nalazi mogu imati edukativni karakter (naročito u praksi longitudinalnih analiza) u istorijskom otkrivanju mistifikacije o “nacionalnom karakteru” kao sudbini naroda.

Komparativne analize savremenih društava pomažu da se ustanove neke zajedničke crte u različitim društvima i kulturama, dovodeći ih u vezu sa sličnim istorijskim uslovima i pokazujući da nešto što se uvrežilo kao stereotip (na primer, o ratničkom karakteru srpskog naroda) može se pripisati i drugima kada se nadju u

⁴²⁴ “Ni grozne okrutnosti koje su dolazile iz drugog dela Evrope, nisu mogle izbrisati stereotipe o Balkanu” - piše Norbert Mappres-Niedick u knjizi *Balkanska mafija*, Durieux, Zagreb, 2004.

sličnim uslovima (na primer, dugotrajne borbe za nacionalno ili kolonijalno oslobođenje). Tome doprinosi sve veća primena istorijsko-komparativnog metoda i u sociologiji i dijahronijska orijentacija, koja otvara mnogo veći prostor sociološkoj nauci u smislu medjusobnog upoznavanja naroda, njihove istorije i realnije percepcije njihovih karakternih svojstava.

Socio-kulturna antropologija koja se bavi istorijskim i komparativnim proučavanjem egzistencijalnih uslova čoveka kroz analizu konkretnih društvenih i kulturnih zajednica, ukazuje na univerzalnu prirodu ljudskih bića, ali i na relativnost istorijskih (društveno-kulturnih) rezultata socijalizacije, potvrđujući tezu o istorijskoj uslovljenosti “nacionalnog karaktera”, i na taj način upečatljivo otkrivajući neopravdanost stereotipa.⁴²⁵ Dakle, analizom društveno-kulturne uslovljenosti tipa socijalizacije i iz nje nastalog “društvenog karaktera”, socio-kulturna antropologija pomaže da se uspostavi kritički stav prema stereotipima o “nepromenljivim” crtama karaktera i da se realnije otkrivaju skrivene mogućnosti za dinamiku “ljudske prirode” u skladu sa razvojem istorijskih (društveno-kulturnih) uslova života.

Pokazujući kako se povezuju karakteristike “opšte ljudske prirode” (univerzalna svojstva) i “specifična ljudska priroda” (formirana u uslovima posebne kulture), što na primer, analizira Ruth Benedict u delu *Obrasci kulture*, antropologija pomaže da se prevazilazi stereotipno mišljenje, koje je pod uticajem posebnog kulturnog obrasca, a naročito mitologije i religije, koje striktnije omedjuje dijapazon prihvatljivih vrednosti. U tom pogledu analiza specifičnosti kultura, na primer, na Balkanu, može da odgovori na pitanje: kako nastaju stereotipi o balkanskim narodima i na koji način se oni mogu menjati u pravcu savremenije slike o populacijama koje žive na tom, još uvek dosta izolovanom, prostoru Evrope.

Psihologija se najneposrednije pozabavila analizom prirode predrasuda i stereotipa i uzrocima njihovog nastajanja (od Freuda do Allporta). Tu je ulogu odigrala posebno psihoanalitička škola, koja je analizom dihotomije svesno-nesvesno, nagonskao-racionalno, otkrila iracionalno-nesvesnu podlogu stereotipnog mišljenja. Teza o projekciji i racionalizaciji, kao odbrambenim mehanizmima ličnosti u percepciji realnosti, značajna je osnova za razumevanje kako prirode tako i nastanka stereotipa.

⁴²⁵ Uzmimo kao primer istraživanja Margaret Mead o različitim “primitivnim kulturama”, između ostalih i na ostrvu Samoa, koje pobija stereotip o univerzalnosti puberteta kao kriznog perioda u odrastanju individua (devojčica), pokazujući da je to karakteristika određene zapadne kulture (Amerike) koja proizlazi iz rigidnog sistema socijalizacije, suprotno onom koji je vladao na Samoi i koji nije izazivao krizu odrastanja zahvaljujući sistemu proširene porodice, u kojoj se mogao vršiti širi izbor “uzora” socijalizacije nego u nuklearnoj porodici.

Potvrdu za to daju i istraživanja porodice u Srbiji, koja ukazuju na povezanost obrazovanja i sistema vaspitanja sa “društvenim karakterom” koji se prihvata kao obrazac: na primer, u porodicama sa najnižim obrazovanjem u kojima vlada rigidnije, autoritarno vaspitanje, u većoj meri se formira tip “autoritarne ličnosti”, sa izrazito stereotipnim načinom mišljenja (u vidu uprošćenih klišea). Videti: Bettelheim B. “The Problems of Generations”, u E.Erickson (ed), *Youth Change and Challenge*, Basic Books Publishing, New York, 1963; Chombart De Lawe P.H., “Evolutions des besoins et conception dynamique de la famille”, u *Pour une sociologie des besoins*, Edition Denoel, Paris, 1969; E.Fromm, *Autoritet i porodica*, Naprijed, Zagreb, 1984; Z.Golubović, *Porodica kao ljudska zajednica, Alternativa autoritarnom shvatanju porodice kao sistema prilagodjenog ponašanja*, III deo, Naprijed, Zagreb, 1981.

Uloga samospoznaje ali i svest o “drugom” i “različitom” koji se doživljavaju kao “strano”, “tudje” u odnosu na “ja”. koja dobija negativnu konotaciju, ukazuje na ambivalentnost prirode stereotipa - pozitivnih prema “svome” i negativnih prema “tudjem”.⁴²⁶ Supekova analiza o nagonско-afektivnom sloju u strukturi ličnosti kao spuštanje na niži nivo ponašanja, govori jasno o prirodi stereotipnog mišljenja kao bekstvu od realnosti, koja je složena, uprošćavanjem i klišeiranjem, sa prihvatanjem okamenjene percepcije o sebi ili o “drugom”.

Kada se, dakle, analizira priroda stereotipa kao nerefleksivnog mišljenja, koje nije “prirodna” odlika čovekovog odnosa prema sebi i spoljnjem svetu već tradicionalno nametnuta, dolazi se do saznanja da se razvojem reflektivne dimenzije mišljenja mogu razotkriti stereotipi kao “retrogradne” pojave koje sprečavaju da se shvati dinamika logičkog mišljenja i da se uvaži dinamička praksa ljudske egzistencije. U tom pogledu psihološka analiza strukture ličnosti i misaonog procesa igra važnu ulogu u razumevanju uticaja procesa socijalizacije/vaspitanja članova određenog društva/kulture i može značajno doprineti u demistifikaciji stereotipnog mišljenja.

Ako problem aktualizujemo i prenesemo ga u današnji kontekst demokratske tranzicije u Srbiji, pokazuje se da je analiza stereotipa, na primer o balkanskim narodima, ili o srpskom narodu (kao i o susednim narodima) veoma važan elemenat u rasvetljavanju puta i uklanjanju prepreka za brži i konsekventniji proces demokratizacije društva. Stereotipi o “herojskom”, “junačkom” i “borbenom” karakteru srpskog naroda ne samo da ne pomažu da se jasno preispitaju kapaciteti za razvoj demokratije, već sugerišući ratničko raspoloženje i međusobnu (unutrašnju i spoljnu) netrpeljivost, podstiču ksenofobiju i odvrćaju narod i pojedince od uzajamnog razumevanja i saradnje, što je neophodno kako u multietničkoj državi tako i u cilju evropske integracije.⁴²⁷ Zadržavanje stereotipa, neprilagodjenih sadašnjem vremenu, zatvara zemlju u izolacionizam i sve više je udaljava od Evrope koja razvija nove karakterne osobine: kooperaciju, toleranciju, preduzetništvo, individualnu i

⁴²⁶ Videti: T.Adorno et al, *Authoritarian Personality*, part two, Science Edition, John Willey & Sons, New York, 1964; M.Biro, *Psihologija postkomunizma*, Beogradski krug, 1994; Belefeld H. “Stranci: prijatelji ili neprijatelji”, *Republika* br.189, 1998; Golubović Z. Kuzmanović B & Vasović M. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Filip Višnjić, Beograd, 1995; D.Kecmanović, *Masovna psihologija nacionalizma*, “Vreme knjige”, Beograd, 1995; Z.Golubović, “Nacionalizam kao degenerisani oblik kolektivnog identiteta”, u *Ja i drugi*, Republika, Beograd, 1999.

⁴²⁷ Aktualno poricanje multietničnosti Kosova dokazuje da još nije prevazdjen stereotip o tome da Srbi i Albanci ne mogu živeti zajedno, što će dugoročno biti prepreka za demokratizaciju toga područja.

kolektivnu autonomiju i poštovanje individualnih građanskih prava i sloboda, uz zadovoljavanje kako individualnih tako i kolektivnih potreba i interesa.

Stoga je imperativ pred kojim stoje narodi koji žive na području Srbije i Crne Gore da se oslobode stereotipa o “Homo Balcanicusu” i “Homo heroicusu” (kada su Srbi u pitanju o “nebeskom narodu”), da bismo se oslobodili balasta prošlosti i pripremili budućnost ulaskom u Evropu, čiji još uvek nismo deo zbog nasledjenog mentaliteta, a njegov još uvek sastavni deo čine brojni stereotipi.

UDK 341.234(497.5)+339.923:061.1(4)

Siniša Tatalović
Fakultet političkih znanosti
Zagreb

POLITIKE INTEGRACIJE NACIONALNIH MANJINA (Na primjeru Hrvatske)

Rezime

Pitanje položaja nacionalnih manjina nalazi se na dnevnom redu međunarodne zajednice već desetljećima. Ono je istovremeno i unutrašnji problem za veliki broj država koje su ga morale ili ga moraju rješavati, rjeđe iz vlastitih političkih razloga, a mnogo češće pod pritiskom izvana. To je bio slučaj i s Republikom Hrvatskom, na čijem primjeru se još jednom pokazalo da se država može raznim instrumentima međunarodne zajednice prisiliti da korektno regulira položaj nacionalnih manjina, ali time problemi nisu riješeni. Država i njezina tijela ne moraju uskraćivati ili kršiti prava nacionalnim manjinama, ali to mogu činiti pojedinci, skupine, organizacije, stranke ili pokreti, pod utjecajem predrasuda i tradicija. Može se dogoditi, kao što je to bio slučaj u Hrvatskoj, da je vlada spremna štiti i unapređivati prava nacionalne manjine, ali joj to u značajnoj mjeri onemogućava pritisak iz društva. Etnokracije koje su bile karakteristične za jugoistok Europe, opterećene i vjerskim odnosima ugrožavaju opstanak nacionalnih manjina, koje refleksno tome pružaju otpor. Nacionalne manjine u borbi za svoja prava, što pokazuje i desetogodišnje hrvatsko iskustvo, često su instrumentalizirane, kako od matične države, ako je imaju, tako i od države u čijim granicama žive. Jedini realan oslonac nacionalnih manjina danas je međunarodno pravo, međunarodne organizacije i institucije, ali su i u tom dijelu mogućnosti njihove zaštite još uvijek skromne.

Rezimirajući pregled ostvarivanja prava pripadnika nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, valja istaći da prava iz kulturne autonomije, zbog organiziranosti, najpotpunije ostvaruju pripadnici nacionalnih manjina koje su ta prava imale i prije uspostave samostalne Republike Hrvatske. Pripadnici naroda bivše SFRJ, koji su živjeli u Republici Hrvatskoj, činom njenog međunarodnog priznanja, faktički postavši pripadnici nacionalnih manjina, još su u fazi organiziranja u cilju cjelovitog ostvarivanja svojih manjinskih prava.

Definiranje položaja nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj je rješavano samostalno ili u suradnji s institucijama međunarodne zajednice, što je između ostalog rezultiralo donošenjem Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina te definiranjem statusa srpske nacionalne manjine u istočnoj Slavoniji. Donošenjem Ustavnog zakona kojim su regulirana prava nacionalnih manjina, formalno je proširena mogućnost ostvarivanja njihovih prava, a posebno nakon donošenja adekvatnog, provedbenog zakonodavstva i potvrđivanja temeljnih međunarodnih dokumenata koji se odnose na zaštitu nacionalnih manjina. U tome, posebno mjesto zauzimaju Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina i Europska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima. Analiza ostvarivanja manjinskih prava na primjeru Republike Hrvatske, dovodi do zaključka da na ostvarivanje prava

nacionalnih manjina u praksi utječe i država matičnog naroda, ne samo prateći ostvarivanje tih prava, već i aktivno pomažući programe sunarodnjaka.

Sadašnja ukupna politička i socijalna situacija u Hrvatskoj nije baš najpovoljnija za ostvarivanje manjinskih prava. Posljedice rata, složeno i teško aktualno gospodarsko i socijalno stanje učinili su svoje i razgovor o pravima manjina ne može se voditi kao u nekoj do kraja sredenoj državi. Međutim, za očekivati je da će se napredovanjem Hrvatske u pravcu europskih integracija i svih onih pozitivnih strana koje takav proces nosi, brzo shvatiti da su nacionalne manjine bogatstvo Hrvatske, a ne nikakav joj balast. Preko svojih manjina Hrvatska može ostvariti bolju povezanost i suradnju s nekim značajnim državama u svom okruženju i to ne samo na kulturnom, nego još više na gospodarskom planu. Te države Hrvatskoj mogu pomoći na različitim područjima. Manjine treba shvatiti kao mostove koji povezuju i očekivati je da će se upravo na tom tako željenom putu u europske integracije nacionalne manjine pokazati kao velika hrvatska prednost.

Ključne reči: nacionalne manjine, kulturna autonomija, integracija, Hrvatska

NATIONAL MINORITIES INTEGRATION POLICIES (Croatian Example)

Summary

For tens of years, the issue of status of national minorities is a daily subject within the work of international community. In the same time, it is and internal problem for a great number of states that had to or are solving it, rarely because of their political reasons, and more often under the pressure from the outside. This was also in the case of Croatia as a repeated example of the fact that state can with various instruments of international community give force upon the correct regulation of the position of national minorities, but issues are not being solve in this way. The state and its' bodies cannot restrict or break laws on national minorities, but individuals, groups, organizations, parties or movements under the influence of prejudices and tradition can. It could happen, as this was the case of Croatia, that the government is ready to protect and develop the rights of national minority, but it is significantly restricted being unable to do so because of the pressure from the society. Ethnocracies that are characteristic for the south-east of Europe, burdened with religious relations are jeopardizing the survival of national minorities that reflexively give resistance. In their battle for rights, that has been shown by a ten-year experience, national minorities are oftenly instrumentalized as from the side of native country if they have one, so from the side of state within which borders they are presently living. The one and only real footing of national minorities today are the international law, international organizations and institutions, but even in this sense, the protection of those is a modest one.

Summaring the review of achievements of rights of national minority members in the Republic of Croatia, it should be stressed out that rights of cultural autonomy, as they are being organized, are the most fulfilled and achieved by members of national minorities that already had those even before the establishment of independent Republic of Croatia. Members of nations of ex SFRJ that lived in the Republic of Croatia, by the act of its' international recognition, factually becoming members of national minorities, are still within the phase of organizing in the sense of their complete achievement of minority rights.

The definition of national minority status in the Republic of Croatia was being solved individually or in cooperation of international community, and among other things, it resulted by bringing the Constitutional law on rights of national minorities, and defining the status of national minority of Serbs in eastern Slavonia. By bringing the Constitutional law that regulated national minority rights, the possibility of achieving those is formally extended, especially after bringing an adequate executive legislature and confirmation of essential international documents related to protection of national minorities. Thus, the special place of those is being taken by the Framework Convention on the Protection of national minority rights and the European Chart on the regional and minority languages. The analysis of the achievement of minority rights on the example of Republic of Croatia brings to the conclusion that in the practice, achievement of national minority rights is also being influenced by native states, not only monitoring this, but also actively helping programmes of their compatriots.

The general political and social situation in Croatia nowadays is not the most pleasant one for achieving minority rights. The consequences of war, and present complex and hard economy and social condition did its' own so discussion on minority rights cannot be brought as in some other already arranged state. However, it is to expect that by making progress in Croatia toward European integration and all those positive sides of it, it is quickly comprehensible that national minorities are indeed the treasure of Croatia and not some burden. Through its' minorities, Croatia can achieve better linking and cooperation with some other significant states within its' region, not only in cultural, but even more in the aspects of economics. Those states can provide help Croatia on many fields. Thus, national minorities should be comprehended as the linking bridges and a great Croatian advantage towards long-wishing way of joining the European integration.

Key Words: National Minorities, Cultural Autonomy, Integration, Croatia

Uvod

Prava nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, od početka devedestih godina prošlog stoljeća, predstavljala su prepreku za potpuniju demokratizaciju društva. Umjesto širenja "duha zakona", kao garanta ostvarivanja proklamiranih sloboda i prava, uslijedila je politika koju je karakterizirala netolerancija, netrpeljivost prema različitostima i pojedinim nacionalnim manjinama, te različiti oblici diskriminacije. Sve to pospješivalo je stanje rata i nestabilnog mira. Kršenje ljudskih i manjinskih prava u Hrvatskoj, vrlo brzo su identificirale međunarodne organizacije, vršeci stalni pritisak i pružajući različite oblike pomoći u cilju poboljšanja stanja. U tom kontekstu pitanje normativnog reguliranja i praktičnog ostvarivanja prava nacionalnih manjina postalo je važno mjerilo i ispit za demokratizaciju društva, a njegovo uspješno polaganje, jedan od uvjeta za ekonomsku i političku integraciju u europske i euroatlantske organizacije.

SFRJ je Republici Hrvatskoj ostavila u naslijeđe relativno visoku razinu zaštite prava nacionalnih manjina. Ustavopravna zaštita je obuhvaćala širok krug u praksi implementiranih sloboda i prava: pravo na obrazovanje na vlastitom jeziku i pismu na svim razinama školovanja, pravo na službenu upotrebu jezika i pisma, pravo na informiranje na manjinskom jeziku, raznovrsne mogućnosti očuvanja etničkog, jezičnog i vjerskog identiteta i pravo političkog predstavljanja manjinskih interesa.

Suočena sa činjenicom da ne može smanjivati stečena prava postojećim nacionalnim manjinama⁴²⁸, Hrvatska im odmah priznaje stečena prava te izuzev s talijanskom nacionalnom manjinom ne dolazi u ozbiljnije nesporazume. Određena vrsta problema se pojavljuje oko definiranja “novih nacionalnih manjina” i njihovih prava, a problem oko definiranja statusa Srba u Hrvatskoj i njihovih prava, prerastao je i u otvoreni sukob između Republike Hrvatske i dijela Srba u Hrvatskoj.

Hrvatska se može ubrojiti u onu kategoriju tranzicijskih zemalja u kojima je došlo do jačanja autoritarne vlasti te je zbog toga demokratski razvoj bio znatno usporen. Tome je svakako pridonosio i četverogodišnji rat te poslijeretni oporavak. Glavni problemi, očitovali su se u kršenju ljudskih prava i nepoštivanju prava nacionalnih manjina, neslobodi medija, netoleranciji prema opoziciji te ne postojanju neovisnog sudstva. Može se reći da politička tranzicija u Hrvatskoj nije mogla dugo započeti i uhvatiti zamah, sve do promijene vlasti 2000. godine. Početkom demokratske tranzicije učinjeni su važni pomaci u zaštiti ljudskih i manjinskih prava. To je pogodovalo osmišljavanju i probođenju politike integracije nacionalnih manjina u hrvatsko društvo.

Ljudska prava kao okvir za ostvarivanje prava nacionalnih manjina u Hrvatskoj

Pravni sustav Republike Hrvatske osigurava visoki stupanj zaštite ljudskih prava i temeljnih sloboda. Temeljne odredbe Ustava Republike Hrvatske deklariraju ljudska prava kao “najvišu vrednotu”. Ustav je posvetio Glavu III. temeljnim slobodama i pravima čovjeka i građanina, koja u više od 55 odredbi jamči njihovo ostvarivanje bez obzira na rasu, boju kože, spol, jezik, vjeru, političko i drugo uvjerenje, nacionalno ili socijalno podrijetlo, imovinu, rođenje, naobrazbu, društveni položaj ili druge osobine. Jamči jednakost svih građana pred zakonom te ravnopravnost pripadnika svih nacionalnih manjina.⁴²⁹

Ustav jamči osobne i političke slobode i prava, kao i pravo na život i slobodu. Zabranjuje zlostavljanje, prisilan rad, poticanje na rat, uporabu nasilja ili nacionalne, rasne ili vjerske mržnje. Uz osobne i političke slobode i prava, jamči i ostvarivanje gospodarskih socijalnih i kulturnih prava, kao što su: pravo vlasništva, nasljeđivanja, poduzetničke i tržišne slobode, pravo na rad i slobodu rada, pravo na socijalnu sigurnost, socijalno osiguranje i zdravstvenu zaštitu te pravo na štrajk. Jednakost pred zakonom i zabrana diskriminacije temeljene na rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom podrijetlu, imovini, rođenju, naobrazbi ili drugim osobinama je osobito zaštićeno kaznenim zakonodavstvom.

U kontekstu zaštite prava nacionalnih manjina, Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina u Hrvatskoj ima središnju ulogu u ostvarivanju općeg okvira zaštite specifičnih manjinskih prava uključujući i pitanje sudjelovanja manjina u

⁴²⁸ Mađarima, Talijanima, Česima, Slovacima, Rusinima, Ukrajincima...

⁴²⁹ Ustav Republike Hrvatske (pročišćeni tekst), Zbirka zakona (priredio Mato Arlović), Narodne novine, Zagreb, 2003., str. 3-53.

procesima odlučivanja na lokalnoj, regionalnoj i državnoj razini. Prava pripadnika nacionalnih manjina na upotrebu manjinskog jezika u službenoj i javnoj sferi kao i obrazovanje na manjinskim jezicima elaborirani su u dva specifična zakona koja reguliraju ovu materiju.

Hrvatska ulaže značajne napore na izgradnji pravnog sustava za zaštitu ljudskih prava kao nužne komponente funkcioniranja demokratskog sustava. Zbog toga je Hrvatska danas na globalnoj i regionalnoj razini stranka gotovo svih međunarodnih instrumenata s područja ljudskih i manjinskih prava. S obzirom na svoju povijest, tijekom koje je Hrvatska bila sastavni dio druge države, te na činjenicu da je nezavisnost stekla 1991., raspadom bivše SFRJ, mnoge ugovore s ovog područja Hrvatska je preuzela aktom notifikacije o sukcesiji. Hrvatska se aktivno uključila i u pristupanje svim ostalim značajnim ugovorima na području ljudskih i manjinskih prava, te je prihvatila većinu nadzornih mehanizama predviđenih međunarodnim ugovorima na ovom području kao i sve novo usvojene dodatne protokole kojima se širi područje zaštite ovih ugovora.

U cilju približavanja Europskoj uniji, Vlada je prije nekoliko godina pokrenula proces preispitivanja zakonodavstva s namjerom da osuvremeni zakonodavstvo u skladu s međunarodnim standardima na području zaštite ljudskih i manjinskih prava. Nakon toga su slijedile značajne izmjene, posebno na poljima zaštite nacionalnih manjina. Provele su se promjene na području kaznenog prava i postupaka, na području gospodarskih i socijalnih prava te je prihvaćen Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina. Primanje Hrvatske u Vijeće Europe, kao i ratifikacija Eurposke konvencije o ljudskim pravima i pripadajućim Protokolima je unijelo u Hrvatsku novi element u zaštitu ljudskih prava te proces osiguravanja sukladnosti nacionalnog zakonodavstva s međunarodnim standardima. Prije ratifikacije Hrvatska je detaljno ispitala sukladnost nacionalnog zakonodavstva sa standardima Europske konvencije o ljudskim pravima. Rezultat ispitaivanja su bile neke promjene u zakonima prije ili odmah nakon ratifikacije Konvencije. Poduzimanje općih mjera, koje uključuju izmjenu zakonodavstva i prakse, važan su dio primjene Europske konvencije na zaštitu ljudskih prava i sloboda. Te mjere su važne u izvršenju konačnih presuda Europskog suda za ljudska prava, koje su donesene u predmetima protiv Republike Hrvatske.⁴³⁰

⁴³⁰ Tako su doneseni ili izmjenjeni ovi propisi:

a) U Ustavni zakon o ustavnom sudu Republike Hrvatske je uključen i članak 63., koji predviđa da će Ustavni sud pokrenuti postupak po ustavnoj tužbi umjesto da prije iskoristi pravni put u slučaju kad sud nije odlučio o pravima i obvezama stranke na vrijeme. To je omogućilo da se uspostavi pravno sredstvo za dužinu građanskih i kaznenih postupaka. Europski sud je priznao učinkovitost tog pravnog sustava.

b) U Obiteljskom zakonu, u članku 292. utvrđen je rok kojim je sud obavezan napraviti medicinsko vještačenje očinstva, u roku od najviše tri mjeseca. Za neodaziv ili uskraćivanje sud donosi odluku od kojeg je značaja ta činjanica. (Slučaj Mikulić protiv Hrvatske, povreda prava na poštivanje obiteljskog života)

c) Zakon o odgovornosti za štetu uslijed terorističkih akata i javnih demonstracija ("Narodne Novine" br.117/03), u članku 10. propisuje da će sud nastaviti postupanje u prekinutim postupcima. Donesen je također i Zakon o odgovornosti Republike Hrvatske za štetu uzrokovanu od pripadnika hrvatskih oružanih snagatijekom Domovinskog rata ("Narodne Novine" br.117/03). U članku 4. tog zakona se

Sadržaj politike integracije nacionalnih manjina u Hrvatskoj

U području pravne regulacije položaja nacionalnih manjina Republika Hrvatska je dostigla visoku razinu normativnih pretpostavki za zaštitu njihovih prava. Krajem 2002. godine, usvojen je Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina, ratificirane su sve međunarodne konvencije koje se odnose na prava nacionalnih manjina, usvojen je niz provedbenih dokumenata iz tog područja te potpisano više međudržavnih ugovora kojima je regulirana obostrana zaštita nacionalnih manjina. U posljednje tri godine, do tada vrlo nepovoljan, status većine nacionalnih manjina se poboljšao. Za očekivati je da će se napredovanjem Hrvatske u pravcu europskih integracija i svih pozitivnih društvenih procesa koje će to potaći, značajno poboljšati položaj kako svih hrvatskih građana tako i pripadnika nacionalnih manjina.

Unatoč postratnim i tranzicijskim poteškoćama Hrvatska je uspjela stvoriti cjeloviti model zaštite nacionalnih manjina na državnoj, regionalnim i lokalnim razinama i uskladiti ga s europskim iskustvima i standardima. Važno je istaći da se kroz model kulturne autonomije nacionalne manjine integriraju u hrvatsko društvo, a ne asimiliraju. Njime se pripadnicima nacionalnih manjina osigurava očuvanje i razvijanje identiteta (etničkog, kulturnog, jezičnog, vjerskog), bilo pojedinačno, bilo u udruživanju s drugim građanima.

Prema usvojenom modelu kulturne autonomije, većina etničkih prava pripadnika nacionalnih manjina (obrazovanje, znanost, knjižnice, zaštita spomenika) ostvaruje se kroz državne ustanove koje su odgovorne stručno i upravno za pojedina područja društvenog života, čime se ostvaruje princip integracije pripadnika nacionalnih manjina u hrvatsko društvo, ali i očuvanje njihovog kulturnog i nacionalnog identiteta. Drugi dio etničkih prava (informiranje, izdavaštvo i kulturni amaterizam) osigurava se djelovanjem nevladinih udruga nacionalnih manjina i na taj način dodatno osigurava zaštita od asimilacije. Model omogućava i potiče razvoj odnosa između pripadnika nacionalnih manjina s državama njihovih matičnih naroda, radi omogućavanja kulturnog i jezičnog razvoja.

Opći pravni položaj nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj uređen je pojedinim odredbama Ustava Republike Hrvatske, odredbama Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina, te pojedinim zakonima. Republika Hrvatska ubraja se u zemlje koje su položaj i prava nacionalnih manjina uredile posebnim zakonom. U Hrvatskoj je taj zakon, nazvan Ustavnim zakonom o pravima nacionalnih manjina. Prvi takav zakon koji se odnosio na zaštitu nacionalnih manjina donesen je još 1991. godine, a u sljedećim je godinama doživio relativno brojne izmjene i dopune.⁴³¹

Donošenje novog Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina, na čije se donošenje Republika Hrvatska obvezala i u Sporazumu o stabilizaciji i priključivanju sa EU-om, predstavlja završetak stvaranja cjelovitog normativnog okvira za

određuje nastavljane prekinutih procesa, a zbog čega je Europski sud za ljudska prava ustanovio povredu prava na sud u predmeti *Multiplex protiv Hrvatske*.

⁴³¹ Ustavni zakon o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj, "Narodne novine", br. 65/1991., 27/1992., 34/1992. – pročišćeni tekst, 51/2000., 105/2000. – pročišćeni tekst.

ostvarivanje prava nacionalnih manjina. Prema Ustavnom zakonu, Republika Hrvatska osigurava ostvarivanje posebnih prava i sloboda pripadnika nacionalnih manjina koja oni uživaju pojedinačno ili zajedno s drugim osobama koje pripadaju istoj nacionalnoj manjini, a kada je to određeno ovim Ustavnim zakonom ili posebnim zakonom, zajedno s pripadnicima drugih nacionalnih manjina, a naročito:

- služenje svojim jezikom i pismom, privatno i u javnoj uporabi, te u službenoj uporabi;
- odgoj i obrazovanje na jeziku i pismu kojim se služe;
- uporabu svojih znamenja i simbola;
- kulturna autonomija održavanjem, razvojem i iskazivanjem vlastite kulture, te očuvanja i zaštite svojih kulturnih dobara i tradicije;
- pravo na očitovanje svoje vjere te na osnivanje vjerskih zajednica zajedno s drugim pripadnicima te vjere;
- pristup sredstvima javnog priopćavanja i obavljanja djelatnosti javnog priopćavanja (primanje i širenje informacija) na jeziku i pismu kojim se služe;
- samoorganiziranje i udruživanje radi ostvarivanja zajedničkih interesa;
- zastupljenost u predstavničkim tijelima na državnoj i lokalnoj razini, te u upravnim i pravosudnim tijelima;
- sudjelovanje pripadnika nacionalnih manjina u javnom životu i upravljanju lokalnim poslovima putem vijeća i predstavnika nacionalnih manjina;
- zaštitu od svake djelatnosti koja ugrožava ili može ugroziti njihov opstanak, ostvarivanje prava i sloboda.⁴³²

Iako model kulturne autonomije i političkog predstavništva nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj može po svojoj strukturi dobiti visoku ocjenu, postoje problemi u njegovoj provedbi koji su vezani za:

- nedovoljnu osposobljenost i/ili spremnost određenih ustanova u provođenju Ustavnog zakona,
- nedovoljnu zainteresiranost pojedinih tijela lokalne i regionalne samouprave,
- stanovitu apatičnost i/ili nedovoljnu motiviranost pripadnika nacionalnih manjina ili njihovih organizacija.

Rješavanje ovih problema, kao i uklanjanje predrasuda (kojih je većina posljedica rata) kod dijela stanovništva prema nekim nacionalnim manjinama, prioriteti su u poboljšanju statusa nacionalnih manjina u Hrvatskoj.

Obrazovanje pripadnika nacionalne manjine obavlja se u predškolskim ustanovama, osnovnim i srednjim školama te drugim školskim ustanovama s nastavom na jeziku i pismu kojim se služe, pod uvjetima i na način propisanim posebnim zakonom o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina.⁴³³

Prema Ustavnom zakonu, pripadnici nacionalnih manjina, sukladno posebnom zakonu, mogu koristiti svoj jezik i pismo u službenom komuniciranju. Isto tako, mogu održavati prekogranične kontakte i surađivati u pitanjima ostvarivanja

⁴³² Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina, Narodne novine, broj 155/2002., članak 7.

⁴³³ Ustavni zakon ..., članak 11.

svojih manjinskih prava s nadležnim institucijama države matičnog naroda.⁴³⁴ U pogledu predstavljanja političkih interesa, Republika Hrvatska jamči pripadnicima nacionalnih manjina prava na zastupljenost u Hrvatskom saboru.⁴³⁵ Pored toga, Republika Hrvatska jamči pripadnicima nacionalnih manjina pravo na zastupljenost u predstavničkim tijelima jedinica lokalne samouprave i predstavničkim tijelima jedinica područne (regionalne) samouprave.⁴³⁶

U članku 15. stavku 3. Ustava Republike Hrvatske propisano je da se zakonom može, pored općeg biračkog prava, pripadnicima nacionalnih manjina osigurati posebno pravo da biraju svoje zastupnike u Hrvatski sabor. Navedena je odredba unesena u Ustav Republike Hrvatske izmjenama iz studenoga 2000. godine.⁴³⁷ Ta je odredba iznimno značajna s aspekta jamstva i osiguranja političkih prava nacionalnih manjina u Hrvatskoj, jer se njome i na ustavnopravnoj razini nacionalnim manjinama formalno priznaje, uz opće i jednako biračko pravo, još i posebno i nejednako manjinsko biračko pravo.

Unatoč tome što Ustav Republike Hrvatske sadrži sveobuhvatno jamstvo jednakosti svih pred zakonom, neovisno o nečijoj rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom podrijetlu, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama, zakonodavac se priklonio stajalištu prema kojem je, radi osiguranja jednakosti i ravnopravnosti većinskog naroda i nacionalnih manjina, u Hrvatskoj još uvijek potrebno normativno osiguranje (garancija) političke predstavljenosti nacionalnih manjina u najvišem predstavničkom tijelu države. U članku 15. stavku 3. Ustava Republike Hrvatske izrijekom je propisano načelo pozitivne diskriminacije u korist nacionalnih manjina.

U hrvatskom zakonodavstvu sadržana je tehnika unaprijed rezerviranih mjesta za pripadnike nacionalnih manjina u predstavničkim i drugim tijelima državne vlasti i tijelima lokalne i regionalne samouprave. Pri tome postoji razlika u broju tih mjesta s obzirom na postotak zastupljenosti pojedine nacionalne manjine u ukupnom stanovništvu Republike Hrvatske ili lokalne zajednice.⁴³⁸ Na izborima za Hrvatski sabor u siječnju 2000. godine, a tako je bilo i na izborima 2003. godine, ova je tehnika provedena stvaranjem posebnih popisa birača za nacionalne manjine, čime je pripadnicima nacionalnih manjina dano pravo da se opredijele ili za opće kandidacijske liste (pri čemu moraju biti upisani u opće popise birača) ili za kandidacijske liste nacionalne manjine kojoj pripadaju (pri čemu moraju biti upisani u posebne popise

⁴³⁴ Ustavni zakon ..., članak 16.

⁴³⁵ Ustavni zakon ..., članak 19.

⁴³⁶ Ustavni zakon ..., članak 20.

⁴³⁷ Promjene Ustava Republike Hrvatske, "Narodne novine", broj 113/2000.

⁴³⁸ U zaštiti izbornog prava manjina na nacionalnoj razini Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina poznaje dvije skupine manjina, one koje čine više od 1,5 posto stanovništva i one koje su u stanovništvu Hrvatske zastupljene u manjem postotku. Srpska nacionalna manjina, koja čini više od 1,5 % posto ukupnog stanovništva ima pravo na zastupljenost u Hrvatskom saboru s barem jednim, a najviše s tri zastupnika. Ostale manjine imaju pravo na ukupno pet zastupničkih mjesta. Ustavni zakon nije propisao pravo pripadnika nacionalnih manjina na dvostruko pravo glasa, pa je malo vjerojatno da bi ono u budućim izbornim zakonima bilo uvedeno. Izborni zakon po kome su provedeni izbori krajem 2003. godine nije predviđao njegovo uvođenje.

birača za nacionalne manjine). Ovakvim izbornim postupkom pripadnici nacionalnih manjina bili su diskriminirani u odnosu na sve do tada provedene izbore, kada su mogli glasovati i za opće i manjinske kandidacijske liste. Zbog očitih mogućnosti manipulacije glasovima biračkog tijela kojeg čine pripadnici nacionalnih manjina, postavlja se pitanje opravdanosti primjene načela pozitivne diskriminacije u izbornom procesu. Pri tome valja podsjetiti na općeprihvaćeno stajalište: primjenu načela pozitivne diskriminacije opravdano je normativno predvidjeti samo za onoliko dugo razdoblje koliko je potrebno da bi se prevladali uzroci stanja koji su doveli do potrebe njegova uvođenja u izbornopravni poredak neke zemlje. Je li u Hrvatskoj politička predstavljenost nacionalnih manjina još uvijek potrebna po sili ustavne i zakonske norme, propisivanjem unaprijed rezerviranog određenog broja mjesta u predstavničkim tijelima za pripadnike nacionalnih manjina? Na to pitanje još uvijek nema jednoznačnog odgovora.⁴³⁹ Najviše što se u ovom trenutku može reći jest to, da će zakonska intervencija, u obliku propisivanja zakonski obvezujućeg prava nacionalnih manjina na političko predstavništvo u Hrvatskom saboru, biti potrebna sve dok hrvatsko društvo ne dođe do stupnja razvitka u kojemu više neće biti bojazni od političke marginalizacije ne-Hrvata u najvišem predstavničkom tijelu Republike Hrvatske.⁴⁴⁰

U vezi s pravom nacionalnih manjina na političko predstavljanje u lokalnim predstavničkim tijelima, važno je pitanje: S obzirom na odredbu Ustavnog zakona, prema kojoj pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo na zastupljenost u tijelima lokalne i regionalne samouprave proporcionalno svom udjelu u ukupnom stanovništvu određene jedinice lokalne i regionalne samouprave, može li se izborna tehnika unaprijed rezerviranih mjesta za pripadnike nacionalnih manjina u lokalnim predstavničkim tijelima smatrati optimalnom? Navedena odredba Ustavnog zakona u određenoj mjeri nije primjerena lokalnoj samoupravnoj razini, jer ona ne pogađa smisao europskim standardima zaštićenih prava nacionalnih manjina, osobito u životu lokalnih zajednica. Naime, osnovna ideja promicanja i zaštite prava nacionalnih manjina na lokalnim i regionalnim razinama jest u tome da se manjinskim zajednicama osigura pravo na vlastiti identitet, sa svim pratećim pravima koja iz njega proizlaze. Prema tome, politički utjecaj pripadnika nacionalnih manjina na donošenje odluka u lokalnom predstavničkom tijelu trebao bi se ograničiti samo na ona pitanja koja se tiču prava nacionalnih manjina i njihove manjinske zajednice. U ostalim poslovima koji pretpostavljaju “opće” političko predstavljanje u županiji, gradu ili općini, pripadnici

⁴³⁹ Kao činjenična osnova rasprave mogli bi poslužiti statistički podaci o broju birača/pripadnika nacionalnih manjina koji su na dan parlamentarnih izbora 3. siječnja 2000. godine zatražili ispis iz izvadaka popisa birača za nacionalne manjine i upis u izvatke iz općeg biračkog popisa, kako bi na taj način mogli glasovati za opće kandidacijske liste izbornih jedinica prema svom mjestu prebivališta, a ne za pripadnike svoje nacionalne manjine. Postotak ispisanih se kretao od 66% kod pripadnika srpske nacionalne manjine, preko 69% kod pripadnika talijanske nacionalne manjine do 71% kod mađarske nacionalne manjine. Tatalović Siniša, *Politika zaštite nacionalnih manjina u Hrvatskoj, Nacionalne manjine II – zaštita manjinskih prava u Hrvatskoj*, STINA, Split, 2003., str. 20-21.

⁴⁴⁰ Omejec J., *Uloga lokalne samouprave u multikulturalnim pitanjima i međuetničkim odnosima u Republici Hrvatskoj*, Hrvatski pravni centar, Zagreb, 2001., str. 27.

nacionalnih manjina trebali bi se pojavljivati kao građani dotične županije, grada ili općine, neovisno o svojoj nacionalnoj pripadnosti. Time bi se ujedno stvarale pretpostavke za uvođenje građanskog koncepta upravljanja na lokalnoj i regionalnoj razini. Suprotno tome, propisivanjem prava pripadnika nacionalnih manjina na razmjernu zastupljenost u predstavničkim tijelima lokalne samouprave u Hrvatskoj, taj se princip narušava, jer manjinski predstavnici u lokalnim predstavničkim tijelima praktički imaju "opći" mandat kao i svi ostali vijećnici.⁴⁴¹ Time se gubi smisao njihova unaprijed osiguranog političkog predstavljanja u predstavničkom tijelu, jer oni, osim što se u gradskom/općinskom vijeću bave manjinskim pravima u jednakoj mjeri kao i svi ostali vijećnici, u pravilu ne mogu djelotvorno utjecati na odluke većine kada se radi o pitanjima iz područja prava nacionalnih manjina, jer im njihov mandat "općeg" vijećnika ne osigurava nikakva dopunska prava u manjinskim pitanjima u odnosu na ne-manjinsku većinu u gradskom/općinskom vijeću.⁴⁴² Predstavljanje i usklađivanje interesa nacionalnih manjina u lokalnim i regionalnim zajednicama, dodatno može opteretiti i djelovanje vijeća nacionalnih manjina, posebno u onim sredinama, gdje je osigurano pravo neke nacionalne manjine na razmjernu zastupljenost u lokalnoj i regionalnoj samoupravi.

S ciljem unaprjeđivanja, očuvanja i zaštite položaja nacionalnih manjina u društvu pripadnici nacionalnih manjina biraju, na način i pod uvjetima propisanim Ustavnim zakonom, svoje predstavnike radi sudjelovanja u javnom životu i upravljanju lokalnim poslovima putem vijeća i predstavnika nacionalnih manjina u jedinicama lokalne i regionalne samouprave. U jedinicama samouprave na čijem području pripadnici pojedine nacionalne manjine sudjeluju s najmanje 1,5% u ukupnom stanovništvu jedinice samouprave, u jedinicama lokalne samouprave na čijem području živi više od 200 pripadnika pojedine nacionalne manjine, te u jedinicama područne (regionalne) samouprave na čijem području živi više od 500 pripadnika nacionalne manjine, pripadnici svake takove nacionalne manjine mogu izabrati vijeće nacionalnih manjina, a na području jedinice samouprave gdje živi najmanje 100 pripadnika nacionalne manjine, za područje ovakve jedinice samouprave bira se predstavnik nacionalnih manjina.⁴⁴³ Za razliku od izbora manjinskih vijećnika,

⁴⁴¹ Kao i Zakon o izboru zastupnika, i izborni zakon za lokalne razine također ima znatne mane, posebno vezane uz izbor manjinskih predstavnika. U zakonu se naglašava nepostojanje dvostrukoga prava glasa za pripadnike manjina, što je s obzirom na izborni model politička deklaracija, a ne suštinska odredba. Naime, razmjerni izborni model, što ga Hrvatska primjenjuje i za lokalnu i regionalnu samoupravu, naglašava ulogu političkih stranaka, a dopunski izbori za manjinske predstavnike obavljaju se samo ako na listama političkih stranaka, koje sudjeluju u diobi mandata u predstavničkom tijelu jedinice lokalne ili regionalne samouprave, nema niti jednog manjinskog predstavnika. Na taj se način može dogoditi da većina odabere tko će zapravo predstavljati manjinu, a smanjuje se uloga manjinskih nevladinih organizacija i manjinskih političkih stranaka. Ipak, pravo na zastupljenost u lokalnoj i regionalnoj samoupravi barem je jednako važno kao i pravo na zastupljenost u državnom parlamentu. Stoga Ustavni zakon i njegovo provođenje, dosljednije nego što je do sada bilo uobičajeno u Hrvatskoj, predstavljaju značajan korak u zaštiti manjinskih političkih, pa i izbornoga prava.

⁴⁴² Omejec J., Uloga lokalne samouprave u multikulturalnim pitanjima i međuetničkim odnosima u Republici Hrvatskoj, Hrvatski pravni centar, Zagreb, 2001., str. 28.

⁴⁴³ Ustavni zakon ..., članak 24.

za koje su i političke stranke ovlaštene predlagatelji, prilikom izbora članova vijeća nacionalne manjine one nemaju pravo kandidirati svoje članove. Za taj postupak, kao ovlaštene predlagatelje, Ustavni zakon navodi isključivo manjinske udruge i skupine građana-pripadnika te manjine.⁴⁴⁴

Kao važna novina u Ustavnom zakonu, vijeća nacionalnih manjina u jedinici samouprave imaju pravo:

- predlagati tijelima jedinice samouprave mjere za unaprjeđivanje položaja nacionalne manjine u državi ili na nekom njenom području, uključujući davanje prijedloga općih akata kojima se uređuju pitanja od značaja za nacionalnu manjinu tijelima koja ih donose;

- isticati kandidate za dužnosti u tijelima državne uprave i tijelima jedinica samouprave;

- biti obaviješteni o svakom pitanju o kome će raspravljati radna tijela predstavničkog tijela jedinice samouprave, a tiče se položaja nacionalne manjine;

- davati mišljenja i prijedloge na programe radijskih i televizijskih postaja na lokalnoj i regionalnoj razini namijenjene nacionalnim manjinama ili na programe koji se odnose na manjinska pitanja.⁴⁴⁵

Zakonodavac je izbjegao mogućnost formiranja manjinske samouprave na nacionalnoj razini, ali je ostavio mogućnost stvaranja koordinacija vijeća nacionalnih manjina. Dopušta i to da se u koordinacije međusobno slobodno povezuju vijeća različitih nacionalnih manjina u jednoj jedinici, a omogućeno je i povezivanje vijeća jedne nacionalne manjine, bilo u nekoliko lokalnih jedinica, bilo na nacionalnoj razini. Ipak, izostavljanjem mogućnosti za formiranje manjinske samouprave na nacionalnoj razini, izbjegnuta je mogućnost osnivanja Vijeća nacionalne manjine s pravnom osobnošću, koje bi autoritativno zastupalo nacionalnu manjinu pred središnjim vlastima. Jedinice samouprave obvezne su osigurati pretpostavke za rad vijeća nacionalnih manjina na svom području, a vijeća imaju pravo i na financiranje iz državnoga proračuna. Osim toga, ona mogu ostvarivati vlastita sredstva iz donacija, poklona ili nasljedstava. Sredstva što ih dobivaju iz lokalnih ili državnoga proračuna mogu trošiti samo sukladno njihovoj proračunskoj namjeni, a u korištenju sredstvima iz vlastitih izvora vijeća su slobodnija i mogu ih trošiti za poslove od značenja za manjinu, i to sukladno autonomno kreiranim programima.

U jedinicama samouprave, u kojima manjina nema mogućnost za osnivanje vijeća nacionalne manjine, jer pripadnika manjine nema u minimalnom, Ustavnim zakonom propisanom broju, ali ih ima najmanje 100, pripadnici manjine mogu izabrati svoga manjinskog predstavnika. Njega se bira sukladno izbornom zakonu, kao i vijeća nacionalne manjine, a kad je izabran, on ima ovlasti predstavljati manjinu pred tijelima jedinice samouprave i obvezu brinuti se o promicanju interesa nacionalne manjine.⁴⁴⁶

⁴⁴⁴ Svoga kandidata za općinsko vijeće nacionalne manjine može kandidirati najmanje 20 građana, za gradsko najmanje 30, a za županijsko najmanje 50 građana.

⁴⁴⁵ Ustavni zakon ..., članak 31.

⁴⁴⁶ Vlada je utvrdila kako nacionalne manjine imaju pravo na osnivanje vijeća u 16 županija i u 262 jedinice lokalne samouprave, a da u svim županijama i u 40 gradova imaju pravo na izbor predstavnika manjine.

Održani su prvi izbori za vijeća nacionalnih manjina 18. svibnja 2003. godine i 17. veljače 2004. godine, a njihovim provođenjem i formiranjem vijeća sui generis Republika Hrvatska je ušla u novo razdoblje zaštite prava nacionalnih manjina. Prvi izbori za Vijeća i predstavnike nacionalnih manjina, održani su uz dosta problema i relativno skroman odaziv birača. Ipak, oni su omogućili izbor značajnog broja vijeća i predstavnika nacionalnih manjina i početak boljeg ostavriavanja prava nacionalnih manjina na lokalnim i regionalnim razinama.

Jedna od novosti Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina je i utemeljenje Savjeta za nacionalne manjine. Jedna od glavnih ovlasti tog Savjeta je raspoređivanje novca koji je u državnom proračunu osiguran za programe nacionalnih manjina. Korisnici sredstava Savjetu podnose godišnje izvještaje o trošenju sredstava dobivenih iz državnog proračuna, a Savjet o tome obavještava Vladu i Hrvatski sabor. Savjet za nacionalne manjine ima pravo Saboru i Vladi predlagati rasprave o pitanjima koje smatra značajnima, posebno vezano za provođenje Ustavnog zakona i posebnih zakona kojima su uređena prava nacionalnih manjina. Savjet također ima pravo davati mišljenja i prijedloge o programima javnih radijskih i televizijskih stanica, te predlagati poduzimanje gospodarskih, socijalnih i drugih mjera na područjima tradicionalno ili u znatnijem broju nastanjenim pripadnicima nacionalnih manjina, kako bi se očuvalo njihovo postojanje na tim područjima. Članove savjeta imenuje Vlada. Sedam članova Vlada imenuje na prijedlog vijeća nacionalnih manjina. Pet članova imenuje iz reda istaknutih kulturnih, znanstvenih, stručnih i vjerskih djelatnika, a na prijedlog manjinskih udruga vjerskih zajednica, pravnih osoba i građana pripadnika nacionalnih manjina. Članovi tog savjeta automatski su i svi zastupnici nacionalnih manjina u Hrvatskom saboru.⁴⁴⁷ Na područjima, koja su tradicionalno ili u znatnijem broju nastanjenima pripadnicima nacionalnih manjina, Savjet može predlagati poduzimanje ekonomskih, socijalnih i drugih mjera radi osiguranja opstanka nacionalnih manjina. Nadalje, Savjet ima pravo od tijela državne vlasti te lokalne i regionalne samouprave tražiti i dobiti potrebne mu podatke i izvještaje. Pritom može pozivati na sudjelovanje na sjednicama predstavnike tijela državne vlasti te lokalne i regionalne samouprave u čiju nadležnost spadaju pitanja o kojima Savjet raspravlja. Predviđeno je također da Savjet surađuje s tijelima međunarodnih organizacija i institucija koje se bave pitanjima nacionalnih manjina, a i s nadležnim tijelima u matičnim državama pripadnika nacionalnih manjina koji žive u Hrvatskoj.

Ostvarivanje politike integracije nacionalnih manjina u Hrvatskoj

Rat u Hrvatskoj od 1991. do 1995. godine pored velikih ljudskih žrtava i materijalnih šteta, prouzročio je i veliki broj izbjeglica, kako Hrvata, tako i pripadnika nacionalnih manjina, najviše Srba. Veliki broj izbjeglica, bio je rezultat nacionalističkih politika koje su sadržavale i tako zvano "humano preseljavanje stanovništva". Takve politike, koje su do 2000. godine imale uporište u dijelu vlasti, bile su uzrok problema u povratku izbjeglica. Olakšavanje povratka izbjeglicama izazov je za sadašnju

⁴⁴⁷ Ustavni zakon ..., članak 35. i 36.

hrvatsku Vladu koja je postigla napredak u nizu područja vezanih uz povratak izbjeglica. Mnogi Srbi koji su se željeli vratiti u Hrvatsku, uključujući srpsko pravoslavno svećenstvo, susretali su se poteškoćama u povratku. Vjera i narodnost tako su bili usko isprepleteni da je bilo teško razlikovati etničku diskriminaciju od vjerske diskriminacije protiv Srba, koji su pravoslavni, ili protiv Bošnjaka koji su muslimani. Diskriminaciji su bili izloženi pripadnici srpske zajednice i, ponekad, pripadnici drugih nacionalnih manjina u širokom nizu područja, uključujući administraciju pravosuđa, zapošljavanja, stambenu politiku i slobodu kretanja. Vlada je do 2000. godine često zadržavala dvostruki kriterij odnosa utemeljen na etničkoj i vjerskoj pripadnosti.

Vlada Republike Hrvatske i Visoki komesarijat UN za izbjeglice (UNHCR) u Hrvatskoj od 2000. godine primjenjuju strategije orijentirane rješenjima sa snažnim naglaskom na povratak i početnu reintegraciju raseljene populacije u državi njihova podrijetla. To se prvenstveno odnosi na povratak izbjeglih Srba iz Hrvatske, ali i na povratak Hrvata u Bosnu i Hercegovinu. Iako je postignut značajan napredak u povratku nekih kategorija izbjeglica, još uvijek postoje određene prepreke koje otežavaju uspješan povratak. Proces povratka još uvijek je otežan dobijanjem materijalne pomoći, što je uvjet njihovog preživljavanja i postupnog reintegriranja u društvo. Ovo potiče i vrlo važno pitanje post-repatrijacijske pomoći i njenog odnosa prema širim izazovima obnove ratom razrušenog društva. Sadašnji trend povećanog povratka u Hrvatsku morao bi biti više podupiran kroz nastavak razminiranja, izgradnju domova i infrastrukture, ekonomsku revitalizaciju i potporu sustavu socijalne skrbi. Intenzivniji povratak izbjeglica u Hrvatsku, između ostaloga, posebice zahtijeva: a) uklanjanje preostalih prepreka koje ometaju povratak određenih skupina pojedinaca, i b) uvođenje interventnih mjera koje bi osigurale učinkovitu tranziciju s operacija koje se bave humanitarnim djelatnostima na one koje se bave temeljnim pitanjima razvitka.⁴⁴⁸ Prema nekim drugim izvorima, broj prijavljenih za povratak u Hrvatsku je znatno veći. Relativno skromni rezultati prijavljivanja izbjeglica i njihovog povratka, posljedica su nekoliko skupina problema: a) oštećena imovina, b) useljena imovina, c) osobe za koje postoje podaci u kriminalističkim dosjeima; d) složena birokratska procedura povratka; te e) sve lošija gospodarska i socijalna situacija na područjima mogućeg povratka.⁴⁴⁹ Većina podnositelja zahtjeva za povratak vraćaju se u ruralna područja ili sela izvan glavnih gradskih središta. Neka od tih područja su

⁴⁴⁸ Dragovoljna repatrijacija i održiva reintegracija hrvatskih izbjeglica, <http://www.vlada.hr/dokumenti.html>

⁴⁴⁹ U Srbiji i Crnoj Gori i BiH prema procjenama iz 2000. godine bilo je oko 230.000 izbjeglih hrvatskih Srba, oko 200.000 u Srbiji i Crnoj Gori i oko 30.000 u BiH, prvenstveno u Republici Srpskoj. Od ovog ukupnog broja do kraja 2000. godine, 21.569 osoba privremeno smještenih u Srbiji i Crnoj Gori i BiH prijavilo se za povratak u Hrvatsku putem procedure Ureda za izbjegle i prognane Vlade Republike Hrvatske i UNHCR-a. Ciljana populacija povratnika korisnika Plana povratka izbjeglica Vlade Republike Hrvatske iz 2000. godine je 16.500 osoba (8.500 obitelji), kako je navedeno u planu, gotovo 52% su žene, i samo malo iznad 3% su mlađe od sedam godina; 9% su školske dobi; dok je 35% u dobnoj skupini između 19 i 50 godina; ostatak (52%) je iznad 50 godina starosti, a iz te skupine 69% su osobe starije od 60 godina, što je 36% od ukupnog broja slučajeva.

izolirana, i u njima su poljoprivreda i srodne djelatnosti glavni izvor sredstava za život. Uvjeti stanovanja su teški jer je većina kuća u tim područjima uništena tijekom ratnih sukoba. U urbanim područjima glavni je problem privremena naseljenost znatnog dijela imovine od strane izbjeglih Hrvata iz BiH. U većini područja povratka infrastruktura je oštećena ili potpuno uništena. Ohrabrujuće je što se sigurnosna situacija u gotovo svim područjima povratka znatno popravila, te su sigurnosni incidenti na etničkoj osnovi vrlo rijetki. Politička klima kako na državnoj tako i na lokalnoj razini općenito se promijenila na bolje u smislu tolerancije, ili čak prihvatanja cijelog povratničkog pitanja. To potvrđuje sve veći broj povratnika u ova područja, kako organiziranih tako i spontanih.

Nedvojbeno je da je rat na prostoru bivše SFRJ, zbog toga što je bio obilježen iznimno krvavim nasiljem, izmjenio etnički zemljovid, ako ne i dobrim djelom uništio etničku različitost, na čitavom tom prostoru, pa tako i u Hrvatskoj. To je pokazao i popis stanovništva koji je u Hrvatskoj proveden u travanju 2001. godine i na kojem se pokazalo da pripadnici nacionalnih manjina čine nešto više od 7% u ukupnom stanovništvu. Pokazalo se kao i u drugim državama bivše SFRJ, da je malo ostalo od prijašnje etničke različitosti. Dosljedno provođenje programa povratka izbjeglica i prognanih može umanjiti negativne posljedice nacionalističkih politika i mnoga područja ponovo učiniti multietničkim.

Zbog problema koji postoje u ostvarivanju prava nacionalnih manjina, u mnogim državama djeluju međunarodna tijela koja to nadziru. Međutim, moglo bi se reći da ni njihovo djelovanje nije uvijek najdosljednije i najprincipijelnije. Kada govorimo o Hrvatskoj, svi pritisci međunarodne zajednice koji su vršeni na Hrvatsku zbog problema nacionalnih manjina, nisu uvijek bili realni i opravdani, odnosno, bili su preveliki u odnosu na probleme koji su postojali. Kao što nacionalne manjine nekada postaju instrumentom njihovih matičnih zemalja prema zemlji u kojoj one žive, isto tako i međunarodna zajednica i njene institucije sklone su instrumentalizirati manjinska pitanja zbog određenih pritiska na naku državu ne zbog samih manjinskih problema, već zbog nekih drugih općih političkih prilika i politike koju vodi ta zemlja. Situacija je sada, kada su u pitanju nacionalne manjine, u Hrvatskoj mnogo bolja nego li je bila prije. Promjena opće političke klime je takva da međunarodna zajednica popušta u svojim pritiscima i zahtjevima (npr. skidanje monitoringa Vijeća Evrope) te je sklona vjerovati da će u kontekstu općih pozitivnih političkih promjena u Hrvatskoj početi i proces konkretnog rješavanja pojedinih, još uvijek otvorenih manjinskih problema. U budućnosti, međunarodna zajednica će trebati manje kontrolirati ostvarivanje prava nacionalnih manjina, a više pomagati ostvarivanje manjinskih programa koji su u funkciji očuvanja njihovog identiteta, ali i pune integracije u hrvatsko društvo. U tom cilju, bit će važno poticanje i programa koji su usmjereni na uspostavu boljih međudržavnih i međususedskih odnosa na jugoistoku Europe.

Literatura

Dragovoljna repatrijacija i održiva reintegracija hrvatskih izbjeglica, <http://www.vlada.hr/dokumenti.html>

Izvešće američkog Državnog tajništva o poštivanju ljudskih prava u Hrvatskoj za 2002. godinu, <http://www.usembassy.hr/issues/relrephr.htm>

Izvešće pučkog pravobranitelja o radu u 2002. godini, Pučki pravobranitelj, Zagreb, 2003.

Institucija pučkog pravobranitelja u Hrvatskoj: stručna analiza, OESS, Zagreb, 2003.

Odgovori Vlade Republike Hrvatske na Upitnik Europske komisije, <http://www.vlada.hr/dokumenti.html>

Omejec Jasna, Uloga lokalne samouprave u multikulturalnim pitanjima i međuetničkim odnosima u Republici Hrvatskoj, Hrvatski pravni centar, Zagreb, 2001.

Promjene Ustava Republike Hrvatske, "Narodne novine", broj 113/2000.

Pupovac M., Raspad Jugoslavije i Srbi u Hrvatskoj, Letopis SKD "Prosvjet", Zagreb, 1997., str. 256-264.

Sustav tijela za zaštitu i promicanje ljudskih prava u Republici Hrvatskoj – dokumenti, Vlada Republike Hrvatske, Zagreb, 1998.

Tatalović Siniša, Politika zaštite nacionalnih manjina u Hrvatskoj, Nacionalne manjine II – zaštita manjinskih prava u Hrvatskoj, STINA, Split, 2003., str. 20-21.

Ustavni zakon o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj, "Narodne novine", br. 65/1991., 27/1992., 34/1992. – pročišćeni tekst, 51/2000., 105/2000. – pročišćeni tekst.

Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina, Narodne novine, broj 155/2002.

Vukas B., The legal Status of Minorities in Croatia, Minorities in Europe - Croatia, Estonia and Slovakia, S. Trifunovska (ed.), T.M.C. Asser, The Hague, 1999., str. 3-63.

Zbirka zakona (priredio Mato Arlović), Narodne novine, Zagreb, 2003.

Zakon o odgovornosti za štetu uslijed terorističkih akata i javnih demonstracija, "Narodne Novine" br.117/2003.

UDK 323.15(497.4)

Miran Komac
Institut za etničke studije
Ljubljana

**“NOVE” (ETNIČKE) MANJINE
(ALBANCI, BOŠNJACI, HRVATI, SRBI...) U SLOVENIJI
(Raskorak između formalnog državljanstva i integracije)**

Rezime

Nastankom nove samostalne države Slovenije dobili smo novu kategoriju etničkih manjina. Ta kategorija je po nacionalnom poreklu skoro u celini vezana za narode i nacionalnosti bivše zajedničke države. Da bi dobili mogućnost participacije u raspodeli beneficija, koje “nudi” Ustav Republike Slovenije, trebali su da postanu državljani RS; podneto je 174.228 zahteva, što je predstavljalo 8,7% ukupnog stanovništva Republike Slovenije. Primljeno je 17.990 osoba, koji imaju u velikoj većini dvojno državljanstvo.

Nastankom nove države radikalno se promenio položaj imigrantskih populacija. Pripadnici konstitutivnih naroda Jugoslavije koji su se (najčešće) radi zaposlenja našli u drugom delu još uvek zajedničke domovine praktično preko noći su postali statistički utvrđena manjina sa svim atributima ekonomskih imigrantskih grupa.

Merenom kroz podatke različitih istraživanja i slovenačkog javnog mnjenja, čini se da još uvek preovladavaju procesi nerazvijene adaptacije; pre svega zbog preovladavajućeg mišljenja o prihvatljivosti jednostrane integracione politike, koja se zasniva na interesima imigrantskog društva; na procesima nerazvijene adaptacije i nerazvijenog kulturnog pluralizma. Percepcija slovenačke nacije kao višetetničke tvorevine nije se “odomaćila” unutar zajednice etničkih Slovenaca.

Podaci različitih istraživanja govore da je slovenačka javnost u periodu stvaranja nove države bila relativno restriktivna prema priznanju posebnih prava imigracionim grupama. Naklonjeni su očuvanju i razvijanju kulture i osnivanju kulturnih institucija i upotrebi jezika. Podržavaju održavanje kontakata sa “matičnim” narodom. Međutim, izrazito su nenaklonjeni organizovanju političkih stranaka i, što se čini posebno čudno, suprotstavljaju se javnoj upotrebi nacionalnih simbola, osnivanju medija javnog obaveštavanja i školstvu na maternjem jeziku. Koliko mi je slovenačko javno mnjenje poznato, to se u poslednjoj deceniji nije bitno promenilo. I ništa ne ukazuje na to da će se promeniti u budućnosti. Osnovno ubedjenje slovenačke većinske populacije je da je Slovenija država slovenačkog naroda i “ostalih”.

Ključne reči: etničke manjine, imigranti, integracija

**“NEW” (ETHNIC) MINORITIES
(ALBANIANS, BOSNIAKS, SERBS, CROATS...) IN SLOVENIA
(The Gap Between Legal and Societal Citizenship)**

Summary

With the formation of the independent Slovenian state a new category of ethnic minorities emerged. This category consist mainly of members of nations and nationalities from the former common state. However, before they could partake of the benefits of the new Slovenian constitution, they had to become citizens of the Republic of Slovenia in accordance with the provisions of the appropriate Slovenian legislation; 174.228 applications were put in representing 8.7% of the entire population of the Republic of Slovenia. 170.990 applications were granted, thus creating a new category of citizens who are mostly holders of dual citizenship.

With the founding of the independent Slovenian state, the status of the immigrant groups changed radically. Former members of the constitutive nations of Yugoslavia who had (in most cases) migrated to other regions of the common homeland in search of employment, became practically overnight a statistically established minority with all the sociological and anthropological attributes of economic immigrant communities.

The starting point for an analysis of the relationship between the Slovenian state and the newly-formed ethnic minorities can be found in the Article 61 of the Slovenian Constitution. The central idea of that relationship was to be the building of integration processes and the State's care for the preservation and development of ethnic identity elements for the members of non-Slovene ethnic groups.

Data obtained from different studies show that we are probably at the beginning of building this relationship which sociologists call the process of adaptation, and of a well-developed cultural pluralism.

Cultural pluralism would mean universal respect of inherent ethnic characteristics while at the same time it also implies consideration of cultural differences. That is probably the only way for relatively small communities (States) consisting of differing ethnic groups, to achieve appropriate internal cohesion and integration.

Key Words: Ethnic Minorities, Immigrants, Integration

Uvod

Iz mnoštva dokumenata koji su nastali u procesu sticanja nezavisnosti Slovenije proizilazi da je osnovna uloga novonastale države očuvanje, promocija i razvoj slovenačkog naroda u svoj njegovoj državnoj kompleksnosti (“matični” narod, slovenačke manjine u susednim državama, ekonomski emigranti, iseljenici). Ostali delovi slovenačke nacije⁴⁵⁰ se u tim dokumentima samo uzgred pominju. Najviše

Napomene

⁴⁵⁰ Pod pojmom slovenačka nacija podrazumevam zbir stalno prijavljenih stanovnika Republike Slovenije. Pod pojmom slovenačka nacija podrazumevam politički i etnički konstrukt.

zapisanog je o italijanskoj i mađarskoj manjini. Obaveze regulisanja položaja pripadnika drugih naroda bivše zajedničke jugoslovenske države su rudimentalne. Poneku odredbu je moguće naći samo u Izjavi o dobrim namerama u kojoj je, u tački 1. stavu 2. zapisano:

*“I u samostalnoj Republici Sloveniji slovenačka država obezbeđuje i jemči italijanskoj i mađarskoj nacionalnoj manjini sva prava predviđena Ustavom, zakonima i međunarodnim aktima koje je zaključila ili ih priznaje SFRJ. I pripadnicima drugih naroda i narodnosti obezbeđuje i jemči pravo na svestran razvoj kulture i jezika, a svima sa stalnim prebivalištem u Sloveniji i pravo na državljanstvo Slovenije, ukoliko to žele.”*⁴⁵¹

U Ustavnom zakonu za sprovođenje Osnovne ustavne povelje o samostalnosti i nezavisnosti Republike Slovenije je zapisano:

*“Državljanima drugih republika koji su na dan plebiscita o nezavisnosti i samostalnosti Republike Slovenije, 23. decembra 1990. imali prijavljeno stalno prebivalište u Republici i tu žaista i živeli, su do sticanja državljanstva Republike Slovenije na osnovu člana 40. Zakona o državljanstvu Republike Slovenije, odnosno do isteka rokova iz člana 81. Zakona o strancima, izjednačeni sa državljanima Republike Slovenije u pravima i obavezama, izuzev u slučajevima iz člana 16. ovog Zakona.”*⁴⁵²

Ustav Republike Slovenije ne sadrži posebne odredbe o zaštiti tih zajednica, ukoliko zanemarimo odredbu člana 61. Ustava Republike Slovenije koja glasi:

“Svako ima pravo da slobodno izražava pripadnost svom narodu ili narodnoj zajednici, da neguje i izražava svoju kulturu i koristi svoj jezik i pismo.”

Broj odredbi je skroman, posebno ako ga upoređujemo sa pravima koja slovenački Ustav “priznaje” italijanskoj i mađarskoj nacionalnoj manjini i Romima.⁴⁵³ Da li je na osnovu toga moguće tvrditi da Republika Slovenija vrši diskriminaciju “manjinske” narodne zajednice Albanaca, Bošnjaka i dr. koji i su i po broju nekoliko puta veće od “klasičnih” zajednica nacionalnih manjina? Da li je tim zajednicama i njihovim pripadnicima bilo oduzeto neko posebno pravo koje su imali u prethodnom državnom uređenju?⁴⁵⁴

Pre nego što bi stekli mogućnost da koriste “beneficije” novog slovenačkog Ustava, morali su (većina) da postanu **državljan** Republike Slovenije u skladu sa odredbama relevantnih slovenačkih propisa.⁴⁵⁵ Kada govorimo o “beneficijama”

⁴⁵¹ Izjava o dobrim namerama (Izjava o dobrim namerama, op.p., Službeni list R. Slovenije, br. 44/1990, str.2034).

⁴⁵² Ustavni zakon za izvedbo temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije (Ustavni zakon za sprovođenje Osnovne ustavne povelje o samostalnosti i nezavisnosti Republike Slovenije, op.p., Službeni list RS, br. 1/91).

⁴⁵³ Vidi detaljnije: Miran Komac - Varstvo “novih” narodnih skupnosti v Sloveniji (Zaštita “novih” narodnih zajednica u Sloveniji, op.p.), Institut za narodnostna vprašanja (Institut za nacionalna pitanja, op.p.) Ljubljana, 1999.

⁴⁵⁴ Vidi detaljnije o tim problemima: Miran Komac (2003) - Varstvo “novih” narodnih skupnosti v Sloveniji (Zaštita “novih” narodnih zajednica u Sloveniji, op.p.), Ljubljana, Razprave in gradivo (Rasprave i gradivo, op.p.), Institut za narodnostna vprašanja (Institut za nacionalna pitanja, op.p.), str. 6-33.

⁴⁵⁵ O problematici državljanstva vidi:

mislimo pre svega na ugodnosti koje proizilaze iz prava na rad, prava na sticanje nepokretnosti i aktivnog i pasivnog biračkog prava. Ustav Republike Slovenije (čl. 61. Ustava) daje pravo na očuvanje nacionalnog identiteta svim građanima Republike Slovenije i ne samo njenim državljanima.

Zakon o državljanstvu Republike Slovenije je u članu 40.⁴⁵⁶ preuzeo obavezu slovenačke države zapisanu u Izjavi o dobrim namerama i u Ustavnom zakonu za sprovođenje Osnovne ustavne povelje o samostalnosti i nezavisnosti Republike Slovenije⁴⁵⁷, u onom delu koji govori o tome da država Slovenija svim pripadnicima drugih naroda i narodnosti, sa stalnim prebivalištem u Sloveniji, daje mogućnost sticanje slovenačkog državljanstva, ako to žele. Zakon je za mladoletna lica odredio da mogu steći državljanstvo na zahtev roditelja, ukoliko je bar jedan od roditelja stekao slovenačko državljanstvo. U prekluzivnom roku od šest meseci, koji je istekao je 25.12.1991., bilo je **predato 174.169** zahteva, što predstavlja 8,7 % celokupnog stanovništva Republike Slovenije utvrđenog prema popisu obavljenom u martu 1991. godine. Bez obzira da li je stvaraoce Zakona vodila demokratska zanesenost, tako karakteristična za početne faze velikih društvenih promena, ili samo uverenje da će broj podnetih zahteva biti "zanemarljivo mali" (neke ocene su navodile broj od 30.000 do 40.000), ostaje činjenica da je bila ponuda naturalizacije državljana drugih jugoslovenskih republika, pod izuzetno dobrim uslovima, poštena. Verovatno je na usvajanje liberalnog Zakona o državljanstvu uticalo i uverenje (težnja) da se pitanje državljanstva reguliše u okviru problematike sukcesije.

Mesojedec Prvinšek Alenka (1997) - Predpisi o državljanstvu in tujcih (Propisi o državljanstvu i strancima, op.p.), Ljubljana, ČI Službeni list

Šipec Lilijana (1993) - Državljanstvo i pridobitev državljanstva po izredni naturalizaciji (Državljanstvo i sticanje državljanstva izuzetnom naturalizacijom, op.p.), Pravni fakultet

Gazivoda Tanja (1994) - Državljanstvo u Sloveniji, FDV

Kavšek Izток (1998) - Pridobitev državljanstva Republike Slovenije po 40. članu Zakona o državljanstvu Republike Slovenije (Sticanje državljanstva Republike Slovenije po članu 40. Zakona o državljanstvu Republike Slovenije, op.p.), FDV

⁴⁵⁶ Zakon o državljanstvu Republike Slovenije (Službeni list, broj 1/91) u članu 40. navodi: "Državljanin druge republike koji je imao na dan plebiscita o nezavisnosti i samostalnosti Republike Slovenije, 23. decembra 1990. prijavljeno stalno prebivalište u Republici Sloveniji i tu je zaista i živeo, stiče državljanstvo Republike Slovenije ukoliko u roku od 6 meseci od stupanja na snagu ovog Zakona podnese zahtev organu opštine nadležnom za unutrašnje poslove, na čijoj teritoriji ima stalno prebivalište. Dete do navršene. godine života stiče državljanstvo pod uslovima iz člana 14. ovog zakona."

(član 14. Zakona o državljanstvu, Službeni list RS, br. 1/91): "ako otac ili majka steknu državljanstvo Republike Slovenije naturalizacijom, na njihov zahtev ga stiče i njihovo dete koje nije napunilo 18. godina. Ako jedan od roditelja stekne državljanstvo Republike Slovenije naturalizacijom, stiče ga i njegovo dete koje nije navršilo 18. godina ako zahtev uloži taj roditelj i ako dete živi sa njim u Sloveniji.

Ako jedan od roditelja stekne državljanstvo Republike Slovenije naturalizacijom, stiče ga i njegovo dete koje nije navršilo 18. godina ako zahtev ulože oba roditelja, bez obzira na to gde dete živi.

Ako je dete starije od 14. godina za sticanje državljanstva po prethodnim stavovima potrebna je njegova saglasnost.

U slučaju usvojenja, kada između usvojitelja i usvojenika ne nastane isti odnos kao između roditelja i dece, na molbu usvojitelja, državljana Republike Slovenije, može da stekne državljanstvo Republike Slovenije njihov usvojenik, koji još nije navršio 18. godina, ako sa usvojiteljima stalno živi u Sloveniji".)

⁴⁵⁷ Službeni list RS, br. 1/91-I.

Niko se (do sada) nije detaljnije bavio ispitivanjem razloga za tako veliki broj zahteva za sticanje slovenačkog državljanstva. Povremena razmišljanja o tome kreću se između dva međusobno suprotna stava: na jednoj strani od stvarne želje i težnje ljudi da se u Sloveniji permanentno nasele i prilagode i na drugoj strani do uverenja da su podnosili zahtev za slovenačko državljanstvo zbog utilitarističkih razloga. Osnovni razlog je, navodno, bio Zakon o stambenim odnosima⁴⁵⁸ koji je omogućavao privatizaciju društvenih stanova pod dobrim uslovima. Utilitaristima bi, međutim, mogli da proglasimo one koji su kupili stan i odselili se. Tu činjenicu ne možemo da osporavamo, a u malom broju primera možemo i empirijski da je potvrdimo. Ali bi bilo teško na osnovu toga, uzimajući u obzir zvanične migracione tokove, zaključiti da su ti razlozi preovladavali. Pre bi moglo da se kaže da su pripadnici drugih naroda koji su živeli u Sloveniji u velikoj većini regulisali stambeni problem kao i stanovnici Slovenije, sa tom razlikom da su morali pre toga da prođu kroz dodatnu fazu sticanja državljanstva.

Sticanje nezavisnosti Slovenije bilo je praćeno vojnim napadima. Zato je decembra 1991. godine bila usvojena dopuna Zakona o državljanstvu⁴⁵⁹, kojom su bile u članu 40. stavu 2. i 3. predviđeni izuzeci – državljani drugih republika, uprkos ispunjavanju navedenih uslova, nisu mogli da steknu državljanstvo Republike Slovenije ukoliko su nakon 26. juna 1991 bili osuđeni zbog određenih krivičnih dela ili ukoliko su nastupili uslovi iz člana 10. stav 1. tačka 8. Zakona o državljanstvu. Ta tačka govori o tome da određena osoba može biti primljena u državljanstvo Republike Slovenije ukoliko “njen prijem u državljanstvo Republike Slovenije ne predstavlja opasnost za javni red, sigurnost i odbranu države”. To je značilo da su iz kruga imaoća prava na slovenačko državljanstvo bili isključeni svi oni pojedinci, državljani SFRJ, sa stalnim prebivalištem u Sloveniji, koji su učestvovali u vojnim aktivnostima u Sloveniji u redovima JNA. Organi uprave su na osnovu te novele zakona odbili zahteve za prijem u državljanstvo Republike Slovenije koje su podneli počinioci teških krivičnih dela (ubistva, krađe, silovanja ili povratnici. Organi uprave su na osnovu odredbi tog Zakona odbili 449 zahteva. Ukupan broj negativnih rešenja donetih na osnovu člana 40. i odredbi Zakona o dopunama Zakona o državljanstvu je bio 2.430. Upravni spor je protiv donetih rešenja pokrenulo 621 lice. Vrhovni sud je u 152 slučaja ukinuo negativno rešenje, a u 442 slučaja potvrdio rešenje ministarstva unutrašnjih poslova.

Za državljane drugih republika do konačnosti rešenja o prijemu u državljanstvo Republike Slovenije nisu važile odredbe Zakona o strancima⁴⁶⁰ (član 81.

⁴⁵⁸ Stanovanjski zakon (Zakon o stambenim odnosima, op.p. 3. oktobar 1991), Službeni list RS, br. 18/91.

⁴⁵⁹ Zakon o dopuniviti zakona o državljanstvu Republike Slovenije (Zakon o dopuni Zakona o državljanstvu Republike Slovenije, op.p., Službeni list RS, br. 30/91).

⁴⁶⁰ Zakon o tujcima (Zakon o strancima, op.p., Službeni list Republike Slovenije, br. /1991), član 81.:”Do donošenja konačnog rešenja u upravnom postupku za prijem u državljanstvo Republike Slovenije odredbe ovog Zakona ne važe za državljane SFRJ, koji su državljani drugih republika i koji u roku od 6 meseci od stupanja na snagu Zakona o državljanstvu Republike Slovenije podnesu zahtev za prijem u državljanstvo Republike Slovenie po članu 40. navedenog Zakona.

stav 1.), što je značilo da su imali praktično isti pravni položaj kao pre sticanja nezavisnosti. Zato sticanje nezavisnosti Slovenije u slučaju državljanstva drugih republika "koji su stekli državljanstvo Republike Slovenije zapravo nije unelo bitne promene u njihov pravni položaj"⁴⁶¹. Ustavni zakon je tim licima garantovao i sva stečena imovinska prava.

Iz podataka Ministarstva unutrašnjih poslova proizilazi da je na osnovu člana 40. Zakona o državljanstvu Republike Slovenije u državljanstvo Republike Slovenije bilo primljeno 171.120 osoba (98,2 % svih zahteva). Tako smo u Sloveniji dobili novu "kategoriju" državljanstva koja je, gledano sa stanovišta porekla, skoro u celini povezana sa narodima i narodnostima bivše zajedničke države tako da su, skoro svi, **dvojni državljani**. 40. član Zakona o državljanstvu nije predviđao odricanje od prethodnog državljanstva kao uslov za prijem u slovenačko državljanstvo. Potrebno je, pored ostalog, reći da Slovenija ni do danas nije uspela da reguliše problem državljanstva ni sa jednom od novo nastalih država na području bivše Jugoslavije. To područje svakako još uvek nije (definitivno) regulisano i zato što odredbe o državljanstvu drugih novonastalih država na području bivše Jugoslavije bitno ograničavaju ili čak zabranjuju dvojno državljanstvo.

Tabela 1

Pregled prijema u državljanstvo Republike Slovenije prema pojedinim državama na osnovu člana 40. Zakona o državljanstvu⁴⁶²

Država	Broj	%
BiH	78.917	46.2
Hrvatska	58.526	34.2
Makedonija	5.149	3.0
Srbija & Crna Gora	28.528	16.6
Ukupno	171.120	100

Pored izuzetne naturalizacije je slovenačko državljanstvo, pod vrlo povoljnim uslovima, u skladu sa članom 40. Zakona o državljanstvu bilo moguće steći i u procesu **redovne naturalizacije**. Te odredbe se ne odnose samo na pripadnike naroda i narodnosti nekada zajedničke države već i na svakog ko želi da stekne slovenačko državljanstvo. Ovaj referat se bavi samo pripadnicima naroda i narodnosti bivše zajedničke države. Shodno odredbi **člana 10. Zakona o državljanstvu** državljanstvo Republike Slovenije može da stekne osoba koja podnese zahtev za

Za državljane SFRJ, koji su državljani drugih republika, koji ne podnesu zahtev za prijem u državljanstvo Republike Slovenije u roku iz prethodnog stava, a doneto je negativno rešenje, počinju da važe odredbe ovog Zakona dva meseca po isteku roka u kome bi mogli da podnesu zahtev za prijem u državljanstvo Republike Slovenije, odnosno od dana kada je rešenje postalo konačno."

⁴⁶¹ Ustavni sud: 692. Odluka kojom se utvrđuje da je Zakon o strancima u suprotnosti sa Ustavom. Službeni list RS, br. 14/1999 (12.3.1999), str.1324.

⁴⁶² Podaci Ministarstva unutrašnjih poslova.

sticanje državljanstva Republike Slovenije i koja ispunjava određene uslove (u tome je razlika u odnosu na član 40. Zakona o državljanstvu, po kome je bilo dovoljno samo podneti zahtev za prijem u državljanstvo). Ti uslovi su sledeći:

1. da je lice navršilo 18 godina;
2. da ima otpust iz dosadašnjeg državljanstva ili da podnese dokaz da će ga dobiti ako bude primljeno u državljanstvo Republike Slovenije;
3. da zaista živi u Sloveniji 10 godina, od toga neprekidno 5 godina pre podnošenja zahteva;
4. da ima obezbeđen stan i da ima obezbeđen trajan izvor izdržavanja najmanje u visini koja omogućava materijalnu i socijalnu sigurnost;
5. da zna slovenački jezik u toj meri da može da se sporazumeva sa okolinom. Zakonom o spremembah in dopolnitvah Zakona o državljanstvu Republike Slovenije (Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o državljanstvu Republike Slovenije, op.p., Službeni list RS, št. 13/94) je zakonodavac taj uslov pooštrio, tako da stranac mora da dokaže da aktivno zna slovenački jezik, u pismenom i usmenom obliku;
6. da u državi čiji je državljanin niti u Sloveniji nije bio kažnjavan kaznom zatvora, u trajanju dužem od godinu dana, za krivično delo za koje se počinioc goni po službenoj dužnosti, ukoliko je to delo pripisano kao krivično delo po propisima njegove države i po propisima Republike Slovenije;
7. da mu nije bila izrečena mera zabrane boravka u Republici Sloveniji;
8. da njegov prijem u državljanstvo Republike Slovenije ne predstavlja opasnost za javni red, sigurnost i odbranu države;
9. da ima izmirene poreske obaveze (Službeni list RS, br. 13/94)...⁴⁶³

U periodu od 25.6.1991. do 31.12.2003. Ministarstvu unutrašnjih poslova je bilo predato 22.372 zahteva za prijem u državljanstvo Republike Slovenije u skladu sa postupkom redovne naturalizacije. Do 31.12.2003. u državljanstvo je bilo primljeno 18.552 lica, državljana bivših republika nekadašnje SFRJ.

Tabela 2⁴⁶⁴:

Pregled prijema u državljanstvo Republike Slovenije prema pojedinim državama na osnovu člana 10,12/1,12/2, 12/3...,14. Zakona o državljanstvu

Država	Broj	%
BiH	10.426	56.0
BiH & Hrvaška	79	0.4
BiH & Vel. Britanija	1	0.0
BiH & SČG	5	0.0
Hrvatska	4.781	25.6
Makedonija	804	4.3
Srbija & Crna Gora	2.541	13.6
SCG & Hrvaška	2	0.0
Ukupno	18.639	99.9

⁴⁶³ Zakon o državljanstvu RS, Službeni list RS, br. 1/91, član 10. stav 1.

⁴⁶⁴ Podaci Ministarstva unutrašnjih poslova.

Stranci

Bitno se promenio pravni položaj onih državljana nekadašnjih jugoslovenskih republika koji su na teritoriji Slovenije imali prijavljeno stalno prebivalište u skladu sa važećim propisima i na području Slovenije su zaista i živeli, ali **nisu odlučili** da podnesu zahtev za sticanje državljanstva Republike Slovenije ili je **njihov zahtev za prijem u državljanstvo odbijen**. Stupanjem na snagu Zakona o strancima (25. jun 1991) ti stanovnici Republike Slovenije su, na osnovu člana 81. stava 2. Zakona o strancima⁴⁶⁵, postali 26. februara 1992. **stranci**. 1991. godine je, u raspravama o nacrtu Zakona o strancima, bio dat predlog da se posebnom odredbom reguliše privremeni pravni položaj te kategorije stanovništva Slovenije, ali je prevladalo uverenje da to pitanje nije potrebno regulisati Zakonom o strancima, već putem dogovora između novonastalih država. Nasilno prekrojavanje Jugoslavije je onemogućilo takve težnje, "zato je njihov položaj ostao neregulisan"⁴⁶⁶. Odnosno, uprkos tome da su te osobe imale prijavljeno stalno prebivalište na teritoriji Republike Slovenije i da su tu stvarno i živlele, našle su se "na početku": bile su izjednačene sa onim stranim državljanima koji će u Republiku Sloveniju tek doći!

Jedna od prvih posledica

"neregulisanog pravnog položaja državljana drugih republika iz člana 81. stava 2. bila je ta da su nadležni organi od dana kada je Zakon o strancima počeo da važi za te osobe, na osnovu odredbe člana 81. stava 2. preneli te osobe iz registra stalno prijavljenog stanovništva u registar stranaca. Prenos je bio izvršen po službenoj dužnosti, državljani drugih republika nisu bili upoznati sa prenosom, niti poučeni o njihovom novom položaju. Vlada objašnjava da su te osobe izgubile stalno prebivalište na osnovu Zakona o evidenciji nastanitve občanov in o registru prebivalstva (Zakona o evidenciji naseljenja građana i o registru stanovništva, op.p.) – ex lege. Nadležni organi su samo na zahtev samih tih lica izdali potvrde o brisanju iz evidencije".⁴⁶⁷

Iz registra stalno prijavljenog stanovništva je u registrar stranaca bilo prenešenih 62.816 osoba, državljana nekadašnjih republika bivše SFRJ, koji su u Republici Sloveniji imali prijavljeno stalno ili privremeno prebivalište, od čega ih je 30.941 imalo prijavljeno stalno prebivalište.

Ustavni sud je u citiranoj odluci utvrdio:

"da nadležni organi ne bi smeli da izvrše prenos iz postojećeg registra stalno prijavljenog stanovništva u evidenciju stranaca po službenoj dužnosti, bez ikakve odluke ili obaveštenja lica koja su tim prenosom obubvaćena. Zakon o evidenciji naseljenja građana i o registru stanovništva, na koji se poziva Vlada u svojim objašnjenjima, ne poznaje brisanje stalno prijavljenog stanovništva na osnovu samog zakona. Isto tako Vlada nema zakonsko ovlašćenje da zaključkom kao pojedinačnim aktom odredi način izvršavanja zakonskih odredbi. Na osnovu člana 120. Ustava organi uprave

⁴⁶⁵ Zakon o strancima (Službeni list RS, br. 1/91), član 81. stav 2.: "Za državljane SFRJ, koji su državljani drugih republika, koji ne podnesu zahtev za prijem u državljanstvo Republike Slovenije u roku iz prethodnog stava, ili je doneto negativno rešenje, počinju da važe odredbe ovog zakona dva meseca po isteku roka u kome bi mogli da podnesu zahtev za prijem u državljanstvo Republike Slovenije, odnosno od dana kada je rešenje postalo konačno."

⁴⁶⁶ Ustavni sud: 692. Odluka kojom se utvrđuje da Zakon o strancima nije u salgasnosti sa Ustavom. Službeni list RS, br. 14/1999 (12.3.1999), str.1324.

⁴⁶⁷ Ustavni sud: 692. Odluka kojom se utvrđuje...str.1234.

samostalno obavljaju svoje delo, u okviru i na osnovu Ustava i zakona. S obzirom da je Vlada utvrdila da se odredbe Zakona o strancima ne mogu primeniti i na državljane drugih republika, nije smela da zaključkom zadire u zakonodavnu nadležnost, već je bila dužna da zakonodavnom telu predloži regulisanje njihovog pravnog statusa.”⁴⁶⁸

Već smo rekli da su ti građani Republike Slovenije, s obzirom da njihov status nije bio posebno regulisan, praktično izjednačeni sa svim novodošlim stranim državljanima, počevši od sticanja odobrenja za privremeni boravak. Za sticanje tog odobrenja je stranac morao da ispunjava određene uslove, određene u članu 13. Zakona o strancima.⁴⁶⁹ Stranac koji je želeo da dobije odobrenje za stalni boravak morao je da boravi na teritoriji Republike Slovenije najmanje tri godine na osnovu odobrenja za privremeni boravak i da ispunjava uslove određene u članu 13. Zakona o strancima. Zbog izjednačavanja njegovog statusa sa novodošlim stranim državljanima ti su građani imali mnoštvo problema prilikom regulisanja dozvola za privremeni⁴⁷⁰ ili stalni⁴⁷¹ boravak. Vlada Republike Slovenije je 3.9.1992. usvojila zaključak da je moguće u period trogodišnjeg boravka, koji je bio jedan od uslova za izdavanje odobrenja za stalni boravak, uračunati i period stalnog boravka u Republici Sloveniji pre stupanja na snagu Zakona o državljanstvu. Ali je to samo delimično olakšalo probleme podnosioca zahteva za izdavanje odobrenja za privremeni ili stalni boravak. Nadležni organ uprave je mogao:

⁴⁶⁸ Ustavni sud: 692. Odluka kojom se utvrđuje...str.1234.

⁴⁶⁹ Zakon o strancima, Službeni list RS, br.1/91-I, član 13.:

“Stranac koji dođe na teritoriju Republike Slovenije sa važećim pasošem sme da boravi u njoj tri meseca, odnosno onoliko vremena koliko mu to dozvoljava izdata viza, ako međunarodnim ugovorom nije drugačije određeno, a stranac koji dođe na osnovu isprava iz člana 3. stava 2. i 3. najviše 30 dana.

Ukoliko stranac želi da boravi na teritoriji Republike Slovenije duže nego što je to određeno u prethodnom stavu, a došao je zbog školovanja, specijalizacije, zaposlenja, lečenja, obavljanja neke stručne delatnosti ili je zaključio brak sa državljaninom Republike Slovenije, ima na području države nepokretnu imovinu, ostvaruje pravo koje proizilazi iz rada u državi odnosno ima drugi opravdan razlog zbog koga bi bio potreban njegov duži boravak u državi, mora da podnese zahtev za izdavanje dozvole za privremeni boravak nadležnom organu pre isteka roka za koji mu je izdata dozvola za boravak na osnovu isprava iz prethodnog stava.

Nadležni organ strancu izda potvrdu o podnetom zahtevu, koja važi kao dozvola za privremni boravak za period do donošenja konačnog rešenja.”

⁴⁷⁰ Zakon o strancima (Službeni list RS, br. 1/91-I), član 15.:

“Odobrenje za privremeni boravak se izdaje za period do godinu dana, odnosno do isteka važnosti stranog pasoša, ukoliko je važnost pasoša kraća od godinu dana.”

Odobrenje za privremeni boravak može da se produžava.

Zahtev za produženje dozvole za privremeni boravak stranac mora da podnese pre isteka roka za koji mu je dozvola data.”

⁴⁷¹ Zakon o strancima (Službeni list RS, br. 1/91-I), član 16.:

“Odobrenje za stalni boravak može da se izda strancu koji najmanje tri godine neprekidno živi na teritoriji Republike Slovenije na osnovu odobrenja za privremeni boravak i ispunjava uslove iz člana 13. stava 2. ovog Zakona koji opravdavaju stalni boravak na teritoriji Republike Slovenije.

Strancu koji je slovenačkog porekla, odnosno čiji je boravak u Republici Sloveniji u interesu Republike Slovenije, može da se izda odobrenje za stalni boravak pre isteka roka iz prethodnog stava.

Stranac podnosi zahtev za privremeni boravak nadležnom organu.”

“da odbije zahtev za izdavanje odobrenja za privremeni ili stalni boravak ukoliko su postojali razlozi predviđeni u članu 19. stavu 3. Zakona o strancima.⁴⁷² Ukoliko stranka nije ispunjavala nijedan od predviđenih uslova ili nije uspjela da dokaže neki drugi opravdani razlog za duži boravak u Republici Sloveniji, nadležni organ uprave je mogao da odbije zahtev za privremeni i zahtev za stalni boravak. Na osnovu konačnog negativnog rešenja državljanin druge republike je mogao da izgubi pravo na boravak na teritoriji Republike Slovenije.”⁴⁷³

Ustavni sud je u odluci br. 692, 1992. godine, utvrdio da odredba člana 13. stava 2. i člana 16. stava 1. Zakona o strancima ne bi smela da bude primenjena za državljane drugih republika koji nisu stekli državljanstvo Republike Slovenije. To da Zakon o strancima u prelaznim

“odredbama nije regulisao pravni status državljanina drugih republika koji su stranci u Republici Sloveniji i koji su u Republici Sloveniji imali stalni boravak i na njoj teritoriji su stvarno i živeli (...) je predstavljalo kršenje načela pravne države iz člana 2. Ustava. Državljanin drugih republika su se po isteku rokova određenih u članu 81. stavu 2. našli u nesigurnom pravnom položaju. Iz teksta prelazne odredbe, koji upućuje na primenu odredbi Zakona o strancima, te osobe nisu mogle da utvrde kakav položaj bi imale kao stranci i koje odredbe Zakona se na njih odnose. Zato Ustavni sud zaključuje da je zbog neregulisanog pravnog položaja državljanina drugih republika koji su u Republici Sloveniji bili stranci, kršeno načelo zaštite poverenja u pravo koje predstavlja jedno od načela pravne države.”⁴⁷⁴

Odluku Ustavnog suda je parlament realizovao usvajanjem Zakona o urejanju statusa državljanina drugih država naslednic negdanje SFRJ v Republici Sloveniji (Zakon o regulisanju statusa državljanina drugih država naslednica nekadašnje SFRJ u Republici Sloveniji, op.p., Službeni list RS, br. 61/99 i 64/01). Svim državljanima država naslednica nekadašnje SFRJ, koji su imali na dan 23. decembar 1990. prijavljeno stalno prebivalište na teritoriji Republike Slovenije i od tog dana su u Sloveniji zaista i živeli, odnosno strancima koji su na dan 25. jun 1991. boravili u Republici Sloveniji i od tog dana su u Sloveniji živeli bez prestanka, su u skladu sa odredbama tog Zakona izdali odobrenje za stalni boravak, bez obzira na odredbe Zakona o strancima. Odobrenje u skladu sa odredbama člana 3. tog Zakona nije izdata licima koja su bila kažnjavana.

Na osnovu odredbi tog Zakona je, do isteka roka određenog u Zakonu, bilo predato 12.840 zahteva. Do 31.12.2000. je bilo izdato 7.532 odobrenja za stalni boravak. Odbijeno je bilo 80 zahteva.

Zakon, međutim, nije odredio da se svima koji su 6. februara 1992. bili izbrisani iz registra stalno prijavljenih stanovnika Republike Slovenije prizna pravo na

⁴⁷² Zakon o strancima (Službeni list RS, br. 1/91-I), član 19. stav 3.:

“Odobrenje za stalni ili privremeni boravak, odnosno za produženje stalnog boravka ne može da dobije stranac:

- kod koga ne postoje razlozi zbog kojih bi bilo potrebno njegovo bivanje u državi (član 13. stav 2., odnosno član 16.),

- koji nema sredstva za izdržavanje, odnosno nema na drugi način obezbeđeno izdržavanje u državi,

- koji je došao u državu u suprotnosti sa odredbama člana 13.,

- kod koga postoje razlozi iz člana 10. alineje 1., 2., 6. ili 7. ovog zakona.”

⁴⁷³ Ustavni sud: 692. Odluka kojom se utvrđuje...str.

⁴⁷⁴ Ustavni sud: 692. Odluka kojom se utvrđuje...str.

stalni boravak u Sloveniji od tog dana dalje, već samo od dana donošenja rešenja o stalnom boravku u skladu sa Zakonom o regulisanju statusa državljana drugih država naslednica nekadašnje SFRJ iz 1999. godine. Takva interpretacija Odluke Ustavnog suda iz 1999. godine se predstavnicima Društva izbrisanih činila spornom, zato su Ustavnom sudu dali nov predlog za ocenu ustavnosti navedenog Zakona o regulisanju statusa državljana bivše SFRJ. Ustavni sud je odlukom br. U-I-284/94 od 3.4.2003. (Službeni list RS, br. 36/2003) odlučio:

“1. *Zakon o regulisanju statusa državljana drugih država naslednica nekadašnje SFRJ (Službeni list RS, br. 61/99 i 64/01) nije u skladu sa Ustavom zato što državljanima drugih republika nekadašnje SFRJ koji su 6.2.1992. bili izbrisani iz registra stalno prijavljenih stanovnika, od navedenog dana ne priznaje stalni boravak.*

2. *Zakon o regulisanju statusa državljana drugih država naslednica nekadašnje SFRJ u Republici Sloveniji nije u skladu sa Ustavom zato što ne reguliše izdavanje odobrenja za stalni boravak državljana drugih republika nekadašnje SFRJ iz prethodne tačke izreka, kojima je bila izrečena mera prinudnog udaljenja stranca iz člana 28. Zakona o strancima (Službeni list RS, br. 1/91-I i 44/97).*

3. *Član 1. Zakona o regulisanju statusa državljana drugih država naslednica nekadašnje SFRJ u Republici Sloveniji nije u skladu sa Ustavom iz razloga navedenih u obrazloženju te odluke.*

4. *Član 2. stav 1. i 2. Zakona o regulisanju statusa državljana drugih država naslednica nekadašnje SFRJ u Republici Sloveniji se stavlja van snage u delovima u kojima određuje rok od tri meseca za predaju zahteva za izdavanje odobrenja za stalni boravak.*

5. *Odbija se predlog za pokretanje postupka za ocenu ustavnosti člana 2. stava 4., člana 3. i člana 7. stava 3. tačke 12. Zakona o regulisanju statusa državljana drugih država naslednica nekadašnje SFRJ u Republici Sloveniji.*

6. *Odbacuje se predlog Helsinškog monitora Slovenije - Udruženja za ljudska prava za pokretanje postupka za ocenu ustavnosti i zakonitosti Zakona o regulisanju statusa državljana drugih država naslednica nekadašnje SFRJ u Republici Sloveniji.*

7. *Zakonodavac je dužan da otkloni utvrđenu neusklađenost iz tačke 1., 2. i 3. izreka u roku od šest meseci od dana objavljivanja te odluke u Službenom listu Republike Slovenije.*

8. *Stalni boravak državljana drugih republika nekadašnje SFRJ u Republici Sloveniji od 26.2.1992. dalje, koji su od tog dana dalje bili izbrisani iz registra stalno prijavljenog stanovništva, utvrđuje se na osnovu odobrenja za stalni boravak, izdatog na osnovu Zakona o regulisanju statusa državljana drugih država naslednica nekadašnje SFRJ u Republici Sloveniji i na osnovu Zakona o strancima (Službeni list RS, br. 1/91-I i 44/97) ili na osnovu predloga Zakona o strancima (Službeni list RS, br. 61/99). Ministarstvo unutrašnjih poslova mora po službenoj dužnosti da donose dopunska rešenja o utvrđivanju njihovog stalnog boravka u Republici Sloveniji od 26.2.1992.”⁴⁷⁵*

S obzirom na mnoštvo suprotnih i istovetnih interesa vezanih za problem “izbrisanih” ne može se očekivati da se ta problematika razreši u nekom relativno kratkom vremenskom periodu.

Dozvolite da se pre nastavka izlaganja na kratko vratimo u rane devedesete. Pogledajmo kako se na problem podele državljanstva odazvalo slovenačko javno

⁴⁷⁵ Odluka kojom se utvrđuje, U-I-246/02-28, od 3.4.2003. Službeni list RS, br.

mnenje? Podaci pokazuju relativno veliku naklonjenost benevolentnom rešavanju problema državljanstva. Pri tome je moguće zapaziti određenu dozu opreza vidljivu u odgovorima anketiranih, da bi za sticanje državljanstva morao da bude postavljen i neki dodatan uslov i određeno vreme stalnog boravka, odnosno rada u Sloveniji. Dvojnomo državljanstvu pa su se, uglavnom, protivili. Sve navedene relacije su ispitivali u okviru istraživanja Slovenačko javno mnenje, 1990. godine, a rezultati su obuhvaćeni u okviru odgovora na pitanja koja u nastavku navodimo:

Tabela 4

Proglšenje novog ustava zahteva i novo uređenje pitanja državljanstva slovenačke države. Ko i pod kojim uslovima može da stekne državljanstvo Republike Slovenije?⁴⁷⁶

	Da	Ne	Ne znam
a) automatski svi Slovenci, Italijani i Mađari, koji trajno žive u Sloveniji i prema sadašnjim propisima imaju državljanstvo Slovenije	86,4	4,6	9,0
b) automatski svi pripadnici drugih jugoslovenskih naroda koji trajno žive u Sloveniji i prema sadašnjim propisima imaju državljanstvo Slovenije		64,9	21,6
13,5 c) svi slovenački iseljenici, ako to žele	80,6	8,0	11,4
d) svi pripadnici drugih jugoslovenskih naroda, koji trajno žive i rade u Sloveniji, ako to žele	65,0	19,2	14,9

Tabela 5

Da li bi za sticanje državljanstva radnika iz drugih republika ili stranaca morali da važe neki od sledećih uslova? (izaberi sve za koje smatraš da su potrebni)⁴⁷⁷

3 - da nisu bili kažnjavani strogim zatvorom	40,4
3 - da polože neku vrstu "ispita za državljanstvo"	20,4
3 - da razumeju slovenački	47,9
3 - da govore slovenački	56,9
3 - da su redovno zaposleni u Sloveniji određeno vreme	55,9
3 - da su trajno zaposleni u Sloveniji određeno vreme	59,3
4 - nijedan od navedenih	7,3
5 - ne znam	10,3

⁴⁷⁶ "Nove" narodne zajednice (...) str.

⁴⁷⁷ "Nove" narodne zajednice (...) str.

Tabela 6

Koliko bi godina stalnog boravka odnosno zaposlenja u Sloveniji bio uslov za sticanje državljanstva za radnike iz drugih republika?⁴⁷⁸

prosek:	8,0
---------	-----

Tabela 7

Da li bi mogao npr. Srbin koji trajno živi u Sloveniji i ima slovenačko državljanstvo da stekne i srpsko (dvojno) državljanstvo ili ne?⁴⁷⁹

1 – može da stekne		23,3
2 – ne sme da stekne	58,2	
3 - neopredeljen, ne zna		18,4

Bez obzira na razloge takvog, relativno tolerantnog i benevolentnog odnosa, činjenica jeda se taj odnos nakon nekoliko godina radikalno menja. Slovenci postaju uvereni da je zakonodavstvo omogućilo previše liberalan sistem podele državljanstva. Na to ukazuju i rezultati SJM za 1993. godinu. Pogledajmo odgovore na pitanje da li se anketirani slažu ili ne sa tvrdnjom da je podela državljanstva laka:

Tabela 8

	u potpunosti se slažem	uglavnom se slažem	neodlučan	u glavnom se ne slažem	uopšte se ne slažem	ne poznajem ne znam
Slovenačka država je previše lako davala državljanstvo doseljenicima	50,7	32,6	7,1	4,2	1,2	4,1

Reakcije na uverenje većine o lakom sticanju državljanstva i o štetnosti dvojnog državljanstva su mogle da se osele i u skupštinskim klupama. Državni zbor (Skupština, op.p.) Republike Slovenije je na svojoj 8. sednici (29.5.1993) dala Vladi zadatak da do 1.9.1993. pripremi poseban Zakon o ukidanju dvojnog državljanstva. Vlada je taj Zakon poslala u skupštinsku proceduru krajem avgusta 1993. godine.³²

⁴⁷⁸ "Nove" narodne zajednice (...) str.

⁴⁷⁹ "Nove" narodne zajednice (...) str.

³² Pogledaj skupštinski Bilten Republike Slovenije (Skupštine Republike Slovenije, op.p., 14. oktobar 1993. br. 33, str. 69 (EPA 338)).

Zakon bi, da je bio donet, obavezao osobe koje imaju pored državljanstva Republike Slovenije i državljanstvo druge države:

*“da se u roku od 6 meseci od stupanja Zakona na snagu odluče za jedno ili drugo državljanstvo, a pri tome za osobu koja se ne odluči za slovenačko državljanstvo važi fikcija da se ta osoba odlučila za strano državljanstvo. Posledica neodlučivanja za slovenačko državljanstvo je prestanak slovenačkog državljanstva po samom zakonu (ex lege) i to istekom roka od šest meseci. U slučaju da se ta osoba odluči za slovenačko državljanstvo mora u propisanom roku³³ da podnese dokaze o prestanku državljanstva strane države”.*³⁴

Predlog Zakona je bil 16.9.1994. povučen iz zakonodavnog postupka.

Sledeći predlog za donošenje Zakona o sprečavanju dvojnog državljanstva je dao Zmago Jelincič³⁵. Po tom Zakonu bi svi koji su stekli državljanstvo Republike Slovenije, a pri tome nije prestalo prethodno državljanstvo, morali u roku od 18 meseci da podnesu dokaz o prestanku prethodnog državljanstva. Predlog je sadržao i vrlo diskutabilnu odredbu po kojoj bi od obaveze odlučivanja za slovenačko ili drugo državljanstvo bile izuzete osobe slovenačke narodnosti koje su stekle državljanstvo naturalizacijom na osnovu člana 12. stava 1. Zakona o državljanstvu Republike Slovenije (slovenački iseljenici i njihovi potomci). Skupština je na sednici 7.10.1993. odbacio predlog za donošenje tog Zakona.

Iz poslaničkih redova Slovenske Ljudske stranke je u prvoj polovini 1994. godine došao predlog Zakona o reviziji državljanstva Republike Slovenije³⁶, koji bi, po mišljenju predlagača otklonio posledice

*“nepromišljene liberalne politike na osnovu koje su bili primljeni u naše državljanstvo dvojni državljani, koji su se u nekadašnjim jugoslovenskim republikama ili u našoj državi bavili kažnjivim poslovima kao stranci ili kao dvojni državljani RS”.*³⁷ *Da je taj Zakon bio donet državljani RS koji su stekli državljanstvo Republike Slovenije na osnovu člana 40. Zakona o državljanstvu RS, bi u roku od godinu dana od donošenja Zakona morali “da podnesu dokaz da u državi ili bivšim republikama SFRJ, u kojima su upisani u knjigu državljana ili matičnu knjigu rođenih, nisu bili kažnjeni kaznom zatvora za krivična dela za koja se goni po službenoj dužnosti prema propisima*

³³ U predlogu Zakona o odpravi dvojnega državljanstva (Zakona o ukidanju dvojnog državljanstva, op.p.) je u članu 1. stavu 1. zapisano: “Državljanin Republike Slovenije koji imaju i državljanstvo druge države, moraju u roku od šest meseci od stupanja na snagu ovog Zakona da daju izjavu o tome da li žele da zadrže državljanstvo Republike Slovenije.”

³⁴ Član 4. predloga Zakona o odpravi dvojnega državljanstva (Predloga Zakona o ukidanju dvojnog državljanstva, op.p.): “Državljanin Republike Slovenije koji u roku iz člana 1. ovog Zakona izjavi da želi da zadrži državljanstvo Republike Slovenije mora u roku od dve godine od davanja izjave da podnese dokaz o prestanku državljanstva druge države, u suprotnom mu državljanstvo Republike Slovenije prestaje istekom tog roka.”

³⁵ Predlog za izdaju Zakona o sprečavanju dvojnega državljanstva (Predlog za donošenje Zakona o sprečavanju dvojnog državljanstva, op.p.) skupštinski Bilten Republike Slovenije, XIX, br. 20 (13. jul 1993), str. 42.

³⁶ Predlog Zakona o reviziji državljanstva Republike Slovenije (Predlog Zakona o reviziji državljanstva Republike Slovenije, op.p.) skupštinski Bilten Republike Slovenije, XX, br. 22 (2. jun 1994), str. 2.

³⁷ Predlog Zakona o reviziji državljanstva Republike Slovenije (Predlog Zakona o reviziji državljanstva Republike Slovenije, op.p.) skupštinski Bilten Republike Slovenije, XIX, br. 20 (13. jul 1993), str. 2.

tih država.” (član 1. Predloga zakona). Ti državljani bi morali i da u roku od “šest meseci” od stupanja na snagu tog Zakona podnesu dokaz da u RS nisu bili osuđeni za krivična dela za koja se goni po službenoj dužnosti prema propisima RS.” (član 2. Predloga zakona).

U skupštinskom Biltenu (XX godina, br. 33, 14. septembar 1994) bio je objavljen nov predlog Slovenačke nacionalne stranke za donošenje Zakona o ukidanju dvojnog državljanstva. Predstavljani razlozi za donošenje Zakona su vrlo slični onim koji su bili zapisani u predlogu iz jula 1993. zato ih nije potrebno ponovo navoditi.

Poslanici Marjan Poljšak i Sašo Lap su septembra 1994. godine⁴⁸⁰ pripremili predlog Zakona o oduzimanju državljanstva Republike Slovenije stečenih na osnovu člana 40. Zakona o državljanstvu RS. U obrazloženju Zakona može se zapaziti mnogo “popularnih” ideja koje je često moguće čuti među “običnim” ljudima, zato se na njih treba osvrnuti. Predlagачi navode:

“San većine Slovenaca bila je slovenačka Slovenija, odnosno Republika Slovenija kao država slovenačkog naroda. Stvorena greška je dovela do pojave opravdanog nacionalizma i nastanka nacionalističkih stranaka. Nacionalizam koji se skoro neprimetno razvija može jednog dana da eksplodira u nasilnom obliku, a osećaj nacionalne prevare može da se pretvori u očaj i moralnu propast slovenačkog naroda. Zato je krajnje vreme da stvari rešimo u korist normalne političke ravnoteže u Sloveniji. Političke stranke koje svoju snagu zasnivaju na glasovima birača doseljenika moraju toga da se odreknu. Doseljenici su od slovenačkog državljanstva već imali materijalnu korist: stan, sertifikat, pomoć i sl. To je bilo dovoljno, u buduće neka svaki doseljenik svoju sreću kuje na osnovu državljanstva svoje balkanske republike koja je njegova domovina. (...) Svi koji su stekli državljanstvo na osnovu člana 40. Zakona o državljanstvu Republike Slovenije imaju i državljanstvo republika iz kojih dolaze. Imati u državi 15 %, ako ne i više, uglavnom neprilagođenih i neasimiliranih stranaca predstavlja politički problem koji, zbog razloga svoje stabilnosti, sebi ne bi dozvolila nijedna pametna država, a posebno ne tako mala kao što je Slovenija. Cilj zakona je normalizacija stanja državljanstva u RS, jer strancu treba dati naše državljanstvo samo ako su ispunjeni za to propisani uslovi, iz kojih jasno proizilazi da se prilagodio i da je lojalan. Na Balkanu će se uskoro završiti svi “lažni” ratovi i njihovim republikama će biti potrebni ljudi za obnovu. Oduzimanjem državljanstva Republike Slovenije ćemo te doseljenike podstaći da se u cilju pomoći svojim državama i narodima vrate u svoje domovine.”³⁹

Poslanici su 18. decembra 1995. povukli predlog uz objašnjenje da se očekuje da u proceduru bude poslat Zakon o ukidanju dvojnog državljanstva.

Poslanici Skupštine, Štefan Matuš i Marjan Poljšak su 1995. godine dali predlog za raspisivanje referenduma o oduzimanju državljanstva stečenog na osnovu člana 40. Zakona o državljanstvu RS. O tom predlogu je na predlog Skupštine odlučivao Ustavni sud RS i odlučio da predlog nije u skladu sa Ustavom RS zbog retroaktivnog dejstva na već stečena prava i posezanja u pravnu sigurnost pojedinca.

⁴⁸⁰ Predlog Zakona o odzemu državljanstev Republike Slovenije pridobljenih na osnovi 40. člena zakona o državljanstvu RS (Predlog Zakona o oduzimanju državljanstava Republike Slovenije stečenih na osnovu člana 40. Zakona o državljanstvu RS, XX, br. 34 str. 47.

³⁹ Na tom mestu, str.7.

Predsednik Slovenske nacionalne stranke Zmago Jelinčič je 18.1.1996. dao u zakonodavni postupak predlog Zakona o ukidanju dvojnog državljanstva, ali je predlog u tom postupku bio odbijen.

Šta o predlozima za ukidanje dvojnog državljanstva misle oni kojih bi se zakon (naravno, da je bio donet) prvenstveno ticao? Iz rezultata istraživanja "Percepcija slovenačke integracione politike."⁴⁰, preuzimamo sledeće podatke:

⁴⁰ Okvir ispitivanja putem metode uzorka u "Percepciji slovenski integracijske politike" (Percepciji slovenačke politike integracije): **Stanovnici Republike Slovenije koji su posle sticanja nezavisnosti Slovenije zatražili državljanstvo Republike Slovenije**

Uzorak.

Kotistili smo metodu **jednostavnog slučajnog uzorka** kod koje svaki podskup n različitih elemenata iz populacije N ima istu verovatnoću za izbor, a istovremeno ima svaki element u populaciji istu verovatnoću za izbor. Jednostavni slučajni uzorak uključuje bitne karakteristike kompleksnijih načina korišćenja metode uzorka i omogućava nam formiranje reprezentativnog uzorka s obzirom na ispitivanu populaciju doseljenika sa prostora nekadašnje Jugoslavije i njihovih potomaka.

Planirani uzorak je bio reda veličine **n = 4000**.

Izrada baze:

Osnovni zadatak okvira uzorka je identifikacija svih elemenata ciljne populacije. Sama identifikacija, međutim, nije dovoljna, dobar okvir uzorka mora elemente i da locira. Ne pomaže nam mnogo ako su na zastarelom spisku svi elementi ciljne populacije pravilno identifikovani, ali njihove adrese zbog neažurnosti ne mogu da posluže za ostvarivanje kontakta. I naš okvir uzorka je u velikoj meri bio neažuran. Veliki deo zahteva za državljanstvo je starijih 10 i više godina, zato je prilikom kreiranja uzorka bilo potrebno prečišćavanje baze podataka, odnosno upoređenje baze podataka sa Centralnim registrom Slovenije (CRP) zbog proveravanja ažurnosti podataka – adresa.

	n	%
planirani uzorak	4.000	100
neodgovarajući elementi	906	22,6
uzorak	3.094	77,4

neodgovarajući elementi	n	%
spis nije bio u arhivi	127	14
osoba je otišla iz Republike Slovenije u inostranstvo	100	11
negativno rešenje, zaključak o obustavljanju postupka	138	15,2
osoba je umrla	125	13,8
osoba ne ispunjava kriterijum starosti	416	45,9

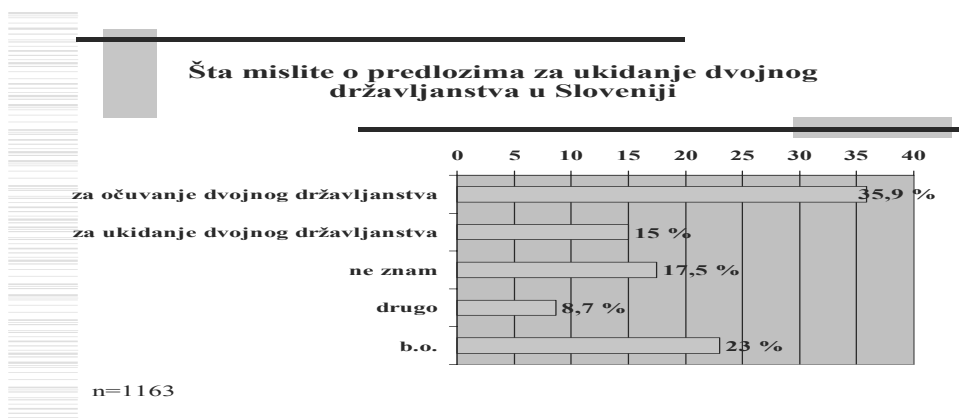
2. Upitnik

Oblikovali smo strukturalni upitnik koji uključuje devedeset četiri pitanja, razvrstana u devet tematskih sklopova: 1. *kvalitet života*, 2. *jezik i škola*, 3. *mediji*, 4. *religija*, 5. *socijalno-ekonomski položaj*, 6. *kultura*, 7. *kontakti*, 8. *politička participacija*, 9. *demografija*.

3. Anketiranje

Samoanketiranje – anketiranje po pošti.

Grafikon 1

Podaci, posebno kada ih dopunimo etničkom pripadnošću anketiranih, ukazuju na to da stanovnici Slovenije, koji se prema etničkoj pripadnosti ne opredeljuju kao Slovenci, žele da očuvaju određenu vezu sa sredinom njihovog porekla, odnosno porekla njihovih roditelja. Tu volju treba poštovati. Čak i zbog etničke higijene – na kraju krajeva upravo oštri protivnici dvojnog državljanstva za “južnu braću” su najveći zagovornici “posebnih” ugodnosti koje bi trebalo da ima naša “slovenačka braća” (manjine i iseljenici) koji žive u susednim državama i po svetu. Ništa manje nisu važni ni odgovori na pitanje koje državljanstvo bi izabrali ako bi morali da birate između određenih državljanstava? Odgovor je bio više nego

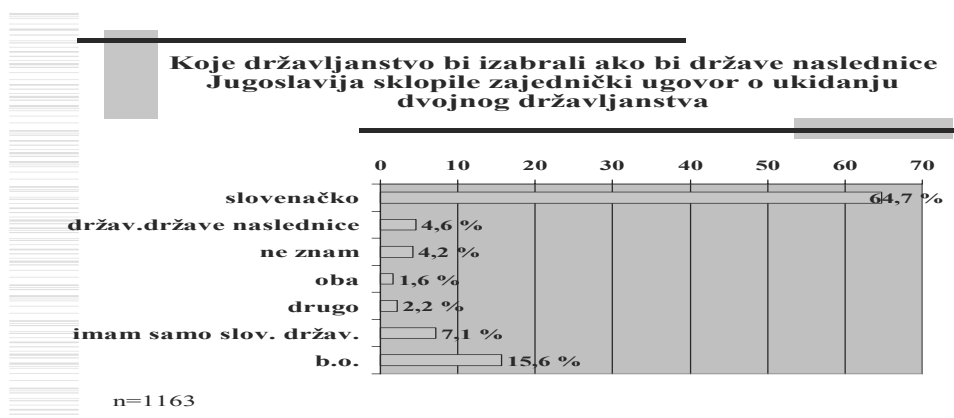
Na osnovu analize troškova i vremena smo se odlučili za izvođenje samoanketiranja, odnosno anketiranja po pošti. Planirani uzorak nije vezan na uže teritorijalno područje, što znači da su u njega uključeni pojedinci sa stalnim boravkom na teritoriji celokupne Republike Slovenije. Realizacija drugačijeg načina anketiranja (npr. lična anketa) na tako određenom uzorku sa razpoloživim finansijskim sredstvima nije moguća.

Vraćeno je 1.163 ispunjenih i iskorišćenih upitnika, što predstavlja 37,5 % realizacije uzorka. Postignutim rezultatom (37,5% realizacija uzorka) i strukturom uzorka prilikom pregleda zbira smo vrlo zadovoljni.

	n	%
uzorak	3.094	100
vraćen upitnik	1.163	37,5
bez odgovora	1.931	62,4

uverljiv i jasan signal državi da počne ozbiljno i celovito da se bavi integracionom politikom.

Grafikon 2

O procesima integracija

Definicija pojma “integracija” je skoro toliko koliko je ljudi koji se bave istraživanjem integracione politike. Za našu raspravu su najvažnije “zvanične” definicije, što znači definicije koje možemo da nađemo u dokumentima slovenačke države. U Rezolucija o imigracionoj politici Republike Slovenije integracija je opredeljena na sledeći način:

“Poštujući društvenu multikulturu, poštujući bogatstvo različitosti, miran zajednički život, društvenu stabilnost i kohezivnost, Republika Slovenija će voditi politiku integracije čiji se ciljevi zasnivaju na osnovnim načelima i vrednostima jednakosti, slobode i uzajamne saradnje. Pri tome:

- *jednakost predstavlja obezbeđivanje jednakih socijalnih, ekonomskih i građanskih prava,*
- *sloboda predstavlja pravo na izražavanje kulturnog identiteta uz garanciju poštovanja integriteta i dostojanstva svakog pojedinca i negovanje sopstvene kulture u skladu sa zakonima i osnovnim vrednostima Republike Slovenije,*
- *uzajamna saradnja predstavlja pravo učestvovanja i odgovornosti svih u neprekidnom procesu izgradnje zajedničke države.*

Imigraciona politika će, da bi se postigla što veća društvena koherentnost, sadržati određene pravne okvire i društvene mere koji će podsticati integraciju doseljenika u slovenačko društvo, sprečavati diskriminaciju i život na društvenom rubu i omogućavati da doseljenici izraze i neguju sopstvenu kulturu i vrednosti na osnovu poštovanja ličnog integriteta i dostojanstva u skladu sa zakonima Republike Slovenije.”⁴⁸¹

⁴⁸¹ Rezolucija o imigracijski politici Republike Slovenije (Rezolucija o imigracionoj politici Republike Slovenije, op.p.), Službeni list RS.

Šta i koliko je u prošlosti bilo urađeno na području implementacije načela i relevantnih politika koje pominje Rezolucija o imigracionoj politici? Utvrđujemo da ne baš puno. Da navedeno samo neke činjenice.

Sticanjem nezavisnosti Slovenije bitno se promenio položaj imigracionih zajednica. Prethodni pripadnici konstitutivnih naroda Jugoslavije koji su došli u Sloveniju (najčešće) tražeći posao na nekoj drugoj teritoriji, tada još uvek delu jedinstvene domovine (neki čak i na “poziv” preduzeća iz Slovenije), su, praktično preko noći, postali statistički utvrđena manjina sa svim atributima ekonomskih zajednica imigranata.

Nastankom nove države radikalno se menjaju uslovi očuvanja nacionalnog identiteta modernih narodnih zajednica. Jezik nacionalnih zajednica gubi svoj značaj u društvu, koristi se pretežno u medijima komunikacije između pripadnika iste narodne zajednice. Taj proces **nije rezultat** samo nove političke stvarnosti ili ustavnih odredbi, iz kojih proizilazi da je zvanični jezik u Sloveniji slovenački.⁴⁸² Ustavna odredba o primatu slovenačkog jezika na teritoriji Slovenije bila je zapisana još u republičkom Ustavu iz 1974. godine.⁴⁸³ Slovenački je bio jezik školstva, masovnih medija i jezik poslovanja republičkih i saveznih organa, koji su delovali na teritoriji Slovenije. Na slovenačkom jeziku su bili izdati svi lični dokumenti (lične karte, pasoši, vojničke knjižice, zdravstvene knjižice, vozačke i saobraćajne dozvole) svim jugoslovenskim državljanima na teritoriji Socijalističke Republike Slovenije.

Dominantnost slovenačkog jezika je vidljiva iz podataka popisa iz 1991. godine.⁴⁸⁴ Podaci govore da u nacionalno mešovitim porodicama nesumnjivo preovlađuje slovenački jezik, bez obzira na to koji je roditelj slovenačke narodnosti. Jezik većinskog naroda zauzima važno mesto u komunikaciji i unutar nacionalno homogenih porodica. Podaci ukazuju na klasične odnose između imigracionih zajednica i dominantne većine – nerazvijena adaptacija⁴⁸⁵ i nerazvijeni kulturni pluralizam sa ograničenim mogućnostima za izražavanje i razvijanje sopstvene kulture. Deo takvog koncepta su najčešće procesi problematične diglosije. To znači *“da pripadnici etničkih manjina mogu da koriste svoj jezik samo u krugu porodice i prijatelja na nivou primarnih odnosa, a u komunikaciji na nivou sekundarnih odnosa (institucije, zadovoljavanje različitih potreba) koristi se dominantni jezik, koji za njih predstavlja jezik pomoću kojeg je moguće postići socijalnu promociju.”*⁴⁸⁶

⁴⁸² Član 11. Ustava Republike Slovenije:

“ U Sloveniji je zvaničan jezik slovenački. Na području opština u kojima živi italijanska ili mađarska narodna zajednica je zvaničan jezik i italijanski i mađarski.”

⁴⁸³ Član 212. stav 2.: “Svi državni organi i drugi organi, samoupravne organizacije, zajednice i pojedinci koji obavljaju državne poslove na teritoriji Republike Slovenije, posluju na slovenačkom jeziku.”

⁴⁸⁴ Tabele iz naslova:

⁴⁸⁵ “Kod nerazvijenih stepena adaptacije dolaze do izražaja pojave strukturne neusklađenosti unutar tih procesa. Tako, npr. ne može da se objasni ravijeni stepen adaptacije na ekonomskom području, u okviru slobodnog vremena, dok se na političkom području istovremeno vidi nerazvijeni stepen adaptacije”.

Peter Klinar: *Etnične avtohtone in imigrantske manjšine* (Etničke autohtone i imigracione manjine, op.p.), FSPN, RI, Ljubljana, 1986. str.52.

⁴⁸⁶ Peter Klinar, isti izvor, str. 51.

Slične trendove beležimo i u periodu posle 1991. godine i bili su zapaženi i u već pomenutom istraživanju "Percepcija slovenačke integracione politike". Na pitanje o upotrebi jezika u domaćem okruženju dobili smo sledeće odgovore:

Grafikon 3

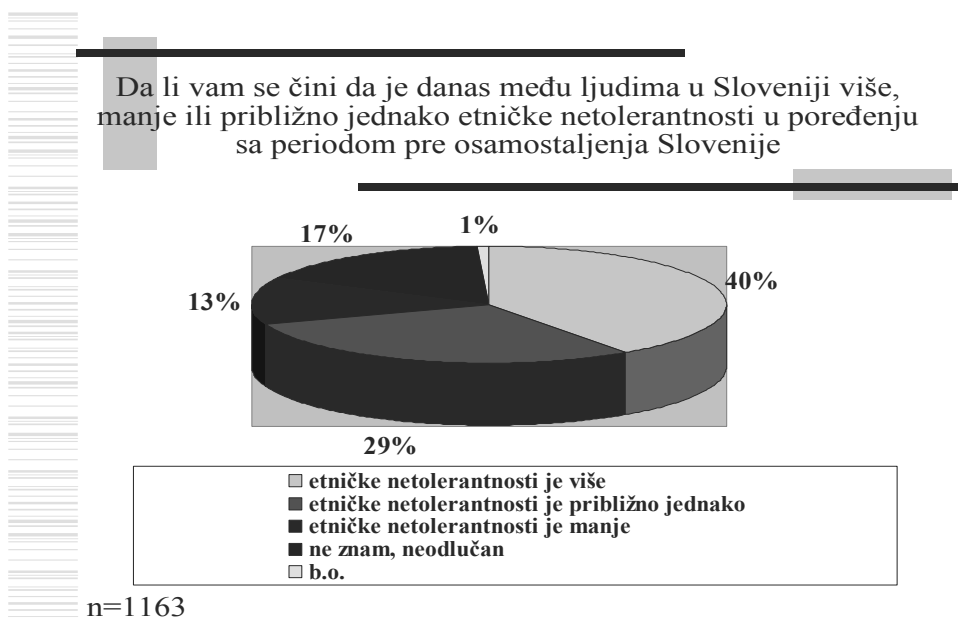
1. sa bračnim drugom/partnerom
2. sa decom
3. sa majkom
4. sa ocem
5. sa bakom i dekom
6. sa bratom i sestrom

Procesi nerazvijene adaptacije koji su bili karakteristični za period pre 1991.⁴⁸⁷ godine očuvali su se i u periodu posle 1991. godine; u velikoj meri zbog još uvek preovlađujućeg mišljenja o prihvatljivosti jednostranosti migracione politike koja se zasniva na interesima imigracionih društava; na procesima nerazvijene adaptacije i nerazvijenog kulturnog pluralizma. Pojave autentične odbojnosti su retko javno vidljive, najčešće se kriju pod drugim izrazima. Zato ih pripadnici većinskog naroda i ne osećaju ili "ne žele" da ih osete. Osećaju ih, međutim, pripadnici neslovenačkih etničkih grupa. Oni čvrsto veruju da je broj pojava etničke odbojnosti, etničke distance i etničke netolerantnosti u periodu posle osamostaljenja Slovenije čak i veći u odnosu na period do 1990. godine. U već pomenutom istraživanju pod naslovom "Percepcije

⁴⁸⁷ Vidi detaljnije u: Komac, Miran, Forming a new nation-stage and the repression or protection of ethnic minorities: the case of Slovenia (Stvaranje novog standarda i represija ili protekcija etničkih manjina: slučaj Slovenije). V.: Nagel Stuart S (ur.) ROBB, Amy (ur.) Handbook of global social policy (Priručnik o globalnoj socijalnoj politici, op.p. – Public administration and public policy (Javna administracija i javna politika, 88.) New York: Marcel Dekker, Inc, 2000., str. 267-296, tabelle.

slovenačke integracione politike” dobijeni su sledeći odgovori na pitanje o etničkoj tolerantnosti:

Grafikon 4

Za uspešnu integracionu politiku biće potrebne još mnoge promene na obe strane – na strani većinskog slovenačkog stanovništva i na strani “novih” manjinskih zajednica. U okviru ovog teksta je bilo dosta toga rečeno o razmišljanjima većinske narodne populacije (Slovenaca). Zato treba još nešto dodati i o pogledima sa “suprotne” obale – o mnogim pripadnicima drugih naroda i narodnosti koji žive u Sloveniji. U više puta pomenutom istraživanju pod naslovom “Percepcije slovenačke integracione politike”, gde se navodi

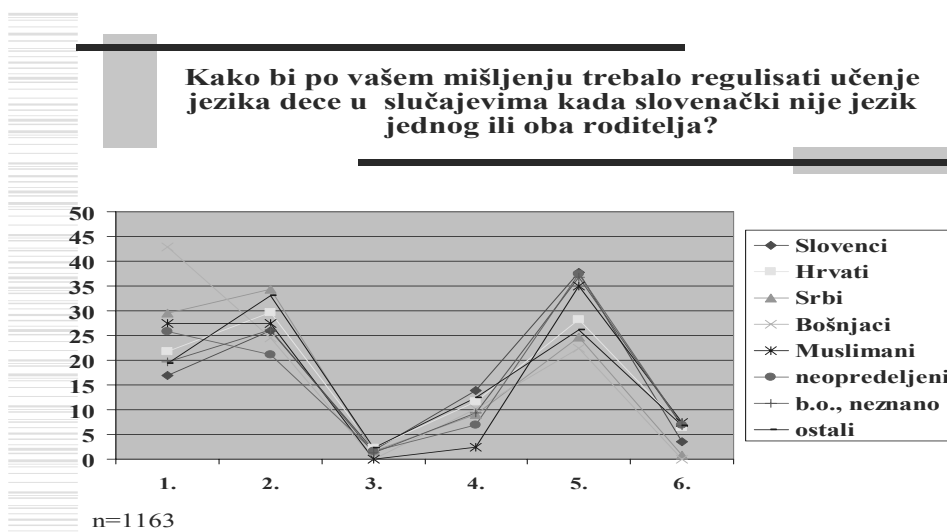
“da doseljenici izražavaju i neguju sopstvenu kulturu i vrednosti na osnovu poštovanja ličnog integriteta i dostojanstva u skladu sa zakonima Republike Slovenije” dobijeni su sledeći odgovori na pitanja koja se tiču medija, školstva i političke participacije, to znači područja koja su najbliže dikciji Rezolucije o imigracionoj politici Republike Slovenije: odgovor na pitanje kakav oblik ostvarivanja prava na informisanje pripadnika “novih” narodnih manjina je potreban, polovina anketiranih je smatrala da je postojeći model informisanja, koji se obavlja preko već postojećih medija, dovoljan. Ako bi i bilo potrebno razmišljati o dodatnim oblicima, njihovo ostvarenje bi trebalo tražiti u okviru nacionalnih medija. Učesnici istraživanja nisu bili posebno oduševljeni idejom o sopstvenom informativnom delovanju.

Grafikon 5

Rezultati odgovora o ostvarivanju prava sa području školstva su na neki način iznenađujući. Ideje o školstvu na maternjem jeziku, znači regulisanje pitanja školstva na način koji je sličan primeru italijanske i/ili mađarske manjine, nije dobio nikakvu podršku. Iznenađujuće je bilo da je najviše podrške dobila opcija da se jezik roditelja uči kod kuće, a da u slučaju institucionalnog rešenja problema učenja jezika to treba realizovati u okviru postojećih školskih aktivnosti – kao predmet po izboru ili u okviru dodatnih školskih aktivnosti.

Grafikon 6

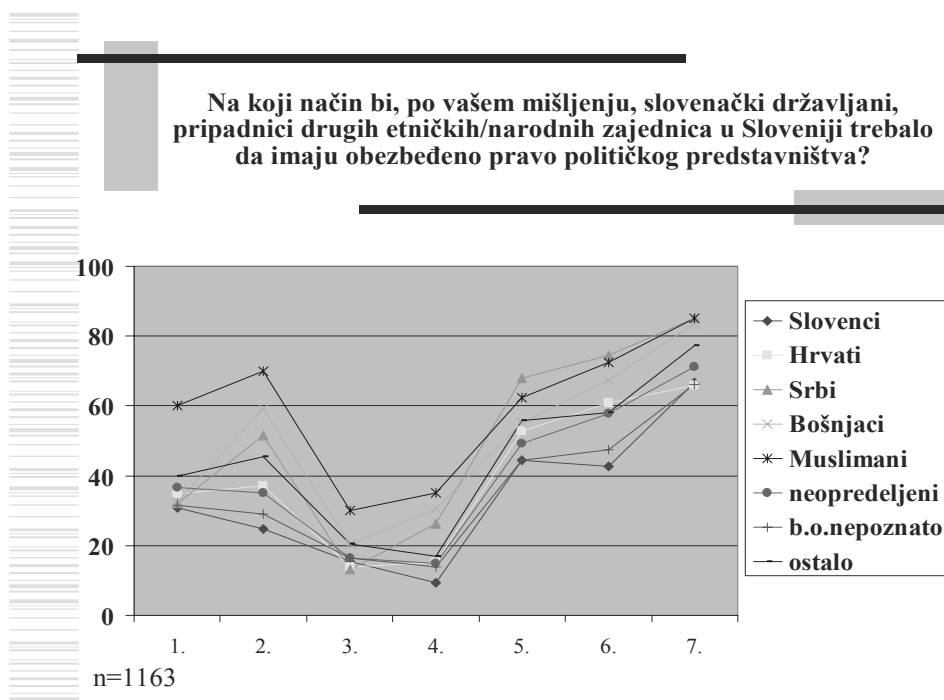

1. učenje jezika u okviru redovnog školskog programa (predmet po izboru)
2. učenje jezika u okviru dodatnih škol. aktivnosti
3. sopstvene škole
4. učenje jezika u okviru društava svake etničke zajednice
5. jezik mogu da nauče kod kuće
6. b.o.

Odgovori na pitanje o političkoj participaciji su najzanimljiviji. Čini se da upravo ti odgovori ukazuju na osećaj marginalizacije populacija koje su predmet našeg interesovanja.

Ulazak u "politiku" je očigledno mehanizam preko koga bi ostvarili željene "posebne" interese. Naravno, moguće je raspravljati o različitim metodama političke participacije, ali rezultati ukazuju da te zajednice žele da nađu legitimnog sagovornika u državnom aparatu. Po njihovom mišljenju najprimerniji organ je Urad za narodnosti (Ured za narodnosti, op.p.) koji bi trebalo da se bavi ne samo problematikom italijanske, mađarske, romske i nemačke zajednice, već i problemom "novih" narodnih zajednica.

Grafikon 7

1. zajednički poslanik
2. svaka zajednica ima svog poslanika
3. zajednička politička stranka
4. svaka zajednica ima svoju političku stranku
5. poseban organ kao sagovornik vlade
6. postojeći Ured za narodnosti zastupa interese zajednica

...I za kraj

Šta napisati na kraju tog pregleda? Prikaz nekih, ni izdaleka ne svih relacija i odnosa, koji se odvijaju između “novih” nacionalnih zajednica i slovenačke države (shvaćeno u širem, politološkom značenju reči) ukazuje na to da smo verovatno tek na početku izgradnje odnosa koje sociolozi *nazivaju proces adaptacije i razvijenog kulturnog pluralizma*. Procesi kulturnog pluralizma su povezani sa procesima razvijenije potpunije adaptacije. U pitanju je očuvanje i razvijanje “etničkih posebnosti, etničkog identiteta, kulture, uz obezbeđenje autonomije kultura i toleranciju različitosti. Procese kulturnog pluralizma ubrajamo među konjuktivne procese koji ubrzavaju participaciju i samoupravu etničkih zajednica. U izrazitoj su suprotnosti sa pojavom etničke stratifikacije i prinudnih asimilacija, kao i sa teorijskim pogledima koji predviđaju

prerastanje i nestanak etničkih zajednica. Kulturni pluralizam se zasniva na razvijenim, potpunijim procesima adaptacije i drugim konjuktivnim procesima, a povezan je i sa konfliktima integracije⁴⁸⁸. To bi zapravo značilo svestrano poštovanje urođenih etničkih karakteristika na koje su pripadnici etničkih zajednica vezani, a istovremeno i poštovanje kulturne različitosti. Verovatno je to jedini način da društvo koje čine različite etničke zajednice postigne odgovarajuću unutrašnju koheziju i integraciju. Nije, međutim, potpuno jasno kako bi taj problem rešavala slovenačka država, ali je teško zaobići član 61. Ustava Republike Slovenije koji glasi: *“Svako ima pravo da slobodno izražava pripadnost svom narodu ili nacionalnoj zajednici, da neguje i izražava svoju kulturu i koristi svoj jezik i pismo.*

⁴⁸⁸ Peter Klinar, isti izvor, str. 48-49.

UDK 316.647.8:323.15(=214.58)(497)

Dragoljub Đorđević

Faculty of Mechanical Engineering

University of Niš

THE BALKAN NON-ROMA ABOUT THE BALKAN ROMA (SERBIA, MACEDONIA, BULGARIA)*

Summary

*In this article, on the bases of results from the empirical research *Quality of Interethnic Relations, Consciousness about Regional Identity and Possibilities of Cooperation and Integration at the Balkans*, which was carried out last year in Serbia (five counties in the Southeast Serbia: Niš, Toplica, Pirot, Jablanica and Pčinja), Macedonia (three municipalities in the Northwest Macedonia: Skopje, Tetovo and Kumanovo) and Bulgaria (two regions of the Central and West Bulgaria: Šumen and Veliko Trnovo), which I managed as a part of the project *Cultural and Ethnic Relations at the Balkans – Possibilities of Regional and European Integration* (Faculty of Philosophy, Niš, 2002-2004), I am analysing attitudes of the Balkan non-Roma towards the Balkan Roma.*

In the sample, which consisted of 1800 respondents (600 in each country), and which was formed among others criteria on the criterion of national belonging, the non-Roma were represented with 1486 cases. The non-Roma were represented by Serbs, Macedonians, Bulgarians, Albanians, Turks, and Vlachs. In the article we will first interpret the above mentioned battery, that is attitudes of the Balkan non-Roma towards forced migration and burial of the Roma, attitudes towards the acceptance of behaviour of the Skinheads, towards readiness to practice religion with the Roma, towards the acceptance of blood from them and attitudes towards the application of affirmative action against the Roma, and accordingly evaluate their status of an ethno-class in a just way. By doing this we would like to again test majority of background assumptions for our model of integration, presented and further discussed in: Đorđević and Živković, 2002; Đorđević, 2004v. In the analysis, the non-Roma will be treated as united, without being divided into specific countries: Serbia, Macedonia and Bulgaria.

Key words: The Balkan non-Roma, The Balkan Roma, social distance towards Roma, Roma integration

* The Paper done within the project (1310), "Cultural and Ethnic Relations at the Balkans – Possibilities of Regional and European Integration" carried out at the Faculty of Philosophy, Nis, and financed by the Ministry for Science and Technology of the Republic of Serbia.

NEROMI BALKANA O BALKANSKIM ROMIMA (SRBIJA, MAKEDONIJA, BUGARSKA)

Rezime

U ovome tekstu, a na osnovu rezultata empirijskog istraživanja *Quality of Interethnic Relations, Consciousness about Regional Identity and Possibilities of Cooperation and Integration at the Balkans*, sprovedenog prošle godine u Srbiji (pet okruga jugoistočne Srbije: Nišanski, Toplički, Pirotski, Jablanički i Pčinjski), Makedoniji (tri opštine severozapadne Makedonije: Skoplje, Tetovo i Kumanovo) i Bugarskoj (dve oblasti centralne i zapadne Bugarske: Šumen i Veliko Trnovo), kojim sam rukovodio u okviru projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije (Filozofski fakultet u Nišu, 2002-2004)*, analiziram stavove neroma Balkana prema Romima Balkana.

U uzorku od 1800 ispitanika (po 600 u svakoj državi), formiranom i po kriterijumu nacionalne pripadnosti, neromi su zastupljeni sa 1486 jedinica. Nerome zastupaju Srbi, Makedonci, Bugari, Albanci, Turci i Vlasi. U radu se interpretiraju stavovi neroma Balkana prema prinudnom iseljavanju i sabranjivanju Roma, prihvatljivosti ponašanja skinbeda, spremnosti da se sa Romima zajedničari u veri, od njih primi krv i prema njima primeni afirmativna akcija, te pravedno sagleda njihov status etno-klase, čime nanovo testiramo većinu važnih pozadinskih pretpostavki našeg modela integracije, izloženog i detaljnije diskutovanog u ranijim člancima. U analizi se neromi tretiraju jedinstveno – bez razdeobe na pojedine zemlje: Srbiju, Makedoniju i Bugarsku.

Ključne reči: neromi Balkana, Romi Balkana, socijalna distanca prema Romima, integracija Roma

For, a common man thinks, I do not like "the other" – white or black, a Croat or a Roma, a Catholic or a Muslim... – however, this is a borderline human situation, such as death. Why shouldn't I then receive blood from this person directly from his arm? However, there are those thinking along the following line: "I do not like 'the other' – white or black, a Croat or a Roma, a Catholic or a Muslim... – I would not like him to be my cousin, neighbour, or superior. I wouldn't take his blood at the price of my own life."

Introduction

In this article, on the bases of results from the empirical research *Quality of Interethnic Relations, Consciousness about Regional Identity and Possibilities of Cooperation and Integration at the Balkans*, which was carried out last year in Serbia (five counties in the Southeast Serbia: Niš, Toplica, Pirot, Jablanica and Pčinja), Macedonia (three municipalities in the Northwest Macedonia: Skoplje, Tetovo and Kumanovo) and Bulgaria (two regions of the Central and West Bulgaria: Šumen and Veliko Trnovo), which I managed as a part of the project *Cultural and Ethnic Relations at the Balkans - Possibilities of Regional and European Integration* (Faculty of Philosophy, Niš, 2002-2004), I am analysing attitudes of the Balkan non-Roma towards the Balkan Roma. In the sample, which consisted of 1800 respondents (600 in each country), and which was formed among others criteria on the criterion of national belonging, the non-Roma were represented with 1486 cases. The non-Roma were represented by *Serbs*,

Macedonians, Bulgarians, Albanians, Turks, and Vlachs. In the Table 1, one can observe representation of the non-Roma and the Roma in the whole sample, while in the Tables 2, 3 and 4 representations in the samples of the three countries can be seen.

Table 1
Representation of the non-roma and the Roma in the whole sample

NATIONALITY	N	%
Serbs	387	21,8
Macedonians	230	12,9
Bulgarians	448	25,2
Albanians	260	14,6
Turks	115	6,5
Vlachs	46	2,6
Roma	292	16,4
TOTAL	1778	100,0

N tabulated = 1800
Missing = 22

Table 2
Representation of the non-roma and the Roma in the Serbian sample

NATIONALITY	N	%
Serbs	258	43,7
Bulgarians	95	16,1
Albanians	126	21,4
Macedonians	1	0,2
Vlachs	1	0,2
Roma	109	18,5
TOTAL	590	100,0

N tabulated = 600
Missing = 10

Table 3
Representation of the non-roma and the Roma in the Macedonian sample

NATIONALITY	N	%
Macedonians	229	38,6
Serbs	109	21,8
Albanians	134	22,6
Turks	1	0,2
Roma	100	16,9
TOTAL	593	100,0

N tabulated = 600
Missing = 7

Table 4
Representation of the non-roma and the Roma in the Bulgarian sample

NATIONALITY	N	%
Bulgarians	353	59,3
Turks	114	19,2
Vlachs	45	7,6
Roma	83	13,9
TOTAL	595	100,0

N tabulated = 600

Missing = 5

The non-Roma were interviewed by highly skilled interviewers, among which were their comrades. For example, Albanians were interviewed by Albanians, Bulgarians by Bulgarians, Macedonians by Macedonians and so on. Also, for the purposes of easier communication, the questionnaire was translated into Bulgarian, Macedonian and the Romani language.⁴⁸⁹ In a very voluminous questionnaire (it contains 82 questions) only the non-Roma answered the battery of questions 68-77, whereas they did not respond to set from 78 to 82 question.⁴⁹⁰ In the article we will first interpret the above mentioned battery, that is *attitudes of the Balkan non-Roma towards forced migration and burial of the Roma, attitudes towards the acceptance of behaviour of the Skinheads, towards readiness to practice religion with the Roma, towards the acceptance of blood from them and attitudes towards the application of affirmative action against the Roma, and accordingly evaluate their status of an ethno-class in a just way*. By doing this we would like to again test majority of *background assumptions* for our model of integration, presented and further discussed in: Đorđević and Živković, 2002; Đorđević, 2004v. In the analysis, the non-Roma will be treated as united, without being divided into specific countries: Serbia, Macedonia and Bulgaria.

Interpretation

The Relocation of the Roma. The Roma have always been exposed to racist behaviour. The range of such atrocities has been broad – from expulsion to taking their lives (Đorđević, 2003b). A mass destruction of the Roma – a Holocaust or genocide – is today unthinkable. However, their collective *relocation, expulsion, or deportation* is still often demonstrated.

Politicians and state leaders often come up with the idea that Roma should be “put up” somewhere for good. What are they doing here at our place; why not move

⁴⁸⁹ Jasmina Petrović, a methodologist of the research project, explains the sample, temporal and special frameworks and techniques of the empirical research in more details in the book *Quality of Interethnic Relations, Consciousness about Regional Identity and Possibilities of Cooperation and Integration at the Balkans (Preliminary Results of the Empirical Research in Southeast Serbia)* (Đorđević, 2004).

⁴⁹⁰ The English version of the questionnaire was published in the book: *Globalization, Acculturation and Identities at the Balkans* (pp. 161-176), FF/Punta, Niš, 2002.

them somewhere else, to another town, or even to another country? Many common people, with or without experience with the Roma, are influenced by this monstrous intention, and start propagating pure racism. Naturally, there will be no integration of the Roma if this racist intention prevails in the population. Let us see if it is spread in the researched areas of the Balkans. (Table 5)

Table 5

The relocation of the Roma

“Do you agree with the opinion that the Roma should be relocated to another town or country?”

MODALITY	N	%
I fully agree	87	5.9
I mostly agree	141	9.6
I am undecided	355	24.1
I mostly disagree	334	22.6
I do not agree at all	558	37.8
TOTAL	1475	100.0

N tabulated = 1486

Missing = 11

Only 15.5% of the respondents accept the terrible thought of final removal of the Roma to somewhere else, although that is not a negligible amount. A considerable majority (60.4%) of the Balkan people *refuses the racial idea of expulsion of the Roma*, their good neighbours, and thus show readiness to live together, and maybe for their integration. Population of these areas in the Balkans, if not bookishly and articulately, then empirically knows that the Roma have always been by them and with them, that they are an autochthons minority with which they very rarely had major misunderstandings.

The burial of the Roma. By introducing the topic of burial of the Roma, that is, Romani graveyards, in realms of the Balkan Sociology of religion and Romology, we suggested fourfold typology, since they are really buried in the following places: A) *in their own, so-called Gypsy cemetery which is physically separated from cemeteries of majority people*; B) *in their own, so-called Gypsy cemetery which is physically connected with cemetery of majority people*; C) *in the majority people’s cemetery*; D) *in some other cemetery outside domicile place*. While interpreting so far collected empirical data, we firmly argued that burial of the Roma represented a unique test of ethnic and religious distance (Đorđević, 2002). This test surely has to be combined with other instruments for measurement of ethnic-religious distance.

What does testing of the three Balkan states show (Tables 6 and 7)?

Table 6

The burial of the Roma
“Would you be against burring of a deceased Rom in your local cemetery?”

MODALITY	N	%
Yes	471	32.6
No	975	67.4
TOTAL	1446	100.0

N tabulated = 1486

Missing = 40

Firstly, it is noticeable and *for praise the fact that two thirds of the Balkan people declaratively accept burial of the Roma in the local cemetery (67.4%)*, which is high percentage of the positive declaration in comparison with so far observed data in the Serbian research projects. It is interesting that the amount of the negative attitudes of the Balkan people corresponds with the amount of the real number of burial of the Roma in the territory of Serbia, without Kosovo and Metohija, since the option of the completely separated burial comes on the third place (Đorđević, 2004).

However, what brings restlessness is the fact that among those who do not accept Roma in their local cemeteries, the most numerous are *racists*: 16.8% favours *racist example, that is, burial “in some other cemetery, outside the domicile place”*.

Table 7

The location of the burial of the Roma
“If your answered 'yes': where should, in your opinion, the deceased Roma be buried?”

MODALITY	N	%
Perhaps a separate part should be reserved for Roma in the local cemetery	327	47.4
There should be a Romany cemetery, completely physically separated from the local cemetery	247	35.8
They should be buried outside of our place of residence	116	16.8
TOTAL	690 ⁴⁹¹	100.0

⁴⁹¹ From the Table 6 it is noticeable that 471 of the Balkan people answered that they were against burial of the Roma in the local cemetery. From the Table 7, however it comes out that instead of 471, there are 690 Balkan people. Because of the mistake of interviewers, additional 219 respondents who have already given negative answer to previous question (they have nothing against burial of the Roma in the local cemetery) and should not have been asked for the modality of burial.

Religious Practice with the Roma. *Intra- and inter-religious tolerance* is an important pebble in the mosaic of a civil, democratic community, since it should stand out as an example of tolerance for all other subsystems. For the Roma it is very important, perhaps crucial, since their minority position is dual: they are both an ethnic and a religious minority (Đorđević, 2003v).

Religious majorities, some of them national minorities themselves, do not always welcome Roma to their creed. They often reject the Roma, doubting they can be “true believers”. This is why the Roma need to prove their faith time and again. Let us see if the population of the Balkans show inter-religious tolerance towards them (Table 8).

Table 8

Religious practice with the Roma
“Would you participate in religious rituals (Eucharist, prayer, bowing, circumcision, the Slava, procession...) with a Rom of the same creed?”

MODALITY	N	%
Yes, certainly	654	45.8
I doubt so, I would hesitate	506	35.5
By no means	244	17.1
Something else, what?	22	1.7
TOTAL	1427	100.0

N tabulated = 1486

Missing = 59

Somewhat less than half of respondents (45.8%) demonstrate religious tolerance and state that they would practice religious rituals with a Rom coreligionist. (It should be said that Roma, while answering the first question, show bigger tolerance than Gadjé – Đorđević, 2004) More than one third (35.5%) of the non-Roma is hesitating, while 70% of them would not accept joint religious practice; *the Balkan people are not enough religiously tolerant towards Roma*, since the both attitudes *could not be understood* from the religious point of view: religions do not separate believers in respect to language, ethnic belonging or skin colour. This is why the Balkan religious communities, and especially the traditional ones (Orthodox, Roman Catholic and Islamic Faiths), should work with their believers on raising awareness about intra and inter religious tolerance.

Accepting blood transfusion from the Roma. *Reservation* towards the Roma is high in our societies, i.e. there is a lot of social, ethnic, and religious distance. It is currently being reduced, but it is still very high and threatens to turn into all-out chauvinism, xenophobia, and racism (Канев, 1997; Đurović, 2002; Đorđević, 2002b). Along with other instruments which measure social distance, some believe that the issue of life and death, of *receiving or refusing blood transfusion from “the other”* is very discriminative. For, a common man thinks, I do not like “the other” – white or black, a Croat or a Roma, a Catholic or a Muslim... – however, this is a borderline human

situation, such as death. Why shouldn't I then receive blood from this person directly from his arm? However, there are those thinking along the following line: "I do not like "the other" – white or black, a Croat or a Roma, a Catholic or a Muslim... – I would not like him to be my cousin, neighbour, or superior. I wouldn't take his blood at the price of my own life."

It is now time to look at the Table 9 and establish who from the respondents has more adherents in the Balkans.

Table 9

Blood transfusion from the Roma
 "Would you accept direct blood transfusion (arm to arm) from a Rom?"

MODALITY	N	%
Yes, certainly	412	27.9
Perhaps, I am not sure	512	34.7
Only if my life is in danger	363	24.6
No, under no circumstances	189	12.8
TOTAL	1476	100.0

N tabulated = 1486

Missing = 10

It is obvious that the former opinion described above has much more supporters, since only 12.8% agree with the latter position. However, this percentage is not negligible. Indeed, could my prejudice against the "other" and "different" be any deeper if I refuse contact with a Rom at the price of my own life.

Small majority of the Balkan people still is not so far distanced from the Roma: 27.9% would always accept direct blood transfusion, while 24.6% would do so if the life was in danger, which is all together 52.5%. We could also add to them those Balkan people (34.7%) who are not quite sure if they would accept "Romani blood".

These data should certainly be compared with the Bogardus scale data. It would also be recommendable to determine the distance of the Roma from the Gadjé (Đorđević, 2004).

The skinheads and the Roma. The subculture of the young – *skinheads* – appeared in our country in early eighties. In the West it is well-known and always on the verge of delinquency, here it is marginalized and noticeable only when it provokes an incident.⁴⁹² The wider population notices skinheads only when there is a physical assault on the Roma. Every now and then it happens that the Balkan "white boys" attack also Balkan "sooty boys". An extreme incident occurred in 1997 when a group of Belgrade skinheads killed Dušan Jovanović, a Romani boy, which was the first murder in Yugoslavia on the bases of the *racist* causes. Niš, the centre of S-E S was

⁴⁹² More details available in the publication *An Essay on Skinheads* (Ђорђевић, 2003r).

not spared of the inhumane behaviour of “street soldiers” either. A few years ago, three rural skinheads beat a young Rom in the very downtown.⁴⁹³

By now the state has been very strict and duly punished such behaviour of the “baldies”. This was possible because in the background there was a strong support of the population. Let us see what would be support of the people of the three Balkan states in the middle of 2003 (Table 10).

Table 10

Skinheads and the Roma

“There is a group of young people – the skinheads – who openly show intolerance towards the Roma, believe that Roma should be expelled from the country, even physically maltreated.

What is your position in respect to the behaviour of the skinheads?”

MODALITY	N	%
I support their behaviour	76	5.2
I do not support their behaviour	1397	94.8
TOTAL	1473	100.0

N tabulated = 1486

Missing = 13

The results are socially acceptable. *Almost full majority of the population does not support the behaviour of the skinheads (94.8%).* That means that, from the wider societal aspect, states have full support for dealing with violence of “the boys from the hood”. However, this also means that actions of the states must be based in the law and free of any intentions to suppress any subculture of the young.

The five percent of support is not something that surprises a sociologist, either. In our experience this has been the usual local percentage. However, having in mind diffusion, at least this is the case for Serbia and Montenegro, with nationalistic and chauvinist majority people in the last decade, it is logical to accept higher percentages of agreement with the skinheads.

The positive discrimination against the Roma. For the first time in the Serbian and Montenegrin legislation one can today find the institution of *positive discrimination*, i.e. affirmative action in the *Federal law for the protection of rights and freedoms of national minorities*. Both the majority people and other minority groups agree that this law is solely aimed at the Roma. Since only they need additional stimulation, for instance in employment or education, so they could get some boost along the difficult road to integration.

The *affirmative action* instrument, widely accepted and applied in the west, especially in the USA, has not been explained enough in these areas as yet. It still seems to be alien to our population: it reminds too much of the so-called national key, often demonstrated in the former Yugoslav People’s Army, the Communist Party, or

⁴⁹³ The event has been described in the book *Sociology of Roma Identity* (Đorđević, Filipović and students, 2002).

the Presidency of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Even worse, the opponents of this policy often reduce it to the mere pre-reserved quota for the Roma, and thus discredit it in front of the common people. Its application, they say, reduces the chances for the majority population (table 11).

Table 11

The positive discrimination against the Roma

“Some people think that it would be desirable to apply affirmative action, that is, to apply positive discrimination against the Roma. What is your position in respect to this matter?”

MODALITY	N	%
I fully agree	231	15.7
I mostly agree	360	24.4
I am undecided	626	42.5
I mostly disagree	117	7.9
I do not agree at all	139	9.4
TOTAL	1473	100.0

N tabulated = 1486

Missing = 13

As expected, the affirmative action is not very popular in the population, and there is a *lack of majority support*: 15.7% fully agree with positive discrimination, and 24.4% mostly agree, 7.9% mostly disagree, and even 9.4% fully disagree. The 42.5% of undecided, the biggest individual percentage, testify that an articulated position on this sensitive instrument has not yet been reached in the majority of the Balkan population.

Social work might help the undecided to accept positive discrimination in the future. Although it is not central to any proposed integration model, positive discrimination is an important ignition, the first major step in the strengthening of the Romani community.

The Roma as an ethno-class. There is an almost undisputed concurrence in the Romological literature on the position of the Roma in social stratification: like no other group, they are an *ethno-class*. Using Weber’s social stratification pattern, it is easy to show that majority of the Roma, in fact all their ethnic communities, live(s) under the borderline of total poverty. They have no social power, and the respect given to this community is very low. In Europe there seems to be no other such community, fully deprived of its economic, political, and cultural power.

Of course, the non-Roma and especially population of the three Balkan states in question, who have also been facing for the last decade and a half the edge of social endurance and already have developed sentiment for subjective poverty, do not always agree with the scientific explanation of the living conditions of the Roma. We asked

them if they agreed with the claim that the Roma represented in their countries, as well as in the others, an ethno-class (Table 12).⁴⁹⁴

Table 12

The Roma as an ethno-class

“In our country, like in any other, the Roma are an ethno-class: they have nothing, or have very little, they live on the verge of poverty and depend on social support.

Do you agree with this statement?”

MODALITY	N	%
I fully agree	352	23.9
I mostly agree	553	37.5
I am undecided	310	21.0
I mostly disagree	171	11.6
I do not agree at all	88	6.0
TOTAL	1474	100.0

N tabulated = 1486

Missing = 12

It was expected that the citizens would not fully agree with the well-substantiated scientific fact about the Roma as an ethno-class. The majority of population itself today leaves in poverty in their own eyes. Therefore in respect to the Roma citizens of the Balkans single out only the rare cases of newly-made tycoons. Some reactions were therefore along the following lines: “Yeah, right, poor – just look at their villas!”; “Well, Gypsies live even better than we do, they have everything, just look at the things they buy!”. The population in this way sides with the sociologists in noticing this *division of the Roma into social layers*. These ordinary citizens however make a mistake when they identify only the one or two percents of the wealthy people within the entire Romani community.

Nevertheless, percentages of those who recognize the Roma as an ethno-class are high. Thus, with the offered statement fully agrees 23.9%, mostly agree 37.5% which is altogether 61.4%, whereas 11.6% do not agree at all and 6.0% mostly disagree which is together 17.6%. Such divided attitudes of the Balkan people should be good basis for change of the status of the Roma, their integration and application of the affirmative action.

Conclusion

Previous analysis, as well as the results presented in the Tables 13, 14, and 15 give us right to conclude that we confirmed majority of important *background*

⁴⁹⁴ Here, for the second time in the Serbian research projects, is being asked about the attitudes towards Roma as an ethno-class. While directing the section about the Roma, I researched it for the first time, in the end of 2002, as a part of voluminous empirical research project *Social Consciousness, Human Rights and Civic Activism in South and East Serbia*, which was conducted by The Committee for Civic Initiative (OGI) from Niš, because of the project *Strengthening the Non-Governmental Sector in South and East Serbia*.

assumptions for our model of integration. The non-Roma of the Balkans – that is Serbia, Macedonia and Bulgaria – in respect to the Balkan Roma in most cases agreed with the following:

1. They refused the racist idea of expulsion of the Roma, their good neighbours, somewhere else, in other town or country (60.4%);
2. The burial of the Roma in the local cemetery is accepted (67.4%);
3. Somewhat less than half of them demonstrate religious tolerance and accept joint practice of the religious rites with a Rom, coreligionist (45.8%);
4. Direct blood transfusion is accepted while the social distance from the Roma is lessened (52.5%);
5. Behaviour of the skinheads towards the Roma is not supported (94.8%);
6. In minority percentage the idea of positive discrimination towards the Roma is supported (40.1%); and
7. The Roma are an ethno-class (61.4%).

Table 13

Background assumptions about the Romani integration
Positive attitudes

ASSUMPTIONS	MODALITY	N	%
Relocation	Don't agree and mostly don't agree	892	60.4
Burial	Yes, in the local cemetery	975	67.4
Joint religious practice	Yes, certainly	654	45.8
Blood transfusion	Always and only in the death situation	875	52.5
The behaviour of skinheads	Don't support	1397	94.8
Positive discrimination	Completely and partially agree	591	40.1
Ethno-class	Completely and partially agree	905	61.4

Table 14

Background assumptions about the Romani integration
Indecisive attitudes

ASSUMPTIONS	MODALITY	N	%
Relocation	I am indecisive about that	355	24.1
Joint religious practice	I doubt it, I would hesitate	506	35.5
Blood transfusion	Maybe, I am not sure	512	34.7
Positive discrimination	I am indecisive about that	626	42.5
Ethno-class	I am indecisive about that	310	21.0

Table 15

Background assumptions about the Romani integration
Negative attitudes

ASSUMPTIONS	MODALITY	N	%
Relocation	Completely and partially agree	228	15.5
Burial	Not in the local cemetery	471	32.6
Joint religious practice	Never	244	17.1
Blood transfusion	No, not in any case	189	12.8
The behaviour of skinheads	I don't support	76	5.2
Positive discrimination	Completely and partially disagree	256	17.3
Ethno-class	Completely and partially disagree	259	17.6

It is, of course, clear that the Balkan non-Roma would leave much better impression, and the integration of the Roma would be easier, if the responsible social actors would “convert” **indecisive ones** among them – the ones who always make one third of the respondents – and bring them closer to the idea and practice, of first multiculturalism, and then interculturalism.

Literature

- Antić, P. (2003), **Povrede prava Roma u Srbiji: izveštaj br. 2**, Centar za prava manjina, Beograd.
- Biro, A-M. and P. Kovács (ed.) (2001), **Diversity in Action**, LGI Books, Budapest.
- Bogomilova, N. (2003), God of the Social Outcast: the Religion of the Romas in Bulgaria. In: D. B. Đorđević (ed.) **Roma Religious Culture** (pp. 41-46), YSSSR/YURoma Center/Punta, Niš.
- Бюксеншюти, У. (2000), **Малцинствената политика в България**, IMIR, София.
- Цацаноска, Р. (2003), Протестантизмот во Македонија и современото малцинско-христијанско верско структурирање, **Теме**, 27 (3), 437-449.
- Демир, Љ. М. (2002), **Ромите во македонската литература, музика и филм**, Дархиа, Скопје.
- Đorđević, D. B. (2002), Burying of Roma: A Test of Ethnic and Religious Tolerance. U: **Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana** (str. 209-217), JUNIR/CBS/Punta, Niš.
- (2002a), Roma as a Trans-border Ethnic and Cultural Group. U: **Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu** (str. 67-78), FF/Punta, Niš.

- (2002b), Social, Ethnic and Religious Distance towards Roma of Serbia (Empirical report for 1999-2002). U: **Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu** (str. 257-266), FF/Punta, Niš.
 - (2003), **Roma Religious Culture**, JUNIR/YURom centar/Punta, Niš.
 - (2003a), Roma in Serbien – Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft, **Ost-West. Europaeische Perspektiven**, Freising, 2, 93-102.
 - (2003b), Serbian Roma Sufferings in the Second World War: Religiological Indications and Smaller Romological Precious Contribution. In: **Culture in the Processes of Development, Regionalization and Euro-Integration of the Balkans** (pp. 351-361), FF/Sven, Niš.
 - (2003v), Manjinske vere i vere manjina na Balkanu. U: **Demokratija i multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi** (str. 209-219), Centar za istraživanje etniciteta, Beograd.
 - (2003г), **Есеј о скинхедима**, КСС/Свен, Ниш.
 - (2004), The Roma from the Southeastern Serbia and “The Others”. U: **Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu: preliminarni rezultati empirijskog istraživanja u jugoistočnoj Srbiji**, FF/Sven, Niš.
 - (2004a), Conversion of Orthodox and Muslim Roma into Protestantism: On the Example of Southeast Serbia (Preliminary Discussion on the Eve of New Research), **GSC Quarterly**, New York, 2004, 11 (<http://www.ssrc.org/programs/gsc/publications/quarterly11/djordjevic.pdf>).
 - (2004b), Бајке: ромски принос култури. У: **Мачке перу веш: бајке Рома југоисточне Србије** (стр. 9-14), ИКС/Свен, Ниш.
 - (2004v), Background Assumptions for Roma Integration. In: **The Roma and Others – Others and The Roma: Social Distance** (in print).
- Đorđević, D. B., Filipović, M. i studenti (2002), **Sociologija romskog identiteta**, KSS/Смык, Niš.
- Ђорђевић, Д. Б. и Д. Тодоровић (при.) (2003), **Религија и верски обичаји Рома**, ЈУНИР/Свен, Ниш.
- Đorđević, D. B. i J. Živković (pri.) (2002), **Romi na raskršću: prava manjina i manjinskih zajednica**, Punta/DDA/KSS/Bahtalo drom, Niš.
- Đurović, B. (2002), Social and Ethnic Distance towards Roma in Serbia, **Facta Universitates: Series: Philosophy, Sociology and Psychology**, 2 (9): 667-681.
- Етнички мозаик Србије према подацима пописа становништва 2002** (2004), Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе, Београд.
- Feischmidt, M. (ed.) (2001), **Ethnic Relations in Eastern Europe: A Selected and Annotated Bibliography**, LGI Books, Budapest.
- Gál, K. (ed.) (2002), **Minority Governance in Europe**, LGI Books, Budapest.
- Ханкок, Ј., Дауд, С. и Р. Джурич (2000), **Ромски крџстопџти**, Литавра, Софија.

- Канев, К. (1997), Динамика меѓуетничких тензија у Бугарској и на Балкану, **Градина**, 32 (12): 171-201.
- Колев, Д. (2002), **Календарни празници на Ромите в Централна Българија**, Фабер, В. Търново.
- Колев, Д. и Т. Крумова (2003), **Ромската сватбаа във Великотърновско**, Астарта, В. Търново.
- Крейро, Р. Х. (2000), **Културна антропология: как да разбираме себе си и другите**, Лик, София.
- Marushiakova, E. at all (2001), **Identity Formation among Minorities in the Balkans: The cases of Roms, Egyptians and Ashkali in Kosovo**, Studii Romani, Sofia.
- Марушиакова, Е. и В. Попов (1993), **Циганите в България**, Клуб '90, София.
- (2000), **Циганите в Османската империя**, Литавра, София.
- (2001), Bulgaria: Ethnic Diversity – A Common Struggle for Equality. In: W. Gay (ed.) **Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe** (pp. 370-388), University of Hertfordshire Press, Hertfordshire.
- Memorandum (2003), **The Protection of Roma Rights in Serbia and Montenegro**, ERRC, Budapest.
- Milošević, L. i G. Stojić-Atanasov (2003), Predstavljanje nacionalnih manjina: analiza sadržaja tiskanih medija u Srbiji, **Međunarodne studije**, 3 (3): 60-78.
- Milošević, L. and D. Todorović (2002), Ethnic Autostereotypes and Heterostereotypes and Ethnic Distance at the Balkans. U: **Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu** (str. 79-90), FF/Punta, Niš.
- Mirga, A. i L. Mruz (1997), **Romi. Razlike i netolerancija**, Akapit, Beograd.
- Мизов, М. (2003), **Ромите в социалното пространство**, Парадигма, София.
- Петровски, Т. (2000), **Ромите во Македонија денес: књига I**, Романо Ило, Скопје.
- (2001), **Ромите во Македонија денес: књига II**, Романо Ило, Скопје.
- (2002), **Ромите во Македонија денес: књига III**, Романо Ило, Скопје.
- Roma Rights (2002), **Quarterly Journal of the ERRC**, (3-4).
- Serbežovski, M. (2000), **Cigani i ljudska prava**, VKBI, Sarajevo.
- Slavkova, M. (2003), Roma Pastors in Bulgaria as the Leaders for Roma Protestant Communities. In: D. B. Đorđević (ed.) **Roma Religious Culture** (pp. 168-176), YSSSR/YURoma Center/Punta, Niš.
- State Policies Toward Romani Communities in Candidate Countries to the EU: Government and Romani Participation in Policy-Making** (1999), PER, Princeton.
- Streck, B. at all (2003), **Zigeuner des Schwarzmeergebiets: Eine Bibliographie**, Orientwissenschaftliches Zentrum, Halle-Wittenberg.
- Шијаковић, Б. (2001), **Критика балканистичког дискурса**, Јасен, Никшић.
- Todorović, D., Milošević, L. and D. B. Đorđević (2002), Social Distance of Romas of

Southeastern and Southwestern Serbia towards Members of Other Nations and National Minorities. U: **Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu** (str. 267-273), FF/Punta, Niš.

Томова, И. (1995), **Циганите в преходния период**, IMIR, София.

– (1998), Роми. У: А. Кръстева (ред.) **Общности и идентичности в България** (стр. 329-355), Петекстон, София.

Yugoslav Roma Face the Future (2001), PER, Princeton.

Živković, J. (2003), **Otvorena pitanja demokratije**, FF, Kosovska Mitrovica.

UDK 316.722+316.77]:323.15

Marijana Filipović

Filozofski fakultet

Kosovska Mitrovica

ETNIČKE MANJINE, MASOVNI MEDIJI I MULTIKULTURNO DRUŠTVO*

Rezime

U multikulturalnom društvu, shvaćenom u smislu promocije kulturnih različitosti, njihovom upoznavanju i poštovanju, postavlja se pitanje promjenjene uloge medijskog sistema uopšte i pojedinih podsistema konkretno. Zbog toga će u ovom radu upravo biti reči o reorganizaciji funkcija masovnih medija u multikulturalnom društvu, koncipiranom na takav način da garantuje ispunjavanje manjinskih političkih i komunikacijskih prava i stvaranje javnog prostora za (samo)definisanje, (samo)prezentaciju i kulturno upoznavanje etničkih manjina.

Ključne reči: multikulturalno društvo, javni prostor, etničke manjine, medijski sistem, većinski mediji, etnički manjinski mediji, nezavisne produkcijske kuće

ETHNIC MINORITIES, MASS MEDIA AND MULTICULTURAL SOCIETY

Summary

In a multicultural society, understood in a sense of promotion of cultural differences, their understanding and respect, a question of changing role of the media system in general and specific subsystems arises. This is why the goal of the article will be to discuss reorganization of the functions of mass media in a multicultural society, conceptualized in a such a way to guarantee fulfilment of minority polyethnic and communication rights as well as creation of a public space for (self)identification, (self)presentation and cultural recognition of ethnic minorities.

Key Words: Multicultural Society, Public Space, Ethnic Minorities, Media System, Majority Media, Ethnic Minority Media, Independent Programme Production Companies

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

...jer masovni mediji postavljaju granice koje manjine ne mogu da pređu a većina ne može da vidi...⁴⁹⁵

Uvod

Homogena društva danas predstavljaju retkost; ako su ikada i postojala, izgubila su onu oštrinu homogenosti. Ako nam je cilj evolucija iz puke heterogenosti u društvo koje bi po svim odlikama moglo biti definisano kao multikulturalno, ideja o bilo kakvim homogenizovanim institucijama u heterogenom društvu, unapred je osuđena na odbacivanje. Ovo je posebno važno za onu sferu javnog života u kojoj se odigrava predstavljanje i razmena informacija, diskusija o pitanjima važnim za društvo, kao i podizanje svesti o postojanju određenih društvenih problema. Od kako su se masovni mediji pojavili, javna sfera prerasta u njihovo polje delovanja, da bi razvojem komunikacijskih tehnologija kao i sve većom potrebom društva za informacijama, masovni mediji postali skoro ekskluzivni nosioci prava nad javnom sferom.

Kako su još Habermasovi kritičari⁴⁹⁶ pokazali, nasuprot njegovom uverenju da postoji samo jedna javna sfera, društvo se sastoji od mnogobrojnih javnih sfera, tačnije od onoliko koliko interesnih grupa ima u društvu, logično je zaključiti da broj masovnih medija prisutnih u javnim sferama odgovara broju interesnih grupa prisutnih u društvu. Međutim, realnost, kao i broj politikoloških, socioloških i psiholoških teorija o 'kvarljivosti ljudske robe' govore drugačije. Iako su masovni mediji uspeali da prošire dominantnu javnu sferu tako što su u nju uključili veliki broj manje uticajnih javnih sfera i iako su prevazišli prostorna i vremenska ograničenja istorijski starijih javnih sfera, masovni mediji su zadržali orijentaciju ka politički, kulturno i ekonomski dominantnim grupama u društvu. Na taj način su potisnuli mnoge manjinske grupe, uključujući i etničke manjine. U ovom radu će upravo biti reči o reorganizaciji funkcija masovnih medija u multikulturalnom društvu, koncipiranom na takav način da garantuje ispunjavanje manjinskih političkih i komunikacijskih prava i stvaranje javnog prostora za (samo)definisanje, (samo)prezentaciju i kulturno upoznavanje etničkih manjina.

Pošto jedna od glavnih sintagmi koja će se obrađivati u ovom radu u svom nazivu nosi pojam etniciteta, pa će se stoga i uglavnom dovesti u vezu sa etničkim grupama, za potrebe ovog rada, a bez namere da se ulazi u teorijske rasprave o ovom pitanju, pod etničkim grupama ćemo podrazumevati grupu ljudi koja sebe vidi, ali je i drugi doživljavaju, kao zajednicu i bazira to viđenje na zajedničkoj kulturi, tradiciji, jeziku, istoriji, religiji ili običajima.

⁴⁹⁵ Poigravanje sa mišlju Džona Fiskea (John Fiske), koja se odnosi na fenomen nadgledanja, a u originalu glasi ovako: "In both spaces surveillance draws lines that Blacks cannot cross and whites cannot see." Fiske, John. 2000. "White Watch". U: Cottle, Simon (ed). 2000. *Ethnic Minorities and the Media*. Open University Press, str. 53.

⁴⁹⁶ Eley, Geoff. 1992. "Nations, Publics and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century". U: Calhon (ur.) Habermas and the Public Sphere. C Cambridge, MA:MIT Press; Fraser, Nancy. 1992. "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy". U: C. Calhon (ur.) Habermas and the Public Sphere. Cambridge, MA:MIT Press

Pod multikulturalnim društvima ćemo podrazumevati ona društva koja u sebi sadrže mnoštvo kultura i zajednica od kojih svaka ima različita verovanja, tradiciju, i uopšte način života i stoga pripada različitim etnicitetima. Postoje različiti načini organizovanja multikulturalnih društava⁴⁹⁷. Nama najbliži model po iskustvu je monokulturalnost koji se bazira na dominaciji dominantne kulture i nepoštovanju vrednosti i tradicija drugih kultura. Dominantna kultura u ovom društvu pokušava da asimilira ostale kulture. Model kome se teži je multikulturalnost, koji se zasniva na promociji kulturnih različitosti, njihovom upoznavanju i poštovanju, kao i na integraciji manjinskih kultura i zajednica.⁴⁹⁸

Etničke manjine između dve vatre: većinski i ... većinski mediji?

Većinski mediji je sintagma koja je, čini se na mala vrata ušla u vokabular medijskih teoretičara, a posebno onih koji se bave odnosom manjina i medija. Iako je polje korišćenja ove sintagme prilično veliko, njen koncept je retko gde određen. Nekako se prećutno prihvatilo stanovište da su mediji koji se bave pitanjima dominantne javne sfere ujedno i mediji većine. Ovo stanovište bi trebalo biti dekonstruisano i sam pojam preispitan upravo zbog toga što se indirektno zasniva na uglavnom pogrešnoj pretpostavci da je većina uvek dominantna kao i da mediji zaista predstavljaju većinu. Iako svesni da ovaj koncept teorijski stoji na klimavim nogama kao i činjenice da je određenje koje mi predlažemo, a bazira se na njemu, takođe puno nedostataka, u radu ćemo ipak koristiti sintagmu većinski mediji. Pod njom ćemo podrazumevati masovne medije čiji su osnivači pripadnici većinskog naroda u okruženju, u kojima velika većina zaposlenih pripada istoj toj većinskoj grupi i koji se predominantno bave pitanjima koja se tiču problema i interesovanja većinskog naroda.⁴⁹⁹

I pored očiglednog zapostavljanja etničkih manjina u radu većinskih medija, koje proizlazi i iz same definicije većinskih medija, odnos ova dva fenomena je u najmanju ruku očekivan. U *main stream* istoriji istraživanja njihovog odnosa, barem kada su zemlje Centralne i Istočne Evrope u pitanju, prevlađuje trend predominantnog

⁴⁹⁷ Više o diskusiji na temu definisanja multikulturalnog društva videti na primer u već pomenutom zborniku radova: *Ethnic Minorities and the Media*, kao i u članku Downing, John i Husband, Charles. 2002. *Intercultural Communication, Multiculturalism, and Social Inequality*, rad predstavljen na IAMCR konferenciji u Barseloni; Golubović, Zagorka. 2003. "Multiculturalism and Minorities Rights in the Balkans". U: Bašić, Goran (ur.) *Demokratija i multikulturalnost u Jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta

⁴⁹⁸ Zbog raznih nedostataka savremenog multikulturalizma (kao na primer, nesposobnosti da se izbori sa strukturalnim i sistemskim nejednakostima), ovaj model je često kritikovan. Neki autori (kao na primer, J. Kardos u *Multikulturalno obrazovanje prema interkulturalnom obrazovanju*, 1998) smatraju da i on sam treba da evoluirá i to u interkulturalnost. Mi se ovde nećemo dalje baviti konceptijskim i terminološkim problemima ovoga tipa, već ćemo prihvatiti određenje multikulturalnosti u njegovom izvornom obliku, bez negativnih konotacija (iako smo ih naravno svesni).

⁴⁹⁹ U društvu koje zastupa multikulturalizam kao *modus vivendi* ovakvo određenje bi bilo samo po sebi problematično. Međutim, kako je jedno takvo društvo za nas još uvek daleki cilj, a određenje većinskih medija blisko onome što se događa u praksi čak i starijih demokratija od naše, za sada ćemo zadržati ovo određenje a diskusiju o terminološkim problemima kao i konceptima koji stoje iza njih ostaviti za neke druge radove.

posvećivanja pažnje pitanju reprezentacije. Tako se obično istražuje koliko često masovni mediji (čitaj većinski mediji) izveštavaju o etničkim manjinama, koji su uzroci tog izveštavanja, da li izveštavanje nosi pozitivne, negativne ili neutralne konotacije i kakve posledice takvo izveštavanje može imati na položaj određene etničke manjine. Podaci do kojih takva istraživanja dolaze gotovo uniformno svedoče o dva stereotipna načina predstavljanja etničkih manjina. Zavisno od toga o kojoj manjini se radi, predstavljanje će se kretati u suprotnostima toplo-hladno, odnosno crno-belo. Sa jedne strane, etnička manjina će biti portretisana u romansiranim bojama, što je poseban slučaj pri izveštavanju o Romima, gde se kao po definiciji javljaju pozitivni stereotipi kao što su veseli, razdragani, muzikalni i slično. Sa druge strane, izveštavanje je izuzetno rasističko, negativno stereotipizirano, puno predrasuda i neretko puno govora mržnje. Tako su na primer Jevreji u litvanijskoj većinskoj štampi optuženi za kreiranje i pokušaj implementacije komunizma u Litvaniji zato što je Karl Marks bio Jevrejin⁵⁰⁰, dok su recimo Romi u većini većinskih medija u Centralnoj i Istočnoj Evropi, predstavljeni kao prljavi, lukavi, agresivni lopovi koji su spremni i da prodaju rođenu decu.⁵⁰¹

Sa druge strane, reakcije etničkih manjina na ovakvo izveštavanje takođe ne iznenanaju. One se uglavnom svode na držanje po strani ili povremeno pisanje protestnih pisama upućenih široj javnosti. Nevladine organizacije ili druge vrste udruženja etničkih manjina uglavnom nemaju razrađenu strategiju delovanja na većinske medije, pa i na ono što oni pišu o njima, tako da ne čudi što nijedna od gore pomenutih strategija ne daje rezultate.

Razlozi za ovakvo stanje stvari kada su odnosi između većinskih medija i etničkih manjinskih grupa u pitanju su višestruki. Jedni leže u duboko strukturalnim katarakteristikama društava u kojima živimo, kao što su postojanje sistemske inhibicije koja ne dozvoljava pripadnicima etničkih manjina da postanu deo većinskih medijskih kuća i/ili obrazovni sistem koji je osmišljen na takav način da ne samo da ne promovise pozitivnu diskriminaciju već je duboko diskriminatoran prema etničkim manjinama pa im je vrlo teško da dodju do onih diploma koje bi im omogućile poželjnije društvene položaje. Dalji razlozi se mogu pronaći u karakteristikama same većinske medijske industrije, koja je izuzetno okrutna prema svima koji se ne uklapaju u trenutno važeći pogled na svet ili ga na bilo koji način dovode u pitanje.⁵⁰²

⁵⁰⁰ Tereskinas, Arturas. 2001. *Ethnic and sexual minorities in the Lithuanian mass media: images and issues*. Policy paper. OSI IPF. Dostupno na internetu na: www.policy.hu

⁵⁰¹ O detaljnijim podacima o problemu prezencije etničkih manjina, a posebno Roma, u zemljama Centralne i Istočne Evrope, videti na primer u: *The Media of Eastern Europe and the Former Soviet Union: Reporting on Interethnic Relations*. Project on Ethnic Relations. 1994; *The Media and the Roma in Contemporary Europe: Facts and Fictions*. Project of Ethnic Relations. 1996; kao i bazu podataka European Roma Rights Centar (ERRC), dostupnu na internetu na: www.errc.org

⁵⁰² O stanju stvari po ovom pitanju kao i o pozitivnim primerima rešavanja problema pristupa većinskim medijima u zemljama Zapadne Evrope, videti više u: Ouaj, Jamil. 1999. *Employment and access of ethnic minorities to the television industry in Germany, the UK, France, the Netherlands, and Finland*. The European Institute for the Media. Takođe je važan i projekat sproveden i finansiran od strane Evropske komisije, *Tuning into Diversity. Immigrants and ethnic minorities in mass media. Representation and policies*. Rome, 2002. koji je takođe dostupan na internetu na adresi: www.multicultural.net

Komercijalizacija medijskog sadržaja koja dovodi do toga da se pitanja etničkih manjina ne prihvataju kao medijski validna zbog toga što nisu isplativa na medijskom tržištu, kao i neobrazovanost novinara i ostalih medijskih radnika za rad u multikulturalnom društvu samo produbljuju problem. Konačno, razlozi za ovakav tretman etničkih manjina u većinskim medijima dolaze i iz nemoći manjinskih grupa da u ovakvom stanju stvari utiču na bilo koga i pokušaju da suštinski promene rezultat. Naravno, država svojim zakonskim i drugim mehanizmima može uticati na većinske medije u korist etničkih manjinskih grupa. Međutim, ono što se u praksi najčešće dešava je traženje 'rupa u zakonu', principijelno prihvatanje državnih preporuka i istovremeno izbegavanje da se one i sprovedu u delo ili pak opstruisanje rada redakcija manjinskih grupa u okviru određene medijske kuće.⁵⁰³

Izgleda da se etničke manjinske grupe nalaze u začaranom krugu, barem kada je njihov odnos sa većinskim medijima u pitanju. Sa jedne strane, ako bi hteli da prođu u dominantne javne sfere i predstave sebe i svoje probleme široj javnosti moraju da sarađuju sa većinskim medijima koji iako vrlo retko informišu, ali skoro uvek stereotipizirano, tu istu javnost o etničkim manjinama, koje pak nemaju dovoljno moći ni načina da na pravi način utiču na ove medije. Sa druge strane, ignorisati ove medije ujedno znači i ignorisati javnost koja se oslanja na te medije, a to je strategija koju ni najorganizovanije etničke grupe sebi ne smeju da dozvole. Da li postoje druga rešenja?

Masovno komuniciranje u multikulturalnim društvima

Gore opisano stanje stvari, kao i postavljeno pitanje upućuju nas na diskusiju o karakteristikama javne, masovne komunikacije u multikulturalnim društvima. S obzirom da je društvo u kome obitava više različitih etničkih grupa po definiciji multietničko i multikulturalno, postavlja se pitanje koje se može primeniti na sve insitucije: kakve funkcije bi masovno komuniciranje sprovedeno kroz masovne medije trebalo da ispunjava u jednom takvom društvu?⁵⁰⁴ Postavljajući ovo pitanje, mi se krećemo od nivoa reaktivnog delovanja, tj. konstatovanja i analize stanja stvari o odnosu između masovnih medija i etničkih manjina, ka proaktivnom delovanju, tj. ka promišljanju potencijalnih funkcija masovnih medija u multietničkom društvu koje bi omogućile ispunjavanje komunikacijskih prava etničkih manjina.

Masovno komuniciranje u bilo kom društvu je isuviše osetljiva oblast da bi se ostavila neregulisanom. U demokratskom društvu, za masovno komuniciranje se vezuje određen broj prava koja se garantuju svim građanima. Ta prava čine pravo na slobodno izražavanje, sloboda govora i sloboda informisanja. Međutim, u multikulturalnim društvima, upravo zbog njihove raznolikosti, treba posvetiti još veću pažnju ovim pravima i medijsku sferu organizovati na takav način da pored promocije

⁵⁰³ O problemima jedne romske redakcije koja je funkcionisala u okviru većinske medijske kuće, videti više u: Filipović, Marijana. *Establishing TV Programmes in the Romany language*, OSI/LGI, Budapest 2001. Rad je takođe dostupan na internetu na sledećoj adresi: <http://lgi.osi.hu/ethnic/csdb/index.html>

⁵⁰⁴ Ovo pitanje su među prvima postavili John Downing i Charles Husband i detaljnije ga obradili u već pomenutom tekstu *Intercultural Communication, Multiculturalism, and Social Inequality*.

ovih opštih prava koja su svima zagantovana, posebno promovise ispunjavanje komunikacijskih prava manjinskih grupa. Razvoj naučne misli s tim u vezi ide tako daleko da je osnovni moto postala Tejlorova⁵⁰⁵ (Taylor) sentenca da ako želimo da tretiramo određene etničke zajednice i pojedince jednako onda moramo biti spremni da ih tretiramo drugačije. To praktično znači da im moramo garantovati i posebna prava.

Vil Kimlika⁵⁰⁶ (Will Kymlicka) u ovom smislu razvija teoriju o polietničkim pravima koja definiše kao prava koja bi garantovala finansijsku pomoć i pravnu zaštitu za određene aktivnosti koje organizuju i sprovode etničke ili religijske grupe. U praksi ispunjavanje ovih prava znači finansijsku podršku države inicijativama koje teže zaštiti određenih religijskih i kulturnih aktivnosti koje ne bi mogle da se samoodrže na tržištu. Naravno, u ispunjavanje ovih prava spada i državno kreiranje medijske politike koja bi štitila interese manjinskih etničkih grupa kao i finansiranje njihovih medija ili sličnih projekata iz oblasti komuniciranja.

Pravo koje je nastalo kao rezultat težnje da se zaštite prava manjinskih grupa, ali koje ne mora tu da se zaustavi, je i utopijsko pravo 'da me razumeju' koje je u teoriju uveo Čarls Hazband (Charles Husband)⁵⁰⁷. Ovo pravo je definisano kao pravo na komunikaciju oslobođenu egocentričnih i etnocentričnih međa. Hazband smatra da je pravo na komunikaciju nedovoljno ako se u komunikacijski proces uđe zaslepljen kratkovidošću sopstvenog izražavanja. Da bi se prevazišlo takvo nerazumevanje, neophodno je aktivno učestvovati u slušanju i reagovanju koje bi dalje vodilo konačnom razumevanju drugog.

Dakle, govoreći o tome kakve bi karakteristike u odnosu na tretman etničkih manjina trebalo da ima sistem masovnog komuniciranja u multikulturalnim društvima, možemo zaključiti da taj sistem prvenstveno treba da tretira etničke manjinske grupe ne kao jednake već kao različite i shodno tome bude organizovan na taj način da im garantuje i omogućava ispunjenje osnovnih komunikacijskih ali i polietničkih prava. Takođe, sistem masovnog komuniciranja podrazumeva i aktivnu ulogu države koja bi usvajanjem posebne medijske politike i finansiranjem aktivnosti etničkih manjinskih zajednica obezbedila siguran prostor za (samo)prezentaciju i (samo)izgradnju etničkih grupa.

Mogući izlazi iz kruga...ili, i krug nije uvek okrugao⁵⁰⁸

Imajući u vidu gore navedeno, postavlja se pitanje koje bi funkcije mediji trebalo da imaju u ovako koncipiranom multikulturalnom društvu. Te funkcije bi trebalo da sadrže obezbeđivanje informacija za sve pripadnike društva, otvorenost javnih sfera, kreiranje i očuvanje etničkog identiteta svih grupa u društvu, kao i prezentaciju i upoznavanje Drugog. Nerealno je misliti da sve ove funkcije mogu i

⁵⁰⁵ Taylor, Charles. 1992. *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University Press

⁵⁰⁶ Kymlicka, Will. *Multicultural Citizenship*. Oxford University Press. 1995.

⁵⁰⁷ Husband, Charles. Media and Public Sphere in Multiethnic Societies. U: Cottle, Simon. *Ethnic Minorities and the Media*. Open University Press, 2000.

⁵⁰⁸ Film "Pre kiše", reditelj Milčo Mančovski

treba da ispune većinski mediji. Zbog toga postoje tri glavna pristupa raspodele ovih funkcija, a koja stavljaju naglasak na različite medijske podsisteme: spremnost na prihvatanje kulturnog pluralizma kroz reorganizovanje većinskih medija i osnivanje nezavisnih medijskih produkcija, i borba protiv kulturne asimilacije kroz formiranje etničkih manjinskih medija.

Čini se da se u našoj javnosti najviše govori o prvoj opciji. Promene u zakonu, primena afirmativne akcije prema manjinama kao i pozitivna diskriminacija su akcije koje se obično predlažu. Ove mere ipak predstavljaju promene na formalnom nivou i ne moraju uvek da donesu željene rezultate upravo zbog postojanja faktora na koje ne mogu direktno da utiču. Između ostalih, neki od tih faktora su: činjenica da su medijski radnici ipak obični ljudi kojima nije lako da prepoznaju i napuste stereotipe i predrasude prema etničkim manjinama; postojanje autocenzure koja je usko povezana sa prethodnim faktorom; kao i stari problem predstavljanja manjinskog pitanja sa stanovišta većine. Tako je pored uvođenja formalno pravnih i institucionalnih promena u rad većinskih medija, neophodno uvesti i redovnu profesionalnu edukaciju i treninge za sve medijske radnike, ali i za one koji se spremaju da to budu, koja bi se ticala interkulturalne komunikacije i uloge medija u multikulturalnom društvu.⁵⁰⁹ Naravno, ovaj pristup se oslanja na promene u široj društvenoj politici prema manjinskim grupama i zahteva ogromnu volju prvenstveno vlastodržaca a zatim i samih ljudi iz medija.

Pristup koji podrazumeva osnivanje i promociju nezavisnih medijskih produkcija našoj javnosti je predstavio Miroljub Radojković⁵¹⁰, koji polazi sa stanovišta da posedovanje medijske kuće od strane manjinskih grupa nije najbolji način za ispunjavanje njihovih kulturnih i komunikacijskih potreba. Ovaj autor smatra da osnivanje manjinskih medija nije dobra ideja upravo zbog finansijskih problema sa kojima se manjinski mediji suočavaju i stoga finansijske neodrživosti. Zbog toga on predlaže formiranje nezavisnih produkcijskih kompanija čiji bi finansijski problemi delimično bili rešeni, s obzirom da su, na primer, prema srpskom Zakonu o radio-difuziji iz 2002. godine, svi emiteri dužni da odvoje barem 10% svog godišnjeg prihoda za programe nezavisnih medijskih produkcija. Oni su takođe u obavezi da emituju ove programe. Na ovaj način bi manjinske grupe iskoristile prednosti većih medijskih kuća a posebno njihovu medijsku pokrivenost među populacijom. Ova ideja se čini zanimljivom i izvodljivom ali takođe sa sobom nosi određeni broj problematičnih pitanja. Na primer, ako velike medijske kuće plaćaju izradu programa i zatim su slobodne da odlučuju o tome koji će emitovati, lako je pretpostaviti da bi izabrale one programe koji odgovaraju njihovim uređivačkim politikama. Sama ova činjenica stavlja mnogo tereta na leđa manjinskim grupama.

Treći pristup, naime formiranje etničkih manjinskih medija, je pristup koji je sa jedne strane prikupio najviše simpatija u onim krajevima sveta gde postoji duga

⁵⁰⁹ Više o ovoj ideji kao i o konkretnim primerima ovakvih edukacija koje već postoje u svetu, videti u: Downing John i Husband, Charles, *op. cit.*

⁵¹⁰ Radojković, Miroljub. 2003. *Media and Cultural Diversity in Serbia*. U: *Demokratija i multikulturalnost u Jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta

tradicija suživota različitih etničkih grupa kao i tradicija borbe za manjinska prava, a sa druge strane je i najviše kritikovan. Ovaj se pristup uglavnom vezuje za zemlje kao što su Australija, Kanada, SAD, ali i neke evropske zemlje (uglavnom skandinavske). Na našim prostorima, i pored viševjekovnog postojanja različitih etničkih grupa koje su obitavale u većinskom ili manjinskom odnosu u zavisnosti od istorijskih i društvenih okolnosti, sam fenomen etničkih manjinskih medija je relativno novijeg datuma i nije mu pridavana neophodna pažnja. Upravo zbog toga, ali i zbog činjenice da se, barem po rečima njegovih istraživača, pokazao kao najdelotvorniji, neophodno je osvrnuti se na sama polazna stanovišta onih koji zagovaraju ovaj model kao jedno od rešenja za promenu odnosa između etničkih manjina i masovnih medija.

U dostupnoj literaturi o ovoj oblasti, nema konkretne definicije etničkih manjinskih medija. Međutim, ono što se obično podrazumeva pod ovom pojavom su masovni mediji koje su osnovali i vode pripadnici etničkih manjina, pojedinci, grupe ili organizacije, kao i masovni mediji u kojima većina radnika pripada toj istoj etničkoj manjini, i koji proizvode i emituju program čija je ciljna grupa uglavnom određena etnička manjina. Glavna ideja vodilja pri formiranju etničkih manjinskih medija je obezbeđivanje javnog prostora u kome bi se manjine nesmetano samopredstavljale, informisale i bavile pitanjima od etničkog značaja.

Moglo bi se reći da nema istraživača ili teoretičara koji se nije kritički osvrnuo na ovaj fenomen, i pored principijelnog slaganja da predstavlja najproduktivniji model. Tako Rigins⁵¹¹ (Riggins) iznosi veoma oštar stav da etnički manjinski mediji ne bi imali dovoljno razloga da opravdaju svoje postojanje ako ne bi doprinosili etničkoj koheziji i kulturnom održanju. On smatra da u multikulturalnim društvima, u situaciji i okruženju u kojoj etnicitet predstavlja društvenu konstrukciju i zavisi od pregovaranja između većinskih i manjinskih grupa o tome šta bi trebalo podrazumevati pod određenim etnicitetom, etnički manjinski mediji bi mogli da odigraju ključnu ulogu u onom delu pregovaranja koje se odnosi na pitanje identiteta. Ovi mediji bi trebalo to da čine kroz izveštavanje o lokalnim događajima, promociji jezika manjina, formiranje agende manjinskih vesti i stvaranje eksplicitne kontra ideologije u odnosu na ideologiju većinskih medija.⁵¹² Na taj način bi pored preuzimanja kontrole nad prezentacijom sopstvenog identiteta, skinuli sa leđa većinskih medija teret i opasnosti predstavljanja Drugog. Međutim, kako Rigins naglašava, stvari nisu tako jednostavne jer ovako koncipirani etnički manjinski mediji mogu da predstavljaju i pretnju po državu zbog toga što se u najradikalnijim verzijama direktno suprotstavljaju preferiranim kulturnim modelima i kulturnoj asimilaciji. Ipak, postoji dovoljan broj protivurečnosti u samim manjinskim medijima koje ih ometaju kako u borbi protiv asimilacije, tako i u samopredstavljanju. Naime, ovi mediji ne mogu da pokidaju sve veze sa većinskom kulturom i na taj način se ograde od uticaja te kulture. Hteli to oni ili ne, novinari u manjinskim medijama su odrasli u većinskoj kulturi i uglavnom im je teško da izađu iz

⁵¹¹ Riggins, S. H. 1992. *The Media Imperative: Ethnic Minority Survival in the Age of Mass Communication*. U: Riggins, S. H. (ed.) *Ethnic Minority Media: An International Perspective*. Sage Publications.

⁵¹² Riggins, S. H. 1992. *The Promise and Limits of Ethnic Minority Media*. U: Riggins, S. H. (ed.) *Ethnic Minority Media: An International Perspective*. Sage Publications.

nje kako u odnosu na opšte ideološku priču, tako i u odnosu na zanatski deo posla. Naime, primećeno je da etnički manjinski mediji uglavnom prihvataju žanrove većinskih medija, ne pokušavajući da razviju sebi svojstvene pristupe.⁵¹³

Sa druge strane, Čarls Hazband⁵¹⁴ smatra da i pored svih dobrih posledica do kojih postojanje etničkih manjinskih medija može dovesti, postoje tri potencijalne političke posledice, koje mogu doprineti još većoj socijalnoj udaljenosti između različitih grupa. Prva posledica leži u mogućnosti da kroz povećanje fragmentiranosti publike (a kako ovaj autor smatra, etnički manjinski mediji će dovesti do toga), mediji će raditi u zatvorenim, paralelnim etničkim javnim sferama. Na taj način bi se polazna ideja o doprinosu etničkih manjinskih medija razvoju multikulturalnosti u onom pozitivnom obliku, pretvorila u svoju kontradikciju. Ovo samo govori u prilog činjenici da će uvek postojati potreba za medijima koji komuniciraju preko etničkih granica. Druga konsekvencija se tiče činjenice da etnički manjinski mediji ne moraju uvek da dovedu do društvene kohezije. Štaviše, oni mogu da promovisu nacionalističke i šovinističke ideje, kao što je to na primer bio slučaj u Ruandi ili na prostorima bivše Jugoslavije. Treća konsekvencija se odnosi na već opisan problem sa pravom na komuniciranje – i pored toliko medija, šta raditi ako se ipak i dalje ne razumemo?

Očigledno je da nijedan od ovih modela nije savršen i ne može da funkcioniše sam za sebe. Ono što mogu je da funkcionišu zajedno, dopunjavajući se. Suštinska reorganizacija većinskih medija mora da bude imperativ razvoja društva, ali se od nje ne sme očekivati ono što većinski mediji, barem za sada, ne mogu da pruže. Nezavisne medijske produkcije su važan faktor u obezbeđivanju multikulturalne javne sfere, ali multikulturalnost ne sme da spadne samo na njih pošto su bolesti kojima su podložne isuviše opasne. Konačno, etnički manjinski mediji mogu da budu odlična prilika za državu da ispuni svoje obaveze prema manjinama u smislu garancije političkih prava i na taj način pomogne formiranje posebne javne sfere za etničke manjine. Međutim, etnički manjinski mediji ne smeju da povezuju svoj opstanak samo sa donacijama i finansijskim obavezama države prema njima. Oni takođe ne smeju da se oslanjaju samo na promene u većinskim medijima a da sami ne čine ništa. To praktično znači da i etnički manjinski mediji moraju sebi da stvore barem osnovno finansijsko zaleđe i na taj način spreče bilo kakve situacije zavisnosti. Takođe, edukacija medijskih radnika o kojoj smo govorili u vezi sa promenama u većinskim medijima, mora da postoji i u slučaju etničkih manjinskih medija, pošto sama činjenica da pripadaju etničkoj manjini ne obrazuje medijske radnike ovih medija za život u multikulturalnom društvu. Konačno, ljudi koji osnivaju etničke manjinske medije moraju da razumeju da ovi mediji ne bi trebalo da budu oružje u borbi za kulturnu, političku, teritorijalnu odvojenost manjinske grupe (mada to svakako mogu biti), već most ka prostoru u kome će moći da izlože svoje različite stavove o tim pitanjima.

Skica medijskog sveta u multikulturalnom društvu koju smo upravo opisali, u ovom trenutku svakako jeste utopijska i daleko od onoga šta se događa u praksi.

⁵¹³ *Ibid.*

⁵¹⁴ Downing, John i Husband, Charles, *op. cit.*

Takođe, ova skica nije ni savršena ni završena: postoji veliki broj neotvorenih, nerazjašnjenih pitanja, kao i onih kojih trenutno nismo svesni, tako da je i sama otvorena za diskusiju u javnoj sferi. Međutim, ono što raduje i uliva nadu je sama činjenica da izlaz iz kruga ipak postoji, kao i da on ne mora uvek da bude negativan i destruktivan.

Literatura

- Cottle, Simon (ed.). 2000. *Ethnic Minorities and the Media*. Open University Press.
- Downing, John i Husband Charles. 2002. *Intercultural Communication, Multiculturalism and Social Inequality*. Referat predstavljen na 2002 IAMCR Konferenciji u Barseloni
- Eley, Geoff. 1992. *Nations, Publics and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century*. U: Habermas and the Public Sphere. C. Calhon (ur.) Cambridge, MA:MIT Press
- Filipović, Marijana. 2001. *Establishing TV Programmes in the Romany language*, Budapest: OSI/LGI.
- Fraser, Nancy. 1992. *Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy*. U: Habermas and the Public Sphere. C. Calhon (ur.) Cambridge, MA:MIT Press
- Golubović, Zagorka. 2003. *Multiculturalism and Minorities Rights in the Balkans*. U: Bašić, Goran (ur.) *Demokratija i multikulturalnost u Jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta
- Habermas, Jurgen. 1989 (1962). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Translated by Thomas Burger. Cambridge, MA: MIT Press.
- Husband, Charles (ed.). 1994. *A Richer Version: The Development of Ethnic Minority Media in Western Democracies*.
- Husband, Charles. 1996. 'The Right to be Understood: Conceiving the Multi-Ethnic Public Sphere'. U: Innovation: the European Journal of Social Science, Vol. 9, No. 2, June 1996 pp. 205-216
- Jacobs, N. Ronald. 2000. *Race, Media and the Crisis of Civil Society. From Watts to Rodney King*. Cambridge University Press
- Karlsreiter, Ana. 2003. *Media in Multilingual Societies*. Vienna: OSCE
- Kymlicka, Will. 1995. *Multicultural Citizenship*. New York: Oxford University Press
- Ouaj, Jamil. 1999. *Employment and access of ethnic minorities to the television industry in Germany, the UK, France, the Netherlands, and Finland*. The European Institute for the Media.
- Radojković, Miroljub. 2003. *Media and Cultural Diversity in Serbia*. U: Bašić, Goran (ur.) *Demokratija i multikulturalnost u Jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta
- Riggins, S. Harold (ed.). 1992. *Ethnic Minority Media: An International Perspective*. Sage Publications.
- Taylor, Charles. 1992. *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University Press

Tereskinas, Arturas. 2001. *Ethnic and sexual minorities in the Lithuanian mass media: images and issues*. Policy paper. Budapest: OSI IPF.

The Media of Eastern Europe and the Former Soviet Union: Reporting on Interethnic Relations. Project on Ethnic Relations. 1994;

The Media and the Roma in Contemporary Europe: Facts and Fictions. Project of Ethnic Relations. 1996;

Zakon o radiodifuziji Republike Srbije, 2002

UDK 32.019.51:654.19+316.344.3](497.11-13)

Đokica Jovanović

Filozofski fakultet

Beograd

Vladimir Cvetković

Filozofski fakultet

Kosovska Mitrovica

RACIONALNI I IRACIONALNI IZBORI

(Korelacija između medijske i socio-kulturne strukture publike na području južne Srbije)*

Rezime

Prema recepciji određenih medijskih sadržaja mogu se ustanoviti ili ustanovljivati korelacije sa ili prema modernizacijskim ili tradicionalnim kulturnim (i političkim) vrednostima. Medijske forme koje podrazumevaju modernizacijske sadržaje su po pravilu, kao sadržajne celine forme koje podrazumevaju višeslojnu strukturu. Višeslojne strukture se nužno obraćaju slojevima koji su obrazovaniji, socijalno i kulturno pokretljiviji i čija se društvena egzistencija zasniva na visokoj komunikabilnosti, odnosno otvorenosti. Sa druge strane, medijski sadržaji čija je odrednica upravni govor i obraćanje jednoznačni su i svoje značenje crpu iz "proverenih" tradicionalnih datosti koje se smatraju neupitnim i očiglednim. Slojevi čija je ovo dominantna sfera interesa i ukusa i koji nisu opremljeni socio-kulturnim receptorima za primanje kompleksnih sadržaja uglavnom su slojevi koji su prihvatili pojednostavljenu (vulgarižovanu) sliku tradicionalnog. I to tog tradicionalnog kao njihovog kulturnog normativa. Ovi nalazi su bazirani na rezultatima dobijenim anketnim istraživanjem na području južne Srbije.

Ključne reči: otvorene i zatvorene kulturne vrednosti, medijska slika, kultura socijalnih slojeva

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

RATIONAL AND IRRATIONAL CHOICES (Correlation Between Media and Audience's Socio-cultural Structures in Southern Serbia)

Summary

On the base of specific media contents reception it is possible to assess correlations with or towards modernization or traditional cultural (political) values. Media forms based on modernization contents are forms generally characterized by multi-layered structure. These multi-layered structures undoubtedly address social strata that are more educated, more socially and culturally mobile and which social existence is based on communicability and openness. On the other hand, media contents characterized by direct speech or addressing have one single meaning rooted in "credible" traditional essence that is considered to be obvious and undisputable. Social strata which dominant interest and taste sphere is this and which are not equipped with socio-cultural receptors for complex contents are mainly strata that have accepted simplified (vulgar) picture of tradition. These findings are based on results obtained in survey conducted in southern Serbia.

Key Words: Open and Closed Cultural Values, Media Presentation, Culture of Social Strata

Kontekst

Uvid u empirijski materijal u ovom istraživanju, a koji referira južni deo Srbije, ukazuje na činjenicu opstajanja nekih karakteristika zatvorene kulture.

Mogu se, na prvi pogled, ustanoviti izvesne specifičnosti. Pod uticajem krupnih integracionih procesa u Evropi, o kojima (kao poželjnim) u evropskim zemljama postoji manje-više postignut pozitivni konsenzus, sa jedne, i pod uticajem proevropski definisane jake struje u političkom miljeu Srbije, sa druge strane, značajan deo stanovništva prihvata "integrativni proces Evrope i Srbije", i kao državni nalog, i kao rezultat uticaja "spolja", ali i kao sopstveni interes. To se vidi iz odgovora na pitanje "Kada bi trebalo da odredite gde pripada Vaša zemlja, svrstali biste je u: Evropu ili Balkan", većina ispitanika (52,4%, prema 28,6%, 17,7% je bez stava) se izjašnjava za Evropu. Ovakva situacija govori i o problemima kreiranja ili opstanka balkanskog identiteta u svesti ljudi nasuprot nacionalnim identitetima i identitetom Evropske Unije. Zanimljivo bi bilo videti kako ljudi sebi predstavljaju balkanski identitet, odnosno koje su vrednosti, pozitivne i negativne konotacije i važnost koje termin Balkan nosi sa sobom. Na pitanje: "Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini, koliko je za Vas važna pripadnost čovečanstvu?" Najveći broj ispitanika (75,4%) je odgovorilo da je "veoma važna". I na većinu pitanja iz upitnika koja imaju "opšti", sa stanovišta ispitanika, neobavezujući, karakter dobijaju se slični odgovori.

Međutim, kada se od ispitanika očekuje da se izjasne o temama koje u javnom saobraćaju imaju status visokog značaja dobijaju se odgovori drugačijeg vrednosnog usmerenja. Ova činjenica se može, uslovno, dvojako tumačiti. Prvo, radi se o istim ljudima, koji su u ambivalentnoj situaciji: prihvataju opšte vrednosti i načela do one

tačke dok ne ugrožavaju vrednosti na kojima počiva stvarni, životni (tradicionalni ili tradicionalistički) referentni okvir. I, drugo, radi se o dve velike grupe koje prihvataju, manje-više, oprečna stanovišta: otvorenost i zatvorenost prema drugim kulturama, kao i prema modernosti. Ovde nije moguće uspostavljanje oštre demarkacione linije između, nazovimo ih, *zatvorenog* i *otvorenog* tipa, osim što su ove dve tendencije uočljive. Evo primera: na pitanje o važnosti pripadnosti sopstvenoj državi 58,1% ispitanika odgovara pozitivno. Za 29% ispitanika je pripadnost državi manje značajna i za 9,8% je nevažna. A kada je reč o saradnji između balkanskih zemalja, na jedno od ključnih pitanja, koje glasi: “U kojim oblastima bi trebalo intenzivirati saradnju među balkanskim zemljama”, distribucija odgovora je ovakva: ekonomija 78,6%, infrastruktura (putevi, železnica...) 10,3%, bezbednosna i vojna saradnja 5,2%, *kultura (nauka, obrazovanje, međureligijska saradnja)* 3,5% i zaštita životne sredine 1%. U ovoj prilici se može konstatovati da je saradnja moguća na planu (a) ekonomskog interesa, što ukazuje na izvesni stepen racionalnosti, ali ukazuje i na (b) opredeljenje za oblast saradnje koja ne “ugrožava naše identitete”, tj. ne ugrožava ekskluzivni karakter sopstvene kulture. Dodatni impuls ovakvom opredeljanju daje i ekonomska situacija i životni standard građana koji su prvenstveno okupirani egzistencijalnim problemima, niskim prihodima i visokom nezaposlenošću i ekonomskom neizvesnošću. Ovakva situacija ne govori toliko o samoj racionalnosti izbora već pre o nepostojanju izbora u datoj egzistencijalnoj poziciji, gde je zadovoljenje osnovnih životnih potreba zapravo pre može smatrati instinktom nego izborom. Utisak o ekskluzivističkom shvatanju prirode sopstvene kulture pojačava se odgovorima na pitanje “Narod kome pripadam poseduje neke kvalitete koji su superiorni u odnosu prema drugim narodima”. Uglavnom i potpuno se slaže 50% ispitanika, uopšte ili uglavnom se ne slaže 27,6%, a neodlučno je 21,2%. Međutim, po našem mišljenju, ipak se ne može govoriti o kulturnom ekskluzivizmu kao posledici stvarnog uverenja u superiornost sopstvene kulture. Iskustvo pokazuje da se, ipak, radi o mimikrijskom ekskluzivizmu. Novija istorija Evrope pokazuje da je kolektivni “ponos” najčešće izraz resantimana, a takođe i kao jedan od mehanizama kompenzacije uslovljene frustracijom nacionalnog identiteta, zbog kakvog poraza u sukobu sa “drugim” koji je bio nadmoćniji. To stanovište najčešće glasi ovako: Iako pripadam “narodu koji poseduje neke kvalitete koji su superiorni u odnosu prema drugim narodima” ja priznajem da je Zapad jači jer je veliki u odnosu na nas i jer je *razvijeniji*. Iskaz *razvijeniji* znači: društvenu organizovanost, znanje (kao stručnost i kao nauka), poredak koji se poštuje, kvalitet i stil života ljudi, ... znači *kulturu*. Uz iskaz *razvijeniji* često sledi konstatacija: I naš narod bi bio *razvijen* da nije imao “tešku” istoriju, da nisu protiv njega uvek bile velike sile... Tu resantiman pada u sopstvenu zamku. Tim, ne baš prijateljskim silama, se, ipak, priznaje superiornost u razvijenosti – u kulturi. Naravno, ne preostaje ništa drugo do da se takav resantiman označi zdravorazumskim i neukim i da mu se da odgovor koji dolazi iz velike kosmopolitske baštine: nema superiornih i inferiornih kultura – one su, u svojoj kvalitativnoj različitosti, u sinhronom, a ne dijahronom poretku. Konačno, za medijske sadržaje iz oblasti kulture zainteresovano je samo 0,2% ispitanika. Priroda ovdašnjeg kulturnog ekskluzivizma je, dakle, takva.

Uz kulturu ekzkluzivističkog karaktera konstituiše se i autoritarna politička kultura. Na pitanje “Kojim ustanovama najviše verujete?”, predsedniku države, vojsci i crkvi poklanja poverenje 37,1% ispitanika, dok je poverenje prema drugim ustanovama izraženo skromno: parlament 7,6%, vlada 4%, sud 4,5%, policija 1,3%, univerzitet 6,6%, političke partije 0,3%, akademija nauka 2,4%, nevladine organizacije 0,8% ispitanika. Međutim, najveći broj ispitanika ne veruje ni jednoj ustanovi 21,5%. Ovi podaci se mogu čitati na više planova. Prvi plan ukazuje na nekonsolidovanost demokratskih ustanova, koja se ogleda u njihovoj fasadnoj prirodi. Naime, one nemaju demokratski sadržaj. I ispitanici to uočavaju. Sledeći plan ukazuje na činjenicu, manje-više, otvorene zloupotrebe ustanova sa demokratskim predznakom od strane političkih aktera koji sebi pripisuju, takođe, demokratsko obeležje. Treći plan predstavlja stari odsjaj tradicionalnog nepoverenja prema ustanovama koje oličavaju “vlast”, tim pre, što je razlog nepoverenju “i ovog puta, kao bezbroj puta do sada” potvrđen faktorima iz prvog i drugog plana.

Ovim povodom upućujemo čitaoca na rezultate istraživanja koje je obavljeno u periodu 1999-2001. godine na području Srbije, bez Vojvodine i Kosova, u kome su uočene korelacije koje se naslućuju i iz rezultata ovog istraživanja.⁵¹⁵⁾ Ovom prilikom navodim prvu korelaciju: Nacionalizam – autoritarnost — tradicionalizam – egalitarizam = kolektivizam (kulturni i politički).

U nadi da preliminarne konstatacije nisu prestroge, konsekvencija ovakve kulturno-političke situacije u Srbiji ne ukazuje na podsticajnu atmosferu za unutarbalkansku, međunarodnu kulturnu saradnju. Resantimani posle izgubljenih ratova za teritorijalnu dominaciju, izopštenje iz evropskog kulturnog ambijenta, odgovornost (stvarna i unutrašnjom ideologijom proizvedena) tzv. međunarodne zajednice za nepodnošljivo dugo krizno stanje u Srbiji..., su neki od uslova za dodatno zatvaranje tradicionalno zatvorene i nepoverljive kulture u ovom delu Srbije. Kulturnu zatvorenost, kao vrednost, takođe, promovišu najvažnije ustanove, ili njihovi uticajni segmenti – političke partije, koje u ovakvom miljeu nalaze političku podršku; ustanove koje se bave kulturom i koje na ovaj način jačaju sopstveni uticaj i obezbeđuju dugoročnu egzistenciju; crkva, kao eminentno konzervirajući društveni faktor u otporu prema modernizaciji u pokušaju da sakralizuje i kanonizuje polje društvenih vrednosti; obrazovne i visokoškolske ustanove u otporu prema sopstvenoj “evropeizaciji” koja pretpostavlja uvid i kontrolu obrazovnog procesa sa stanovišta moderne racionalnosti i kompetitivnosti.

Promene političke i ekonomske stvarnosti je, sa stanovišta modernizacijskog procesa, moguće izvršiti sa manje ili više uspeha. Ali, promena i evolucija temeljnih kulturnih stavova, koji su konstitutivni elementi društvenosti, svakako, podrazumeva obimnu i suptilnu konceptualizaciju. Međutim, stepen ranjivosti svake, ma kako minuciozno projektovane konceptualizacije kulturne promene, je vrlo visok. Imam u vidu i tzv. projekte kulturne revolucije u autoritarnim i totalitarnim sistemima minolog

⁵¹⁵⁾ Đokica Jovanović, Jasmina Petrović, Saša Madić, *Parodija tragičnog, kič kao konstituens političke i kulturne ideologije*, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica; Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd; Istraživačko-analitički centar, Niš, 2002. vidi str. 205-217.

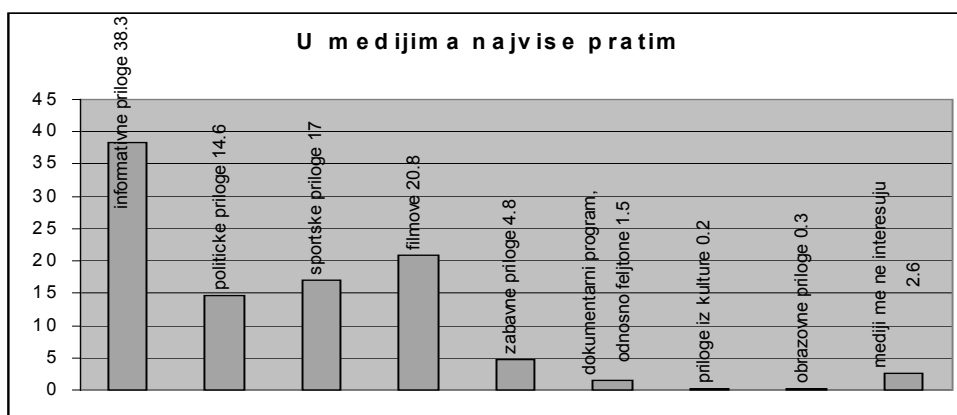
stoleća, kao i projekte tzv. kulturne akcije u sistemima sa višim stepenom ostvarenih demokratskih tekovina. Uglavnom su takva nastojanja završavala neuspešno. Konstrukcija budućih modela promene kulturne politike mora biti bazirana, pre svega, na činjenicama o neuspehu organizovane intervencije u kulturnu stvarnost tek minulog stoleća. Hoće li ova generacija i dolazeće generacije imati više uspeha?

Nalazi

Smatramo da se glavne vrednosne i kulturne orijentacije pomenute u prethodnom delu teksta mogu detektovati na, relativno, jasan i vidljiv način upravo u odnosu prema medijskim sadržajima i medijskoj ponudi. Dok je u drugim slučajevima vrlo izražena nezainteresovanost ipitanika za mnoga pitanja (kreće se i do trećine ispitanih) za medije je nezainteresovano svega 2,6%.

U vezi sa medijskim sadržajem utvrđena je veza sa dve zavisne varijable: pripadnost zemlje i shvatanje kulturne politike.

1. Najveći broj ispitanika se izjasnio da uglavnom prati informativne i političke sadržaje na medijima. Ispitanici u medijima najčešće prate informativne priloge (38,3%), a najmanje (zanemarljivo malo) priloge iz oblasti kulture (0,2%) (grafikon 1). Kategoriji “informativni priloci” konkurišu kategorije “filmovi” (20,8%), “sportski priloci” (17%) i “politički priloci (14,6%). Iako je film kulturna tvorevina, ispitanici film ne definišu kao “kulturu”, već kao zabavni sadržaj kome se poklanja pažnja u dokolici (kao sport, na primer). Ovde se ne radi o filmu sa izraženim estetskim ili obeležjima, već o delu filmske produkcije koja ima eminentno zabavni karakter. Mada se, opšte uzev, sadržaji dokolice mogu svrstati u oblast zadovoljenja kulturnih potreba. Dokumentarni programi, odnosno feljtoni imaju bolji status, ali ipak njima pažnju poklanja samo 1,5%.

grafikon 1

Ovo pitanje nam ne daje dovoljno informacija da izvedemo neki zaključak, osim eventualno da oni koji su naveli da uglavnom prate politički program smatraju da Srbija pripada Evropi (73%). Ovo možda može da ima veze sa političkim aktivizmom, ali na osnovu postojeće formulacije pitanja iz upitnika to se ne može zaključiti sa visokim stepenom pouzdanosti.

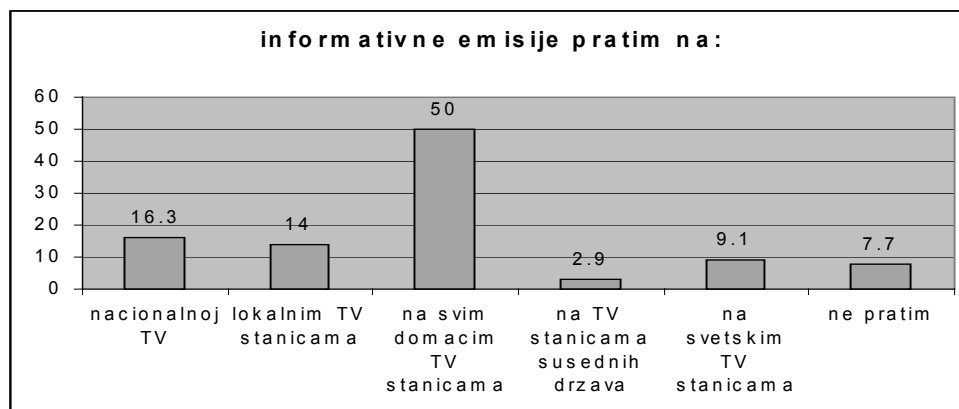
2. Po pitanju prioriteta kulturne politike po jedna trećina ispitanika smatra da bi trebalo da je orijentisana ka svetskoj kulturnoj baštini i nacionalnoj kulturnoj baštini, dok jedna petina ispitanika nema nikakav stav o tome. Ne postoji neka vidljiva razlika između vrste gledanog programa i stava o kulturnoj politici, osim da oni koji gledaju najčešće političke sadržaje smatraju da bi kulturnu politiku trebalo orijentisati ka promociji nacionalne kulture.

Kulturna politika prevashodno treba da bude orijentisana (u %):

ka svetskoj kulturnoj baštini	31,6
ka balkanskoj kulturnoj baštini	9,5
ka nacionalnoj kulturi	31,9
ka lokalnoj kulturi	5,2
nemam stav	21,4
bez odgovora	0,3
ukupno	100,0

Na televiziji (kao najfrekventnijem mediju) informativne emisije se najčešće prate na “svim domaćim TV stanicama” (50%), najmanje na “TV stanicama susednih država” (2,9%) (grafikon 2).

Ovde je statistički značajna veza i sa ovim varijablama: “Da li smatrate da je vaša kultura i tradicija ugoržena amerikanizacijom?”; “U kojim oblastima bi trebalo intenzivirati saradnju među balkanskim zemljama?”; “Da li balkanske zemlje treba da stvaraju zajedničko tržište?” i “Shvatanje kulturne politike”.

grafikon 2

- Da li smatrate da je vaša kultura i tradicija ugrožena amerikanizacijom?*

Ispitanici su podeljeni po pitanju osećanja ugroženosti amerikanizacijom. Međutim, primetne su razlike u pogledu ovog stava i izvora odnosno televizije na kojoj se najčešće prate vesti. Osećanje ugroženosti najjače je kod onih koji vesti gledaju na državnoj televiziji (56%), a najmanje kod onih koji se informišu preko televizija susednih država (23%). Može se zaključiti da nepoznavanje jezika, nezainteresovanost za strane medije izvestan uticaj na osećanje ugroženosti. Oni koji ne prate informativne emisije imaju gotovo identičan skor kao i generalna populacija.
- U kojim oblastima bi trebalo intenzivirati saradnju među balkanskim zemljama?*

Gotovo četiri petine ispitanika smatra da saradnju sa susednim državama treba najpre popraviti u oblasti ekonomije. Jedino odstupanje od ovoga javlja se kod ispitanika koji se informišu preko TV stanica susednih država. Kod njih su prioriteti saradnje mnogo ujednačeniji: 38% daje prioritet ekonomiji, 31% izgradnja infrastrukture, 25% saradnja u oblasti bezbednosti i vojske. Ovakav stav može da govori o životnoj zbilji onih koji se informišu preko TV susednih zemalja, koji verovatno više putuju u okolne zemlje i imaju neposredno iskustvo loših komunikacija, pre svega puteva. Kada je o međukulturnoj saradnji reč treba dodati da se oni ispitanici koji prate informativne emisije na TV stanicama susednih država (2,9%) i na svetskim stanicama (9,1%) u nešto većem broju zalažu za međunarodnu kulturnu saradnju. I to, među onima koji prate informativne emisije na TV stanicama susednih država 6,3% se izjašnjava tako, a među onima oni koji prate informativne emisije na svetskim stanicama tako se izjašnjava 9,6%.

3. *Da li balkanske zemlje treba da stvaraju zajedničko tržište?*

Gotovo devedeset posto (88%) ispitanika smatra da balkanske zemlje treba da stvaraju zajedničko tržište. Jedini izuzetak i ovde predstavljaju oni koji se informišu prvenstveno iz TV stanica susednih zemalja. Ovo odstupanje pre može da se tumači kao percepcija ovih ljudi (pod pretpostavkom da oni dosta putuju u te susedne zemlje i održavaju izvesne ekonomske veze) koji nemaju životno iskustvo koje bi im govorilo da zajedničko tržište ne postoji, nego kao protivljenje stvaranju zajedničkog tržišta.

4. *Shvatanje kulturne politike*

Po pitanju poželjne orijentacije kulturne politike mišljenja ispitanika su podeljena između svetske kulturne baštine i nacionalne kulture (32% za obe kategorije) sa petinom koje nema stav po ovom pitanju. Očigledno je da lokalna kultura i balkanska kulturna baština ne egzistiraju kao pojmovi u svesti najvećeg broja ljudi. Takođe, izgleda da nacionalna televizija promovise nacionalne modele za razliku od lokalnih televizijskih stanica koje su, čini se, orijentisane više ka svetskoj kulturnoj baštini: 42% onih koji se informišu preko državne televizije naginje ka naglašavanju nacionalnih kulturnih vrednosti dok je taj procenat kod onih koji se informišu na lokalnim kanalima 29%; u isto vreme 42% ispitanika-gledalaca lokalnih kanala podržavaju koncept svetske kulturne baštine dok je taj procenat gledalaca državne televizije 30%.

Komentar: u nekim od ovih grupa broj ispitanika je suviše mali da bi zaključak mogao da se generalizuje ili uzme zdravo za gotovo, već pre samo kao indicacija koju bi trebalo proveriti, to je najkarakterističnije za one koji gledaju TV vesti na medijima susednih država čiji je ukupni broj 16 od 569.

Komentar

U isto vreme kada je javni prostor Srbije popunjen stavovima o očuvanju “nacionalnog i ugroženog kulturnog identiteta” očekuje se da ispitanici u svojim stavovima daju prioritet upravo toj oblasti, naši podaci pokazuju da lokalna i balkanska kultura praktično ne postoje u javnom vrednosnom aparatu. Čak i kod onih koji izražavaju veću bojazan od uticaja “amerikanizacije” (zatvoreni tip). U tome se vidi dublja ambivalencija, koja se ne može ozbiljnije ispitati na postojećem empirijskom materijalu. U daljem radu u okviru projekta mi ćemo ovom problemu posvetiti našu pažnju. Upravo ova ambivalencija ukazuje na neracionalni karakter izbora kulturnog i vrednosnog stava, zato što je sa jedne strane prisutan osećaj ugroženosti od recimo amerikanizacije, ali se sa druge strane ta ista ugorženost ne oseća kad je u pitanju proširenje tržišta ili ono što se vidi kao ekonomski dobitak u pojedinim vidovima saradnje sa tim istim izvorima ugroženosti.

Sa druge strane, racionalni izbor, koji se može videti u izvesnoj otvorenosti prema drugim kulturama, u ovom slučaju se može odrediti kao otvoreni tip. Uz

ogradu da se i ovde radi tipu u kome ima jakog udela iracionalnih vrednosnih stavova, što se opet velikim delom uslovljeno nepostojanjem, ili, pre, slabim uticajem racionane argumentacije u javnom i medijskom diskursu u Srbiji.

Ipak, izvesna saznanja o strukturi programa i informacija koje su dostupne građanima može se zaključiti takođe da balkanski identitet ne egzistira ni u medijskom sadržaju kao definisana ili određena vrednost ili datost. Mediji su ili nacionalno, ili u većoj ili manjoj meri globalno orijentisani te stoga izostaje i javno prisutna artikulacija balkanskog identiteta jer je javni diskurs podeljen između nacionalnih vrednosti sa jedne i evropskih ili globalnih vrednosti sa druge strane, što takođe ima uticaj na stavove i precepciju građana. Dodatno, sadržaj stranih medija (kao alternativa domaćim) dostupan je samo onom sloju građana koji je zahvaljujući znanju jezika u mogućnosti da ovaj program prati, što po pravilu znači nešto obrazovaniji sloj stanovništva u odnosu na generalnu populaciju ili medijsku publiku, a mediji susednih država (sa delimičnim izuzetkom država bivše SFRJ čiji se TV kanali nalaze na ponudi distributera kalovske televizije) su uglavnom dostupni stanovnicima pograničnih oblasti. Tako da generalno gledano, medijska publika u Srbiji u najvećoj meri zavisi uglavnom od toga kako lokalni i nacionalni mediji izveštavaju, i koje vrednosti promovišu.